УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ГРОДЗЕНСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ»

ШЛЯХ ДА ЎЗАЕМНАСЦІ
DROGA KU WZAJEMNOŚCI

Матэрыялы XVII міжнароднай навуковай канферэнцыі
Materiały XV międzynarodowej Konferencji Naukowej

(Гродна, 18 – 19 лістапада 2010 г.)
(Grodno, 18 – 19 listopada 2010 r.)

Гродна
ГрДУ імя Я. Купалы
2012

УДК 008(063)
ББК 71
Ш70

Ш70 **Шлях** да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności : матэрыялы XVII міжнар. навук. канф. (Гродна, 18 – 19 ліст. 2010 г.) / рэдкал.: Г. Хацкевіч, Я. Панькоў, Э. Ярмусік, І. Папоў (гал. рэдактары) [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 383 с.
ISBN 978-985-515-494-6

Зборнік складаецца з навуковых артыкулаў, прадстаўленых на XVII міжнароднай навуковай канферэнцыі з цыкла «Шлях да ўзаемнасці», якая адбылася 18 – 19 лістапада 2010 г. (г. Гродна). Адрасаваны навуковым супрацоўнікам, выкладчыкам ВНУ, настаўнікам школ і ліцэяў, аспірантам і студэнтам.

Niniejszy tom stanowi zbiór artykułów naukowych powstałych w oparciu o referaty wygłoszone podczas XVII międzynarodowej konferencji naukowej z cyklu «Droga ku wzajemności» w dniach 18 – 19 listopada 2010 r. (Grodno). Zbiór jest adresowany do pracowników naukowych, wykładowców, nauczycieli szkół i liceów, doktorantów i studentów.

УДК 008(063)
ББК 71

ISBN 978-985-515-494-6

ПРАДМОВА

Шаноўны Чытач!

Міжнародная навуковая канферэнцыя «Шлях да ўзаемнасці» стала чарговай – ужо XVII – сустрэчай вядучых беларускіх і польскіх навукоўцаў, даследчыкаў, прафесійная дзейнасць якіх так або інакш звязана з перспектывамі развіцця беларуска-польскага памежжа, міжнацыянальнай культурнай і гістарычнай спадчынай, а таксама сучаснасцю і будучыняй народаў-суседзяў.

Час правядзення цыклічных канферэнцый «Шлях да ўзаемнасці» – гэта заўсёды асаблівы і вельмі значны перыяд у жыцці навуковай і грамадскай супольнасцей памежных рэгіёнаў Беларусі і Польшчы. Арганізатарамі XVII міжнароднай навуковай канферэнцыі «Шлях да ўзаемнасці», якая адбылася ў Гродне 18–19 лістапада 2010 года, з'явіліся Упаўнаважаны па справах рэлігій і нацыянальнасцей, Гродзенскі абласны выканаўчы камітэт, Саюз палякаў на Беларусі, Беларускае грамадска-культурнае таварыства ў Польшчы, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, Універсітэт у Беластоку. Удзельнікі навуковай сустрэчы атрымалі выдатную магчымасць для рэалізацыі творчых памкненняў, што патрабуюць крэатыўнасці мыслення, багатага навукова-дыдактычнага вопыту і, безумоўна, жадання працаваць і здзяйсняць сваё высокае прызначэнне – вучонага, даследчыка, педагога.

Прадстаўленыя да ўвагі Шаноўнага Чытача навуковыя артыкулы змяшчаюць даклады па філалогіі, гісторыі, культуралогіі, эканоміцы, паліталогіі, этнаграфіі, турызме, якія прагучалі падчас пленарнага і 5 секцыйных пасяджэнняў канферэнцыі – «Літаратуразнаўства (гісторыя і сучаснасць)»; «Мовазнаўства»; «Этнаканфесійныя адносіны на памежжы»; «Этнаграфія, мастацтва і турызм»; «Гістарыяграфія, палітычнае і эканамічнае развіццё беларуска-польскага памежжа». Беларуска-польскае памежжа падаецца як з'ява свядомасці, якая існуе паміж культурамі, літаратурнымі эпохамі і мовамі на скрыжаванні асобаснай і нацыянальна-рэлігійнай ідэнтыфікацыі.

Сучасная навука прапануе велізарныя магчымасці ўздзеяння на свет чалавечых каштоўнасцей, ідэйных і маральных арыенціраў. Задача вучонага бачыцца ў дасягненні гармоніі паміж праяўленнямі знешняй і ўнутранай сутнасці грамадства, асобнага чалавека. Інтэлектуальныя пошукі заўсёды прыводзяць да раскрыцця непарыўнай сувязі рэфлексіі, мастацкага ўяўлення і творчага натхнення. Назапашаны навуковы і жыццёвы вопыт падказвае нам неабходнасць канструкцыйнага дыялогу як у межах розных пакаленняў, так і розных культур, этнасаў, асабліва калі яны маюць агульную гістарычную перспектыву.

Яўгеній Панькоў,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт

ПРЫВІТАЛЬНЫЯ СЛОВЫ ЎДЗЕЛЬНІКАМ І ГАСЦЯМ КАНФЕРЭНЦЫІ «ШЛЯХ ДА ЎЗАЕМНАСЦІ»

Шаноўныя ўдзельнікі канферэнцыі! Паважаныя госці!

Шчыра рады вітаць вас на гасціннай гродзенскай зямлі і павіншаваць з адкрыццём XVII міжнароднай навуковай канферэнцыі «Шлях да ўзаемнасці».

На працягу ўсёй сваёй гісторыі гэты маштабны і аўтарытэтны навуковы форум выконвае місію захавання і развіцця польска-беларускіх моўных, літаратурных, гістарычных, навуковых сувязей, цесна збліжае нашы народы, садзейнічае ліквідацыі адмоўных стэрэатыпаў, дазваляе развіваць грамадскія стасункі паміж людзьмі, пашырае веды грамадства аб яго сучасным і мінулым.

Навуковая канферэнцыя «Шлях да ўзаемнасці» – адметная з'ява ў культурным жыцці нашых краін, таму што дае магчымасць выказаць свае погляды і меркаванні спецыялістам розных навук і накірункаў. Свабодны абмен думкамі і вынікамі пошукаў уносіць уклад у скарбонку навуковых ведаў, дапамагае дасягнуць паразумення паміж навукоўцамі абедзвюх краін. Менавіта таму ўдзельнічаць у канферэнцыі лічаць за гонар і пачынаючыя навукоўцы, і масцітыя вучоныя з Беларусі і Польшчы.

Няхай і сённяшняя канферэнцыя прадоўжыць традыцыі ўсталявання і ўмацавання добрых сяброўскіх адносін паміж беларускім і польскім народамі, надасць вялікі імпульс для новых ініцыятыў і новых дасягненняў на далейшым шляху засваення гуманістычных каштоўнасцей.

Сардэчна жадаем удзельнікам, арганізатарам і гасцям канферэнцыі моцнага здароўя, невычэрпнага натхнення, творчых поспехаў, яркіх уражанняў, цікавых сустрэч і выдатнага настрою.

Гродзенскі абласны выканаўчы камітэт
Гродзенскі абласны Савет дэпутатаў

Шаноўныя ўдзельнікі і госці XVII міжнароднай навуковай канферэнцыі «Шлях да ўзаемнасці»!

Прыміце шчырыя віншаванні з нагоды знамянальнай падзеі ў грамадскім і культурным жыцці народаў Беларусі і Польшчы – адкрыцця XVII міжнароднай навуковай канферэнцыі «Шлях да ўзаемнасці».

Ужо шмат гадоў мерапрыемства годна і грунтоўна дэманструе высокую грамадскую запатрабаванасць і папулярнасць у навуковых колах абедзвюх краін. Навуковая канферэнцыя выдатна падкрэслівае магчымасці і перспектывы развіцця беларуска-польскіх моўных, літаратурных, гістарычных, навуковых і мастацкіх сувязей, цесна збліжае нашы народы праз агульныя нацыянальна-культурныя і духоўныя набыткі.

Даследаванне праблематыкі беларуска-польскага памежжа пашырае нашы веды аб яго сучасным і мінулым станах, садзейнічае развіццю грамадскіх і чалавечых адносін паміж людзьмі. Гэтаму спрыяе вялікая праца, якую здзяйсняюць удзельнікі згаданага мерапрыемства.

Выказваючы словы шчырай падзякі арганізатарам навуковага форуму – Гродзенскаму аблвыканкаму, Беларускаму грамадска-культурнаму таварыству ў

Польшчы, Гродзенскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту імя Янкі Купалы і кафедры беларускай філалогіі Універсітэта ў Беластоку, Саюзу палякаў на Беларусі, а таксама ўсім, хто прыклаў свае намаганні да гэтай справы, спадзяюся, што XVII міжнародная навуковая канферэнцыя «Шлях да ўзаемнасці» стане чарговым важным крокам у справе развіцця і ўмацавання добрасуседскіх узаемаадносін паміж народамі Беларусі і Польшчы.

Сардэчна жадаю ўсім удзельнікам, арганізатарам і гасцям канферэнцыі поспехаў, творчага натхнення, шчасця і дабрабыту.

Леанід Гуляка,
Упаўнаважаны па справах рэлігій
і нацыянальнасцей Рэспублікі Беларусь

Шаноўныя ўдзельнікі і госці канферэнцыі!

Ад імя рэктарата Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы дазвольце перадаць вам шчырае прывітанне і пажаданне плённай працы, цікавых дакладаў і дыскусій. Канферэнцыя носіць сімвалічную назву: «Шлях да ўзаемнасці». І гэта не выпадкова. Беларускі і польскі народы аб'ядноўвае сумесная гісторыя, культурнае ўзаемадзеянне, эканамічнае супрацоўніцтва, барацьба за незалежнасць, шматлікія духоўныя і іншыя сувязі. На жаль, не ўсё было гладка ў адносінах народаў-суседзяў. Але заўсёды было імкненне знайсці паразуменне, будаваць адносіны на прынцыпах дабразычлівасці, узаемаразумення. Народы нашых краін зацікаўлены ў тым, каб у новым тысячагоддзі развіваць яшчэ больш плённа эканамічныя, культурныя, навуковыя сувязі, садзейнічаць умацаванню дыялога паміж абедзвюма дзяржавамі. І роля ў гэтым «народнай дыпламатыі» вельмі вялікая.

Прыемна прывітаць нашых сяброў – беларусаў з Польшчы. Вы ўносіце важны ўклад у развіццё беларускай культуры за мяжой, захоўваеце яе лепшыя традыцыі і ўзоры, выхоўвайце маладое пакаленне беларусаў у духу нацыянальнай самасвядомасці. Са свайго боку, мы гатовы аказаць вам у гэтым дапамогу, мацаваць сувязь з беларускай дыяспарай у Польшчы.

Канферэнцыя не з'яўляецца радавым мерапрыемствам. Ёй садзейнічае вялікая падрыхтоўчая работа як уладных, навуковых, грамадскіх структур, так і навукоўцаў, краязнаўцаў, якія імкнуліся асвятліць у сваіх дакладах і выступленнях праблемы беларускага памежжа, пашырыць веды аб сучасным і мінулым грамадства, паказаць магчымасці і перспектывы развіцця беларуска-польскіх моўных, літаратурных, гістарычных і мастацкіх сувязяў. А падзяліцца, падыскутаваць ёсць аб чым. За два гады, якія мінулі ад папярэдняй канферэнцыі, навуковы, культурны, адукацыйны патэнцыял нашых краін значна ўзрос. Па-ранейшаму добрыя адносіны існуюць паміж людзьмі па абодва бакі мяжы.

Прыміце пажаданні моцнага здароўя і творчых поспехаў у даследаванні «белых плям» гістарычнай і культурнай спадчыны, ва ўмацаванні сяброўскіх адносін паміж народамі.

Генадзій Аляксеевіч Хацкевіч,
прарэктар па навучальнай рабоце і інавацыях
Установы адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы»,
доктар эканамічных навук, прафесар.

Szanowni Państwo!

Dziękuję za zaproszenie do udziału w międzynarodowej konferencji naukowej «Droga ku wzajemności» odbywającej się w dniach 18–19 listopada br. w Grodnie. Bogaty program spotkania polskich i białoruskich przedstawicieli świata nauki i kultury budzi uznanie dla pracy organizatorów. Jednocześnie napawa optymizmem i nadzieją na ożywienie dialogu między naszymi narodami. Solidna podbudowa w sferze nauki gwarantuje rozwój oparty o wzajemne zrozumienie i szacunek w innych dziedzinach życia, m.in. w ekonomii i polityce.

Pozostając w takiej nadziei życzę owocnych obrad i proszę o przesłanie materiałów pokonferencyjnych.

Jednocześnie żałuję, że osobiście nie mogę uczestniczyć w tym ważnym wydarzeniu, ale obowiązki poselskie w moim okręgu wyborczym związane z kończacą się w Polsce kampanią przed wyborami samorządowymi, zmuszają mnie do pozostania w kraju.

Z pozdrowieniem i wyrazami szacunku,

Bogusław Kowalski,
Poseł na Sejm RP
Członek Sejmowej Komisji Spraw Zagranicznych

ПЛЕНАРНАЕ ПАСЕДЖАННЕ

Л. Давыдзенка, А. Літвінюк

«УСХОДНЯЕ ПАРТНЁРСТВА» ЯК ФАКТАР ТРАНСГРАНІЧНАГА ЭКАНАМІЧНАГА СУПРАЦОЎНІЦТВА СУМЕЖНЫХ КРАІН У КАНТЭКСЦЕ ЕЎРАПЕЙСКАЙ ПАЛІТЫКІ ДОБРАСУСЕДСТВА

Блізкія суседзі лепш за далёкіх сваякоў.
Кітайская прымаўка

Рэспубліка Беларусь з'яўляецца малой адкрытай эканомікай з высокай залежнасцю ад кан'юнктурных ваганняў у сусветнай эканоміцы. Таму выкарыстанне патэнцыялу трансгранічнага эканамічнага супрацоўніцтва з суседнімі краінамі варта разглядаць як адзін з фактараў устойлівага развіцця нацыянальнай эканомікі. Рост тавараздвароту і інвестыцыйных патокаў паміж краінамі-суседзямі з'яўляецца прыярытэтнай задачай для нашай краіны.

Прыгранічны гандаль Рэспублікі Беларусь у цяперашні час мае немалаважнае значэнне, паколькі, з аднаго боку, яна штогод экспартуе каля 20–22 % свайго ВУП, а з іншага – залежыць ад рэсурса-эканамічнай базы суседніх краін, якія забяспечваюць нармальнае функцыянаванне эканомікі прыгранічных рэгіёнаў рэспублікі [2, с. 4]. Акрамя таго, станаўленне новых рэгіянальных і міжрэгіянальных адносін у Еўрапейскім саюзе шляхам стварэння еўрарэгіёнаў, у тым ліку і на прыгранічных тэрыторыях Рэспублікі Беларусь з Польшчай, стварае добрыя передумовы для далейшага развіцця ўзаемавыгаднага эканамічнага супрацоўніцтва паміж суседнімі краінамі і Еўрасаюзам у цэлым.

Забеспячэнне эфектыўнага дзяржаўнага кіраўніцтва і эканамічнага развіцця суседніх краін, размешчаных на ўсход ад Еўрапейскага саюза, з'яўляецца для яго стратэгічным інтарэсам. У той жа час, усе краіны ва Усходняй Еўропе і на Паўднёвым Каўказе імкнуцца паглыбіць свае адносіны з ЕС. Усё гэта можа быць дасягнута шляхам рэалізацыі Усходняга вымярэння – асобнай складовай Еўрапейскай палітыкі Добрасуседства (ЕПД).

У адпаведнасці з ЕПД, мэта ЕС у бліжэйшым дзесяцігоддзі заключаецца ў стварэнні сяброўскага суседства («кола сяброў»). У абмен на прыхільнасць да агульных каштоўнасцей і эфектыўнага правядзення палітычных, эканамічных і інстытуцыянальных рэформ усім краінам прапаноўваецца перспектыва ўдзелу ва ўнутраным рынку ЕС. Стварэнне сяброўскага суседства павінна садзейнічаць лібералізацыі рынкаў і беспярашкоднаму перамяшчэнню тавараў, паслуг, людзей і капіталу.

Ідэя трансгранічнага супрацоўніцтва ў Еўропе ўзнікла ў 50-х гг. XX ст. Тады ўпершыню стаў папулярным лозунг аб збліжэнні, а не раздзяленні еўрапейцаў межамі. Асноўная мэта такога супрацоўніцтва – дасягненне ўзаемнага грамадска-эканамічнага росту, наладжванне і развіццё сувязей паміж эканамічнымі, навуковымі, культурнымі і муніцыпальнымі інстытутамі рэгіёнаў. У ЕС надаецца

вялікае значэнне трансгранічнаму супрацоўніцтву ў межах еўрарэгіёнаў, якое разглядаецца як стабілізуючы фактар у адносінах паміж краінамі.

Стварэнне і праца еўрарэгіёнаў фінансуецца шэрагам еўрапейскіх структур, фондаў і праграм. Так, у бюджэце Савета Еўропы на трансгранічнае супрацоўніцтва штогод вылучаецца каля 100 млн еўра. У сярэднім на кожны з еўрарэгіёнаў прыходзіцца прыкладна да 700 тыс. еўра. Акрамя таго, асобныя праекты ў межах кожнага еўрарэгіёну могуць фінансавацца па спецыяльных фондах і праграмах («ТАСІС», агульнаеўрапейская праграма «Еўрафакультэт», розныя экалагічныя, гуманітарныя фонды, арганізацыі і інш.). Такая пазіцыя Савета Еўропы вызначаецца ўсёй логікай агульнаеўрапейскай палітыкі інтэграцыі: узаемадзеянне краін на ўзроўні канкрэтных праектаў у межах еўрарэгіёнаў разглядаецца як стабілізуючы фактар і рэальны ўклад у аб'яднанне і супрацоўніцтва [3, с. 162].

3 чэрвеня 1997 г. Рэспубліка Беларусь далучылася да працэсаў трансгранічнага супрацоўніцтва ў форме еўрарэгіёнаў. У цяперашні час з яе ўдзелам існуюць 5 еўрарэгіёнаў: «Буг», «Нёман», «Азёрны край», «Белавежская пушча» і «Днепр». Пры гэтым трэба адзначыць, што ў трох еўрарэгіёнах («Буг», «Нёман» і «Белавежская пушча») Беларусь актыўна супрацоўнічае з Польшчай. Еўрарэгіянальнае супрацоўніцтва ў краіне не ахоплівае толькі Мінскую і Магілёўскую вобласці. У астатніх абласцях яно ўключае ад 25,2 % (Віцебская вобласць) да 100 % плошчы (Брэсцкая, Гомельская і Гродзенская вобласці). Гэтым супрацоўніцтвам абхоплена ўжо 59 раёнаў нашай краіны, што складае 50 % рэгіянальнай эканомікі краіны. Улічваць трэба таксама, што з 118 адміністрацыйных раёнаў рэспублікі 44 з'яўляюцца прыгранічнымі. Аднак Рэспубліка Беларусь не мае канцэптуальных накірункаў стратэгіі і механізму развіцця трансгранічнага супрацоўніцтва прыгранічных рэгіёнаў.

На пасяджэнні Еўрапейскага савета, які адбыўся 19-20 чэрвеня 2008 г., Еўрапейскай камісіі (ЕК) было прапанавана падрыхтаваць прапанову адносна «Усходняга партнёрства», акцэнтуючы ўвагу на неабходнасці ўжывання дыферэнцыраванага падыходу, які ўлічваў бы характар ЕПД як адзінай і ўзгодненай палітыка-эканамічнай асновы.

Праект «Усходняе партнёрства»[1], як адзначалі прадстаўнікі ЕК, мог дапоўніць адносіны паміж ЕС і яго партнёрамі новай шматбаковай структурай. Яна садзейнічала б развіццю двухбаковых адносін партнёраў з ЕС, якія, як і раней, могуць рэгулявацца па прынцыпе дыферэнцыяцыі, развіцця паводле ўзроўню магчымасцей кожнага. Такая структура дазволіла б стварыць форум для абмену інфармацыяй і вопытам адносна захадаў, якія прадпрымаюць партнёры на шляху па пераходзе да новых эканамічных адносін, рэфармаванню і мадэрнізацыі, а таксама змагла бы даць ЕС дадатковы інструмент суправаджэння гэтага працэсу.

Еўрапейская камісія (вышэйшы орган кіравання) прапанавала арганізаваць наступную структуру «Усходняга партнёрства» на чатырох узроўнях:

• у форме сустрэч на ўзроўні кіраўнікоў дзяржаў і ўрадаў дзяржаў-удзельніц «Усходняга партнёрства», якія будуць праводзіцца адзін раз у два гады;

[1] «Усходняе партнёрства» – ініцыятыва, афіцыйна прапанаваная Еўрапейскім саюзам. Упершыню яна была прэзентаваная міністрам замежных спраў Польшчы пры ўдзеле Швецыі на Савеце па знешніх адносінах 26 мая 2008 г. Зацверджана Еўрасаюзам 20 сакавіка 2009 г. і накіравана на паглыбленне ўсебаковага супрацоўніцтва ЕС з Рэспублікай Беларусь, Украінай, Малдовай, Грузіяй, Арменіяй і Азербайджанам. У Празе 7 мая 2009 г. дадзены афіцыйны старт рэалізацыі гэтай ініцыятывы.

• шляхам правядзення штогадовых вясновых сустрэч міністраў замежных спраў краін ЕС і Усходніх партнёраў, уключаючы, у адпаведных выпадках, Рэспубліку Беларусь, пад эгідай Савета ЕС па агульных пытаннях і знешніх сувязях;

• на трэцім узроўні варта стварыць чатыры тэматычныя платформы ў адпаведнасці з асноўнымі сферамі супрацоўніцтва (палітычная, эканамічная, энергетычная і сацыяльная);

• на чацвёртым узроўні павінны быць створаныя камітэты па падтрымцы працы тэматычных платформ у пэўных сферах. Фармат гэтых камітэтаў і састаў іх удзельнікаў будзе вызначаны ў адпаведнасці з патрэбнасцю.

Еўрапейская камісія, са свайго боку, павінна ажыццявіць агляд сваіх унутраных інстытутаў з мэтай забеспячэння каардынацыі, неабходнай для паспяховай рэалізацыі ініцыятывы «Усходняга партнёрства». Пры гэтым важным момантам функцыянавання трансгранічнага супрацоўніцтва з'яўляецца яго фінансавае забеспячэнне.

Структура фінансавання трансгранічнага супрацоўніцтва ў межах еўрарэгіёнаў вызначаецца іх статутам. У адпаведнасці з дамовай бакоў, арганізацыйныя структуры еўрарэгіёну абавязаны ўдзельнічаць у фінансаванні яго дзейнасці ва ўзгодненым памеры і форме. Гэтыя фінансавыя сродкі назапашваюцца на рахунках удзельнікаў дамовы і фарміруюцца з такіх крыніц, як укладанні членаў еўрарэгіёну, узносы арганізацый-спонсараў, дабрачынныя ўклады, а таксама субсідыі адміністрацыйных адзінак макраўзроўню, у тым ліку мясцовыя і цэнтральныя сродкі. Фінансавыя паступленні робяць магчымым утрыманне органаў трансгранічнага супрацоўніцтва (структур аб'яднанняў, камунальных саюзаў, сакратарыятаў, працоўных груп). Выкарыстанне гэтых сродкаў на сумесныя мэты ўстанаўліваецца шляхам заключэння дамоў паміж бакамі еўрарэгіёну. У цэлым прыгранічныя рэгіёны Заходняй Еўропы могуць карыстацца ўсімі даступнымі праграмамі развіцця, праграмамі дапамогі ЕС, СБ, ЕБРР і ЕІБ.

У рамках ЕС для падтрымкі еўрапейскага трансгранічнага супрацоўніцтва дзейнічаюць два асноўныя структурныя фонды: ЕФГР і ЕФРР. Дадаткова на найбольш сацыяльна-эканамічна адсталых тэрыторыях выкарыстоўваецца Фонд згуртаванасці, мэтай якога з'яўляецца стварэнне інфраструктуры, неабходнай для функцыянавання трансгранічнага супрацоўніцтва.

4 ліпеня 2006 г. Еўрапарламент вызначыў бюджэт структурных фондаў ЕС і ФЗ на перыяд 2007–2013 гг. у памеры 308,041 млрд еўра. Сукупныя выдаткі на фонды складаюць 35,7 % ад усяго бюджэту аб'яднання – больш трэці. У Генеральным распараджэнні зафіксавана размеркаванне рэсурсаў і структура мэт палітыкі аб'яднання:

Мэта 1. «*Канвергенцыя*» – 81,54 % агульнага бюджэту, або 251 163 134 221 еўра (ЕФРР, ЕФОР, Фонд згуртаванасці);

Мэта 2. «*Рэгіянальная канкурэнцыя і занятасць*» – 15,95 %, або 49 127 784 318 еўра (ЕФРР, ЕФОР);

Мэта 3. «*Еўрапейскае тэрытарыяльнае супрацоўніцтва*» – 2,52 %, або 7 750 081 461 еўра (ЕФРР) [6, с. 41].

Мэта 3 – «*Еўрапейскае тэрытарыяльнае супрацоўніцтва*» – прадугледжвае развіццё трансгранічнага, транснацыянальнага і міжтэрытарыяльнага супрацоўніцтва. На гэтую мэту выдзелена 7,75 млрд еўра (з іх 5,57 млрд еўра (73,86 %) на трансгранічнае супрацоўніцтва, 1,58 млрд еўра (20,95 %) на транснацыянальнае супрацоўніцтва, 392 млн еўра (5,19 %) на міжтэрытарыяльнае супрацоўніцтва).

Акрамя вышэйпаказаных фондаў, у ЕС створаны таксама перадуступныя дапаможныя фонды (*Cre-accession Funds*) (табліца 1). Гэтыя фонды «ўзгадняюцца» з урадамі асобных краін і з'яўляюцца дадатковай крыніцай фінансавання, якая падтрымлівае ўжо існуючыя праграмы дапамогі. Для прыгранічных рэгіёнаў значным з'яўляецца той факт, што ў адпаведнасці з прынцыпамі вышэйпададзеных фондаў праграмы і праекты трансгранічнага супрацоўніцтва тлумачацца як прыярытэтныя задачы. Выкарыстанне еўрапейскіх структурных фондаў у большай ступені залежыць ад выпрацоўкі адпаведных праграм і праектаў зацікаўленымі бакамі па ўзгадненні з урадамі. Еўрапейскія структурныя фонды ў асноўным накіраваны на падтрыманне ўстойлівага развіцця, а таксама для перабудовы інфраструктуры; а ў эканамічнай сферы – на інвестыцыі.

Спецыфічным інструментам рэгіянальнай палітыкі ЕС з'яўляюцца так званыя Ініцыятывы Супольнасці. Гэта праграмы дапамогі, што дапаўняюць сродкі структурных фондаў у эканамічным коле пытанняў і з'яўляюцца своеасаблівай процівагай на праблемы, і паўтараюцца ў працэсе развіцця трансгранічнага супрацоўніцтва [4, с. 72].

Табліца 1 – Фінансавыя інструменты рэгіянальнай і міжрэгіянальнай палітыкі ЕС і іх праграмнае выкарыстанне

Фінансавыя крыніцы	**Назва фондаў, праграм і іх прызначэнне**
Структурныя фонды	Еўрапейскі фонд рэгіянальнага развіцця (ЕФРР)
	Еўрапейскі фонд грамадскага развіцця (ЕФГР)
Фонд згуртаванасці (ФЗ)	*Фінансавыя сродкі Фонда згуртаванасці накіраваны на стварэнне інфраструктуры для найбольш адсталых у сацыяльна-эканамічным плане прыгранічных рэгіёнаў*
Перадуступныя дапаможныя фонды (*Pre-accession Funds*)	PHARE – Праграма фінансавай і тэхнічнай падтрымкі рэструктурызацыі эканомікі ў краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы
	ISPA – Праграма падтрымкі праектаў, звязаных з развіццём інфраструктуры транспарту і аховы навакольнага асяроддзя, для краін-кандыдатаў у ЕС
	SAPARD – Праграма, накіраваная на мадэрнізацыю сельскагаспадарчых прадпрыемстваў і развіццё сельскіх раёнаў у краінах-кандыдатах у ЕС
	TACIS – Праграма фінансавай і тэхнічнай падтрымкі ў рэалізацыі палітыка-эканамічных пераўтварэнняў для краін СНД і Манголіі
Ініцыятывы Супольнасці	INTERREG III – Праграма падтрымкі добрасуседскіх кантактаў і грамадскай стабільнасці ў краінах ЦУЕ
	LEADER II – Дзеянні праграмы, накіраваныя на структурнае развіццё дэпрэсіўных сельскагаспадарчых сумежных рэгіёнаў дзяржаў-удзельнікаў
	LIFE – Праграма падтрымкі рэгіёнаў у сферы аховы навакольнага асяроддзя
	RECITE – Праграма падтрымкі супрацоўніцтва паміж рэгіёнамі па пытанні абмену ведамі і вопытам
	PACTE – Дзеянні праграмы, накіраваныя на наладжванне або ўзмацненне супрацоўніцтва ў галіне абмену ведамі і новымі тэхналогіямі
	LEONARDO – Праграма падтрымкі гуманітарнага супрацоўніцтва рэгіёнаў з мэтай паляпшэння якасці адукацыі і стварэння наватарскіх сістэм навучання

Крыніца: распрацоўка аўтараў [4, с. 73].

«*Укараненне новага механізму ўсталявання добрасуседскіх адносін*», як накіравана адзначае ЕК ад 1 ліпеня 2003 г., будзе здзяйсняцца ў тры этапы:

1) 2004 – 2006 гг. – рэалізацыя праграм Добрасуседства;

2) 2007 – 2013 гг. – рэалізацыя праграм у межах Еўрапейскага інструмента суседства і партнёрства (ЕІСП);

3) пасля 2013 г. – заключэнне дамоў аб суседстве [1, с. 77].

У 2008 г. бягучы ўзровень фінансавання партнёраў праз ЕІСП склаў каля 450 млн еўра. ЕК мае намер прапанаваць прагрэсіўнае павелічэнне гэтай сумы такім чынам, каб да 2013 г. яна складала 785 млн еўра. Для гэтага бягучы бюджэт, прадугледжаны ў рамках ЕІСП, павінен быць папоўнены новымі сродкамі на 350 млн еўра звыш рэсурсаў, якія плануецца вылучыць на перыяд 2010 – 2013 гг.

Для задавальнення найбольш надзённых патрэбнасцей Рэгіянальную праграму ЕІСП «Усход» прапануецца пераарыентаваць на падтрымку шматбаковага праекта «Усходняе партнёрства». Сродкі, прадугледжаныя бюджэтам 2009 г., могуць быць выкарыстаныя для пачатку рэалізацыі першачарговых ініцыятыў, а прыблізна 250 млн еўра з бягучага бюджэту ЕІСП могуць быць пераарыентаваны на перыяд 2010–2013 гг.

У выніку такой камбінацыі новых і пераарыентаваных сродкаў агульная сума рэсурсаў, якія будуць вылучаны для рэалізацыі ініцыятывы Еўрасаюза «Усходняе партнёрства», складзе 600 млн еўра на перыяд 2010–2013 гг. Акрамя павелічэння гарантавай дапамогі, якая прадстаўляецца Еўрапейскай Супольнасцю, Усходняе партнёрства пры дынамічным развіцці запатрабуе правядзення практычных мерапрыемстваў па забяспячэнню эфектыўнасці выканання пастаўленых задач і паляпшэнню каардынацыі паміж донарамі, а таксама павелічэнню аб'ёмаў інвестыцый, у прыватнасці, Еўрапейскім інвестыцыйным банкам (ЕІБ) і Еўрапейскім банкам рэканструкцыі і развіцця (ЕБРР). Сярэднетэрміновы аналіз знешняга мандата ЕІБ можа даць магчымасць разгледзець пытанне адносна павышэння індыкатыўных гранічных лімітаў для ўсходніх партнёраў і пашырэння граніц іх ужывання. У дачыненні буйных праектаў па развіцці інфраструктуры варта разгледзець пытанне аб прадастаўленні падтрымкі дзяржаўным і прыватным інвестыцыям шляхам пакрыцця некамерцыйных рызык. Накірунак грантавых сродкаў Еўрапейскага саюза для рэалізацыі такіх праектаў можа здзяйсняцца праз Інвестыцыйны фонд суседства (ІФС), і таму ЕК заклікае краіны-члены падтрымаць «Усходняе партнёрства» фінансавымі ўзносамі, у тым ліку шляхам павелічэння памераў сваіх узносаў у ІФС.

Фарміраванне трансгранічных структур у межах з краінамі СНД і ЕС мае сваю спецыфіку, якую варта ўлічваць Рэспубліцы Беларусь з мэтай паспяховага развіцця гэтага працэсу і недапушчэння нанясення шкоды беларускім інтарэсам (табліца 2). У гэтай сувязі асаблівасці заходняга і ўсходняга вектараў пагранічча фарміруюць сукупнасць фактараў, якія перашкаджаюць развіццю трансгранічнага супрацоўніцтва, што патрабуе рэалізацыі сістэмы дыферэнцыраваных мерапрыемстваў на шляху іх рашэння.

У заяве Першага намесніка прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь Уладзіміра Сямашкі адзначана, што праект «Усходняе партнёрства» павінен будавацца на прынцыпах раўнапраўя, уліку інтарэсаў і спецыфікі кожнай дзяржавы-ўдзельніцы. «Усходняе партнёрства» не павінна ператварацца ў прыладу барацьбы за сферы ўплыву, а служыць інтарэсам усіх дзяржаў рэгіёну і выключаць з'яўленне

новых раздзяляльных ліній у Еўропе. 7 мая 2009 г. на ўстаноўчым саміце беларускім бокам былі прадстаўлены прыярытэтныя інвестыцыйныя праекты ў галінах развіцця транзітнай інфраструктуры, энергазабеспячэння, аптымізацыі мытнага і пагранічнага кантролю з ЕС для рэалізацыі ў рамках «Усходняга партнёрства» [5].

Табліца 2 – Палітыка-эканамічныя аспекты «Усходняга партнёрства» для Беларусі

Шансы	Рызыкі
1) павышэнне ўзроўню палітычнага ўзаемадзеяння; 2) спрашчэнне паездак грамадзян у ЕС (памяншэнне кошту віз і адмена візавага рэжыму); 3) удасканаленне сектара інфраструктуры і камунікацый (пагранпераходы, транспартныя камунікацыі, электраэнергетыка (у прыватнасці, праекты па развіцці нафтаправода «Дружба» і транспарціроўкі ўкраінскай электраэнергіі праз тэрыторыю Беларусі ў краіны Балтыі); 4) стварэнне зоны вольнага гандлю і ўцягванне эканомік у еўрапейскі рынак; 5) інвестыцыі і павелічэнне фінансавай дапамогі ад ЕС; 6) патэнцыяльная магчымасць на еўраінтэграцыю	1) пераход да рыначных цэн на вуглевадародную сыравіну; 2) страта фактычна бесперашкоднага доступу да расійскага рынку; 3) «згортванне» сувязей з прадпрыемствамі Расіі; 4) памяншэнне фінансавай і тэхнічнай дапамогі з боку Расіі; 5) павелічэнне нелегальных міграцыйных патокаў

Крыніца: распрацоўка аўтараў [4].

У цэлым удзел Рэспублікі Беларусь у праекце «Усходняе партнёрства» (паводле прыярытэтаў палітыкі ЕК) закліканы вырашыць наступныя пытанні: 1) надзейнасці транзіту энерганосьбітаў і тавараў у Еўропу; 2) абароны заходнееўрапейскіх дзяржаў ад патоку незаконных мігрантаў; 3) аптымізацыі мытнага і пагранічнага кантролю з краінамі ЕС; 4) устойлівасці экалагічнай раўнавагі ў дадзеным рэгіёне.

У дадзеным кантэксце для Рэспублікі Беларусь стратэгічнае значэнне мае развіццё трансгранічнага супрацоўніцтва з суседнімі еўрапейскімі дзяржавамі і ў першую чаргу з Польшчай, Літвой, Латвіяй і Украінай. У мэтах паслядоўнага ўвасаблення канцэпцыі «Усходняга партнёрства» неабходны распрацоўка і рэалізацыя новых сумесных праектаў у межах ужо існуючых еўрарэгіёнаў, створаных з удзелам беларускага боку, на аснове спецыяльна прынятых і фінансуемых (з удзелам сродкаў бюджэту ЕС) праграм ЕІСП. Пры гэтым пажадана помніць хрэстаматыйны завет з Бібліі «*Не нарушай межи ближнего твоего, которую положили предки в уделе твоем, доставшемся тебе в земле, которую Господь Бог Твой дает тебе во владение*» (Библия. Втор. 19:14).

Спіс літаратуры

1. Белицкий, В.Ф. Опыт участия Беларуси в программах добрососедства Европейского Союза / В.Ф. Белицкий, Е.В. Одинец, Л.П. Орлов // Журнал международного права и международных отношений. – 2008. – № 3. – С. 77–81.

2. Белицкий, М.Е. Приграничная торговля Республики Беларусь / М.Е. Белицкий; под ред. проф. В.М. Руденкова. – Минск: Право и экономика, 2005. – 158 с.

3. Давыденко, Л.Н. Трансграничное сотрудничество: экономические и институциональные основы: пособие / Л.Н. Давыденко, А.И. Литвинюк. – Минск: БГПУ, 2006. – 207 с.

4. Литвинюк, А.И. Трансграничное сотрудничество и еврорегиональная кооперация: монография / А.И. Литвинюк; под науч. ред. д-ра экон. наук Л.Н. Давыденко. – Минск: БГПУ, 2009. – 182 с.

5. Об участии белорусской делегации в учредительном саммите инициативы «Восточное партнерство» ЕС / Министерство иностранных дел Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – 2009. – Режим доступа: http://www.mfa.gov.by/ru/press/news/e8fe903c66186625.html. – Дата доступа: 14. 05. 2009.

6. COUNTIL REGULATION (EC) № 1083/2006 of 11 july 2006 laying down general provisions on the European Regional Development Fund, the European Social Fund and the Cohesion Fund and repealing Regulation (EC) № 1260/1999 // Official Journal of the European Union. L 210. – 31.07.2006. – P. 25–78.

7. Библия о правосудии, праве и морали / сост. В.С. Каменков. – Минск: Агенство Владимира Гревцова, 2009. – 416 с.

М. Даніловіч

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ З ПСЕЎДАЎЛАСНЫМІ ІМЁНАМІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ

У фразеалогіі беларускай дыялектнай мовы значную частку складаюць адзінкі з кампанентам – уласным імем. Сваімі вытокамі яны цесна звязаны з нацыянальнай рэчаіснасцю, утварыліся на падставе фактаў, вобразных ўяўленняў, якія закранаюць пераважна беларускую антрапанімію, мясцовую тапанімію, персанажаў фальклорных і літаратурна-мастацкіх твораў, імёны гістарычных асобаў, клічкі жывёл, напрыклад: *Яська ў лес, а Манька па дровы* ‘нязладжана, нядружна, уразброд (рабіць што-н.)’ (СДФГ), *адно вока ў Альшаны, а другое ў Ашмяны* ‘хто-н. касавокі’ (СПЗБ), ганяць *як Марку па пекле* ‘раз-пораз, увесь час, не шкадуючы (пасылаць каго-н. куды-н., прымушаць каго-н. рабіць што-н.’, *як збянтэжаны Саўка* ‘разгублены, прыгнечаны, устрывожаны’ (СДФГ); помніць *караля Батораго (Батуру)* ‘стары, даўні, адвечны’ (Fed.), набрацца *як Мурза маслянкі* (*жому, заціркі, кішак, костак*) ‘вельмі моцна (напіцца)’ (СДФГ).

У межах анамастычнай фразеалогіі вылучаецца прыкметная група фразеалагізмаў з псеўдаўласнымі імёнамі – штучнымі ўтварэннямі спецыяльна для фразеалагізма з мэтай фарміравання яго сэнсавай структуры і яркай стылістычнай напоўненасці. Дарэчы, такія фразеалагізмы актыўна ствараюцца і ў іншых мовах, напрыклад: польск. *poznasz panią Brzezowską* ‘атрымаць пакаранні бярозавай розгай’, руск. *задать Храповицкого* ‘моцна спаць’, укр. *іхаті в Ригу через Горлівку й Носівку* ‘рыгаць’, *заїхати в Зубцівській (Рожественський) повіт Харківської губернії* ‘пабіць каго-н.’

У гэтым артыкуле аналізуюцца фразеалагізмы, выпісаныя з беларускіх дыялектных слоўнікаў, а таксама занатаваныя аўтарам пераважна з гаворак Гродзеншчыны.

Штучна ўтвораныя ўласныя імёны ў фразеалагізмах нагадваюць рэальныя антрапонімы ці тапонімы, пабудаваныя па вядомых словаўтваральных мадэлях. Так, мужчынскія прозвішчы на *-скі* і назвы населеных пунктаў на *-аўцы* шырока бытуюць у Беларусі і лёгка распазнаюцца ў фразеалагізмах як онімы: *Сасноўскі пад’язджае* ‘хто-н. дрэмле седзячы, стоячы ці знаходзіцца ў паўсонным стане’, *паехаць у Ложкаўцы* ‘заснуць, спаць’ (СДФГ).

Многія анамастычныя кампаненты фразеалагізмаў выступаюць аманічнымі да наяўных у беларускай мове назваў: *пайсці ў Магілёў* ‘памерці’ (Рыдзелі Гродз.), *аж у Крычаве чуваць* ‘вельмі моцна (крычаць)’ (Рап.), *дзядзька Апанас пастукаўся* да каго-н. ‘хто-н. захварэў на панос’ (Масты Маст.).

Псеўдаанамастычныя ўтварэнні маюць выразную ўнутраную форму, суадносяцца, «пераклікаюцца» каранёвай марфемай ці спалучэннямі гукаў з якім-н. утваральным словам. Такім словам часцей выступае назоўнік: *хлеб з Тарбатова* ‘рэшткі яды, прывезенай дадому, якую прапануюць дзецям; зайцаў хлеб’ (Fed.) (*Тарбатова* < *торба*). Зрэдку ўтваральнай асновай з’яўляецца дзеяслоў, назоўнік або дзеяслоў, прыметнік: *Хацей (Хацень) не даў* ‘не ўдалося здзейсніць тое, што хацелася’ (Літвінкі Гродз., Косцевічы Астр.) (*Хацей (Хацень)* < *хацець*); *у Крычаў паехаць* ‘раскрычацца’ (Нос.) (*Крычаў* < *крычаць, крык*); *нябожчык Ціхон бяды нарабіў* ‘дзяўчына зацяжарыла не будучы замужам’ (Fed.) (*Ціхон* < *ціхі)*.

Штучнае ўласнае імя, утворанае моўным каламбурам і суаднесенае з антрапанімічнай ці тапанімічнай назвай, выконвае важную фразеаўтваральную функцыю. Гэта гаваркое слова, матываванае апелятывам, значэнне якога пэўным чынам перасякаецца са значэннем фразеалагізма. Дзякуючы яму, ствараецца двухпланавасць унутранай формы фразеалагізма, і апошні ўспрымаецца як фразеалагічны каламбур гумарыстычнага, жартаўліва-іранічнага характару. Так, у выразе *выйсці замуж за Лапатэцкага* ‘памерці’ (Вялікая Бераставіца Бераст.) за вобразам замуства, створаным літаральнымі значэннямі слоў, што сталі кампанентамі фразеалагізма, хаваецца іншы вобраз – вобраз смерці, які зыходзіць ад штучнага прозвішча *Лапатэцкі*, апелятывам якога выступае слова *лапата* – прадмет, абавязковы ў цырымоніі пахавання чалавека. Кампанент *Лапатэцкі*, такім чынам, удзельнічае ў стварэнні адначасова двух быццёва і лагічна несумяшчальных вобразаў, гэтым дасягаецца адпаведны выяўленча-стылістычны эфект фразеалагізма.

Уласныя імёны такога тыпу выступаюць у складзе фразеалагізмаў сэнсаўтваральным цэнтрам, на базе якога фарміруецца фразеалагічнае значэнне.

Многія фразеалагізмы з псеўдаанамастычным кампанентам з’яўляюцца эўфемізмамі – замяняльнікамі слоў і словазлучэнняў, якія адлюстроўваюць з’явы па пэўных прычынах непрыемныя, непрыстойныя ці інтымныя. Уласнае імя ў такім выпадку ў прыхаваным, завуаляваным выглядзе дае намёк на гэтыя з’явы, якім адрасуюцца фразеалагізмы.

Асобную групу сярод іх складаюць фразеалагізмы, адпаведныя такой трагічнай з’яве, як смерць чалавека. Страх перад смерцю нярэдка спараджае эўфемізмы гумарыстычнага характару, у якіх увасобілася «імкненне схаваць боязь смерці ў жартаўлівых адносінах да яе» [1, с. 66]. У беларускіх гаворках зафіксавана каля дзесятка фразеалагізмаў з кампанентам *Пясэцкі (Пясоцкі)*, утваральнай асновай якога выступае апелятыў *пясок*, што выклікае асацыяцыі з пахаваннем чалавека: *ажаніцца з Пясэцкім* ‘памерці’ (ЗНФ, СДФГ), *выйсці за Пясэцкага* ‘памерці’, *забраў Пясэцкі* каго ‘хто-н. памёр’ (СДФГ), *пайсці да <пана> Пясэцкага (Пясоцкага)* ‘памерці’ (ЗФН, СДФГ), *Пясоцкі (Пясэцкі) чакае* каго ‘хто-н. блізкі да смерці’ (ЗФН). У гэтую групу ўваходзяць і такія фразеалагізмы, як раней згаданы *выйсці замуж за Лапатэцкага*, а таксама *пайсці за Клепацкага* ‘памерці’ (Fed.) (*Клепацкі* < *кляпаць* ‘забіваць накрыўку ў труне’), *адпраўляць у Магілёўскую губерню* каго ‘забіваць, знішчаць’ (СФ) (*Магілёўскі* < *магіла*), *пайсці да Святога спаса* ‘памерці’ (Fed.) (*Спас* < *спасенне* (на тым свеце)).

Некаторыя фразеалагічныя эўфемізмы абазначаюць натуралістычныя працэсы жыццядзейнасці чалавека. Матывацыйная аснова іх падказваецца анамастычным кампанентам. Так, у выразе *Аляксей спарваў (схапіў)* каго ‘хто-н. хварэе на панос’ (ЗФН) кампанент *Аляксей* з’яўляецца штучным ўтварэннем ад дыялектнага апелятыва польскага паходжання *лякса* ‘панос’ (польск. *laksa* ‘тс’). Шляхам анімізацыі гэтага апелятыва ўзнік і такі фразеалагізм: (праўдзівы) *як Ляксей* ‘вельмі, надзвычай (справядлівы, праўдзівы)’ (Семянякі Шчуч.).

З працэсамі сну, засынання звязаны фразеалагізмы *паехаць (пайсці) да Снова* ‘спаць’ (Fed.) (*Сноў* < *сон, спаць*), *паехаць у Храпянёва* ‘спаць’ (Гнесічы Навагр.) (*Храпянёва* < *храпці*), *чытаць Храпавіцкага* ‘моцна спаць, звычайна храпучы, пахрапваючы’, *у Сапуны (Сапунцы) пайсці* ‘спаць, звычайна пасопваючы’, *Сасноўскі абнімае* каго ‘хіліць на сон каго-н.’ (СДФГ).

З агульным значэннем ‘вывяргаць ротам прынятую ежу’ ў беларускіх гаворках ужываецца фразеалагізм *паехаць ў Рыгу* ‘рыгаць’ (Валеўка Навагр.). У 4 томе «Люду беларускага» М.Федароўскі падае пашыраны варыянт гэтага фразеалагізма *з Прусоў да Рыгі ездзіў* з наступным тлумачэннем: Jeżeli pijany dostanie wymiotów. Do Prus stąd świnie pędzają (Fed., c. 247).

У шэрагу фразеалагізмаў з псеўдаўласным імем эўфемічны пачатак не з’яўляецца рэлевантным. Ствараюцца такія фразеалагізмы не столькі для замены іншых моўных сродкаў, колькі для абазначэння паняццяў і суджэнняў неардынарным, незвычайным спосабам. Фразеалагізмы такога тыпу, пабудаваныя на гульні слоў, выступаюць яркім каламбурам з выразным эмацыянальна-экспрэсіўным зместам: *Галадніцкі ўбіўся ў хату* ‘няма чаго есці, наступіў голад’, *Лявон (Лявонь) напаў* на каго ‘хто-н. лянівы, каму-н. не хочацца працаваць’ (СДФГ), *Ленца важыць* ‘нічога не рабіць’ (СГВ), *запісацца да Лявошкі ў кампанію* ‘ленавацца, нічога не рабіць’ (Наваельня Дзятл.), *Іван Няпомнік* ‘чалавек, які забывае на людзей, людское, прайдзісвет, цураецца сяброўскіх абавязкаў’ (Янк.).

Псеўдаонім выступае сувязным звяном паміж дэнататам і ілюзорнай унутранай формай фразеалагізма, намякае на яе несапраўднасць і ўказвае на рэальнае фразеалагічнае значэнне.

У некаторых фразеалагізмах такая сувязь не ляжыць на паверхні, па розных прычынах не з’яўляецца празрыстай. Падобныя фразеалагізмы «вымагаюць падчас дэкадзіравання, акрамя моўнага чуцця, яшчэ і ведання пазамоўнай інфармацыі пра дэнатат, назва якога магла стаць матыватарам штучнага ўтварэння» [2, с. 86]. Так, у фразеалагізме *Басіны спраўляць* ‘хадзіць босым’ (СДФГ) першы кампанент асацыіруецца з назвай свята, хоць беларусам такое свята невядома. На першы погляд складваецца ўражанне, што хранонім *Басіны* – гэта штучнае ўтварэнне выключна ад апелятыва *босы*. Аднак этымалагічны аналіз паказвае, што фарміраванне фразеалагізма стала магчымым і дзякуючы этнаграфічным рэаліям. Свята *Басіны*, сапраўды, існуе. Гэта яўрэйскае свята ачышчэння, падчас якога яўрэі (раней масава пражывалі ў Беларусі) ходзяць босыя.

У 2005 годзе ў в. Баліненты Гродзенскага раёна запісаны фразеалагізм *Вавілён зарос* у каго. Ён адрасуецца мужчынам і з адценнем насмешкі ці гумару рэалізуе значэнне ‘ў каго-н. страцілася палавая актыўнасць’: *Э, ён ужэ хіба на што здатны, у маго старого ўжэ даўно Вавілён зарос.* Зразумець матывіроўку гэтага фразеалагізма без ведання пазамоўнай рэчаіснасці, з якою ён звязаны

шматлікімі асацыяцыямі, немагчыма. Тут неабходна ўспомніць біблейскі сюжэт пра вавілонскае стоўпатварэнне. Жыхары старажытнага горада Вавілона сталі будаваць вежу (стоўп) да неба, каб дабрацца да Бога. Разгневаны за гэта Бог «зблытаў мову іх», і яны перасталі разумець адзін аднаго. Горад Вавілон стаў месцам хаосу і разбэшчанасці, «спакусаў і мярзотаў людскіх». Гэты біблейскі сюжэт і яго бытавое асэнсаванне паслужылі крыніцай некалькіх фразеалагізмаў: *вавілонскае стоўпатварэнне* 'поўная неразбярыха, беспарадак, гармідар', *разводзіць вавілоны* 'гаварыць ці пісаць намёкамі, зацяняючы сутнасць справы', *трапло вавілонскае* 'балбатун', *выводзіць (пісаць) вавілоны* 'ісці хістаючыся (пра п'янага)', *вавілонская блудніца* 'вельмі разбэшчаная, распусная жанчына'. У іх ліку – і выраз *Вавілён зарос*. На яго развіццё аказаў уплыў не толькі біблейскі сюжэт, але, думаецца, і некаторыя з названых фразеалагізмаў, найперш *вавілонская блудніца*.

Фіктыўнасць псеўданазваў вельмі выразна праяўляецца, калі яны супадаюць аманімічна з рэальнымі ўласнымі імёнамі, часцей тапонімамі. Такія тапонімы нярэдка маюць рэгіянальны характар, і пашырэнне адпаведных фразеалагізмаў таксама з'яўляецца рэгіянальна абмежаваным. Напрыклад, фразеалагізм *паехаць у Храпянёва* 'спаць пахрапваючы' бытуе ў гаворках Навагрудскага раёна і менавіта ў гэтых гаворках успрымаецца з найбольшым камічным эфектам, паколькі ў межах Навагрудскага раёна існуе вёска з назвай *Храпянёва*.

Фразеалагізм *на Карэлічы пайшлі* 'брудныя, заношаныя, карэлыя (шкарпэткі, анучы)' лакалізуецца гаворкамі Карэліцкага і Навагрудскага раёнаў – у ваколіцах горада Карэлічы.

Такім чынам, псеўдаўласныя назоўнікі выконваюць важную фразеаўтваральную функцыю. Яны ўдзельнічаюць у фарміраванні семантыкі, вобразнасці, эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі фразеалагізма, утрымліваюць у сабе нацыянальна-культурную інфармацыю. Фразеалагізмы з такімі назоўнікамі ўспрымаюцца ярка, запамінальна, узбагачаюць і разнастаяць выяўленчыя рэсурсы мовы.

Скарачэнні

ЗНФ – Лепешаў, І.Я. З народнай фразеалогіі: дыферэнц. слоўнік / І.Я.Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 1991; **Нос. –** Сборник белорусских пословиц, составленный И.И.Носовичем // Сборник Отделения русск. языка и словесности Императ. АН. Т. XII, № 2. – СПб, 1874; **Рап. –** Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі / склад. Я.Рапановіч. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1958; **СДФГ** – Даніловіч, М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М.А.Даніловіч. – Гродна: ГрДУ, 2000; **СПЗБ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986; **СФ** – Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І.Я.Лепешаў. – Мінск, 2008; **Янк. –** Янкоўскі, Ф. Яшчэ з народнай фразеалогіі / Ф.Янкоўскі, Т.Тамашэвіч, М.Аляхновіч // Слова, фразеалагізм і кантэкст: зб. арт. / пад рэд. Ф.Янкоўскага; Мінскі пед. ін-т імя А.М.Горкага. – Мінск, 1979. – С. 42–57; **Fed. –** Federowski, M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej / M.Federowski. – Warszawa, 1935. – T. 4; Скарочаныя назвы адміністрацыйна-тэрытарыяльных раёнаў: **Астр. –** Астравецкі; **Гродз. –** Гродзенскі; **Дзятл. –** Дзятлаўскі; **Маст. –** Мастоўскі; **Навагр**. – Навагрудскі; **Шчуч. –** Шчучынскі.

Спіс літаратуры

1. Бояркин, В.Д. Фразеологические единицы со значением «умереть» в русском и чешском языках (на материале ономастической фразеологии) / В.Д. Бояркин, Л.И. Степанова // Исследования по общей и дагестанской фразеологии: межвуз. тематич. сб. науч. статей. – Махачкала: Дагестанский гос. ун-т, 1989. – С. 60–67.

2. Пасік, Н.М. Псевдоономастичний компонент у структурі українських фразеологізмів / Н.М. Пасік // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: материалы III научной конференции (Гомель, 7-8 октября 2003 г.). – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2003. – С. 85–89.

Cz. Łapicz

JĘZYK BIAŁORUSKI I JĘZYK POLSKI W PIŚMIENNICTWIE TATARÓW WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

Pytanie o język najwcześniejszych słowiańskich przekładów tekstów religijnych Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) bodaj jako pierwszy postawił znakomity badacz tego piśmiennictwa, profesor Uniwersytetu Wileńskiego, A.K. Antonowicz, w wydanej w 1968 r. pracy pisał:

Очень интересным и чрезвычайно важным с научной точки зрения является и вопрос о том, который из двух названных нами языков – белорусский или польский – первым был использован для перевода восточных текстов [1, s. 22].

Szukając odpowiedzi na to pytanie, wileński badacz wysunął tezę, iż pierwsze przekłady tekstów religijnych Tatarów WKL powstały w języku białoruskim.

Хотя полного текста Корана с подстрочным его переводом на белорусский язык до сих пор не обнаружено, – pisze badacz, – *однако имеется основание полагать, что такой перевод в прошлом существовал* [1, s. 19].

Według A. Antonowicza przekonująco miałyby o tym świadczyć liczne cytaty białoruskiej wersji Koranu obecne w *kitabach* i *chamaiłach* muzułmanów WKL, często zresztą pochodzących z XVIII i XIX wieku, a więc stosunkowo późnych. Jednak na poparcie swej tezy badacz nie przytoczył argumentów merytorycznych, historycznych, językowych lub innych. Wątpliwości i pytania odnoszą się zwłaszcza do najstarszego słowiańskiego przekładu *Koranu*, wszystkie bowiem uwzględnione w pracy Antonowicza rękopiśmienne kopie tzw. *tefsirów*[1] są polskojęzyczne z językowymi elementami białoruskimi, co zresztą potwierdził sam autor monografii traktującej o grafii rękopiśmiennych zabytków muzułmanów WKL słowami:

...все они восходят к одному общему для всех их переводу – оригиналу. Имеющиеся в некоторых местах незначительные текстуальные различия легко объяснить простым искажением текста или его преднамеренным изменением в процессе многократного переписывания разными писцами и в разные времена [1, s. 102].

Podobny pogląd wyraził inny badacz piśmiennictwa Tatarów WKL, P. Suter:

Вначале встает вопрос о языковой базе переводных текстов. Языковую базу всех доныне известных рукописей Тефсиров следует обозначить как польскоязычную [10, s. 146].

[1]Antonowicz uwzględnił w swej pracy trzy tefsiry: jeden pełny oraz fragment kolejnego z Biblioteki Uniwersyteckiej w Petersburgu (sygnatury: ЛУ-867 i ЛУ – 868), a także rękopis z Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie (sygnatura ВУ – 892).

W przytoczonych cytatach kryją się zatem stwierdzenia bardzo ważne: ich autorzy przyznają, że wszystkie znane dzisiaj badaczom kopie *tefsirów*, w liczbie około dziesięciu rękopiśmiennych egzemplarzy, można sprowadzić do jednego wcześniejszego oryginału (protografu), zaś różnice formalne i językowe między kopiami można wyjaśnić tym, że powstawały one w różnym czasie i w różnym miejscu. Ponadto ich autorami byli kopiści o różnym stopniu językowej i pisarskiej kompetencji, a odbiorcami i użytkownikami – litewscy wyznawcy islamu o różnym poziomie religijnych potrzeb oraz religijnej wiedzy i ortodoksji. Pierwotny przekład Koranu na język słowiański z arabskiego oryginału powstał zapewne nie wcześniej, niż w 2. połowie XVI wieku, może nawet na początku wieku XVII, natomiast najstarszy znany dziś egzemplarz *tefsiru* Tatarów WKL, przechowywany obecnie w Bibliotece Białoruskiej Akademii Nauk w Mińsku, jest datowany w kolofonie na rok 1686. Powstaje więc pytanie o to, gdzie jest miejsce na ogniwo pośrednie – na ewentualny pierwotny przekład białoruski, który – po przełożeniu go na polski – miałby zaginąć, nie zachowując się choćby w jednym odpisie, a dopiero wtórny przekład na język polski z pierwotnego przekładu białoruskiego miałby stać się podstawą zachowanych polskojęzycznych kopii tefsiru. Konsekwencją przyjęcia tej tezy byłoby domniemanie zgodne z logiką, iż muzułmanie WKL przekładali Koran dwukrotnie: najpierw na język białoruski, a następnie – z białoruskiego na język polski. Przy czym przekład polski zachował się w późniejszych pełnych odpisach, natomiast rzekomy protograf białoruski – tylko we fragmentach cytowanych wraz z oryginalnym tekstem arabskim w niektórych *kitabach* i *chamaiłach.*

W tym miejscu trzeba ponowić pytanie o to, na jakich przesłankach A. Antonowicz oparł swój wniosek o białoruskiej podstawie językowej pierwszych przekładów? I dlaczego już w tytule swej pracy badacz przesądził o «białoruskości» wszystkich 23 zbadanych przez siebie tekstów; wszak tytuł jego pracy brzmi: *Белорусские тексты писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система*? W rzeczywistości w pracy tej nie ma właściwie ani jednego tekstu, który byłby czysto «białoruski». Są natomiast teksty białorusko-polskie i polsko-białoruskie, o ilościowej, a nie systemowej, przewadze cech jednego lub drugiego języka. Do większości tych kopii można bez wątpienia odnieść obserwacje poczynione na podstawie badań innych rękopisów, np. A. Zajączkowski tak ocenił język rękopisu *chamaiłu* z 1804 r.: *Ale i w samym tekście raz po raz napotykamy dłuższe teksty białoruskie, polskie oraz polskie z wyraźnymi białorusycyzmami* [13, s. 310], natomiast I.J. Kraczkowski stwierdził, że autor XVIII – wiecznego rękopisu *Koranu* z Pskowa posłużył się *mową polską z silnymi białorusycyzmami* [7, s. 162–165]. Z kolei cechą charakterystyczną Kitabu Milkamanowicza z 1772 r. jest to, że *jego język nie jest wynikiem interferowania struktur językowych białoruskich i polskich – jest raczej rezultatem transferencji rozumianej jako mechaniczne, przypadkowe przenoszenie umiejętności i nawyków jednego języka na drugi. W sensie ilościowym i objętościowym w systemie tym zdecydowanie przeważają językowe cechy białoruskie, choć są także zabytki, które Antonowicz uznaje za polskie, polsko-białoruskie lub czysto białoruskie. W takim ujęciu Kitab Milkamanowicza należałoby określić jako białorusko-polski, przy czym przez pojęcie to rozumieć trzeba nie tylko wypośrodkowany system o przewadze cech białoruskich, lecz także ilościową przewagę białoruskich tekstów* [9, s. 218].

Jednym z możliwych wyjaśnień metodologicznej nieścisłości tytułu oraz zawartości treściowej monografii A. Antonowicza może być fakt, iż badacz ten datował

powstanie pierwszych rękopisów tatarskich na 1. poł. XVI wieku. Wtedy rola i ranga języka białoruskiego w WKL była bezdyskusyjna. Dzisiaj wiemy jednak, iż pierwsze rękopisy tatarskie powstały nie wcześniej, niż w drugiej połowie XVI wieku. W tym czasie sytuacja językowa w WKL gwałtownie się zmieniała. Współczesny pisarz białoruski, S. Janowicz, proces ten ujął bardzo lapidarnie: *Szedł katolicyzm, a był on ekspansją kultury polskiej* [5, s. 29]. Fakty te potwierdzają, a także bogato i przekonująco dokumentują, wszyscy badacze dziejów obu naszych narodów, zwłaszcza badacze ich kultur i języków w perspektywie historycznej.

Polonizacja najwcześniej dotknęła elitę Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza ziemian. To właśnie oni mieli największy kontakt z polską kulturą i językiem bądź poprzez służbę w wojsku, bądź pozostając na służbie królewskiej lub magnackiej. Tempo polonizacji muzułmanów WKL dobrze ilustruje stwierdzony przez historyków fakt, iż do *...około 1600 r. połowa podpisów muzułmanów w dokumentach sądowych złożona została alfabetem arabskim, druga połowa cyrylicą. W następnym półwieczu 1600–1650 w dalszym ciągu połowa piśmiennych Tatarów podpisywała się alfabetem arabskim, ale reszta dzieliła się prawie na równo na grupę piszącą cyrylicą i alfabetem łacińskim. W drugiej połowie XVII w. większość Tatarów polsko-litewskich podpisywała się już w wersji łacińsko-polskiej (75 %) i proces ten wyraźnie pogłębił się w następnym stuleciu* [2, s. 31-32].

Historyczna zmienność językowej sytuacji w WKL wprawdzie nie czyni tezy A. Antonowicza nieprawdopodobną, jednak w odniesieniu do piśmiennictwa muzułmanów litewsko-polskich nie ma ona ani dostatecznych podstaw źródłowych, ani językowych lub historycznych. Z równym prawdopodobieństwem rozumowanie można by odwrócić: posługujący się językiem białoruskim kopiści ksiąg muzułmańskich wtórnie przekładali cytowane przez siebie polskie fragmenty Koranu na język białoruski. Ważne i chyba rozstrzygające spostrzeżenie A. Antonowicza (choć sam autor właściwych wniosków z niego nie wyciągnął), że język **wszystkich** trzech uwzględnionych przez niego tefsirów jest polski oraz że wszystkie te kopie mają jedną, wspólną, podstawę kopiowania (którą był prawdopodobnie pierwszy, oryginalny, przekład Koranu na język polski) trzeba odnieść również do innych znanych obecnie tefsirów, których Antonowicz nie badał, np. do tefsiru z 1725 r., przechowywanego w British Museum w Londynie,[2] do tefsiru Józefowa[3] z 1890 r., będącego własnością Muzeum Narodowego w Wilnie, a także do tefsiru skopiowanego przez Jachię Półtorzyckiego, o którym informuje w swej monografii Tatarów litewskich S. Kryczyński. Zamieszczona w pracy tego autora reprodukcja dwóch stron datowanej na 1846 r. kopii tefsiru z Nowogródka pozwala identyfikować język tego rękopisu jako polski. Potwierdza to zresztą sam autor monografii słowami: *Tefsir ten liczy 394 zapisanych kart. Pisany jest w języku polskim alfabetem arabsko-tureckim»* [8, s. 223].

Szczególne miejsce w tych rozważaniach zajmuje *tefsir* z Centralnej Biblioteki Naukowej Białoruskiej Akademii Nauk w Mińsku, który obecnie jest najstarszym

[2] Ostatnio *tefsir* ten był przedmiotem szczegółowych badań filologicznych, których wyniki zawiera publikacja P. Sutera, 2004, *Alfurkan tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir.* Bohlau Verlag. Wersja białoruska opracowania P. Sutera została wydana w 2009 r. w Mińsku pt. *Альфуркан татарскі. Каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага* w przekładzie Ірыны Сынковай, Віктара Свяклы oraz Міхася Тарэлкі, pod naukową redakcją Генадзя Цыхуна.

[3] Tefsir ten został przedstawiony w pracy: Г. Мишкинене, С. Намавичюте, Е. Покровская, *Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар,* Издательство Вильнюсского университета, 2005, с. 32–33.

znanym egzemplarzem tefsiru; w kolofonie zawarte jest bezpośrednie datowanie manuskryptu na rok 1098/1686. Badacze zadają dziś pytanie, czy ta data dokumentuje czas powstania przekładu, czy rok sporządzenia kopii. W tym wypadku z zapisu daty wnioski trzeba wyciągać bardzo ostrożnie, co podkreśla (w e-mailowej korespondencji ze mną) białoruski badacz piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z Mińska, doc. Michaił Tarełka. Diagnozował on czas powstania oraz autorstwo tego manuskryptu, a swe przemyślenia opublikował w autorskim artykule [12]. Badacz zwrócił uwagę, że rękopis ten ma dwa kolofony, a datowanie jest zawarte przy końcu pierwszego z nich, natomiast drugi kolofon żadnej daty nie zawiera. M. Tarełka wyciągnął z tego ważne wnioski:

Я даволі шмат працаваў з усходнімі рукапісамі (арабскімі, персідскімі, турэцкімі), і калі там былі два калафоны, дык заўсёды першы быў аўтара, а другі перапісчыка. З гэтай прычыны я не выключаю, што гэта можа быць і датай завяршэння перакладу. І неаправергальных доказаў таго, што пераклад быў зроблены раней, на мой погляд, пакуль няма. Гіпотэзу можна было б праверыць па філігранях... (korespondencja e-mailowa z 11 sierpnia 2010 r.).

Otóż gdyby Michaił Tarełka miał rację, to tefsir miński byłby bezpośrednim protografem w odniesieniu do późniejszych odpisów; co więcej – byłby oryginałem najstarszego słowiańskiego przekładu, który dał początek łańcuchowi późniejszych kopii, a cała dyskusja o języku pierwszego słowiańskiego przekładu Koranu byłaby bezprzedmiotowa, bowiem tefsir ten jest polskojęzyczny (z wyjątkiem tureckojęzycznych sur 1 – 19). Tym samym problem języka pierwszego słowiańskiego przekładu Koranu zostałby jednoznacznie rozstrzygnięty. Dla uzyskania pewności nie wystarczy jednak uwzględnienie filigranów, bowiem to kryterium potwierdziłoby co najwyżej adekwatność daty podanej w kolofonie, jednak nie przesądziłoby o tym, czy dotyczy ona oryginału, czy kopii. Niezbędne byłyby badania paleograficzne i językowe oraz porównanie wyników z innymi zachowanymi kopiami tefsirów, co pozwoliłoby na ujawnienie relacji tekstowych między kilkoma różnymi rękopisami: określenie rodzajów skażeń kolejnych kopii, wskazanie luk tekstowych, pomyłek kopistów etc. Może nawet udałoby się ustalić łańcuch odpisów lub choćby tylko jego fragmenty. Takie badania dotąd nie zostały przeprowadzone.

Wydaje się więc, że o ile można dyskutować o języku pierwszych przekładów wszelkich innych odmian piśmiennictwa muzułmanów litewsko-polskich: *kitabów, chamaiłów, tedżwidów* etc., to Koran bez wątpienia najpierw został przełożony na język polski, choć z pewnością nie była to polszczyzna czysta, ale właśnie północnokresowa, kształtująca się zwłaszcza od 2. połowy XVI wieku na substracie białoruskim, zawierająca zatem liczne językowe elementy wschodniosłowiańskie (białoruskie). Ten fakt dostrzegł także A. Antonowicz, który stwierdził m. in.: *В заключение необходимо отметить, что во всех упомянутых нами списках Корана в польском подстрочном переводе находим много белорусских языковых особенностей* [1, s. 103].

Aktualne wydaje się zatem stanowisko, jakie w tej sprawie zajęli autorzy filologicznego przekładu Kitabu Milkamanowicza, H. Jankowski oraz Cz. Łapicz:

Wielu badaczy stawia pytanie o pierwotny słowiański język przekładu tekstów orientalnych. Wydaje się, że w znacznej mierze zależało to od samych tekstów. Koran, najważniejsza, święta księga islamu, została przełożona na język polski, jako bardziej prestiżowy. Poza tym Tatarzy mieli znakomite wzory w postaci polskiej literatury przekładowej. |...|. *Natomiast inne gatunki literatury muzułmańskiej, z których wiele*

wchodziło w skład kitabów, tłumaczono w zależności od potrzeby i wiedzy językowej tłumacza i odbiorcy na język białoruski lub polski [4, s. 17-18].

Szukając odpowiedzi na pytanie o język, w jakim powstawały pisma Tatarów WKL należy uwzględnić jeszcze jeden aspekt tej kwestii. Ten mianowicie, iż w XVI wieku także w WKL szerzyły się idee reformacyjne oraz kontrreformacyjne. Jest pewne, iż reformatorskie prądy religijne były uważnie obserwowane przez litewsko-polskich muzułmanów, bowiem niektóre poglądy głoszone przez reformatorów były im szczególnie bliskie, np. zdecydowany antytrynitaryzm, obrazoburstwo, etc. Nic więc dziwnego, że *w treści i języku polskich i białoruskich przekładów religijnych tekstów muzułmańskich odnajdujemy wyrazy, zwroty i frazy obecne w pismach ariańskich, zwłaszcza w przekładzie Biblii Budnego. Autor tego przekładu, jego myśli, poglądy i propozycje interpretacji Pisma Św. musiały być bardzo bliskie Tatarom litewsko-polskim* [4, s. 24].

Istotny dla tych rozważań jest również ten fakt, iż niewątpliwie pilnie śledzone przez muzułmanów WKL prądy reformacyjne były upowszechniane głównie w języku polskim; również w tym języku aktywnie przeciwdziałał im kościół katolicki, a tym samym język polski stał się najważniejszym środkiem i narzędziem reformacyjnej propagandy, często burzliwego dyskursu religijnego, środkiem upowszechniania i ścierania się idei reformacyjnych i kontrreformacyjnych, językiem popularnych wówczas dysput religijno-teologicznych. Warto tu powołać się na białoruskiego badacza języka reformacji na Białorusi, I. Klimaba, który zauważył, że

Калі дапусціць пашырэнне польскай мовы ў каталіцкіх сем'ях раней за сярэдзіну 16 ст., то тады можна несупярэчна вытлумачыць, чаму Рэфармацыя на Беларусі пашыралася менавіта і амаль выключна на польскай мове, чаму менавіта на польскамоўную аўдыторыю была разлічана мясцовая пратэстанцкая прапаганда, а мовай вуснага маўлення ў пратэстанцкіх зборах Беларусі адразу зрабілася польская [6, s. 7].

W pismach muzułmańskich uczestnikami sporów religijnych są zwykle przedstawiciele islamu (muzułmanin), judaizmu (żyd) oraz chrześcijaństwa. Z pewnością dysputy te nie są oryginalnymi tekstami muzułmanów WKL; są raczej tłumaczeniami z orientalnej literatury islamu, na co wskazuje obecność w nich chrześcijanina, a nie np. katolika, prawosławnego lub protestanta, co byłoby całkowicie uzasadnione w warunkach wieloreligijności właściwej dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza w wieku XVI i w wiekach późniejszych. Językiem, w jakim poglądy wymieniali toczący dysputy przedstawiciele różnych religii – był najczęściej (choć nie tylko!) język polski. W tym czasie był on już uformowany w takim stopniu, że z powodzeniem *mógł zastąpić uniwersalny do tej pory język łaciński. Stał się więc oznaką awansu kulturalnego i możliwości zintegrowania wielonarodowościowej warstwy rządzącej w Wielkim Księstwie Litewskim* [13, s. 302].

To ważny argument przemawiający za tym, że właśnie na ten język w XVI lub na początku XVII wieku przełożono Koran jako najważniejszą religijną Księgę islamu, którą cytowano i na którą powoływano się w dysputach międzyreligijnych, prowadzonych w języku polskim. Wniosek ten zdecydowanie wzmacnia również fakt, iż w pismach Tatarów WKL znajdujemy liczne i różnorodne teksty drukowanej, a więc będącej w obiegu czytelniczym, polskiej literatury z wieku XVI oraz późniejszej. Tatarzy wykorzystywali XVI – wieczne przekłady Biblii na język polski, to znaczy katolickie przekłady *Biblii Leopolity* oraz *Biblii* Jakuba Wujka, kalwiński przekład *Biblii brzeskiej* (zwanej też *Radziwiłłowską*), ariański przekład *Biblii* Szymona Budnego

(nieświeska). Wykorzystywali również polskie przekłady *Psalmów* od wersji Jana Kochanowskiego aż po przekład katolickiego biskupa, Ignacego Krasickiego. W muzułmańskich rękopisach spotkamy żywoty świętych katolickich, np. *Legendę o św. papieżu Grzegorzu*; polskojęzyczne opowieści umoralniające, np. historia pierwszych rodziców, Adama i Ewy, została przeniesiona do pism muzułmanów WKL jako obszerny fragment utworu Krzysztofa Pussmana, z r. 1543, pod tytułem *Historya bardzo cudna...*. Rękopisy Tatarów WKL zawierają także staropolskie i późniejsze teksty świeckie, na przykład mowy obrzędowe, zwłaszcza weselne. Fakty te świadczą o dobrej znajomości języka polskiego i polskojęzycznej literatury już przez pierwszych tatarskich translatorów oraz o powszechnym wykorzystywaniu polszczyzny do przekładania i adoptowania tekstów religijnych ważnych dla wyznawców islamu pozostających w diasporze, w izolacji od świata islamu. Z pewnością dotyczy to również najważniejszej Księgi islamu – Koranu.

Spis literatury

1. Антонович, А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А.К. Антонович. – Wilno, 1968.

2. Bohdanowicz, L. (i inn.). Tatarzy muzułmanie w Polsce / L. Bohdanowicz, S. Chazbijewicz, J. Tyszkiewicz. – Gdańsk, 1997.

3. Булыка, А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы / А.М. Булыка. – Мінск, 1972.

4. Jankowski, H. (i inn.) Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku / H. Jankowski, Cz. Łapicz. – Warszawa, 2000.

5. Janowicz, S. Białoruś, Białoruś / S. Janowicz. – Warszawa, 1987.

6. Клімаў, І. П. Мова пратэстантаў Беларусі 2-й палавіны 16 ст. / І.П. Клімаў // Dziedzictwo kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 440. rocznicę Unii Lubelskiej / red. S. Kawalou, M. Kojder. – Lublin UMCS, 2010 (w druku).

7. Крачковский, И.Ю. Рукопись Корана в Пскове / И.Ю. Крачковский // Избранные сочинения. Т. 1. – М[осква]-Л[енинград], 1955. – S. 162–165.

8. Kryczyński, S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej, / S. Kryczyński // Rocznik Tatarski 3. – Warszawa, 1938.

9. Łapicz, Cz., Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język) / Cz. Łapicz. – Toruń, 1986.

10. Suter, P. Литовско-татарские Тефсиры как объект интерференциального исследования / P. Suter // T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaite (red.), Kipčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje. Istorija ir tyrimų perspektywa. – Vilnius, 1994. – P. 145–153.

11. Сутэр, П. Альфуркан татарскі. Каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага / П. Сутэр; w przekładzie Ірыны Сынковай, Віктара Свяклы oraz Міхася Тарэлкі, pod naukową redakcją Генадзя Цыхуна. – 2009.

12. Тарэлка, М., Калафоны мінскага тафсіра 1098 /1686 г. / М. Тарэлка // Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі. – Мінск, 2006. – С. 34–43.

13. Topolska, M.B. Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku / M.B. Topolska. – Wrocław, 1984.

14. Zajączkowski, A. Tzw. chamaił tatarski ze zbioru rękopisów w Warszawie / A. Zajączkowski // Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU. 52, 4, 307 – 313. – 1951.

ЭТНАКАНФЕСІЯНАЛЬНЫЯ АДНОСІНЫ НА ПАМЕЖЖЫ

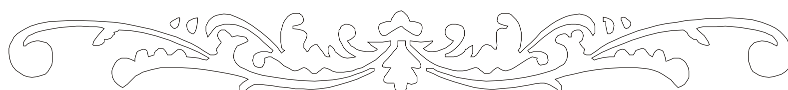

Л. Никитенкова, Г. Нестерчук

ЛАТИНО-ПОЛЬСКИЙ ОБРАЗЕЦ В РАЗВИТИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ НА ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЗЕМЛЯХ В XVII ВЕКЕ

Польша и Беларусь – два самостоятельных государственных образования, имеющие многовековую историю экономических, политических и культурных связей. Взаимопроникновение общественно-политических идей, церковно-богословской и светской литературы, подвижничество деятелей культуры оказывало благотворное влияние на историческое развитие обоих народов. Из всего разнообразия подходов к данной теме можно выделить две концепции развития исторического процесса на восточнославянских землях, отражающие важные тенденции современной науки. Речь идет о концепции общерусской культуры и концепции Центрально-Восточной Европы. Основу первой «составляет тезис о русском суперэтносе, существовавшем не только на этапе древнерусской народности, но сохранившем свое единство в эпоху польско-литовского господства над значительной частью бывшей территории Киевской Руси [2, с. 4]. Обосновывается он тем, что с эпохи Алексея Михайловича усиливалось взаимодействие великорусской и западнорусской, в особенности малорусской, культур, в результате чего возникла общерусская культура. При этом вклад малороссов и белорусов в эту общую для всех восточных славян культуру был не только не меньшим, но даже большим, чем великороссов» [2, с. 5]. В этом подходе сильна конфессиональная (православная) детерминанта. Начало формирования данной концепции связывается с деятельностью русского историка С. Уварова в тесной связи с потребностями внешней и внутренней политики. Далее она развивалась в российской и советской историографии.

Авторы концепции Центрально-Восточной Европы делают акцент на свободном этническом и культурном развитии населявших Речь Посполитую народов. В основе ее лежит поликонфессиональность, региональность. Ее появление относится к середине XIX века, когда происходит формирование национального самосознания на этих землях. В XX веке эта теория развивалась рядом эмигрантских историков. После распада Советского Союза стала разрабатываться в Украине, Беларуси. Особенность концепции – интегрирование с современными схемами украинской и белорусской историографии и продвижение в западную науку. Отмечается, что в XVI – XVII вв. в славянском мире сложились два противоположных культурных полюса, две цивилизационные доминанты, оказавшие воздействие на образ жизни и специфику славянской этничности: западный (чешско-польский, католическо-протестантский) и восточный (русско-московский, православный). Серединное место между ними заняли белорусско-украинские земли Великого княжества Литовского и Польского королевства [7, с. 75].

Находясь в соседстве с католической Польшей, украинские и белорусские земли в XVI в. попали под непосредственное влияние этой страны. Влияние это обнаружилось во внутренней жизни малороссов и западнороссов, их быте, религии, особенно в характере просвещения, которое создавалось по латино-польскому образцу. Именно исторические обстоятельства XVI – XVII вв. повлияли на то, что восточнославянская культура встала перед необходимостью ускорить выработку собственной идентификации, вступив в непосредственный кон-

такт с более активной католической конфессией. Конечно, не только религиозный фактор определял направление адаптационного процесса, но роль его была значительной, потому что костел, церковь принимали активнейшее участие в формировании этноса.

Проблема славянских культурных связей в области просвещения актуальна в плане современного межнационального сотрудничества. Вместе с тем, не менее интересным и плодотворным представляется рассмотрение данной проблематики в XVII веке. Важной проблемой является формирование единого пространства культуры Европы этого времени. Миграция, как мы сегодня бы назвали, деятелей культуры, их работа в разных странах способствовала формированию общих моментов в истории просвещения. Значимую роль в развитии просвещения довелось играть Киеву и его коллегиуму, который возник в 30-х годах XVII в., а в начале XVIII в. был преобразован в академию [9, с.137]. Длительное время это высшее учебное заведение, которое испытывало сильное западно-католическое влияние, являлось центром распространения научных знаний, культурных достижений не только на земли восточных славян, но и южных.

В XVII столетии перед Московией стояла задача преодоления международной и культурной изоляции. Государство уделяло внимание развитию культуры. Особое значение приобретало образование подрастающего поколения. Точка зрения современных исследователей на эту проблему заключается в том, что самодержавие было лидером модернизации, а вовсе не тормозом развития просвещения. Более того, «не развитие народного образования отставало от потребностей народа, а наоборот, потребности народа в образовании отставали от возможностей, которые создавала существующая система народного просвещения» [6, с. 43]. Разум без учения приобрести невозможно, а учиться надобно с детства. Если с младенчества ребёнка не учить, как правильно заметил историк В.Н. Татищев, то он останется «в природной злости и невежестве» [10, с. 51].

В XVII в. на белорусских, украинских землях, в Московском государстве существовали школы, устроенные по образцу средних училищ Польши и других стран Европы. Впоследствии среди них лидировала Киевская Богоявленская братская школа. После её объединения с Киево-Печерской Лаврской школой в 1632 г. возник Киевский коллегиум [8, с. 499]. Одним из активных участников создания первого высшего учебного заведения на Руси был архимандрит, а затем киевский митрополит Пётр Могила. В историографии имеются разные точки зрения относительно той роли, которую он сыграл в создании Киевского коллегиума. Одни эту роль переоценивают, другие – недооценивают, отдавая пальму первенства Богоявленскому братству [5, с. 89]. Аристократ по происхождению, получивший европейское образование, он находился на службе, был архимандритом Киево-Печерской Лавры и митрополитом киевским. Ревностно относясь к православию, он, тем не менее, примиренчески относился к католицизму. «Это доказывают его сочинения и особенно просветительская деятельность по устройству коллегиума, получившего под его влиянием несомненно католический характер, вследствие чего он и оказал важную услугу распространению католического влияния в Южной и Западной Руси», – отмечал С. Любимов в своей статье в «Журнале министерства народного просвещения» за 1875 год [4, с. 119]. В сочинении «Анфология, сиречь молитвы и поучения душеполезные», обращенном к шляхетской, богобоязненной молодежи, Пётр Могила предложил нравственно-религиозные правила поведения почти в той же самой форме, в какой

они предлагались во всех католических западноевропейских школах того времени [4, с.119]. Задумав открыть высшее учебное заведение, П. Могила отправил нескольких молодых людей за границу, чтобы они подготовились для преподавания в новом латинском направлении. Находясь во Львове в 1631 г., он подписал обет об устроении им школы: «умыслилем фундовать школы для того, абы молодежь... в обычаех добрых и в науках вызволионых цвичена была» [1, с. 27]. Из Львова пригласил ученых монахов Исайю Козловского и Сильвестра Коссова, которые получили образование в Виленской братской школе, а потом продолжили обучение в Люблинской иезуитской коллегии [3, с. 68].

В новом заведении не только школьные порядки, должности, обязанности преподавателей, внутреннее устройство были заимствованы из западных иезуитских коллегий. Учительствующие кадры, воспитанные в заграничных академиях и университетах, принесли с собой западную схоластику и латинский язык, которому отдавалось предпочтение. Такая система образования, по замечанию С. Любимова, «наполняла ум ученика всевозможными, самыми разнообразными сведениями, невольно располагая ученика к рассуждениям. Эта система развивала в ученике находчивость и умственную изобретательность, заглушая и подавляя внутреннее прирожденное человеку чувство прямоты и искренности; она делала из ученика бездушного диалектика, направляя его развитие более на сухие, рассудочные формы, чем на воспитание в нем глубоких убеждений и горячего религиозного чувства» [4, с. 120-121], то есть воспитывались искатели житейских удобств, благ и почестей и не было места для подготовки честных и самоотверженных борцов за веру и отечество [1, с. 61]. Именно отсюда выходили духовные, гражданские и общественные деятели.

Образованность выпускников и преподавателей коллегиума была широко известна. В 60-х годах XVII в. в Москве появился воспитанник того же учебного заведения Симеон Полоцкий, с именем которого связано сильнейшее влияние киевского направления в деле просвещения в России.

Таким образом, Киевский коллегиум явился источником западного начала, проникавшего в жизнь восточнославянских народов и находившего там немалое число последователей. Белорусско-украинская контактная этнокультурная зона сыграла важнейшую роль в последующем развитии славянских культур. Лежавшая между двумя крайними культурными центрами славянского мира, она способствовала обмену духовным опытом, а тем самым и снижению контрастности славянских этносов [7, с. 77].

Список литературы

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. Т. 1. – М., 1953.

2. Восточные славяне в XVII – XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 3–35.

3. Дзюба, Е.Н. Просвещение на Украине. Вторая половина XVI – первая половина XVII вв. / Е.Н. Дзюба. – Киев, 1987.

4. Любимов, С. Борьба между представителями Великорусского и Малорусского направления в Великороссии в конце XVII и начале XVIII веков / С. Любимов // Журнал министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1875. Август, сентябрь.

5. Медынский, Е.Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI – XVIII вв. Их роль в воссоединении Украины с Россией / Е.Н. Медынский. – М., 1954.

6. Моряков, В.И. Проблема воспитания «истинного сына Отечества» в России / В.И. Моряков // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2009. – № 2. – С. 42–58.

7. Мыльников, А. Близкие и далекие. Разлом в славянском мире / А. Мыльников // Родина. – 2001. – № 1-2. – С. 72–78.
8. Полонська-Василенко, Н. Історія України: У 2 т. Т. 1 / Н. Полонська-Василенко. – К., 1995.
9. Пушкарев, Л.Н. Культурные связи России и Украины во второй половине XVII века / Л.Н. Пушкарев // Вопросы истории. – 2000. – № 7. – С. 136–143.
10. Татищев, В.Н. Разговор двух приятелей о пользе наук и училищ / В.Н.Татищев // Избр. произведения. – Л., 1979.

Р. Зянюк

УВЯДЗЕННЕ РУСКАЙ МОВЫ Ў РЫМСКА-КАТАЛІЦКІЯ ДУХОЎНЫЯ СЕМІНАРЫІ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У XIX ст.

Праблема русіфікацыі каталіцкага касцёла на далучаных да Расійскай імперыі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай землях не з'яўляецца новай ў гістарыяграфіі. Названымі праблемамі займаліся як беларускія, так расійскія і польскія гісторыкі. Асноўнымі пытаннямі, якія разглядаліся даследчыкамі, з'яўляліся наступныя: увядзенне рускай мовы ў пропаведзі і дадатковыя набажэнствы; выданне малітоўнікаў і каталіцкай рэлігійнай літаратуры па-руску; навучанне катэхізісу і Закону Божаму ў свецкіх школах па-руску. У той жа час пытанне ўвядзення рускай мовы ў праграмы навучання рымска-каталіцкіх духоўных семінарыяў і падрыхтоўка кадраў каталіцкага духавенства ў часы русіфікацыйнай палітыкі разглядаецца павярхоўна: адзначаюцца толькі пастанаўленні ўрада адносна абавязку навучання будучых каталіцкіх святароў рускай мове.

У сувязі з вышэйсказаным, мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца асвятленне працэсу ўвядзення рускай мовы ў праграмы научання каталіцкіх духоўных семінарыяў. Задачы: 1) вызначыць асноўныя мерапрыемствы ўраду па ўвядзенні рускай мовы ў працэс навучання ў семінарыях; 2) прааналізаваць эфектыўнасць азначаных мерапрыемстваў; 3) ахарактарызаваць стаўленне каталіцкага духавенства, кіраўніцтва і навучэнцаў семінарыяў да ўвядзення рускай мовы ў працэс навучання.

Дзве з трох існуючых на беларускіх землях семінарыяў (Магілёўская і Мінская) былі заснаваны ўжо падчас знаходжання азначаных тэрыторыяў у складзе Расійскай імперыі. У той жа час толькі ў «Прадпісанні для Магілёўскай семінарыі» знаходзіцца наказ аб тым, што клерыкі, «якія не ведаюць рускай мовы павінны яе вывучаць» [5, s. 9]. Між тым, дакументальнага пацверджання факту выкладання рускай мовы ў семінарыі ў першы перыяд яе дзейнасці мы не знаходзім. Яна адсутнічае ў раскладзе заняткаў і ў 1820 г.

Першапачатковае *ratio studiorum*[1] Мінскай семінарыі (распачала сваю дзейнасць у 1803 г.) было запісана ва ўмове ад 11.09.1803 г. паміж біскупам Я. Дэдэрка з кангрэгацыяй місіянераў, якіх прадстаўляў кс. М. Гродскі. Навучання рускай мове азначаны дакумент не прадугледжваў увогуле [2, cz. 2, k. 9].

Брэсцкая семінарыя была заснавана ў 1723 г. і да канца XVIII ст. рыхтавала кадры духавенства для Луцкай дыяцэзіі, а з 1798 г. – для Віленскай. Праграма навучання ў Брэсцкай семінарыі ахоплівала толькі базавыя тэалагічныя прадметы: маральную і дагматычную тэалогію, вымову касцёльную, рубрум і спеў [10, арк. 38],

[1]*ratio studiorum* – тут: праграмы навучання.

[11, арк. 119]. Руская мова сярод прадметаў не згадваецца на працягу ўсяго перыяду існавання семінарыі – яе далучылі да Віленскай дыяцэзіяльнай у 1830 г.

У 1803 г. была заснавана Галоўная семінарыя для вышэйшай адукацыі каталіцкага духавенства ў Расійскай імперыі. Згодна з прадпісаннямі ўсе семінарыі павінны былі рэфармаваць свае *ratio studiorum* на падабенства праграмаў Галоўнай семінарыі. Азначала гэта, акрамя іншага, і абавязковасць увядзення ў навучальны план, побач з іншымі прадметамі, і рускай мовы [3, s. 421]. Дыяцэзіяльныя семінарыі, аднак, не спяшаліся з рэфармаваннем, працягваючы карыстацца тымі праграмамі, якія існавалі ў іх ад пачатку. Справа была нават не ў нежаданні падпарадкоўвацца царскім пастанаўленям, але ў шэрагу дастаткова аб'ектыўных прычын: недахоп адпаведна падрыхтаваных выкладчыкаў, а таксама фундушаў на іх утрыманне [3, s. 422]. Трэба адзначыць, што да 1830–1831 гг. свецкія ўлады мала цікавіліся працэсам навучання ў духоўных семінарыях, і выкананне распараджэнняў практычна не кантралявалася.

Упершыню выдзяленне часу ў раскладзе на вывучэнне рускай мовы сустракаецца, аднак, не ў Магілёўскай семінарыі (дзе магчымасць навучання рускай мове была прадугледжана яшчэ ў канцы XVIII ст.), але ў Мінскай семінарыі ў 1829 г. У той час на вывучэнне рускай мовы адводзілася 2 гадзіны на тыдзень, столькі ж, колькі і французскай. Руская мова залічвалася ў шэраг дадатковых прадметаў, а ў навучанні мовам вызначалася як замежная [8]. Усяго на навучальны тыдзень прыпадала 28 вучэбных гадзін.

Пасля паўстання 1830–1831 гг. разам з Віленскім універсітэтам была закрыта і Галоўная семінарыя. Для вышэйшай адукацыі духавенства была створана Рымска-каталіцкая Духоўная акадэмія ў Вільні. Па распараджэнні ўрада, руская мова ў акадэміі ўжо выкладалася, але таксама выкарыстоўвалася ў справаводстве. Толькі дыпломы выпускнікам афармляліся на лацінскай мове [7, s. 86]. Адным з патрабаванняў, неабходных для атрымання навуковай ступені ў гэтай навучальнай установе, было напісанне працы па-руску. У 1840 г. міністр унутраных спраў А. Строганаў прадставіў Мікалаю І праект рэарганізацыі семінарыяў, ў якім, падобна як і пасля стварэння Галоўнай семінарыі, прапаноўвалася прывесці праграмы семінарыяў у адпаведнасць з праграмай у Духоўнай акадэміі [1, s. 215–216]. Супраць гэтай прапановы актыўна выступілі каталіцкія біскупы, таму і гэтая спроба аказалася непаспяховай.

У 1843 г., амаль адначасова з выданнем Указа аб рымска-каталіцкіх семінарыях, Магілёўская семінарыя была далучана да Мінскай, якая ад таго часу пачала рыхтаваць святароў для двух дыяцэзій Расійскай імперыі – Магілёўскай і Мінскай. Згодна з вышэйзгаданым Указам аб семінарыях 1843 г. мовай навучання «свецкіх» (нетэалагічных) прадметаў была вызначана руская. У якасці абавязковых прадметаў уводзіліся таксама гісторыя Расіі.

Негледзячы на абавязковасць увядзення рускай мовы, у семінарыях працягвалі карыстацца польскай. Так, у працэсе навучання Мінскай семінарыі доўгі час (да 1864 г.) выкарыстоўвалі польскую і лацінскую. Слабае веданне рускай мовы выпускнікамі семінарыі выклікала праблемы падчас іх прызначэнняў на пасады выкладчыкаў Закона Божага ў школы, што прыводзіла да рэзкіх заўваг з боку свецкіх уладаў да кіраўніцтва дыяцэзіі і семінарыі. Так, 6 верасня 1864 г. Віленскі генерал-губернатар М.М. Мураўёў пісаў біскупу Мінскай дыяцэзіі А. Вайткевічу: «В параграфе 27 устава этих заведений (семінарыяў. – *аўт.)* ясно указано, что, за исключением Богословских наук, которые должны преподавать-

ся на латинском языке, всем прочим предметам следует обучать по-русски, – я признаю необходимым обратить внимание Вашего Преосвященства на такое отступление от указания закона, и покорнейше прошу Вас немедленно сделать зависящее с Вашей стороны распоряжение о прекращении преподавания во вверенной Вашему ведению духовной семинарии учебных предметов на польском языке; об исполнении же по изложенному выше не оставьте меня уведомить» [13, арк. 7–9]. У адказе біскупа А. Вайткевіча значылася: «признали необходимым обратить моё внимание на такое отступление от указания закона, предложили немедленно сделать зависящее с моей стороны распоряжение о прекращении преподавания во вверенной моему ведению духовной семинарии учебных предметов на польском языке. Однако, сверх того, следуя стремлению начальства я вместе с сим строго напомнил Духовным и Светским преподавателям Минско-Могилёвской семинарии излагать все предметы, кроме богословских, по-русски, и всеми мерами стараться твёрдо вкоренить русский язык между семинаристами» [13, арк. 7–9].

Але і гэтыя меры не аказаліся паспяховымі. Па адзначэнні А. Бялецкага ў перыяд з 1856 па 1868 г. руская мова не толькі не ўкаранялася ў семінарыях, але наадварот, гэта быў час «полного упадка преподавания в семинариях русского языка и отечественной истории» [14, с. 23].

Паўстанне 1863–1864 гг. узмацніла русіфікацыйную палітыку ўрада. Высланы ў Паўночна-Заходні край для падаўлення паўстання М.М. Мураўёў зрабіў распараджэнне, «чтобы обучение русскому языку в семинариях не ограничивалось только одними классными упражнениями, как письменными, так и изустными, но чтобы по окончании курса воспитанники знали этот язык основательно и излагали свободно на нем учение веры местному католическому населению, принадлежащему к семье русского народа» [12]. Але і гэта распараджэнне не мела тых вынікаў, на якія было разлічана. У сувязі з гэтым, у студзені 1866 г. на землях Паўночна-Заходняга краю па ініцыятыве генерал-губернатара К. Каўфмана была створана Спецыяльная камісія да спраў рымска-каталіцкага духавенства, якую пазней перайменавалі ў Рэвізійную. Стваралася яна для рэалізацыі яго ідэі аб абмежаванні ўплыву каталіцкага касцёла на праваслаўную царкву шляхам русіфікацыі першага. Пытаннямі распрацоўкі праектаў рэарганізацыі духоўных семінарыяў шляхам іх русіфікацыі займаліся члены камісіі А. Старажэнка, І. Казлоўскі і Дзеравіцкі. Так, І. Казлоўскі асноўную ўвагу прысвяціў выхаванню клерыкаў у семінарыях, прадставіўшы дакладны ўстаў жыцця алюмнаў, увядзенні расійскай мовы. Дзеравіцкі падрыхтаваў 7 рэфератаў на тэмы ўвядзення свецкага надзору ў кансісторыях і семінарыях, а таксама абавязковага экзамену з расійскай мовы, гісторыі і геаграфіі Расіі ў семінарыі, як умовы дапушчэння да святарскіх пасвечанняў [6, s. 157, 160]. І. Казлоўскі прапаноўваў з семінарыйных бібліятэк павыкідываць кнігі свецкіх польскіх пісьменнікаў і замяніць іх рускімі, а з духоўных павыкідываць тыя, якія маюць польска-патрыятычны змест. Адначасова, на яго думку, неабходна было падпісаць семінарыі на ўсе расійскія праваслаўныя часопісы. Сярод дзеячаў Камісіі быў таксама ксёндз Б. Завусцінскі. Менавіта ён прапаноўваў пакінуць для Паўночна-Заходняга краю толькі адну семінарыю, прычым выхаванне клерыкаў павінна было ажыццяўляцца ў русле «каб ксёндз быў расіянінам, прынамсі па духу, які б глядзеў на праваслаўе як на супольнае веравызнанне, якое адрозніваецца толькі аб-

радамі [...] і прызнаваў уладу толькі праўна ўстаноўленую ўрадам, у сваёй айчыне Расіі» (пераклад з польск. – *аўт.)* [6, s. 166].

Шэраг вышэйзгаданых мерапрыемстваў прывёў да таго, што ў 1867–1868 навучальным годзе ў Мінскай семінарыі штотыднёвая колькасць вучэбных гадзін складала 27, з якіх 7 адводзіліся на вывучэнне рускай мовы і гісторыі. Узровень ведання рускай мовы клерыкамі заставаўся, аднак, невысокім. Сведчыць пра гэта могуць, напрыклад, пытанні да паўгадавых экзаменаў у Мінскай семінарыі. Экзамен з рускай мовы палягаў толькі на перакладзе, у той час як з лаціны – пераклад з граматычным разборам, з французскай – «згодна з вывучанымі правіламі размова і практыкаванні» (пераклад з польск. – *аўт.)* [9, арк. 20–22].

На працягу ўсяго існавання семінарыяў на беларускіх землях (1783–1869 гг.) руская мова ўспрымалася як уладамі семінарыі, так і навучэнцамі як замежная. Вывучэнне яе клерыкамі, у большасці, адбывалася з-за разумення неабходнасці ў далейшым выкарыстоўваць рускую мову ў афіцыйным (некасцёльным) справаводстве. Нават у канцы XIX – пачатку XX ст. у створанай у Пецярбургу духоўнай семінарыі навучэнцы паміж сабой размаўлялі па польску, пры тым, што палякаў там было, па адзначэнні Ю. Пастушкі, 2/3 ад усіх навучэнцаў, да якіх залічвала сябе і значная група беларусаў. Рэшту прадстаўлялі «некалькі свядомых беларусаў» [4, s. 309], латышы, літоўцы, два рускія і адзін немец. Мовай «хатняй», на якой паміж сабой размаўлялі, на якой звярталіся да прафесараў, на якой прамаўляліся аб’явы ўладаў семінарыі, а таксама на якой адбываліся некаторыя лекцыі (гамілетыка, маральная тэалогія, Біблія) з’яўлялася польская [4, s. 309]. Казаць у сувязі з гэтым аб жаданых урадам выніках палітыкі русіфікацыі наўрад ці даводзіцца.

Пазіцыянаванне на працягу доўгага часу каталіцкім касцёлам на беларуска-літоўскіх землях сябе як «польскага» выклікала вострыя праблемы падчас спробаў нават нязначных моўных зменаў. Шэраг русіфікацыйных мерапрыемстваў, праведзеных расійскімі ўладамі, прывялі толькі да таго, што навучэнцы каталіцкіх семінарыяў вывучылі рускую мову, прызнання яе роднай і ператварэння каталіцкіх святароў ў рускіх (за некалькаснымі выключэннямі) не адбылося. У той жа час, у праграмах навучання духоўных семінарыяў руская мова і гісторыя Расіі занялі стабільнае месца.

Спіс літаратуры

1. Jogela, V. Vilniaus Romas Kataliku Dvasine Akademija 1833 – 1842 metais: organizacija ir veikla / V. Jogela. – Vilnius: Eugrimas, 1997. – 234 s.

2. Kopia umowy między biskupem J. I. Dederko a zgromadzeniem księży misjonarzy o pracy w seminarium mińskim // Архіў ксяндзоў-місіянераў у Кракаве на Страдаме. – teczka Smilowice. – bez sygn.

3. Kumor, B. Ustrój i organizacja koscioła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772 – 1918) / B. Kumor; Polskie Towarzystwo Teologiczne. – Kraków, 1980. – 743 s.

4. Pastuszka, J. Wspomnienia z lat 1915 – 1917 o seminarium duchownym w Petersburgu / J. Pastuszka // Archiwa, biblioteki i muzea kościelne. – 1975. – № 25. – S. 303–329.

5. Przepis dla seminarium archidiecezji Mohylewskiej-łacińskiej, czyli Reguły seminarzystów / M. Godlewski // Monumenta Ecclesiastica Petropolitana, – S. Petersburg, 1906. – Cz. 2.– S. 6–16.

6. Wodzianowska, I. Wytyczne Komisji do spraw duchowieństwa w sprawie zwalczania katolicyzmu w generał-gubernatorstwie Wileńskim (1866 – 1868) / I. Wodzianowska // Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań / red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleczyński. – Białystok, 2005. – S. 156–178.

7. Буткевич, Т. Устройство и управление римско-католической церкви вообще и в России в частности / Т. Буткевич. – Харьков: Епархиальная типография, 1916. – 623 с.

8. Визит семинарии Минской митрополии 1829 г. // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (г. Мінск). – Фонд 1781. – Воп. 27. – Спр. 455.

9. Дело о состоянии семинарий // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (г. Мінск). – Фонд 1781. – Воп. 28. – Спр. 306.

10. Материалы, отложившиеся в результате деятельности Виленской р-к консистории за ноябрь-декабрь месяцы 1820 г. // Літоўскі гістарычны архіў (г. Вільнюс). – Фонд 694. – Воп. 1 – Спр. 426.

11. Материалы, отложившиеся в результате деятельности Виленской римско-католической консистории за январь-февраль-март месяцы 1820 г. // Літоўскі гістарычны архіў (г. Вільнюс). – Фонд 694. – Воп. 1. – Спр. 422.

12. Миловидов, А. Необходимость реформы РК семинарий в Северо-Западном крае / А. Миловидов. – Вильна: Типография «Русский почин», 1910. – 17 с.

13. Предписания Главного начальника Витебской и Могилёвской губерний производить преподавание католического вероучения в учебных заведениях на русском языке 1864 г. // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (г. Мінск). – Фонд 1781. – Воп. 32. – Спр. 155, 7–9.

14. Русский (Белецкий А.В.). Римско-католические епархиальные семинарии: Виленская и Тельшевская / Русский (А.В. Белецкий). – Вильна: Типография Свято-Духова православного братства, 1887. – 60 с.

С. Заневский

КОНЦЕПЦИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ПОЛЬСКОЙ И РУССКОЙ АРИСТОКРАТИИ В ТВОРЧЕСТВЕ Ф.Г. ДУХИНСКОГО

Проблема вхождения шляхетского сословия бывших восточных земель Речи Посполитой в ряды российского дворянства в польской исторической литературе второй половины XIX в. рассматривалась исследователями в русле её отношения с русским самодержавием. Исследователи в основном изучали ту часть сословия, которая активно боролась с самодержавием. В таком подходе просматривается политическая составляющая науки, свойственная не только польской, но и русской историографии того времени. Если российская охранительная историография старалась доказать русский характер присоединённого края, то основополагающей конструкцией для написания истории данного региона польскими историками в 60-е годы XIX в. являлась проблема сохранения менталитета местной шляхты в условиях новой российской реальности.

Противопоставление шляхетского сословия русскому дворянству и царскому правительству в целом проводилось польскими историками и в связи с религиозным вопросом. Религиозный вопрос всегда достаточно остро стоял во взаимоотношениях между Речью Посполитой и Российской империей. Согласно большинству русских исследований второй половины XIX в. именно проблема защиты православного населения в польском государстве от угнетения со стороны католической шляхты и магнатов стала причиной последовавших разделов Речи Посполитой. Однако и после свершившегося раздела католицизм продолжал играть на присоединённых землях большую роль, правда, уже в несколько иной форме – противопоставляя шляхетство новой царской администрации, прибывшей сюда из центральных губерний России.

Католицизм для польского населения был не просто религией. Он выполнял большую функцию, обосновывая т.н. польский мессианизм. Польша, также

как и Россия, выступала во второй половине XIX в. с идеей славянского объединения, правда, уже под своим началом. Россия для неё и вовсе не была славянской державой, а государством азиатским, безнадёжно отсталым, от которого нужно защищать всю Европу. Эту миссию и видело для себя польское государство, правда, для более эффективного достижения выполняемой задачи ему необходимо было возродиться в прежних границах 1772 г. [4, с. 62–66] К сожалению, этот миф не потерял актуальности и для ряда современных польских исследователей [25]. Гильдеферинг заметил, однако, противодействие данному мифу среди самого польского населения. Он утверждает, что борьба эта явилась следствием привития славянской Польше чуждого ей латино-германского организма (т.е. католичества). Католическая шляхта же вовсе является чуждым элементом в крае [4, с. 66–67].

Основоположником теории о неславянском, а финно-угорском происхождении русских, так популярной среди польских исследователей 60 – начала 80-х гг. XIX в., являлся выходец из мелкой шляхетской семьи Правобережной Украины Францишек Генрик Духинский. Подобно большинству людей своего круга, он не был удовлетворён своим положением в обществе и питал политические амбиции, связанные с возрождением былой польской государственности. По выражению самого польского этнографа и историка, большое влияние на него оказало восстание 1830–1831 гг. [9; 22]. Переехав в 1834 г. в Киев, молодой Францишек познакомился там с группой агитаторов, которые распространяли среди украинцев воззвания, в которых призывалось не забывать о своём родстве с польским народом и вместе продолжать борьбу против России за возрождение Речи Посполитой [24, s. 41–44]. В 1846 г. Духинский был вынужден уехать за границу, где он принимал самое активное участие в политической жизни польской эмиграции. Уже тогда у него сложились определённые наработки теории, которую на протяжении второй половины 50 – начале 70-х гг. XIX в. он активно пропагандировал не только среди поляков, но и среди французской аристократии. Насколько это было успешным, говорит то восторженное отношение к данной теории в польском обществе и научных кругах Западной Европы. Например, приверженцами теории Духинского во Франции стали известный историк Анри Мартен, барон д'Авриль, Поль де Сент-Винсент, Ш. де Стейнбах и др. [1; 9; 22]. Среди польских авторов почитателями стали А. Куличковский (взгляды Духинского рассмотрел в работе «Очерк истории польской литературы»), Ю. Бартошевич (многотомный труд «Первоначальная история Польши»), С. Бущинский (брошюра «Миссия славян и отдельность Руси») [19, с. 86–87].

В основе теории Духинского лежит предположение о принадлежности русских («москалей» – как именует их автор) к туранскому (термин автора, обозначающий финно-монгольские народы), а не славянскому племени. Они и вовсе «напрасно именуют себя русскими, поскольку таковыми могут называть себя только малорусы и белорусы, близкие к полякам по своему происхождению». Автор выделяет характерные черты двух племен, которые отличают их друг от друга. Если потомки туранцев являются в основном кочевниками и для них характерна авторитарная форма правительства, то славяне – исключительно оседлые земледельцы, в основе существования которых лежит индивидуальная собственность [24, s. 6–11]. Налицо схожесть воззрений с не менее популярной в то время фигурой И.О. Корвин-Милевского, взгляды на шляхту которого нашли поддержку у многих представителей литовской аристократии. Для подтвержде-

ния своей теории Духинский прибегает и к сравнению современного ему польского и российского общества. В частности, одним из первых вслед за Шницлером он обращает внимание на большую разницу в численности польской шляхты и российского дворянства. В западных губерниях Российской империи (без Киевской) он насчитал около 400 тысяч шляхтичей. В Подольской, Волынской губерниях, а также в Литве шляхта составляет 1/10 часть жителей, тогда как «в Москве в 1829 г. был один шляхтич христианский на 360 жителей» [21, s. 85–86]. Однако не численность представителей аристократии заложила основу в разнице функционирования аристократии. Разным, согласно Духинскому, было само представление о шляхетстве.

Ссылаясь на известного российского учёного того времени Тургеньева, Духинский утверждал о «происхождении большинства русского дворянства от татар», чего нельзя было сказать о западноевропейских представителях аристократии (в неё он включал и шляхту белорусско-украинских земель). Отсюда их различные представления о шляхетстве. Интересный факт, говоря о достаточно большой доле выходцев из Польши и Литвы в числе российского дворянства (по утверждению автора это около 400 родов), все они сохранили свои старые обычаи и всесторонне выделялись среди остальной массы представителей благородного сословия [21, s. 88–90]. Конкретные примеры этому действительно нашли своё отражение, причём в трудах не только польских, но и русских историков и публицистов [6; 15]. Хотя, справедливости ради, следует отметить, что эти проявления носили скорее бытовой, а не политический характер [2; 3; 5; 14; 16].

Говоря о разнице представлений о сущности благородного сословия, Духинский приводил следующие аргументы:

1. Шляхта у славян (к которым, как мы отметили выше, автор русских не относил) была как бы представителем божьим, избранная между людьми, и призванная представлять интересы народа перед верховной властью. Именно поэтому большую роль она с давних времён придавала шляхетским сеймам. «Русская шляхта напротив никогда не придавала себе такой миссии, таких обязательств. Сельское население видело в своём барине только чиновника». Впрочем, тут можно говорить об определённой идеализации исторического прошлого Речи Посполитой. Шляхта представляла перед королём в первую очередь собственные интересы, а класс крестьян и вовсе не считался в польском обществе за народ – это убедительно показали деятели польского Просвещения.

2. Представители западноевропейской аристократии не могли быть лишены своей принадлежности к этому сословию без специального на то решения суда. Судьба же российского дворянства целиком и полностью зависела от воли монарха, который «мог увеличивать и уменьшать его число согласно собственной прихоти». «Подоплёка прав русского дворянства всегда была политическая: верховная власть наделяла одного правом, лишала другого, смотря по потребностям государства» – вспоминает современник [18, c. 219]. В качестве аргументации Духинский привёл ещё свежие события «разбора шляхты» в западных губерниях империи. Разница менталитетов, однако, здесь была ни при чём. Свою роль в данном случае сыграли совсем иные факторы: в первую очередь желание правительства уравновесить численность благородного сословия Центральной России и её западных губерний, а также сократить количество недовольной им аристократии.

3. Шляхта славянская, наконец, в большинстве своём является оседлой, земской. Русское дворянство, наоборот, чисто-служебное, придворное сословие. Даже само название дворянин – т.е. находящийся на службе *при дворе* – говорило о его зависимом положении, рисовало его состояние, цель и обязательства [21, s. 90–91].

Впрочем, несмотря на все противоречия, которые автор сознательно или нет обходил своим вниманием, это не отменяет тот факт, что представления о шляхетстве в обществе двух стран действительно разнились.

Весьма оригинальна у Ф. Духинского филологическая концепция шляхетского менталитета. «В самих названиях аристократических семей у славян и у русских, – убежден он, – скрыта разница в понятии о своём сословии». Все фамилии польской шляхты отвечают на вопрос *откуда*, или *кто ты* (например, фамилии заканчивающиеся на *-ский* или *-ич*). Это лишний раз говорит о том, что земля в собственности польского аристократа имела достаточно большое значение. Окончание на *-ски* в польских фамилиях соответствует немецкому *von* или французскому *de*. У русских же наоборот, характер, господствующий в фамилиях дворянства таков, что отвечает на вопрос *чей ты*, т.е. принадлежащий кому-либо. В России повсеместно встречаются фамилии на *-ов* и *-ин* (опять же отвечающие на вопрос *чей ты*): например Романов, Бибиков, Орлов. Впрочем, фамилии в России не имели, по утверждению Духинского, такого большого значения, как в Польше. «Назвать русского дворянина по фамилии, а не по имени, значит, было сильно его обидеть». Что касается окончания *-вич* или *-ич*, то в России их запрещено было употреблять даже в отчестве, заменяя его на *-ов* (например Иван Иванов, вместо Ивана Иваныча) – т.к. «согласно понятиям российским окончание на *-ич* означало независимость». Лишь в XVIII в. появляются отдельные именные указы, дающие право употреблять окончание на *-вич* некоторым князьям Долгоруким [21, s. 90–91]. Архивные документы примеров употребления отчества, заканчивающегося на *-вич* или *-ич* не содержат, зато повсеместно встречались окончания на *-ев*, *-ов* (например, Фома Алексеев, Фёдор – сын Иванов и т.п.) [10–13].

Исходя из всего этого, Духинский пришёл к выводу о невозможности шляхетскому сословию в полной мере слиться с российским дворянством, так как воззрения и духовные ценности у них абсолютно разные. В этом заключалась основная идея Ф. Духинского по вопросу включения шляхты белорусско-украинских земель в состав российского дворянства.

Исследование Ф. Духинским польско-российских противоречий не случайно активно развернулось именно в начале 60-х гг. XIX в. – в период подготовки очередного польского восстания. Собственно говоря, идеологическая подготовка населения Украины и Белоруссии к восстанию, имевшему своей целью восстановление Речи Посполитой, входила в планы Ф. Духинского уже в первые годы его плодотворной исследовательской деятельности. Эта цель виделась историку действительно реально достижимой. Он писал: «Я всегда жил войною (против России) и Русью (т.е. Украиной)». Он был твёрдо убеждён, что Русь – это сильная и доблестная Польша, и что польские восстания никогда не будут иметь успеха, если они не начнутся на Руси» [1; 21, s. 17]. Концепция Ф. Духинского должна была противостоять официальным славянофильским государственным взглядам на исконную принадлежность земель Беларуси и Украины Российскому государству и убедить прежде всего правительство Франции в обоснованности своих претензий на эти земли. Вышедшие в самый разгар восстания «Дополнения» заявляли о «польскости давних её границ на Двине и Днепре» [17;

26]. В этом проявляется политическая составляющая деятельности Ф. Духинского, которая всегда лидировала в его работах.

В одной из первых своих работ автор выступал «против тех политиков, которые не смотрят ни на моральную сторону дела, ни на историю, а преследуют лишь собственные сиюминутные интересы» [20, s. 11]. Однако он порой не замечал, что сам им же и уподобляется. В большинстве своём выдвигаемые автором предположения имели лишь одну цель – подтвердить предложенную им концепцию. Именно с этих позиций он и подходил к отбору материала, игнорируя порой весьма очевидные факты, противоречащие его позициям. Но, если в 60-е гг. XIX в., во время пика общественно-политического движения, она была своевременной и многие не замечали её лженаучной основы, то с течением времени антинаучность становилась всё более видимой. Уже к началу 1880-х гг., несмотря на сохранение отдельных приверженцев Ф. Духинского, в убедительности его концепции усомнились даже во Франции. Следует заметить, что первыми с её критикой выступили в России ещё в момент появления самой концепции исследователи «украинофильского» толка – Н.И. Костомаров, а в 80-е гг. – М.П. Драпгоманов [7; 8]. И всё же, несмотря на то, что к началу 80-х гг. XIX в. убеждения Ф. Духинского утратили свою былую популярность, некоторые исследователи и дальше продолжали придерживаться взгляда на польские (читай и белорусско-украинские) земли как буфер между Западом и Востоком, задача которых защищать первых от последних. Подобная идея симпатизировала, например, известному польскому писателю, который пробовал себя и в качестве историка-исследователя, Юлиану Крашевскому [23]. Впрочем, новые принципы работы с источниками и обращение к строгому научному характеру исследования, господствовавшие в польской исторической науке с 80-х гг. XIX в., позволяют отнести его уже к новой эпохе в исторической науке.

Список литературы

1. Борщак, І. Україна в Парижі: IX. Францішек Духінський / І. Борщак // Україна. – 1953. – № 9. – С. 701–709.

2. Буравський, О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Буравський; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 20 с.

3. Галь, Б.О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії в XVIII – першій третині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Б.О. Галь; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2001. – 16 с.

4. Гильдеферинг. За что борются Русские с Поляками / Гильдеферинг // Сборник статей, разъясняющих Польское дело по отношению к Западной России. Выпуск I. – Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1885. – С. 50–69.

5. Горбаньов, В.В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Горбаньов; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2006. – 19 с.

6. Катков, М. О Русском языке в католическом Богослужении / М. Катков // Сборник статей, разъясняющих Польское дело по отношению к Западной России. Выпуск I. – Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1885. – С. 221–232.

7. Костомаров, Н.И. Ответ на выходки газеты «Czas» и журнала «Revue Contemporaine» / Н.И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 2.

8. Костомаров, Н.И. Правда полякам о Руси / Н.И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 10.

9. Лисяк-Рудницький, И. Францішек Духінський та його вплив на українську політичну думку / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есеї. – Київ, 1991. – Т. 1.

10. Национальный исторический архив Беларуси в г. Минске. – Фонд 2002. – Опись 1. – Ед. хр. 5 л. 55.
11. НИАБ в Минске. – Фонд 2066. – Опись 1. – Ед. хр. 25 л. 30 об.
12. НИАБ в Минске. – Фонд 2512. – Опись 1. – Ед. хр. 1 л. 16.
13. НИАБ в Минске. – Фонд 2626. – Опись 1. – Ед.хр. 17 л. 1-2.
14. Павлюк, В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Павлюк; Запоріз. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.
15. Последнее слово о Польском вопросе в России. – Berlin: in comission bei B. Behr's Buchhandlung, 1869. – 72 с.
16. Проваленкова, И.В. Дворянство польского происхождения в Орловской губернии в XVII – начале XX вв.: этномиграционный процесс: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / И.В.Проваленкова. – Орел, 2008. – 329 с.
17. Пыпин, А.Н. Тенденциозная этнография / А.Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1887. – № 1.
18. Романович-Словатинский, А.В. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права / А.В. Романович-Словатинский. – Киев, 1912
19. Соколов, Л. Ответ идейным наследникам Духинского / Л. Соколов // Вестник Юго-Западной Руси. – 2007. – № 4 (5). – С. 83–92.
20. Duchiński, F.H. Pomnik Nowogrodzki: periodyczne wyjaśnienia projektu rządu moskiewskiego, aby uroczyście obchodzić w następnym 1862 r. jakoby tysiącletnią rocznicę założenia dzisiejszego Państwa moskiewskiego w Nowogrodzie, miewane publicznie (obecnie w Paryżu) / F.H. Duchiński. – Paryż: Renou I Maulde, 1861. – 36 s.
21. Duchiński, F.H. Zasady dziejów Polski i innych krajów słowiańskich / F.H. Duchiński. – Paryż: Renou I Maulde, b.r. – 98 s.
22. Grabski, S. Życie i działalność literacka Franciszka Duchińskiego Kijowianina / S. Grabski // Pisma Franciszka Duchińskiego. – Rapperswill, 1901. – T. 1. – S.VIII-XXIV.
23. Kraszewski, J.I. My i oni: Obrazek narysowany z natury / J.I. Kraszewski. – Kraków: Wyd-wo «Nowej Reformy», 1902. – 302 s.
24. O życiu i pracach F. H. Duchińskiego Kijowianina. – Lwów: Czcionkami Drukarni Ludowej, 1885
25. Tazbir, J. Polska przedmurzem Europy / J.Tazbir. – Warszawa: Twój Styl, 2004. – 216 s.
26. Duchiński, F.H. Dopełnienie do trzech częśći zasad dziejów Polski i innych krajów słowiańskich / F.H. Duchiński. – Paryż: Renou I Maulde, 1863

А. Ганчар

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АДМИНИСТРАТОРА ВИЛЕНСКОЙ РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЕПАРХИИ П. ЖИЛИНСКОГО (1866 – 1883 гг.)

В целом, анализируя историографическую традицию в отношении деятельности Виленского администратора Петра Жилинского, можно с уверенностью отметить, что она негативная, причем как со стороны ратователей введения русского языка в римско-католическое богослужение, так и со стороны противников. А. Важинский, бывший во времена управляющего Виленской епархией П. Жилинского в числе его капитула, для которого католик, любящий свой костел, и поляк, любящий свое Отечество, – это одно и то же; автор дает довольно язвительную характеристику губернаторов и «обрусевших» ксендзов, мало внимания уделяя их практическим делам [1, с. 107]. Об отношении к русскому языку римско-католического духовенства писали А.Н. Мосолов, И. Котович, А.В. Жиркевич, С. Кжеменский. А.Н. Мосолов довольно не лестно, как жадных к богатству, наживе, характеризовал главных вдохновителей «располячивания»: А. Немекшу, Э. Тупальского, П. Жилинского [2, с. 253–256]. Статьи официальной

имперской печати восхваляли деятельность римско-католического духовенства по продвижению русского языка в богослужение. К примеру, «Северный вестник» характеризовал Виленского управляющего епархией П. Жилинского за поддержку введения русского языка, как русского патриота, с удовольствием отметив его согласие на нововведение римско-католического духовенства, выразившееся в «верноподданических адресах» [3, с. 433–434].

Идею о традиции в употреблении языка в римско-католическом богослужении подхватил А.В. Жиркевич. Правда, он это сделал неосознанно, приведя в своем труде письмо римско-католического митрополита А. Гинтовта, отразившее мысль о невозможности употребления русского языка, как равно без согласия Папы Римского, канонического права, так и исторического развития края [4, с. 66–68]. А.В. Жиркевич, пожалуй, первый из российских авторов указал на двуличность П. Жилинского: с одной стороны, управляющий действовал в угоду властям, поддерживая русский язык, а с другой – своим молчанием, бездействием, отклонением различных решений Ф. Сенчиковского способствовал затормаживанию процесса «располячивания» [4, с. 32].

Историк, этнограф, краевед, переводчик А. Ельский, видевший во введении русского языка в римско-католическое богослужение не только отступление от костельных канонических правил, но и от «краевой» традиции, П. Жилинского характеризовал как вероотступников, превозносил дух не отступивших ксендзов [5, с. 17–18, 20]. Солидарен с А. Ельским и Ю. Жискар, воспользовавшийся его трудом: порой просто переписав отдельные страницы, особенно, что касается ксендзов, не принявших русский язык [5, с. 136]. Ю. Жискар деятельность П. Жилинского и других «отступников» характеризовал как направленную против католичества [6, с. 129–133]. Кандидат теологии ксендз К. Прополанис утверждал, что упадок «польскости» начался с П. Жилинского, но искать причину этого только в его личности есть то же самое, что доказывать, что М. Лютер – единственная причина Реформации XVI века. Причину следовало искать, по его мнению, в религиозном, политическом и экономическом положении Европы и Литвы [7, с. 119].

Профессор ксендз Б. Кумор считал, что удаление Минского римско-католического епископа А. Войткевича от управления епархией и подчинение ее Виленскому управляющему П. Жилинскому было мерой по продвижению русского языка в костелы Минской губернии [8, с. 375–378]. Е. Валевандер отметил значительное давление правительства на управляющих римско-католическими епархиями, с целью продвижения русского языка в костелы [9, с. 22].

1870 – год введения русского языка в богослужение, вообще начался целым рядом особенных демонстраций среди духовенства Виленской римско-католической епархии. Публичной ареной для этих демонстраций, отличавшихся какой-то театральностью, эффектностью и искусственностью, служил «Виленский вестник». В ноябре 1869 г. прелат П. Жилинский, уже ставший администратором Виленской епархии после ссылки епископа Красинского в Вятку в 1863 г., посетил Петербург по приглашению министра внутренних дел и директора Департамента духовных исповеданий Сиверса, представлялся министру внутренних дел графу Валуеву, которому объявил себя «сущим католиком и ревностным русским патриотом, готовым всем пожертвовать за Отечество и Государя», представлялся затем императору, перед которым ручался за благонадежность вверенного его управлению духовенства [10, с. 29]. По возвращении из Санкт-Пе-

тербурга прелат собрал у себя римско-католическое духовенство и держал перед ними речь, в которой живописал подчиненному духовенству свою поездку, в том числе, как целовал руку императору; хвалился полученной от царя наградой – орденом св. Анны 2 степени с короной. Также решено было, чтобы все ксендзы прислали верноподданнические адреса по отношению к властям Российской империи. Верноподданнические адреса пришли из Виленского, Бобруйского, Слуцкого деканатов, но ни одно доверительное отношение не было прислано из Ковенской и Гродненской губернии, из Виленской тоже далеко не все уезды отправили адреса (в 1895 г. в статье «Религиозно-политические идеалы польского общества» журнала «Северный вестник», утверждалось, что верноподданнические адреса были присланы римско-католическим духовенством добровольно из губерний Ковенской и Гродненской, из Минской заявил о себе только один лишь Слуцкий уезд [3, с. 433–434]). Более того, некоторая часть римско-католического духовенства открыто упрекнула П. Жилинского в предательстве Отчизны [10, с. 32]. Ходили слухи, что П. Жилинский совместо с прелатом Э. Тупальским подделывают адреса: П. Жилинский хотел остаться и католиком, и россиянином – сыном матери-России [1, с. 86].

Администратор Виленской римско-католической епархии ритуалы рассылал через консисторию с приказом по деканатам, чтобы все духовенство расписывалось дважды: один раз – для епархиальных властей, а другой – для представления губернаторам. Нажим, который только что использовался в отношении составления верноподданических адресов, перенесен был на подписи, выражающие согласие на ритуалы. Об их непосредственном употреблении речь еще не шла – нужны были подписи и только подписи. Духовенство, тем временем, указывало П. Жилинскому на Тридентский собор, что только Папа может решать такие дела, что это есть прямой путь к схизме [1, с. 90]. Появились ксендзы открыто выступившие против таких ритуалов. В Ошмянском деканате сам декан Адам Козмян отрекся от должности, дабы своих братьев-ксендзов не принуждать к подписям за руссифицированный ритуал. Большинство ксендзов выразило готовность уйти лучше в монастырь, чем подписывать ритуалы. Тем не менее, по утвреждению А. Важинского, в Виленской епархии к 1872 г. подписались из 616 представителей римско-католического духовенства лишь 115, из которых умерло вскоре 4, а 11 передумали [1, с. 98]. Б. Кумор приводит следующие данные: в Виленской римско-католической епархии (территории Виленской, Гродненской и Минской губерний (с 1869 г. по 1883 г.) за использование русского языка в римско-католическом богослужении выступили 4 члена капитула, 4 декана и около 60 ксендзов; противниками оказалось 7 каноников, 29 деканов и 600 ксендзов [8, с. 377].

Прелат П. Жилинский был сыном Виленского ремесленника, происходя, по словам З. Нагродского, из среды здоровой и нелишенной патриотизма. Прелат А. Немекша и Э. Тупальский из шляхты. Все три были воспитаны в Виленских монастырях, а прелат А. Немекша, помимо монастыря доминиканов, еще и в Духовной Академии в г. Санкт-Петербурге [11, с. 75]. Кроме того, за А. Немекшой водился один грех: нарушив тайну исповеди после исповедания заключенного Баньковского, он все передал правительству и получил орден св. Анны 2 степени с царской короной [11, с. 103]. Из воспоминаний А.Н. Мосолова: «Впереди всех выдвинулся настоятель богатейшего в Вильно Свято-Янского прихода, декан Немекша, уроженец юго-западных губерний, бывший долгое время за

границей и состоявший некогда преподавателем богословия в Санкт-Петербургской римско-католической академии. Человек еще не старый, любящий жизнь и ее удовольствия, с умом твердым и насмешливым, он, не скрывая своих польских привычек, весьма умно себя держал в отношении своей паствы. Словом сказать, он умел устроить дело так, что и овцы были целы и волки сыты. Несколько позднее (чем Немекша. – *А.Г.*) возвысился Вилейский декан П. Жилинский, человек еще не старый, но с белыми, как лунь, волосами, с видом католического епископа, важный и сдержанный. Он получил один из лучших Виленских приходов – Остробрамский (близь этого костела знаменитые ворота с часовней, подъезжая к которым по узкой улице, все снимали шапки) и назначен прелатом» [2, с. 117–118]. В 1865 г. правительство отметило деятельность оффициала Виленской римско-католической консистории прелата П. Жилинского и члена консистории прелата Виленской кафедры Э. Тупальского орденом св. Станислава 2 степени с имперской короной [12, с. 11].

Именно эта троица новопоставленных после ссылки Виленского римско-католического епископа Красинского летом 1863 г. в г. Вятку (в 1883 г. Красинский вернется в г. Краков, где в 1891 г. в возрасте 81 года умрет), во главе с временно взявшим в свои руки управление Виленской епархией прелатом препозитом Бовкевич (умер в мае 1866 г.) в самый день нового 1864 г. представили М.Н. Муравьеву всеподданейшие адреса за подписью всех духовных римско-католической епархии. Но тогда М.Н. Муравьев не придал особого значения этим адресам, так как считал эту меру вынужденной, а не чистосердечным актом [2, с. 115–116]. Виленский капитул, составленный еще А.С. Красинским, сильно противился избранию трех помянутых прелатов, и хотя они в 1863 г. были назначены прелатами высочайшей властью и облекли наперстные кресты, но формального их избрания так и не состоялось [2, с. 118]. Фактически после ссылки А.С. Красинского в г. Вятку управление Виленской епархией осуществлял ксендз Антоний Немекша, которому мог доверять М.Н. Муравьев, хотя костельная юрисдикция находилась в руках ксендза Юзефа Бокевича, по смерти которого в 1866 г. царизм назначил капитульным викарием ксендза П. Жилинского [13, с. 73].

П. Жилинский стремился к замене тех ксендзов, кто не активно усердствовал в деле введения русского языка. 28 мая 1870 г. П. Жилинский, напомнив губернатору о затягивании подачи верноподданических адресов от А. Гинтовта и К. Берниковича, предложил отправить А. Гинтовта в г. Гониондзь на место ксендза Ипполита Малышевича, а последнего переместить в г. Вильно. Белостокского декана предполагалось переместить в Страблю на место ксендза Савицкого, причислив последнего к Гродненскому францисканскому монастырю [14, л. 6].

Настоятель Волковысского костела декан Иосиф Абелевич старался и вовсе не произносить проповеди. Лишь 11 июня 1870 г. с амвона обратился он к прихожанам с речью следующего содержания: «Есть правительственное распоряжение, чтобы вам читать проповеди на русском языке. Если вы этого желаете, то подайте за общей подписью об этом заявление государю императору и вместе с тем просите себе другого ксендза, который бы более меня знал русский язык. Я же не могу объяснять и толковать вам на русском языке» [229, л. 33]. За такое заявление П. Жилинский предложил заключить И. Абелевича в Виленский кармелитский монастырь, а на его место назначить настоятеля Топчевского прихо-

да ксендза И. Гловацкого, который новоизданный требник принял [14, л. 36]. Из всех деканов Гродненской губернии один лишь Брестский декан Демьянович вместе со своим духовенством письмом от 3 июня 1870 г. открыто высказался против русскоязычного требника. П. Жилинский предложил Гродненскому губернатору заменить Брестского декана капелланом Суховольского костела ксендзом Ипполитом Маркевичем, который в тайных письмах к администратору Виленской епархии и местному приставу выразил желание «произносить проповеди на народном русском наречии»: «Я на чисто русском языке не могу преподавать проповеди народу, так как он этого языка не понимает, но на их русском крестьянском наречии (вероятно речь идет о белорусском языке. – *А.Г.*) мог бы проповеди давать. Желание мое – только бы мне дан приход Велико-Эйсмонтов Гродненского уезда или приход Репля Волковысского уезда» [14, л. 17, 19, 22, 28, 33, 36].

13 февраля 1873 г. администратор Виленской епархии П. Жилинский, выслушав лично волю императора, заявившего, что русский язык непременно должен быть общеупотребляемым в «добавочном» богослужении в римско-католических костелах, предпринял 2 марта вместе с Гродненским деканом и Белостокским архидиаконом почетным каноником А. Копцеговичем визитационную поездку в Минскую губернию. До 4 марта П. Жилинский вел службу на русском языке в Мариинском (бывший кафедральный) и Троицком костелах в г. Минске. 5 марта посетил Койдановский костел, после чего отправился в г. Несвиж. П. Жилинский добился от правительства согласия переместить из Несвижского доминиканского монастыря 19 ксендзов в Гродненский францисканский монастырь, еще 8 ксендзов в Виленский кармелитский монастырь, для дачи им впоследствие соответствующего назначения на службу. Также П. Жилинский распорядился о временном причислении к Минскому Троицкому костелу в ведение декана Сенчиковского помещенного в Несвижский монастырь ксендза Станислава Лемпицкого [15, с. 290, 293–295]. В посещаемых костелах он, по обыкновению, на русском языке совершал богослужение, читал молитву за императора и царствующий дом и обязательно произносил речь собравшемуся народу о пользе русского языка в «дополнительном» богослужении. После чего предписывал настоятелям приходским костелов неукоснительно соблюдать введенный им порядок молитословия на русском языке, а местным деканам вменялось вести наблюдение за точным исполнением этого распоряжения. Так происходило в следующих костелах: в Клецком – 7 марта, в Тимковичском – 8 марта, в Копыльском – 9 марта, в Слуцком – 10 марта, в Глуском – 12 марта, в Хоромецком – 15 марта, в Свислочском – 18 марта, в Игуменском – 19 марта, в Березинском – 20 марта, в Бобруйском – 22 марта, вновь (по возвращении, совершив круг) в Мариинском – 29 марта, а также на обратном пути были посещены с таким же порядком Борисовский, Логойский, Коржевский, Хотаевичский, Околовский, Королещевичский костелы [15, с. 293, 295–297]. Из посещаемых костелов особенную готовность в выполнении правительственных мероприятий П. Жилинский заметил в администраторе Хоромецкого костела ксендзе Вроченском, для поощрения которого перевели в г. Несвиж с назначением Слуцким деканом, с целью поддержать во всем деканате введенного порядка употребления русского языка в костелах [15, с. 296].

В ходе совершенной поездки П. Жилинский отметил перед Виленским генерал-губернатором, что местные прихожане жаловались на прекращение вопреки давнему обычаю, в связи с недопущением польского языка, употребление

в костелах набожных песен, чтение Евангелия и поучений из него, которые с душевной отрадой были народом усвоены, а с лишением всего этого прихожане «остались в печальном унынии». Заставить же себя учиться этому по-русски считали затруднительным [15, с. 298]. Администратор епархии сделал интересное наблюдение: никто из ксендзов, получивших высшее образование в духовной академии, а следовательно, и служивших примером для меньших собратьев, не склонялся не только к введению русского языка, но и к поддержанию уже существующего в иных местах порядка богослужения на этом языке. Из чего П. Жилинский сделал вывод, что во время преподавания наук не было обращено усиленного внимания на усвоение на твердых началах потребности русского языка в римско-католическом богослужении, чтобы впоследствии они могли быть сами надежными руководителями как для духовенства, так и для народа [15, с. 299]. На 2 апреля 1873 г. за недостатком ксендзов, согласившихся бы употреблять русский язык, в Минской губернии остались вовсе без них следующие приходы и костелы: Кемешевский, Холопеничский, Березинский (Борисовского уезда), Болнский, Свислочский, Хорощецкий и Копаткевичский, а также филиальные костелы – Аннопольский, Дутковский, Прусиновский, Ганевичский, Заваничеcкий, Шатилковский, Холуйский, Лоевский, Туровский, Любешевский, Уречский, Соловейский и Новогрудский. К этому следует добавить значительное число ксендзов преклонных лет или немощных, за убылью которых еще больше костелов остались без священников [15, с. 298].

П. Жилинский указал на причину нежелания приходских священников употреблять русский язык в костельной службе: опасение неудовольства и пренебрежения со стороны прихожан, из-за которого ксендзы будут возненавидены паствой и лишены всякой их поддержки. Уже в ходе визитации костелов Виленский администратор писал о призирании тех ксендзов, которые решились употребить русский язык в богослужении: прихожане не ходили в костел, не исповедовались, не крестили детей, сами хоронили мертвых, жили без венчания. Из-за этого многие священники желали перечислиться на службу в другие епархии, где не вводился русския язык в костелах. В качестве удержательной меры П. Жилинский предлагал назначить ксендзам, согласившимся бы на употребление русского языка, пожизненно безбедное денежное содержание, дабы смогли они независимо от прихожан обеспечить свое существование [15, с. 299].

Департамент духовных дел иностранных исповеданий подготовил проект, согласно которому всем ксендзам, что отправляли на русском языке «дополнительное» богослужение, доплачивали к их обычному заработку определенной категории столько, чтобы в итоге все получали по 600 руб. годовых, даже когда приход относился к четвертой или пятой категории. Викариям, которые приняли требник, обещалось по 300 руб., а органистам по 180 руб. в год. До этого проекта годовой заработок настоятеля зависел от категории прихода: I категория получала 600 руб., II категория – 500, III категория – 400, IV категория – 275, V категория – 230 руб. [13, с. 77].

8 апреля 1873 г. правительство отметило деятельность управляющего Виленской римско-католической епархией П. Жилинского причислением к ордену св. Станислава 1-й степени [16, л. 349].

Вследствие заключения конкордата с Римской Курией, 15 марта 1883 г. прелат Могилевского архикафедрального капитула Карл Гриневицкий, состоявший с 1875 г. под надзором полиции из-за сопротивлению введения русского языка в

римско-католическое богослужение, побывав предварительно на аудиенции у Римского Папы, был преконизован в сан Виленского епископа. 13 апреля 1883 г. К. Гриневицкий был высочайше утвержден на вакантную Виленскую епископскую кафедру [17, л. 574]. 15 апреля 1883 г. вступил в управление епархией. 20 апреля 1883 г. К. Гриневицкий разослал губернаторам письма, в которых высказал заверение, что единственным его стремлением в служении будет, посредством ревностного служения римско-католической церкви, принесение посильной пользу престолу и Отечеству [17, л. 4]. 25 апреля 1883 г. в день св. Марка Евангелиста посвящен был в сан Виленского епископа в Санкт-Петербургском костеле св. Екатерины Варшавским архиепископом Феофилом Викентием Попеллом в сослужении епископов Куявско-Калишского Александра Бересневича и Келецкого Фомы Куненского [18, с. 72].

Деятельность епископа К. Гриневицкого обратилась против прелата П. Жилинского и его приспешников, что вызвало необыкновенное сочувствие к вновь поставленному епископу общественного мнения католической паствы. Непопулярный прелат П. Жилинский, сделавшийся, во время управления епархией, одним из крупных домовладельцев г. Вильно, решил искать премирения с Римом. 31 декабря 1882 г. прелат П. Жилинский по расстроенному здоровью (так звучала официальная версия) отправился в отпуск за границу, а временное управление епархией было поручено вице-оффициалу Виленской римско-католической консистории прелату Клементию Линкину, отмеченному 27 марта 1877 г. орденом св. Анны 3 степени за содействие введению русского языка в римско-католическое богослужение [19, л. 137]. П. Жилинский отправился в Рим в костел св. Петра с целью покаяния. Но его не допустили к принятию св. таинств, ибо П. Жилинский состоял под запрещением, и полагалось обратиться сперва к суду св. Инквизиции, пред которым он и предстал. После суда бывший администратор Виленской епархии, покинув гостиницу, отправился в монастырь воскресенцев, где немедленно подчинился церковному покаянию: отрекся от всех прежних своих заблуждений, низложил все полученные звания и достоинства, пообещав послушание и верность в будущем. В то же время в письме к временно управляющему епархией прелату Линкину от 17 апреля 1883 г. П. Жилинский выразил желание вернуться в епархию и вести духовное служение [20, с. 38].

Виленский епископ К. Гриневицкий, еще до своего приезда в г. Вильно, обратился к Виленскому генерал-губернатору с заявлением, что ввиду преклонных лет прелата П. Жилинского и беспорядочного заведывания церковным имуществом его, как настоятеля Остробрамского прихода, он, К. Гриневицкий, находит нужным уволить от должности настоятеля прихода и часовни Божьей Матери [20, с. 41].

Вернувшись через два года в г. Вильно, П. Жилинский 25 января 1885 г. подал на имя Виленского генерал-губернатора прошение с просьбой поставить его на прежнее место настоятелем Остробрамского приходского костела, на которое назначил его еще 29 мая 1864 г. М.Н. Муравьев, а также заявил о своих правах как прелата-препозита, что у него отняли все капитульные книги и, наконец, что сопровождавший епископа в то время в г. Санкт-Петербург ксендз Рачковский, состоя викарным Остробрамского костела, по приказанию епископа К. Гриневицкого, снял все русские надписи [20, с. 41–42]. Но правительство не было заинтересовано в восстановлении и дальнейшей службе П. Жилинского. В 1887 г. в Вильно он скончался.

Таким образом, роль личности Виленского римско-католического администратора Петра Жилинского в истории римско-католической церкви, в том числе социально-политической обстановке, на Беларуси противоречива: с одной стороны, администратор был тем административным ресурсом, который пыталось задействовать правительство Российской империи, а с другой стороны, П. Жилинский в бесконечных письмах, отчетах правительству Российской империи пытался тормозить процессы, направленные против канонических, догматических правил римско-католической церкви, проявив тем самым конформистскую политику.

Список литературы

1. Ważuński, A. Litwa pod względem prześladowania w niej rzymsko-katolickiego kościoła / A. Ważuński. – Poznań, 1891. – 264 s.

2. Мосолов, А.Н. Виленские очерки 1863–1865 г. (Муравьевское время) / А.Н. Мосолов. – СПб., 1898. – 253 с.

3. Религиозно-политические идеалы польского общества // Северный вестник. – 1895. – С. 431–439.

4. Жиркевич, А.В. Из-за русского языка. Биография каноника Сенчиковского: в 2 ч. / А.В. Жиркевич // Минская старина. – 1911. – Вып. 3. – Ч. 2. – 684 с.

5. Jelski, A. Dzieje diecezji Mińskiej w zarysie / A. Jelski. – Mińsk: druk E. Nowickiego w Wilnie, 1907. – 26 s.

6. Żyskar, J. Nasze Kościoły. Opis ilustrowany wszystkich Kościołów i Parafii znajdujących się na obszarach dawnej Polski i ziemiach przyległych. Diecezja Mińska / J. Żyskar. – Warszawa–Petersburg: druk. P. Laskaura, 1914. – T. I, cz. 2. – 348 s.

7. Propolanis, K. Polskie apostolstwo w Litwie (szkic historycny 1387 – 1917) / K. Propolanis. – Wilno: druk M. Kuchty, 1913. – 286 s.

8. Kumor, B. Historia Kościoła: w 7 cz. / B. Kumor. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1973. – Cz. 7. – 514 s.

9. Szopa, M. O narodzie polskim na Litwie / M. Szopa. – Warszawa: wyd. Straży Kresowej, 1919. – 214 s.

10. Виленский вестник. – Вильна, 1896.

11. Nagrodzki, Z. Rola duchowieństwa katolickiego w godzinie prób i cierpień na terenie Litwy i Białej Rusi (1863–1883) / Z. Nagrodzki. – Wilno, 1935. – 274 s.

12. Дополнительный лист к памятной книжке Виленской губернии. – Вильна, 1865.

13. Ракоўскі, М. Супрацьстаянне / М. Ракоўскі // Наша вера. – 1996. – № 1. – С. 73–81.

14. Дело о разрешении ввести русский язык в богослужение римско-католической веры в Гродненской губернии: в 2 ч. // НИАБ в г. Гродно. – Фонд 1. – Оп. 6. – Д. 2374. – Ч. 1.

15. Жиркевич, А.В. Из-за русского языка. Биография каноника Сенчиковского: в 2 ч. / А.В. Жиркевич // Минская старина. – 1911. – Вып. 3. – Ч. 1. – 669 с.

16. Дело о представлении настоятелями костелов Гродненскому декану сведений о родившихся, бракосочетавшихся и умерших за 1872 г.; о назначении ксендза Станкевича Адама администратором Сегневичского костела и по другим вопросам // НИАБ в г. Гродно. – Фонд 886. – Оп. 1. – Д. 236.

17. Дело о назначении Гриневицкого Карла епископом Виленским // Национальный исторический архив в г. Гродно. – Фонд 1. – Оп. 8. – Д. 1056.

18. Kurczewski, J. Biskupstwo Wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezii wileńskiej oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych / J. Kurczewski. – Wilno: druk. J. Zawadzkiego, 1912. – 614 s.

19. Дело о представлении настоятелями костелов в городские управы, волостные управления сведений о родившихся за 1857 г., 1858 г., 1861 г.; о назначении ксендза Сломинского Иоанна настоятелем Озерского костела и по другим вопросам // НИАБ в г. Гродно. – Фонд 886. – Оп. 1. – Д. 265.

20. Жиркевич, А.В. Из-за русского языка. Биография каноника Сенчиковского: в 2 ч. / А.В. Жиркевич // Минская старина. – 1911. – Вып. 3. – Ч. 2. – 684 с.

А. Павшок

РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (на примере Виленской епархии)

Изучение конфессиональной истории Беларуси в различные исторические периоды является одним из приоритетных направлений белорусской науки. Исходя из этого, автор предпринял попытку рассмотреть положение и деятельность Римско-католической Церкви в годы Первой мировой войны на примере Виленской епархии. К 1914 г. Виленская епархия включала в себя территорию Виленской и Гродненской губерний и насчитывала 325 парафий, 459 священников, 1 418 962 прихожанина [1, с. 10]. Само начало войны привело к дисбалансу сил в мире, поставив по разные стороны баррикад людей, нарушив тем самым международную, общественно-политическую, религиозную ситуацию во всем мире и в Российской империи в частности.

В начале войны в белорусских губерниях, когда происходящие в Европе события еще плохо были известны обществу, а среди различных слоев населения царила растерянность и непонимание, встал вопрос, какую позицию займет в назревающих событиях Православная и Католическая Церковь. Что касается первой, то в силу своей тесной связи с самодержавием она выступила в поддержку политики российского царизма в этой войне. Во всех православных храмах с первых дней войны проводились молебны о даровании окончательной победы русского оружия над врагом. В католических же приходах духовенство проявляло сдержанность, поэтому в начале войны не было ни молебнов о даровании победы русскому оружию, ни денежных сборов на нужды, связанные с начавшейся войной. Такое положение можно объяснить тем, что значительную часть католического населения составляли поляки, которые в виду проводимой царским самодержавием политики ограничения религиозных и национальных прав, заняли выжидательную позицию. Только 18 августа 1914 г. вышло предписание Управляющего Могилёвской римско-католической архиепархией архиепископа Я. Цепляка, в котором он призывал всех римско-католических священников в воскресные и праздничные дни совершать молебны о здравии Его Императорского Величества Государя Императора и всего Царствующего Дома и о даровании победы русской армии над врагами. После каждого праздничного богослужения предлагалось обращаться к прихожанам с просьбами оказывать помощь семьям ушедших на войну солдатам, жертвовать на устройство лазаретов для раненых воинов и т.д. Предписание возымело действие. Так, например, во всех костелах проводились молебны в честь русской армии и Царствующего Дома, за скорейшую победу России в войне [2, с. 16]. Настоятелями римско-католических приходов также проводился сбор пожертвований в пользу раненых и кружечные сборы в пользу Красного Креста. Так, в местечке Любешов Пинского уезда ксендзом Бречко были собраны пожертвования в сумме 5 рублей, в Борисовском костеле – в сумме 32 рублей, в Слуцком костеле – 100 рублей. Также кружечные сборы проводились в Сверженском, Рубежевинском, Волмянском костелах Минского уезда, в Речицком, Остроглядовичском костелах и в Хойникской каплице Речицкого уезда и других. Все собранные средства отсылались в

Канцелярию Могилёвского Митрополита [2, с. 4]. Однако, по словам минского губернатора А.Ф. Гирса, «отмеченные положительные явления, не дают ещё основание считать римско-католическое духовенство, как вообще весь католический народ, вполне лояльным по отношению к русскому правительству и русской государственности» [2, с. 18]. Что касается руководства РКЦ, то сам управляющий Могилёвской римско-католической архиепархией архиепископ Я. Цепляк 19 ноября 1914 г. при огромном стечении народа в костеле Святой Екатерины в Санкт-Петербурге совершил заупокойное богослужение по убиенным в боях солдатам и офицерам России и союзных держав [3, с. 25].

После ряда неудач российской армии на западном фронте в 1914 году, в начале 1915 г. началось наступление германских войск на территорию Беларуси. В этой связи актуальным стал вопрос об эвакуации Виленской консистории и канцелярии епископа. Так, 19 июля 1915 г. Управляющий Виленской римско-католической епархией епископ К. Михалькевич написал ходатайство директору Департамента духовных дел иностранного исповедания Е. Менкину об ассигновании Виленской римско-католической духовной консистории в размере 1500 рублей на покупку упаковочного материала для казенного имущества Консистории, семинарии и канцелярии Виленского римско-католического епископа, подлежащего вывозу из города Вильно в г. Могилёв в связи с военными обстоятельствами. Ответственным за перевозку назначался преподаватель Духовной семинарии ксендз П. Крауялис [4, с. 125].

В ответ на ходатайство, Е. Менкин распорядился выделить на нужды Виленской семинарии единовременное пособие до 3000 рублей, но лишь после того, как состоится переезд. Сам переезд предполагался за счёт средств Виленской епархии [4, с. 30]. Из-за отсутствия средств не оказалось возможным эвакуировать из г. Вильно в г. Могилёв весь архив римско-католической Духовной консистории, состоявший из несколько тысяч пудов, главным образом копий метрических книг и приходских епископов. Поэтому лишь самые важные документы и дела были отправлены 19 июля в г. Могилёв. Вместе с грузом отправились и служащие Консистории под руководством временно исполняющего обязанности председателя Консистории ксендза П. Крауялиса. Остальные члены Духовной Консистории пока оставались в Вильно, причём им было предложено продолжить работу [5, с. 28].

15 сентября 1915 г. Управляющий Могилёвской римско-католической архиепархией архиепископ И. Цепляк обратился с ходатайством к руководителю департамента духовных дел иностранных исповеданий Е. Менкину, в котором указал, что, «ввиду возможного прерывания сообщения с Виленской епархией, вследствие военных действий, необходимо принять в его попечение ту часть Виленской епархии, сообщение с которой будет прервано» [4, с. 232]. На это Е. Менкин заявил, что он не препятствует вышеозначенному ходатайству [4, с. 234]. Тем же архиепископом Я. Цепляком были составлены списки католических священников для удовлетворения религиозных нужд беженцев римско-католического вероисповедания в центральных районах империи. Ксендзам предстояло оставить свои места службы и выехать в другие приходы. Среди них были ксёндз А. Снежко-Слоцкий, настоятель прихода Калиновка Гродненской губернии, командирован в Екатериненскую губернию; ксендз П. Должик, декан, настоятель Кобринского прихода Гродненской губернии, направлен в Калужскую губернию; ксендз Л. Балабан, настоятель прихода Крынки

Гродненской губернии, направлен в Минскую губернию; ксендз Ф. Качмарек, настоятель Кашубинского костёла Гродненской губернии, направлен в Смоленскую губернию; ксендз Ю. Лапис, настоятель Лукштыгаль-Шадирского костела Режицкого уезда Витебской губернии, направлен в Пермскую губернию и другие [6, с. 191]. Их задачей было содействие местным настоятелям костелов в оказании всесторонней помощи в предоставлении религиозных треб католическому населению.

На территории Виленской епархии, согласно особого приказания Главнокомандующего армиями Северо-западного фронта и повеления Верховного Главнокомандующего, с 28 июля 1915 г. объявлялось проведение снятия колоколов с католических храмов [7, с. 6]. Так, например, два колокола были сняты с колокольни Гудогайского костёла, по три – с колоколен Жирмунского. Кревского, Щучинского, Кобринского, Зельвенского, Свислочского, Поречского костёлов, по четыре – с колоколен Волковысского, Крынковского костелов [8, с. 110].

В первые дни оккупации территории Виленской епархии всем римско-католическим священнослужителям было приказано составить «клировые ведомости» – предоставить данные о состоянии храма, клира и прихода, заполнить личные анкеты священников и псаломщиков. Таким образом, весь католический клир, который служил в костёлах и имел приходы, был зарегистрирован у оккупационных властей [9, с. 42].

Римско-католическое духовенство не имело права свободного передвижения по территории епархии. Для любой поездки необходим был пропуск, который выдавался оккупационными органами власти после подробного объяснения цели поездки. Это не позволяло церковнослужителям в полной мере осуществлять церковную деятельность. Настоятели целыми месяцами должны ждать разрешения, чтобы по делам служебным смогли поехать в Вильно. Так, например, ксёндз Россовский, назначенный на должность декана Кобрина 17 декабря 1915 г., смог начать объезжать костёлы своего деканата только в начале сентября 1916 г. Радуньский декан ксендз Соколовский ждал два месяца разрешения на выезд в Вильно [9, с. 44].

Одним из проявлений антикатолической политики немецких оккупантов стало введение множества запретов и ограничений в области богослужения. Так, например, запрещалось праздновать праздники царской семьи и все дворцовые праздники. Кроме того отменялись молитвы за здравие царя и за его правление, а также употреблять книги для богослужения, в которых содержались данные молитвы. Богослужения (за исключением свадеб и похорон) разрешались только в нерабочее время. В будние дни костелы могли быть открыты для проведения богослужения только с 5 до 7 часов утра, после чего они должны были быть закрыты. Торжественные праздники, припадающие на течение недели, переносились на воскресенье. Исповеди могли приниматься лишь в дни, объявленные немецкими указами выходными и праздничными. Законными праздниками объявлялись воскресенье, Пасха, Троица, Рождество, Новый год и Страстная пятница. Все остальные дни считались рабочими. Без разрешения местных властей запрещалось устраивать богослужения или какие-либо мероприятия в рабочие дни. Нарушение этого указания влекло за собой строгое наказание [10, с. 12].

Политика немецких оккупантов в отношении Римско-католической Церкви ставила целью ликвидацию всяческих проявлений «польскости» в костель-

ной жизни, до полной ликвидации ее как польской организации и превращение костела в социальный институт, лишенный какого бы то ни было права участия в общественной жизни и влияния на нее. Так, в деревне Заболоть в парафиальной школе при костеле и вообще в той парафии запрещено было преподавать религию на польском языке, а приказано – на белорусском, хотя родители хотели, чтобы детей учили на польском [9, с. 43].

Сложное положение католицизма в оккупированной немцами Беларуси дополнялось получившей распространение практикой закрытия, разграбления и даже уничтожения костелов, превращения их в складские помещения. Так, например, в Гервятах военные власти заняли плебанию, а ксендза выгнали на улицу [9, с. 44].

На ксендзов часто немецкие власти накладывали исполнение обязанностей, которые не имели ничего общего с богослужебной деятельностью и унижали духовенство в глазах прихожан. Ксендзов принуждали к участию в строительных работ, регистрации лошадей, дойных коров и т.д. Так, в Дятловском повете местные власти заставляли римско-католическое духовенство исполнять полицейско-следственные функции. Например, выдавать лиц, прячущих у себя оружие, либо выдавать беглых российских солдат. С этой целью духовенству были выданы револьверы. На костельные усадьбы были наложены высокие налоги. Костёлы содержались за счёт пожертвований прихожан и облагались большими налогами, а ксендзы не получали пенсии [11, с. 22].

Также встречались случаи проявления неуважения по отношению к римско-католическому духовенству. Так, от Василишковского ксендза А. Сверпеля немецкий офицер добивался оказание почестей, заставляя снимать шапку, угрожая при этом, что за невыполнение посадит его в тюрьму. В Лиде были наказаны тремя днями заключения учащиеся Виленской семинарии Эйдимт и Пацевич за то, что при встрече немецкого генерала поклонились не по немецким обычаям (за 10 шагов и опустив шапку как можно ниже), а обычным поклоном, принятым у нас. Кроме того, ксендзов часто вызывали по вопросам уплаты налогов или определения доходов ксендзов, где в присутствии многих людей должны были публично отвечать на поставленные вопросы. Таким экзекуциям подвергали прелата Ганусовича, ксендзов Кретовича, Баниевича, Песцюка, Захажевского [9, с. 45].

В связи с потребностью промышленности Германии в черных и цветных металлах в Белоруссии производился сбор металлолома. В соответствие с указом Шефа Военного управления Литвы Молла от 29 мая 1917 г. принуждал участвовать в этой акции на принципах «добровольного пожертвования» церковь. Во всех католических костелах, каплицах, молитвенных домах, снимались металлические крыши, органы, и если ещё не сняты, то и колокола. Так, например, с Гольшанского костёла были сняты три колокола [9, с. 52].

Таким образом, Римско-католическая Церковь в белорусских губерниях в годы Первой мировой войны не осталась в стороне от происходящих событий. Не смотря на ограничение своего влияния на прихожан, как со стороны царского правительства, так и немецких властей, католическое духовенство проводило сбор пожертвований в пользу раненых и кружечные сборы в пользу Красного Креста, призывало оказывать помощь семьям ушедших на войну солдатам, жертвовало на устройство лазаретов для раненых воинов.

Список литературы

1. Статистические сведения за 1913 г. // Российский государственный исторический архив. – Фонд 821. – Оп. 10. – Д. 1123.

2. Отношение Минского Губернатора Начальнику Департамента Духовных Дел. 1914 г. // Национальный исторический архив Беларуси. – Фонд 295. – Оп. 1. – Д. 8645.

3. Заупокойное богослужение в РКЦ // Петровский листок. – 1914. – № 319. – С. 25.

4. Католическая Церковь и Отечественная война. 1914-1915 гг. // Российский государственный исторический архив. – Фонд 821. – Оп. 128. – Д. 1424.

5. Отношение Управляющего Виленской римско-католической епархией Министру внутренних дел. 1915 г. // Российский государственный исторический архив. – Фонд 821. – Оп. 13. – Д. 52.

6. Списки католических священников, оставивших свои места службы и командированных для удовлетворения религиозных нужд беженцев. 1915–1916 гг. // Российский государственный исторический архив. – Фонд 821. – Оп. 150. – Д. 191.

7. Об управлении Виленской епархией в военное время в 1915 г. // Литовский государственный исторический архив. – Фонд 694. – Оп. 3. – Д. 15.

8. О возвращении в Виленскую диецезию колоколов, эвакуированных в 1915 г. // Литовский государственный исторический архив. – Фонд 694. – Оп. 3. – Д. 101.

9. Материалы распорядительного характера немецких оккупационных властей в 1916 г. // Литовский государственный исторический архив. – Фонд 694. – Оп. 3. – Д. 99.

10. О правилах проведения богослужения во время немецкой оккупации в 1915–1917 гг. // Литовский государственный исторический архив. – Фонд 694. – Оп. 3. – Д. 73.

11. О притеснениях местного населения немецкими оккупационными властями в 1915–1917 гг. // Литовский государственный исторический архив. – Фонд 694. – Оп. 3. – Д. 48.

С. Сілава

ЦАРКОЎНА-ПРЫХОДСКАЕ ЖЫЦЦЁ ГРОДЗЕНСКАЙ ПРАВАСЛАЎНАЙ ЕПАРХІІ Ў 1921 – 1939 гг.

У Рэчы Паспалітай, дзе Каталіцкая Царква адыгрывала важную ролю ў грамадска-палітычным жыцці, Праваслаўная Царква апынулася на другім плане. Для духоўнай апекі над праваслаўнымі вернікамі ў польскай дзяржаве была створаная праваслаўная мітраполія з кафедрай у Варшаве. Яна ўключала пяць епархій: Варшаўска-Холмскую, Валынскую, Палескую, Гарадзенскую і Віленскую [1, с. 33]. У сваю чаргу, Гарадзенскі і Ваўкавыскі паветы ўвайшлі ў склад Беластоцкага ваяводства, Лідскі, Слонімскі, Карэліцкі і Наваградскі паветы – у Наваградскае ваяводства [8, с. 43].

Да Гарадзенскай епархіі належалі Аўгустоўскі, Беластоцкі, Бельскі, Гарадзенскі, Сувалкскі, Сакольскі і Ваўкавыскі паветы Беластоцкага ваяводства і Баранавіцкі, Нясвіжскі нават Навагрудскага ваяводства [14, с. 381].

Царкоўнае жыццё ў Польшчы пачало аднаўляцца ў канцы 1918 г. У Гродна прыбыў епіскап Беластоцкі Уладзімір (Ціханіцкі). Аднаўленне пачалося са стварэння інфармацыйнай базы аб прыходах, колькасці вернікаў, аддаленасці населенных пунктаў ад царквы і інш. Рапарты складаліся благачыннымі па ўсей тэрыторыі епархіі. Гэта дазволіла не толькі мець статыстычныя дадзеныя, але і прааналізаваць стан праваслаўя на далучанных да Польшчы землях.

Самай першачарговай задачай стаў збор дадзенных аб колькасці прыхаджан і стану прыходаў. Па ўсей тэрыторыі епархіі прыхадскія святары складалі рапарты на імя благачыннага, у якіх ўтрымлівалася інфармацыя

аб колькасці прыхаджан, колькі з іх не вярнуліся, аддаленасць населенага пункта (гл. табл. 1).

Табліца

№ п/п	Назва вёскі	Колькасць вёрстаў ад царквы	Усяго сямей	Усяго душ	Вярну-лася	Яшчэ не вярн.
1.	Вёска Новаделя	5	1	8	8	–
2.	Вёска Кавалі	3	11	9	7	2
3.	Вёска Паплаўцы	6	1	7	7	
4.	Вёска Кулеўцы	5	2	17	10	7
5.	Вёска Валынцы	4	2	16	8	8
6.	Вёска Кругляны	2	2	14	14	–
7.	Вёска Чапелі	5	5	29	15	14
8.	Вёска Глінішча	8	3	27	20	7
9.	Вёска Войнаўцы		5	32	12	20
10.	Вёска Нямейшы	6	4	34	22	12
11.	Вёска Стараўляне	5	25	194	159	35
12.	Вёска Міленкаўцы	5	20	160	120	40
13.	Вёска Бакуны	6	24	170	105	65
14.	Вёска Вызгі	3	25	197	110	87
15.	Вёска Кусцінцы	4	38	302	280	22
16.	Вёска Даўгасельцы	4	50	396	194	202
17.	Жыхары і служачыя м. Кузніца*	1/2	22	150	22	128
18.	Маёнт. Ласосна Ліцвінава	3	7	50	–	50
19.	Маёнт. Ласосна Беклямішаў	4	6	42	12	30
20.	Маёнт. Ласосна Яшчанкі	5	6	35	7	28
21.	Маёнт. Ласосна Лабоцкага	6	4	24	1	23
22.	Маёнт. Паўловічы кулакоў.	5	10	53	21	32
23.	Асобныя хутары і гаспадаркі	1 – 6	16	107	101	6
Усяго			279	2 073	1 255	818

* звесткі аб Кузніцкім прыходзе Сакольскага ўезда на 1919 г. Складзена аўтарам па матэрыялах архіва Гродзенскай Праваслаўнай епархіі.

З табліцы вынікае, што 39 % праваслаўных вернікаў прыхода на 1919 год не вярнулася. Такая сітуацыя была тыповай для таго часу.

Вялікую ролю ў арганізацыі царкоўнага жыцця адыгрывалі ў тыя гады правячыя архірэі ў Гродзенскай епархіі. Імі былі прызначаны прэасвяшчэнныя Уладзімір (Ціханіцкі) (1921–1923 гг.), Алексій (Грамацкі) (1923–1934 гг.), Антоній (Марцанка) (1934–1936 гг.), Сава (Саветаў) (1936–1939 гг.).

Пры арганізацыі епархіяльных цэнтраў і іх устаноў за ўзор бралася былая сінадальная сістэма, у прыватнасці, Статут Духоўных Кансісторый ад 9 красавіка 1883 г. Епархіяй кіраваў архірэй пры дапамозе Духоўнай Кансісторыі. Кансісторыя разам са сваім архірэем знаходзілася ў падначаленні Сінода, які накіраваў свае распараджэнні ў епархіі. Члены Кансісторыі прызначаліся і зацвярджа-

ліся епархіяльным архірэем і Сінодам. У штат Кансісторыі ўваходзілі: сакратар і столаначальнік (ведалі адміністрацыйнымі, судовымі, гаспадарчымі справамі). У верасні 1924 г. членамі кансісторыі былі протаіерэі: Віктар Казлоўскі, Аляксандр Лячыцкі, Пётр Дзядзевіч. Сакратаром з'яўляўся протаіерэй Васіль Майсееў. Акрамя членаў Кансісторыі ў яе ўваходзілі рэферэнт Ян Гамеля, асабісты сакратар епіскапа Барыс Гагман, служачы Канцылярыі Аляксандр Дабравольскі. Усе справы, якія паступалі ў Кансісторыю, вырашаліся на паседжаннях, аб чым складаўся пратакол, які затым падпісваў епархіяльны архірэй. Пасля гэтага пастановы набывалі законную сілу [13, с. 11].

У склад епархій уваходзілі прыходы. Некалькі прыходаў утварылі благачынніцкія акругі (благачынія). Іх кіраўнікі (благачынныя) забяспечвалі выкананне распараджэнняў архірэя і пастановы Кансісторыі ў прыходах.

Да 1923 г. у епархіі налічвалася больш за 100 прыходаў [12, с. 59]. Паводле дадзеных Праваслаўнага каляндара на 1925 г. іх было ўжо 130 [13]. Пры епіскапе Алексіі пашырыліся межы епархіі: спачатку далучаны Наваградскі, а потым яшчэ тры паветы. У 1929 году адбыліся змены і ў складзе благачыній. Яны былі абумоўленыя зменай межаў Наваградскага, Баранавіцкага і Слонімскага паветаў [4, арк. 32].

30 лістапада 1928 года Сінод заслухаў рапарт архіепіскапа Алексія аб змене межаў благачыній епархіі і зацвердзіў іх. У склад епархіі ўваходзіла 20 благачыній (дэканатаў): Баранавіцкае, Быценскае, Беластоцкае, Бельскае, Вяліка-Берастаўіцкае, Ваўкавыскае, Гарадзейскае, Гарадышэнскае, Гарадзенскае, Дзятлаўскае, Карэліцкае, Клецкае, Нясвіжскае, Наваградскае, Падароскае, Пачапаўскае, Семяціцкае, Скідзельскае, Слонімскае і Сакольскае [4, арк. 35]. У епархіі было 250 цэркваў і тры манастыры (мужчынскі Свята-Успенскі Жыровіцкі манастыр, мужчынскі Барыса-Глебскі ў Гродна і жаночы манастыр Ражаства Багародзіцы ў Гродна) [4, арк. 35].

У пачатку 20-х гадоў у Гродзенскай епархіі было шмат праблем. Так, не хапала святароў, канцылярыя кансісторыі з-за адсутнасці сродкаў мела толькі аднаго супрацоўніка.

Для паляпшэння кіравання епархіяй вялікае значэнне мелі Епархіяльны сход благачынных. Яны праходзілі штогод. Пытанні абмяркоўваліся самыя розныя. Так, напрыклад, у кастрычніку 1923 г. па прапанове Яго Прэасвяшчэнства Алексія сход благачынных прапанаваў на ўтрымане епархіі складаць узносы да 16 чысла бягучага месяца. Кансісторыя ўзяла на сябе абавязак разлічваць сумы. 42 мільёна расклалі на 10 благачыній прапарцыйна колькасці прыходаў у благачынні. Сумы былі немалыя, так на Сакольскае благачынне на кастрычнік прыпала збораў адзін мільён трыста тысяч [2].

У кастрычніку 1929 г. благачынныя вырашалі пытанні абароны царкоўнай маёмасці ад прыцязанняў каталікоў, аб правядзенні місіянерскіх курсаў і выкладанні Закона Божага [4, арк. 204]. У 1931 абмяркоўваліся пытанні гаспадарчага забяспячэння цэркваў епархіі [5, арк. 180–183, 186–191], у 1932 г. – адкрыцця дзіцячых прытулкаў, развіцця місіянерскай і выдавецкай справы і інш. [6, арк. 226–248].

Менавіта пры епіскапе Алексіі пачалося добраўпарадкаванне цэркваў у Гродна. Быў капітальна адрамантаваны ў кароткі тэрмін кафедральны сабор. Епіскап зацвердзіў штат святароў.

Сафійскі кафедральны сабор быў вернуты каталіцкай царкве, якой належаў з моманту пабудовы і да 1808 г. Пакроўскі сабор, як самы вялікі, атрымаў

статус кафедральнага. Менавіта тады ў яго перанеслі з Сафійскага цудатворны абраз Казанскай Божай Маці. Існуюць звесткі, што у час Першай сусветнай вайны яе хацелі вывезці, але так і не змаглі нават крануць з месца. Менавіта тады ў ім з'явілася трэшчына, якая відаць і цяпер. У сабор былі перанесены абраз вялікапакутніка Панцеліемона (перададзены Афонскімі манахамі ў XIX стагоддзі) і шмат іншых каштоўных рэчаў.

У пастырскай дзейнасці святары надавалі вялікую ўвагу аднаўленню прыходскага жыцця. У пачатку 1920-*х* гадоў епіскап Уладзімір пісаў: «Цяжкія акалічнасці жудаснай вайны і бежанства, трохгадовай нямецкай акупацыі і наступных падзей, выклікалі глыбокія ўзрушэнні ў народных масах, рассейванне праваслаўнага насельніцтва і духавенства, спусташэнне і збядненне краю, якія суправаджаюцца рознымі неспрыяльнымі ўплывамі, адбіліся вельмі небяспечна і на рэлігійна-маральным настроі праваслаўнага насельніцтва епархіі. Неабходна без усякага замаруджвання прыняць усе меры пастырскіх клопатаў, уплыву і прац для супакаення народа, узнаўлення царкоўна-прыхадскога жыцця і рэлігійна-маральнага выхавання, асабліва маладога пакалення. З вялікім жалем прыходзіцца канстатаваць, што за адсутнасцю пачатковых школ у шматлікіх прыходах і поўным спыненні прыхадскога жыцця да вяртання або прызначэнні святароў, не толькі дзеці школьнага ўзросту, але і больш сталыя, не ведаюць малітваў і найгалоўнейшых правіл веры» [2].

Святары ў нядзельныя і святочныя дні выступалі з казаннямі, арганізоўвалі катэхізічныя гутаркі для дзяцей, займаліся дабрачыннай дзейнасцю [2].

На гэта звяртаў увагу ў Акруговым пасланні архіепіскап Панцеліемон. Ён падкрэсліваў карыснасць кароткіх пропаведзяў, асабліва ў гарадах, дзе насельніцтва больш падрыхтавана да ўспрымання прамоў. Але пры гэтым неабходна было выпрацаваць «кожнаму верніку яшчэ здольнасць шчыра размаўляць аб рэлігіі і маральнасці з тымі, хто не чужы да гэтых пытанняў. Пры гэтым не трэба бянтэжыцца малалікасцю размоўцаў і грэбаваць імі. Прыкладам можа служыць гутарка Госпада нашага Ісуса Хрыста з двума падарожнікамі, якія вандруюць па *Эмаусе*» [2]. «Ісус Хрыстос не пагрэбаваў малой колькасцю слухачоў і доўга размаўляў з імі, пакуль не абудзіў у іх сэрцах веру. Так і мы павінны дзейнічаць. Зараз асабліва неабходна адкрытае вызнанне сваёй веры. Адгаворкаю для нас не могуць служыць страх або магчымыя пагрозы, таму што і апосталам члены *Сінедрыёна* забаранялі вучыць аб імені Ісуса, а архідыякана Стэфана натоўп вывеў за горад і пабіў камянямі, прычым архідыякан маліўся, гучна ўсклікаючы: «Госпадзі. Не абавяжы ім граху гэтага», – пісаў архіепіскап [2].

Праваслаўнае духавенства надавала ўвагу рэлігійнаму выхаванню моладзі. У Гродна было два прэфекты-законанастаўніка. Адзін для сярэдніх і адзін для ніжэйшых вучэбных устаноў. У святочныя дні яны адпраўлялі для праваслаўных навучэнцаў у кафедральным саборы раннюю літургію. У епархіі прэфектамі-законанастаўнікамі і прыхадскімі святарамі выкладаўся Закон Божы. У 1930-я гады пры Гарадзенскім кафедральным саборы была арганізавана нядзельная школа, заняткі якой праходзілі ў галоўным нефе сабора.

Праваслаўная царква сутыкалася з неабходнасцю супрацьдзейнічаць атэістычнай прапагандзе, якую праводзілі арганізацыі КПЗБ і КСМЗБ.

Так, у 1933 г. адбыўся сход святароў і псаломшчыкаў Быценскага благачыння, на якім акрамя справаздачы аб рабоце настаўнікаў рэлігіі ў школе, абмяркоўвалася пытанне аб барацьбе з камунізмам [9, арк. 29]. У 1934 г. у в. Сеневічы мяс-

цовай ячэйкай КПЗБ была праведзеная антырэлігійная кампанія. Члены ячэйкі заклікалі моладзь не хадзіць у царкву, не ўдзельнічаць у хросных хадах і царкоўных святах [10, арк. 1 зв.]. У красавіку 1934 г. навагрудскі ваявода дакладваў, што ў в. Рудаеўка Слонімскага павета і Ятра Навагрудскага камуністы і камсамольцы правадзілі забавы падчас посту. У лістападзе 1936 года ў Гродзенскім акружным судзе слухалася крымінальная справа Кураў Ганны Іванаўны, жыхаркі в. Жуковічы Горніцкай гміны, якую абвінавачвалі ў антырэлігійных выказваннях [11, арк. 1 – 33].

Актуальныя былі словы архіепіскапа Панцеліемона: «...мы, хрысціяне... павінны мець у сэрцах сваіх спачувальную любоў да ўсіх, у тым ліку і да малаверуючых. Таму мы не павінны ўхіляцца ад гутарак з імі аб рэлігіі, калі толькі адчуваем і заўважаем, што наша гутарка не выклікае ў іх раздражнення і не падштурхоўвае малаверуючых на яшчэ большы грэх. Тэмамі для гутарак могуць служыць: 1. Неабходнасць Вышэйшага Розуму, які стварыў багацце, прыгажосць, разнастайнасць, парадак і мэтазгоднасць у свеце; 2. Неабходнасць рэлігіі, як асновы для маральнасці, таму што без рэлігіі маральнасць, усё роўна, як будынак без падмурка і бурыцца пры найменшым націску або спакусе; 3. Непазбежнасць смерці і, у сувязі з голасам сумлення, якія часам гучна выкрывае, міжвольная асцярога за сваю замагільную долю; 4. Неабходнасць пачатку ўсіх пачаткаў, усіх учынкаў і стлумачэнне аб паходжанні рэлігіі, аб тым, што Бога і рэлігію зусім не духавенства выдумала, як гэта сцвярджаюць шматлікія няверучыя» [2]. Актуальна і сёння гучаць выказванні архіепіскапа аб сутнасці праваслаўя, якое не ставіць сваёй мэтай непасрэдна ўплываць на вонкавы бок чалавечага жыцця, і тым больш недапушчальна ўносіць у царкоўнае жыццё, малітвы і царкоўныя пропаведзі палітычную заангажаванасць.

Праваслаўе імкнецца ўкараніць у душы вернікаў спачувальную любоў да блізкага, прыклад якой паказаў нам Сам Умілаваны Госпад Наш Ісус Хрыстос, аддаўшы Сябе на зневажанне, здзекі і пакутлівую смерць праз распяцце на Крыжы дзеля нашага выратавання.

Апостал Павел у пасланні да карынфян казаў: «Калі я размаўляю мовамі чалавечымі і анёльскімі, а не маю да іх любові, то я медзь, якая звініць або кімвол, які гучыць. Калі маю дар вяшчунства і ведаю ўсе таямніцы і маю ўсякае спазнанне і ўсю веру, так што і горы магу перастаўляць, а не маю любові, то я нішто. І калі я раздам усе маёнткі мае і аддам цела маё на спаленне, а любові не маю, няма *мне* ў тым ніякай карысці (І Кар. XIII, 1–3)». Архіепіскап заклікаў часцей чытаць Святую Біблію – Слова Божае з разважаннямі з нагоды ўсяго перажываемага. Гэта неабходна для таго, каб умацоўвацца ў веры, пабожнасці, у нясенні свайго крыжа, у выкананні хрысціянскага абавязку, і каб мець найлепшую аснову ў выпадку гутаркі з няверуючымі. Не частуйце духу ў сабе, майце рэўнасць і памятайце словы Выратавальніка: «Вы соль зямлі... Вы святло міру... Запаліўшы свечку не стаўце яе пад пасудзінай... Так хай свеціць святло ваша перад людзьмі, каб яны бачылі вашы добрыя справы, і ўславілі Бацьку вашага Нябеснага» [2].

Варта асобна сказаць аб Жыровіцкім манастыры. Так, пры настаяцелі архімандрыце Венедыкце (Бабкоўскім) былі адрамантаваны ўсе будынкі манастыра. Пры ім упершыню ў 1938 годзе цудатворны абраз Божай Маці быў вынесены з сабора, і на спецыяльна прыстасаванай павозцы яго вазілі па Гарадзенскай епархіі. Абраз урачыста сустракалі ў Гародне, Ваўкавыску, Брэсце, Ружанах,

Пружанах і іншых гарадах і весках, сустрэча цудатворнага Жыровіцкага абраза была ўсюды ўрачыстай. Збіраліся багамольцы з самых падаленых месцаў епархіі. «Летапісе Сафійскага сабору» ёсць такая запіс: «12 кастрычніка, у сераду, у Гродна прыбывае Жыровіцкі цудатворны абраз Божай Маці. У гэты дзень, у 5 гадзін вечара, з манастыра вышаў насустрач цудатворнаму абразу хросны ход. Пасля сустрэчы ў 6 гадзін вечара ў манастырскім храме будзе здзейсненая ўрачыстая ўсеначная.

13 кастрычніка, у чацвер, – ранняя Літургія ў манастырскім храме. Жадаючыя прыняць цудатворны абраз да сябе ў хату для малітвы павінны заявіць аб гэтым загадзя. У 4 гадзіны вечара ў чацвер цудатворны абраз з манастыра з хросным ходам пройдзе ў кафедральны сабор» [3].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Архіепіскап Афанасій (Мартас). Матэрыялы да Гісторыі Праваслаўнай Беларускай Царквы (Перыяд савецкай і нямецкай акупацыі Беларусі) / А. Мартас. – Жыровіцы. 2004.
2. Архіў Гродзенскай Праваслаўнай епархіі.
3. Архіў Гродзенскай Праваслаўнай епархіі. Летапіс Сафійскага сабора.
4. Архіў Свята-Успенскага Жыровіцкага манастыра. – Ф. 2. – Воп. 1. – Спр. 2.
5. Архіў Свята-Успенскага Жыровіцкага манастыра. – Ф. 2. – Воп. 1. – Спр. 4.
6. Архіў Свята-Успенскага Жыровіцкага манастыра. – Ф. 2. – Воп. 1. – Спр. 5.
7. Вестник Православной Митрополии в Польше. – 1925. – № 8.
8. Гайба, М.П. Навагрудак. Гістарычны нарыс / М.Н. Гайба. – Навагрудак, 1992.
9. ДАГВ. – Ф. 200. – Воп. 2. – Спр. 13.
10. ДАГВ. – Ф. 662. – Воп. 3. – Д. 38.
11. ДАГВ. – Ф. 52. – Воп. 1. – Спр. 367.
12. Православный календарь на 1923 год.
13. Православный календарь на 1925 год.
14. Ревиндикация в освещении статистики. Гродненская епархия // Воскресное чтение. – Варшава. – 1932. – № 26. – С. 381.

Т. Лисовская

БЕЛОРУССКО-ПОЛЬСКИЕ СВЯЗИ В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ НЕОПРОТЕСТАНТСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ В 1921 – 1939 гг.

На развитие неопротестантского движения в Западной Беларуси оказывал влияние ряд геополитических факторов, которые обусловили особенности распространения и развития евангельско-баптистских, пятидесятнических, адвентистских и др. деноминаций на западнобелорусских землях, и, прежде всего, его зависимость от развития движений в соседних странах и интеграцию в систему польского неопротестантизма в межвоенный период.

Географическое и политическое положение Беларуси обеспечило проникновение новых протестантских идей в конце XIX – начале XX века по двум направлениям: из Российской империи и из Западной Европы через польские земли (преимущественно через немецкое осадничество и деятельность польских протестантских организаций). При этом соседство с Польшей, куда через немецкие земли проникал протестантизм и стал активно распространяться на цен-

тральные и восточные районы Польши, имело особое значение в появлении новых вероучений (в особенности штундизма и баптизма) на западнобелорусских землях в конце XIX – начале XX века. Польские и украинские общины и организации сыграли основную роль в распространении новых вероучений на западнобелорусских землях, которые вошли в сферу их миссионерской деятельности. Так, несколько лет руководил общиной евангельских христиан-баптистов на Волыни и вёл миссионерскую работу на белорусском Полесье К. Ондра, казначей общины в Лодзи [13, с. 104–105]. Развитие адвентизма в Западной Беларуси было тесно связано с деятельностью польских организаций. В распространении адвентизма седьмого дня активное участие принимали польские миссионеры. Неоднократно с миссионерским визитом приезжал пастор Т. Виль из Варшавы [14, с. 74].

Проникновение новых религиозных идей через соседние страны, и в том числе через польские земли, включение белорусских (в основном приграничных) территорий в сферу миссионерской деятельности польских общин, отсутствие самостоятельных центров развития неопротестантизма на Беларуси – все эти факторы обусловили зависимость развития неопротестантского движения Западной Беларуси от развития протестантских организаций соседних стран (прежде всего, от украинских и польских) и тесное сотрудничество между ними.

Изменение политического положения западнобелорусских земель в результате заключения Рижского мирного договора, в соответствии с которым территории Западной Беларуси вошли в состав II Речи Посполитой, сыграло решающую роль в развитии неопротестантизма на западнобелорусских землях в 20–30-е гг. XX века и укреплении польско-белорусских связей в протестантском движении. Если до начала 20-х годов развитие неопротестантизма (главным образом евангельско-баптистских направлений) преимущественно находилось в зависимости от развития данных организаций в Российской империи и было ориентировано в основном на российские и украинские центры, то присоединение Западной Беларуси к Польше вывело белорусские общины из сферы влияния российских протестантских центров, и они попали в сферу влияния европейских неопротестантских организаций [8, с. 21]. Это обусловило изменение вектора ориентации белорусского неопротестантизма на запад и укрепление связей с польскими общинами и организациями.

Усиление белорусско-польских связей в межвоенный период и взаимодействие белорусских и польских протестантских движений проявилось, прежде всего, в процессе формирования организационной структуры белорусского неопротестантизма, который проходил в контексте создания общепольской структуры неопротестантского движения. Польские, украинские и белорусские евангельско-баптистские общины были объединены в «Союз славянских собраний евангельских христиан в Польше», «Союз общин славянских баптистов», «Товарищество взаимной помощи евангельских христиан», «Объединение церквей христовых евангельского вероисповедания в Польше», «Унию собраний баптистов немецкого языка в Польше». Славянские общины (украинские и белорусские) христиан веры евангельской вошли в состав «Союза христиан веры евангельской», белорусские общины адвентистов седьмого дня попали под юрисдикцию «Управления Союза АСД в Восточной Польше». Общины методистов подчинялись Миссии методистов Польши и Гданьска Южного епископального Костёла Методистов [8, с. 15–22].

При этом следует отметить, что вхождение белорусских общин в состав общепольских организаций нельзя рассматривать как поглощение белорусского движения польскими организациями. На начальном этапе процесса институционализации неопротестантского движения малочисленность белорусских общин евангельско-баптистского, пятидесятнического и адвентистского движений в начале 20-х гг. и их обособленность препятствовали созданию независимых белорусских объединений и привели к вхождению белорусских общин в состав общепольских организаций на правах региональных отделений. При этом следует отметить, что высокая степень активности, быстрый рост числа общин и адептов обусловили сильные позиции региональных белорусских отделов в структуре центральных организаций и увеличение влияния белорусских лидеров. Уже в середине 20-х годов белорусские пресвитеры занимали руководящие посты в «Объединении славянских общин евангельских христиан и баптистов Польши» – в исполнительный комитет были избраны Л. Дзекуц-Малей, П. Крашенин, Я. Чапко, П. Линкович [1, л. 23–28]; съезды и конференции «Объединения», как и «Союза общин славянских баптистов ЕХБ» регулярно проводились в Бресте – в 1923, 1925, 1929 гг. [4, k. 45; 13, л. 7]. В руководство «Союза общин славянских баптистов ЕХБ» в 1925 г. вошли белорусские пресвитеры Л. Дзекуц-Малей, Д. Комса, А. Кирцун [3, л. 8; 13, с. 148–150]. В исполнительный комитет «Товарищества взаимной помощи евангельских христиан» входил пресвитер общины евангельских христиан в Пружанах И. Пуховский [17, с. 13].

Белорусские региональные отделы протестантских организаций являлись полноправными членами общепольской организационной структуры неопротестантских движений. Об этом говорит и тот факт, что представители белорусских отделов не только имели право решающего голоса на внутрипольских съездах и конференциях и входили в руководство организаций, но и представляли интересы общепольских организаций на всемирных протестантских съездах и конфернциях: П. Городищ, Л. Дзекуц-Малей и др. баптистские лидеры участвовали в Международном конгрессе баптистов в Стокгольме в середине 30-х гг. [10, л. 264–265]. В 1930 и в 1935 годах представители Объединения церквей христовых участвовали в международных конгрессах Церквей Христовых в Вашингтоне и Лейцестере [15, с. 14]. На II Международном Конгрессе Церквей Христовых в Лейцестере в 1935 г. делегация Объединения составила 11 человек, открывал Конгресс белорус Я. Букович, с докладами выступали К. Ярошевич, Е. Сацевич, Б. Винник [12, л. 56].

Следует также отметить, что центром общепольской организации «Объединение церквей христовых евангельского вероисповедания в Польше», которая объединяла польские, украинские и белорусские общины, стал г. Кобрин Полесского воеводства. В руководстве этой организации находились исключительно белорусы – К. Яконюк-Ярошевич, Я. Сацевич, Е. Букович [9, с. 24].

Кроме того, организационное объединение неопротестантских общин II Речи Посполитой было обусловлено наличием единого политико-правового поля, а также процессами консолидации европейского неопротестантского движения. Созданные общепольские протестантские объединения влились в систему европейского и мирового протестантизма [8, с. 14].

В условиях организационной консолидации польских и белорусских общин произошло укрепление и расширение их сотрудничества. Основными формами сотрудничества на уровне общепольских организаций с белорусскими

общинами являлись предоставление белорусам возможности религиозного обучения, обеспечение религиозной литературой, в отдельных случаях – финансирование общин.

Основное внимание общепольские организации уделяли обеспечению местных организаций религиозной литературой для религиозно-просветительской и миссионерской работы, созданию религиозно-образовательных центров для подготовки местных пресвитеров и миссионеров. Так, в 1920 г. при финансовой помощи Северной Конвенции баптистов было учреждено издательство «Компас», в г. Кобрине издавался журнал «Христианский союз» [13, с.146]. Подготовка пресвитеров, проповедников, учителей осуществлялась центральными организациями и носила международный и межрегиональный характер. Кроме региональных курсов, организованных общепольскими организациями (например, в 1924 г. были проведены библейские курсы в Новоставках, в 1926 г. – в Кобрине [2, с. 44–54], 26 января – 25 марта 1927 г. прошли регентские курсы в Беловеже [13, с. 283]). Полесские протестанты получили возможность обучаться в польских религиозных учебных заведениях. Так, по поручению Восточноевропейской миссии в Библейской школе в Гданьске с 1930 г. проводилось обучение белорусских протестантов (за три года школу окончил 271 человек). Белорусские служители проходили обучение в библейской теологической семинарии в Лодзи, в библейской школе АСД в Бельске-Цешиньском, в школе под руководством М. Гиттлина в м. Радость под Варшавой, в евангелическом диаконате «Tabita» в Сколимове, в межконфессиональной школе в Варшаве и других польских и иностранных учебных заведениях [7, с. 79].

Одной из форм взаимодействия польских организаций с белорусскими общинами было сотрудничество в области благотворительности, в форме оказания помощи родственным общинам. Так, Объединение церквей христовых в Польше в 1928–1929 гг. выделило из бюджета деньги на приобретение молитвенных домов для общин в деревнях Сахрынь, Кмичонь, на ремонт молитвенных залов в Вилейке, Бресте [16, л. 39–40]. ТВПЕХ в 1937 г. выделило общине ЕХ в Барановичах 16 773 зл. на строительство молитвенного дома [6, л. 20], при финансовом участии польских организаций работали в Барановичах приют для детей дошкольного возраста, приют для сирот в деревне Старая Весь (Stara Wieś) Белостокского воеводства [18, с. 36].

В миссионерской деятельности сотрудничество осуществлялось прежде всего на уровне местных общин. При этом следует отметить, что на белорусско-польском пограничье более многочисленными и влиятельными в межвоенный период были белорусские общины, особенно общины ЕХБ в г. Бресте, Гродно и Зельве, которые охватывали своей миссионерской деятельностью польские поветы [7, с. 78]. Так, в 1924 г. центральный миссионерский отдел общины ЕХБ в г. Бресте охватывал ближайшие территории Белостокского воеводства, общины и миссионерские пункты которого курировались Л. Дзекуц-Малеем [5, с. 47].

Таким образом, развитие неопротестантского движения на западнобелорусских землях было тесно связано с развитием протестантизма в Европе, в особенности на соседних с белорусскими землями территориях. Распространение и становление евангельско-баптистских и адвентистских движений в конце XIX – в начале XX вв. проходило из Западной Европы через польские земли и при

участии польских неопротестантских общин. Создание единого государственно-правового пространства II Речи Посполитой содействовало консолидации неопротестантского движения Польши и Западной Беларуси. В результате белорусские общины вошли в состав общепольского неопротестансткого движения на правах региональных отделений центральных организаций. Эти процессы в значительной степени укрепили белорусские и польские общины и оказали большое влияние на развитие евангельско-баптистского, пятидесятнического движения, движения методистов, стимулируя их развитие, содействуя расширению сферы деятельности белорусских общин.

Список литературы

1. Государственный архив Брестской области (ГАБО). – Фонд 1. – Оп. 2. – Д. 2022. Статистические сведения о вероисповедании населения Полесского воеводства за 1925–1927 гг.

2. ГАБО. – Фонд 1. – Оп. 10. – Д. 2274. Циркуляры МВД, Президиума Полесского воеводства за 1922–1924 гг.

3. ГАБО. – Фонд 1. – Оп. 10. – Д. 2313. Сведения об организации и деятельности католических и протестантских сект в Полесском воеводстве (1930–1936 гг.).

4. ГАБО. – Фонд 67. – Оп. 1. – Д. 1253. Отчёты полесского воеводы об общественно-политическом движении за апрель – август 1929 г. и списки коммунистической литературы.

5. ГАБО. – Фонд 93. – Оп. 1. – Д. 454. Информационные сообщения о деятельности религиозных сект на территории Брестского повета (1925 г.).

6. Государственный архив Гродненской области. – Фонд 541. – Оп. 1. – Д. 140. Отчёты об общественно-политическом движении на территории воеводства за 1931 г.

7. Лисовская, Т.В. Деятельность протестантских общин и организаций в Западной Беларуси в 1921–1939 гг. / Т.В. Лисовская // Весн. ГрДУ імя Я. Купалы. Серыя 1. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія: навук.-тэарэт. часопіс. – 2008. – № 2. – С. 77–82.

8. Лисовская, Т.В. Организационное оформление западнобелорусского протестантизма в 20–30-х гг. XX века: перспективы развития / Т.В. Лисовская // Вестник БрГТУ. – Брест: Издательство БрГТУ, 2009. – С. 15–22.

9. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Referat wyznania ewangelickiego. – Sygn. 1378. Sprawy ogólne.

10. AAN. – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Referat wyznań ewangelickich. – Sygn. 1443. Sekty – ewangeliczni chrześcijanie i baptyści – sprawy różne w układzie chronologicznym. Cz. 1. T. III.

11. AAN. – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Referat wyznań ewangelickich. – Sygn. AAN. MWRiOP. 1445. Sekty – ewangeliczni chrześcijanie i baptyści. Różne. Cz. III. T. III.

12. AAN. – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Referat wyznań ewangelickich. – Sygn. 1453. Misje i stowarzyszenia zagraniczne w Polsce.

13. Bednarczyk, K. Historia zborów baptystów w Polsce do 1939 r. / K. Bednarczyk. – Warszawa: Słowo Prawdy, 1997. – 368 s.

14. Gryniakow, J. Ekumeniczne dążenia protestantyzmu polskiego od traktatu warszawskiego 1767–1768 do II wojny światowej / J. Gryniakow. – Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1972. – 190 c.

15. Kołodziej, W. Kościół Chrystusowy w Polsce / W. Kołodziej. – Warszawa: Nakład Zjednoczenia Kościołów Chrystusowych w Polsce, 1948. – 32 s.

16. Pasek, Z. Związek stanowczych chrześcijan. Studium historii idei religijnych / Z. Pasek. – Kraków: Colonel, 1998. 215 s.

17. Skrudlik, M. Sekty żydujące w Polsce / M. Skrudlik. – Warszawa: Szczerbiec, – 1927. – 64 c.

18. Tomaszewski, H.R. Wyznania typu ewangeliczno – baptystycznego, wchodzące w skład Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w łatach 1945–1956 / H.R. Tomaszewski. – Warszawa: ZIS, 1997. – 216 s.

A. Bobowik

SZKOLNICTWO MNIEJSZOŚCI BIAŁORUSKIEJ NA ZIEMIACH PÓŁNOCNO-WSCHODNICH II RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ W LATACH 1930 – 1939 (cz. II)

1. Wprowadzenie

Państwo polskie w okresie międzywojennym było w istocie rzeczy państwem wielonarodowym. Co trzeci mieszkaniec był narodowości niepolskiej, a na terenach wschodnich ludność polska na ogół stanowiła mniejszość w stosunku do mieszkającej tu ludności ukraińskiej, białoruskiej, żydowskiej i litewskiej. Na ziemiach północno-wschodnich najliczniej występowała ludność białoruska. Według spisu powszechnego ludności z 1931 roku największe nasilenie ludności białoruskiej występowało w województwach:

- poleskim 654 tys. (57,8 %)
- nowogródzkim 616 tys. (58,3 %)
- wileńskim 409 tys. (32,1 %)
- białostockim 269 tys. (16,4 %)[1]

Dane te potwierdziły badania dokonane przez Instytut Badań Spraw Narodowościowych w Warszawie w latach 1937–1938 na terenie niektórych województw północno-wschodnich[2]. Takie badania przeprowadzono, między innymi, dla województwa nowogródzkiego. Z danych spisowych wynikało, że bilans dla ludności polskiej w tym województwie wypadł ujemnie. Liczba ludności polskiej posługującej się językiem polskim w porównaniu do spisu powszechnego z 1921 roku zmalała z 54,0 % do 52,4 %. Natomiast liczba ludności białoruskiej wzrosła z 38,2 % do 39,1 %. Oznaczało to, że ludność białoruska nie uległa polonizacji, a wręcz przeciwnie, wzrosła jej świadomość narodowa. Przyczyn tego wzrostu świadomości wśród Białorusinów dopatrywano się w błędach sporządzonego spisu powszechnego. Autor opracowania oceny stosunków narodowościowych w województwie nowogródzkim, dokonując analizy prawidłowości sporządzenia w wielu miejscowościach spisu powszechnego z lat 1921 i 1931, stwierdził niezgodności dla 50 % miejscowości. Błędy te wynikały z niedostatecznego przygotowania komisarzy spisowych.

Brakowało ludzi przygotowanych merytorycznie, np.: w gminie Kozłowszczyzna, na 68 komisarzy spisowych, było tylko 15 nauczycieli. Resztę stanowili sołtysi, gajowi, a nawet gospodarze, którzy nie rozumieli zawartych w kwestionariuszu pytań[3]. Było także wiele kwestionariuszy wypisanych za biurkiem bez wyjazdu w teren. Komisarzami byli także Rosjanie i Białorusini, którzy język białoruski przypisali nawet Polakom. Białorusini namawiali ludność białoruską, posługującą się językiem polskim, do podawania języka białoruskiego z nadzieją na uzyskanie korzyści materialnych dla Białorusinów. Ze spisu wynikła ciekawa sytuacja w liczbie ludności polskiej niekatolickiej i Białorusinów posługujących się językiem polskim. Spis wykazał, że na terenie województwa nowogródzkiego mieszkało 27 026 katolików używających języka niepolskiego, i aż 156 336 osób posługiwało się językiem polskim jako

[1] J. Tomaszewski, Ojczyzna nie tylko Polaków … – S. 77

[2] Wilno, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego Dział Rękopisów, F. 97 – BU 196, Instytut Badań Spraw Narodowościowych, Stosunki narodowościowe w województwie nowogródzkim z uwzględnieniem tła socjalnego / opracował J. Zaremba. – Warszawa, 1939. – S. 65.

[3] Ibidem. – S. 112.

ojczystym będąc niekatolikami. Z porównania różnicy tych liczb wynikało, że 147 tysięcy Polaków było wyznania prawosławnego, czego nie potwierdzały źródła kościelne[4]. Te, niezrozumiałe dla demografów zapisy w obu spisach powszechnych, spowodowały różne szacunkowe obliczenia ludności mniejszości narodowych i ludności polskiej. Dotyczyło to szczególnie liczby ludności białoruskiej. Według jednych demografów liczbę ludności białoruskiej szacowano na 1,5 mln, według innych na około 2 miliony. Ludność białoruska zamieszkiwała województwa: białostockie, nowogródzkie, poleskie i wileńskie. Litwini natomiast w liczbie około 80 tysięcy zamieszkiwali pogranicze polsko-litewskie w województwach: białostockim, nowogródzkim i wileńskim.

Działalność polskiego rządu i wszystkich instytucji rządowych, a także społeczno-kulturalnych i oświatowych, były skierowane na inkorporację tych ziem w system państwa polskiego, dotyczyło to szczególnie oświaty i kultury.

Tabela – Struktura wyznaniowa ludności w północno-wschodniej Polsce w 1931 roku

Województwo	Liczba ludności w tys.	*Wyznania*							
		rzymsko - katolickie		prawosławne		mojżeszowe		inne	
		w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%
Ogółem	5 014,2	2 465,2	49,2	1 964,9	39,2	509,5	10,1	74,6	1,5
białostockie	1 644,0	1 125,0	68,4	305,0	18,6	196,0	11,9	8,0	1,1
nowogródzkie	1 057,1	424,6	40,2	542,2	51,3	82,6	7,8	7,5	0,7
poleskie	1 037,0	118,0	11,4	792,9	76,5	110,0	10,6	15,1	1,5
wileńskie	1 276,1	797,6	62,5	324,8	25,4	110,9	8,7	42,8	3,4

Źródło: J. Tomaszewski, Ojczyzna nie tylko Polaków (...) Warszawa 1985,P. Eberhardt, Struktura narodowościowa Polski północno-wschodniej w latach trzydziestych XX wieku,[w:] Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939 – 1941, Pod red. M. Giżejewskiej i T. Strzembosza, Warszawa 1995

Stąd wypieranie dorobku kulturalnego i oświatowego tej ludności, i polonizacja przez całe międzywojenne dwudziestolecie były na porządku dziennym polskich instytucji rządowych i nie tylko. Tadeusz Krzyżanowski w swojej pracy «Zagadnienia kulturalno-oświatowe na Kresach Wschodnich»[5], pisał, cytuję: «Na kresach musimy w dalszym ciągu utrwalać kulturę polską. (...) Kresy Wschodnie mogą być tym terenem w granicach państwa polskiego, gdzie skierowany może być nadmiar ludności z innych

[4] Wilno, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego Dział Rękopisów, F. 97 – BU 196, Instytut Badań Spraw Narodowościowych, Stosunki narodowościowe w województwie nowogródzkim z uwzględnieniem tła socjalnego / opracował J. Zaremba. – Warszawa, 1939. – S. 134.

[5] T. Krzyżanowski, Zagadnienia kulturalno-oświatowe na Kresach Wschodnich. – Warszawa, 1939. – S. 4.

dzielnic kraju». Był to program polonizacji i kolonizacji tych ziem. Oczywiście był to program Narodowej Demokracji.

2. Sytuacja szkolnictwa mniejszości narodowych po wprowadzeniu reformy jędrzejewiczowskiej

Program ten najbardziej dotknął publiczne szkolnictwo białoruskie. Pod koniec międzywojennego dwudziestolecia na ziemiach północno-wschodnich praktycznie zostało kilkanaście szkół dwujęzycznych, które nie zdawały egzaminu.

Po reformie jędrzejewiczowskiej na przeszkodzie dla rozwoju szkolnictwa prywatnego mniejszości narodowych stanęła ustawa sejmowa z dnia 20 kwietnia 1932 roku o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych. Na mocy tej ustawy wszystkie zakłady naukowe i szkoły wszystkich szczebli podporządkowano MWRiOP. Polska administracja szkolna miała prawo wizytować te szkoły i podejmować decyzje o ich dalszym losie. Szkoły, które nie spełniały wymogów i prezentowany niski poziom dydaktyczny, lub nie były lojalne wobec państwa polskiego, mogły zostać zamknięte. Ponadto dyrektorzy, kierownicy i nauczyciele tych szkół byli zatwierdzeni przez władze oświatowe. Od nich także wymagano oświadczeń o lojalności. W wypadku nieprzestrzegania obowiązujących przepisów ustawowych, a także przyjętych zobowiązań o lojalności, nauczyciele i dyrektorzy tych szkół mogli być odwołani, a szkoły mogły zostać natychmiast zamknięte. Takie działania były bardzo często podejmowane wobec szkolnictwa litewskiego, a także białoruskiego. Obostrzone przepisy o funkcjonowaniu szkolnictwa publicznego i prywatnego mniejszości narodowych wywołały sprzeciw społeczny tych narodowości, a także ożywienie społecznych ruchów towarzystw i stowarzyszeń tych narodowości w celu mobilizacji społecznej dla obejścia obowiązujących przepisów.

3. Uaktywnienie działalności Towarzystwa Szkół Białoruskich

Na ziemiach północno-wschodnich największą aktywność przejawiało Towarzystwo Szkoły Białoruskiej. W jego strukturach działało wielu białoruskich polityków i posłów. W 1930 roku wzrastająca aktywność Towarzystwa Szkoły Białoruskiej w walce o białoruskie szkolnictwo, a także o miejsce w wyborach do Sejmu RP, wywołało ze strony władz polskiej administracji wobec jego represje. Od sierpnia 1930 roku do końca 1931 roku na terenie działania 4 województw północno-wschodnich rozwiązano 100 organizacji terenowych TSB[6]. Ponadto na mocy decyzji Sądu Okręgowego w Wilnie 15 listopada 1930 roku aresztowano 3 członków Zarządu Głównego TSB z prezesem Bronisławem Taraszkiewiczem na czele. W ciągu pierwszej połowy 1932 roku rozwiązano dalszych 100 organizacji terenowych TSB. W lutym 1933 roku na procesie przeciw pozostałym członkom Zarządu Głównego, 3 działaczy skazano na kary więzienia. W dniu 17 lipca 1934 roku podczas próby odbycia przez wybraną grupę delegatów zjazdu krajowego, znaczną grupę aresztowano. Jednak 22 delegatów TSB odbyło zjazd nielegalnie, Wybrało Zarząd Główny TSB z Feliksem Steckiewiczem na czele. Próbowano ożywić działalność TSB, lecz 22 stycznia 1937 roku wojewoda wileński zakazał działalności TSB na terenie województwa wileńskiego. W pozostałych województwach TSB przestało istnieć już wcześniej. Powodem sankcji administracyjnych zastosowanych przeciw TSB było opanowanie jego szeregów przez Komunistyczną Partię Zachodniej Białorusi. Białorusini w Polsce uważali, że dla pełnego dostępu do własnej oświaty i kultury, trzeba wcześniej dokonać

---

[6] H. Majecki, Działalność Towarzystwa Szkoły Białoruskiej na Białostocczyźnie // Studia polsko-litewskie-białoruskie / red. I. Tomkiewicz, L. Wiśniakowska. – Warszawa, 1988. – S. 393.

zmian ustrojowych na tej ziemi. Dokonanie tych zmian widzieli w oparciu o ZSRR co polskie władze uznawały za działalność antypaństwową.

4. Działalność Towarzystwa Szkoły Białoruskiej w woj. białostockim

Towarzystwo Szkoły Białoruskiej także swoją działalnością obejmowało województwo białostockie. Najliczniej koła TSB występowały w powiatach: białystockim, bielskopodlaskim, grodzieńskim, sokólskim i wołkowyskim. Nie udało się zorganizować kół TSB w powiecie Augustów, chociaż mieszkańcy południowych gmin tego powiatu częściowo posługiwali się językiem białoruskim[7]. W celu pełniejszego wyjaśnienia działalności TBS w woj. białostockim należy cofnąć się do lat wcześniejszych.

Pierwsze ślady o istnieniu TSB na terenie województwa białostockiego pochodzą ze sprawozdań sytuacyjnych Wojewody Białostockiego z jesieni 1926 roku. W listopadzie 1926 roku w województwie białostockim istniało 38 kół TSB z liczbą 700 członków. Najwięcej kół było w powiecie grodzieńskim 19 z liczbą 348 członków. Ale już w grudniu 1926 roku powstało dalszych 38 kół, z tego 22 koła na terenie powiatu grodzieńskiego. Grodzieńska organizacja była najaktywniejsza nie tylko w województwie białostockim, ale także w całym regionie północno-wschodnim. W Grodnie został powołany Komitet Okręgowy TSB z prezesem Józefem Balickim na czele. W 1927 roku został zatrudniony inspektor etatowy TSB, który jednocześnie prowadził bibliotekę białoruską, zespół dramatyczny, który z przedstawieniami o tematyce białoruskiej objeżdżał białoruskie wsie. W tym czasie w województwie białostockim istniało 91 kół TSB z liczbą 1824 członków. Były to koła w:

- powiecie białostockim 13 kół – 351 członków,
- powiecie bielsk podlaski 6 kół – 127 członków,
- powiecie grodzieńskim 48 kół – 1000 członków,
- powiecie sokólskim 4 koła – 100 członków,
- powiecie wołkowyskim 10 kół – 246 członków.

W całym województwie istniało kilkanaście zespołów teatralnych, bibliotek, i innych form działalności kulturalno-oświatowej.

Represjami był ścigany szczególnie Zarząd Okręgowy w Grodnie. 17 kwietnia 1928 roku starosta powiatowy nie wyraził zgody na odbycie zjazdu TSB. Rozwiązano najaktywniejsze koła w Klepaczach, Świsłoczy, Puzewiczach, Dzieńkowcach, Jakubowiczach. Starosta zwolnił z zajmowanego stanowiska wójta gminy Dubno, Adama Kuratę za to, że był członkiem TSB. Zarząd Okręgu w Grodnie był ciągle nękany rewizjami i przesłuchaniami na policji. 2 lipca 1929 roku zamknięto lokal TSB w Grodnie, aresztowano wiceprezesa Zarządu Okręgu Nadzieję Łomaszewicz i sekretarza, Filipa Kiziewicza. Po tym nastąpiło rozwiązanie przez starostę Zarządu Okręgu i likwidacja TSB na Grodzieńszczyźnie. Próba odbudowy Zarządu Okręgu w Świsłoczy 15 grudnia 1929 roku zakończyła się podobnie aresztowaniem jego członków i rozwiązaniem Zarządu. Po tym okresie działalność kontynuował tylko Zarząd Okręgu w Białymstoku. Działalność ta była możliwa dlatego, że zarówno Zarząd Okręgu TSB, jak i koła skupiały się tylko na pracy kulturalno-oświatowej i unikały działalności politycznej. Do Białegostoku na Zjazdy Okręgowe przyjeżdżali delegaci z rozwiązanych Okręgów z Grodna i Świsłoczy. W Białymstoku na czele Zarządu Okręgu stał Józef Grześ z Gródka. Towarzystwo Szkół Białoruskich istniało na Białostocczyźnie do końca pierwszego

[7] CA Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Urząd Wojewódzki Białostocki, Sprawozdanie sytuacyjne Wojewody Białostockiego za lata 1926 – 1939, syg. 424/2 - 47.

kwartału 1934 roku. Charakterystyczną cechą TSB na Białostocczyźnie była ich zwartość ideowo-polityczna i organizacyjna. W Zarządzie i w kołach nie miały miejsca żadne rozłamy ideologiczne i nieporozumienia organizacyjne.

5. Rozłam w TBS w Wilnie i powołanie Towarzystwa Oświaty Białoruskiej

Nie wszędzie Towarzystwo Szkół Białoruskich miało jednolity charakter ideowo-polityczny. W drugiej połowie 1927 roku w Zarządzie Głównym TSB w Wilnie trwała wewnętrzna walka. Nieporozumienia te wykorzystali przeciwnicy polityczni TSB i powołali w 1932 roku Towarzystwo Oświaty Białoruskiej. Organizacja ta z uwagi na prorządowy charakter nie zdobyła wśród Białorusinów popularności i w połowie lat trzydziestych działalność jej zamarła. Odrodziła się jednak w 1938 roku. Wtedy postawiła sobie za główny cel krzewienie wśród Białorusinów pozaszkolnej oświaty, zgodnej z intencją państwa polskiego. Towarzystwo uzyskało od władz polskich prawo zakładania szkół białoruskich i prowadzenia kursów dokształcających dla młodzieży i dorosłych, a także zakładania bibliotek czytelni, wydawania i rozpowszechniania książek i czasopism białoruskich.

Reaktywowanie działalności Towarzystwa Oświaty Białoruskiej spotkało się z ostrym potępieniem białoruskiej chadecji i grup nacjonalistycznych. Zarzucały one tej organizacji polonofilizm i szkodliwą konkurencję wobec Białoruskiego Instytutu Gospodarki i Kultury Białoruskiej w Wilnie oraz Towarzystwa Szkoły Białoruskiej. Działalność tych dwóch instytucji słabła z braku funduszy i pomocy ze strony państwa. 15 stycznia 1938 roku zawieszono w Wilnie Białoruski Komitet Narodowy pod zarzutem antypolskiej działalności. Wcześniej, w 1937 roku zlikwidowano także Związek Białoruskich Nauczycieli. Zawieszono działalność Instytutu Gospodarki i Kultury Białoruskiej pod zarzutem współpracy z elementem komunistycznym[8]. W końcu lat trzydziestych na ziemiach północno-wschodnich zamarła jakakolwiek niezależna działalność białoruskich organizacji i towarzystw kulturalno-oświatowych. Szkolnictwo białoruskie pod koniec lat trzydziestych przestało istnieć.

6. Szkolnictwo polskie i białoruskie w ocenie raportu o stosunkach narodowościowych w woj. nowogródzkim

Godny uwagi jest stosunek ludności białoruskiej do szkolnictwa polskiego, wykazał to Józef Zaremba w opracowaniu «Stosunki narodowościowe w województwie nowogródzkim z uwzględnieniem tła socjalnego».

We wstępie autor napisał, że stosunek ludności białoruskiej jest pozytywny do polskich szkół. Ludność białoruska zdaje sobie sprawę ze znaczenia oświaty i roli wykształcenia, chociaż bardzo często narzeka, że szkoły są zbyt daleko od domu dziecka. Dzieci nie mają ubrania i obuwia. Sondaże wykazały, że większość ludności niepolskiej chce kształcić swoje dzieci w szkole polskiej. Swoje chęci ludność białoruska motywowała prosto «po białorusku mówimy wszyscy, dlatego nie chcemy szkoły białoruskiej». Uważali, że «szkoła powinna być polska, bo po polsku są pisane ogłoszenia, nakazy podatkowe, w urzędach trzeba mówić po polsku». Po polsku mówiono w radiu, po polsku trzeba rozmawiać w wojsku[9]. Z tej motywacji wynikało, do jak przyziemnej roli została sprowadzona potrzeba kształcenia dzieci ludności białoruskiej w polskich

---

[8] W. Degilis, Stosunki kulturalne na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej, (W:) Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko kultur / pod red. E. Feliksiak. – T. II. – Białystok, 1992. – S. 25.

[9] Uniwersytet w Wilnie, Biblioteka Dzieł Rękopisów F. 97 – BU – 196, Instytut Badań Spraw Narodowościowych, Stosunki narodowościowe w województwie nowogródzkim z uwzględnieniem tła socjalnego / opracował Józef Zaremba. – Warszawa, 1938. – S. 153–154. Opracowanie jako dokument poufny jest na prawach rękopisu.

szkołach. Autor stara się także wyjaśnić, co było przyczyną presji ludności białoruskiej na szkoły w ich języku w latach 1926 – 1927. Uważa, że wtedy działacze «Hromady» obiecywali ludności białoruskiej za żądania białoruskiej szkoły ziemię «polskich panów». Obecnie ludność białoruska nie domaga się szkoły białoruskiej, bo nie wierzy, że może ją otrzymać. Poza tym ludność białoruska boi się represji ze strony władz polskich. Tym należy tłumaczyć, że Białorusini godzą się na szkołę polską, a niekiedy nawet pomagają w jej założeniu, żeby przypodobać się władzom. Jak widać prawda o potrzebie szkoły polskiej dla Białorusinów była inna, co zauważył w sentencji tej rozprawy jej autor.

W dalszej części opracowania autor pisze także o wsiach białoruskich, które uparcie zabiegają o szkołę białoruską. Uważa, że jest to wynik pracy komunistycznych i nacjonalistycznych działaczy białoruskich. Są to bardzo często wychowankowie białoruskich gimnazjów w Nowogródku i Wilnie. Są to młodzi ludzie, którzy mają średnie wykształcenie, a niekiedy i wyższe, ale nie mają pracy i z konieczności pozostają na wsi. Autor określa ich jako «malkontentów, wichrzycieli, wykolejeńców», którzy szerzą obcą propagandę. Wielu z nich miało wyroki sądowe, jak: Sergiusz Łamieko z Bytenia, Józef Hryń z Luboczy, S. Grasiewicz z Małej Korytki, bracia Żytkiewicze z Wielkiej Korytki, i wielu innych[10].

Najbardziej upartą walkę o szkołę białoruską prowadziła ludność wsi silnie «skomunizowanych», jak: Bykowicze, Jeremicze, w powiecie stołpeckim, w powiecie nowogródzkim wsie: Nowa Wieś i Chrościca, w powiecie nieświeżskim Bychowszczyzna Wielka i Babajewicze. Mieszkańcy wsi Chrościca za otrzymanie pozwolenia na szkołę białoruską deklarowali całkowite utrzymanie szkoły i nauczyciela. Dalej autor wymienia 17 szkół polskich, w których powinien być wykładany język białoruski, ale nauczyciele polscy często godziny te przeznaczają na gimnastykę, śpiew, roboty ręczne. Przeciw takim praktykom burzą się rodzice w obwodach tych szkół.

Stosunek ludności białoruskiej do nauczycieli polskich autor ocenia jako pozytywny. Nawet niektórzy z nich potrafią zdobyć zaufanie wśród miejscowej «skomunizowanej» ludności. Potrafią uspokoić wzburzenie społeczne we wsi, i wciągnąć młodzież do pracy w duchu państwowym. Są jednak wsie, gdzie nauczyciele mają bardzo trudną z tego tytułu pracę, jak: Szydłowicze w powiecie słonimskim, Horoszki w powiecie nowogródzkim, Wielka Niedźwidka w powiecie stołpeckim i wiele innych. Wiadomo, że niektórzy nauczyciele nie tylko nie umieją współpracować z ludnością, ale nie chcą, albo pracują ze szkodą dla państwa, sprzyjając Białorusinom. Jest tak w Wielkiej Lipie w powiecie nieświeżskim, i innych.

7. Propozycje Mariana Zdziechowskiego w sprawach edukacji ludności białoruskiej

Ciekawa była opinia Mariana Zdziechowskiego zawarta w liście skierowanym do Prezesa Rady Ministrów w Warszawie w sprawie uporządkowania spraw mniejszości narodowych na ziemiach wschodnich[11]. Autor uważa, że konieczne jest utworzenie przy Prezydium Rady Ministrów podsekretarza stanu do spraw ziem wschodnich. Zadaniem jego byłoby baczne obserwowanie rozwoju sytuacji politycznej

[10] Uniwersytet w Wilnie, Biblioteka Dzieł Rękopisów F. 97 – BU – 196, Instytut Badań Spraw Narodowościowych, Stosunki narodowościowe w województwie nowogródzkim z uwzględnieniem tła socjalnego / opracował Józef Zaremba. – Warszawa, 1938. – S. 154. Opracowanie jako dokument poufny jest na prawach rękopisu.

[11] Uniwersytet Wileński, F. 33 – 848 Zdziechowski Marian (...), Marian Zdziechowski był profesorem zwyczajnym na Katedrze Historii Literatury Powszechnej na UW, i społecznym działaczem zajmującym się problemem mniejszości narodowych.

i społeczno gospodarczej na tych ziemiach i podejmowanie prawidłowych decyzji dla sprawnego funkcjonowania życia na tych ziemiach. Wiele miejsca w swoim liście poświęca sprawom mniejszości białoruskiej na ziemiach północno wschodnich, a szczególnie zakresie oświaty białoruskiej.

Autor proponuje[12] :

- powołanie przez MWRiOP wydziału białoruskiego szkolnictwa, a przy kuratoriach referatów;
- opracowanie na ziemiach północno-wschodnich sieci białoruskiego szkolnictwa;
- sprowadzenia z poznańskiego 200 nauczycieli białoruskich wysłanych tam wcześniej do pracy z Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny z powodu likwidacji szkół białoruskich;
- upaństwowienia gimnazjum białoruskiego w Wilnie i udzielenie mu subsydium, a także udzielenia pomocy klasom białoruskim w Nowogródku, Radoszkowiczach;
- zwrócenie Białorusinom zlikwidowanych gimnazjów w Grodnie, Budysławiu, Gródku i Nieświeżu;
- przyjmowania na studia uniwersyteckie w Polsce Białorusinów bez egzaminu z języka polskiego, gdyż z obawy o nie przyjęcie na studia w Polsce, Białorusini wyjeżdżają na studia do Pragi i do Gdańska, gdzie są przyjmowani bez egzaminów i otrzymują pomoc finansową na kształcenie;
- utworzenie przy uniwersytecie Wileńskim katedry literatury białoruskiej.

8. Podsumowanie

Wraz z reformą ustroju szkolnego w Polsce szkolnictwo mniejszości narodowych na polskich kresach wschodnich w latach trzydziestych, weszło w trzeci, najgorszy dla niego okres tj. likwidacji. Takie działanie dotyczyło szczególnie szkolnictwa ukraińskiego, białoruskiego i litewskiego. Nie doczekały się realizacji postulaty ludności białoruskiej o otwarciu przeszło 400 szkół powszechnych dla dzieci białoruskich. Nie udało się reaktywować gimnazjów białoruskich i seminariów nauczycielskich z początku lat dwudziestych. Otwarto jedynie w roku szkolnym 1930/31 utrakwistyczne państwowe seminarium nauczycielskie im. Franciszka Bohuszewicza w Wilnie, gdzie przyjęto na pierwszy rok nauki 41 uczniów narodowości białoruskiej. Równocześnie trwała planowa akcja likwidacji szkolnictwa średniego białoruskiego. W 1931 roku nie zważając na protesty rodziców kurator wileński cofnął koncesję gimnazjum białoruskiemu w Klecku. Decyzję tę kurator uzasadnił niskim poziomem dydaktycznym szkoły oraz tym, że szkoła była rzekomo ośrodkiem propagandy komunistycznej. Równocześnie kurator nie zatwierdził kilku nauczycieli Białorusinów w gimnazjach w nowogródzkim i wileńskim. W maju 1932 roku Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego wystąpiło z wnioskiem do rodziców o przekształcenie gimnazjów białoruskich w Wilnie i Nowogródku na kursy równoległe z językiem białoruskim przy gimnazjach polskich. Decyzja ta wynikała z dużych kosztów, jakie musiało ponosić Kuratorium na utrzymanie tych szkół i małej efektywności kształcenia z uwagi na małą liczbę uczniów w tych gimnazjach. Rodzice nie wyrazili zgody na likwidację tych szkół z prostej przyczyny, opłata w gimnazjum państwowym polskim wynosiła 220 złotych rocznie, a w białoruskim tylko 60 złotych rocznie. Ostatecznie Kuratorium podjęło decyzję bez zgody rodziców, likwidując

[12] Uniwersytet Wileński, F. 33 – 848 Zdziechowski Marian (...), Marian Zdziechowski był profesorem zwyczajnym na Katedrze Historii Literatury Powszechnej na UW, i społecznym działaczem zajmującym się problemem mniejszości narodowych. – S. 5.

całkowicie gimnazjum białoruskie w Nowogródku, i tworząc filię gimnazjum białoruskiego przy gimnazjum polskim im. Juliusza Słowackiego w Wilnie[13].

Daremne były starania Białoruskiego Komitetu Narodowego o otwarcie w maju 1934 roku na terenie ziem północno-wschodnich białoruskich szkół początkowych i średnich w liczbie stosownej do liczby ludności białoruskiej. Nie dała oczekiwanych wyników przeprowadzona w 1936 roku akcja zbierania deklaracji na otwieranie szkół białoruskich przez Towarzystwo Szkół Białoruskich. Ponowna próba Białoruskiego Komitetu Narodowego w 1937 roku wymuszenia na polskich władzach nauczania dzieci w języku białoruskim w szkołach początkowych i średnich też zakończyła się fiaskiem. Nie zezwolono także białoruskim organizacjom kulturalno-oświatowym na organizowanie pozaszkolnej oświaty dla młodzieży i dorosłych. Upadło masowo szkolnictwo dwujęzyczne w szkołach polsko-białoruskich. Rodzice Białorusini przestali interesować się walką o szkołę białoruską, gdyż nie widzieli jakichkolwiek perspektyw kształcenia swoich dzieci. Natomiast organizacje białoruskie, walczące o szkołę białoruską, widziały ją zawsze w kontekście walki narodowo-wyzwoleńczej i przemian ustrojowych, co nie mieściło się w polskiej polityce narodowościowej i oświatowej wobec mniejszości narodowych. Upadło nawet szkolnictwo białoruskie utrakwistyczne. Było ono bardzo często w szkołach narzędziem drwin wobec uczniów i nauczycieli.

Lata trzydzieste stanowiły ostatni etap istnienia szkolnictwa białoruskiego w Polsce. Liczba szkół białoruskich z białoruskim językiem nauczania na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w roku szkolnym 1934/35 spadła z 16 szkół do 8, w roku szkolnym 1937/38. W roku szkolnym 1938/39 szkoły białoruskie na tych ziemiach w ogóle przestały istnieć. Szkół dwujęzycznych polsko-białoruskich było w roku szkolnym 1936/37 13 z liczbą 1566 uczniów. W roku następnym zostało już tylko 5 szkół z liczbą 766 uczniów. W 44 szkołach z językiem polskim prowadzono nauczanie języka białoruskiego jako przedmiotu dla 8,2 tysiąca uczniów. Z białoruskich szkół średnich przed wybuchem II wojny światowej, czynne było jedynie gimnazjum i liceum białoruskie w Wilnie dla 157 uczniów. Przy takim stanie szkolnictwa białoruskiego dzieci i młodzież narodowości białoruskiej uczęszczała do polskich szkół powszechnych, zawodowych i średnich. Uczyła się nie tylko języka polskiego, ale także literatury polskiej, historii, geografii i polskich tradycji narodowych. W programach szkolnych nie było mowy o dziejach państwa białoruskiego i historii tego narodu. Trudno jest ustalić jaki związek z tą sytuacją miało wypełnianie obowiązku szkolnego i frekwencja w szkołach powszechnych. Z danych Ministerstwa WRiOP, dotyczących realizacji obowiązku szkolnego w województwach wschodnich w latach szkolnych 1935/36 – 1937/38, wynika, że znaczna część dzieci białoruskich w wieku szkolnym pozostała poza szkołą. Podobnie frekwencja wśród tej dziatwy także była niższa. Seweryn Wysłuch, badając stosunek mieszkańców wsi białoruskich do polskiej szkoły, stwierdził, że jest on bardzo często obojętny albo niechętny. Na 107 zbadanych środowisk białoruskich w województwach wileńskim i nowogródzkim, w 41 wsiach stwierdzono wyraźnie dążenie do szkoły białoruskiej. Z danych statystycznych MWRiOP wynikało, że realizacja obowiązku szkolnego w województwach wschodnich była bardzo niska. W roku szkolnym 1937/38 przy krajowej 90,1 %, w województwie wileńskim wynosiła 84,2 %, nowogródzkim 81,4 %, a w poleskim 79,9 %[14].

[13] S. Mauersberg, Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918 – 1939, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968. – S. 112.
[14] Ibidem, s. 114.

У. Гуленка

БАРАЦЬБА ЗА НАЦЫЯНАЛЬНУЮ САМАСВЯДОМАСЦЬ БЕЛАРУСАЎ У ПЕРЫЯД НАЦЫСЦКАЙ АКУПАЦЫІ (паводле матэрыялаў аб спробах стварэння Беларускай арміі 1942 – 1944 гг.)

Беларуская армія ў поўным сэнсе гэтага слова была створана толькі ў 1992 годзе: менавіта тады былі прынятыя пастановы ўрада «Аб стварэнні Узброеных Сіл Рэспублікі Беларусь», Закон «Аб Узброеных Сілах Рэспублікі Беларусь», а таксама іншыя заканадаўчыя акты наконт беларускай арміі. Аднак сенсацыйныя дакументы, адшуканыя ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь сведчаць, што свая армія ў беларусаў магла з'явіцца на паўстагоддзя раней – у гады Вялікай Айчыннай вайны ў складзе Чырвонай Арміі. Яшчэ 3 сакавіка 1993 г. ў газеце «Во славу Родины» кандыдат гістарычных навук М.Ф. Шумейка надрукаваў сенсацыйны матэрыял «Остались на бумаге... О двух попытках создания белорусских воинских формирований в годы Великой Отечественной войны», але як не дзіўна, цікавасці ў вайскоўцаў суверэннай Беларусі, армейскіх гісторыкаў і прапагандыстаў артыкул не вызваў. Не было зроблена ніводнага кроку па далейшай распрацоўцы ўзнятай М. Шумейкам невядомай старонцы гісторыі ўласнага Міністэрства абароны. У 2009 г. на гэты факт звярнуў увагу гісторык з Польшчы Яўген Мірановіч[1].

24 сакавіка 1944 г. ў Гомелі на Сесіі Вярхоўнага Савета БССР быў прыняты Закон «Аб утварэнні саюзна-рэспубліканскага Народнага Камісарыята Абароны БССР». І там чорным па беламу напісана: «У адпаведнасці з прынятым Вярхоўным Саветам СССР Законам «Аб утварэнні вайсковых фарміраванняў Саюзных Рэспублік і аб пераўтварэнні ў сувязі з гэтым Народнага Камісарыята Абароны з агульнасаюзнага ў саюзна-рэспубліканскі Народны Камісарыят» Вярхоўны Савет БССР пастанаўляе: 1. Утварыць саюзна-рэспубліканскі Народны Камісарыят Абароны БССР. 2. Унесці ў Канстытуцыю БССР наступныя дадаткі...» і гэтак далей. Такім чынам, у 1944 г. на паперы ў Беларусі было створана, як мы прызвычаіліся сёння называць, Міністэрства абароны. І звярніце ўвагу на дату: 24 сакавіка, менавіта напярэдадні даты 25 сакавіка, калі ў 1918 г. Трэцяй устаўнай граматай была абвешчана незалежнасць БНР. Супадзенне? Можа і так, але, магчыма, проста бальшавікі хацелі паказаць беларусам, што толькі савецкая ўлада робіць рэальныя крокі да фарміравання беларускай дзяржаўнасці. Яшчэ больш цікавы факт – спробы стварыць Беларускую армію былі яшчэ раней, у 1942 г.!

Нараджэнне ідэі

Пасля бітвы пад Масквой у кіраўнікоў Беларусі панаваў узнеслы настрой. Усе жылі ідэяй хуткага вяртання на Радзіму і рыхтаваліся да гэтай падзеі. Паўстала галоўнае пытанне – кадры. Кіраўніцтва Беларусі праводзіць перапіс эвакуіраванага насельніцтва Беларусі і беларусаў-вайскоўцаў у Чырвонай Арміі, дзе робіцца аналіз па ўзросту, адукацыі, спецыяльнасці, полу, стану здароўя і гэтак далей. У тым ліку былі падлічаны беларускія генералы, афіцэры: хто дзе

[1] Ягоны артыкул «Папыткі стварэння беларускай савецкай арміі ў 1941–1942 гг». Гл.: Białoruskie zeszyty Historyczne. № 31. (Беласток, 2009) прадстаўлены аўтару кандыдатам гістарычных навук В. Скалабанам.

служыць, якія ўзнагароды мае. На ўлік таксама было ўзята 780 тыс. эвакуіраваных з акупаваных тэрыторый беларусаў[2], у асноўным з ліку мірнага насельніцтва, якія трапілі ў Башкірскую, Татарскую і Чувашскую АССР, Туркменскую і Казахскую ССР, а таксама ў Куйбышаўскую, Новасібірскую, Свярдлоўскую, Чалябінскую і Тамбоўскую вобласці. Для чаго рабіўся такі перапіс, ды яшчэ ва ўмовах вайны? Гэта ж не проста людзей у адной вёсцы пералічыць, тут быў здзейснены велізарны аб'ём працы. Такая акцыя дала адказ наконт магчымых крыніц камплектавання будучай Беларускай арміі. У выніку было высветлена, што беларусаў па ўсіх магчымых параметрах хопіць на стварэнне не адной, а нават пяці армій!

Масква вельмі ўважліва сачыла за палітыкай нямецкіх акупантаў. Па-першае, тыя не распусцілі калгасы, гэтую зручную для іх форму адабрання сельгаспрадукцыі. Па-другое, сачылі за нацыянальнай палітыкай: што ж прапануюць немцы? На гэтым моманце спынімся больш падрабязна. Калі прыйшла нямецкая армія, то мясцовую адміністрацыю на акупаваных тэрыторыях Беларусі пачалі фарміраваць, як лічылася, з найбольш пакрыўджаных бальшавікамі нацыянальных груп, а менавіта – з палякаў, многія з якіх пачалі помсціць мясцоваму насельніцтву, у першую чаргу – беларусам, за тое, што тыя ўзялі з рук савецкай улады зямлю, адабраную ў палякаў, абсталяванне, жывёлу, іншую маёмасць.

Каб унесці яшчэ большы разлад у грамадства, нямецкія ўлады пайшлі яшчэ далей, і прызначылі галавой грамадзянскай адміністрацыі гаўляйтэра Вільгельма Кубэ. Ён, у сваю чаргу, пачаў шукаць за мяжой беларусаў на ролю калабарантаў. І знайшоў такую групу эмігрантаў-беларусаў у Празе і Германіі – Ермачэнку, Іваноўскага, Астроўскага і іншых. У выніку гэтыя дзеячы зрабілі на яго вялікі ўплыў, у прыватнасці даказалі, што трэба беларускасць развіваць як карысную для ўлады справу, і Кубэ прыслухаўся і пачаў з адміністрацыйных пасад здымаць палякаў, а замест іх ставіць беларусаў.

Пры гэтым, ён перш за ўсё быў нацыстам і адстойваў інтарэсы Германіі, але не так прымітыўна і груба, як, скажам, у суседняй Украіне. Там Эрых Кох сказаў: «Я прымушу мясцовых гарэлкай, махоркай і бізуном». І калі ва Украіне АУН-УПА зрабілі спробу абвесціць самастойную дзяржаву, то па асабістым загадзе Гітлера было пакарана смерцю 720 бандэраўцаў. Такім чынам немцы нажылі сабе яшчэ аднаго ворага ва Украіне: у лясах ваявалі як савецкія партызаны, так і бандэраўцы. Кубэ ж быў хітрэйшы – навошта з беларусаў рабіць ворагаў, калі іх можна было эксплуатаваць з выкарыстаннем іншай прынады. Хочаце бела-чырвона-белы сцяг – калі ласка; хочаце адкрыць цэрквы – калі ласка;

[2] Аўтар агучыў гэтую лічбу на некалькіх міжнародных канферэнцыях. Вызывае здзіўленне пазіцыя рэдакцыі «Беларускага гістарычнага часопісу», якая замаўчала гэтыя дадзеныя, затое друкуе навукападобныя нічым не падмацаваныя фантазіі праф. Э. Іофе: «Аналізуючы матэрыялы аб эвакуацыі насельніцтва з Беларусі ў розныя рэгіёны Расійскай Федэрацыі, Арменію, Казахстан, Таджыкістан, Туркменістан, Узбекістан у Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь і Дзяржаўным архіве Расійскай Федэрацыі, Э. Іофе атрымаў лічбу афіцыйна зарэгістраваных эвакуіраваных у 300 тыс. чалавек, а не 1,5 млн, як падаецца ў энцыклапедыях і дапаможніках па гісторыі Беларусі. Такім чынам, на погляд Э. Іофе, колькасць эвакуіраваных з Беларусі ў 1941 г. у нашых дапаможніках і энцыклапедыях павялічана мінімум у два, а максімум – у пяць разоў»; што немцы нібыта пакінулі па сабе больш за 300 тыс. незаконнанароджаных (БГЧ. – 2010. – № 4. – С. 11). Па дадзеных гісторыка з Польшчы Я. Мірановіча, больш за 54 % эвакуіраваных бежанцаў з Беларусі складалі яўрэі, а беларусы – толькі пятую частку. Гл.: Białoruskie zeszyty Historyczne. № 31. Белосток, 2009.

беларускі тэатр і школы – калі ласка... Але мэта ўсё роўна была ў фашыстаў адна – максімальная эксплуатацыя. Галоўнае – менш супраціў мясцовых жыхароў, тым лягчэй з іх лупіць скуру.

Дарэчы, невядома, адкуль немцы панабіраліся такіх ведаў аб беларусах, але яны думалі пра іх як аб самых прымітыўных, забітых, зацюканых людзей. Ва ўнутранай перапісцы яны адзначалі, што на кіраўнічыя пасады тут проста няма каго прызначаць з беларусаў. Аднак Кубэ на сваіх пасяджэннях казаў, што беларусы не такія ўжо простыя і прымітыўныя. 29 чэрвеня 1942 г. ён апублікаваў праект указа аб Корпусе беларускай самаахновы. Корпус беларускай самаахновы павінен быў складацца з трох дывізій (у Мінску, Баранавічах, Вілейцы), штаб – размяшчацца ў Мінску. 16 ліпеня быў дадзены ўжо канчатковы загад аб фарміраванні КБС. Каб стварыць бачнасць таго, што корпус знаходзіцца пад беларускім кіраўніцтвам, немцы на вышэйшыя камандныя пасады дазволілі прызначыць беларусаў: Івана Ермачэнку, Іосіфа Гуцько, Франца Кушаля. 1 ліпеня 1942 г. нават былі адкрыты курсы каманднага саставу КБС, дзе стала вучыцца 120 афіцэраў. Па сутнасці, гэта было амаль што вайсковае вучылішча, адкуль выйшлі такія беларускія афіцэры і ўнтэр-афіцэры, якімі іх і ўяўлялі нацыяналісты. Добраахвотна і прымусова ў Корпус беларускай самаабароны было мабілізавана каля 15 тыс. чалавек, аднак адной з галоўных праблем арганізацыі КБС быў недахоп патрэбнай колькасці беларускіх афіцэраў і ўнтэр-афіцэраў (Романько О.В. Коричневые тени Полесья. Белоруссия 1941–1945 гг. – М., 2008. – С. 150–154). Заўважце, гэта пры тым, што, як пісаў П. Панамарэнка, у Чырвонай Арміі хапіла б беларускіх генералаў і афіцэраў хоць на пяць беларускіх армій! Да таго ж АКаўцы і АУН-УПА змаглі разам мабілізаваць толькі 30 тыс. прыхільнікаў на тэрыторыі Беларусі, а колькасць савецкіх партызан і падпольшчыкаў у Беларусі дасягала 440 тыс. чалавек.

Праўда, ідэя стварэння Корпуса беларускай самаахновы потым правалілася, а ў красавіку 1943 г. ён быў увогуле распушчаны... Дарэчы, у гэты час пачаў прапагандавацца рускі патрыятызм у барацьбе з фашыстамі, але калі казаць пра рускі патрыятызм, то трэба было яшчэ казаць і пра беларускі, і пра ўкраінскі і гэтак далей. Усе гэтыя фактары паўплывалі на тое, што ідэя аб стварэнні беларускай арміі пачала актыўна распрацоўвацца ў Маскве. Ініцыятарамі былі беларусы – той жа Панамарэнка, іншыя дзеячы кампартыі Беларусі, якія знаходзіліся ў Маскве. І ім патрэбна была канкрэтная праца. Вось і ўзнікла ідэя беларускай арміі, тым больш што ў тыя часы ствараліся літоўскае, латышскае, эстонскае нацыянальныя фарміраванні, польская армія Андэрса. Аднак гэта, хутчэй за ўсё, рабілася з дазволу Сталіна, магчыма, вуснага. Бо субардынацыя ва ўмовах вайны была гэтак жорсткая, што без ведама і згоды Вярхоўнага галоўнакамандуючага Іосіфа Сталіна нельга было такія дзеянні нельга было сабе ўявіць: і перапіс правесці, і рэсурсы падлічыць, і нейкія праекты падрыхтаваць.

На чым грунтавалася сама задума стварэння Беларускай арміі? Тут на першае месца высунулася нацыянальнае пытанне. Глядзіце: 1938 год, польскія ўлады зачынілі апошнюю беларускую школу. Не варта забываць і пра канцэнтрацыйны лагер у Бярозе-Картузскай, куды без суда і следства маглі кінуць кожнага беларуса. З пачаткам Вялікай Айчыннай вайны кіраўніцтва Польшчы распрацавала агульнапольскую аперацыю пад назвай «Вахляж». Яе сутнасць сфармулявана ў загадзе генерала Сікорскага № 499 ад 5 лютага 1942 г.: «На абшарах на ўсход ад польскай мяжы распачаць дыверсійна-сабатажныя дзеянні як мага ў большым маштабе» (Сямашка Я. Армія Краёва на Беларусі. – Мінск, 1994. –

С. 86). Польскае кіраўніцтва добра ведала, што за любое забойства, раненне немцаў жыхары бліжэйшых населеных пунктаў падлягалі знішчэнню. Такім чынам, падстаўляючы беларусаў і ўкраінцаў, польскае кіраўніцтва помсціла ім за тое, што тыя ў 1939 г. падтрымалі савецкую ўладу. Што ж тычыцца польскіх земляў, то там, наадварот, польскае кіраўніцтва хацела як мага болей абараніць і захаваць насельніцтва, таму кіраўнік «Вахляжа» палкоўнік Адам Грахольскі цвёрда загадаў: «За кожны стрэл на нашым баку мяжы будзе суд» (Сямашка Я. Армія Краёва на Беларусі. – Мінск, 1994. – С. 86). Беларусы не ведалі гэтых загадаў, але рабілі правільныя высновы з рэальных дзеянняў польскай партызанкі на нашай тэрыторыі. За першыя паўгода акупацыі Беларусі палітыка нацыстаў прывяла да зменаў у поглядах беларускіх нацыяналістаў, шмат з якіх былі гатовыя ўжо выступіць і супраць немцаў, і супраць камуністаў. На акупаванай тэрыторыі Беларусі ўзнікла Партыя беларускіх нацыяналістаў (ПНБ). Адзін з яе лідараў, прафесар Вацлаў Іваноўскі, шмат зрабіў для польскага падполля ў Мінску. Дзясяткі членаў Арміі Краёвай, у тым ліку закінутыя польскім урадам з Лондана, дзякуючы яму былі легалізаваны і атрымалі зручныя для разведчыкаў пасады ў калабарацыянісцкім апараце Беларусі. ПНБ была гатовая не толькі пашыраць супрацоўніцтва, але і ўліцца ў шэрагі акаўцаў, але пры адной умове: калі польскія ўлады пісьмова гарантуюць, што пасля вайны ў рамках польскай дзяржавы беларусы атрымаюць культурна-нацыянальную аўтаномію. Але тыя, нават ва ўмовах вайны, на гэта не пагадзіліся. Такім чынам, яны беларусаў як нацыю наогул не прызнавалі ні да вайны, ні ў час акупацыі. А беларусы, зразумела, хацелі заставацца народам, нацыяй, мець сваю дзяржаву, абараняць яе. Такім чынам, польская дзяржава фактычна барацьбу за беларусаў прайграла. Быў яшчэ адзін важны фактар – украінскія нацыяналісты АУН-УПА (яны мелі ўплыў на поўдні Беларусі), у якіх таксама, як і ў беларускіх нацыяналістаў, былі ў мінулым і на той час агульныя ворагі: палякі і камуністы. Але гэта ўжо тэма для асобнай гутаркі.

А што зрабілі камуністы? Ім было што супрацьпаставіць і польскаму кіраўніцтву, і нацыстам: не многія ведаюць, але бальшавікі ўзялі за ўзор школьную праграму, па якой вучыліся царскія дзеці, і далі магчымасць вучыць па ёй усіх «лапатнікаў» – ад якута да беларуса. У кожным раёне была створана свая газета. Калі за 80 гадоў да Кастрычніцкай рэвалюцыі было выдадзена 284 кнігі на беларускай мове, то за 25 гадоў існавання савецкай улады – звыш 100 мільёнаў. Акрамя таго, па стане на 1941 г. у Беларусі было 3 тыс. клубаў, 2,8 тыс. хат-чытальняў, 13 тыс. школ, у якіх навучалася каля 2 мільёнаў дзяцей, 137 тэхнікумаў, 26 вышэйшых навучальных устаноў, 17 тэатраў, оперны тэатр, 48 навукова-даследчых інстытутаў і ўстаноў на чале з Беларускай акадэміяй навук. Працавалі творчыя саюзы – пісьменнікаў, кампазітараў, іншых дзеячоў культуры; менавіта ў перадваенныя гады стваралася беларуская па духу інтэлігенцыя. Яе фарміраванне савецкая ўлада лічыла адной з прыярытэтных задач. Барацьба з нацыяналізмам была, і чым далей – тым больш жорсткай, але беларуская мова развівалася, кнігі – сотні назваў, штогод выходзілі. Забягаючы наперад адзначым, што ў 1950 г. ў БССР было надрукавана звыш 10,5 мільёнаў экзэмпляраў беларускамоўных кніг. Маштаб мясцовых літаратараў, кампазітараў савецкая ўлада часта раздувала. Большасць імёнаў тагачасных дзеячоў культуры мала што скажа цяперашнему пакаленню. Але тут трэба ўлічваць, што праца пачыналася з ліквідацыі непісьменнасці – 87 % беларусаў літараў увогуле не ведалі, а беларускай літаратурнай мовай валодалі адзінкі. У той жа час у 1940–1941 гг. ў Заходняй Бела-

русі пры савецкай уладзе дзейнічала амаль 6 тыс. школ, 25 тэхнікумаў, 5 інстытутаў, 5 драмтэатраў, 100 кінатэатраў, 92 дамы культуры, 220 бібліятэк. Таксама мала хто ведае, але ў 1940 г. для ўсяго партыйна-дзяржаўнага апарата Беларусі былі набыты падручнікі па беларускай мове, замацаваны настаўнікі, і ўвесь апарат павінен быў здаць іспыты па беларускай мове. Нават дакументы СНК БССР падчас знаходжання ў Маскве ў гады вайны вяліся па-беларуску! Але, нягледзячы на ўсе добрыя справы савецкай улады, варта не забывацца, што былі і рэпрэсіі... Тым не менш, усё роўна мы бачым, што польскае кіраўніцтва ў ідэалагічным плане канкурэнцыі савецкай уладзе практычна не магло стварыць.

Цалкам мае рацыю Я. Мірановіч, калі сцвярджае, што магчымасці ўздзеяння немцаў на жыхароў акупаванай тэрыторыі Беларусі былі абмежаваныя, а беларускае кіраўніцтва надавала гэтай справе вялікае значэнне. Так, П. Панамарэнка звярнуў увагу на перасяленцаў, эвакуіраваных у 1941 г. у іншыя рэгіёны СССР: «Згадвайце ў друку і радыёпаведамленнях даты, звязаныя з гісторыяй і рэвалюцыйнай барацьбой беларускага народа, звязвайце факты з сучаснымі падзеямі. Вы разумееце, што гэта будзе зближаць і аб’ядноўваць беларусаў, дзе бы яны не знаходзіліся».

П. Панамарэнка пісаў, што трэба актывізаваць беларускіх артыстаў, пісьменнікаў, вучоных, партызанаў, камандзіраў, герояў вайны дзеля таго, каб «больш шырока прадстаўляць беларусаў па радыё, у друку, на сходах, у розных формах і праявах. Трэба папрасіць паэтаў, у тым ліку Я. Купалу і Я. Коласа напісаць баявую песню беларускіх партызан. Выбраць з напісанага лепшае, папрасіць кампазітараў каб паклалі на музыку. Выбраць лепшую музыку і папрасіць спевакоў выканаць яе. А выкананне Александроўскай праігрываць на магнітафоннай стужцы і пускаць па радыё».

У савецкім тыле аднаўляецца дзейнасць Беларускага тэатра оперы і балета, Акадэміі навук Беларусі, рэдакцыі газеты «Советская Белоруссия». Пачалі таксама выдавацца дзве новыя газеты – «За Савецкую Беларусь» і для партызан «За вольную Беларусь». На беларускай мове тыражом 200 тыс. экз. быў выдадзены даклад І. Сталіна «Аб актуальнай палітычнай і ваеннай сітуацыі», зварот П. Панамарэнкі да беларусаў (100 тыс. экз.). Т. Гарбуноў зацвердзіў тэматыку радыёпаведамленняў з Масквы праз беларускую рэдакцыю.

П. Панамарэнка патрабаваў, каб адказныя за прапаганду людзі ў ЦК намагаліся ўплываць на цэнтральныя савецкія газеты і рэдакцыі радыё, мабілізуючы іх на інфармаванне аб укладзе беларускага народа ў барацьбу з фашызмам. У сваім лісце ён задаваў пытанне: «Чаму ў друку небачна словаў «беларусы», «Беларусь», чаму няма ніякай інфармацыі аб сэсіі Беларускай акадэміі навук..., чаму нячутно беларускай песні».

У жніўні 1942 г. з'явіўся праект пастановы Дзяржаўнага камітэта абароны «Аб фарміраванні Беларускіх армій». Характэрна, што тут размова шла нават не пра адну, а пра дзве Беларускія арміі! Кожная з іх павінна была налічваць 84 560 чалавек, а агульная колькасць – 169 120 чалавек. 1-я Беларуская армія па задуме распрацоўшчыкаў павінна была дыслацыравацца на тэрыторыі Маскоўскай Ваеннай Акругі, а 2-я Беларуская – на тэрыторыі Уральскай Ваеннай Акругі. Да 10 верасня 1942 г. арміі павінны былі быць укамплектаваныя і распачаць баявую падрыхтоўку, а тэрмін гатоўнасці беларускіх армій быў акрэслены як 10 лістапада 1942 г. Укамплектаваць новыя арміі планавалася «беларусамі і грамадзянамі іншых нацыянальнасцяў, якія пражывалі раней на тэрыторыі Беларускай

ССР», тут жа прыводзіліся звесткі, што з дзеючай і рэзервовых армій можна ўзяць для камплектацыі 40 тысяч чалавек, з запасных часцей – 27 тыс., з прызыўнікоў 1924 г. нараджэння – 10 тыс. чалавек, з ліку курсантаў ваенных вучылішчаў – 3 тыс. чалавек, з унутраных і памежных войскаў НКУС – 3 тыс. чалавек, з колькасці эквакуіраваных беларусаў па адборы ЦК КП(б)Б і СНК БССР – 14 тысяч чалавек (у тым ліку 4 тысячы жанчын), з ваенна-будаўнічых арганізацый – 5 тыс. чалавек, з кантынгентаў Заходняй Беларусі па адборы ЦК КП(б)Б – 10 тыс. чалавек, з колькасці эвакуіраваных партыйных, савецкіх, наркамунутрысправаўскіх, камсамольскіх і гаспадарчых працаўнікоў – 4 тыс. чалавек, з партызанскіх атрадаў – 5 тыс. чалавек, а таксама з добраахвотнай дывізіі, створанай Новасібірскім абкамам і аблвыканкамам для дзеянняў у Беларусі – 13 тыс. чалавек. Праектам пастановы прадугледжваліся заданні армейскім начальнікам наконт укамплектавання будучых беларускіх армій каманднымі кадрамі, зброяй, коньмі, аўтатранспартам, харчамі і іншай маёмасцю.

Калі ў жнівеньскім праекце пастановы Дзяржаўнага камітэта абароны планавалась сфарміраваць дзве арміі, то ў больш познім (кастрычніцкім) праекце – ужо толькі адну. У Нацыянальным архіве Беларусі захавалася некалькі дакументаў на гэты конт: дакладная запіска сакратара ЦК КП(б)Б Панамарэнкі да Сталіна, датаваная 14 кастрычніка 1942 г., і іншы праект пастановы Дзяржаўнага камітэта абароны аб стварэнні Беларускай арміі, завізіраваны начальнікам упраўлення кадраў РСЧА Шчадзенкам. Гэты ж праект пастановы быў завізіраваны намеснікам Народнага Камісара Абароны (прозвішча яго не пазначана), ёсць віза начальніка аргштатнага ўпраўлення генерала-маёра Чацверыкова.

Неабходнасць стварэння Беларускай арміі Панамарэнка абгрунтоўвае спасылкай на рост самасвядомасці беларусаў, а таксама на прагу да вызвалення акупаванай тэрыторыі Беларусі. У дакладной запісцы ён піша: «У час вайны моцна ўзрасла нацыянальная самасвядомасць беларусаў, умацаваліся глыбокія сувязі і любоў да рускага народа. Даўняя нянавісць беларусаў да немцаў, крывавая палітыка акупантаў у Беларусі выклікалі ў народзе разуменне вялізнай небяспекі нацыянальнаму існаванню беларусаў. Узрасло вялізнае адлюстраванне, пачуццё непрымірымай нянавісці да немцаў. Гэта знаходзіць выражэнне ў шырока разгорнутым партызанскім руху ў Беларусі і ў баявой устойлівасці чырвонаармейцаў-беларусаў на франтах. ЦК КП(б) Беларусі ўносіць прапанову аб утварэнні нацыянальнай Беларускай арміі. Такая армія, скамплектаваная з беларусаў, людзей, якія ненавідзяць немцаў, прагнуць помсты, будзе арміяй вялікага наступальнага парыву і ўдарнай сілы. Гэтая армія ўсімі імкненнямі будзе накіраваная на захад, на вызваленне родных месцаў. Пры вызваленні хаця б часткі Беларусі армія будзе мець вялізную крыніцу папаўнення». Касцяком для фарміравання Беларускай арміі павінны былі стаць 6 стралковых дывізій па 10 374 чалавекі, а агульная колькасць арміі павінна была скласці 84 тысячы чалавек. Крыніцы для фарміравання Беларускай арміі былі прадугледжаныя амаль тыя ж, што і ў папярэднім праекце пастановы, хіба толькі трохі ў іншай колькасці. Што тычыцца камандавання арміяй і ўкамплектавання афіцэраў, то тут ніякіх праблем не было. Як піша Панамарэнка: «*Пытанне аб малодшым, сярэднім і старшым начсаставе і палітсаставе вырашаецца добра. Гэтых кадраў хапіла б і на пяць Беларускіх армій. У вышэйшым саставе Чырвонай Арміі маецца 66 генералаў-беларусаў. З іх камандуюць арміямі – 6, камандзіраў карпусоў і дывізій – 12, начальнікаў штабоў армій – 8*».

Беларуская армія першапачаткова павінна была дыслацыравацца на тэрыторыі Маскоўскай Ваеннай Акругі, яе фарміраванне і ўкамплектаванне планавалася скончыць да 15 снежня 1942 г., а тэрмін гатоўнасці быў вызначаны да 1 мая 1943 г.

Сімволіка для Беларускай арміі

Варта адзначыць, што шэсць дывізій Беларускай арміі павінны былі насіць імёны герояў-беларусаў, прытым першыя пяць – Герояў Савецкага Саюза, што загінулі ў час Вялікай Айчыннай вайны (Мікалай Грыцавец, Леў Даватар, Мікалай Гастэла, Ціхан Бумажкоў, Георгій Смалячкоў), а 6-я стралковая дывізія – імя Кастуся Каліноўскага. Дарэчы, у жніўні 1942 г., калі яшчэ планавалі стварыць дзве Беларускія арміі, дзе адпаведна і стралковых дывізій было б 12, шэсць астатніх дывізій планавалася назваць імёнамі Фрунзе, Герояў Савецкага Саюза: Міхаіла Сільніцкага, Анатоля Талаліхіна, Уладзіміра Ванеева, Вікенція Наркевіча, а таксама – імя Вярхоўнага Савета БССР.

Цікава, што ў больш раннім дакуменце пад назвай «Пытанні палітычнага выхавання і дысцыпліны» прапаноўваецца назваць армію Беларускай асобай арміяй, а дывізіям даць назвы імя таварыша Сталіна, а таксама па геаграфічных прыкметах – Мінская, Віцебская, Гомельская, Палеская, Магілёўская і Баранавіцкая. А вось імёнамі герояў-беларусаў прапаноўвалася назваць брыгады. Што тычыцца палкоў, то тут і імёны, і геаграфія выглядалі наступным чынам:17-ы пяхотны Мінскі полк, 3-і пяхотны Гомельскі полк, 7-ы пяхотны Полацкі полк, 15-ы пяхотны імя Героя Савецкага Саюза Сільніцкага Суражскі полк, а таксама стралковы Вілейскі імя Янкі Купалы.

Калі казаць пра сімволіку, то яна не павінна была вылучацца на фоне агульнапрынятай для Чырвонай Арміі, але ўсё ж магла мець свае асаблівасці. У тым жа дакуменце адзначалася: «Кожны полк мае сцяг палка, кожная дывізія мае сцяг дывізіі. Для дывізіі палка вызначаецца прыняты у Чырвонай Арміі ў гвардзейскай часці фармат: колер чырвоны, у правым куце лозунг: «Смерць нямецкім акупантам, свабоду Беларусі!», у цэнтры нумар часці і прысвоенае найменне, у левым куце герб Беларускай ССР. Для ўсяго асабовага складу арміі ўстанаўліваецца нарукаўны або нагрудны знак-эмблема і ўносіцца некаторае адрозненне ў форму, якое адрознівае армію, дывізіі і палкі. Кожны полк, дывізія павінны мець прысвоеную форму. Гэта не павінна быць складана, за аснову бярэцца ўведзенае ў Чырвонай Арміі абмундзіраванне – форма, яна дапаўняецца толькі знешнімі адрозненнямі (нагрудны знак, павязка, кант, колер фуражкі і г.д.). Армія мае свой традыцыйны марш. Кожная дывізія – сваю традыцыйную песню». Таксама планавалася ўвесці нагрудны знак адрознення, які б паказваў прыналежнасць да Беларускай арміі – з надпісам «Смерць нямецкім акупантам, свабоду Беларусі!».

Аднак Беларуская армія ў 1942 г. не была арганізавана. Прычына у тым, што падзеі разгортваліся восенню 1942 г. Самы напал баёў пад Сталінградам. Яшчэ не было яснасці – будзе перамога ці не. Большую частку Сталінграда займалі немцы. І ў гэты час займацца пераафармленнем наяўных палкоў проста не было часу. На ўліку было кожнае боездольнае падраздзяленне і адклікаць генералаў-беларусаў ад Сталінграда, адклікаць афіцэраў, салдат, рэарганізоўваць войска для рэалізацыі ідэі стварэння Беларускай арміі было вельмі складана. Прапанова выспела не ў той час, у іншых абставінах магчыма ўсё б і атрымалася, бо ідэя сама па сабе была прыгожая. Прычым не проста ідэя, а падмацаваная канкрэтнай і грунтоўнай працай – пачынаючы ад перапісу і заканчваючы праек-

тамі пастаноў і дадаткамі да іх. Шкада, што гэтая ідэя не ў свой час легла на стол. А можа яе не змаглі «даціснуць», «ўвесці ў вушы» Сталіну.

Другая спроба

У Нацыянальным архіве Беларусі захоўваецца дакумент, датаваны сакавіком 1944 г., дзе намеснік ваеннага аддзела ЦК КП(б)Б Прохараў піша свайму начальніку Панамарэнку: «Пасля дэталёвага вывучэння ў ЦК ВКП(б) і Беларускай ваеннай акрузе пытання аб утварэнні нацыянальных вайсковых фарміраванняў, лічу неабходным выкласці Вам меркаванне Ваеннага аддзела ЦК КП(б)Б. У ЦК ВКП(б) і ва Упраўленні кадраў Чырвонай Арміі (са словаў т. Смародзіна) ніякіх указанняў аб камплектаванні вайсковых фарміраванняў няма. Незалежна ад гэтага, ёсць прамая неабходнасць прасіць дазволу ДКА (Дзяржаўнага камітэта абароны. – *аўт.*) прыступіць да стварэння вайсковых фарміраванняў у Беларусі». Тут жа ідзе і абгрунтаванне таго, навошта ствараць Беларускую армію: «1) Утварэнне Беларускага вайсковага злучэння ў перыяд Айчыннай вайны, якое будзе змагацца за вызваленне беларускай зямлі ад нямецкіх захопнікаў, будзе мець вялікае ваенна-палітычнае і гістарычнае значэнне. Гэтае злучэнне стане асновай і пачаткам вайсковага фарміравання ў Беларусі. На баявых традыцыях будуць выхоўвацца новыя фарміраванні. 2) Такія рэспублікі, як Прыбалтыйскія, Казахская, Грузінская і інш., якія маюць значна менш сваіх магчымасцяў, аднак маюць свае нацыянальныя вайсковыя фарміраванні, пры тым некаторыя з іх створаны ў перыяд Айчыннай вайны. У Беларусі, на тэрыторыі якой разгарнулася бітва за вызваленне ад нямецкіх захопнікаў, пытанне стварэння зараз жа беларускай нацыянальнай арміі становіцца актуальным і мэтазгодным. 3) Вайсковае злучэнне, якое будзе створана з беларусаў за кошт рэзерву і партызан, пры вялізнай дапамозе, якую будуць аказваць ЦК КП(б)Б і Беларускі ўрад, стане значнай сілай на адным з франтоў Беларусі. Гэта Вы выказвалі ў 1942 годзе, калі ўносілі прапанову аб стварэнні Беларускай Арміі».

У тым жа сакавіку 1944 г. на сесіі Вярхоўнага Савета БССР прымаецца Закон «Аб утварэнні саюзна-рэспубліканскага Народнага Камісарыята Абароны», гэта значыць, у сённяшнім разуменні – свайго Міністэрства абароны. Дарэчы, у архіве захаваліся і прамовы дэпутатаў на гэтай сесіі Вярхоўнага Савета, дзе яны абмяркоўвалі, прыняць закон ці не. Вось, напрыклад, словы з прамовы старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР Наталевіча: «Да сучаснага моманту наша Чырвоная Армія стваралася як агульнасаюзная армія. Саюзныя Рэспублікі ўдзельнічалі ў агульнай справе арганізацыі і ўмацавання сіл Савецкага Саюза. Чырвоная Армія загартоўвалася ў баях, увасабляючы ў сабе магутнасць многанацыянальнай Савецкай дзяржавы. Зараз у мэтах далейшага ўмацавання абароннай магутнасці СССР уводзяцца вайсковыя фарміраванні Саюзных Рэспублік як састаўныя часткі Чырвонай Арміі. Зараз задачы нашай Рэспублікі ў справе абароны краіны пашыраюцца, пашыраецца адказнасць. Бясспрэчна, што намаганнямі і клопатамі ўсяго нашага народа вайсковыя фарміраванні нашых Рэспублік будуць створаны як самыя ўзорныя і дастойныя абаронцы сацыялістычнай Радзімы... Закон аб стварэнні вайсковых фарміраванняў Беларускай ССР як састаўных частак нашай доблеснай Чырвонай Арміі дае магчымасць усім працоўным Беларусі ў яшчэ большай меры, яшчэ больш шырока і непасрэдна ўдзельнічаць у справе ўмацавання баявой магутнасці нашай Чырвонай Арміі і абароназдольнасці нашага Вялікага Савецкага Саюза. Калі царскі Ўрад не давяраў другім народам, а таму пазбаўляў магчымасці прызывацца ў армію некато-

рыя нацыянальнасці і народнасці царскай Расіі, то зараз справа абстаіць інакш. У нашай шматнацыянальнай Савецкай дзяржаве ўсе народы незалежна ад расавай і нацыянальнай прыналежнасці карыстаюцца аднолькавымі правамі. І зараз, калі народы Савецкага Саюза ў вайне супраць нямецкіх захопнікаў хочуць вызначыць сваё месца ў Чырвонай Арміі, стварэнне вайсковых фарміраванняў Беларускай ССР і ў сувязі з гэтым Наркамата Абароны БССР стала настойлівай неабходнасцю. У Савецкім Саюзе маюцца нацыянальныя вайсковыя фарміраванні, яны апраўдваюць сваё назначэнне гераічнай барацьбой супраць нямецкіх акупантаў. Урад Беларускай ССР разам з усім народам зробіць усё залежачае, каб беларускія нацыянальныя фарміраванні, як састаўныя часткі нашай магутнай доблеснай Чырвонай Арміі, сваёй баяздольнасцю з гонарам апраўдалі б высокі давер бацькі і друга беларускага народа таварыша Сталіна і нашай вялікай Сацыялістычнай Бацькаўшчыны – СССР». Далей Наталевіч на некалькіх старонках апісвае гераічнае мінулае беларускага народа: Грунвальдскую бітву 1410 г., бітву пры Лясной са шведамі, Айчынную вайну 1812 г., войны з нямецкімі і польскімі войскамі ў 1918 і 1920 гг. Акцэнт ён робіць на тое, што беларусы змагаліся толькі ў саюзе з брацкім рускім народам, і падсумоўвае: «Беларускі народ мае слаўныя гістарычныя баявыя традыцыі, багацейшы вопыт сучаснай вайны. Гэтыя слаўныя гістарычныя баявыя традыцыі ўпітаюць у сябе і будучыя беларускія нацыянальныя фарміраванні. Гэта паслужыць залогам таго, што гэтыя фарміраванні будуць узорам воінскай дысцыпліны, непахіснай стойкасці, упорства і мужнасці ў барацьбе з ворагам, за нашу сацыялістычную айчызну». Пасля дакладчык выказвае ўпэўненасць у тым, што многія падрыхтоўчыя мерапрыемствы можна пачаць ужо зараз: напрыклад, «перакласці некаторыя ўставы і настаўленні Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі на беларускую мову», а таксама пачаць выкладаць ваенную справу ў школах і пашырыць удзел моладзі ў «масавым спорце». У заключэнне прамоўца адзначыў: «Пераўтварэнне Наркамата Абароны і стварэнне вайсковых фарміраванняў Саюзных Рэспублік, бясспрэчна, яшчэ больш павысіць абаронную магутнасць СССР, гэта ўразуміць і папярэдзіць ворагаў нашай Радзімы ад легкадумных і жадных намераў нападаць на Савецкі Саюз».

На тым жа пасяджэнні Вярхоўнага Савета выступіў дэпутат і пісьменнік Міхась Лынькоў. Ён у прыватнасці зазначыў: «Праз нацыянальныя фарміраванні мы зможам яшчэ больш арганізаваць патрыятычнае выхаванне нашых воінаў. Воін, ведаючы гісторыю свайго народа, ведаючы подзвігі сваіх продкаў, ведаючы ўсе гераічныя старонкі свайго мінулага, – гэта свядомы воін, гэта бясстрашны воін, бо ён ведае, што любы вораг заўжды расплачваўся сваёй галавой за спробы паланіць нас, скарыстацца нашым дабром, нашымі здабыткамі. Ці ёсць жа ў нас кадры для нацыянальных фарміраванняў? Беларусы ваююць на фронце, беларусы ваююць у партызанскіх атрадах. Беларускі народ набыў за гады Айчыннай вайны вялікі ваенны вопыт, выразна вызначыліся яго баявыя звычаі і традыцыі. Такім чынам, ёсць у нас і багацейшы вопыт, і традыцыі, ёсць і багатыя воінскія кадры».

Пасля Міхася Лынькова слова было перададзена дэпутату Дуброўскаму, які таксама выказаўся за неабходнасць стварэння Беларускай арміі: «Перамогі Чырвонай Арміі ствараюць умовы для адначасовых удараў па гітлераўскай арміі, як з усходу, так і з захаду, і з поўдня. Блізкі дзень канчатковай перамогі, блізкі час вызвалення роднай Беларусі пры дапамозе вялікага савецкага народа, пры актыўным удзеле і дапамозе беларускага народа, пры дапамозе нашых баявых

беларускіх партызан (Апладысменты). Прадстаўленне права нашай Беларускай рэспубліцы фарміраваць свае вайсковыя злучэнні яшчэ больш дазволіць узмацніць савецкі патрыятызм беларускага народа і ўзмоцніць абаронную моц нашай вялікай Радзімы. Я прапаную ўнесены на разгляд Вярхоўнага Савета Закон аб вайсковых фарміраваннях і аб стварэнні ў сувязі з гэтым Народнага Камісарыята Абароны зацвердзіць».

Прыкладна тое ж самае казаў і дэпутат Прохараў, які заявіў: «Таварышы дэпутаты! Закон аб стварэнні вайсковых фарміраванняў нацыянальных рэспублік яшчэ больш узмоцніць магутнасць Чырвонай Арміі. Гэты закон накладвае вялікую адказнасць і адначасова ставіць ганаровыя задачы перад краінай. Несумненна, у нас павысіцца ўвага да ваеннай справы, ваеннай адукацыі навучэнцаў і ўсяго насельніцтва. Беларуская рэспубліка мае трывалую аснову і ўсе магчымасці для стварэння сваіх вайсковых рэспубліканскіх фарміраванняў і створыць усё, каб гэтыя фарміраванні свята захоўвалі вялікія традыцыі нашай слаўнай гераічнай Чырвонай Арміі і памнажалі б ратнымі подзвігамі славу і доблесць савецкай зброі». Былі зачытаны рапарты і звароты ад камандзіраў партызанскіх злучэнняў, выступалі іншыя дэпутаты. У выніку на сесіі Вярхоўнага Савета БССР Закон «Аб утварэнні саюзна-рэспубліканскага Народнага Камісарыята Абароны» быў паспяхова прыняты.

На той жа сесіі Вярхоўны Савет прыняў і Закон «Аб утварэнні саюзна-рэспубліканскага Народнага Камісарыяту Замежных Спраў БССР» – гэта значыць, Міністэрства замежных спраў у сучасным разуменні. Але калі МЗС, хаця і з фармальнымі функцыямі ў Беларусі потым сапраўды стварылі, то Народны Камісарыят Абароны БССР так і застаўся толькі на паперы. Але цікавым парадоксам з'яўляецца тое, што няма звестак, каб гэты, прыняты ў 1944 г. закон, потым адмянілі. Фактычна атрымліваецца, што яго проста не выканалі.

А чаму?

Магчыма было вырашана, што Беларусь і так выступіла заснавальніцай ААН, і, такім чынам, галоўная мэта была выканана. Да таго ж, калі стварыць Беларускую армію, то трэба рабіць аналагічныя вайсковыя фарміраванні і ў іншых савецкіх рэспубліках. Відаць маскоўскае кіраўніцтва не было гатова да гэтага, ці проста не жадала даваць рэспублікам столькі атрыбутаў, хай сабе і цалкам падкантрольнай незалежнасці. Але тым не менш, мы бачым, што 24 сакавіка 1944 г. Закон «Аб утварэнні саюзна-рэспубліканскага Народнага Камісарыята Абароны» быў прыняты, а значыць, Беларуская армія можа лічыць сваё афіцыйнае стварэнне не з 1992 г., а з 1944 г. Так ці інакш, але я лічу, што спробы афармлення асобнага беларускага Народнага Камісарыята Абароны і Народнага Камісарыята Замежных Спраў, як важных атрыбутаў дзяржаўнасці, з'яўляюцца цікавым і значным фактам, вартым увагі гісторыкаў і проста шырокіх колаў грамадства.

А. Носова

РЕПАТРИАЦИЯ СОВЕТСКИХ ГРАЖДАН ИЗ ПОЛЬШИ

В 1946–1951 гг. в странах, где дислоцировались советские войска, велась целенаправленная работа по выявлению и репатриации т.н. «невозвращенцев». На территории Польши находилось немало советских граждан, оказавшихся там

во время войны, а также репатриированных из стран Европы, демобилизованных солдат Красной Армии, бывших военнопленных и других. Многие из них жили по поддельным документам, без прописки, скрывая советское гражданство от местных властей. Некоторых укрывали работодатели, заинтересованные в дешевой рабочей силе. Встречались лица, совершившие те или иные преступления, а также люди, не имевшие в СССР близких родственников. Правительством Польши были изданы специальные акты, обязывавшие местные органы власти всемерно содействовать представителям СССР в выявлении и репатриации таких граждан [1, с. 19].

К примеру, 30 августа 1946 года на имя Уполномоченного СМ СССР по делам репатриации Ф.И. Голикова поступило заявление от гражданина Я.С. Полежаева с просьбой разыскать его внучку. Зять Я.С. Полежаева был советским офицером и погиб в первые дни войны, дочь умерла в концлагере в г. Белостоке. По словам В.Н. Липатовой, которая содержалась в том же концлагере, внучку взяла на воспитание семья. 21 ноября 1946 года общественно-политический отдел Белостокского воеводского управления сообщил, что по указанному в заявлении адресу действительно находилась на воспитании советская девочка. Но она не была внучкой Я.С. Полежаева [2, л. 10-11].

С юридической точки зрения репатриации подлежали все советские граждане, нелегально находившиеся на территории польского государства. Как правило, у них не было действующих паспортов и польских виз. В соответствии с законодательством Польши (положениями РП от 13 августа 1926 года об иностранцах и Постановлением Министерства Внутренних дел от 8 ноября 1929 года) они подлежали отправке в СССР [3, л. 2].

23 ноября 1946 года вышло распоряжение (Zarządzenie Ministrów Administracji Publicznej, Ziem Odzyskanych i Bezpieczeństwa Publicznego w sprawie wydalenia obywateli radzieckich, pzebywających nielegalnie w Polsce do Z.S.R.R.). В нем говорилось, что «лица, подлегающие выселению, будут направляться на сборные пункты, установленные Государственным Управлением по репатриации для каждого воеводства».

Воеводы по согласованию с начальниками воеводских управлений государственной безопасности должны были отдать распоряжения поветовой администрации о направлении до 31 декабря 1946 года всех советских граждан, нелегально находившихся в Польше, в соответствующие сборные пункты. В случае необходимости разрешалось применять принудительные меры. Советские граждане доставлялись в пункты, где их передавали представителям Советского Союза.

Чтобы избежать возможных недоразумений, распоряжение предусматривало, что репатриации ни при каких обстоятельствах не подлежали советские граждане, легально пребывавшие в Польше (по работе или с соответствующими разрешениями); польские граждане, кроме представителей русской, белорусской, украинской, русинской и литовской национальностей, которые до 17 сентября 1939 года имели польское гражданство, но проживали на восточных землях, отошедших к СССР; бывшие советские гражданки, которые в результате замужества получили польское гражданство в соответствии со статьей закона от 20 января 1920 года о гражданстве Государства Польша; лица, демобилизованные из Польской Армии и из Красной Армии, которые с сентября 1939 года являлись советскими гражданами, но после демобилизации, как лица польского

происхождения, формально были признаны польскими гражданами, а польское гражданство получили в соответствии со статьей 3 закона о гражданстве Государства Польша от 20.01.1920 г.; бывшие советские граждане, получившие советское гражданство в соответствии со статьей 8 либо 9 Закона о гражданстве Государства Польша от 20.01.1920 г.; лица польского происхождения, формально не признанные польскими гражданами, однако, имевшие возможность ходатайствовать о получении польского гражданства (статья 3 Закона о гражданстве Государства Польша от 20.01.1920 г.) [3, лл. 2, 2 об].

Польские гражданки, которые заключили брак с советскими гражданами, независимо от того, заключен брак в церкви либо он гражданский, в стране или за границей, но не получившие советского гражданства, признавались польскими гражданками (статья 3 Закона о гражданстве Государства Польша от 20.01.1920 г.) и не подлежали выселению. Если же они изъявляли желание выехать в СССР с мужьями, то перед этим должны были решить формальности, касающиеся получения советского гражданства в консулате СССР в Варшаве. Выселению подлежали дети от таких браков, если мать оставалась в Польше [3, л. 2 об].

В польском законодательстве предусматривались имущественные права переселенцев. Они могли забрать с собой всё свое движимое имущество (личные вещи, животных и инвентарь).

В результате этой акции только со сборного пункта в Белостоке в период с 23 декабря 1946 до 13 марта 1947 года 72 человека были отправлены поездом в г. Валау (откуда они поступили на сборно-пересыльный пункт № 312 в г. Гродно), 31 человек – освобожден начальником общественно-политического отдела воеводства от необходимости выезжать, пятеро сбежали, 6 человек были высланы в Сувалки. Всего 114 человек [4, л. 44].

2 апреля 1947 года Белостокский воевода направил всем старостам поветов и главе г. Белостока распоряжение с пометкой «Секретно», в котором говорилось: «В соответствии с моим письмом от 21.2.1947 г. Nr. SP. III-5/5/46/10/47 по вопросу окончания акции выселения советских граждан до 10 марта текущего года, довожу до сведения граждан старост, мэра г. Белостока, что согласно письму Уполномоченного по делам репатриации советских граждан, нелегально находящихся на территории Республики Польша от 24 марта 1947 года ... эту акцию в дальнейшем следует ускорить в связи с тем, что ее окончание планируется в апреле текущего года.

Прошу при согласовании со службами безопасности обратить внимание на мародеров, демобилизованных бывших «власовцев» и возвращающихся из Германии, которые самовольно задержались на территории поветов, и очень часто нигде не прописаны, меняют место пребывания» [4, л. 47].

Соответствующая работа по выяснению местонахождения граждан СССР, оставшихся за границей, в частности в Польше, проводилась также в БССР областными отделами переселения и репатриации. В 1947 году с этой целью были опрошены 1 265 человек, в результате чего были получены данные, что в Польше находились 166 советских граждан, которых нужно было вернуть на родину [5, л. 122].

Процесс репатриации советских граждан с территории Польши и Белостокского воеводства в частности продолжался и в 1949 году. 18 февраля 1949 года Белостокский воевода направил в адрес старост поветов и главы г. Белостока распоряжение, в котором говорилось: «В целях окончания репатриации в СССР советских граждан, которые во время военных действий 1941–1945 гг. оказа-

лись на территории воеводства, постановляю: тщательно проверить, не живут ли на территории поветов советские граждане, подлежащие репатриации в СССР». При этом репатриации не подлежали: а) гражданки русской, белорусской, украинской и других национальностей, которые прибыли в Польшу до 1939 г.; б) бывшие советские граждане, которые прибыли в Польшу на основании советско-польского соглашения [6, л. 8].

С 1 января по 28 ноября 1950 года в Гродненскую область прибыло 83 репатриированных советских гражданина, в том числе 73 из Польши (из лагеря № 277 г. Вальдау). В Минскую область с 1 января по 30 ноября 1950 года прибыло 34 человека, в том числе 28 из Польши [7, с. 569, 574].

В общей сложности с 1 марта 1946 г. по 1 января 1952 г. из Польши, Чехословакии, Венгрии и Румынии в основном посредством насильственной репатриации было возвращено в СССР 18 806 человек. По данным Управления Уполномоченного СМ СССР по делам репатриации, к 1 января 1952 года на территории Польши осталось 1 066 советских граждан. Белорусов среди них не было [1, с. 21].

Таким образом, органы власти как СССР, так и Польши были заинтересованы в репатриации советских граждан. Польская сторона достаточно тщательно отнеслась к решению проблем репатриации именно тех лиц, которые незаконно находились на территории Польши. При этом не допускалось нарушение прав граждан, которые прибывали или проживали в этом государстве на законных основаниях.

Список литературы

1. Земсков, В.Н. Рождение «второй эмиграции» (1944–1952) / В.Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 4. – С. 3–24.

2. Reptriacja obywateli radzieckich do ZSRR 1945–1947 // Archiwum Państwowe w Białymstoku (APB). – Zespół 71. – Sygnatura 554.

3. Repatriacja obywateli ZSRR nielegalnie przebywających w Polsce 1946–1947 гг. // APB – Zespół 129. – Sygnatura 9.

4. Repatriacja obywateli radzieckich do ZSRR. Sprawozdania, wykazy imienne 1946/48 гг. // APB. – Zespół 86. – Sygnatura 250.

5. Отчеты об устройстве репатриантов, списки репатриированных, сведения о гражданах, угнанных в Германию и возвратившихся на Родину 13.06.1947–30.12.1948 гг. // Национальный архив Республики Беларусь. – Фонд 787. – Оп. 2. – Д. 4.

6. Repatriacja obywateli radzieckich do ZSRR. Sprawozdania, wykazy 1949 г. // APB. – Zespół 71. – Sygnatura 553.

7. Белорусские остарбайтеры: документы и материалы: в 3 кн. / сост.: Г.Д. Кнатько, В.И. Адамушко [и др.]. – Минск: НАРБ, 1998. – Кн. 3, ч. 2. Репатриация (1944–1951). – 310 с.

Э. Колоша

ДИХОТОМИЯ «БОЛЬШИНСТВО-МЕНЬШИНСТВО» В ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ УЧЕНИЯХ ОТДЕЛЬНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ РОССИИ XV – XIX вв.

История становления и развития Русского государства не только наложила отпечаток на процесс развития и содержания политико-правовых учений России, но и привела к тому, что к XIX в. наряду с официальной идеологией, в

обществе были широко представлены воззрения представителей других[1] идейных течений [1].

Политико-правовые учения России XV–XIX вв. отражают взгляды Российских мыслителей как на дихотомию[2] [2, с. 262.] «большинство-меньшинство», так и, в какой-то мере – на проблематику национальных меньшинств.

К примеру, как и в странах Западной Европы, в средневековой России борьба с «ересью» выражается в полемике между иосифлянами (стяжателями) и нестяжателями. Последние выступали против вмешательства церкви в дела государства. Основатель доктрины Нил Сорский (1433–1508) отрицал возможность насилия над волей человека и считал недопустимым преследование людей за их убеждения [3, с. 187–195]. Иосифляне напротив – отстаивали союз церкви и государства. Они возлагали на светскую власть обязанность «преследования еретиков и вероотступников». Идеологом «стяжательства» был Иосиф Волоцкий (1439–1515), произведением которого явилось: «Слово против ереси новгородских еретиков, утверждающих, что не следует осуждать ни еретика, ни вероотступника, здесь же дано рассуждение по божественному писанию о том, что еретика и вероотступника не только осуждать, но и проклинать следует, а царям, князьям и судьям следует отправлять их в заточение и подвергать жестоким казням» [4]. К «стяжателям» относился и автор доктрины «Москва – третий Рим» Филофей (ок. 1465–1542). Он говорил, что миссией России, оставшейся единственным христианским государством, так как «все христианские царства сошлись в одно... два Рима пали, а третий стоит, четвертому же не бывать», является защита всех христиан. Церковный собор 1503 г., на котором идеи «стяжателей» одержали верх, обусловил идеологические основы «мессианской» внешней политики России на несколько столетий вперед [5, с. 324–442].

Владимир Трофимович Золотницкий (1741–1807), разделявший мысль о договорном происхождении государства, предпринял попытку развития идей «естественного права» на российской почве. Согласно его учениям: «когда все одного утесняют, то имеет он право их принудить к отвращению сея обиды или совсем оставить общество» [1, Т. 3, с. 442–457].

Дипломат и философ Василий Федорович Малиновский (1765–1814), отмечавший необходимость учета интересов всего народа, утверждал, что «закон есть изъявление общей воли, и, чтоб новое законодательство не составлено было подобно старому уложению для одних рабов, надлежит всемерно пригласить все государство к соучастию в созидании его благоденствия; и тогда будут законы действия, благоразумия, справедливости и порядка», при этом «чтобы познать точно народ, рассеянный по великому пространству России... надлежит его видеть и слышать в собрании своих полномочных» [6, с. 120–124].

Михаил Васильевич Петрашевский (1821–1866) – борец с самодержавием, свое внимание сконцентрировал на категории «оппозиция», под которой он понимал совокупность членов представительных органов или административных учреждений, не согласных с мнением большинства. Согласно Петрашевскому, оппозиция необходима для охраны прав граждан от произвола власти [7, с. 160–163, 291–300].

[1] Декабристов, «западников» и «славянофилов», либералов, народников, анархистов, социал-демократов и др.

[2] Дихотомия – от греч. dichotomia – разделение надвое. Последовательное и поочередное деление чего-л. на части.

Петр Лаврович Лавров (1823–1900) – один из идеологов народничества отмечал, что правящее меньшинство всегда угнетало большинство. Согласно Лаврову прогресс возможен лишь тогда, «когда в убеждение развитого меньшинства вошло сознание, что интересы его тождественны с интересами большинства во имя прочности общественного строя» [8, с. 273–275].

Петр Никитич Ткачев (1844–1885), выступающий за немедленную революцию, отрицательно относился к реформам. Ткачев в отношении большинства и меньшинства писал, что революция «тем-то и отличается от мирного прогресса, что первую делает меньшинство, а второй – большинство», а «насильственная революция тогда только и может иметь место, когда меньшинство не хочет ждать, чтобы большинство само сознало свои потребности, но когда оно решается, так сказать, навязать ему это сознание, когда оно старается довести глухое и постоянно присущее народу чувство недовольства своим положением до взрыва» [1, Т. 4, с. 214]. Ткачев рассматривал народ не как субъект, а как объект политики [9].

Правовед Александр Иванович Стронин (1826–1889), затрагивая проблематику отношения к «меньшинству», как со стороны «большинства», так и со стороны власти, указывал, что все новые идеи создаются «меньшинством», а в случае, когда власть и большинство народа «не созрело» для восприятия этих идей, то «считается основательным заставить молчать и меньшинство» [1, Т. 4. с. 127–128]. А.И. Стронин видел выход из сложившейся ситуации в распространении научных воззрений и просветительстве. Он считал, что объединение разных национальностей в едином российском государстве прогрессивно, а когда имеющиеся «невыгоды» такого объединения будут устранены, все национальности станут чувствовать лишь «выгоды» единства и поддержат государство. А для этого, согласно А.И. Стронину, необходима последовательная национальная политика, базирующаяся на признании достоинства других наций [Там же].

Представителем классического либерализма во взглядах на дихотомию «большинство-меньшинство» был видный русский юрист Борис Николаевич Чичерин (1828–1904). Б.Н. Чичерин отмечал, что народное представительство, сформированное волею большинства, «должно служить выражением целого общества, а не какой-либо части, ибо здесь дело идет об общей для всех свободе, об общественной власти, о решении судьбы всех» [1, Т. 4, с. 132]. Б.Н. Чичерин считал, что в представительном собрании должны быть отражены разнообразные интересы народа «примерно в том же отношении, в каком они существуют в обществе» [Там же].

Николай Михайлович Коркунов (1853–1904) исследовал проблему соотношения «большинства» и «меньшинства» в законодательном процессе. Н.М. Коркунов отдавал предпочтение двухпалатному парламенту. Свою точку зрения он основывал на том, что «обсуждение законодательных вопросов двумя палатами предупреждает возможность случайных решений, состоявшихся вследствие случайно образовавшегося при неполной наличности депутатов большинства, вследствие минутного увлечения красноречивой речью, вследствие впечатления каких-нибудь особенных событий и т.п. Если в одной из палат получится такое случайное решение, это тем самым побудит другую палату отнестись к вопросу внимательнее и спокойнее. Требование, чтобы законопроект был принят согласным решением обеих палат, ослабляет исключительное значение большинства» [1, Т. 4, с. 280–281]. Н.М. Коркунов отмечал, что Россия – единое государство, и вне зависимости от автономии какой-либо области власть монарха выше этой

автономии, что обеспечивает, по Коркунову, преобладание общегосударственных интересов над «какими бы то ни было местными партикуляристическими стремлениями» [1, Т. 4, с. 276–277; 10].

Михаил Александрович Бакунин (1814–1876) – идеолог «анархического социализма», напротив, высказывался за решение национально-государственных вопросов на основе полной свободы. Он считал, что во имя всеобщего мира необходимо создать, как он говорил, «Соединенные Штаты Европы». М.А. Бакунин отстаивал «абсолютное право» полной автономии за всяким народом или нацией, с условием, чтобы внутреннее устройство такой автономии «не являлось бы угрозой и опасностью для автономии и свободы соседних земель». М.А. Бакунин признавал право любой национальности на существование и свободное развитие, однако, не как главный принцип, так как для Бакунина основным являлся «высший принцип свободы», исходя из которого «национальное право будет переставать считаться таковым, как только оно ставит себя против свободы или даже только вне свободы» [1, Т. 4, с. 20–21; 11].

Николай Яковлевич Данилевский (1822–1885), рассматривавший значение этноса для государства, отмечал, что национальность составляет основу государства и предопределяет его назначение, поэтому государство должно быть мононациональным. Н.Я. Данилевский считал, что любая народность вправе образовать собственное государство, если она достаточно подготовлена для этого своим развитием. Вывод Данилевского о происхождении государства, которое обуславливается, как он полагал, национальным сознанием, а не каким-либо «общественным договором», связан с тезисом, что национальность составляет «истинную основу государства, самую причину и главную цель его бытия» [12, с. 185–189]. Данилевский выступал за разнообразие цивилизаций и против господства какой-либо одной «общечеловеческой» культуры. Отстаивал мысль об объединении всех славян в федерацию – всеславянский союз для противостояния Западу.

Константин Николаевич Леонтьев (1831–1891) дополнил и развил идеи Данилевского. К.Н. Леонтьев полагал, что человечество живо до тех пор, пока существуют и способны к развитию своеобразные национальные культуры. Леонтьев отмечал, что «политика племенная, обыкновенно называемая национальною, есть не что иное, как слепое орудие все той же всесветной революции». Он отмечал, что европейские народы посредством создания национальных государств и внутренней демократизации идут к «какому-то среднеевропейскому типу общества и к господству какого-то среднего человека», что в будущем повлечет, по Леонтьеву, их объединение во всеевропейскую цивилизацию. Для России же, как полагал Леонтьев, необходим свой путь развития на основе «духовной, умственной и бытовой» самобытности [13, с. 450–502; 14].

Как показывает проведенный анализ, политико-правовая мысль России XV–XIX вв. в отношении «меньшинства» и «большинства» практически так же, как и западные правовые учения, развивала все те направления, которые имелись в Европе, хотя некоторые работы несли в себе специфические черты русской реальности, обусловленные особым подходом русских мыслителей к вопросам независимости. Созвучно с западными веяниями в русской правовой мысли «меньшинство», в основной массе учений данного периода, не выделялось по этническому признаку (хотя в некоторых из них затрагивались национальные проблемы), что не создало предпосылок и к выделению такой категории, как

«национальное меньшинство». Кроме того, сама дихотомия «большинство-меньшинство» в российской правовой мысли XV–XIX вв. возникала лишь при рассмотрениях государственно-политической организации власти, несмотря на то, что антагонистические взгляды на роль национальности как «государствообразующей» идеи, категории с особой остротой проявились в XIX столетии, а принцип «национального» лег в правовую основу построения государства.

Список литературы

1. Антология мировой политической мысли. В 5 т. – М, 1997. – Т. 3, 4.
2. Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.
3. Золотухина, Н.М. Политико-правовые учения в России в XV – первой половине XVII в. / Н.М. Золотухина // История политических и правовых учений. – М., 1997.
4. Золотухина, Н.М. Иосиф Волоцкий / Н.Н. Золотухина. – М, 1981.
5. Памятники литературы Древней Руси: Конец XV – первая половина XVI в. – М., 1984.
6. Малиновский, В.Ф. Размышление о преобразовании государственного устройства России / В.Ф. Малиновский // Избранные общественно-политические сочинения. – М., 1958.
7. Философские и общественно-политические произведения петрашевцев. – М, 1953.
8. Лавров, П.Л. Философия и социология. Избранные произведения. В 2 т. / П.Л. Лавров. – М., 1965. – Т. 2.
9. Ткачев, П.Н. Сочинения. В 2 т. / П.Н. Ткачев. – М., 1976.
10. Экимов, А.И. Коркунов / А.И. Экимов. – М., 1983.
11. Бакунин, М.А. Собрание сочинений и писем. В 4 т. / М.А. Бакунин. – М., 1934-1935.
12. Данилевский, Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Н.Я. Данилевский. – СПб., 1995.
13. Леонтьев, К.Н. Национальная политика как орудие всемирной революции / К.Н. Леонтьев // Записки отшельника. – М., 1992.
14. Корольков, А.А. Пророчества Константина Леонтьева / А.А. Корольков. – СПб., 1991.

Z. Trancygier-Koczuk

PORTFOLIO JĘZYKOWE – PASZPORTEM DO WIELOJĘZYCZNEJ EUROPY

Nauczanie i uczenie się języków obcych w zreformowanej polskiej szkole, to najbardziej dynamiczny edukacyjny proces ostatnich lat.

Zgodnie z nową podstawą programową języki obce znalazły należne sobie miejsce:

- uczniowie obligatoryjnie rozpoczynają naukę języka obcego od pierwszej klasy szkoły podstawowej;
- obowiązkową naukę drugiego języka obcego rozpoczynają w gimnazjum;
- co najmniej jeden język obcy powinien być kontynuowany przez wszystkie etapy edukacyjne;
- proponuje się organizować nauczanie w grupach lektoratowych (ponadklasowych);
- o przynależności do grupy decyduje poziom znajomości języka;
- język obcy jest częścią egzaminu gimnazjalnego i maturalnego. Za kilka lat będzie również częścią sprawdzianu po szkole podstawowej.

Wszystkie te elementy powinny umożliwić rozwój jakości nauczania i podnieść wyniki na egzaminach.

Warto zwracać baczniejszą uwagę na wybór pierwszego języka obcego w pierwszej klasie szkoły podstawowej.

W zdecydowanej większości szkół wybór pada na język angielski.

Doświadczenia szkół wskazują, że najlepsze rezultaty w nauczaniu języków obcych osiąga się wtedy, gdy pierwszym językiem obcym jest język bardziej złożony morfologicznie, np. francuski, niemiecki, hiszpański /źródło: http://www.eksperciwoswiacie.pl/artykuly-szkola. Autor Elżbieta Świerczyńska/.

W języku angielskim najłatwiejsze są początki. Im głębiej wchodzimy, tym staje się on trudniejszy.

Z językiem niemieckim czy francuskim jest odwrotnie. Najtrudniejsze są początki, gdzie bardzo ważne jest utrwalenie podstawowych struktur.

Siedmiolatek uczy się języka i poznaje jego podstawy poprzez naśladowanie, zabawę, intuicję.

W gimnazjum, gdy wkracza obowiązek nauki drugiego języka, nakładają się na siebie dwa trudne etapy: trudniejszy etap kontynuacji angielskiego i trudny etap początku francuskiego czy niemieckiego.

Odwrócenie kolejności wydawałoby się rozsądne. Chodzi przecież o to, aby ciężka praca uczniów, nauczycieli i rodziców przynosiła wymierne efekty, a poznawany język obcy był szansą na porozumienie się we współczesnym zmieniającym się świecie.

Wraz ze wzrostem mobilności obywateli, możliwości podejmowania pracy, przemieszczania się, pojawiła się konieczność zunifikowania dokumentacji świadczącej o umiejętnościach językowych, zawodowych, wykształceniu.

W tym celu powstał dokument pod nazwą *Europejski system opisu kształcenia językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie*[1] .

Podstawą tego dokumentu był *Common European Framework of References for Languages*, opracowany w 1996 roku, przez zespół ekspertów Rady Europy, w celu ujednolicenia oceny znajomości języków obcych wśród obywateli Unii Europejskiej[2].

Głównym celem tego dokumentu jest stworzenie takich samych wymagań określających konkretne poziomy zaawansowania znajomości języków. Tak, aby certyfikaty językowe wydawane np. w Grecji czy Holandii odpowiadały tym wydawanym w Polsce, czy na Litwie.

Taki sam system opisu poziomów językowych, wprowadzony w całej Europie, jest szczególnie przydatny dla wszystkich uczących się.

Pomaga z łatwością śledzić własne postępy w nauce. Poprzez ocenę tego, co umiemy, możemy łatwo prześledzić kolejno etapy naszej nauki.

Zmusza jednocześnie do analizy własnych postępów lub ich braku. Uczy rzeczy bezcennej – oceny własnych umiejętności. Samoocena i określenie poziomu jest zawsze najtrudniejszym elementem w procesie uczenia się.

Eksperci Rady Europy opracowali system prostych pytań i odpowiedzi, właściwych dla danego poziomu, mających w tej samoocenie pomóc.

Są to proste ćwiczenia, na podstawie których uczący się dokonuje oceny wszystkich swoich umiejętności językowych, odpowiadając na proste pytania typu: czy potrafię..., czy umiem..., czy znam...

[1] Europejski system opisu kształcenia językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie. Polska wersja dokumentu Rady Europy. Opracowany przez zespół redakcji czasopisma «Języki obce w szkole», Centralnego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli. – Warszawa, 2003.

[2] Common European Framework of Reference for Language Learning, Teaching, and Assessment, 1996. Strasburg. Council of Europe.

Należy zawsze jednak brać pod uwagę fakt, że uczący się może mieścić się na różnych poziomach skali w zależności od umiejętności językowych.

Osoby, które wiele lat przebywały za granicą, mogą świetnie rozumieć język obcy a także swobodnie mówić (na poziomie C1), mogą rozumieć proste teksty pisane (na poziomie B1), ale zupełnie nie potrafią napisać dłuższego tekstu (A1/A2).

Samoocena i ocena stale są obecne w procesie uczenia się i uczenia.

Ilekroć zastanawiamy się nad pojęciem oceniania, mamy na względzie takie pojęcia jak: *trafność, rzetelność* czy *praktyczność.*

Co one oznaczają?

W Europejskim systemie opisu kształcenia językowego czytamy: «Trafność, to pojęcie szczególnie istotne dla *Systemu opisu.* Dany test lub sposób oceniania są na tyle trafne, na ile można wykazać, że to, co faktycznie było przedmiotem oceny, miało zostać ocenione w danym kontekście, a więc, że rezultaty oceny rzeczywiście nie pokazują niczego innego niż tylko biegłość językową danego kandydata»[3].

«Rzetelność natomiast jest terminem o znaczeniu technicznym. Określa on, w jakim stopniu można polegać na wynikach, a więc, czy w odniesieniu do danej grupy kandydatów, w dwóch niezależnych (rzeczywistych lub symulowanych) próbach tej samej procedury oceniania, są one takie same».

«Procedury oceniania powinny być także praktyczne, czyli możliwe do zastosowania».

Te nowe tendencje w ocenianiu powoli stają się praktyką codzienną polskich nauczycieli języków obcych. Nie dzieje się to jednak, niestety, bez oporów i uporczywych powrotów do starych przyzwyczajeń i nawyków.

Mocno zakorzeniło się w praktyce szkolnej negatywne podejście do oceniania uczących się, polegające na ciągłym poszukiwaniu niedociągnięć uczniów, «łapaniu» potknięć i tego wszystkiego, czego jeszcze uczeń nie umie.

W nowym podejściu do oceniania chodzi przede wszystkim o to, aby zauważyć w uczącym się pozytywne strony – to, co już umie, potrafi, rozumie...

Szuka się jego mocnych stron.

Takie podejście powoduje, że uczący się, niezależnie od wieku i poziomu edukacyjnego, nabiera wiary w siebie, we własne możliwości, pokonuje strach przed ośmieszeniem się z powodu ujawnienia swoich słabych stron.

Jakże ważne jest to nowe podejście przy założeniu, że uczenie się języków obcych, to proces trwający całe życie a budowanie motywacji to rola m.in. nauczyciela.

Zmiany w podejściu do kształcenia językowego wymagają ciągłego dopracowywania, przekładania na język praktyki oraz opracowywania coraz to nowszych narzędzi służących promowaniu koncepcji różnojęzyczności.

Takim narzędziem jest *Europejskie Portfolio Językowe*[4], które umożliwia dokumentowanie rozwoju kompetencji różnojęzycznej uczących się, przy uwzględnieniu wszelkich doświadczeń językowych.

Polska, jak prawie wszystkie kraje Unii Europejskiej, realizuje projekt *Europejskie Portfolio Językowe,* postulowane przez *Europejski system opisu kształcenia językowego.*

---

[3] Europejski system opisu kształcenia językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie. Polska wersja dokumentu Rady Europy. Opracowany przez zespół redakcji czasopisma «Języki obce w szkole» Centralnego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli. – Warszawa, 2003. – S.153-154.

[4] http://www.codn.edu.pl/portfolio/index.asp?plik=portfolio-cotojest.

Każde *Portfolio Językowe* musi zostać opracowane zgodnie z wytycznymi Rady Europy oraz uzyskać akredytację europejskiego Komitetu Akredytacyjnego.

Pierwszym *Portfolio*, które otrzymało wymaganą akredytację było portfolio szwajcarskie.

Pierwsza polska wersja dla uczniów w wieku 10-15 lat opracowana została przez zespół nauczycieli i metodyków nauczania języków obcych Uniwersytetu w Białymstoku.

Krajowym koordynatorem była dr Barbara Głowacka z Uniwersytetu w Białymstoku.

Prace nad polską wersją portfolio trwały dwa lata.

Portfolio językowe, na wzór artystycznego, jest osobistym dokumentem uczącego się.

Dzięki niemu uczeń może zaprezentować swoje umiejętności językowe i doświadczenia interkulturowe z różnych okresów nauki we wszystkich znanych mu językach.

Może się nim posłużyć przy zmianie szkoły, klasy, uczelni, czy też później, starając się o pracę.

Portfolio językowe ma odzwierciedlić przebieg nauki szkolnej i pozaszkolnej. Jest dokumentem poświadczającym rozwój jednostki w procesie uczenia się, trwającego przez całe życie.

W polskim systemie edukacyjnym mamy w tej chwili:

• Moje pierwsze Europejskie portfolio językowe (dla dzieci od 3 do 6 lat wraz z poradnikiem dla rodziców i nauczycieli);

• portfolio dla dzieci w wieku 6-10 lat, znane pod nazwą Europek na zajęciach języków (również z poradnikiem dla nauczycieli i rodziców);

• portfolio dla uczniów w wieku 10-15 lat (wraz z poradnikiem metodycznym dla nauczycieli) – Czego Janek się nauczy...

• portfolio językowe dla uczniów szkół ponadgimnazjalnych i studentów (wraz z poradnikiem metodycznym dla uczniów, studentów i nauczycieli: Jak samodzielnie poznawać języki i kultury);

• portfolio dla dorosłych.

Każde Europejskie Portfolio Językowe składa się z 3 części:

• paszport językowy

• biografia językowa

• dossier /załącznik/.

Paszport językowy to niewielka książeczka /rodzaj legitymacji/, w którą należy wpisać: dane osobowe, języki obce poznane w szkole i poza nią, poziom ich znajomości. Jest też miejsce na pochwalenie się zdobytymi certyfikatami a także innymi doświadczeniami interkulturowymi.

Ważną częścią paszportu jest tabela do samooceny.

Biografia językowa to opis drogi uczenia się języków obcych i refleksja nad sposobami ich poznawania. Zawiera ona też szczegółowe tabele, które pozwolą na samodzielną ocenę umiejętności językowych..

Opis umiejętności zawarty w tabelach oparty jest na *Europejskim systemie oceny kształcenia językowego.*

Dossier to teczka zawierająca wybór prac i dokumentów właściciela portfolio. Mogą w nim znaleźć się wszystkie prace i dokumenty, które uczeń uzna za ważne dla poświadczenia jego umiejętności językowych.

Najważniejsze przesłanie i znaczenie *Portfolio Językowego* w zreformowanej polskiej szkole można zawrzeć w następujących stwierdzeniach:

• każdy, kto zaczyna naukę języka obcego, staje się jego użytkownikiem, to znaczy zaczyna się nim posługiwać;

• ucząc się języka obcego wzbogaca również swój język ojczysty. («Wer fremde Sprachen nich kent, wei& nich von seiner eigenen» – «Kto nie zna języków obcych, nic nie wie o własnym»[5];

• nauczając języka nauczyciel powinien traktować każdego ucznia indywidualnie. Indywidualne cechy uczącego się wpływają na jego sukces lub niepowodzenie – nie każdy nauczy się języka, ale każdy nauczy się czegoś;

• język odzwierciedla tożsamość osoby posługującej się nim;

• najważniejsza kompetencja uczącego się – to nauczyć się uczyć. Posiadając ją uczeń w przyszłości sam osiągnie to, co dla niego będzie potrzebne.

Portfolio językowe to dokument opisujący kompetencje językowe, uznawany we wszystkich krajach Unii Europejskiej.

Pozwala na dokonywanie samooceny oraz planowanie kształcenia.

Oprócz opisu umiejętności językowych, zgodnych z poziomami biegłości wyznaczonymi przez Radę Europy, rejestruje doświadczenia zdobyte we wszystkich językach poznanych w szkole czy poza nią.

Zestandaryzowanie narzędzi opisujących poziom kompetencji, ułatwia zmianę szkoły czy znalezienie pracy w nowym miejscu zamieszkania.

Spis literatury

1. Common European Framework of Reference for Language Learning, Teaching, and Assessment (1996). Strasburg. Council of Europe.

2. Europejski system opisu kształcenia językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie. Polska wersja dokumentu Rady Europy. Opracowany przez zespół redakcji czasopisma «Języki obce w szkole» Centralnego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli. – Warszawa, 2003.

3. Głowacka, B., Europejskie Portfolio Językowe – droga do wielojęzyczności / B. Głowacka // Języki obce w szkole. – 2002. – S. 39–44.

М. Колоцей, Н. Улейчик

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В ОБЛАСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ОБЩНОСТЕЙ

Исследовательский интерес к проблеме национального образования этнических общностей, как принципиально новой в современной отечественной историографии, связан с созданием суверенного государства Республики Беларусь и развитием титульной нации – с одной стороны, и этнических общностей, представленных на территории государства, имеющих давнюю историко-культур-

[5] Deklaracja brukselska w sprawie uczenia się języków. Bruksela, 23-25 listopada 2005 r. http://www.rjp.pan.pl/index.php?view

ную традицию на белорусской земле, с другой. По данным переписи населения 2009 г. на территории Республики Беларусь постоянно проживали представители около 140 национальностей и народностей.

Формирование национального самосознания белорусского и других народов страны принадлежит к числу базовых компонентов идеологической стратегии белорусского государства, направленной на его консолидацию. Возникновение одного из инновационных пространств в структуре системы образования Республики Беларусь – появление тех или иных форм образовательных учреждений для представителей этнонациональных меньшинств, делает перспективным дальнейшее изучение данной проблемы. Тем более эта проблематика актуальна для западного региона Беларуси, отличающегося полиэтничностью и поликультурностью.

В этом плане несомненный интерес представляет развитие национального образования этнических общностей пограничного Гродненского региона, имеющего свои специфические черты, продиктованные как особенностями исторического развития края, так и своеобразием современного этнического состава населения. Если в среднем по Беларуси, по данным переписи населения 2009 года, доля белорусов составляет около 83,7 %, то в Гродненской области – 62,3 %. В то же время доля других этносов здесь значительно выше. Поляки, составляя третью по численности этническую группу Беларуси (после белорусов и русских) – 294 549 чел., или 3,1 % от общей численности населения страны, в основном, сосредоточены в Гродненской области (230 810 чел., или 78,3 % от общего числа поляков). В рамках национального состава Гродненской области лица польской национальности составляют 21,5 % от общего состава населения области. 10,1 % жителей области отнесли себя к русским, 1,8 % – к украинцам, по 0,2 % – к татарам и литовцам, 0,1 % – к евреям [1]. Таким образом, 37,7 % населения, т.е. каждый третий житель нашего региона является представителем «нетитульной» нации.

Становление Республики Беларусь как суверенного государства в 1990-е годы, масштабность задач социально-экономического развития и национально-государственного строительства выдвинули на первый план необходимость создания национальной системы образования, которая является одним из гарантов социальной стабильности, основой экономического развития общества, источником интеллектуального и духовно-нравственного потенциала нации. Национальная государственная политика Республики Беларусь в области образования отражает процесс национально-культурного возрождения не только белорусского народа, но и национальных меньшинств, которые проживают на территории страны.

Со второй половины 1980-х годов языковая проблема в Беларуси перестала быть только культурно-этнической. Вопрос о языке все более увязывался с проблемами национально-государственного развития Беларуси, приобретал политическую окраску. Это связывалось с осознанием того, что изучение родного языка является важнейшим фактором самоидентификации нации, сохранения ее истории, культуры, традиций. В июле 1989 г. при Верховном Совете БССР была создана комиссия по национальной политике и межнациональным отношениям с целью подготовки предложений о законодательном урегулировании статуса белорусского, русского и других языков, которыми пользуется населе-

ние республики [2, с. 402]. Впервые за долгие годы делался акцент на необходимости проявления заботы об активном функционировании национальных языков в разных сферах государственной и общественной жизни, сохранении принципа выбора языка обучения в школе.

Закон «Аб мовах ў Беларускай ССР» от 26 января 1990 г. провозгласил белорусский язык государственным языком республики. В то же время в законе отмечалось, что, обеспечивая всестороннее развитие и функционирование белорусского языка во всех сферах общественной жизни, государство заботится о свободном развитии и употреблении всех национальных языков, которыми пользуется население Белоруссии [3]. В редакции этого закона от 13 июля 1998 г. государственными становились белорусский и русский языки.

В сентябре 1990 г. Верховным Советом БССР была утверждена Государственная программа развития белорусского языка и других национальных языков в Белорусской ССР. Программа была призвана содействовать возрождению и развитию языка и культуры не только белорусского народа, но и свободного и равного употребления родных языков гражданами других национальностей, проживающих в республике.

Не менее важным в формировании государственной политики в области национального образования явилось принятие закона «О культуре БССР» 4 июня 1991 г. В ст. 10 отмечалось, что лицам любой национальности и этнической группы, проживающим на территории БССР, гарантируется право на развитие культуры и языка, на создание национальной школы и т.д. [4, с. 10].

Шагом на пути к достижению этих целей стало создание национальной системы образования.

29 октября 1991 г. был принят Закон «Об образовании в Республике Беларусь», определивший основные принципы государственной политики в области образования. Согласно закону все жители Республики Беларусь (включая иностранных граждан и лиц без гражданства, постоянно проживающих на территории республики) имеют право на равные возможности доступа к национальной системе образования [5, ст. 5].

Право граждан на образование обеспечивается: созданием условий для получения общего и профессионального образования с учетом национальных традиций, индивидуальных потребностей и способностей; развитием государственных и иных учебных заведений разнообразных видов и форм обучения, бесплатным обучением в государственных учреждениях образования; частичным или полным финансированием из республиканского и (или) местных бюджетов расходов на содержание граждан, нуждающихся в социальной помощи, в период обучения [5].

11 ноября 1992 г. был принят Закон «О национальных меньшинствах в Республике Беларусь», который создал правовую основу в сфере межнациональных отношений. Гражданам Республики Беларусь, относящим себя к национальным меньшинствам, гарантировалось: право на получение помощи со стороны государства в деле развития национальных культур и образования; право на изучение и пользование родным языком; право на печать и распространение информации на родном языке; право на установление культурных связей с соотечественниками за пределами РБ; право на исповедание любой религии, совершение национальных и ритуальных обрядов на родном языке; право на со-

хранение своих национальных традиций, развитие профессионального и самодеятельного искусства; право на создание своих национально-культурных обществ (объединений) и т.д. [6]. Статья 7 закона гарантирует, что общественные и культурные организации национальных меньшинств могут создавать на собственные средства свои культурно-просветительские учреждения. Подготовка специалистов для удовлетворения культурных интересов национальных меньшинств осуществляется в пределах возможности учебных заведений республики и на основе договоров, заключенных с национально-культурными объединениями [6, ст. 9].

Основные направления национально-культурного возрождения законодательно закрепила Конституция Республики Беларусь (март 1994 г.), в соответствии с которой государство обеспечивает свободное развитие культур всех национальных общностей, которые проживают в республике (ст.15). Статья 17 провозгласила государственными языками в Республике Беларусь белорусский и русский языки. В статье 50 отмечается: «Каждый имеет право пользоваться родным языком, выбирать язык общения. Государство гарантирует в соответствии с законом свободу выбора языка воспитания и обучения» [7, ст. 50].

Таким образом, к середине 1990-х годов была создана законодательная база возрождения белорусского языка, языков этнических общностей и формирования государственной политики Республики Беларусь в области национального образования.

Постановление Министерства образования и науки РБ «Об удовлетворении образовательных потребностей национальных меньшинств в Республике Беларусь» от 1 марта 1995 г. определило конкретные шаги в развитии национального образования: «Считать наиболее целесообразным, с учетом желания родителей, осуществлять обучение детей в национальной школе на языке национального меньшинства при дальнейшем получении образования в базовой белорусскоязычной школе с обучением на языке национального меньшинства следующих предметов: родной язык и литература, история и география страны, к которой этнически принадлежит меньшинство; предметы эстетического цикла для использования их в научно-воспитательном процессе детских дошкольных и общеобразовательных школ» [8].

В соответствии с постановлением Главное управление общего среднего образования приступило к проведению комплексных научно-исследовательских работ по удовлетворению образовательных и культурных запросов национальных меньшинств. Национальный институт образования начал разработку программ факультативов, кружков, курсов по выбору по изучаемым предметам. Министерство образования и науки РБ изучало потребности в педагогических кадрах, учебно-методической литературе для общеобразовательных школ (классов) с обучением на национальных языках, а также для школ, в которых организовано изучение этих языков.

С 1998 года началось реформирование системы образования, успех которой в немалой степени зависел от возможности представителям разных национальностей учиться на родном языке.

Значимость роли образования в проводимых социально-экономических преобразованиях обусловливало то, что его развитие стало одним из приоритетных

направлений государственной политики. Это определило необходимость разработки и принятия на государственном уровне программы, определяющей цели, задачи национальной системы образования, основные направления и пути развития всех ее звеньев. Определение целевых установок системы образования позволило создать концептуальную основу для принятия согласованных решений по реализации задач комплексного развития всех компонентов системы образования как на уровне республиканских, так и местных органов государственного управления [9].

Закон Республики Беларусь «О правах ребенка» от 2 октября 2000 года определил правовой статус ребенка как самостоятельного субъекта и был направлен на обеспечение его физического, нравственного и духовного здоровья, формирование национального самосознания на основе общечеловеческих ценностей мировой цивилизации. Статья 23 гарантирует каждому ребенку право на получение бесплатного образования, в том числе на родном языке, выбор учебного заведения в соответствии с актами законодательства Республики Беларусь [10, ст. 23].

В начале 2000-х годов многие законодательные акты претерпели изменения и дополнения.

19 марта 2002 г. была принята новая редакция Закона Республики Беларусь «Об образовании в Республике Беларусь», а в 2004 и 2005 годах в эту редакцию были внесены изменения и дополнения. В статье 5 было определено, что на основании заявлений законных представителей детей и по решению местных исполнительных и распорядительных органов могут создаваться группы в дошкольных учреждениях и классы в общеобразовательных учреждениях, в которых обучение и воспитание полностью или частично осуществляется на языке национальных меньшинств или изучается язык национальных меньшинств [11, ст. 5].

В 2004 г. были внесены изменения и дополнения в Закон Республики Беларусь «О национальных меньшинствах в Республике Беларусь». В статье 5 Закона были уточнены права граждан, относящих себя к национальным меньшинствам: право пользоваться родным языком, право выбора языка общения, право на свободу выбора языка воспитания и обучения; право на учреждение средств массовой информации, издательскую деятельность, на получение, хранение и распространение информации на родном языке; право на сохранение своего историко-культурного и духовного наследия, свободное развитие культуры, в том числе профессионального и самодеятельного искусства [12, ст. 5].

В новой редакции Закона «О культуре в Республике Беларусь» от 18 мая 2004 г. указывалось, что граждане, принадлежащие к любой национальной общности и проживающие в Республике Беларусь, имеют право сохранять и развивать свою национальную культуру, воспитывать детей в национальных культурных традициях, пользоваться национальным языком, создавать общественные объединения, которые осуществляют культурную деятельность [13, ст. 19].

При этом государственные гарантии не являются единственным условием для развития национального образования. Исходным пунктом развития национального образования является определение потребности со стороны диаспо-

ры, затем – согласование интересов диаспоры и государственных структур, наличие законодательно-правовой базы и государственных гарантий, а также, что весьма важно, помощь исторической родины диаспоры. Только при соблюдении этого триединого условия возможно развитие национального образования этнических общностей.

Соблюдение этих условий позволило возродить национальное образование польской и литовской этнических общностей в рамках государственных образовательных учреждений. В процессе возрождения и развития национального образования определились его формы: факультативы и кружки, язык как предмет, все предметы на национальном языке. Кроме того, язык активно изучается в дошкольных, внешкольных учреждениях, при общественных объединениях национальных меньшинств. Если в 1990-е годы предпочтение отдавалось изучению языка как предмета и изучению всех предметов на национальном языке, то в 2000-е годы предпочтение отдается факультативным занятиям в школе и внешкольным учреждениям. Они дают знание языка, имеющее практическую направленность, без оценивания и каких-либо обязательств. Языковая подготовка, несомненно, является основной. Но не менее важно изучение истории, литературы, культуры, традиций народа. В этом отношении гораздо эффективнее учебно-воспитательный процесс в рамках общеобразовательной школы с национальным языком обучения и деятельность общественных объединений национальных меньшинств [14]. При выборе форм национального образования представители этнической общности должны руководствоваться, прежде всего, пониманием того, что язык является хранителем нации, в нем сконцентрированы совокупное мировоззрение, содержание духовности народа, достояния его культуры.

Список источников и литературы

1. http://belstat.gov.by/homep/ru/perepic/2009/vihod_tables/5.8-4.pdf.

2. Лыч, Л. Гісторыя культуры Беларусі / Л. Лыч, У. Навіцкі. – Мінск: НКФ «Экаперспектыва», 1996. – 453 с.

3. Закон Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі «Аб мовах ў Беларускай ССР» ад 26 студзеня 1990 года.

4. Закон Белорусской Советской Социалистической Республики «О культуре БССР» от 4 июня 1991 года // Ведамасці Вярхоўнага Савета Беларускай ССР. – 1991. – № 20.

5. Закон Республики Беларусь «Об образовании в Республике Беларусь» от 29 октября 1991 года // Народная газета. – 1991. – 26 лістапада.

6. Закон «О национальных меньшинствах в Республике Беларусь» // Ведамасці Вярхоўнага Савета Беларускай ССР. – 1992. – № 35. – Ст. 1–9.

7. Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.). – Минск: Алмафея, 2007. – 48 с.

8. Пастанаўленне «Аб задавальненні адукацыйных запытаў нацыянальных меньшасцей у Рэспубліцы Беларусь» (ад 1 сакавіка 1995 года) // Зборнік нарматыўных актаў Міністэрства адукацыі і навукі Рэспублікі Беларусь. – Мінск, 1995. – № 5.

9. Постановление Совета Министров РБ 12 апреля 1999 г. «Об основных направлениях развития национальной системы образования» // Зборнік нарматыўных дакументаў Міністэрства адукацыі РБ. – 1999. – № 6. – С. 25.

10. Закон Республики Беларусь «О правах ребенка» (от 2 октября 2000 года.). – Ст. 23.

11. О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Беларусь «Об образовании в Республике Беларусь»: Закон Респ. Беларусь, 19 марта 2002 г., № 95-З // Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. – 2002. – № 37. – 2/844.

12. О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Беларусь «О национальных меньшинствах в Республике Беларусь»: Закон Респ. Беларусь, 5 янв. 2004 г., №261-З // Нац. Реестр правовых актов Респ. Беларусь. – 2004. – № 4. – 2/1010.

13. Аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Закон Рэспублікі Беларусь «Аб культуры ў Рэспубліцы Беларусь», 18 мая 2004 г., № 282-З // Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. – 2004. – № 87. – 2/1031.

14. Колоцей, М.Я. Развитие национального образования этнических меньшинств на Гродненщине в 1990 – начале 2000-х годов // М.Я. Колоцей, Н.Л. Улейчик // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. – 2010. – № 1. – С. 58–64.

Э. Ярмусік

МІСІЯНЕРСКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ КАТАЛІЦКАГА КАСЦЁЛА НА ГРОДЗЕНШЧЫНЕ (канец 1980-х гадоў – да цяперашняга часу)

У другой палове 1980-х – пачатку 1990-х гадоў у дзейнасці Каталіцкага Касцёла на Гродзеншчыне пад уплывам перабудовы пачалі назірацца якасна новыя з’явы. Касцёл як інстытут грамадства імкліва адраджаўся, усё больш і больш займаў годнае месца ў публічным жыцці, гуртаваў вакол сябе веруючых, колькасць якіх узрастала. Заўважальным станавіўся яго ўплыў на грамадска-палітычныя, культурныя, нацыянальныя працэсы. Адначасова пашыраўся ўплыў Ватыкану, Польскага Епіскапату на рэлігійную сітуацыю як у Беларусі ў цэлым, так і ў пагранічнай з Польшчай Гродзеншчыне.

Жыццё настойліва патрабавала ўвядзення новага заканадаўства аб рэлігійных культах, якое не толькі адпавядала б рэаліям часу, але і стварала б аснову для дальнейшых гарманічных адносін «дзяржава – Царква».

У 1992 годзе быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь «Аб свабодзе веравызнанняў і рэлігійных арганізацыях». У ім устанаўлівалася роўнасць рэлігій перад законам, права грамадзян свабодна вызначаць свае адносіны да рэлігіі, права асабіста або сумесна з іншымі вызнаваць любую рэлігію або не вызнаваць ніякай, выказваць і распаўсюджваць перакананні, звязаныя з адносінамі да рэлігіі. З улікам перамен, якія адбываліся ў Беларусі і ў свеце, у 2002 годзе прынята новая рэдакцыя Закона РБ «Аб свабодзе сумнення і рэлігійных арганізацыях» [1, с. 23–30].

Заканадаўства аб рэлігійных арганізацыях у Рэспубліцы Беларусь паклала пачатак фарміраванню новага тыпу дзяржаўна-канфесійных адносін. У аснове яго – не канфрантацыя, а супрацоўніцтва органаў улады і рэлігійных арганізацый, дыялог у імя этнаканфесійнага міру, захавання маралі і духоўнага выхавання людзей, пераадолення негатыўных сацыяльных з’яў, аховы і аднаўлення гісторыка-культурнай спадчыны і інш.

Каталіцкі Касцёл на Гродзеншчыне, як і іншыя канфесіі, імкнуўся ў поўнай меры выкарыстаць тыя свабоды і магчымасці, якія прадставіла новае заканадаўства аб культах. Вызначыліся асноўныя тэндэнцыі, якія рэалізоўваліся ў

дзейнасці каталіцкіх арганізацый: узмацненне работы па евангелізацыі насельніцтва, асабліва моладзі; падрыхтоўка кадраў духавенства; выдавецкая дзейнасць; умацаванне матэрыяльнай базы – як шляхам новага будаўніцтва, так і ўзмацнення патрабаванняў вярнуць усе будынкі, адабраныя ўладамі ў папярэднія дзесяцігоддзі; пашырэнне кантактаў з адзінаверцамі ў замежных краінах; выкарыстанне дабрачыннасці і міласэрнасці ў місійных мэтах; узмацненне пазіцый духавенства ў кіраўніцтве рэлігійнымі арганізацыямі; палітызацыя рэлігійных арганізацый [2, л. 13].

У канцы 1980-х – пачатку 1990-х гадоў пры падтрымцы Апостальскай Сталіцы і асабіста Папы Яна Паўла II ствалалася адміністрацыйна-касцельная структура ў Беларусі. У кастрычніку 1989 года Папа прызначыў і кансэкраваў у Рыме епіскапа Тадэвуша Кандрусевіча, ураджэнца Гродзеншчыны, які як Апостальскі Адміністратар распачаў душпастырскую апеку над усімі каталікамі Беларусі. 13 красавіка 1991 года Папа рэарганізаваў дыяцэзіяльныя структуры Касцёла на Беларусі. На рэлігійнай карце з'явіліся Мінска-Магілёўская мітраполія, у склад якой увайшлі Мінска-Магілёўская архідыяцэзія, адноўленая ў іншых межах Пінская дыяцэзія і новастворaная Гродзенская дыяцэзія. Дыяцэзіяльным епіскапам апошняй быў прызначаны ксёндз Аляксандр Кашкевіч, які да таго часу быў пробашчам парафіі Святога Духа ў Вільні [5, с. 35].

Епіскапу належыць істотная роля ў арганізацыі місіянерскага жыцця Касцёла. Ён узначальвае епіскапскую курыю, якая з'яўляецца касцельнай уладай і аказвае яму дапамогу ў кіраўніцтве дыяцэзіяй. Епіскап Аляксандр Кашкевіч ажыццяўляе пастаянна епіскапскія візітацыі ў парафіях. Ён выступае з казаннямі перад веруючымі, знаёміцца з сітуацыяй у парафіі, станам святынь і ўсёй парафіяльнай маёмасці. Пад час візітацый пробашч парафіі трымае справаздачу аб стане парафіяльнай супольнасці, узроўні веры і маральнасці, поспехах і праблемах. Епіскап сустракаецца з дзецьмі і моладдзю, парафіяльнымі групамі, радай, пастырскімі суполкамі, наведвае хворых і г.д. [7, 23 stycznia 2011, s. 23].

Хутка адраджалася рэлігійнае жыццё ў парафіях, колькасць якіх узрастала. Так, калі ў 1988 годзе ў Гродзенскай вобласці налічвалася 74 парафіі, у 1998 – 164, то на 1 студзеня 2009 года – 170. У распараджэнні каталікаў 219 дзеючых культавых будынкаў (49 % ад дзеючых у РБ), 10 у стадыі будаўніцтва (29 % ад рэспублікі) [6, с. 553; 8].

Як у прошлым, так і цяпер, каталіцызм захоўвае свае традыцыі і моцны ўплыў на веруючых і этнаканфесійныя адносіны ў вобласці. Пры гэтым трэба адзначыць, што кіраўніцтва дыяцэзіі, святчэннаслужыцелі, веруючыя імкнуцца захаваць талерантныя адносіны да іншых канфесій, супрацоўнічаць з уладамі ў вырашэнні пэўных сацыяльных, культурных, рэлігійных праблем.

У рэлігійным жыцці ў парафіях узрастала роля свецкіх вернікаў. Іх удзел у разнастайных формах дзейнасці Касцёла атрымаў назву руху апостальства свецкіх. Папа Ян Павел II гаварыў, што гэта адзін з найважнейшых плёнаў вясны Касцёла, які пачаўся з II Ватыканскага сабору. Удзельнікі гэтых рухаў уключаюцца ў дзейнасць Карытас і іншых дабрачынных арганізацый, праводзяць паломніцтвы, арганізуюць сімпозіўмы і кангрэсы на разнастайныя тэмы, якія датычаць веры і грамадскіх спраў.

Адным з рухаў апостальства свецкіх з'яўляецца Легіён Марыі – рэлігійная арганізацыя, якая ўзнікла ў 1921 годзе ў Ірландыі. Апякункай Легіёну лічыцца

Беззаганнапачатая Дзева Марыя. Удзельнікі арганізацыі выхоўваюць у сабе пакорлівасць, праяўляюць клопат і дабрачыннасць, і асабліва ўшаноўваюць Яе веру. Ячэйка Легіёну дзейнічае з 2006 года у парафіі св. Францішка Ксаверыя ў Гродна (Фарны касцёл). Яе удзельнікі наведваюць хворых у Гродзенскім абласным шпіталі, дапамагаюць пенсіянерам і дзецям з дому сірот пры вул. Гая [7, 8 marca 2009, s. 1, 2].

Сваю важнейшую задачу Касцёл бачыць у працы з моладдзю. Гэтай праблеме пастаянную ўвагу ўдзяляў Папа Ян Павел II. Ён надаваў вялікае значэнне ўключэнню маладых сіл у будаўніцтва новай Еўропы, у якой «выдатныя дасягненні навукі, эканомікі і грамадскі дабрабыт не будуць скіраваны на пазбаўлены сэнс камунізм, а势 стануць на службу людзям дзеля патрэб і салідарнай дапамогі для кожнай з краін» [6, с. 351].

Папа пастаянна гаварыў аб значэнні сям'і ў выхаванні дзяцей і моладзі ў хрысціянскім духу, заклікаў юнакоў і дзяўчат «спаткаць і пазнаць Бога». Пад знакам такога спаткання адбываліся штогадовыя дні моладзі ў Гродзенскай дыяцэзіі. У прамове ксяндза епіскапа Аляксандра Кашкевіча да моладзі, якую ён выказаў 2 мая 2004 года ў Лідзе, звернута асаблівая ўвага на сістэматычную верную малітву, дзякуючы якой гэтае спатканне адбудзецца. «Памятайце пры гэтым, што размова тады будзе дыялогам, калі навучымся слухаць тое, аб чым нам гаворыць Бог. Умейце скарыстаць бліжэйшую знаёмасць з Яго Словам – Свяшчэнным Пісаннем. Гэта пісьмо Бога, напісанае да цябе», – зазначыў ён. Ксёндз епіскап падкрэсліў, што «дні далі шанс адчуць пастаянную маладосць і жыватворчую сілу Касцёла». «Прынясіце гэты вопыт да ўласных парафій! – заклікаў ён. – Супольная малітва і радасць, разважанні пра сябе і перажыванне Літургіі няхай будуць не толькі ўспамінам, але таксама заахвочваюць вас да будаўніцтва клімату Касцёла маладых у вашых супольнасцях. Будзьце моладдзю, гатовай на сустрэчу с Хрыстом і іншым чалавекам» [7, 9 maja 2004, s. 11].

Маладыя каталікі дыяцэзіі (ад 16 да 30 год) бралі ўдзел у Сусветных Днях Моладзі. Так, у XX Сусветных Днях у Кёльне 15 – 22 жніўня 2005 года ўдзельнічала каля 200 маладых людзей з Гродзеншчыны [7, 20 lutego 2005, s. 4].

У дыяцэзіі стала традыцыяй праводзіць паломніцтва да месц, якім пакланяюцца і якія лічацца святымі. Як правіла, гэта цудатворныя абразы, санктуарыі. Па-за межамі Гродзеншчыны вернікі наведвалі святыні Рыма, Вільна, Кракава і інш. Пераважная большасць паломнікаў – моладзь. Паломніцтва як форма місіянерскай дзейнасці выкарытоўваецца Касцёлам для ўмацавання каталіцкай веры, пашырэння хрысціянскай культуры, згуртавання моладзі на падставе каталіцкіх духоўных каштоўнасцей [7, 18 lipca 2004, s. 8, 9].

Каталіцкі Касцёл удзяляе вялікую ўвагу сям'і, якая разглядаецца ў сучасным каталіцкім веравучэнні як «малы Касцёл», або «малая духоўная семінарыя». Яшчэ ў часы ваяўнічага атэізму, калі існавалі абмежаванні рэлігійнага жыцця, а бацькам улады забараняли прыводзіць дзяцей у касцёл, каталіцкае духавенства заклікала вернікаў кожную сям'ю пераўтварыць ў «малы касцёл». У якасці прыкладу ўзорнай хрысціянскай сям'і прыводзілася сям'я з Назарэту, у якой нарадзіўся і ўзгадваўся Хрыстос. Тут ён «адчуў сямейнае цяпло, узрастаў у мудрасці, якой вучыўся ад бацькоў, і, такім чынам, пазнаваў Бога і людзей», – адзначаецца ў Пастырскім лісце Канферэнцыі Каталіцкіх

Епіскапаў Беларусі на Свята Святой Сям'і. Сям'я, згодна хрысціянскаму вучэнню, павінна ахоўваць кожнае ненароджанае і народжанае чалавечае жыццё [7, 11 stycznia 2008, s. 1, 6].

У гэтай сувязі Каталіцкі Касцёл на Беларусі ажыццяўляе шмат ініцыятыў, скіраваных на абарону чалавечага жыцця – ад зачацця да натуральнай смерці. Адна з такіх ініцыятываў, якая называецца «Духоўнае ўсынаўленне», ужо на працягу некалькі гадоў праводзіцца ў нашай краіне. Сэнс яе ў тым, каб упэўніць вернікаў, перш за ўсё жанчын, захаваць жыццё ненароджанаму дзіцяці, а потым выхоўваць яго ў атмасферы сямейнай любові [7, 11 stycznia 2008, s. 6].

У сваіх пропаведзях ксяндзы пастаянна звяртаюцца да праблем сямейнага выхавання, спасылаючыся на педагогіку Касцёла, яго багаты вопыт, даюць парады наконт выхавання дзяцей ў сям'і. У бацькоў Касцёл імкнецца сфарміраваць пачуццё адказнасці за сям'ю, дзяцей, іх хрысціянскае выхаванне [7, 11 stycznia 2008, s. 6].

Адным з важных заданняў Касцёла на пачатку 1990-х гадоў стала падрыхтоўка кадраў да святарства. З гэтай мэтай ў 1990 годзе ў Гродне была адчынена Вышэйшая Духоўная Семінарыя, якая выхавала за гэты час больш за 100 святароў [5, с. 38].

Каталіцкі Касцёл на Гродзеншчыне цесна звязаны з Апостальскай Сталіцай. Дзякуючы ўласным мас-медыа Гродзенская дыяцэзія інфармуе сваіх вернікаў аб навінах з Ватыкану. У газеце «Слова Жыцця» у рубрыцы «З Ватыкану» друкуецца інфармацыя аб тым, што адбываецца ў Апостальскай Сталіцы, з каментарыямі карэспандэнтаў. Такім чынам, вернікі не толькі даведваюцца аб важнейшых падзеях, але ў іх фарміруецца адпаведны на іх погляд. У кожным выпуску газеты публікавалася інфармацыя аб шматграннай дзейнасці Папы Яна Паўла ІІ, яго вучэнні, праблемах Каталіцкага Касцёла, сувязях Ватыкана са светам, адносінах да праблем сучаснасці і г.д. Вялікая колькасць публікацый была змешчана ў сувязі са смерцю пантыфіка 2 красавіка 2005 года.

У касцёлах Гродзеншчыны тады адбываліся жалобныя набажэнствы. У рэлігійных выданнях друкаваліся артыкулы, прысвечаныя Папе, яго жыццю і шматграннай дзейнасці. У пасланні да дыяцэзіян Гродзенскага Касцёла ксёндз епіскап Аляксандр Кашкевіч пісаў: «Адышоў у дом Айца Ян Павел ІІ. Ён навучаў нас словам – вусным і пісьмовым, заахвочваў прыкладам свайго жыцця. Навучаў сваім цярпеннем. Пакінуў нам духоўны тастамант. Гэтае пасланне не адышло разам з ім. Яно застанецца заўсёды актуальным. Давайце імкнуцца штораз нанова ўзгадваць пасланне пра свабоду, пра годнасць чалавека, пра вартасць чалавечага жыцця. Няхай глыбокія перажыванні гэтых апошніх дзён не развеюцца з бегам часу, але стануць знакамі, якія дапамогуць нам жыць у свабодзе дзяцей Божых. Гэта будзе нашай найлепшай падзякай Святому Айцу Яну Паўлу за ўсё, што ён зрабіў для нас. Я веру, што ён і надалей будзе памятаць пра свой люд, які жыве на гэтай зямлі» [7, 17 kwietnia 2005].

Увесь гэты час у Касцёле Гродзеншчыны актыўна падтрымліваўся рух за хутчэйшую беатыфікацыю Яна Паўла ІІ. З натхненнем успрынялі веруючыя вестку аб тым, што гэтая падзея адбудзецца 1 мая 2011 года.

У гісторыі духоўнасці на працягу ўсей гісторыі Касцёла найвышэйшым вымярэннем хрысціянскай любові была святасць. Не выпадкова, што пантыфікат Яна Паўла II быў адзначаны шматлікімі кананізацыямі і беатыфікацыямі прадстаўнікоў з усяго свету – розных культур, нацый, народаў [5, с. 50 – 67].

У снежні 2003 года з гродзенскіх бернардзінскіх могілак былі перанесены ў францысканскі касцёл Маці Божай Анельскай мошчы слугі Божага айца Юзэфа Фардона (у манастве Мельхіёр). Звязана гэта было з працэсам беатыфікацыі а.Фардона з Закону Францыскан Канвентуальных, які адбываўся ў ватыканскай кангрэгацыі да спраў Святых.

Юзэф Фардон нарадзіўся 5 жніўня 1862 года ў Гродне, там жа і памёр 2 сакавіка 1927 года. Яго дзейнасць была скіравана не толькі на арганізацыю законнага жыцця ў кляштары і парафіі. Ён перадаў частку францысканскага кляштару пад пачатковую школу, арганізаваў кухню для людзей немаёмасных, выдаткоўваў для гэтых мэтаў сродкі. Усё, што меў, імкнуўся раздаць бедным [7, 14 grudnia 2003, s. 1, 4, 5].

У верасні 2008 года ў Беластоку быў беатыфікаваны ксёндз Міхал Сапоцька. Тленныя астанкі благаславёнага знаходзяцца ў спецыяльнай урне ў санктуарыі імя Божай Міласэрнасці ў Беластоку. Рэліквіі благаславёнага ў лютым – сакавіку 2009 года былі прывезены ў парафіі Гродзенскай дыяцэзіі – Ліду, Ашмяны, Гродна, і вернікі маглі маліцца да яго аб заступніцтве ў цяжкіх безнадзейных справах. Ушанаванне рэліквій заклікана было падтрымліваць рэлігійныя пачуцці веруючых [7, 22 lutego 2009, s. 1, 4, 5].

Сярод форм актыўнай місіянерскай дзейнасці Касцёла Гродзеншчыны асабліваe месца займае ўшанаванне ахвяр Другой сусветнай вайны – прадстаўнікоў кліра і свецкіх католікаў. Значэнне ўвекавечання памяці мучанікаў XX стагоддзя адзначыў у Юбілейнай булле Incarnationis Mysterium Папа Ян Павел II: «Сведчаннем праўды Хрысціянскай любові – заўжды выразным, а цяпер асабліва перакананым – ёсць памяць аб мучаніках. Няхай ніколі не будзе забытым сведчанне іх веры».

26 студзеня 1992 года ў польскім горадзе Влоцлаўку пачаўся працэс беатыфікацыі «108 Мучанікаў за веру» 1939 – 1945 гадоў – ахвяр нацызму – епіскапаў, ксяндзоў, манаствуючых, а таксама свецкіх асоб. А 13 чэрвеня 1999 года ў Варшаве Папа Ян Павел II аб'явіў іх благаславёнымі. Сярод іх 12 асоб, жыццё, дзейнасць і смерць якіх былі звязаны з тэрыторыяй Беларусі. А 5 сакавіка 2000 года ў Рыме ў грона новых благаславёных былі прылічаны яшчэ 11 сясцёр – назарэтанак з Навагрудка [3, с. 5].

Гэтая падзея стала знамянальнай для Касцёла. Адзначаючы яе важнае значэнне, ксёндз епіскап Аляксандр Кашкевіч у прадмове пад час багаслужэння ў базіліцы Святога Пятра ў Рыме сказаў: «На працягу дзесяцігоддзяў Касцёл на Беларусі знішчаўся. Тысячы веруючых, свяшчэннаслужыцеляў, манаствуючых аддалі сваё жыццё, каб засведчыць сваю веру і вернасць Богу. Беатыфікацыя назарэтанак з Навагрудка для веруючых людзей на нашай зямлі паслужыць умацаванню адданасці Крыжу, Евангеллю і Апостальскай Сталіцы… Для Касцёла на Беларусі, які паднімаецца з духоўных руін, – а асабліва для Касцёла Гродзеншчыны – Благаславёныя Назарэтанкі ёсць і застануцца светачамі на шляху хрысціянскага жыцця… Шмат яшчэ духоўных ран прыйдзецца залячыць нашай краіне. Мноства дарослых лю-

дзей скалечаны хваробай атэізму, пазбаўлены маральных прынцыпаў. Разбураны шлюбы і сем'і, нашэсце алкагалізму, пашырэнне сектанства – наш агульны смутак» [6, с. 166, 167].

А ў чэрвені 2004 года ў касцёлах Гродзеншчыны адбыліся набажэнствы з нагоды 100-х угодкаў з дня нараджэння благаслаўёнага ксяндза Генрыка Глябовіча, ураджэнца Гродна, які загінуў 9 лістапада 1941 года ад рук гітлераўцаў каля горада Барысава [7, 4 lipca 2004, s. 1, 4, 5].

На Гродзеншчыне шмат месцаў, дзе пахаваны загінуўшыя ў гады вайны. Стала традыцыяй, калі на магілах, каля помнікаў, адбываюцца ўрачыстасці з удзелам духавенства, а ў касцёлах ахвярам вайны праводзяцца набажэнствы, асвячаюцца іх магілы і помнікі [7, 4 lipca 2004, s. 6].

Важнай падзеяй у жыцці Каталіцкага Касцёла Гродзеншчыны стала каранацыя ікон Маці Божай. Сучасныя правілы каранавання вобразу Найсвяцейшай Дзевы Марыі падкрэсліваюць, што каранаванымі могуць быць толькі найбольш старажытныя іконы, якія вызначыліся цудадзейсным характарам. Да такой іконы веруючыя звярталіся з вялікай надзеяй на дапамогу Маці Божай, а месцы, дзе яна ўшаноўваецца, сталі асяродкам літургічнага культу, сапраўднай школай хрысціянскай адданасці. У Гродзенскай дыяцэзіі былі ўрачыста каранаваныя абразы ў Гродзенскім Фарным касцёле, Гудагайскім Астравецкага раёна, Тракельскім Воранаўскага раёна [7, 23 stycznia 2011, s. 3, 5].

Гродзеншчына багата праваслаўнымі традыцыямі, але тут глыбока ўкаранілася і каталіцтва. Гэта відаць не толькі ў помніках архітэктуры, а таксама ў рэлігійных звычаях і культуры. У гэтай сувязі неабходным з'яўляецца экуменічны дыялог. Ён становіцца не толькі праблемай тэалагічнай, але і часткай паўсядзённага жыцця многіх асоб.

Касцёл на Гродзеншчыне актыўна ўдзельнічае ў экуменічным руху, накіраваным на дасягненне еднасці ўсіх хрысціянскіх Касцёлаў. Штогод у студзені ў хрысціянскіх святынях на працягу сямі дзён адбываюцца сустрэчы духавенства, вернікаў розных канфесій і сумесныя набажэнствы ў імя аб'яднання Касцёлаў. Штогод ватыканскі Сакратарыят Еднасці Хрысціян разам з Сусветнай Радай Касцёлаў вызначае галоўную ідэю Тыдня. Малітва аб яднанні – гэта перш за ўсё праяўленне клопату аб вырашэнні выклікаў сучаснага свету [7, 18 stycznia 2001, s. 1, 9, 10].

У 2011 годзе Гродзенская дыяцэзія адзначае 20-годдзе з дня заснавання. Гэтая дата знамянальна не толькі для вернікаў, але і для ўсяго Каталіцкага Касцёла на Беларусі. Плануемыя ўрачыстасці накіраваны на ўмацаванне пазіцый Касцёла ў грамадстве, яго місійнай ролі, развіццё хрысціянскай культуры. Абвяшчэнне ў Гродзенскай дыяцэзіі Года 20-годдзя пройдзе пад дэвізам «Езус, спадзяюся на Цябе». У Касцёле ўсеагульным гэта год святога Якуба, а ў Касцёле на Беларусі год пройдзе пад дэвізам «Божая Міласэрнасць – адзіная Надзея Свету».

Урачыстасці распачнуцца 13 красавіка ва ўсіх парафіяльных і рэктаральных касцёлах дыяцэзіі, а ўрачыстае адкрыццё Года 20-годдзя прызначана на 21 красавіка, пад час святой імшы ў Гродзенскім Фарным касцёле. 10 красавіка ў касцёлах будзе прачытаны пастырскі ліст ксяндза епіскапа Аляксандра Кашкевіча. А завяршэнне года адбудзецца ў свята Божага Міласэрдзя 15 красавіка 2012 года. З нагоды гэтай падзеі таксама плануецца выданне кнігі, а 14 – 15 лістапада

2011 года адбудзецца тэалагічна-гістарычны сімпозіўм «20 год Гродзенскай дыяцэзіі» [7, 23 stycznia 2011, s. 3].

Дваццаць гадоў – невялікі адрэзак часу ў гісторыі. Але для Касцёла на Гродзеншчыне ён стаў важнай вехай у адраджэнні духоўнасці, рэлігійнай культуры і традыцый.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Вопросы свободы совести и религиозных организаций в Республике Беларусь. Сборник документов и материалов. – Минск: Четыре четверти, 2005. – 336 с.

2. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Фонд 136. – Воп. 1. – Спр. 112.

3. Няхай сведчанне іх веры не забудзецца. Лёс Каталіцкага Касцёла на Беларусі ў 1917 – 1953 гадах. – Непакалянаў, 2000.

4. Прэс-рэліз Савета па справах рэлігій і нацыянальнасцей Гродзенскага аблвыканкама «Гродзеншчына этнаканфесійная» за 2008 год.

5. Ян Павел II – чалавек веры і культуры. Матэрыялы міжнароднага сімпозіўма, Мінск, 25 лістапада 2006 г. – Магілёў, 26 лістапада 2006 г. – Мінск: Про Хрысто, 2006. – 143 с.

5. Ярмусик, Э.С. Католический Костёл в Беларуси в 1945 – 1990 годах / Э.С. Ярмусик. – Гродно, 2006. – 240 с.

6. Słowo Życia. Gazeta Diecezji Grodzieńskiej.

7. www. belarus94@tut.by

ЭТНАГРАФІЯ, МАСТАЦТВА
І ТУРЫЗМ

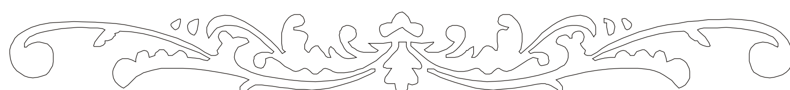

Т. Мдивани

БЕЛОРУССКОЕ КОНЦЕРТНО-ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЕ ИСКУССТВО ИГРЫ НА НАРОДНЫХ ИНСТРУМЕНТАХ: ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Современное белорусское концертно-исполнительское искусство академической ветви продукт европейской культуры. Его истоки – в светском салонном музицировании, где игра на скрипке, мандолине или гитаре были признаками хорошего вкуса и утонченных манер. В разных странах отдавалось предпочтение одному или двум инструментам, а остальные выполняли функцию сопутствующих. Так, в Испании наблюдалась гегемония гитары, в Италии – виолы и скрипки, Англии, Германии – духовой группы инструментов. С появлением фортепиано, сменившего в начале XVIII века клавесин и клавикорд, возникли широкие возможности для выражения глубоких и разнообразных чувств и эмоций, так как этот инструмент, обладая большой клавиатурой и силой звучания, обеспечивал виртуозность игры – мечты любого музыканта. Не случайно развитие пианизма приходится на эпоху романтизма и связано с такими именами европейских музыкантов, как немец Шуман, венгр Лист, поляк Шопен. В этом ряду Шопену принадлежит особое место, так как польский гений музыки писал только для фортепиано или с участием фортепиано. Его музыка, как и исполнительский стиль, определили по меньшей мере три стилевых направления в европейском музыкальном искусстве – 1) пылкий романтический, воплощенный в фантазиях, этюдах, концерте, 2) утонченный, рафинированно-галантный – в прелюдиях, мазурках, ноктюрнах, вальсах, и, наконец, 3) экспрессивно-драматический – в полонезах, сонате с похоронным маршем, балладах.

Вместе с тем, развитие европейского, прежде всего польского пианизма, определило целый ряд изменений не только в исполнительском искусстве, но и в композиторском творчестве. В первую очередь, следует говорить о модификации исконно академических музыкальных жанров – сонат, этюдов, фантазий, в которые были включены неакадемическая бытовая танцевальная лексика. Также следует говорить об изменении статуса ряда прежде неакадемических жанров – мазурки, краковяка, польки, которые, будучи имманентно прерогативой бытовой, народной музыки, исполняемой соответственно на народных инструментах – баяне, домре, дудке, – обрели статус жанров академической музыки. И именно благодаря Шопену. Тем самым произошли, с одной стороны, расширение репертуара академических инструментов, с другой – обогащение круга музыкально-выразительных средств произведений, с третьей – академизация народных инструментов за счет введения в их концертно-исполнительский практикум академического репертуара – музыки Баха, Вивальди, Шопена, Листа, Чайковского, Рахманинова, современных композиторов, в том числе белорусских. Со времени романтиков самым важным критерием музыкальности высказывания исполнителем стали чувственность, эмоциональность, эталоном мастерства – бриллиантовая техника, виртуозность. Именно эти качества музыки были заложены в музыке романтиков, прежде всего Шопена, которые и определили новые аспекты исполнительства на различных инструментах.

В центре нашего внимания – искусство игры на народных инструментах, занимающее в музыкальной культуре Беларуси особое место[1]. Его развитие было связано с совершенствованием исполнительского мастерства, активизацией фестивального движения, с проведением конкурсов, декад и смотров, что способствовало сближению разных генераций музыкантов и адаптации игры к новым музыкальным реалиям. Главной интенцией современного народно-инструментального исполнительства выступало выявление «академической», концертной функции инструментов, преодоление ими границ исторически сложившегося «народного» предназначения, что открывало для музыкантов и исполнительского искусства в целом новые перспективы.

Пересмотр традиционных представлений о самих инструментах занял определенное время и был связан с совершенствованием их конструкции (деятельность И. Жиновича, В. Пузыни, В. Щербака, А. Кремко), развитием системы профессионального музыкального образования и расширением репертуара. Этот процесс сопровождался обогащением средств музыкальной выразительности и ростом исполнительского мастерства. В итоге народно-инструментальное искусство было выведено на качественно новый художественный уровень: народные инструменты заняли место, равное академическому инструментарию.

Как известно, другие виды искусства могут фиксировать внешний мир или его фрагменты, тогда как музыка лишь «намекает» на него, сосредоточивая внимание на оценке действительности, на выражении мироощущения исторически конкретного человека, выражая себя через посредство концертирующего музыканта. Академическое направление исполнительства на народных инструментах в контексте общих тенденций современного белорусского концертного исполнительского искусства обнаруживает и свои индивидуальные черты, сложившиеся в условиях художественно-исторического развития. С одной стороны, концертный вид исполнительства, например, на цимбалах, создает свой образ инструмента, имеющий национальные истоки и являющийся ярким тембровым воплощением белорусской культуры, с другой – цимбалисты стремятся достичь звукового уровня традиционных академических инструментов. Расширение гра-

[1] У истоков современного национального искусства игры на народных музыкальных инструментах стояли выдающиеся музыканты – И. Жинович, И. Жура, Л. Дергай, В. Дубинский, Т. Евстратова, С. Новицкий, А. Остромецкий, Д. Рудько, К. Сушкевич, С. Урбанович, Х. и Н. Шмелькины, М. Щербо, Д. Рудько, Г. Селянтьев, П. Шадюн, которые заложили фундамент музыкально-исполнительского мастерства. Родоначальником белорусской цимбальной школы является цимбалист, дирижер и композитор, народный артист СССР (1968), Лауреат Государственной премии Белорусской ССР (1968) Иосиф Иосифович Жинович. По его инициативе в Белорусской консерватории был открыт класс цимбал. Его первыми учениками стали Н. Шмелькин. А. Конович, Я. Бобрович. Одним из самых именитых учеников, создавшем современную исполнительскую школу игры на цимбалах, является Евгений Гладков. Жинович был членом Союза композиторов СССР, занимаясь сочинением музыки. Это обработки белорусских народных песен, переложения пьес для народного оркестра др. авторов, композиции «Сказ о Белоруссии» (1969), «Лявониха», музыка к поэмам А. Кулешова «Цимбалы» и «Только вперед» (совм. с Петром Подковыровым); пьесы для квартета цимбал – Белорусская сюита (1945), Белорусская песня и танец (1944); для цимбал и фортепиано – Белорусская танцевальная сюита, Белорусская протяжная и хороводная (1946), Белорусская мелодия (1966) и др.

И. Жиновичем написаны и литературные сочинения: Государственный Белорусский народный оркестр. Минск, 1958; Белорусские цимбалы. Минск, 1958; Школа для белорусских цимбал, Минск, 1948; Государственный белорусский народный оркестр, Минск, 1958; Оркестр цимбалистов. Минск, 1968 и др.

ниц своей специфики в данном случае осуществляется благодаря репертуару и мастерству исполнителей. Репертуар же создается композитором.

В сочинениях белорусских композиторов 70–90 годов XX в. для – или с участием народных инструментов наметилась тенденция индивидуализации всех параметров музыкальной композиции, ярко проявившаяся в сфере тематизма и образно-смысловой концепции сочинений. Преломление интонаций народных песен и наигрышей стало еще более оригинальным и неповторимым. В произведениях названного периода ведущую роль начинают играть развернутые темы, получающие интенсивное симфоническое развитие (симфония «Память земли» Андрея Мдивани). Элементы народно-песенной и танцевальной музыки теперь выполняют особые – тембральные, эмоционально-образные, формообразующие-функции (пьесы для народного оркестра А. Мдивани, В. Кузнецова, В. Курьяна). Композиторы обращаются к древнейшим пластам фольклора и используют интонации старинных протяжных песен, причетов (произведения В. Помозова). Как явление народно-песенного творчества, заметно влияли на средства музыкальной выразительности и такие приемы игры, как частушечность, однако не в первозданном виде, а в подчеркивании и заострении наиболее характерных признаков (Концерт для балалайки с оркестром Г. Гореловой).

Раздвигает интонационные рамки музыки для народных инструментов и колокольность как один из символов христианской музыкальной ментальности (симфония «Память земли» Андрея Мдивани). Помимо усложнения и обогащения тематизма сочинений заметна активизация использования методов вариантного развертывания и остинато, построенных на бесконечном вращении одних и тех же интонаций (С. Хвощинский, пьесы и обработки белорусских народных танцев для народного оркестра).

Новый круг образов потребовал переосмысления темброво-выразительных возможностей народных инструментов, поиска новых приемов игры и характера звучаний. Отсюда – широкое применение разновидностей и подвидов, расширение ударной группы, нетрадиционных способов звукоизвлечения. В партиях народных инструментов закрепляются разнообразные виды штрихов – giissando, tremolo, большая и малая дроби, «скользящие» и «ударные» эффекты (например, в произведениях В. Курьяна). Тембр народных инструментов становится важной составляющей драматургии, играя большую роль в контрастировании крупных разделов сочинений («Жалейка» В. Кузнецова).

Все это требовало от музыканта высокого исполнительского класса, связанного с большим усердием и музыкальностью исполнителя. В исполнительской культуре периода крайне весомым оказался вклад Анатолия Курмакина, Николая Марецкого, Николая Севрюкова, Татьяны Степановой, Тамары Шафрановой, Евгения Гридюшко. Особенностью исполнительского стиля музыкантов стала ориентация не только на техническое мастерство и безупречную технику, но прежде всего на смысл в музыке, который есть отражение внутренней жизни человека, порождаемой его деятельностью и внешним предметным миром.

Отражение внутренней жизни, находящейся в отношении постоянной корреляции с внешней жизнью, с которой ассоциируется музыкальная образность и, которую она в себя включает, стало первостепенной задачей национальной исполнительской культуры, что сказалось на высоких результатах их выступлений на международных конкурсах и на достойных оценках европейских критиков. И поскольку музыкой человек создает свой духовный образ, который и в

реальности, и в искусстве может существовать лишь в предметном окружении, в процессе жизни, то ориентация исполнителей на высокий дух и на смысл музыки оправдала себя и в дальнейшем: о белорусской исполнительской школе заговорили в мире музыки и она органично вошла в контекст современного исполнительского искусства.

Характерной особенностью современного периода, развития белорусского концертно-исполнительского искусства игры на народных инструментах явилось его выделение в одну из самых значимых сфер национальной культуры. Исполнитель стал заказывать музыку композитору, исполнял ее и вводил в свой репертуар. Такова практика Евгения Гладкова, Михаила Козинца, Татьяны Степановой, Леонида Черняка. В частности по инициативе Михаила Козинца были написаны и затем исполнены Национальным академическим оркестром народных инструментов им. И. Жиновича целый ряд произведений, вошедших в репертуар оркестра – «Из рога всего много» А. Рощупкина, «Батлейка» и «Сельские музыканты» В. Помозова, концертные пьесы и симфония «Память земли» А. Мдивани, пьесы В. Курьяна. Сочинения были написаны в новой, современной манере, и музыкантам-исполнителям пришлось осваивать и алеаторику, и сонорность, и додекафонию. При этом у исполнителя, как правило, возникала ярко выраженная потребность в индивидуальной трактовке, варьировании, аранжировке нотного текста. Такое озвучание музыки выделялось яркостью и новизной музыкального мышления, что подтверждает мысль о том, что создаваемая музыкой звуковая предметность не отсылает слушателя к тем или иным аспектам реальной действительности, но строится по законам современной действительности.

Расцвет белорусского народного концертно-исполнительского искусства последней трети XX столетия связан с деятельностью целой плеяды национальных музыкантов. Широкое признание белорусской концертно-исполнительской школе принесли такие исполнители на народных инструментах, как народные артисты Республики Беларусь Евгений Гладков и Светлана Лясун, заслуженные артисты Республики Беларусь Лариса Рыдлевская, Галина Осмоловская, Николай Севрюков, Александр Кремко, Татьяна Степанова, Владимир Ткач, Валерий Живалевский.

Наряду с сольным исполнительством важное место в национальной исполнительской культуре принадлежит ансамблевому исполнительству. Толчком для развития ансамблевой игры на народных инструментах явился ансамбль народных инструментов, который затем стал основой оркестра белорусских народных инструментов. Первым ансамблем народных инструментов в Беларуси стал ансамбль «Милавица» под управлением цимбалистки Татьяны Степановой. Творческую инициативу этого коллектива подхватили многие музыканты-исполнители. Начали появляться как однотипные по составу коллективы (например, трио баянистов «Минск», цимбальный ансамбль «Лилея»), так и разнотипные, более разнообразные по количеству и тембровому составу ансамбли. Особое место в ряду исполнительских коллективов принадлежит Октету балалаек «Витебские виртуозы», имеющего звания лауреатов V Всесоюзного конкурса артистов эстрады (1 премия, 1973), Республиканских конкурсов артистов эстрады (1977) и оркестровых коллективов (1992), проходивших в Москве и Минске.

В ансамблевом исполнительстве всегда присутствует активный поиск новых тембровых и выразительных средств. Со второй половины XX столетия появляются ансамбли смешанного типа, например «Концертное скерцо» В. До-

рохина включает баян, скрипку и фортепиано. Ансамблевые произведения требуют не только виртуозного овладения техническими приемами и широкой звуко-красочной палитрой народного инструмента, но и передачи всех образно-эмоциональных тонкостей при раскрытии глубокого художественного замысла композиции («Танцы Поозерья» А. Ращинского). Не утрачивая глубинных связей с традициями коллективного музицирования и благодаря привнесению новаторских технических и выразительных приемов, сформировавшихся в области сольного исполнительства, происходит существенное обновление звукового образа народных инструментов в условиях ансамбля.

Таким образом, поддержание искусства игры на народных инструментах на высоком профессиональном уровне в рассматриваемый период способствует сохранению национальных культурных традиций. Новые художественные идеи, воплощенные в искусстве игры на народных инструментах, активизировали развитие и расширение их тембрового спектра и технических возможностей. В опоре на исполнительское мастерство ведущих инструменталистов был значительно расширен исполнительский репертуар, вошедший в сокровищницу отечественной музыкальной культуры (произведения В. Иванова, В. Кузнецова, В. Курьяна, А. Мдивани, Д. Смольского). Расцвет белорусского народного инструментального исполнительства объясняет повышение интереса к данной области отечественной культуры со стороны крупных современных композиторов, и уравнивает в правах этот вид творчества с остальными академическими ветвями исполнительства. Достигнув высокопрофессионального уровня развития, искусство игры на народных инструментах продолжило свое развитие в последующие годы.

А. Демидович

АРХИТЕКТУРА БЕЛАРУСИ ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ РОССИЙСКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В российской дореволюционной историографии тема ренессансного искусства в Беларуси не являлась проблемой специального научного исследования. Проводимая правительством русификаторская политика в отношении западных губерний империи предъявляла свои требования к научным исследованиям. Поэтому труды по архитектуре Беларуси до определенной степени были тенденциозными. Изучение памятников архитектуры Беларуси началось только после 1863 года как результат политики российского правительства, проводимой со специфической целью «разыскания в крае древнерусских памятников или следов тех из них, которые в слепой ненависти к православию и русской народности были уничтожены» [19, с. 4].

С середины XIX в. в российской исторической литературе появляется ряд специальных работ, посвященных истории древнерусской архитектуры, в контексте которой исследовалась архитектура средневековой Беларуси. Российский ученый А.А. Мартынов высказал мысль о влиянии и зависимости архитектурных форм церковных памятников «Западной Руси» от византийского стиля,

но обратил внимание на то обстоятельство, что, начиная со второй половины XV в., происходило интенсивное влияние итальянской архитектуры на «западнорусское зодчество» [7, с.10]. Другой российский ученый И.М. Снегирев назвал период XVI в. эпохой «итальянско-русского зодчества», подчеркивая немаловажную роль итальянских мастеров в процессе формирования средневековой западнорусской архитектуры [13, с. 74]. Мнение о сближении «западнорусских» храмов с западноевропейскими образцами было поддержано также Ф.Г. Рихтером [10, с.18].

Однако проблема развития архитектуры в Беларуси в российской историографии не была предметом специального исследования. Практически все труды обходили этот вопрос полным молчанием, и даже в капитальном издании И.Б. Грабаря в статье «Каменное церковное зодчество на Украине», Г.Н. Павлуцкого посвященной архитектуре ВКЛ, оставлялась совершенно без внимания территория Беларуси [4]. По идеологическим соображениям перед российской исторической наукой была поставлена цель доказать единообразие развития архитектурных форм западной и восточной Руси. Поэтому «западнорусские» памятники церковного зодчества исследовались в контексте развития средневековой русской православной культуры. Исследование архитектурных памятников проводилось исключительно с исторической или археологической точек зрения, историко-художественное значение памятников зодчества совершенно не рассматривалось [19, с. 5].

Тем не менее, российские исследователи сделали много важных замечаний относительно особенностей развития архитектуры Беларуси эпохи Возрождения. Так, например, Е. Виоли-ле-Дюк полагал, что, несмотря на сильное итальянское влияние, западнорусская архитектура сохранила своеобразие самостоятельной формы. Исследователь утверждал, что в работах итальянских архитекторов самобытное русское зодчество достигло своего развития [3, с. 9]. Н.В. Султанов пришел к заключению о существовании «смешанного стиля» в западнорусской архитектуре XVI в., суть которого состоит в том, что в образовании плана и стен лежит готическое начало, а украшения выполнены в ренессансном характере [16, с.12]. Такой стиль, по мнению ученого, являлся выражением нового направления в архитектурном искусстве [17, с. 38]. В.В. Суслов, изучая «западнорусскую» архитектуру в контексте политической и религиозной жизни края, выделил немаловажную роль церковной унии на процесс сближения православной церковной архитектуры с римско-католической [18, с. 49]. Н.В. Покровский пришел к заключению, что деятельность итальянских архитекторов не была совершенно свободной, она должна была согласовываться с русскими преданиями, находившими свое выражение в памятниках православной старины русских зодчих. Таким образом, исследователь сделал вывод: «Итальянские архитекторы относительно русских храмов зодчества ограничивались почти одною только техническою стороною. Однако они создали и разработали совершенно новые циклы изображений и внесли в храм частные черты национальных верований, наряду с формами, позаимствованными на западе. Это был значительный шаг вперед, но он не отразился на художественной стороне зодчества» [9, с. 66].

Социально-политическая обстановка в крае в середине XIX в. обусловила научный интерес к исследованию архитектуры. Начиная с 60-х гг. XIX в., под эгидой правительства организуются специальные археологические экспедиции для изучения истории культуры края, активизируется деятельность местных архео-

графических комиссий и краеведческих обществ. Собранные правительственными экспедициями и местными любителями старины археологические и исторические материалы вошли в последствии в издание П.Н. Батюшкова [1; 2]. Сбором сведений по религиозно-церковным памятникам Витебской губернии, по повелению Императорского археологического комитета, занимался А.М. Сементовский [12]. А.К. Киркор в третьем томе «Живописной России» описал много древних памятников Беларуси эпохи Возрождения [6]. Любитель местной старины А.П. Сапунов, описывая витебские и полоцкие памятники церковного зодчества, указал на значительное влияние на них в XVI в. западноевропейской архитектуры [11, с. 24]. Опираясь на описания А.П. Сапунова, А.М. Павлинов рассмотрел в контексте средневековой русской православной архитектуры некоторые витебские и полоцкие памятники церковного зодчества, определил их специфику, обусловленную, по его мнению, западноевропейским влиянием [8, с.1].

Отдельная работа Е.Ф. Карского посвящена православным святыням, православному искусству города Вильно. Он отметил в ней прогрессивно усиливающееся влияние художественных западноевропейских форм как результат «коварства унии и усиливающейся национально-религиозной борьбы» [5, с. 6–17]. В.В. Стасов и С.Г. Строганов описывали внешний вид некоторых православных церквей Беларуси XVI в., отметили сильное влияние на них католической архитектуры [14, с. 7], [15, с. 21].

Ряд интересных очерков по истории замковой и церковной архитектуры можно обнаружить в губернских епархиальных ведомостях, «Вестнике Западной России», «Виленском календаре», «Памятных книжках» белорусских губерний, «Трудах Московского Археологического Общества», «Трудах IX Археологического съезда в Вильно» и других.

Исследователи местной старины, однако в своих работах не делали обобщающих выводов. В них отсутствует систематизация местных памятников. Далеко неполная характеристика архитектурных стилей и особенностей влияния на них местных традиций. Причиной исчезновения памятников православной культуры в Беларуси и приближения к западноевропейским образцам древнерусских архитектурных форм, по их мнению, являлись политические и религиозно-церковные унии.

Таким образом, в российской дореволюционной историографии исследование архитектуры Беларуси эпохи Возрождения сводилось исключительно к попыткам обосновать их единство с русскими православными традициями. По идеологическим соображениям «западнорусские» памятники церковного зодчества исследовались в контексте развития русской православной культуры. При этом, с одной стороны, преувеличивалось византийское влияние, с другой – оставались совершенно без внимания элементы западноевропейских искусствоведческих форм, которые играли важную роль во многих памятниках белорусской старины. Наконец, совсем не были определены самобытные черты в «западнорусском» зодчестве, которые содержали в себе национальные элементы древней архитектуры Беларуси.

Список литературы

1. Батюшков, П.Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края / П.Н. Батюшков. – СПб.: Изд-во М-ва внутр. дел, 1890. – 183 с.

2. Батюшков, П.Н. Памятники русской старины в западных губерниях империи / П.Н. Батюшков. – СПб.: Изд-во М-ва внутр. дел, 1872. – 266 с.

3. Виоли-ле-Дюк, Е. Архитектура в России от X по XVIII век / Е. Виоли-ле-Дюк. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1878. – 256 с.

4. Грабарь, И.Э. История русского искусства: в 6 т. / И.Э. Грабарь. – М.: Тип. И. Кнебеля, 1911. – Т. 2. – 478 с.

5. Карский, Е.Ф. Православные святыни города Вильно / Е.Ф. Карский. – СПб.: Постоянная комиссия народного чтения, 1899. – 35 с.

6. Киркор, А.К. Литовское и Белорусское Полесье / А.К. Киркор // Живописная Россия. Отечество наше в его историческом, экономическом и бытовом значении: в 3 т. – СПб.: Изд-во Вольфа, 1882. – Т. 3. – 494 с.

7. Мартынов, А.А. Речь об архитектуре в России до XVIII ст. / А.А. Мартынов. – М.: Тип. И. Смирнова, 1838. – 12 с.

8. Павлинов, А.М. Древние храмы Витебска и Полоцка / А.М. Павлинов. – М.: Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1891. – 26 с.

9. Покровский, Н.В. Очерки памятников православной иконографии и искусства / Н.В. Покровский. – СПб.: Тип. А. Катанского, 1894. – 370 с.

10. Рихтер, Ф.Г. Памятники древнего русского зодчества / Ф.Г. Рихтер. – М.: Унив. тип., 1850. – 247 с.

11. Сапунов, А.П. Памятнки времен древних и новейших в Витебской губернии / А.П. Сапунов. – Витебск: Тип. Г.П. Подземских, 1903. – 96 с.

12. Сементовский, А.М. Белорусские древности / А.М. Сементовский. – СПб.: Тип. Н. Стефанова, 1890. – 137 с.

13. Снегирев, И.М. Русская старина в памятниках церковного и гражданского зодчества / И.М. Снегирев. – М.: Тип. В. Готье, 1851. – 182 с.

14. Стасов, В.В. Православная церковь в Западной России в XVI в. / В.В. Стасов. – СПб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1882. – 11 с.

15. Строганов, С.Г. Архитектура в России от X по XVIII вв. / С.Г. Строганов. – СПб.: Тип. Акад. наук, 1878. – 361 с.

16. Султанов, Н.В. История архитектуры у народов средних веков и нового времени / Н.В. Султанов. – СПб.: Тип. Лазовского, 1878. – 468 с.

17. Султанов, Н.В. Рецензия на сочинение А. Павлинова: История русской архитектуры / Н.В. Султанов. – СПб.: Тип. Скороходова, 1897. – 45с.

18. Суслов, В.В. Очерки по истории древнерусского зодчества / В.В. Суслов. – СПб.: Тип. А.Ф. Маркса, 1889. – 124 с.

19. Шчакаціхін, М.М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва: у 2 т. / М.М. Шчакаціхін. – Мінск: Друк Інбелкульта, 1928. – Т. 1. – 385 с.

И. Фёдоров

ФОРМИРОВАНИЕ ГОРОДСКОЙ ЗАСТРОЙКИ ГРОДНО ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Во второй половине XIX в. происходили перемены в планировочной структуре и архитектурном облике города Гродно. Они были продиктованы целым рядом причин. Важнейшая из них заключалась во включении белорусских губерний в капиталистические отношения, которые активно стали развиваться после отмены крепостного права, в первую очередь в промышленности. Городское население постепенно утрачивало прежние экономические функции – мелкотоварного кустарного ремесла и лавочной торговли. Все более заметным на улицах и площадях становился образ горожанина, облаченного в рабочую спецовку, торопливо следовавшего к фабричным окраинам. Эпоха промышленного производства не могла не отразиться на градостроительном развитии Гродно.

К середине XIX в. в городе в основном была сформирована застройка центральной части, которая включала в себя кварталы, очерченные улицами Соборной (Советская), Садовой (прежде – Роскошь, Доминиканская, Муравьевская, современная – Э. Ожешко), Купеческой (К. Маркса), Софийской (Ленина) и ряда других. Формировалась сеть новых улиц и переулков, вызванных ростом городского населения.

Определяющим направлением в городской застройке второй половины XIX в. явился рост объемов гражданского строительства. Расширение городской территории и, соответственно, застройки, шло преимущественно за счет жилого фонда.

Увеличивалось количество зданий, предназначенных для жилья, причем соотношение каменных и деревянных в итоге кардинально изменилось. Если в начале века это составляло 1:11; то в конце – почти 6:1. Удельный вес сооружений, возведенных из кирпича, вырос почти в 15 раз.

Причин такого стремительного роста было несколько. Во-первых, строительная техника к этому времени уже базировалась на конструкциях из кирпича, цементно-известковых смесях и металле; во-вторых, в городе все больше возводилось зданий как общественного, так и промышленного назначения – исключительно каменные. В- третьих, учитывались последствия опустошительного пожара 1885 г., который практически уничтожил всю его деревянную застройку, заставляя в подавляющем большинстве случаев отказываться от легковоспламеняемых материалов. Этого же требовали нормы строительного устава, которыми руководствовались архитекторы и строители при возведении как жилых, так и нежилых сооружений. Меры противопожарной безопасности должны были строго соблюдаться как на стадии проектирования, так и непосредственного строительства зданий. В конце 80-х годов XIX века, как следует из документов, в Гродно производился планомерный снос «ветхих» построек, потенциально опасных с точки зрения их возгорания [1, оп. 2, д. 494]. Наконец, при возведении зданий предпочтение отдавалось, как правило, двух- и трехэтажным, на что в немалой степени влияла относительная доступность металлических конструкций – двухтавровых балок, швеллеров, которые доставлялись железной дорогой из российских губерний.

Обращает на себя внимание тот факт, что за 87 лет в городе общее количество зданий увеличилось в 1,5 раза. Каменные сооружения значительно превосходили деревянные по объемам используемой площади. Панораму уличной застройки формировали 2-х и 3-х этажные дома из кирпича, а также многочисленные сооружения коммунального назначения, что не могло не отразиться на плотности застройки городских территорий. Об этом свидетельствует отчет Гродненского губернского строительного отделения, в котором сказано, что в 1894 г. в городе всего было 3671 строение, большая часть из которых относилась к нежилым, главным образом – котельным, складам и т.п.[1, оп. 2, д. 1290].

Однако не только нарастающие объемы застройки определяли перемены в развитии Гродно. Вторая половина века привнесла в процессы городского строительства совершенно новые явления.

Следует согласиться с мнением, высказанным Ю.Н. Кишиком на страницах своей монографии «Градостроительная культура Гродно», что узловым моментом в развитии города «навсегда определившим специфику его пространственно-планировочной структуры, стала прокладка железнодорожной линии

Петербург – Варшава в 1862 г.» [4, с.180]. Железнодорожная магистраль в виде протяженной глубокой земляной выемки шириной до 80 м и глубиной до 20 м и комплекс зданий вокзала на многие десятилетия воспрепятствовали дальнейшему развитию города в северо-восточном направлении.

Однако, размышляет упомянутый автор, «как нередко бывает, эти же самые обстоятельства получили и положительное значение. После прокладки железной дороги Гродно стал городом с фиксированными параметрами территории исторической части, с четкими природными и рукотворными границами» [4, с.181]. В любом случае, средневековая планировочная традиция в застройке Гродно была окончательно разрушена. Во второй половине XIX в. необходимость в просторных площадях с располагавшимися на них архитектурными доминантами – соборами или дворцами (как правило, с парками) перестала быть востребованной. Город перестал нуждаться в замкнутых пространствах, образованных кварталами – комплексами монастырей Фарного (Иезуитского), Бригитского, Бернардинского, Доминиканского (разрушенного в 1874 г.) и других зданий храмов в исторической части, что было весьма характерно для его средневекового периода.

Общественные, а затем и жилые здания стали сооружаться вдоль улиц, формируя, во-первых, этажность общей застройки, во-вторых, ширину проезжей части. Кроме того, художественное решение фасадов всей застройки укладывалось, несмотря на относительное разнообразие, в формулу «унифицированный дизайн». Последнее было связано с требованиями, которые предъявлялись архитекторам относительно фасадного оформления. Губернским архитекторам регулярно рассылались из столицы т.н. «альбомы» типового оформления фасадов зданий различного предназначения. Дело оставалось за малым – выбрать из альбома подходящий вариант фасада и согласовать его с заказчиком. При этом последним чаще всего руководило стремление максимально сэкономить на строительстве. Автору неоднократно приходилось встречать в архивных документах переписку архитекторов с заказчиками, в которой они прилагали усилия убедить будущих владельцев зданий заказать различные варианты решения фасадов. Компромисса удавалось достичь, как правило, относительно зданий, формирующих непосредственно уличную композицию. Что касается сооружений во внутренних пространствах кварталов, то внешне они выглядели совершенно безликими.

Важно подчеркнуть, что новые тенденции застройки Гродно заставляли в корне менять мировоззрение самих горожан. Столетиями их предки жили преимущественно в отдельных домах с обязательными подворьями, огородами и садами. Город тогда представлял собой, по сути дела, конгломерат самостоятельных жилищно-хозяйственных комплексов, а немногочисленные объекты, символизирующие общегородские начала жизни (храмы, дворцы, площади, рынки) не нарушали психологии индивидуализма его жителей. Теперь все большее число горожан стали проживать не в домах в глубине собственных двориков, отделенных глухими заборами, а в квартирах, обращенными окнами и балконами на улицу, и становились свидетелями того, как с каждым новым днем рождалась иная, непривычная жизнь.

В истории гражданского строительства в г. Гродно второй половины XIX – начала XX вв. можно выделить, на наш взгляд, два этапа, каждый из которых был наполнен важными изменениями архитектурного значения.

В рамках первого этапа (1850-е – 1890-е гг.) в Гродно, равно как и в других губернских центрах Беларуси, происходили значительные трансформации, связанные с планировкой и структурой городской среды. Город из сравнительно компактного в конце XVIII – первой половины XIX вв. вырос в довольно сложный организм, где все более важную роль стали играть функциональные зоны – промышленная, торговая, транспортная, жилая.

Второй этап (1890-е – первые десятилетия XX в.) характеризовались тем, что в систему планирования застройки проникли идеи организации прямоугольной сетки кварталов, линейного развития центра в виде магистралей и параллельно-перпендикулярной разбивки новых улиц со скверами и небольшими площадями. При этом магистральная улица, которая соединяла исторический центр с возведенным в 1867 г. железнодорожным вокзалом (что в первую очередь характерно для Гродно) стала композиционной доминантой, главной транспортной артерией, средоточием общественно-административной жизни горожан. На Садовой улице концентрировались государственные, торгово-финансовые, коммерческие и культовые здания. Главная магистраль, помимо того, что превратилась в новый общественный центр Гродно, влияла на организацию объемно-пространственной композиции всего города, на развитие его уличной сети.

Происходило расширение трактовки понятия городского центра, которое было характерно для Гродно как в XVIII, так и в первой половине XIX вв. Постепенно возросло значение тех улиц, которые были прилегающими к Садовой – современные, Социалистическая, Советская, Ленина. Привокзальная площадь с момента начала регулярного железнодорожного сообщения тотчас же стала новой доминантой города. Заметной тенденцией во второй половине XIX в. стало развитие Занеманской части, а также застройки в юго-восточном и юго-западном направлении, где возникли новые улицы – Загородная, Южная и другие (т.н. «Новый Свет»).

В 1870 г. городским архитектором Соловьевым был разработан проект нового плана застройки г. Гродно, который, однако, не был утвержден [1, оп. 2, д. 1290]. В 1882 г. был принят план развития города, но он также неоднократно подвергался корректировкам с целью модернизации. Этот план в определенной степени отражал новые тенденции в градостроительстве Российской империи. Законодательная власть в городах перешла к городским думам, а исполнительная – к городским управам. Эти решения во многом способствовали конкретизации архитектурной политики применительно к нуждам города, удовлетворению запросов его населения. В плане делались акценты на улучшение транспортной сетки, расширение санитарных («зеленых») зон, ликвидацию неосвоенных площадей («пустырей») между застраивающимися кварталами [1, оп. 2, д. 271].

К числу запланированных и частично осуществленных работ следует отнести расширение уличных проездов с 2 до 10 сажень в квартале, образованным Виленским переулком и дальнейшую его застройку вдоль склонов, образованных руслом р. Городничанки; ликвидацию ветхих деревянных построек вдоль изгиба речки «так как это стесняет домовладельцев, заинтересованных в каменном строительстве этого квартала» [1, лл.12,17]. Что касается земельных участков, образованных обоими береговыми склонами, то здесь предполагалось «в гигиенических целях очистить банку (надо полагать – песчаные наносы. – *И.Ф.*) реки Городничанки для разведения растительности» с перспективой дальнейшего освоения этого перспективного района. Интересно заметить, что именно

этот фрагмент городской территории до настоящего времени не получил своего достойного оформления. Подобного мнения придерживается Ю.Н. Кишик, который размышляет о тенденциях застройки города применительно к началу 70-х гг. XX в.: «В окрестностях Советской площади до наших дней сохранились фрагменты городской среды, которые являются конгломератами случайных строений и неиспользуемых участков. Совершенно незачем было в 1970-е годы создавать общегородской центр в километре от существующего ядра, если... в сотне метров от Советской площади на берегу Городничанки раскинулись немалые пустыри» [4, с. 255]. Насколько известно, разработан план возведения в этом районе нового делового квартала – «Гродно Сити», который, возможно, ликвидирует эту многолетнюю проблему нерационального использования территории исторического центра.

Согласно плану 1882 г. предполагалось расширить улицу Большая Троицкая, Гимназический, Полицейский переулки и ряд других в этой части города. К числу первоочередных задач планировалось перекрыть мостом реку Городничанку, чтобы соответственно улучшить передвижение по улицам Софийской (Ленина) и Садовой, ликвидировать переулок, примыкавший к Садовой (участок между домом-музеем Э. Ожешко и корпусом университета на улице Ленина) и придать Софийской улице прямолинейный характер [1, оп. 2, д. 271]. Однако этим и ряду других задач не суждено было свершиться из-за случившегося 29 мая 1885 г. пожара в городе, который имел поистине катастрофические последствия и на долгое время заставивший архитекторов отложить задуманные планы.

В октябре 1901 г. был разработан очередной новый проект, содержавший корректировки плана 1882 г. Ряд изменений касался Занеманской части города («Занеманского форштадта»), которая в этот период активно осваивалась под жилую застройку. Проект вносил новые требования по разбивке земельных участков под застройку и транспортное сообщение. Отныне площадь кварталов не должна была превышать 2500 кв. саженей, а под каждый жилой дом с хозяйственными постройками отводился участок в 500 кв. саженей, причем между участками обязательно должна быть территория шириной не менее 10 сажень «во избежание пожаров» [1, лл. 3, 5]. Решение плана о переносе торговой площади с Белостокской улицы (часть современной улицы Горновых) к линии железной дороги было признано нецелесообразным, так как «было много несчастных случаев из-за испуга крестьянских лошадей»[1, л. 5].

На Занеманской части планировалось заселение территорий вблизи железнодорожного моста и далее по берегу вниз по течению, Между жилыми кварталами задумано было разбить несколько скверов и декоративных садов (ныне – ул. Поповича у места пересечения с ул. Советских Пограничников). Решено было также отказаться от указания плана 1882 г. построить в этом месте православную церковь, так как «место нелюдное и вдобавок еще рядом находится еврейское кладбище» [1, л.14]. В целом, освоение территории на левобережье Немана шло поступательно, но медленно. В документе за 1901 г. о темпах строительства отмечалось, что в «Занеманском форштадте всего 60 кварталов, а каменных строений нет практически... каменные постройки на окраине города не окупались, поэтому количество подобных построек следует снизить» [1, оп.1, д.1343, л.11].

Ежегодно в городе велись работы по благоустройству его улиц, площадей, скверов. Это подтверждается постановлениями городской думы. Так, в решении от 1899 г. указывается, что мещанину Станиславу Гурову отдавался подряд

сроком на 6 лет (с 1899 по 1905 гг.) «сплошное перемощение тех улиц и площадей, мостов, которые по наступлению весны окажутся испорченными на значительной протяженности» [1, д. 1050]. За 1899 год предполагалось привести в надлежащий вид 14 улиц и переулков.

Одновременно уделялось внимание и внешней инфраструктуре города. В частности, с 1885 по 1891 гг. приведены в соответствие с действовавшими стандартами улицы в квартале т.н. «Скидельской заставы» [1, оп. 2. д. 547], а также выводящее в том же направлении магистральное шоссе [1, д. 543].

В системе городской застройки важную роль играли административные здания и сооружения. Во второй половине XIX в. в архитектурном оформлении нарастало влияние эклектической стилистики, которая коснулась в первую очередь зданий, выполнявших административные и общественные функции. Одним из них было здание железнодорожной станции 2-го класса г. Гродно, построенное в 1867 г., как типовое сооружение на 7-м линейном участке дороги Варшава – Санкт-Петербург протяженностью 72 версты от Белостока до Гродно [3, с. 241]. В плане здание было прямоугольным с центральной двухэтажной частью и симметричными одноэтажными галереями. Фасад был декорирован полуколоннами и арочными узкими окнами [2, с. 183]. Здание вокзала было первым подобного типа, построенным в Беларуси. Более ста лет оно являлось памятником истории первой в Беларуси железной дороги и своеобразного инженерно-архитектурного искусства. К сожалению, этот памятник был разобран при строительстве нового здания железнодорожного вокзала в 1986 г.

В конце XIX – начале XX вв. в городе стали появляться сооружения, символизирующие собой наступление научно-технического прогресса. К их числу с полным основанием можно отнести башни городского водоснабжения, которые были построены Всероссийским акционерным водным товариществом. Площадка под башни была выбрана с учетом их возвышения над окружающей городской территорией. Кроме того, они не нарушали целостность сложившейся неподалеку городской застройки с кварталами улиц Купеческой (К. Маркса), Каретного переулка (Парижской Коммуны) и некоторых других.

Первая башня пущена в эксплуатацию к 1910 г. и именовалась Восточной. Годом позже была возведена Южная башня. Здания были в плане восьмигранными и достигали высоты более 22 м. По высоте строения были разделены на шесть частей [2, с.183]. Каждый уровень был разделен на отсеки, где размещались инженерные и служебные помещения. В верхней части находился многотонный металлический резервуар для воды. Конструкция бака была секционной с массивными заклепками. Все пространство сверху вниз пронизывали трубы для подачи воды в городскую систему. По периметру все уровни башни связывала винтовая металлическая лестница, освещаемая в светлое время небольшими окнами в стенных проемах. Фасады обеих башен были богато декорированы люками, пилястрами. С улицы стены были расчленены на четыре яруса карнизами с орнаментом и нишами с кокошниками. Восточная башня выглядит более сдержанной. Водонапорные башни могут служить нечасто встречаемым примером удачного синтеза инженерного и архитектурного мастерства.

Строительство башен свидетельствовало о том, что город стал обладать современными системами водоснабжения и отопления первоначально в его центральной части. В конце 80-х гг. XIX в. городские власти субсидировали строительство фильтров для очищения воды вытекающей с фабрик [1, оп. 2, д. 521].

Забота о санитарном и противопожарном состоянии городской территории нашла свое отражение во введении с сентября 1888 г. в «казенных» зданиях отопления исключительно на каменном угле и отказе от печного отоплениях [1, л.7]. Надо полагать, что на принятие такого решения повлияли трагические последствия пожара 1885 г.

Таким образом, во второй половине века развитие гражданской архитектуры Гродно была связано с все более возрастающим масштабом строительства и ремонта объектов общегородского назначения, которые придавали ему черты современного развивающегося города с новой функциональной и планировочной структурой.

Список литературы

1. Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно. – Фонд 8 «Гродненское губернское строительное отделение».
2. Архітэктура Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993. – 620 с.
3. Жихарев, С. Железнодорожное строительство в Гродненской губернии во второй половине XIX в. / С. Жихарев // Шлях да ўзаемнасці: матэрыялы XV міжнар. навук. канф., Гродна, 13–14 лістап. 2008 г. / рэдкал.: І. Крэнь, С. Мусіенка, І. Папоў, Я. Роўба. – Гродна, ГрДУ, 2009.
4. Кишик, Ю.Н. Градостроительная культура Гродно / Ю.Н. Кишик. – Минск: Научная книга, 2007. – 302 с.

В. Черепица

ЗАХОРОНЕНИЯ УРОЖЕНЦЕВ БЕЛАРУСИ НА ВАРШАВСКОМ КЛАДБИЩЕ «ПОВОНЗКИ» (1940 – 1980-е годы)

В скорбном покое кладбищ можно найти немало поучительного для истории. Варшавское кладбище «Повонзки» в этом смысле относится к одной из наиболее уникальных ее страниц. В этом своеобразном Пантеоне Польши нашли свое вечное упокоение многие польские знаменитости: видные политические и государственные деятели, люди науки, культуры, искусства, известные полководцы. Есть среди них и наши земляки – уроженцы Беларуси. К сожалению, вплоть до последнего времени на гродненской земле весьма мало знают как об этом уникальном кладбище, так и о жизни тех наших земляков, кто похоронен там среди наиболее известных граждан Польши.

Кладбище это, в последнее время – коммунальное, т.е. находящееся в ведении городских властей, в прошлом называлось военным, ибо на его территории уже вначале XIX века производились захоронения солдат и офицеров как Войска Польского, так и российской армии, чьи казармы размещались на западной окраине польской столицы. Хоронили здесь и участников восстаний 1830–1831, 1863–1864 годов. Во время строительства фортификационных укреплений вокруг города для нужд российской армии в этом районе постепенно стало формироваться и расти кладбище, где хоронили российских военнослужащих и чиновников. В 1872 году рядом с ним были построены церковь и лазарет. В 1912 году командование Варшавского военного округа оборудовало данную территорию под православное кладбище для умерших офицеров и нижних чинов варшав-

ского гарнизона. В годы Первой мировой войны на этом кладбище производились захоронения военнослужащих всех воюющих сторон. После восстановления независимости Польши данное место захоронения было передано Войску Польскому, под опекой которого оно было должным образом благоустроено. Во время немецкой оккупации Варшавы на кладбище предавали земле польских солдат, умерших в госпиталях в 1939–1941 годах, участников варшавского восстания, а также гражданских лиц. После освобождения польской столицы здесь было произведено масштабное благоустройство всей территории, проложены аллеи, установлены величественные памятники как на братских, так и на индивидуальных захоронениях. В 1964 году это место обрело название «Коммунальное кладбище – Повонзки» и было разделено на две части – военное и гражданское. В последующие годы на территории кладбища производились объемные работы по приданию ему статуса музея под открытым небом, последнему во многом способствовала искусная работа над надгробиями и памятниками варшавских инженеров, архитекторов и скульпторов.

Особым величием в архитектурно-художественном отношении отличается т.н. «Аллея Заслужоных». Здесь рядом с Болеславом Берутом, Юлианом Мархлевским, Анжеем Стругом и Юлианом Тувимом похоронен и гродненец Валериан Бердяев (07.03.1885 – 28.09.1956) – выдающийся дирижер и педагог. Родился В.В. Бердяев в Гродно, учился в Киеве, окончил консерваторию в Лейпциге. Дебютировал как дирижер в Дрездене в опере П.И. Чайковского «Евгений Онегин». Затем работал в Мариинском императорском театре, в Петербургском народном доме. В операх, дирижируемых Бердяевым, выступали такие видные мастера сцены, как Шаляпин, Собинов, Козловский, Нежданова, Максакова и др. С 1921 по 1925 годы Бердяев жил в Польше, где много выступал в симфонических концертах. Яркому таланту дирижера аплодировали в Германии, Швеции, Финляндии, Латвии, Эстонии, Чехословакии, Румынии, Венгрии и Болгарии. В 1925 году музыкант получил почетное приглашение из Советского Союза с предложением «поработать с рядом симфонических оркестров». На протяжении пяти лет он поочередно являлся главным дирижером Ленинградской филармонии, общеукраинского Оперного треста (Киев – Харьков – Одесса) и оперного театра в Свердловске. Будучи профессором Киевской консерватории, он подготовил ряд выдающихся учеников, в частности, П.Н. Климова и Н.Г. Рахлина. Последний в последующем являлся главным дирижером Государственного симфонического оркестра СССР. По возвращении в 1930 году в Польшу Бердяев занимался педагогической деятельностью в высших музыкальных школах Варшавы, Кракова, Познани. Руководил Краковской филармонией, Варшавской и Познанской оперой. Выдающийся интерпретатор классической музыки и замечательный педагог был награжден рядом высоких наград Польского государства [7, s. 37; 5, с. 89–93; 3, с. 43].

Кроме В.В. Бердяева, на «Аллее Заслужоных» похоронены и другие деятели культуры, родившиеся на белорусской земле. Среди них: Ян Метковский (04.03.1923 – 04.07.1978) – известный польский публицист и государственный деятель. Родился в Несвиже на Минщине. С 1944 года работал редактором на польском радио. С 1972 года – вице-председатель Комитета по телевидению и радиовещанию. С 1974 года – председатель Главного правления Союза журналистов Польши, а с 1975 года – кандидат в члены ЦК ПОРП. В 1978 году являлся министром культуры и искусства ПНР.

Многое связывало с Беларусью и Польшей семейство Петрусевичей. Один из них – видный зоолог и эколог, политический деятель Казимир Петрусевич (23.03.1906 – 26.03.1982). Родился он в Минске. В 1930-е годы являлся членом Коммунистического Союза Молодежи Польши и Компартии Польши, был связан с группой «По-просту». В послевоенные годы работал на высоких должностях в министерствах торговли и транспорта. В 1949–1952 годы – заведующий Отделом науки УК ПОРП. В 1949–1968 годах – профессор Варшавского университета, один из основателей и действительный член Польской Академии Наук, основатель и многолетний директор Института экологии ПАН (1952–1972), а также секретарь Отделения биологических наук ПАН (1962–1969). Казимир Петрусевич являлся автором ряда крупных трудов по истории экологии, биологии и эволюционизма. Был отмечен высокими правительственными наградами [7, s.76, 85].

Значительный вклад в общественно-революционное движение Беларуси внес отец видного польского ученого и политического деятеля – Казимир Адамович Петрусевич (04.03.1872, Душево Слуцкого уезда Минской губернии – 11.08.1949), участник 1-го съезда РСДРП, один из организаторов Екатеринославского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». За свою революционную деятельность с 1898 года семь лет отбывал наказание в тюрьмах и в ссылке в Вологодской губернии. С 1905 г. жил в Минске. Принимал активное участие в организации забастовки минских железнодорожников в годы первой революции в России. Как профессиональный адвокат, защищал Я. Коласа, осужденного за участие в организации съезда белорусских учителей. В 1911–1914 годах находился в эмиграции. В марте 1917 года от имени польских пролетариев приветствовал Минский Совет рабочих и солдатских депутатов. В начале 20-х годов XX в. работал в Варшаве, затем в Вильно в качестве университетского профессора, занимался адвокатской деятельностью. На судебном процессе 56-ти защищал членов Белорусской крестьянско-рабочей громады, в 1934 году – поэта Максима Танка, брошенного в тюрьму за революционную деятельность. Уволен из Виленского университета за организацию протеста по делу Брестского процесса 1931–1932 годов над представителями левой оппозиции парламентариев. В 1945–1948 годах – судья Верховного суда ПНР. Судя по всему, умер и похоронен в Варшаве [6, с. 486].

На «Аллее Заслужоных» похоронен видный польский писатель и общественный деятель, уроженец г. Минска – Ежи Путрамент (27.11.1910 – 23.06.1986). После окончания филологического факультета Виленского университета в 1934 году он входил в состав организации «Фронт», связанной с КПЗБ. Являлся литературным сотрудником ее газет «Poprostu» («По-просту») и «Karta» («Листок»). Одна из его статей на страницах «По-просту» была посвящена забастовкам на Лидской обувной фабрике «Ардаль»). В 1939–1944 годах Путрамент являлся одним из организаторов Союза польских патриотов в СССР и 1-й армии Войска Польского. Редактировал газеты «Rzeczpospolita» и «Dziennik Polski». В 1945–1950 годах являлся послом ПНР в Швейцарии и Франции. Кандидат в члены ЦК ПОРП. В разные годы являлся Генеральным секретарем и вице-председателем Союза польских писателей. Многолетний депутат польского Сейма. Главный редактор «Nowej Kultury» («Новой культуры»), «Trybuny Literackiej» («Литературной трибуны»). Отмечен высокими наградами ПНР. Автор ряда романов, сборников, публицистики и воспоминаний. На белорусский язык произведения Ежи Путрамента переводили М. Танк, В. Домашевич, Я. Миско, П. Стефанович [1, с. 518].

В квартале 12 А кладбища «Повонзки» находится могила Марии Березовской (псевдоним – «Майя») – известной в Польше художницы. Родилась она в Барановичах 13 апреля 1898 года. Училась художественному мастерству в Петербурге, Варшаве, Кракове и Мюнхене. В годы немецкой оккупации Польши прошла через ужасы фашистских концлагерей в Павиаке и Равенсбрюке. Сотрудничала с такими изданиями, как «Cyrulik Warszawski» («Цырулик Варшавски»), «Szpilki» («Шпильки»). Особую популярность снискала себе циклом иллюстраций к классическим произведениям польской и мировой художественной литературы. Лауреат ряда литературных премий. Умерла в Варшаве [7, s. 138].

Отличительной особенностью кладбища «Повонзки» в целом и «Аллеи Заслужоных», в частности является большое количество захоронений военных деятелей – участников Второй мировой и Великой Отечественной войн. Один из них – Александр Вашкевич. Скупые строчки сведений свидетельствуют о том, что родился он 28 августа 1901 года в м. Беловеж на Гродненщине. Белорус. В 18 лет добровольно вступил в Красную Армию. Участник гражданской войны. В 1925 году окончил пехотное военное училище в Смоленске, в 1934–1936 годах – начальник штаба 211-го пехотного полка. С 1936 по 1942 год – начальник отдела боевой подготовки Военной академии имени М.В. Фрунзе. В январе 1942 года – командир 293 пехотного полка. С февраля 1943 года на Воронежском, Степном, 2-м и 1-м Украинских фронтах. Отличился при форсировании Днепра. В ночь на 27 октября 1943 года умело организовал переправу полка у д. Переволочная, что на Полтавщине; без потерь в живой силе и технике полк закрепился на плацдарме, а затем успешно продолжил наступление. В сентябре 1944 года Герой Советского Союза, полковник А.А. Вашкевич был направлен для дальнейшего прохождения службы в составе 2-й армии Войска Польского. Организатор и первый командир ее 5-й пехотной дивизии. С ноября 1944 года – генерал бригады Войска Польского. Командовал дивизией в Берлинской операции. 21 апреля 1945 года вместе со штабом оказался в окружении в районе Фёрстген к северу от Будзичина. На следующий день, пробиваясь из окружения, будучи раненым, был взят в плен и замучен фашистами. После окончания войны прах Вашкевича был перевезен в Варшаву и похоронен в Уяздовском парке, а затем перезахоронен на кладбище «Повонзки» [1, с. 106; 2, с. 137; 7, s. 48].

Неподалеку от А.А. Вашкевича в мае 1969 года был похоронен его боевой товарищ Болеслав Альбинович Кеневич. Родился он 21 ноября 1907 года в д. Дворец под Пинском. В Красной Армии с 1926 года. В 1929 году окончил пехотное военное училище в Ульяновске. Участник освобождения Западной Беларуси в 1939 году. Во время советско-финской войны в 1939–1940 годах командовал батальоном, затем был начальником штаба полка. В годы Отечественной войны воевал на Западном, Северо-Западном, 1-м Белорусском фронтах: командир стрелкового полка, дивизии. С декабря 1943 года в Войске Польском: заместитель командира 1-й дивизии им. Тадеуша Костюшко, начальник штаба 1-го корпуса польских вооруженных сил в СССР, начальник штаба 1-й армии Войска Польского, командир 4-й пехотной дивизии. Участник боев под Москвой, Ленино, освобождения Варшавы, Висло-Одерской и Берлинской операций. С мая 1945 года – командир корпуса внутренних войск. В 1946–1948 годах учился в СССР в Военной академии имени К.Е. Ворошилова в Москве, генерал-лейтенант, служил на ответственных должностях в Войске Польском до 1956 года. Был отмечен советскими и польскими орденами и медалями. Умер в Варшаве [1, с. 282; 2, с. 144; 7, s. 64].

Такого же рода боевой путь прошел генерал дивизии Войска Польского Адам Чаплевский (01.01.1914 – 11.11.1982). Родился в г. Брест-Литовске Гродненской губернии. Во время Первой мировой войны вместе с семьей был эвакуирован в Россию, где и остался. С 1931 года проходил службу в Красной Армии. В 1934 году окончил военно-пехотное училище в г. Баку и служил до 1937 года. В 1941 году был призван в армию повторно. С 1943 года в Войске Польском: заместитель командира 3-го полка тяжелой артиллерии. В 1944–1945 годах командир 2-го полка тяжелой артиллерии. После войны служил на разных командных должностях. С 1955 года – генерал бригады. В 1956–1959 годах – командующий танковыми и механизированными войсками, в 1959–1968 – заместитель начальника Генерального штаба Войска Польского, а затем до 1972 года комендант Академии Генерального штаба. Член ПОРП. Умер в Варшаве. Награжден рядом высших наград Польши, а также советским орденом Ленина.

На кладбище «Повонзки», на «Аллее Заслужоных», предан земле прах генерала Войска Польского, уроженца г. Гродно Юлиуша Руммеля (02.06.1881 – 08.09.1967). После окончания Гродненской мужской гимназии и Елизаветоградского кавалерийского училища он служил с 1903 по 1917 годы в российской армии, участвовал в Первой мировой войне. Один из создателей 3-го Польского корпуса на территории России. С сентября 1918 года в Войске Польском. Во время польско-советской войны 1920 года командовал 1-й кавалерийской дивизией. В последующем в ранге капитана являлся инспектором кавалерии польских вооруженных сил. В 1939 году командовал армией «Лодзь» (от 9 сентября – она получила новое название «Варшава»). После капитуляции Варшавы оказался в немецком плену. В послевоенные годы некоторое время проживал в Париже, а после возвращения на родину служил в качестве советника министра обороны по делам боевой подготовки войск. В 1947 году вышел на заслуженный отдых. С 1956 года – член главного правления Союза борцов за свободу и демократию. Автор трудов по военной истории и воспоминаний: «Польская кавалерия в 1920 году», «Воспоминания о кавалерийских сражениях», «За честь и Отечество». Награжден многими правительственными наградами [7, s. 55, 116].

Истории России и Польши принадлежит имя его младшего брата генерал-полковника Кароля Руммеля. Родился он 23 мая 1888 года в Гродно, умер на полгода раньше Юлиуша – 7 марта 1967 года в Сопоте, где провел последние годы жизни. Выпускник Гродненской гимназии и Петербургской Академии изящных искусств Кароль Руммель прославился на спортивном поприще. В 1912 году в составе сборной команды России он принимал участие в конных состязаниях Олимпиады в Стокгольме, где получил бронзовую медаль. В последующем являлся одним из ведущих тренеров по конному спорту в Польше. Успешно выступал на мировых первенствах в Париже (1924) и Амстердаме (1928). Во время Второй мировой войны находился в фашистских концлагерях в Дахау и Маутхаузене [4].

На «Повонзки» (квартал 2 Б) похоронен и уроженец деревни Василишки Щучинского района генерал Густав Пашкевич. Выпускник Виленского пехотного юнкерского училища, он принимал участие в Первой мировой войне в составе российской армии. С 1917 года – офицер 1-го Польского корпуса в России. С 1918 года – в Войске Польском: командир 55-го пехотного полка, комендант школы подхоронжих в Варшаве. В последующем командовал 12-й и 24-й пехотными дивизиями. В 1939 году воевал в составе армий «Прусы» и «Карпаты». Тяжело раненый был интернирован в Румынию. По излечению перебрался во

Францию, а затем в Англию. В 1940–1945 годах командовал танковыми и механизированными бригадами 1-го корпуса. В 1945 году возвратился в Польшу. В народном Войске Польском командовал 18-й пехотной дивизией, а затем Варшавским военным округом. С 1946 года – дивизионный генерал. С 1948 года – в резерве. Умер в Варшаве. Был награжден высокими правительственными наградами Польши [7, s. 98].

Захоронения уроженцев Беларуси на Варшавском кладбище «Повонзки» – символы тесной связи между братскими народами. Белорусский аспект истории этого кладбища нуждается в последующем кропотливом изучении.

Список литературы

1. Белорусская ССР. Краткая энциклопедия. – Минск: БелЭН, 1982. – Т. 5.
2. Долготович, Б.Б. Военачальники земли белорусской / Б.Б. Долготович. – Минск, Бел ЭН, 2005.
3. Пяткевіч, А.М. Людзі культуры з Гродзеншчыны: даведнік / А.М. Пяткевич. – Гродна: ГрДУ, 2000.
4. Чарапіца, В.М. У складзе польскай алімпійскай... / В.М. Чарапіца // Гродзенская праўда. – 1994. – 1 верасня.
5. Черепица, В.Н. Деятели русской культуры XIX – начала XX веков и Гродненщина / В.Н. Черепица. – Гродно, ГрГУ, 1997.
6. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 5. – Мінск: БелЭн, 1999.
7. Powązki. Cmentarz komunalny, dawny wojskowy w Warszawie. – Warszawa: Sport i turystyka, 1989.

Z. Bukowiński

OAZA KULTURY WSCHODNIOSŁOWIAŃSKIEJ «BUKOWINA» KOŁOBRZEG-PODCZELE

Na wstępie chciałbym Państwa zapoznać z historią miasta, w którym się urodziłem, mieszkam i prowadzę działalność społeczno-kulturalną w Ośrodku «Bukowina» w Kołobrzegu-Podczelu. Moi rodzice przyjechali tu wraz z moim najstarszym bratem, który urodził się na Łotwie, gdzie rodzice byli w czasie wojny na robotach. Do Kołobrzegu przyjechali w 1946 r. Wraz ze mną w Kołobrzegu urodziło się moje pozostałe rodzeństwo, trzy siostry i brat, łącznie jest nas sześcioro.

Miasto Kołobrzeg położone jest przy ujściu rzeki Parsęty do morza Bałtyckiego pomiędzy miastami Szczecinem i Gdańskiem.

Nazwa Kołobrzeg została po raz pierwszy w dokumentach zapisana przez kronikarza niemieckiego, Thietmara z Merseburga, kiedy to cesarz Otto III wraz z Bolesławem Chrobrym ustalili arcybiskupstwo w Gnieźnie (w roku 1000) i podległą mu diecezję w Kołobrzegu/ Arcybiskupowi Radzimowi, bratu św. Wojciecha.

Kołobrzeg, jedno z najstarszych miast na Pomorzu Zachodnim, istniało już w VIII wieku, funkcjonował tu gród obronny słynny na całe Pomorze. W XIII wieku Kołobrzeg dostał się pod kuratelę biskupów kamieńskich, ponadto po śmierci Bolesława Krzywoustego (1138) przeszedł pod zwierzchnictwo cesarza niemieckiego.

W 1255 roku miasto otrzymało prawa miejskie, było centrum warzelnictwa handlu oraz rybołówstwa. Od XIV wieku członek bałtyckiej Hanzy, w 1653 roku miasto przejęli brandenburczycy, którzy natychmiast zamienili je w twierdzę. Od tego czasu zaczęło podupadać.

W 1761 roku w czasie wojny siedmioletniej miasto zdobyli Rosjanie, w roku 1807 Twierdza Kołobrzeska została oblężona przez wojska Napoleona. Polskie oddziały, które służyły pod Napoleonem prowadził płk Sułkowski. Miasto broniło się aż do podpisania traktatu pokojowego w Tylży, który zakończył wojnę.

Wydarzenie to urosło w Prusach do rangi legendy. O bohaterstwie obrońców naziści nakręcili w 1943 roku film «Kolberg» w reż. Yeita Harlana.

Decyzją króla Prus twierdza została zlikwidowana w 1872 roku, rozpoczęła się rozbiórka fortyfikacji i stopniowo zaczął się zmieniać charakter miasta.

W 1830 r. powstał pierwszy zakład kąpieli solankowych. W 1859 r. Kołobrzeg uzyskał połączenie kolejowe ze Szczecinem i Gdańskiem. Szybki rozwój uzdrowiska nastąpił po roku 1872, gdy Kołobrzeg utracił status twierdzy. W roku 1899 został otwarty i wzniesiony staraniem ówczesnego burmistrza Joachima Kummerta wspaniały dom zdrojowy.

W czasie I wojny światowej Kołobrzeg wraz ze swoimi sanatoriami i domami wypoczynkowymi przekształcił się w wielki szpital wojskowy.

Naziści zamienili ponownie Kołobrzeg w twierdzę (Festung Kolberg), będącą częścią systemu Wału Pomorskiego.

Podczas działań wojennych w 1945 roku Kołobrzeg został doszczętnie zniszczony, 95 % zabudowy obrócono w ruinę.

Po 14-dniowych walkach, 18 marca 1945 r. Kołobrzeg zdobyła I Armia Wojska Polskiego oraz wojska radzieckie (wojska I Frontu Białoruskiego pod dowództwem marszałka ZSRR Gieorgija Żukowa).

Ostatnim punktem oporu Niemców był Fort Ujście, na którym obecnie stoi wieża latarni morskiej odbudowana przez żołnierzy radzieckich w darze dla miasta Kołobrzeg. 18 marca 1945 r. odbyły się tu drugie w historii Polski zaślubiny z morzem.

W kilku słowach chciałbym Państwa zapoznać z historią miejsca, w którym znajduje się Ośrodek «Bukowina».

Podczele jest dzielnicą Kołobrzegu, leżącą nad samym morzem, około 8 kilometrów na wschód od centrum Kołobrzegu, 37 km od Koszalina.

Do 1992 roku dzisiejsze Podczele nosiło nazwę Bagicz od sąsiadującej z nią małej miejscowości o takiej samej nazwie. Byłe lotnisko wojskowe rozciąga się na wschód, od Podczela do Bagicza, na obszarze około 200 hektarów są dwa pasy startowe, potężne hangary, garaże i magazyny. W chwili obecnej działa kołobrzeski aeroklub.

Lotnisko wraz z koszarami i przyległym osiedlem niemieccy inżynierowie zaczęli budować w 1936 roku. 26 kwietnia 1938 r. na kołobrzeskim rynku odbyła się uroczystość przejęcia lotniska przez l pułk bombowy «Hindenburg».

Po wojnie całość została przejęta przez Rosjan. Rozbudowano osiedle i powstał nowy pas startowy. Podczele były białą plamą na mapie Polski do roku 1992, kiedy to wojska rosyjskie wraz z rodzinami opuściły to miejsce. Militarne miasteczko to unikat na skalę europejską. Zachowały się tu obiekty pozostawione przez dwie ówczesne europejskie potęgi, a architektura osiedla to połączenie trzech kultur, niemieckiej, radzieckiej i polskiej.

Jak wspomniałem, od marca 1945 do maja 1992 roku teren lotniska Bagicz był w rękach Armii Radzieckiej.

Lotnisko Bagicz zajmowało dość spory obszar, który wg dzisiejszych danych miało około 200 ha powierzchni. Lotnisko było wyposażone w poniemiecki pas startowy, który Rosjanie powiększyli do długości 2800 m i szerokości 40 m dla potrzeb samolotów odrzutowych oraz wybudowano 41 schrono-hangarów, bazę paliwową.

Do bazy paliwowej doprowadzona była bocznica kolejowa. Oprócz dostaw paliwa, dostarczano również towary niezbędne do prawidłowego funkcjonowania bazy, towary te wyładowywane były na funkcjonujących tu dwóch rampach kolejowych.

W tej sytuacji właściwie historia sama wybrała Podczele na miejsce łączące różnych ludzi, różne kultury czy różne narody... Osiedle militarne, a jednak cywilne, osiedle historyczne a jednak współczesne, osiedle polskie a jednak łączące kultury różnych narodów...

Pamiętajmy, że podpisana została w Londynie w dniu 16 listopada 1945 r. Konwencja, dotycząca utworzenia Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury.

Mimo, że dokument wydaje się odległy, a nawet nieco archaiczny, to do dzisiaj nie stracił swojej aktualności. Rządy Państw uczestniczące w Konwencji dla dobra swych narodów oświadczają: «ponieważ wojny biorą początek w umysłach ludzi, więc i obrona pokoju w umysłach ludzi musi być zbudowana; szerokie rozpowszechnianie kultury i wychowania ludzkości w duchu sprawiedliwości, wolności i pokoju, jest niezbędne dla godności człowieka i jest świętym obowiązkiem, który wszystkie narody muszą wypełnić w duchu wzajemnej pomocy i troski; pokój, oparty wyłącznie na politycznych i ekonomicznych układach rządów, nie byłby pokojem mogącym gwarantować jednomyślne, trwałe i szczere poparcie narodów świata, wobec tego pokój, jeżeli nie ma zawieść, musi opierać się na intelektualnej i moralnej solidarności ludzkości».

To te wciąż aktualne dyrektywy społeczności międzynarodowej zachęcają wprost do budowy ośrodków porozumienia, współpracy będącymi pomostami między różnymi narodami.

Oczywiście pojawia się pytanie o zakres i poziom integracji. Czy zatem mamy formować naród Europejczyków czy Europę narodów? Cóż więc oznacza naród Europejczyków i czym różni się od Europy narodów?

Naród Europejczyków to zbiorowość żyjąca na określonym obszarze.

Europa, mająca wspólne cele – założenia Unii Europejskiej – statuty, wspólne wartości- bezpieczeństwo, stabilizacja gospodarcza i polityczna.

Trudno przecież mówić o narodzie tworzącym się z dnia na dzień, bo w przypadku narodu Europejczyków tak właśnie jest.

Naród to przecież coś trwałego, mającego wspólne podstawy historyczne, tradycje, język i kulturę. Naród Europejczyków to zespół różnych społeczności, o różnych zasadach, wartościach, języku, żyjących na wspólnym obszarze.

Naród Europejczyków to twór, którego członkowie wyrażają wspólną tożsamość narodową, są sobie bliscy, występuje równouprawnienie. Oznacza to przenikanie się osiągnięć kultury, nauki, sztuki, modyfikowanie starej kultury i tworzenie się nowej.

Zetknięcie się rożnych typów i rodzajów sztuki powoduje wytworzenie się nowych prądów nie tylko w sztuce, ale i kulturze.

Europa narodów jest tworem mającym na celu tylko i wyłącznie bezinteresowne osiągnięcie celu. Nasuwa się więc pytanie – co przemawia za Europą narodów? Odpowiedź jest prosta – suwerenność, czyli niezależność od innego państwa, niepodległość.

Każdy naród powinien być suwerenny, powinien zachowywać swoją odrębność, dbać o swój dorobek kulturalny, naukowy, społeczny czy ekonomiczny. Każdy naród ma swoją tradycję, historię, której nie może zapomnieć, którą należy pielęgnować.

Polska i Białoruś są bardzo związane ze sobą pod względem kulturalnym i historycznym.

Oczywiście możemy tu wymienić i Mickiewicza, którego cztery pomniki zdobią Białoruś, Kościuszkę, Ogińskiego, Orzeszkową, Moniuszkę i wiele innych wybitnych postaci, które urodziły się na ziemi białoruskiej i zostały wielkimi zarówno dla Polski, jak i Białorusi.

Na pewno trzeba brać pod uwagę, że Białoruś i Polska tak naprawdę między sobą nigdy nie walczyły. To stwarza bardzo dobrą atmosferę, żeby mieć lepsze relacje w dniu dzisiejszym. Staramy się pamiętać o naszej wspólnej historii.

Na koszt państwa białoruskiego został odnowiony dom Tadeusza Kościuszki, odnawiane są pałac Radziwiłłów w Nieświeżu i zamek w Mirze, został już odnowiony zamek w Lidzie.

W tym roku w Grodnie odbyły się wystawy upamiętniające Czesława Niemena, a w Homlu dni polskiego filmu. Telewizja białoruska wyemitowała w tym roku czteroodcinkowy serial dokumentalny o Tadeuszu Kościuszce. Chcielibyśmy przedstawić go także polskim widzom. Wcześniej podobne filmy powstały o Ignacym Domejce, Stanisławie Auguście Poniatowskim. To pokazuje, że na Białorusi pamięta się o wspólnej historii naszych narodów. 50 regionów Białorusi i Polski ma zawarte między sobą porozumienia o współpracy, odbywają się spotkania regionalne. Realizowane są wspólne projekty w ramach 3 euroregionów «Bug», «Niemen» i «Puszcza Białowieska».

Europa ta sprzed 1939 roku, to inna Europa niż po porozumieniach Jałtańskich czy Konferencji Poczdamskiej. W okresie 1956–1957 do Polski przybyło 256 tysięcy Polaków, w znacznej części byli to repatrianci z Białorusi.

Po II wojnie światowej, mimo repatriacji do Polski, na Białorusi pozostało ponad 500 tysięcy Polaków. Obecnie ocenia się liczebność mniejszości polskiej na 800 tysięcy, z tego 52 % mieszka na wsi. Kiedy dopiero w 1989 roku zezwolono na naukę języka polskiego w szkołach jako przedmiotu nadobowiązkowego, powstały też pierwsze kluby i towarzystwa polskie (Grodno, Lida, Mińsk, Nowogródek) oraz biblioteki (np. Polska Biblioteka Krajoznawcza w Pińsku). W obecnych granicach Polski mieszka około 200 tysięcy Białorusinów.

Według szacunków 33 % mieszkańców Białegostoku stanowią Białorusini.

Niestety przez wiele lat jednym z najważniejszych elementów współpracy Polski i Białorusi była płaszczyzna polityczna i polityka historyczna.

Jednak wreszcie nastała dekada lat dziewięćdziesiątych, podczas której doszło do prób dialogu i porozumienia między obu stronami. Zaczęto wydawać materiały poświęcone kwestii białoruskiej i organizować sympozja.

Oczywiście i dziś stosunki naszych krajów nie są na miarę naszych oczekiwań.

Jak wspomniałem na wstępie, jestem właścicielem Ośrodka «Bukowina», który może pomieścić jednorazowo 200 osób. Na terenie ośrodka znajdują się kawiarnia, sala dyskotekowa, sala widowiskowo-teatralna ze sceną, stołówka wraz z wyśmienitą kuchnią oraz Muzeum trzech kultur i trzech armii. W naszych progach gościły zespoły folklorystyczne z całego świata organizowane przez polską sekcję C.I.O.F.F, między innymi zespoły z Białorusi, odbywały się festiwale piosenki młodzieżowej «Gama» z telewizją Polsat, międzynarodowy festiwal pieśni religijnej i sakralnej z marszałkiem Senatu RP Alicją Grześkowiak i hierarchami kościoła. Nasze muzeum zaszczyciły wybitne osobistości ze świata kultury i polityki, między innymi konsul Rosyjski z Gdańska i burmistrz Berlina, który zasila zbiory naszego muzeum nowymi eksponatami.

Stąd pomysł na budowę i stworzenie w Kołobrzegu-Podczelu Ośrodka Kultury Wschodniosłowiańskiej.

Głównym celem projektu «Oaza Kultury Wschodniosłowiańskiej «Bukowina» jest pobudzanie współpracy polsko-białoruskiej, ułatwianie kontaktów naukowców obu krajów, przedstawicieli podmiotów gospodarczych, wymiany młodzieży, turystów, a także gromadzenie i udostępnianie bazy danych z informacjami dotyczącymi turystyki, edukacji, kultury, sportu czy wymiany gospodarczej.

Projekt przewiduje:

1. Stworzenie ekspozycji białoruskiej – prezentującej ofertę Białorusi w zakresie przedsięwzięć gospodarczych, samorządowych, organizacji zarządowych, turystyki oraz kultury i edukacji.
2. Utworzenie dwujęzycznej strony internetowej, prezentującej wybrane aspekty współpracy polsko-białoruskiej od strony gospodarczej, turystycznej, kulturowej i edukacyjnej.
3. Organizację Forum dla samorządów lokalnych Polski i Białorusi będącego miejscem wymiany doświadczeń, najlepszych praktyk samorządowych w regionie w zakresie promocji rozwoju gospodarczego, rozwoju turystyki, ochrony środowiska.
4. Organizację Forum dla biznesu – dla bieżącej oceny stanu powiązań gospodarczych pomiędzy naszymi krajami oraz możliwości wynikających ze współpracy, zapoznanie się z ofertą gospodarczą i możliwościami inwestowania w regionie.
5. Organizację wizyt studyjnych dla przedstawicieli biznesu oraz przedstawicieli samorządów lokalnych.
6. Organizowanie letnich szkół językowych dla młodzieży i studentów.
7. Promowanie inicjatyw lokalnych i nawiązywanie kontaktów poprzez realizację mikro-projektów opartych na działaniach typu «ludzie dla ludzi».

Dziękuję za uwagę, liczę na państwa pomoc i zainteresowanie w realizacji projektu «Oaza Kultury Wschodniosłowiańskiej Bukowina» i jednocześnie serdecznie zapraszam do odwiedzenia Ośrodka Bukowina w Kołobrzegu-Podczelu.

В. Новак

АГУЛЬНАЕ І АДМЕТНАЕ Ў МАСЛЕНІЧНАЙ АБРАДНАСЦІ БЕЛАРУСАЎ І ПАЛЯКАЎ

У сістэме земляробчага календара масленічныя абрады і песні, у якіх выяўляюцца элементы прадуцыравальнай магіі, займаюць прамежкавае становішча, знаходзяцца на мяжы паміж зімовым і веснавым цыкламі. Ва ўсходніх славян тэрміну «масленіца» адпавядаюць такія польскія назвы, як «запуст», «менсапуст», «карнавал». Масленічныя абрады і звычаі былі скіраваны на рост культурных раслін, павышэнне пладавітасці свойскіх жывёл і дзетанараджэнне. Заўважым, што масленічныя святкаванні ў палякаў мелі яскрава выражаны карнавальны характар. У старажытнасці думалі, што магічныя карнавальныя дзеянні могуць дапамагчы прыродзе адрадзіцца, прынясуць добры ўраджай і пладаві-

тасць свойскай жывёлы, ад чаго залежаў матэрыяльны дастатак сялянскай сям'і [1, с. 202]. У адрозненне ад беларускай традыцыі адметнасцю масленічных святкаванняў у палякаў з'яўляліся абрады ваджэння казы, туроня, каня, бусла («боцяна»), драўлянага пеўня («курка») і інш., як і падчас калядна-навагодняй абраднасці. У масленічных карнавальных шэсцях палякаў важным момантам было пераапрананне, гэтак сама, як і на Ражаство, Новы год і свята Трох Каралёў, хадзілі па вуліцах і дамах пераапранутыя ў героў, Юзэфа, дзядоў, цыган, яўрэяў, анёлаў, пастухоў, салдат, каралёў, дробаў (мужчыны – у жаночым адзенні, жанчыны – у мужчынскім) [1, с. 202].

Агульнаславянскі звычай масленічнай калодкі – важны кампанент у структуры абрадавага комплексу і беларусаў, і палякаў. Пры гэтым дадзены звычай адрозніваўся пэўнымі этнічнымі асаблівасцямі, напрыклад, маладухі ў польскіх вёсках павінны былі за далучэнне да супольнасці замужніх жанчын заплаціць выкуп – наладзіць частаванне (калішскія, пазнанскія вёскі, Мазоўша): «... старэйшыя з замужніх жанчын прывозілі на санках ці вазах у карчму маладух, якія выйшлі замуж у перыяд ад мінулага да дадзенага папельца» (у мінулым пачатак посту, палякі называлі яго «запустамі», «карнавалам») [1, с. 205]. У адным радзе з названай з'явай знаходзіцца і беларуская традыцыя пакарання маладых людзей, што не ўзялі своечасова шлюб, а таксама велічанне тых хлопцаў і дзяўчат, што стварылі сям'ю.

Той нешматлікі матэрыял, які давялося зафіксаваць на Гомельшчыне, з'яўляецца доказам рэгіянальна-лакальнай разнастайнасці абрадавых дзеянняў масленічнай калодкі. Напрыклад, у в. Карма Добрушскага р-на на Масленіцу «ступу» цягалі: «На Масленіцу быў такі абычай «ступу цягаць». Бліжэй к вечару на вуліцы сабіралася маладзёж, яна пела песні, гуляла, у тым ліку і ступу цягала. Ступу цягалі незамужнія дзяўчаты або хлопцы, якія яшчэ не жаніліся. Шукалі аборку, ступу, усё гэта звязувалі і запрагалі ў ступу адну або аднаго з незамужніх або з нежанатых. Калі хочаш, яшчэ насадзіцца на ступу маладзёж, і цягні» (запісана ад Шуставай Марыі Трафімаўны, 1927 г.н.). Ва ўсходніх славян і ўсходняй Польшчы замест «калодкі» выкарыстоўваецца ступа (ступай пры гэтым дражнілі нязграбную дзяўчыну) [3, с. 544].

Масленічныя абрады ў вёсках Гомельскага раёна ўяўлялі цэлы комплекс абрадавых дзеянняў: выпечку бліноў («каждая хазяйка даўжна была пекці бліны»); упрыгожванне коней («сараўнаваліся, хто дабрэй убярэ»); гушканне моладзі на арэлях, ваджэнне карагодаў; запальванне вогнішчаў і скокі праз іх; карнавальнае апрананне ў розныя касцюмы і маскі, выкананне вяснянак у хаце («вяснянкі на вуліцы не пелі, а да Сорак абязацельна пелі толькі ў доме») (запісана ў в. Прасвет ад Майсюковай Марыі Яўхіхаўны, 1932 г.н.); цяганне калодкі («калі канчаюцца Каляды, а хлопец не жаніўся, то самаму старэйшаму нежанатаму хлопцу прывязвалі калодку, і ён павінен быў цягаць яе» (запісана ў в. Галавінцы ад Рудзянковай Марыі Мікітаўны, 1927 г.н.); віншаванне маладых людзей, якія ўзялі шлюб («хадзілі паздраўляць маладых людзей, якія нядаўна ажаніліся») (запісана ў в. Чкалава ад Шкапенка Валянціны Андрэеўны, 1930 г.н.).

У польскай масленічнай традыцыі таксама былі шырока распаўсюджаны жартоўныя пакаранні тых маладых людзей, што своечасова не ўзялі шлюб, але «неслі пакаранне не толькі дзяўчаты, але і ўдовы, якія не ўзялі шлюб за мінулы год. Спосабы абсмяяння там былі разнастайныя. Гэта і прычэпліванне драўляных лялечак, галоў селядцоў, яечных шкарлупінак (усё называлася «клоцкі»),

гэта і біццё саламянымі скрутамі, што рабілі пераапранутыя «дзед» і «баба», і абвязванне дзяўчат ланцугом. Дзяўчат і ўдоў маглі запрагаць у сані, і яны везлі да карчмы скрыпача або так званага «бахуса» [2, с. 164].

«Узаемныя жартоўныя пакаранні хлопцаў і дзяўчат за тое, што яны не ўступілі ў шлюб, былі вельмі распаўсюджаны па ўсёй Польшчы ў папелец. Дзяўчынам на спіну непрыкметна чаплялі загорнутыя ў анучкі драўляныя лялькі, селядцовыя галоўкі, косці, шкарлупінне яек. Клоцкі (ciocek – кавалак дрэва) і сялёдку вешалі таксама на спіну халасцякам. Дзяўчын білі саламянымі жгутамі» [1, с. 204–205]. У в. Залессе Добрушскага р-на Гомельскай вобл., калі дзяўчаты своечасова замуж не выйшлі, то ім таксама «чаплялі незаўважана маленькія калодачкі на спіну, кпілі, жартавалі, пацяшаліся» (запісана ад Каржовай Праскоўі Васільеўны, 1929 г.н.).

Польская традыцыя «Хадзіць з клоцам» хоць і блізкая да ўсходнеславянскага абраду «Калодка», аднак выяўляе і адметныя рысы. «У аколіцах Сандамежа ў Попельную сераду мужчыны лавілі на вуліцах халасцякоў і прывязвалі іх да вялікага бервяна («клоца»), што знаходзілася каля карчмы, пасля чаго халасцякі павінны былі цягнуць гэта бервяно на сабе вакол карчмы. Пакараныя такім чынам хлопцы прасілі, каб да іх прывялі іх нявест або сябровак. Мужчыны накіроўваліся да дзяўчат, сілком прыцягвалі іх сюды ж і прывязвалі да таго ж бервяна; хлопец з дзяўчынай стаялі каля бервяна, пакуль бацькі не выкуплялі іх» [3, с. 541].

У вёсцы Навасёлкі Петрыкаўскага раёна святкаванне Масленіцы пачыналася дома, калі гаспадыня ставіла на стол «цэлы стог бліноў», якія гаспадар разразаў крыж-накрыж на чатыры часткі і ўсе члены сям'і елі бліны «з творагам, палітым разагрэтым каровіным маслам» (запісана ад Серады Еўдакіі Цітаўны, 1928 г.н.). У апошні дзень Масленіцы адбываўся абрад «прасіць прабачэння ў блізкіх», які па мясцоваму называлі «развітвацца»: «Вечарам пасля вячэры гаспадар садзіўся на покуць у строгім і набожным настрое духу. Да яго па чарзе падыходзілі спачатку браты і сыны, а затым жанчыны і па чарзе гаварылі: «Прасці, бацька родны, калі чым саграшыў перад табою». Пасля ўсіх гаспадар сыходзіў са свайго месца, кланяўся да зямлі ўсяму свайму сямейству і прасіў прасціць за ўсе свае грахі і ашыбкі» (запісана ад Серады Еўдакіі Цітаўны, 1928 г.н.). Дадзеную традыцыю маральна-этычнай скіраванасці (прасіць прабачэння) у беларусаў можна паставіць у адзін рад са звычаем «абшчыннай крытыкі» ў харватаў, славенцаў, мараван, чэхаў, палякаў, сутнасць якой заключалася ў розных формах выражэння грамадскай незадаволенасці паводзінамі асобных людзей. Напрыклад, у Пазнаньскім ваяводстве, «ражаны на Масленіцу мядзведзь, узброены нежартоўнага памеру палкай, ганяў па вуліцах сустрэчных, а дзяўчат, якія яму трапляліся, калаціў. Пры гэтым у натоўпе крычалі: «Которая хорошего поведения, то пусть она удерет, а которая плохая, то пусть он ей пасть разорвет» [4, с. 197–198].

У вёсцы Навасёлкі было добрай мясцовай традыцыяй для вяскоўцаў увесь масленічны тыдзень ездзіць адзін да аднаго ў госці. Быў вядомы тут і звычай прывязваць да нагі нежанатага хлопца абрубак палена: «Збіраліся з усёй вёскі бабы, бралі пояс ці папругу і прывязвалі да канца невялікі, а тоўсты абрубак дрэва, другі канец прывязвалі да нагі халастога хлопца, які ім сустрэціўся, як бы ў пакаранне за тое, што ён не ажаніўся ў мясаед. Еслі хлопец не жадае цягаць, ён доўжэн адкупіцца грашамі ці чым так. Тое самае рабілі і з дзяўчатамі» (запісана ад Серады Еўдакіі Цітаўны, 1928 г.н.).

«На поўдні Гомельшчыны на Масленіцу жанчыны збіралі па вёсцы калоды для колкі дроў, а затым нагрувашчавалі іх адна на адну, нібы «будавалі хату хлопцу або дзяўчыне на выданні» [3, с. 544]. Масленіцу на Ельшчыне звязвалі з абрадамі сустрэчы вясны. Як адзначылі самі жыхары, Масленіцу раней адзначалі на працягу ўсяго тыдня, які так і называлі «маслены тыдзень». Паводле ўспамінаў Вольгі Васільеўны Касенка, 1939 г.н., з вёскі Валаўск, «На Масленіцу былі масавыя гульні, было катанне з горцы, рабілі калясо, прывязвалі да яго палкі і каталіся, былі і арэлі». Уласцівы для беларускай Масленіцы звычай «разуваць маладую» быў вядомы ў вёсцы Сугакі: «На Масленіцу маладую велічалі – разувалі яе». Адзначым, што прыведзены мясцовы звычай мае падабенства да тых абрадавых дзеянняў, якія ў Польшчы атрымалі назву «wkup do bab» («вступление в бабы», «вывоз молодой»), і сімвалізавалі «выхад жанчыны» за межы сямейнага абраду (вяселля) і «ўцягванне» яе ў грамадскае жыццё, што адпавядала яе новаму становішчу» [4, с. 196].

Той факт, што ў склад масленічнага комплексу ўваходзілі найперш веснавыя элементы (выкананне песень з матывамі гукання вясны, карагодных песень), пацвердзіла Марыя Пятроўна Шынкарчук, 1907 г.н., з вёскі Шарын Ельскага р-на: «Вялікія дзяўчаты з хлопцамі збіраліся гуртам, адначасова вадзілі карагоды, скакалі». Гэта не было выпадковым, бо семантыка масленічных звычаяў непасрэдна звязана з іх уплывам на забеспячэнне ўраджайнасці культурных раслін. Асабліва ў гэтых адносінах важнымі лічыліся па сіле магічнага ўплыў здзеяння такія віды дзеянняў, як танец, карагод, катанне на конях, гушканне на арэлях і інш. Танцы, скокі і падскокі – неад’емныя элементы ў структуры польскай Масленіцы: «Танцы былі звычайнымі: «на авёс, лён і іншыя культуры» палякі танцавалі ў такт полек, кракавякаў, або чардаша» [4, с. 195]. «У большасці раёнаў Польшчы жанчыны збіраліся ў карчме ў «попельную сераду», у некаторых жа – напярэдадні яе (Вармія, Мазуры). ... Там яны танцавалі, падскокваючы, як можна вышэй, каб высокімі раслі лён і каноплі» [1, с. 205].

«Масленіцу ў нас святкавалі весела: развітваліся з зімою, а сустракаліся з вясною», – адзначыла жыхарка в. Нісімкавічы Чачэрскага раёна Марыя Ігнатаўна Балыкова, 1909 г.н. Паводле яе ўспамінаў, менавіта на Масленіцу «добры гаспадар аб’езджваў каня, лічылася, што тады конь будзе здаровы». У апошні дзень Масленіцы «палілі пудзіла, а потым попел раскідвалі на полі, каб яно радзіла добры ўраджай». Выробленая лялька з саломы ў беларусаў сімвалізавала зіму («таксама рабілі куклу з саломы, гэта была зіма» – запісана ў в. Саланое Жлобінскага р-на ад Казловай Эльвіры Іванаўны, 1936 г.н.) і з’яўлялася важным атрыбутам масленічных святкаванняў: «Спачатку рабілі вялікую бабу з саломы ці сена, потым рабілі вочы, нос, губы. Надзявалі хвартук, спадніцу, кофту. У адну руку сунулі ёй блін, а ў другую – скавараду. Такую бабу насілі па вёсцы, спявалі. Калі ўжо ўсе нагуляліся па вуліцы, далей збіраліся дзе-небудзь на полі, дзе да гэтага складалі касцёр. А ў яго кідалі нашу бабу-масленіцу. Пасля падпальвалі і вадзілі харавод з песнямі «Ой, Масленька, несчасненька, сера вутка» (запісана ў в. Марусенька Жлобінскага р-на ад Асташкевіч Ганны Адамаўны, 1930 г.н.). У Польшчы таксама быў вядомы абрад з лялькай (бахусам), якую хлопцы і дзяўчаты насілі па ўсіх хатах вёскі. І ў беларускай, і ў польскай традыцыях было прынята спальваць саламянае чучала, якое ўвасабляла зіму, з’яўлялася міфалагічнай істотай. «У кракаўскіх і мазурскіх вёсках упрыгожвалі ляльку менсапуста, несапуста, закоўвалі яе ў кайданы. У папелец менсапуста судзілі і «обезглавли-

вали» [1, с. 206]. У масленічнай абраднасці паўночных раёнаў Польшчы ў ролі міфалагічнага персанажа выступаў запуст (скрыпач у карчме). У адрозненне ад беларускай масленічнай традыцыі, гэта істота (вярхом на драўляным кані з'яўлялася ў папелец ў польскіх вёсках: «Ён (запуст) скакаў па хаце і абсыпаў усіх попелам, што было абавязковым у гэты дзень») [1, с. 206]. Таццяна Дзмітрыеўна Лахцерава, 1932 г.н., з в. Бабічы, пацвердзіла факт бытавання абраду «калодкі» на Чачэршчыне: «Быў звычай хлопцам ці мужчынам у гадах, якія яшчэ не ажаніліся, вешаць на шыю калодку, і хлопец павінен быў хадзіць цэлы дзень з калодкай. Калодкай магло быць палена ці на шыю вешалі ключ на вяроўцы».

Варта адзначыць устойлівы характар бытавання масленічнай абраднасці і паэзіі на Буда-Кашалёўшчыне. Адметнасцю мясцовай традыцыі ў в. Гаўлі з'яўляецца пэўная рэгламентацыя абрадавых дзеянняў на кожны дзень масленічнага тыдня. З панядзелкам, напрыклад, вяскоўцы звязвалі сустрэчу Масленіцы, у аўторак ладзілі гульні, абавязковымі рытуаламі лічыліся катанне на конях і на санках з гары. У сераду адбывалася цырымонія частавання блінамі, а ў чацвер зноў гулялі ў гульні. Як паведаміла Раіса Фёдараўна Шчырцова, 1932 г.н. з в. Гаўлі, «пятніца – гэта дзень вячорак у бацькоў жонкі». У суботу наведвалі маладыя сем'і, а ў нядзелю гукалі вясну, пры гэтым выконвалі песню-вяснянку:

Жаваронaчкі, прыляціце,
Цёпла лецечка прынясіце,
А зімачку прыбярыце,
Бо зімачка надаела,
Нам хлебушка пераела,
Жаваронaчкі, прыляціце,
Землю-матухну разбудзіце
Ды дажджом напаіце,
Каб травушка вырасла,
Нам конікаў накарміла.

Як бачым, з Масленіцай у гэтай мясцовасці было звязана гуканне вясны і выкананне песень-вяснянак на сюжэты «Вясна, вясна, а што ты нам прынесла?», «Прыдзі, прыдзі, вясна, прыдзі, прыдзі, прыгожая».

У вёсцы Сінічына такой строгай іерархіі абрадавых дзеянняў на Масленіцу не назіралася. Як адзначылі інфарматары, «на нядзелі ў нас многа не гулялі» (запісана ад Васілеўскай Марыі Андрэеўны, 1930 т.н.). Пятніца і субота з'яўляліся днямі, калі абавязкова хадзілі ў госці да бацькоў і сваякоў, а ў нядзелю зраніцы пачыналіся гульні, частаванне блінамі.

Увогуле жыхары Беларускага Палесся выпечку бліноў звязвалі з пладавітасцю свойскай жывёлы: «Жанчыны гаварылі, што цяляты будуць радзіцца добрыя, здаровыя, калі пекчы бліны цэлы тыдзень» [4, с. 195]. Меў месца ў в. Сінічына і звычай «прымірэння», калі трэба было ва ўсіх папрасіць прабачэння, бо «Масленіца пападае на прашчонае васкрасенне» (запісана ад Васілеўскай Марыі Андрэеўны, 1930 г.н.).

Спявалі ў в. Сінічына масленічную песню «А мы масленку пракацілі», якая з'яўлялася ілюстрацыяй абрадавых рытуалаў:

А мы масленку пракацілі,
А мы зіманьку правадзілі,
Мы на горке пабывалі,

Сырам горку набівалі,
Маслам горку палівалі.
Наша горачка катліва,
Наша мамка буркатліва,
Нас дамоў пазвала,
На горачку не пускала,
А нам дамоў хаціцца,
Хочам з горачкі пракаціцца
(запісана ад Васілеўскай Марыі Андрэеўны, 1930 г.н.).

Напрыканцы масленічнага свята ў в. Губічы Буда-Кашалёўскага раёна таксама, як і ў в. Гаўлі, гукалі вясну, папярэдне просячы на гэта дазволу ва ўсіх прысутных: «Благаславіце, людзі, вясну гукаць, цёплага лета даждаць» (запісана ад Торманавай К.П., 1925 г.н.). У вёсцы Губічы была вядома традыцыя пакарання незамужніх дзяўчат: «У гэты празнік хлопцы «цягалі калоду» па сяле. Яны павінны былі абязацельна зайсці ў хату, дзе жыла ўжо сталая дзеўка, якая павінна была ўгасціць гасцей. Калі ж хлопцы абміналі кагосьці, гэта лічылася вельмі абідным, бо гэты абрад быў звязаны з замужжам» (запісана ад Торманавай К.П., 1925 г.н.). Акрамя таго, нежанаты хлопец таксама павінен быў «цягаць калоду». У такім выпадку «жанчыны прывязвалі да калоды адзін канец папружкі ці пояса, а другі канец давалі ў рукі схопленаму нежанатаму хлопцу. Калі хлопец не хацеў цягаць калоду цэлы дзень, то мог адкупіцца грашамі» (запісана ад Торманавай К.П., 1925 г.н.).

Прыведзеныя матэрыялы даюць падставы сцвярджаць, што ў масленічнай абраднасці і беларусаў, і палякаў важнае месца адводзілася культу працягу роду з яго галоўнай ідэяй шлюбу, захавання жыцця.

Спіс літаратуры

1. Ганцкая, О.А. Поляки / О.А. Ганцкая // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Весенние праздники. – М.: Наука, 1977. – 358 с.

2. Узроўні агульнасці фальклору ўсходніх славян / Л.П. Барабанава, Г.А. Барташэвіч, К.П. Кабашнікаў [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 477 с.

3. Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н.И. Толстого. – Т. 2: Д-К (Крошки). – М.: Междунар. отношения, 1999. – 704 с.

4. Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н.И. Толстого. – Т. 3: К (Круг) – П (Перепелка). – М.: Междунар. отношения, 2004. – 704 с.

С. Милюченков

ИСТОЧНИКИ И МЕТОДИКА СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДСКОЙ ТРАДИЦИОННОЙ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В БЕЛОРУССКО-ПОЛЬСКОМ ПОГРАНИЧЬЕ И СОСЕДНЕМ ЗАРУБЕЖЬЕ

Белорусской и польской этнологической наукой за последние полвека проведен ряд крупных исследований традиционной материальной культуры. Учеными издана серия работ, которые являются ценными источниками для прове-

дения на их основе сравнительного анализа в этой сфере культуры, в том числе в регионах белорусско-польского пограничья и соседнего зарубежья. Между тем до настоящего времени такого рода исследования практически не велись или носили фрагментарный характер.

Капитальным научным трудом, в котором содержатся обширные материалы для сравнительного анализа традиционной предметной среды, является «Польский этнографический атлас» [12]. Он состоит из пробной тетради (17 карт) и шести основных выпусков (355 карт). В своем подавляющем большинстве карты посвящены тематике материального жизнеобеспечения – собирательству, охоте, рыболовству, животноводству, земледелию, продуктам питания и пище, обработке сырья, одежде, строительству и архитектуре, транспортным средствам, домашней утвари и оборудованию. На картах обозначены ареалы распространения различных типов и названий предметов, отмечена территориальная и временная динамика исчезновения некоторых этнокультурных явлений.

К сожалению, равного по масштабу и глубине сводного картографического источника этнографической наукой Беларуси не было создано. Вместе с тем ценные сведения для проведения сравнительного анализа, включая картографический материал, содержатся в ряде монографий – «Беларускае народнае жыллё», «Народная сельскагаспадарчая тэхніка беларусаў», «Беларускае народнае адзенне» [1; 2; 9]. В этих изданиях помещены 53 карты, дающие представление о географическом распространении типов и форм дворовой застройки, строительных конструкций, печного оборудования, планировки жилища, женских и мужских сорочек, поясной и верхней одежды, головных уборов, обуви, пахотных и других почвообрабатывающих орудий, способов укладки снопов и орудий обработки зерновых культур, сооружений для хранения земледельческой продукции.

Важным источником для сравнительного исследования традиционной материальной культуры в белорусско-польском пограничье и соседнем зарубежье является «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» [3; 4]. Он состоит из 338 карт. Более 50 из них посвящены распространению диалектных названий некоторых видов хозяйственных построек, мужской и женской одежды, посуды, утвари, деталей конструкций жилища и земледельческих орудий труда. Большое этнографическое значение имеют комментарии к картам. В них приводится фактический материал из опроса жителей сельских населенных пунктов касательно картографируемых культурных явлений.

Обширные сведения этнографического характера содержатся в издании «Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся. Атлас. Слоўнік» [5]. Атлас состоит из 158 карт, иллюстрирующих лингвогеографические особенности терминологии по темам «Назвы дома і гаспадарчых збудаванняў», «Земляробчая лексіка», «Назвы ежы», «Назвы адзення і абутку», «Назвы посуду». Вместе со словарем он имеет большую ценность для сравнительного изучения семантики обозначений предметов традиционной материальной культуры в смежных регионах юго-западной Беларуси, юго-восточной Польши и северо-западной Украины.

Среди диалектологических источников словарного характера большое значение для сравнительного анализа названий этнокультурных явлений предметной среды имеет пятитомный «Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» [10]. В нем значительное место занимает терминологическая лексика, которая дает возможность проследить локальное распростра-

нение и понятийные особенности названий традиционных построек, орудий труда, одежды, предметов быта, транспортных средств и др.

С использованием ряда вышеназванных источников и других материалов автор провел этнологическое исследование традиционных построек в сельской среде белорусско-польского пограничья и соседнего зарубежья. С этой целью была использована методика сравнительного изучения форм архитектурно-функциональной адаптации строений для материального жизнеобеспечения в контексте с особенностями семантики названий изучаемых объектов. На исследуемой территории, включая соседнее зарубежье, выделены северный и южный ареалы с разнонаправленными векторами этнокультурных связей.

Один из них охватывал Гродненщину, северную часть Белостотчины и смежные районы юго-восточной Литвы и представлял собой зону славяно-балтского (белорусско-польско-литовского) культурного взаимодействия, которое протекало в форме трехсторонних и двухсторонних контактов. Это отразилось в распространении идентичных архитектурных концептов в этой зоне. Причем, развитие традиционного жилища Восточной Литвы происходило под славянским влиянием. Это проявлялось во внутренней планировке, в том числе в размещении печи справа или слева от входа устьем к нему, расположении в углу по диагонали от печи «чыстага кута». В лексике жителей Вильнюсского и Шальчининкайского районов встречалось белорусское название жилища «хата», которое было известно также на смежной территории Польши [6, с. 419; 10, с. 290, 291].

Родственными в зоне славяно-балтских этнокультурных связей являлись диалектные названия ряда хозяйственных сооружений. В частности, в значении помещения для хранения плодов и овощей, обогреваемого зимой печкой-каменкой или горячими углями из домашней печи, были распространены белорусское «камора», польское «komora» и заимствованное у славян литовское «kamara» [7, с. 291, 292]. Одними и теми же терминами обозначалась холодная постройка для хранения зерна и ценных предметов – «свіран» на Гродненщине и «świrec» на северо-востоке Белостокского воеводства от слова «svirnas» в той же семантике литовского происхождения [4, к. 239; 7, с. 288, 292; 12, м. 81].

Одинаковое название «склеп», относившееся к подземной постройке для хранения плодов и овощей, употреблялось на всем протяжении белорусско-польского пограничья. Гродненщина в ареале этого слова, который охватывал значительную часть соседней Польши, за исключением юго-восточного региона, занимала периферийное положение в виде северо-восточной оконечности. Здесь постепенно сходила на нет сила вектора западнославянского культурного влияния. На это указывает и то что на Гродненщине редко встречались общераспространенное в Польше в том же понятии, как и «склеп», слово «пiвнiца», а также обозначение «спiжарня» (кладовка) и др.

На севере Гродненской области в Островецком и прилегающих к нему районах располагалась западная зона миксации широко распространенных на территории Беларуси сельскохозяйственных построек под названиями «адрына» и «пуня», предназначавшихся для хранения сена, соломы, иногда молотьбы снопов зерновых культур, реже служивших для содержания скота [4, к. 236]. Оба этих термина употреблялись также в соседних районах Литвы [11, p. 162, 163]. Обозначение «адрына» получило здесь распространение в результате белорусского культурного влияния.

Смежные юго-западные районы Беларуси, юго-восточной Польши и северо-западной Украины входили в исторически сложившуюся здесь зону белорусско-польско-украинских этнокультурных связей. В ней получила массовое распространение одинаковая форма организации традиционного жилища с трехкамерной связью – хата + сени + камора. Несмотря на лексическое родство слова «камора» в пределах всей территории белорусско-польского пограничья и соседнего зарубежья, это название имело в южном ареале свои семантические особенности [7, с. 295]. В частности, тут термином «камора» обозначалось холодное темное помещение для хранения зерна, муки и ценных предметов. В теплое время года его использовали при необходимости для дневного отдыха и ночлега.

Характерной особенностью белорусской части южного ареала белорусско-польско-украинских этнокультурных связей была смешанная локализация здесь разных названий традиционных построек, имевших одинаковую форму архитектурно-функциональной адаптации. При этом некоторые термины указывали на родство или близкую общность культурных реалий восточных и западных славян. Более широко и массово они были распространены в польской части исследуемого ареала. К ним относятся «абарог», «bróg» (сооружение с подъемной крышей на четырех столбах для хранения сена и снопов зерна), «стадола», «stodoła» (то же, что и «клуня», постройка для молотьбы зерна, хранения снопов и сена), «шпіхер», «spichlerz» (то же, что и «клець», «свіран», постройка для хранения зерна), «шопа», «szopa», «шур», «szur» (то же, что и «павець», каркасная постройка с крышей на столбах для сельскохозяйственного инвентаря, гужевых транспортных средств, дров и др. целей).

Анализ материалов показал, что в характере архитектурно-функциональной адаптации хозяйственных построек в пограничных регионах имеется большое сходство. Это объясняется тем, что народная архитектура развивалась здесь в близких природно-климатических и социально-экономических условиях на основе общего культурного типа традиционной хозяйственной деятельности населения – земледелия в сочетании с животноводством. Локальные особенности наблюдались в основном в специфике приспособления домашних складских помещений на севере Гродненщины и Белостотчины, с одной стороны, и на остальной части региона белорусско-польских связей, с другой стороны. Более выразительно они прослеживаются в ареальной доминанте разных названий одних и тех же строений, а также в семантике некоторых одинаковых по форме обозначений. При этом многие термины входили в зоны смешанного распространения. Это свидетельствует о продолжительных интенсивных этнокультурных связях населения белорусско-польского пограничья и соседнего зарубежья. Их историческая глубина и устойчивость подтверждаются результатами исследования функциональной специфики и названий традиционных построек, полученными автором в процессе анализа письменных источников XVI – XVIII вв. [6; 7; 8].

Список литературы

1. Беларускае народнае адзенне / В.К. Бандарчык (рэд.). – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 96 с.
2. Беларускае народнае жыллё / В.К. Бандарчык (рэд.). – Мінск: Навука і тэхніка, 1967. – 128 с.
3. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы: Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт / пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Крапівы, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Выд-ва Акад. навук БССР, 1963. – 971 с.

4. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Крапівы, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Выд-ва Акад. навук БССР, 1963. – 338 к.

5. Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся. Атлас. Слоўнік / Г.Ф. Вештарт [і інш.]. – Мінск: Права і эканоміка, 2008. – 353 с.

6. Милюченков, С.А. Этнолингвистические традиции и особенности названий жилища населения Беларуси / С.А. Милюченков // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 6 / А.І. Лакотка (навук. рэд.). – Мінск: Права і эканоміка, 2009. – С. 411 – 426.

7. Милюченков, С.А. Историческая семантика и ареалы названий традиционных складских построек Беларуси / С.А. Милюченков // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 7 / А.І. Лакотка (навук. рэд.). – Мінск: Права і эканоміка, 2009. – С. 286 – 299.

8. Милюченков, С.А. Этнокультурный комплекс и семантика названий хозяйственных построек в помещичьих усадьбах Беларуси 2-й половины XVI – XVIII вв. / С.А. Милюченков // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 8 / А.І. Лакотка (навук. рэд.). – Мінск: Права і эканоміка, 2010. – С. 385 – 393.

9. Народная сельскагаспадарчая тэхніка беларусаў / В.К. Бандарчык (рэд.). – Мінск: Навука і тэхніка, 1974. – 104 с.

10. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / рэдкал.: Ю.Ф. Мацкевіч (рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979 – 1986. – Т. 5. – 1986. – 563 с.

11. Merkienė, R. Gyvulių ūkis XVI a. – XX a.pirmojoje pusėje: Etn. Patirties ištakos / R. Merkienė. – Vilnius: Mokslas, 1989. – 236 p.

12. Polski atlas etnograficzny: w VI z. / Komis. dla spraw Polsk. Atl. Etnograf.: K. Moszyński (Przewod.) [i in.]; J. Gajek (red.). – Warszawa: Pań. Wyd. Nauk., 1964 – 1981. – 355 м.: Z. II. – 1965. – M. 58 – 129.

В. Швайко

СТАН БЕЛАРУСКАЙ АСВЕТЫ Ў ПОЛЬШЧЫ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XX – ПАЧАТКУ XXI стст.

На тэрыторыі сучаснай Польшчы пражывае значная колькасць беларускага насельніцтва, якое мае статус нацыянальнай меншасці. Яшчэ ў 1945 годзе, згодна з савецка-польскімі дамовамі аб дзяржаўнай мяжы, у склад Польшчы ўвайшла частка этнічных беларускіх земляў – практычна ўся Беласточчына і частка Брэсцкай вобласці, што і абумовіла геаграфічныя межы пражывання беларусаў у Польшчы. Вельмі складаным з’яўляецца пытанне аб выяўленні дакладнай колькасці беларусаў у Польшчы. Гэтаму не спрыялі ні працэсы пасляваеннай рэпатрыяцыі, ні эміграцыя, ні актыўная асіміляцыя беларускага насельніцтва ў другой палове XX стагоддзя. Даследчыкі называюць розныя лічбы: ад 50 да 200 тысяч [9, с. 23]. Паводле дадзеных апошняга перапісу насельніцтва 2002 года, у Польшчы пражывае каля 47 тысяч этнічных беларусаў. Абсалютная большасць з іх – у Падляшскім ваяводстве (96,6 % ад агульнай колькасці анкет, пададзеных беларусамі падчас перапісу). Згодна з польскім заканадаўствам, беларусы ў Польшчы маюць права на выкарыстанне роднай мовы, захаванне і развіццё беларускай культуры, а таксама на навучанне дзяцей на роднай мове. Выяўляюцца асноўныя этапы і накірункі ў развіцці беларускай школы ў Польшчы ў другой палове XX – пачатку XXI стагоддзяў. Лёс іх быў няпростым: больш чым за пяцьдзесят гадоў беларуская асвета перажыла і часы свайго росквіту, і часы заняпаду і, здаецца, уступіла на шлях спадзявання на адраджэнне.

Практычна адразу пасля вызвалення ад немцаў Беласточчыны пачалі адкрывацца школы з беларускай мовай навучання. У 1944 годзе тут налічвалася

больш 90 пачатковых і тры сярэднія школы – у Гайнаўцы, Бельску, і Беластоку [2, с. 101]. На жаль, палітычная сітуацыя, а таксама бачанне польскім урадам «Польшчы без нацыянальных меншасцяў» не спрыяла бесперапыннаму развіццю беларускай адукацыі. З устанаўлення савецка-польскай мяжы і абменам насельніцтва паміж Польшчай і СССР у 1945 – 1947 гадах пачалася ліквідацыя беларускіх школ. Польскія ўлады тлумачылі гэта быццам бы адсутнасцю патрэбы ў іх. Беларусы ў рамках рэпатрыяцыі выязджаюць у Савецкую Беларусь. Навучальныя ўстановы маглі ліквідаваць таксама і па палітычных матывах, як адбылося з ліцэем у Бельску: яго зачынілі ў 1946 годзе па прычыне «сепаратысцкай дзейнасці настаўнікаў» [4, с. 90]. Сярэдняя школа ў Гайнаўцы была зачынена ў 1945 годзе, у Беластоку – ў 1946 годзе, а сам працэс закрыцця школ скончыўся тым, што на Падляссі ў 1947 годзе засталося толькі 6 беларускамоўных школ [11, с. 90].

Палітычныя змены ў краіне пацягнулі за сабой і змены ў сферы беларускай адукацыі. 28 чэрвеня 1949 года польскі ўрад прыняў рашэнне, згодна якому Міністэрства адукацыі Польшчы павінна было ствараць умовы, каб дзеці беларускай нацыянальнасці на Беласточчыне маглі вучыцца на роднай мове. Як вынік, 1 верасня 1949 года былі адкрыты 24 школы з беларускай мовай навучання. У канцы навучальнага года іх было ўжо 39, а ў сакавіку 1950 г. працавалі 42. У школах беларуская мова вывучалася як прадмет [11, с. 95]. З 1949–1950 навучальнага года пачалі працаваць ліцэі ў Бельску і Гайнаўцы. У першыя гады свайго аднаўлення беларускія школы перажывалі шмат праблем: не хапала настаўнікаў, не было падручнікаў, часам не хапала нават памяшканняў, заняткі праводзіліся ў прыстасаваных жылых памяшканнях. Але, нягледзячы на ўсе цяжкасці, беларуская асвета ў Польшчы прадаўжала развівацца.

Школы для дзяцей беларускай нацыянальнай меншасці ў Польшчы дзейнічалі на тэрыторыі пяці паветаў: Беластоцкага, Бельскага, Гайнаўскага, Сямятыцкага і Сакольскага. Найбольшая іх колькасць працавала ў Бельскім і Гайнаўскім паветах: тут былі як школы з беларускай мовай навучання (усе прадметы выкладаліся на роднай мове), так і школы з дадатковым вывучэннем беларускай мовы (мова вывучалася як прадмет). У Беластоцкім, Сакольскім і Сямятыцкім паветах працавалі школы толькі з дадатковым вывучэннем беларускай мовы.

1960-я гады сталі перыядам найвялікшага росквіту беларускай асветы ў Польшчы (табліца 1) [10, с. 28]. Найбольшая колькасць беларускіх навучальных устаноў была адчынена ў 1961–1962 навучальным годзе: 37 пачатковых школ з беларускай мовай навучання і 141 школа, дзе беларуская мова вывучалася як прадмет.

Табліца 1 – Колькасць беларускіх школ на Падляссі ў 1960-я гады

Навуч. год	Школы з беларускай мовай навучання	Колькасць вучняў	Школы з вывучэннем беларускай мовы	Колькасць вучняў	Усяго школ	Усяго вучняў
1	2	3	4	5	6	7
1960/61	39	2643	135	7939	174	10582
1961/62	37	2636	141	8147	178	10783
1962/63	34	2266	137	8550	171	10816
1963/64	34	2378	141	8724	175	11102

Працяг табліцы 1

1	2	3	4	5	6	7
1964/65	34	2329	139	8612	173	10941
1965/66	33	2286	139	8616	172	10902
1966/67	31	2317	141	9452	172	11769
1967/68	30	2276	139	9727	169	12003
1968/69	30	2082	134	9650	164	11732
1969/70	22	1353	142	9938	164	11291

Негатыўнай тэндэнцыяй таго часу стала скарачэнне колькасці школ, дзе ўсе прадметы вывучаліся на беларускай мове на карысць школ, дзе беларуская мова вывучалася як прадмет. Вельмі часта гэты працэс тлумачылі тым, што дзеці павінны добра ведаць дзяржаўную мову, менавіта ад гэтага будзе залежыць іх далейшы лёс. У выніку назіралася такая з'ява: бацькі вучняў школ з беларускай мовай навучання вымушаны былі пісаць заявы, каб некаторыя прадметы (а паступова і большая іх частка) выкладаліся па-польску, матывуючы гэта патрэбамі далейшага жыцця моладзі. Напрыканцы згаданага дзесяцігоддзя пачала скарачацца і агульная колькасць беларускіх пачатковых школ [10, с. 28].

Апрача пачатковых школ, у дадзены перыяд на Беласточчыне працавалі і сярэднія навучальныя ўстановы: два ліцэі з беларускай мовай навучання – у Гайнаўцы і Бельску Падляскім, а таксама ліцэй з дадатковым вывучэннем беларускай мовы ў Міхалове (Беластоцкі павет) [11, с. 97]. Выпускнікі беларускіх сярэдніх школ мелі магчымасць атрымліваць адукацыю ва ўсіх вышэйшых навучальных установах Польшчы.

Дзякуючы намаганням Беларускага грамадска-культурнага таварыства (БГКТ), у 1957–1958 навучальным годзе для тых выпускнікоў беларускіх ліцэяў, якія хацелі працягваць беларускую адукацыю далей, пры Варшаўскім універсітэце была адкрыта адзіная на той час за межамі Беларусі кафедра беларускай філалогіі. Заснавальнікам яе стала славіст прафесар А. Абрэмская-Яблонская [6, с. 91]. У першыя гады існавання метадычную і навуковую дапамогу кафедры аказвалі шматлікія спецыялісты з Беларусі: з Інстытута мовазнаўства АН БССР, Педагагічнага інстытута імя М. Горкага і інш. [1, с. 59]. З цягам часу быў сфарміраваны выкладчыцкі калектыў, у склад якога ўваходзілі Э. Смулкова, А. Баршчэўскі, А. Багроўская, М. Урублеўскі, З. Скібінская. Навуковыя інтарэсы выкладчыкаў кафедры беларускай філалогіі знаходзіліся ў сферах беларускага мовазнаўства і гісторыі беларускай літаратуры, а таксама даследавання фальклору Беласточчыны. На чале кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта працавалі вядомыя навукоўцы А. Абрэмская-Яблонская, Э. Смулкова, А. Баршчэўскі.

З мэтай забеспячэння беларускіх школ настаўніцкімі кадрамі, з 1954 года па 1965 год пры Завочных настаўніцкіх курсах у Беластоку дзейнічала аддзяленне беларускай філалогіі. За перыяд яго існавання вышэйшую настаўніцкую кваліфікацыю тут атрымалі 139 настаўнікаў. У 1949–1950 навучальным годзе польскімі ўладамі было прынята рашэнне аб адкрыцці ў Беластоку Педагагічнага ліцэя з беларускай мовай навучання. З наступнага і па 1969–1970 навучальны год Педагагічны ліцэй працаваў ужо ў Бельску Падляскім [10, с. 36]. За гэты

перыяд дыпломы настаўнікаў беларускай мовы атрымалі 427 выпускнікоў, якія працаўладкоўваліся ў беларускамоўныя пачатковыя школы. Педагагічны ліцэй у Бельску быў зачынены ў 1970 годзе быццам бы па прычыне рэформы сістэмы адукацыі для настаўнікаў пачатковых школ [10, с. 36]. Фактычна ж гэта адбылося ў агульным рэчышчы пагаршэння стану беларускамоўнай адукацыі, якое прыйшлося менавіта на 1970-я гады.

У 1970–1971 навучальным годзе школы з беларускай мовай навучання перасталі існаваць – родная мова з гэтага часу пачала выкладацца толькі як дадатковы прадмет. З цягам часу колькасць і такіх школ скарацілася: у 1974–1975 навучальным годзе працавалі толькі 77 пачатковых школ, дзе беларускую мову вывучалі 5314 вучняў, а ў 1987–1988 навучальным годзе гэтыя лічбы скараціліся да 58 школ і 3690 вучняў [11, с. 98]. Напачатку 1970-х гадоў у беларускіх школах пачалі з'яўляцца і іншыя праблемы: дзяржава перастала друкаваць падручнікі, настаўнікі не мелі магчымасці павышаць кваліфікацыю. Пачало панаваць масавае меркаванне, што беларуская мова ў польскай дзяржаве нікому не патрэбна. 22 лютага 1971 года было выдадзена распараджэнне Міністэрства асветы Польшчы наконт «поўнай добраахвотнасці навучання роднай мове» [11, с. 97]. Згодна з ім, бацькі дзяцей, якія жадалі вывучаць беларускую мову, кожны год павінны былі пісаць спецыяльныя заявы. Адсутнасць такіх заяў станавілася падставай да скасавання вывучэння роднай мовы ў навучальнай установе. Апрача таго, для тых школ, дзе вывучалася беларуская мова, школьныя ўлады давалі рэкамендацыі выкладаць прадмет на першым ці апошнім уроку, што таксама не спрыяла высокаякаснаму вывучэнню мовы. Сітуацыю значна пагоршыла і школьная рэформа першай паловы 1970-х гадоў. Падчас яе правядзення было ліквідавана 70 невялікіх пачатковых школ, дзе вывучалася беларуская мова, а ў новых школах, куды накіроўваліся вучні, такога прадмета часцей за ўсе не было. На гэтым фоне значным, хоць і кароткатэрміновым поспехам беларускай грамадскасці можна лічыць тое, што ў 1982 годзе ў Беластоцкім ліцэі № 1 пяць вучняў пачалі вывучэнне беларускай мовы, але ў хуткім часе з-за малой колькасці навучэнцаў выкладанне было спынена.

У 1990-я гады беларускія грамадскія арганізацыі ў Польшчы сталі зноў надаваць вялікую ўвагу пытанню адраджэння беларускай асветы. Сітуацыя была даволі складанай. У гэты час беларускую мову як дадатковы прадмет вывучалі больш за 3500 чалавек у 44 школах [5, с. 111]. Вялікай праблемай стаў катастрафічны недахоп метадычнай і навуковай літаратуры, настаўнікі не мелі магчымасці павышаць кваліфікацыю. Беларускае грамадска-культурнае таварыства змагло аказаць значную дапамогу ў вырашэнні гэтай праблемы. Дзякуючы падтрымцы з боку Рэспублікі Беларусь, БГКТ наладзіла перадачу дзіцячай літаратуры, падручнікаў, газет у школы, дзе вывучалася беларуская мова; аднаўлялася практыка правядзення ў мінскіх ВНУ курсаў павышэння кваліфікацыі для настаўнікаў беларускай мовы з Польшчы. З 1990 года па хадатайству Таварыства ў навучальных установах Рэспублікі Беларусь вышэйшую адукацыю сталі атрымліваць выпускнікі беларускіх ліцэяў Польшчы. Беларускія ўлады аказвалі дапамогу і ў афармленні кабінетаў беларускай мовы. Пастаянна наладжваліся курсы і метадычныя канферэнцыі настаўнікаў беларускай мовы; вядучымі метадыстамі сталі Т. Русачык, В. Сянкевіч, І. Рыгаровіч, В. Ляшчынскі і інш.

Неабходна адзначыць працу, якую і па сённяшні дзень вядуць Беларускае грамадска-культурнае таварыства і Таварыства беларускай культуры на ніве папуля-

рызацыі беларускага слова і культуры сярод дзяцей і моладзі. Дадзеныя беларускія грамадскія арганізацыі штогод арганізуюць дзіцячыя конкурсы «Роднае слова» (дэкламатарскі конкурс беларускай паэзіі для вучняў пачатковых школ і гімназій), «Сцэнічнае слова» (конкурс на лепшае выкананне твораў беларускай паэзіі і прозы, а таксама малых тэатральных твораў для вучняў ліцэяў і моладзі), «Беларуская песня для школьнікаў», агляды тэатральных калектываў. Шырокая зацікаўленасць да конкурсаў з боку моладзі сведчыць аб плёне працы такога кшталту.

У сярэдзіне 1990-х гадоў магчымасць вывучаць беларускую мову атрымалі і дзеці, якія пражывалі ў Беластоку. З 1995 года ў дзіцячым садку № 14 пачалі працу беларускамоўныя групы. Вялікую ўвагу педагогі надавалі выхаванню дзяцей на традыцыях беларускай культуры: тут існавалі тэатральная група, дзейнічаў дзіцячы песенны калектыў «Вясёлка». Далейшае вывучэнне беларускай мовы беластоцкія дзеці маглі працягваць у пачатковай школе № 4, а таксама ў гімназіі № 7 і агульнаадукацыйным ліцэі № 2. Выхавацелі і настаўнікі беларускай мовы г. Беластока цесна супрацоўнічалі з аб'яднаннем «АБ-БА» («Аб'яднанне бацькоў, беларускасцю апантаных»). Для дзяцей, якія вывучалі беларускую мову, «АБ-БА» рэалізоўвала некалькі праектаў; у адпаведнасці з якімі дзейнічаў тэатральны гурток, дзеці займаліся дэкламатарскім мастацтвам (неаднаразова станавіліся пераможцамі і лаўрэатамі конкурсаў БГКТ «Роднае слова» і Агляду тэатральных калектываў). Сумесна з арганізацыяй літоўскай нацыянальнай меншасці «АБ-БА» удзельнічала у праекце «Вялікае Княства Літоўскае – наша агульная спадчына».

У 2002 годзе беларускую мову як прадмет мелі магчымасць вывучаць больш за 3500 дзяцей у 26 пачатковых школах, 11 гімназіях і 2 ліцэях [8, с. 47]. У 2008–2009 навучальным годзе беларускую мову, як дадатковы прадмет па 3 гадзіны ў тыдзень, вывучалі 3225 вучняў у адным дзіцячым садку, 21 пачаткавай школе, 14 гімназіях, а таксама ў 3 агульнаадукацыйных ліцэях – у Гайнаўцы, Бельску Падляскім і Беластоку [7, с. 18].

У канцы XX пачатку XXI стагоддзяў адбыліся змены і ў сістэме вышэйшай беларускай адукацыі. У 1992 годзе пры філіяле Варшаўскага ўніверсітэта ў Беластоку быў створаны аддзел беларусістыкі. З 1999 года ён быў пераўтвораны ў кафедру беларускай філалогіі, якая на сённяшні час уваходзіць у структуру Інстытута ўсходнеславянскай філалогіі Ўніверсітэта ў Беластоку [3, с. 167–168]. Яе кіраўніком у 1992–2004 гадах быў прафесар М. Кандрацюк. З 2004 года кафедру ўзначальвае прафесар Г. Тварановіч. З 2000 года кафедра вядзе падрыхтоўку студэнтаў па спецыяльнасці «Беларуская філалогія».

У 1997 годзе ва Ўніверсітэце ў Беластоку была заснавана кафедра беларускай культуры. Ініцыятарам і першым яе кіраўніком стала прафесар Э. Смулкова. Потым доўгія гады ўзначальваў кафедру прафесар Я. Мірановіч. На сенняшні дзень на яе чале знаходзіцца прафесар Л. Цітка [12, с. 137]. Кафедра беларускай філалогіі па-ранейшаму працуе ў Варшаўскім універсітэце, таксама дзейнічае аддзел беларусістыкі ва ўніверсітэце імя М. Складоўскай-Кюры ў Любліне і аддзел беларусістыкі і ўкраіністыкі ў Апольскім універсітэце.

Спіс літаратуры

1. Баршчэўскі, А. Кафедра беларускай філалогіі на парозе новага 25-годдзя / А. Баршчэўскі [і інш.] // Беларускі каляндар. 1983 / пад рэд. М. Хмялеўскага. – Беласток: Выд-ва ГП БГКТ, 1983. – С. 59–65.

2. Іванюк, А. Беларускі ліцэй ў Гайнаўцы (гісторыя, падзеі, факты, людзі) / А. Іванюк // Беларускі каляндар. 1995 / склад. А. Барскі. – Мінск: Беларусь, 1995. – С. 97–199.
3. Кандрацюк, М. Дзесяцігоддзе існавання беларускай філалогіі ў Беластоку / М. Кандрацюк, А. Філіновіч // Беларускі каляндар. 2004 / пад рэд. Я. Сычэўскага. – Беласток: Ortdruk, 2004. – С. 163–172.
4. Навіцкая, 3. Гісторыя Бельскага беларускага ліцэя / 3. Навіцкая // Беларускі каляндар. 1995 / склад. А. Барскі. – Мінск: Беларусь, 1995. – С. 90–97.
5. Русачык, Т. На хвалях сучаснага жыцця. Навучанне беларускай мове ў пачатковых і сярэдніх школах Беласточчыны ў 1990–1995 гадах / Т. Русачык // Беларускі каляндар. 1996 / склад. У. Юзвюк. – Мінск: Беларусь, 1996. – С. 103–111.
6. Смулкова, А. Навукова-дыдактычная дзейнасць кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта / А. Смулкова // Беларускі каляндар. 1970 / склад. М. Гайдук. – Беласток: Выд-ва ГП БГКТ, 1970. – С. 91–103.
7. Справаздача Галоўнага праўлення з дзейнасці Беларускага грамадска-культурнага таварыства на працягу кадэнцыі 2006–2009 гг. – Беласток: Выд-ва ГП БГКТ, 2009. – 24 с.
8. Справаздача з дзейнасці ГП БГКТ // Беларускі каляндар. 2002 / склад. У. Юзвюк. – Беласток: Ortdruk, 2002. – С. 37–51.
9. Языковіч, Л. Беларусы ў Польшчы / Л. Языковіч // Хто ёсць хто сярод беларусаў свету: энцыкл. давед. – Ч. 1: Беларусы і ўраджэнцы Беларусі ў памежных краінах / рэдкал.: А. Мальдзіс [і інш.]. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2000. – С. 22–25.
10. BTSK // Redaktor J. Wołkowycki. – Białystok: Wyd-wo ZG BTSK, 1972. – 131 s.
11. Romanowska, E. Szkoła białoruska w Polsce – od czasów II po III Rzeczpospolitą / E. Romanowska // Białorusini, pod. red. T. Zaniewskiej. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2010. – S. 121–134.
12. X lat Uniwersytetu w Białymstoku. 1997–2007 / red. L. Dacewicz. – Białystok, 2008. – 425 s.

М. Загідуліна

СТЫЛЬ «МАДЭРН» У ТВОРЧАСЦІ КАЗІМІРА СТАБРОЎСКАГА

Стыль «мадэрн» як адзін з самых прыгожых і элегантных накірункаў мастацтва рэалізоўваўся на беларускіх землях, як і па ўсёй Еўропе і ў Амерыцы, ў канцы XIX – пачатку XX стст. ў архітэктуры, дэкаратыўна-прыкладным і выяўленчым мастацтве. Адным з самых яркіх прадстаўнікоў сэцэсіі ў рускім, беларускім, польскім мастацтве стаў наш зямляк Казімір Стаброўскі (1869–1929 гг.). Ён зацвердзіў сябе прадстаўніком гэтага накірунку ў сімвалічных кампазіцыях, знакамітых партрэтах.

Жыццёвы шлях мастака пачаўся ў маёнтку Крупляны (Карэліцкі р-н Гродзенскай вобл.). Род Стаброўскіх быў дастаткова вядомым на Беларусі. Прадзедам Казіміра быў Мацей Стаброўскі. Яго сын Вікенці, дзед Казіміра, уладальнік маёнта «Кулікі», земскі рэгент, меў сыноў Іосіфа і Антонія, якія абодва сталі афіцэрамі расійскай арміі. Іосіф жаніўся на Людвіцы Масальскай, іх сын Іосіф стаў знакамітым краязнаўцам, археолагам, гісторыкам, заснавальнікам аднаго са старэйшых у Беларусі Слонімскага краязнаўчага музея. А ў сям’і Антонія, штабс-капітана, які ўзяў шлюб са шляхцянкай Зоф’яй Пілецкай, нарадзіўся будучы мастак Казімір Стаброўскі [5].

Дзяцінства яго прайшло ў бацькоўскім маёнтку Крупляны, дзе хлопчык атрымаў першапачатковую адукацыю. З 1880 па 1887 гг. вучыўся ў Рэальным вучылішчы ў Беластоку. Там атрымаў асновы мастацкіх ведаў, што дапамагло яму ў 1887 г. паступіць у Пецярбургскую Акадэмію мастацтваў. З гэтага часу Казімір надоўга звязаў свой лёс з духоўнай элітай паўночнай сталіцы Расіі. Ён спасцігаў

навуку разам з будучымі выкладчыкамі ўніверсітэта імя Стэфана Баторыя ў Вільні, якія пазней шмат зрабілі для развіцця мастацтва ў краі, – Аляксандрам Штурманам, Бенедыктам Кубіцкім, Фердынандам Рушчыцам. Апошні стаў сябрам на ўсё жыццё. У Акадэміі К. Стаброўскі прайшоў усе неабходныя этапы навучання: у 1892 г. атрымаў свой першы малы сярэбраны медаль за кампазіцыю «Мужчына, які цягне канат», далей – вялікі і яшчэ малыя сярэбраныя медалі. Вучоба была паспяховай, нягледзячы на хваробу (анэмія), з-за якой юнак часта перапыняў заняткі і жыў дома, у Круплянах. Даволі частыя наведванні родных мясцін спрыялі не толькі фізічнаму здароўю, але і духоўнаму натхненню [1].

К. Стаброўскі вучыўся ў час, калі Імператарская Акадэмія перажывала складаны перыяд. Навучальная ўстанова заставалася добрай школай прафесійнага майстэрства, але эстэтычная і педагагічная сістэмы, прасякнутыя руцінным акадэмізмам, не адпавядалі новым патрабаванням сучаснасці. Унутры Акадэміі пад націскам грамадскай крытыкі наспявалі перамены. Захопленыя перспектывай дэмакратызацыі і аднаўлення навучальнага працэсу, у падрыхтоўцы рэформы ўзялі ўдзел вядомыя мастакі Ілля Рэпін, Іван Шышкін, Архіп Куінджы, Васіль Паленаў. Рэформа Акадэміі мастацтваў адбылася ў 1894 г., у год, калі Казімір закончыў акадэмічны курс і абараніў дыпломную работу «Магамет і Саід у пустыні» (ці «Уцечка з Мекі»). Для падрыхтоўкі праекта мастак ў 1892 г. ажыццявіў праз Адэсу вандроўку ў Палясціну, наведаўшы па дарозе Турцыю, Грэцыю, Егіпет. У Іерусаліме прыняў таінства прычасця. Вярнуўся праз Александрыю і Каір. Падарожжа на Усход аказала значнае ўздзеянне на свядомасць мастака. Усходняя філасофія, звычаі, менталітэт паўплывалі на яго светапоглядныя арыенціры, схіліўшы да рэлігійна-містычных поглядаў і крытэрыяў ва ўспрыняцці рэчаіснасці [1, 4].

Атрымаўшы за дыплом вышэйшую ўзнагароду – залаты медаль і званне «класны мастак» 1 ступені, Казімір паказаў сваю працу на конкурснай акадэмічнай выставе, што выклікала шырокія водгукі ў прэсе, асабліва хвалебныя – у «Санкт-Пецярбургскіх ведамасцях» за 19 лістапада 1894 г. Пасля фармальнага заканчэння Акадэміі мастацтваў К. Стаброўскі быў настолькі захоплены кардынальнымі пераменамі, новым прафесарскім складам гэтай навучальнай установы, што яшчэ на 2 гады запісаўся ў майстэрню І. Рэпіна. Вядомы жывапісец дапамог маладому калегу глыбей авалодаць жывапіснымі прыёмамі і сродкамі напісання партрэта, пра што сведчыць творчая спадчына нашага земляка. Жаданне больш глыбокага далучэння да ўсходняй культуры ізноў пацягнула мастака ў падарожжа, на гэты раз ён наведаў Сярэднюю Азію, даўжэй за ўсё затрымаўшыся ў Самаркандзе [1, 2].

Для ўдасканальвання прафесійнага майстэрства Казімір едзе ў Еўропу, перанасычаную ў канцы стагоддзя бурным мастацкім жыццём, звязаным з развіццём адметных стылістычных плыняў і тэндэнцый. Спачатку некалькі месяцаў жыве ў Мюнхене, цэнтры нямецкай культуры, дзе вучыцца ў натуркласе Мюнхенскай Акадэміі мастацтваў, затым пераязджае ў Парыж, эстэтычную сталіцу свету, дзе займаецца жывапісам у Акадэміі Жуліяна. У 1898 г. мастак, перапоўнены новымі ўражаннямі, вяртаецца ў Пецярбург, дзе вельмі плённа і актыўна працуе, рэгулярна паказваючы свае творы на выстаўках Акадэміі мастацтваў. Час ад часу выязджае на радзіму, у Крупляны, дзе робіць шмат натурных замалёвак. Яго пейзажы гэтага перыяду пазначаны ўплывамі сімвалізму: «Першы снег», «Белая ноч у Фінляндыі», партрэты – элегічнымі настроямі: «Мадэлька»,

«Партрэт панны С.П.», «Партрэт бацькі». Стаброўскі прымае ўдзел ва Усеагульнай выставе ў Парыжы ў 1900 г., дзе за твор «Цішыня вёскі» атрымлівае вялікі сярэбраны медаль. Пасля міжнароднай выставы ў Мюнхене ў 1901 г. яго работу «Белая ноч у Пецярбургу каля раз'езда» купляе мюнхенская «Новая пінакатэка», а ў 1903 г. у Венецыі на V Міжнародным б'енале пейзаж «Змрок у Лазенках» куплены Венецыянскай галерэяй сучаснага мастацтва [1, 7].

На пераломе стагоддзяў у мастацтве ярка прасочваюцца новыя эстэтычныя тэндэнцыі, калі мастацтва паступова адыходзіць ад крытычнага рэалізма перасоўнікаў да эмацыйнага адчування творцамі прыгажосці навакольнага свету. Найбольш папулярным ў Пецярбургу ў гэты час было кола куінджыстаў, у якое ўваходзіў і сябра Казіміра Ф. Рушчыц, а таксама творчасць М. Урубеля, І. Левітана [2]. Руская культура і мастацтва аказвалі моцны ўплыў на Стаброўскага. Так, яго палатно «Снягурачка» было напісана пад ўздзеяннем аднайменнай п'есы А. Астроўскага і пастаўленай у Марыінскім тэатры ў 1882 г. оперы Рымскага-Корсакава. Як для п'есы, так і для оперы эскізы касцюмаў распрацоўваў М. Рэрых. Н. Забэла-Урубель выканала галоўную ролю, а яе муж М. Урубель зрабіў яе вядомы партрэт ва ўборы таючай прыгажуні. Упершыню ж Снягурачку ў сарафане з обручам на галаве напісаў В. Васняцоў, эскізы гэтага вобраза стварыў В. Пяроў. Снягурачка К. Стаброўскага хоць эстэтычна і пераклікаецца з вядомымі творамі, але мае асабістую мастацкую трактоўку, убіраючы нацыянальна-фантастычныя рысы, выглядаючы кранальна-безабароннай.

У Пецярбургу малады мастак прымае актыўны ўдзел у грамадскім жыцці горада. Ён паказвае свае работы, напрыклад, «Дождж», «Вясковы матыў» на Вясенніх выстаўках, а таксама выбіраецца членам журы гэтых выставак у 1898, 1900 гг., дае глыбокі аналіз экспазіцыям у прэсе, абараняючы ад кансерватыўнай крытыкі працы маладых мастакоў, якія былі блізкімі Стаброўскаму па іх светапогляднай канцэпцыі і ў большасці прымыкалі да кола «куінджыстаў». У яго артыкулах ў часопісе «Край» «Мастацкі рух у Пецярбургу» (№ 15, 1899), «Сучасны жывапіс. Некалькі ўражанняў з вясенняй выстаўкі ў Акадэміі мастацтваў у Пецярбургу» (№ 22, 1900), а таксама «Пра старое і новае ў рускім мастацтве» у часопісе «Новое время» (ад 25. 04. 1900) характарызаваліся эстэтычныя напрамкі развіцця рускага мастацтва, сцвярджалася права творцы на суб'ектыўнае адлюстраванне «асабістай душы, свайго мастацкага тэмпераменту, свайго ўспрыняцця прыроды».

У рускай культуры другой палове XIX – пачатак XX стст. актыўна асэнсоўваецца творцамі гісторыя свайго народа. К. Стаброўскі таксама звяртаецца да сюжэтаў з мінулага старажытнай Літвы, тым больш, што бацькоўскі маёнтак, у якім ён жыве дастаткова працяглы час пасля заканчэння Акадэміі, знаходзіцца ў самым цэнтры былой старажытнай Літвы. У сваіх творах мастак спрабуе даць суб'ектыўную жывапісную інтэрпрэтацыю міфаў і легендаў роднай зямлі. Заснаваны на ліцвінскім паданні твор «Эгле – каралева вужоў» (каля 1900 г.) прасякнуты таемнасцю і загадкавасцю вобраза. А работа «Крыва-Крывейта» узнаўляе постаць апошняга захавальніка паганскага агню ў дрымучых лясах Прынёмання [1].

15 верасня 1902 г. у касцёле св. Кацярыны ў Пецярбургу Казімір бярэ шлюб са шляхцянкай Юліяй Янішэўскай. Маці яе была з дому Бітны-Шляхта, бацька служыў стацкім саветнікам. Але ўсё дарослае жыццё дзяўчына знаходзілася пад апекай дзядзькі Антонія Бітны-Шляхта, сапраўднага стацкага саветніка ў Пецярбургу. У гэтым горадзе Юлія закончыла Раждзественскую жаночую гімна-

зію, а ў 17 гадоў стала займацца ў школе малюнку Таварыства прыгожых мастацтваў. Пасля 4 гадоў заняткаў, якія для дзядзькі здаваліся дзявочай забавай, Юлія вырашыла быць сур'ёзным майстрам і паступіла ў 1892 г. на аддзяленне скульптуры Пецярбургскай Акадэміі мастацтваў, дзе была вучаніцай вядомых скульптараў Залемана і Бяклемішава. У гэты перыяд яна і пазнаёмілася са Стаброўскім. У 1901 г. дзяўчына закончыла Акадэмію са званнем мастака, якое атрымала за поўную драматызма жанравую скульптуру «Лелюм-Палелюм» па матывах п'есы Юліуша Славацкага «Ліля Венеда». Юлія была адной з вельмі нямногіх студэнтак-жанчын у Акадэміі, якая яшчэ і займалася творчасцю. У 1903 г. нават атрымала другую ўзнагароду на конкурсе Таварыства прыгожых мастацтваў за скульптуру «Гаплана» таксама па п'есе Ю. Славацкага [2].

Вобраз каханай дзяўчыны, а пасля жонкі натхняў Казіміра, і ён стварыў цэлы шэраг яе партрэтаў, прасякнутых унутранай экспрэсіяй: «Партрэт нарачонай Юліі Янішэўскай», «Партрэт жонкі ў чорным капелюшы», «Партрэт жонкі ў чорнай сукенцы». Апошні, напісаны ў 1907 г., пазначаны элегантнай дэкаратыўнасцю сэцэсіі, разам з тым, апелюе да гарманічнасці беларускага абраза. Як і старажытны іканапісец, аўтар звяртае ўвагу, у першую чаргу, на тое, што найбольш важна – на твар жанчыны: спакойны, вытанчана-адухоўлены, выдзяляючы яго святлом, таксама, як і рукі. На працягу стагоддзяў адметнай рысай беларускай школы іканапісу з'яўлялася наяўнасць на праваслаўных, уніяцкіх, каталіцкіх іконах залатога разьбянога фона, што сімвалізаваў свет вышэйшы, незямны. На партрэце Юлія сядзіць у крэсле з высокай спінкай, якое абабіта залатой тканінай і ўяўляецца ўвасабленнем той высокай духоўнай прыгажосці, што дадзена чалавеку ад бога.

У 1902 г. маладая сям'я пераязджае жыць у Варшаву. У гэтым жа годзе Казімір уступае ў Таварыства польскіх мастакоў «Штука», разам з якім удзельнічае ў выстаўках, напрыклад, у Вене. Найчасцей паказвае работы ў салонах Таварыства падтрымкі прыгожых мастацтваў яшчэ з 1895 г., пазней – у 1901–1903, 1909–1910 гг., а ў 1901, 1903 гг. выбіраецца членам Камітэта гэтага таварыства. Выстаўляецца ў салонах Крывульта ў Варшаве, а таксама ў Кіеве, Кракаве, Вільні, гарадах Італіі. Яго творы гэтага часу злёгку вычварныя, эстэтычна прэзентатыўныя, пазначаны моцным уплывам еўрапейскай і рускай сэцэсіі, спалучэннем натурнасці і ўмоўнасці: «Каралы і рыбы», «Паўлін», «Лебедзі», «Настурцыі». Для часопіса «Хімера» піша апавяданне «Легенда», у якім спалучаюцца рэальнасць і міф [1].

У Варшаве К. Стаброўскі імкнецца рэалізаваць сябе як педагог і ў 1904 г. разам з Ф. Рушчыцам, К. Крыжаноўскім, К. Дунікоўскім, К. Ціхім па ўзору Пецярбургскай засноўвае Школу прыгожых мастацтваў, выкарыстаўшы пецярбургскія знаёмствы як у мастацкіх колах, так і пры царскім двары. Стаўшы яе першым дырэктарам, распрацоўвае прагрэсіўную для таго часу сістэму навучання, актыўна рэалізуючы накірункі ў сферы прамысловага канструявання. Галоўнымі фундатарамі Школы сталі сябры Стаброўскага Станіслаў і Яўгенія Кербедзь. Дзякуючы ім, вучні школы ў летнія месяцы мелі магчымасць выязджаць на пленэры ў маёнткі Кербедзяў Рыбнішкі, Длужнева на тэрыторыі сённяшняй Латвіі, а таксама наладжваць карнавальныя вечары, якія сталі адметнай з'явай у свецкім жыцці горада. Арганізатарамі і ўдзельнікамі іх былі вучні і выкладчыкі школы, госці. Першы баль «Маладога мастацтва» адбыўся ў памяшканні Варшаўскай філармоніі 29 лютага 1908 г., у знакавы дзень вісакоснага года. Шыкоўныя касцюмы распрацоўваліся прафесійнымі мастакамі, афармленне вялікай залы з вітра-

жамі, афіш, запрашальных білетаў, бальных картак было справай студэнтаў і прафесараў школы. І не выпадкова, што ў выніку з'явіўся цэлы шэраг партрэтаў, зробленых К. Стаброўскім. Адной з мадэляў стала студэнтка яго студыі Зоф'я Якімовіч [1, 2, 6]. Апранутая ў касцюм паўліна, сканструяваны з тонкай гафраванай паперы, яна выглядала незвычайнай істотай. Гэты партрэт «Пава» нёс у сабе віртуозную пластыку стылю мадэрн, які панаваў яшчэ ў той час у Еўропе, а ў Польшчы быў на самым уздыме. Мастак у пэўнай ступені тэатралізуе сюжэт, размясціўшы мадэль «на авансцэне», амаль са спіны, «заднікам» выбраўшы шматколеравы вітраж. Аўтар ужыў прыём, падобны да выкарыстанага В. Сяровым у партрэце Ярмолавай, калі з дапамогай гарызантальных ліній выява як бы кадрыруецца, увага паступова засяроджваецца на твары жанчыны. Яна годна нясе сваю прыгажосць, зрабіўшы ласку ледзь павярнуць галаву ў бок гледача. Чысціню профіля, белізну яе скуры падкрэслівае стракатасць вітража. Пышная хвалістасць касцюма надае вобразу яшчэ больш велічы.

Як вядома, мастакі мадэрна ў сваёй творчасці ўступалі ў дыялог з Усходам, уключаючы ў кампазіцыі ўсходнюю дэкаратыўную арнаментыку. Сваёй экзатычнасцю прыцягвала творцаў і фігура паўліна. Яшчэ ў Старажытным Егіпце гэта птушка лічылася сімвалам горада Сонца, у хрысціянскай іканаграфіі фігурыравала каля райскага дрэва жыцця. Стыль мадэрн адлічвае сваё існаванне ў тым ліку і са знакамітага «Паўлінавага пакоя» Джэймса Уістлера, аформленага ў Лондане ў 1877 г. Таму зразумела, чаму пані Якімовіч выбрала сабе менавіта касцюм паўліна, а К. Стаброўскі стварыў на палатне адзін з самых чароўных вобразаў. Можна дадаць, што Зоф'ю ў бальным строі напісаў і яе муж мастак Міхаіл Баруцінскі.

Зусім іншым па настрою выглядае «карнавальны» партрэт работы К. Стаброўскага яшчэ адной яго студэнткі Эміліі Аўшпіц «Аповесць хваль». Яркасці, кідкасці папярэдняй выявы супроцьпастаўлена вытанчаная эмацыйнасць вобраза марской князёўны. Пластыка мадэрна напоўнена тут імпрэсіўнасцю пачуццяў, выява ўся прасякнута паветрам і мяккім цёплым сонцам. Лёгкая постаць успрымаецца неад'емнай часцінай неабсяжнай прасторы воднай стыхіі. Аўтар любуецца багаццем убора, акцэнтуючы погляд на галоўцы мадэлі з адмысловымі ўпрыгожаннямі, а таксама на тонкіх руках, што трымаюць куфэрак з каштоўнасцямі. Вобраз пераклікаецца са знакамітым палатном «Царэўна-лебедзь» М. Урубеля. Карнавальныя балі Школы прыгожых мастацтваў адбываліся ў 1909, 1910 гг., іх вынікам сталі таксама творы К. Стаброўскага «Партрэт пана Б» (мастака Браніслава Брыкнера), «Царэўна магічнага крышталю» (партрэт Зоф'і Плявінскай) [2].

У варшаўскі перыяд жыцця К. Стаброўскі светапоглядна ўсё больш набліжаўся да рэлігійнай містыкі. Як вядома, тайныя таварыствы, арганізацыі масонаў былі шырока распаўсюджаны на тэрыторыі Еўропы, Расіі ў XVIII – XIX стст. У 1821 г. указам імператара Аляксандра I такога рода арганізацыі былі забаронены і жорстка праследаваліся ўрадам. Але са змяненнем сацыяльна-палітычнай і эканамічнай сітуацыі ў Расійскай імперыі царскі маніфест ад 17 кастрычніка 1905 г. абвясціў свабоду сходаў і саюзаў. У 1905 г. у Варшаве была створана тэасафічная ложа «Альба», куды ўступіў К. Стаброўскі і нават быў выбраны сакратаром. Яго партрэты, пазначаныя ўнутранай загадкавасцю, узнаўлялі вобразы людзей творчых, неардынарных: актрыс Ванды Семашковай (1903), Лауры Пытлінскай, спірытычнага медыума «Жанчына ў чорнай сукенцы». [1], [8].

У 1904 –1905 гг. у Школе прыгожых мастацтваў стаў займаецца М. Чурлёніс, на творчасць якога аказаў моцны ўплыў К. Стаброўскі. Яшчэ будучы студэнтам Варшаўскай кансерваторыі, літоўскі мастак пачынае пісаць цыкл «Стварэнне свету». У перыяд вучобы ў Стаброўскага М. Чурлёніс змяняе сваю творчую манеру, адыходзячы ад уласцівых яму рэзкіх кантрастных фарбаў, набліжаючыся да спакойнай, прыглушанай каларыстыкі. Настаўнік падтрымлівае яго ў імкненні стварыць сваю сімволіка-фантастычную версію нараджэння свету як працэса паступовага ператварэння непрагляднай прасторы ў арганізаваны космас, у якім загараюцца свяціла, з’яўляюцца планеты і зоркі, сімвалічны твар чалавека.

У 1909 г. адбыўся канфлікт паміж К. Стаброўскім і членам школьнага камітэта М. Замойскім, які абвінавацiў дырэктара ў прапагандзе ідэй акультызма сярод вучняў. К. Стаброўскі спрабаваў адстойваць свае погляды на старонках часопіса «Свет» (ад 28.05.1909), але ў рэшце рэшт пакінуў пасаду дырэктара і ўвогуле выкладанне ў Школе. У тым жа 1909 г. мастак стварае Варшаўскае тэасафічнае таварыства, удзельнічае ў штотыднёвых спірытычных сеансах, якія праводзяцца, у тым ліку, і ў яго доме. Вольны час даў яму магчымасць глыбей заняцца творчасцю, звязанай з яго рэлігійнай жыццёвай канцэпцыяй. Яго работы напоўнены эзатэрычным зместам: «Скарга душы», «Рыцар святога Грааля», «Dies irae». У 1913 г. свае творы ён паказвае на Сусветным Тэасафічным кангрэсе ў Стакгольме, а пасля ў Берліне ў сям’і аднадумца Рудольфа Штэйнера, пасля чаго лёс часткі твораў застаўся невядомым.

Плённым вынікам цэлага шэрагу замежных падарожжаў (1909–1913 гг.) у Іспанію, Францыю, Германію, Швецыю, на Канарскія астравы сталі настраёвыя пейзажы Стаброўскага. Відарысы, зробленыя з натуры ў Італіі (Рым, Пестум, в. Капры), адрозніваліся вытанчанасцю каларыта, дзе аўтар адчуваў асалоду ад імпрэсіўных эксперыментаў з сонечным святлом, рухомасцю паветранага асяроддзя, калі, па прыкладу К. Манэ, пісаў адны і тыя ж сюжэты ў розныя поры сутак і пры розным надвор’і. Але, вандруючы па свеце, Казімір не забываў родныя мясціны, наведваў бацькоўскі маёнтак, пра што сведчыць партрэт бацькі, створаны каля 1910 г. На працягу многіх гадоў Стаброўскі з жонкай адпачываў у летнія месяцы ў маёнтку Кербедзяў Длужневе, дзе выканаў для палаца сваіх сяброў цыкл фрэскавых роспісаў, якія існавалі яшчэ ў 20-я гг. XX ст. У доме мастак меў вялікую майстэрню і мог пісаць палотны значных памераў. Такой работай было «Дабравешчанне», зробленае ў чатырох варыянтах, а таксама найбольш вядомая – «Скарга душы»(1914 г.) [1].

У час Першай сусветнай вайны К. Стаброўскі, забраўшы ўсе свае працы, у 1915 г. выехаў у Петраград, дзе арганізаваў вялікую выстаўку з 222 твораў. Тут ён упершыню паказаў свой вядомы праграмны цыкл, напісаны яшчэ ў 1907–1910 гг. «Шэсце буры», які складаўся з 11 карцін, у тым ліку: «Над смутнай краінай», «Пераход у іншы свет», «Брама жыцця», «Курганы», «Пярун», «Цень крыжа». У іх тагачасная крытыка ўбачыла алегарычнае прадчуванне лёсаў народа ў гады ваеннай катастрофы, а, магчыма, больш значных сусветных узрушэнняў. На жаль, работы загінулі ў Алупцы падчас рэвалюцыі, але засталіся іх фотаздымкі, а таксама красамоўныя апісанні сюжэтаў у прэсе, дзе былі змешчаны самыя супроцьлеглыя водгукі. У аснове мастацкага вобраза твораў ляжаў пейзажны матыў, рэальная прастора якога была пераўтворана ў амаль абстрактную ўмоўнасць, напоўненую стылізаванымі выявамі, напрыклад, пачварных хмараў, страшных змеяў у воблаках дыму, вершнікаў з крыламі на залатых латах, блас-

лаўляючага пальца для тых, хто моліцца. Па свайму настрою цыкл перанасычаны характэрнымі для мадэрна, які цесна спалучаўся ў пач. XX ст. з сімвалізмам, буйствам напружаных пачуццяў, узмоцненымі драматычнымі парывамі [1, 5].

У Петраградзе Казімір аднавіў сяброўскія сувязі з колам рускіх мастакоў, блізкіх яму па духу. Іх лепшыя прадстаўнікі І. Рэпін, У. Беклямішаў, В. Матэ ў 1916 г. хадайнічалі перад Саветам Акадэміі мастацтваў аб наданні К. Стаброўскаму ганаровага звання акадэміка жывапісу, але галасаванне гэтага пытання адбылося не на карысць Стаброўскага (16 галасоў – за, 19 – супраць).

У 1916 г. на працягу лютага-сакавіка мастак паказаў свае творы (колькасцю 191) у Маскве ў мастацкім салоне на Вялікай Дзмітраўцы, д. 11. У гэтым горадзе, дзе не было таго прывычнага мастакоўскага асяроддзя, ён пачаў супрацоўніцтва з філіяй Польскага Тэатра Арнольда Шыфмана, які размяшчаўся ў Маскве часова і даваў спектаклі ў памяшканні Камернага тэатра. Стаброўскі зрабіў сцэнаграфічны праект і распрацаваў касцюмы да спектакля, пастаўленага Шыфманам па трагедыі Ю. Славацкага «Лілія Венеда». Можна адзначыць, што шматлікія малюнкі з выявамі касцюмаў, выкананыя вугалем, крэйдай, пастэллю, гуашшу, а таксама фотаздымкі маскоўскага спектакля захоўваюцца сёння ў Тэатральным музеі ў Варшаве.

К. Стаброўскі працягваў творчыя стасункі з Таварыствам імя Куінджы, якія не парываў, нават жывучы ў Варшаве. Выставіў з імі ў 1917 г. работы, дзе пераважаў містычны пачатак, а таксама больш рэальныя пейзажы, пераважна зімовыя, напісаныя на радзіме і ў час падарожжа на Каўказ, у Кіславодск. У пачатку 1918 г., калі вынікі Кастрычніцкай рэвалюцыі яшчэ не дасягнулі ўсіх сфер жыцця, і здавалася, што можна будзе працягваць прывычныя заняткі, была арганізавана яшчэ адна выстава, у аргкамітэт якой уваходзіў і Стаброўскі. Мастак выставіў на суд гледача 9 прац, у тым ліку «Малітва на полі бітвы», «І анёл служыў яму». Адмаўленне жахаў вайны прагучала тут дамінантным матывам, які прачытваўся не столькі ў знешнім сюжэце, колькі ў колерава-пластычнай экспрэсіўнай асацыятыўнасці. Арганічна ўваходзіў у гэты рад і «Дэман», які, вядома ж, унутрана апеляваў да урубелеўскага – супярэчлівага вобраза, напоўненага ўнутраным бунтам, душэўнымі пакутамі і адзінотай.

Рэвалюцыя ў Расіі ўсё ж прымусіла К. Стаброўскага ў ліпені 1918 г. вярнуцца ў Варшаву. Быў разбураны маёнтак у Круплянах, разрабаваны палац Кербедзяў у Длужневе, дзе загінулі жывапісныя і скульптурныя творы мастака. У Варшаве ён з жонкай пасяліўся на вул. Брацкай, д.18 і стаў рабіць спробы ўключыцца у культурнае жыццё горада, хаця яму было не так лёгка з-за шматлікіх новых плыняў у мастацтве. Стаброўскі, як і раней, прымае ўдзел у штогадовых выставах Таварыства заахвочвання прыгожых мастацтваў, найчасцей – з таварыствам польскіх мастакоў «Штука» – тымі суполкамі, з якімі супрацоўнічаў на працягу доўгіх гадоў (1918, 1920, 1925, 1926). У 1922 г. ён сам заснаваў мастацкае аб’яднанне «Sursum corda», здолеўшы арганізаваць толькі адну яго выстаўку. Тут Стаброўскі паказаў свае 70 работ, і выдаў каталог, да якога асабіста напісаў прадмову, дэкларуючы прыярытэт нацыянальна-патрыятычных кірункаў у мастацтве. Можна дадаць, што ў выстаўцы прыняла ўдзел Ванда Гентыл-Тыпенгауэр, з якой Казімір у той час меў вельмі блізкія адносіны. На выстаўках значнае месца сярод работ займалі пейзажы, якія мастак у вялікай колькасці прывозіў з паездак у свае любімыя мясціны свету – Італію, Грэцыю, Боснію, Туніс, Марока, Нарвегію, Швецыю.

Маючы вопыт працы з керамікай яшчэ з часоў жыцця ў Длужневе, стаў спрабаваць ствараць пластычныя кампазіцыі ў тэхніцы маёлікі, нават удзельнічаў у 1919 г. ў выстаўцы керамікі ў Варшаўскім політэхнічным інстытуце, дзе адбываўся з'езд польскіх керамістаў. А ў 1925 г. у Салоне паказаў скульптуру архангела Міхаіла, зробленую ў тэхніцы маёлікі для касцёла св. Фларыяна на Прадзе ў Варшаве. Як педагог Стаброўскі працаваў у Дзяржаўным інстытуце прыкладной працы, выкладаючы малюнак і жывапіс.

З прыездам Стаброўскага ў Варшаву актывізавалася да жыцця ў 1920 г. Польскае тэасафічнае таварыства, а калі ў 1924 г. паўстала таварыства антрапасафічнае, стаў яго дзейсным ўдзельнікам, пэўным чынам перагледзеўшы філасофскую канцэпцыю існавання свету, адводзячы ў гэтай складанай сістэме большую ролю асобе чалавека.

У 1927 г. мастак адзначае сваё 40-годдзе мастацкай дзейнасці, адлічваючы гады ад часу паступлення ў Акадэмію мастацтваў. З гэтай нагоды адбыліся ўрачыстасці ў Варшаве, якія суправаджаліся персанальнымі выстаўкамі ў польскіх гарадах: у мастацкім Салоне ў Познані (студзень), у Гарадской галерэі ў Лодзі (красавік-май), у Быдгошчы (снежань), завяршыліся – у Варшаве ў Таварыстве падтрымкі прыгожых мастацтваў.

Памёр Казімір Стаброўскі 8 чэрвеня 1929 г. у Гарволіне пад Варшавай ад інфаркта, як паведамлялася ў афіцыйных дакументах. А па словах родных, пры невысветленых, таямнічых абставінах. Чалавек, жыццё і творчасць якога былі звязаны з акультнымі навукамі, павінен быў мець загадку не толькі пры жыцці, але і ў час адыходу ў іншы свет. Пахаваны на Паванзкоўскіх могілках у Варшаве. Дзяцей у шлюбе ён не меў [1, 2, 7].

У 1930 г. адбылася пасмяротная выстаўка Стаброўскага ў Варшаве ў таварыстве падтрымкі прыгожых мастацтваў, а ў 1997 – у Музеі Каралеўскіх Лазенак і ў Старой Кардэгардзе. У 1934 г. жонка Юлія перадала большасць твораў мужа ў Нацыянальны музей у Варшаве, сама памерла ў 1941 г. у Зубках пад Варшавай.

Творчасць К. Стаброўскага прыцягвала крытыкаў яшчэ пры яго жыцці, цэлы шэраг матэрылаў пра мастака зрабіў у 10-х – 20-х гг. ХХ ст. Я. Клячынскі, ён жа напісаў і артыкул, прысвечаны светлай памяці мастака ў «Кур'еры Варшаўскім» (10.06.1929 г.), адзначыўшы: «Памёр вядомы чалавек, знакаміты артыст, энтузіяст усяго прыгожага, слынны арганізатар і філасаф...»

Найбольш значны сучасны даследчык – загадчык мастацкага аддзела Нацыянальнага музея ў Варшаве Лія Скальска-Мечык, якая не толькі вывучае творчасць К. Стаброўскага, а і ў 1997–1998 гг. выдала 2 часткі фотаздымкаў твораў Стаброўскага са збораў варшаўскіх музеяў [1, 2, 5].

Мастак быў прадстаўніком той часткі творчай інтэлігенцыі, якая ў сілу сацыяльнай і нацыянальнай палітыкі царызму не магла рэалізавацца на радзіме, у Беларусі, але сваёй прафесійнай дзейнасцю аказала значны ўплыў на станаўленне і развіццё мастацтва ў Польшчы, Беларусі, Расіі.

Спіс літаратуры

1. Polski słownik biograficzny. – Tom XL1- 2 – Zesz. 169. Warszawa – Kraków, 2002.

2. Скальска-Мечик, Л. Польские ученики Петербургской Академии художеств в XIX – нач. XX века / Л. Скальска-Мечик. – Каталог выставки, Варшава, 1989.

3. Дробов, Л.Н. Живопись Белоруссии XIX – нач. XX в. / Л.Н. Дробов. – Минск, 1974.
4. История русского искусства. Т. 2, кн. 2. – М., 1981.
5. Чыгрын, С. Казімір Стаброўскі – мастак, педагог і артыст з Навагрудчыны / С. Чыгрын // Гродзенская праўда. – 1995. – 19 снежня.
6. Muzeum Narodowe w Warszawie. Przewodnik. – Warszawa, 1998.
7. Dobrowolski, T. Nowoczesne malarstwo polskie / T. Dobrowolski. – Warszawa, 1963.
8. Вольныя муляры ў беларускай гісторыі кан. XVIII – пач. XX ст. – Вільня, 2005.

К. Канчэўская

ЧАЛАВЕК КУЛЬТУРЫ ПАМЕЖЖА (на прыкладзе Гродзеншчыны)

За адыход ад сваёй культуры трэба плаціць высокую цану. Таму так важна мець сваё выразнае самавызначэнне, пачуццё яго сілы, вартасць сталасці.
Рышард Капусцінскі

Сучасныя тэндэнцыі да ўніверсалізацыі грамадства маюць як станоўчыя, так і адмоўныя рысы. Адной з адмоўных з'яўляецца паступовае знікненне рысаў лакальнай культуры. Імкненне да еўрапеізацыі ў яе камерцыйнай сутнасці вядзе да таго, што свет становіцца ўсё больш універсальны, паступова нівеліруюцца тыя асаблівасці, якія б вызначалі прыналежнасць асобы да той ці іншай супольнасці. Гэтая тэндэнцыя праяўляецца на розных узроўнях як духоўнай, так і матэрыяльнай культуры і параджае пагрозу знікнення малых культур. Аднак, нягледзячы на сваю знешнюю правінцыяльнасць, яны могуць даць сусветнай культуры вельмі многа.

Рышард Капусцінскі, знакаміты польскі рэпартажыст другой паловы дваццатага стагоддзя і выхадзец з культурнага памежжа, адзначаў, што чалавек толькі тады можа смела канфрантаваць з іншай культурай, калі мае сваю. «У іншым выпадку ён будзе хавацца ў сваёй схованцы і баязліва адгароджвацца ад іншых. Тым больш, што Іншы – гэта люстэрка, у якім я бачу сябе або ў якім на мяне глядзяць; тое люстэрка, якое зрывае з мяне маску і агаляе, а гэтага нам хацелася б пазбегчы».

І таму варта звярнуць увагу на культуру, якая выпрацоўвалася стагоддзямі на нашай зямлі – культуру памежжа: на яе асаблівасці, унікальнасць і непаўторнасць і на тое, які ўплыў яна мае на фарміраванне чалавека.

Культуру немагчыма разглядаць у адрыве ад гісторыі. Менавіта бурныя гістарычныя падзеі памежжа, як і няспынныя змены на палітычнай карце гэтага рэгіёну і сталае перасоўванне межаў, спрыялі фарміраванню яго своеасаблівай культуры.

Вельмі важнай яе рысай з'яўляецца нацыянальная і рэлігійная талерантнасць, якую, без сумненняў, можна назваць фенаменам на фоне бурнай гісторыі чалавецтва. Фенаменам таму, што майстэрства талерантнасці азначае тут не толькі «трываць», але і прымаць; не толькі прымаць, але і супрацоўнічаць, прыклады чаго можна назіраць на працягу ўсёй гісторыі гэтай зямлі.

Правілы згоднага рэлігійнага суіснавання, якія былі выпрацаваны ў мінулых стагоддзях на прасторы Вялікага Княства Літоўскага, дзе спакойна суіснавалі хрысціяне, магаметане, габрэі, лютэране, кальвіністы, антытрынітарыі, анабаптысты, арыяне, менаніты і квакры, у перыяд найбольш вострых канфесійных канфліктаў у Еўропе дапамаглі стварыць на гэтых землях новую мадэль

талерантнасці. Згода з іншаверцамі была не толькі наступствам іх сілы, але з'явілася палітычнай дактрынай, якая сцвярджала неабходнасць гарантыі канфесійнага міру. Так паўстала новая мадэль хрысціянскай цывілізацыі, даволі адметная ў параўнанні з Заходняй і Усходняй Еўропай. Асноўным элементам дзяржаўнай палітыкі стала правіла рэлігійнай талерантнасці, а не прымусу.

Прыгадаем, што ў створаным на моцы Люблінскай уніі дзяржаве жыло 8 млн, сярод іх – 40 % палякаў, 20 % русінаў, беларусаў, украінцаў, 20 % літвінаў, 10 % немцаў, 4 % габрэяў, былі таксама латышы, армяне, татары. У часы контррэфармацыі там, дзе нельга было прымусіць іншаверцаў да прыняцця каталіцызму, ішлі на кампраміс, забяспечваючы ім пэўную талерантнасць. Не выкарыстоўваліся нямецкія ці французскія метады перыяду трыццацігадовай вайны ці варфаламееўскай ночы. Вялікім дасягненнем тагачаснай талерантнасці на землях памежжа быў факт прыняцця варшаўскай канфедэрацыі 1573 г. У адрозненні ад Заходняй Еўропы, дзе талерантныя эдыкты былі ўсяго актам ласкі ў адносінах да канфесійных меншасцяў (напр., эдыкт французскага караля Карла IX у 1562 г. або аўсбургскі мір у 1555 г. ці ўрэшце нанцкі эдыкт 1598 г.), варшаўская канфедэрацыя была кампрамісам паміж шляхтай розных канфесій, якія запэўнівалі рознаверцам пэўны камфорт існавання. Гэтыя землі былі ў той час «аазісам ерэтыкоў»: сюды сцягваліся ад праследаў у Заходняй Еўропе прыгаданыя ўжо менаніты, антытрынітарыі, выгнаныя інквізіцыяй з Іспаніі габрэі і гугеноты з Францыі. Вельмі адмоўнай была таксама адсутнасць бар'ераў, якія ў іншых дзяржавах устанаўлівалі свецкія ці касцельныя ўлады. У адрозненні, напрыклад, ад суседняй Масквы або Высокай Порты, мэтай улады не была ізаляцыя грамадзян ад усялякіх чужых уплываў. Ажно да паловы XVII стагоддзя перакрыжаванне культур праходзіла ў адносна свабодных умовах. Калі і былі пэўныя спробы ўплыву, то яны праяўляліся часам у навязванні не мовы, а пэўнай рэлігіі (каталіцызму) і не сялянам, а шляхце. Аднак гаворка аб прымусовай асіміляцыі не ішла. Каталіцкі касцёл у сваёй місіянерскай дзейнасці ахвотна карыстаўся мовай мясцовага насельніцтва, спрыяючы тым самым яе развіццю. Гэта ставіў Касцёлу ў віну Гуга Калантай, які абвінавачваў лацінскі клір у тым, што, навучаючы асновам веры па літоўску ці жмудску, ён тым самым утрымлівае насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага ў ізаляцыі ад дзяржаўнай улады. На памежжы польскага і «іншага» свету заставалася літоўская, беларуская і ўкраінская шляхта, якая, з аднаго боку, і далей карысталася мовай продкаў, прывязаная да спадчыных традыцый гісторыі і звычаяў, але на сейміках карысталася ўжо мовай польскай. Паэт Васпазіян Кахоўскі так акрэсліў тагачаснае памежжа: «Розныя народы, уборы, мова, рэлігія».

І хоць памежжа знаходзілася на перыферыі заходнелацінскай Еўропы, аднак першыя праявы еўрапейскай свядомасці выступалі ў яго інтэлектуальнай эліты амаль адначасова з іх з'яўленнем у Італіі, Францыі ці Іспаніі. Сам прыметнік «еўрапейскі» з'яўляецца ў назвах выдаваных на гэтых землях твораў на паўстагоддзя раней, чым у работах англійскіх ці французскіх аўтараў.

Нямецкі гісторык прафесар Ёган Родэ так звяртаў увагу на канфесійную талерантнасць у тагачаснай Рэчы Паспалітай: «Не было ў Еўропе дзяржаў, якія б у XVI і першай палове XVII стагоддзя практыкавалі такую талерантнасць у рэлігійных і этнічна-нацыянальных правах, як гэта рабіла польска-літоўская ўнія. Яна прызнавала адміністрацыйнымі шэсць моў, а чатыры існуючыя канфесіі давалі прыклад амаль ідэальнага суіснавання з іудаізмам і ісламам, пакуль контррэфармацыя не распачала вайну з пратэстантызмам і праваслаўем».

На жаль, пасля стагоддзяў талерантнасці надышоў час на праявы дыскрымінацыі, калі ў 1683 г. пастановай суда была наказана ліквідацыя арыянскай школы, збору і друкарні ў Ракаве, якія знаходзіліся ў шляхецкай маёмасці, а ў 1640 г. па-за муры Вільна быў вынесены евангеліцкі збор. Потым прыйшоў час на пастановы, якія забаранілі шляхце пакідаць каталіцызм (1668 г.), зацвердзілі, што кароль павінен быць католікам (1696 г.), зачынілі некатолікам дарогу ў некаторыя адміністрацыйныя ўстановы і сеймы (1718 г.), адмянілі права да наследнага шляхецтва габрэямі, якія прынялі хрост (1764 г.).

Аднак нацыі і канфесіі і далей працягвалі суіснаваць на землях памежжа, хаця ўжо і без дзяржаўнай падтрымкі.

Спецыфічнай для ўсёй Цэнтральна-Усходняй Еўропы рысай было этнічнае перамяшанне насельніцтва. Наша памежжа вылучалася выключнай разнастайнасцю народаў рознага этнічнага паходжання. Паміж асобнымі нацыянальнымі групамі не вылучаліся выразныя межы. Часцей за ўсё існавалі пэўныя шырокія пасрэдныя тэрыторыі, на якіх жыло побач насельніцтва розных вызнанняў, моў і нацыянальнасцей. Так, спіс насельніцтва ў XVIII стагоддзі пасведчыў, што ў Вялікім Княстве Літоўскім пражывае 1 420 000 беларусаў, 1 005 000 палякаў, 770 000 літвінаў і жмудзі, 385 000 габрэяў, 140 000 рускіх, 95 000 латышоў (у Інфлянтах), 31 000 немцаў, 20 000 татараў, 5 000 караімаў.

Разнастайнасць нацый і канфесій датычыла і Гродзеншчыны. Матэрыялы першага перапісу насельніцтва Расійскай Імперыі з 1897 года сведчаць, што ў Гродзенскай губерні пражывала: 5 % рускіх, 44 % беларусаў, 17 % габрэяў, 5 % літоўцаў, 10 % палякаў, 15 % украінцаў, у тым ліку ў гарадах: 15 % рускіх, 9 % беларусаў, 57 % габрэяў, 13 % палякаў, літоўцаў і ўкраінцаў – вельмі мала. Праваслаўных было 59 %, католікаў – 28 %, іудзеяў – 12 %.

Рацыянальнае размежаванне насельніцтва памежжа культур паводле тых ці іншых этнічных крытэрыяў было цяжкім, а часам нават проста немагчымым. Ускладняў гэтую задачу і факт існавання яшчэ ў пачатку XX стагоддзя вялікіх груп насельніцтва, несвядомых сваёй нацыянальнай прыналежнасці, якія падыходзілі да пытання сваёй ідэнтыфікацыі абыякава ці кан'юктурна, што стварала магчымасці розных палітычных маніпуляцый. Да гэтага далучалася розніца паміж лінгвістычнымі і канфесійнымі межамі. Найчасцей, хаця і не заўсёды, рэлігійная прыналежнасць і сувязь з той ці іншай царквой адыгрывалі на памежжы больш значную ролю за ўжываную штодзённа мову, якая, да таго ж, падзялялася на розныя мясцовыя дыялекты.

Насельніцтва памежжа мела даволі разнастайную свядомасць свайго самаакрэслення. Польскае насельніцтва акрэслівала сябе адназначна як палякаў або – менш адназначна – як католікаў, беларускае насельніцтва толькі ў нязначнай сваёй частцы лічыла сябе беларусамі, часцей за ўсё – праваслаўнымі, а найчасцей – «тутэйшымі», не маючы дакладна акрэсленых крытэрыяў свайго самавызначэння.

На памежжы жыло ў большай сваёй частцы гетэрагенічнае насельніцтва, людзі-«гібрыды», замкнёныя ў сваіх племянных культурах, якія абапіраліся на сувязі зямлі і крыві, рэлігіі і мовы. Былі беларускія і літоўскія палякі, у большай ці меншай ступені спаланізаваныя беларусы і літоўцы з маці полькі і бацькі беларуса або наадварот. Таму часцей за ўсё называлі сябе «тутэйшымі», таму што сувязь з зямлёй была мацнейшая за сувязь з нейкай акрэсленай нацыяй.

Своеасаблівай была і мова, якая, спалучаючы фанетычныя, лексічныя і граматычныя элементы беларускай, польскай і літоўскай моў, утварала ўласную сістэму,

пра якую, паводле меркаванняў мовазнаўцаў (З. Курцова, К. Хандке, І. Грэк-Пабісова), належыць гаварыць як пра самастойную, а не дыялект той ці іншай мовы.

Прыгадаем, што Беларусь успрымалася толькі ў ваколіцах Віцебска ці Магілёва, адкуль яшчэ перад Першай сусветнай вайной ездзілі «ў Літву», напрыклад, у Мінск, які адносна нядаўна называўся «Літоўскім», дарэчы, як і Брэст. Вынікам гэтага польска-літоўска-беларускага перапляцення культур была, паміж іншым, так званая літоўска-беларуская школа ў польскай літаратуры, якая вылучалася танацыяй салодкіх пачуццяў і братэрскасці, узнясенняў платонскай любові, таямнічасці і паэтызацыі штодзённых спраў. Стыль гэтай школы, поўны лірычнай прастаты, быў насычаны вялікай колькасцю рэгіянальнай лексікі. У розныя часы прадстаўнікамі гэтай школы былі народжаныя на памежжы вялікія пісьменнікі і паэты, права да якіх дагэтуль аспрэчваюць польская, беларуская і літоўская культуры: Міцкевіч, Сыракомля, Жэвускі, Ажэшка, Радзевічоўна, Балінскі, Ілакавічоўна, Мілаш, Мацкевіч, Пясэцкі, Чарнышэвіч, Канвіцкі, Ванькові́ч, Жакевіч, Юрэвіч і шмат іншых. У іх творчасці памежжа часта паўстае як прыгожая казка дзяцінства, ідылія, дзе няма аніякіх вострых грамадскіх канфліктаў.

Станіслаў Ежы Лец сказаў калісьці: «Калі легенда сутыкнецца з легендай – гэта даволі рэальнае сутыкненне». Легенды і міфы, якімі памежжа абрасло ў розных культурах, патрабуюць першакрынічных даследванняў пры паглыбленай метадалагічнай рэфлексіі і разуменні, што няма і не можа быць нечага такога, як адзіная, аднастайная, аднакірунковая гісторыя. Так, міф памежжа, або «Крэсаў», паўстаў перад усім у польскай мастацкай літаратуры, якая часта інтэрпрэтуе гістарычныя падзеі праз моцныя пачуцці, а таму ён часта становіцца стэрэатыпам, спрошчаным да некалькіх асноўных рысаў, своеасаблівай нязменнай грамадскай канцэпцыяй. Таму Даніэль Бэвуа, не абцяжараны сентыментальнасцю тых, для каго памежжа было казкай шляхецкага дзяцінства, а таксама гістарычным мінулым і польскімі комплексамі, з рацыяй незалежнага даследчыка задумваўся, «ці ўвогуле звыклы чытач не будзе заўсёды аддаваць перавагу Міцкевічу, Сянкевічу, Радзевічоўне, а не прыкрым фактам прафесійных гісторыкаў». Ён жа сцвярджаў, што міф памежжа з’яўляецца «выразам польскага нарцысызму, які крыўдзіць суседзяў і на працягу стагоддзяў з’яўляецца каляровай казкай, якая ігнаруе найбольш важныя грамадскія, этнічныя і рэлігійныя праблемы». Свой погляд – часам вельмі палярны – маюць на памежжа гісторыкі, сацыёлагі, этнографы, культуролагі і пісьменнікі Беларусі, Літвы, Польшчы і Украіны. У наш час памежжа перастала быць паняццем, якое знітоўвае ў агульнае, стаючыся імпульсам для шэрагу асацыяцый нацыянальнай афарбоўкі.

Аднак тыя, хто нарадзіўся на гэтай зямлі, увесь час адчуваюць сваю адметнасць, таму што шматколерная культура памежжа бясспрэчна наклала на іх свой адбітак. Тадэвуш Канвіцкі гаварыў пра сябе, што з’яўляецца «прадуктам нейкай такой сумесі, сам не ведае, колькі ў ім крыві літоўскай, беларускай ці польскай». Флар’ян Чарнышэвіч пісаў: «Я любіў і люблю сваю зямлю таму, што на ёй жылі побач беларусы, палякі, літоўцы, габрэі, стараверцы і татары, што ў гарадах былі касцёлы, цэрквы, сінагогі і кірхі, што былі і сяляне, і шляхта, і мяшчане».

Лаўрэат Нобелеўскай прэміі Часлаў Мілаш, які вырас на памежжы і Айчынай называў не нейкую канкрэтную дзяржаву, а польскую мову, так акрэсліў жыхара памежжа: «Ён вельмі патрыятычны, стрыманы, упарты і гаспадарчы, прывязаны да сваёй зямлі, стаіць на варце адвечных маральных праў, больш талерантны і бліжэйшы да sacrum. Кіруецца простай мудрасцю: трэба жыць так, каб выжыць».

Супольнасць, якая ўсталявалася на памежжы ў выніку гістарычных пертурбацый, няхай і не заўсёды мае для сябе нацыянальнае акрэсленне, аднак упэўнена свядома сваёй адметнасці. Так, у размовах (падчас збору аўтарам матэрыялаў аб гістарычнай памяці) аб гістарычным мінулым як жыхары былых шляхецкіх польскіх засценкаў, так і сялянскіх беларускіх вёсак гаварылі і пра палякаў, і пра немцаў, і пра савецкую ўладу «Яны», а «Нашы» былі толькі тыя, хто нарадзіўся і жыў на гэтай зямлі. Вытыканая часам «памяркоўнасць» і «абыякавасць» насельніцтва памежжа з'яўляецца свайго рода наступствам багатага жыццёвага вопыту, і менавіта гэтае спадчыннае «жыць так, каб выжыць» захавала народ, які выпрацаваў сваю рацыю быту, і яго культуру ў гістарычных сутоннях. Народная мудрасць іншы раз ідзе ў разрэз з меркаваннямі палітолагаў і сацыёлагаў, але спраўджваецца часам.

Таму, нягледзячы на багатыя і часам крывавыя гістарычныя падзеі, гродзенская зямля і далей з'яўляецца роднай для прадстаўнікоў розных нацый і культур. Паводле дадзеных Гродзенскага аблвыканкама, на Гродзеншчыне жывуць беларусы (62,3 %), палякі (24,8 %), рускія (10,1 %), украінцы (1,8 %), татары і літоўцы (0,2 %), габрэі (0,4 %) і іншыя народнасці (0,4 %). Паводле дадзеных на 1 студзеня 2010 года, тут мірна суіснуюць 17 канфесій, паміж іншым – праваслаўная, стараправаслаўная, рымска-каталіцкая, грэка-каталіцкая, мусульманская, іудзейская, пратэстанцкая і крышнаіцкая рэлігіі. Функцыянуюць 23 грамадскія аб'яднанні 11 нацыянальных супольнасцей, у тым ліку 4 польскія, 6 літоўскіх, 4 габрэйскіх, 2 украінскіх, а таксама супольнасці рускіх, татараў, чувашаў, грузінаў, цыганаў, армянаў і азербайджанцаў.

І гэтыя народнасці жывуць побач мірна, праяўляючы ў паўсядзённым жыцці павагу адна да адной і разуменне для іншай культуры, а часам і пераймаюць традыцыі. Вельмі часта суседзі розных вызнанняў запрашаюць адзін аднаго ў госці на розныя канфесійныя святы, а ў межах адной сям'і суіснуюць розныя культуры. Да таго ж, на Гродзеншчыне вельмі высокі працэнт міжнацыянальных і міжканфесійных шлюбаў.

Таму чалавек культуры памежжа – цярплівы і талерантны, адкрыты на іншага і яго культуру, неагрэсіўны, шчыры і гасцінны. Аб гэтым сведчаць і вынікі невялікага даследвання, мэтай якога было выяўленне ўзроўню талерантнасці сярод сучасных прадстаўнікоў культуры памежжа. Даследванне было праведзена на базе вучняў Грамадскага ліцэя ГА «Польская Мацеж Школьная». Узрост рэспандэнтаў – ад 15 да 56 гадоў, сярод іх 75 жанчын і 25 мужчын, 60 % старэйшай школьнай моладзі і 40 % дарослых. Сярод дарослых 85 % мае вышэйшую адукацыю, 10 % – сярэднюю спецыяльную і 5 % – сярэднюю. 75 % рэспандэнтаў паходзіць са змешаных сем'яў, 13 % – польскіх, 9 % – беларускіх, 3 % – рускіх. Цікавіла аўтара менавіта такая неаднастайная з пункту гледжання нацый і канфесій група, якая з'яўляецца своеасаблівым адлюстраваннем сучаснага насельніцтва Гродна. Вынікі даследвання аказаліся даволі цікавыя. Для 96,5 % рэспандэнтаў не мае ніякага значэння нацыянальнасць блізкага чалавека, для 100 % рэспандэнтаў не мае ніякага значэння нацыянальнасць калег у месцы працы, 98,5 % анкетаваных ахвотна падтрымлівалі б сяброўскія кантакты з прадстаўніком кожнай нацыянальнасці, 86 % узялі б шлюб з прадстаўніком іншай нацыянальнасці, 100 % рэспандэнтаў не лічыць неабходным увядзенне абмежаванняў для прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей ці канфесій, 96,5 % лічаць міжканфесійныя адносіны ў рэгіёне прыязнымі. Гэта вельмі скарочаныя дадзеныя даследвання, яго падрабязны аналіз быў бы прадметам ужо іншага артыкула. На прыведзеных прыкладах выразна

бачна, што і ў сучасным грамадстве памежжа традыцыі талерантнасці даволі моцныя і далей з'яўляюцца прыярытэтам.

Вядомы пісьменнік памежжа Сакрат Яновіч адкрыў калісьці «парадокс малой айчыны: жывучы ў ёй, яе не любіш». Аднак гэта менавіта малая айчына дае чалавеку разуменне таго, кім ён ёсць, і трывалы маральны фундамент. Менавіта яна дапамагае ў будучым не згубіцца ў вялікім свеце, таму што цвёрдыя ўстоі сваёй культуры з'яўляюцца для чалавека своеасаблівым антыдотам на ўсе спакусы вялікага свету.

А таму замест таго, каб увесь час «перацягваць коўдру ў свой бок» і няспынна спрачацца наконт таго, чыёй пісьменніцай была Ажэшка або да якой культуры належаць Гусоўскі, Касцюшка, Міцкевіч, Манюшка, Орда ці Булгак, варта прызнаць урэшце культуру памежжа як самастойную і ўнікальную, якая патрабуе глыбокіх і змястоўных даследванняў. Культуру, якая, дзякуючы сваёй універсальнасці, фарміравала і далей фарміруе своеасаблівыя постаці. Прызнаць і не гаварыць пра яе як «спаланізаваную» беларускую ці «сапсаваную» польскую. Таму што гэтая культура мае свае бузумоўныя вартасці, паміж іншым – спагадлівасць у адносінах да іншай культуры ці рэлігіі, адкрытасць на іншых і прыняцце ад іх таго, што лепшае.

Карыстаючыся даробкам гэтай унікальнай культуры, трэба выхоўваць дзяцей і моладзь не «сапраўднымі» палякамі ці беларусамі, а людзьмі, якія будуць у стане зразумець і цаніць бліжняга ў кожнай яго праяве. І дапамагчы ў такім выхаванні павінна менавіта вывучэнне ўласнай культуры – не знявечанай крайнімі поглядамі да «чыстай», выключна беларускай, польскай ці нейкай іншай, але прадстаўленай ва ўсім сваім багацці і разнастайнасці. Трэба спяшацца ратаваць яе, пакуль яна не згубілася ў безаблічных гарадах, не памерла разам з апошнімі жыхарамі вымiраючых вёсачак і не збаналізавалася ў штучных сцэнарыях на патрэбу масавых шоу. Гэтая культура, на шчасце і на супраціў розным дзяржаўным дактрынам, жыве далей, а таму абавязкам даследчыкаў і навукоўцаў з'яўляецца вывучэнне яе па першакрыніцах, ад яе носьбітаў, на мясцовым матэрыяле.

У эпоху ўсеагульнай універсалізацыі і імкнення да ўніфікацыі менавіта культура памежжа са сваёй захаванай аўтэнтычнасцю і адначасова адкрытасцю на свет можа нязвыкла многа даць сучаснаму чалавеку і зрабіць яго лепшым. Задача навукоўцаў і даследчыкаў – даследваць яе, захаваць і перадаць нашчадкам. Таму што «культура – гэта выраз чалавека <...>, выраз зносінаў супольнага мыслення і супольнага дзеяння людзей. Яна паўстае на службе супольнага дабра і становіцца асноўнай каштоўнасцю людскіх супольнасцей... Яна нас вылучае і з'яўляецца нашай сутнасцю – больш за матэрыяльную сілу, больш за нават палітычныя межы».

Спіс крыніц і літаратуры

1. Kapuściński, R. Ten Inny. – Кракаў, 2006. – S. 72

2. Акуліч, К. Беларусы, літоўцы і палякі ў студзеньскім паўстанні ў гістарычнай Літве / К. Акуліч // Гістарычныя сшыткі. – Парыж, 1964. – Т. VII. – С. 19.

3. Wielhorski, W. Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego / Prace Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego na Obczyźnie, т. II, Лондан, 1951. – С. 64–65.

4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб. – 1903. – Т. XI, Гродненская губерния. – С. 290.

5. Beauvois, D. Mit kresów wschodnich / Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. Red. W. Wrzesiński. – Вроцлаў, 1998.

6. Powinienem zadebiutować na nowo, інтэрв'ю Эберхарда // Kino. – 1972. – № 4.

7. Czapska, M. Florian Czarnyszewicz // Kultura. – 1965. – № 1. – С. 211.
8. Miłosz, Cz. Notatki z lektury. Między Berezyną i Dnieprem // Kultura. – 1953. – Z. 5.
9. htpp://www.region.grodno.by/ru/oblast/konfes.
10. Janowicz, S. Terra incognita: Białoruś. – Беласток, 1993. – S. 65.
11. Ян Павел II у звароце да польскага народа ў 1979 г. Цыт. за: Podlaski, K. Białorusini, Litwini, Polacy. – Беласток, 1990. – S. 20.

В. Мярчук

ЭМІГРАЦЫЯ НАСЕЛЬНІЦТВА З ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў ФРАНЦЫЮ (1921 – 1939 гг.)

Працоўная эміграцыя ў Францыю – частка сусветнага эміграцыйнага працэсу, якая атрымала распаўсюджанне ў рамках заходнееўрапейскага напрамку эміграцыі ў 20–30 гг. XX ст. Францыя прываблівала эмігрантаў высокім жыццёвым узроўнем, магчымасцю атрымаць працу і заробак. Як сведчаць афіцыйныя звесткі ўпраўлення статыстыкі працы Польшчы, з заходнебеларускага V рэгіёна ў Францыю эміґравала ў 1927–1938 гг. 19,380 чалавек, што складала 12,1 % еўрапейскай эміграцыі і 6 % ад агульнай колькасці польскіх эмігрантаў у Францыю [1, с. 102]. Найбольшую пашыранасць яна набыла ў Віленскім ваяводстве, з якога на працягу 1926–1938 гг. выехала 8,07 чалавек.

У 1924 г. аб'яднанне французскіх прадпрымальнікаў утварыла Цэнтральнае эміграцыйнае таварыства, якое займалася масавым наборам і транспарціроўкай замежных работнікаў. Аднак некаторыя французскія работадаўцы самастойна, без пасрэдніцтва Цэнтральнага эміграцыйнага таварыства, арганізоўвалі набор эмігрантаў. Так, напрыклад, Саюз рабочых жалезаздабываючых руднікоў праводзіў набор польскіх і італьянскіх работнікаў, закладваў для іх спецыяльнае пасяленне [2, с. 68].

Эмігранты ў Францыю падзяляліся на катэгорыі: мужчыны ад 21 да 40 гадоў, якія накіроўваліся на зямельныя, рудніковыя і прамысловыя працы, земляробы, жанчыны ва ўзросце ад 21 года (яны ў асноўным былі задзейнічаны ў земляробстве і ткацтве, павінны былі валодаць пісьмом і чытаннем); родныя і сваякі эмігрантаў [3, л. 11, 16]. Кантынгент эмігрантаў вызначаўся французскім бокам і залежаў ад кан'юнктуры і сітуацыі на рынку працы. Акрамя таго, колькасць плануемых французскім урадам рабочых рук залежала ад сезону. Так, напрыклад, у ліпені 1925 г. з тэрыторыі Заходняй Беларусі планавалася набраць: з Гродна – 10 памочнікаў шахцёраў і 130 сельскагаспадарчых работнікаў, з Баранавічаў – 10 памочнікаў шахцёраў і 50 сельскагаспадарчых работнікаў [4, с. 1]. У верасні 1925 г., калі палявыя работы былі закончаны, запатрабаванасць у польскіх рабочых была знiжана да 200 некваліфікаваных прамысловых работнікаў і 1500 зямляробаў; з Заходняй Беларусі (Гродна) – 40 некваліфікаваных работнікаў і 50 зямельных [5, с. 1].

Працэдура афармлення эміграцыйных дакументаў залежала ад віду працоўнай эміграцыі. Як правіла, сезонная ці працоўная эміграцыя ў Францыю была калектыўнай і складалася з прадстаўнікоў беларускай, украінскай і часткова польскай нацыянальных груп, пастаянная эміграцыя была прадстаўлена польскім і яўрэйскім насельніцтвам. Эміграцыя падзялялася на калектыўную і індывідуальную. Першая ажыццяўлялася праз набор рабочых-эмігрантаў французскім Цэнтральным эміграцыйным таварыствам і яго прадстаўніцтвамі. Праезд эміг-

рантаў ажыццяўляўся за кошт французскіх прадпрымальнікаў. Эмігранты ў пісьмовай форме павінны былі звярнуцца ва Упраўленне пасрэдніцтва працы, дзе ў вызначаны дзень ў прысутнасці дэлегата французскай місіі адбывалася рэгістрацыя кандыдатаў на выезд. Затым эмігрантаў накіроўвалі да пунктаў збору ў Познані і Мыславіцах, дзе знаходзіліся прадстаўнікі французскай эміграцыйнай місіі і эміграцыйныя інспектары, якія выконвалі функцыі прадстаўнікоў французскага Эміграцыйнага ўраду. Так, напрыклад, праз зборны пункт Мыславіцы ў жніўні 1930 г. з Брэста выехала 59 чалавек (22 – на цукровыя заводы), у верасні – 58 чалавек, у кастрычніку – 18 чалавек (з якіх 16 работнікаў – на прамысловасць, 2 – шахцёры) [6, л. 60, 103, 105, 108]. Кошт дарогі работнікаў аплачвалі работадаўцы, аднак яны мелі права з месячнага заробку адлічваць пэўную суму грошай, што з’яўлялася заручэннем ад разрыву кантракта з боку эміграната. Індывідуальная эміграцыя ажыццяўлялася пры наяўнасці імянных запрашэнняў ад работадаўцаў і працоўных кантрактаў.

Асноўнымі сферамі дзейнасці працоўных эмігрантаў з заходнебеларускага рэгіёна з’яўлялася праца на прамысловых прадпрыемствах, здабываючых работах і сельскай гаспадарцы. Узрост эміратна мог вар’іраваць у залежнасці ад фізічнага здароўя і сілы чалавека.

Найбольш кампактнае пасяленне прадстаўнікоў заходнебеларускага насельніцтва ў Францыі назіралася ў паўночных дэпартаментах. На тэрыторыі паўночнай Францыі эмігранты асвойвалі прафесіі металургічнай, будаўнічай, броварскай, тэкстыльнай, цагельнай і здабываючай прамысловасці. Вялікая колькасць эмігрантаў працаўладкоўвалася на цукровых заводах у правінцыях Барэн, Вас’ён, Шато Т’ері, Лізі-сюр-уорк. Заработная плата на такіх прадпрыемствах складала каля 30–50 франкаў у дзень [7, л. 7]. У дэпартаментах (паўднёвай і сярэдняй Францыі) Хатэ В’ена, Ло і Гарона, Шаранта Інтэра і інш. распаўсюджанне атрымала сдача дзяржаўных зямельных гаспадарак у арэнду [8, с. 3].

Умовы працы і жыцця эмігрантаў не заўсёды адпавядалі санітарна-гігіенічным нормам, што неаднаразова вымушала іх мяняць месца працы, нягледзячы на пратэсты работадаўцаў і заканадаўчыя нормы эміграцыі. Культурна-асветніцкая дзейнасць заходнебеларускіх эмігрантаў да канца 1920-х гг. развівалася ў кантэксце польскай дыяспары, толькі ў пачатку 1930-х гг. яна набывае рысы самастойнасці.

Такім чынам, у 20–30-я гг. XX ст. на фоне сусветных эканамічных крызісаў набывае распаўсюджанасць працоўная эміграцыя ў Францыю, эканоміка якой была зацікаўлена ў прытоку дадатковай рабочай сілы з розных краін свету. У выніку адкрытай эміграцыйнай палітыкі ў Францыі апынулася значная колькасць заходнебеларускіх рабочых, якія паклалі пачатак зараджэнню беларускай дыяспары.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Kopeć, B. Wychodźstwo sezonowe z ziemi wileńskiej do Łotwy / B. Kopeć. – Wilno: Znich, 1938. – 176 s.

2. Gawryszewski A. Ludność Polski w XX wieku / A. Gawryszewski. – Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego PAN, 2005 r. – 622 s.

3. ДАБВ. – Фонд 2082. – Воп. 1. – Спр. 9. Цыркуляры і ўказанні эміграцыйнага сіндыката аб эміграцыі ў Аргенціну і Бразілію.

4. Wychodźstwo. – 1925. – № 26.

5. Wychodźstwo. – 1925. – № 36.

6. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 4. – Спр. 1542. Цыркуляры Палескага ваяводы, бюлютэні Варшаўскага эміграцыйнага сіндыката, справаздачы аб дзейнасці Познаньскага эміграцыйнага сіндыката за 1929 г., спісы эмігрантаў.

7. ДАГВ. – Фонд 541. – Воп. 1. – Спр. 263. Дакументы аб выданні дазвола на выезд за мяжу (пратаколы, заявы, пасведчанне, даведкі і інш.). 1922–1923 гг.

8. Wychodźstwo. – 1927. – № 6.

Г. Вайцешчык

ГАНДЛЁВЫЯ ФУНКЦЫІ МЯСТЭЧКАЎ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў 1921 – 1939 гг.

Мястэчкі Заходняй Беларусі, якія пераўзыходзілі гарады па сваёй колькасці, адыгрывалі значную ролю ў эканамічным развіцці рэгіёна, які ў 1921–1939 гг. развіваўся ў дастаткова складаных умовах у складзе адноўленай Рэчы Паспалітай. Уключэнне заходнебеларускіх зямель у структуру польскага рынка садзейнічала фарміраванню новай гандлёвай прасторы на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Польская ўлада разглядала мястэчка як своеасаблівую эканамічную зону абмену паміж горадам і вёскай, і не перашкаджала іх эканамічнаму развіццю, але і не падтрымлівала гэта развіццё.

Адсутнасць дзяржаўнай падтрымкі ў галіне гандлю і прамысловасці, неразвітасць сухапутных і нязначнае выкарыстанне водных шляхоў-зносін абмяжоўвала ролю і значэнне мястэчак як цэнтраў знешняга гандлю II Рэчы Паспалітай, пераўтвараючы знешні гандаль мястэчкаў у рэгіянальны, пераважна па лініі горад – мястэчка – вёска. Нават тыя мястэчкі, якія займалі вельмі выгаднае геаграфічнае становішча не адыгрывалі значнай ролі ў знешнім гандлі польскай дзяржавы. Асаблівасць польскага знешняга гандлю была ў тым, што экспарціравалася за мяжу сыравіна, а імпарціраваліся гатовая прадукцыя. З заходнебеларускіх мястэчак на экспарт ішлі пераважна збожжа і лес. Сыравіна вывозілася пераважна да еўрапейскіх – Англіі, Германіі, Францыі, Швецыі, Даніі, Нарвегіі. У 1933 г. экспарт Польшчы складаў: Вялікабрытанія – 19 %, Германія – 17 %, СССР – 6 %, Аўстрыя – 6 %; імпарт: Германія – 18 %, ЗША – 13 %, Вялікабрытанія – 10 %, Францыя – 7 % [1, с. 184].

Унутраны рынак Заходняй Беларусі ў 20–30 гг. XX ст. мэтазгодна разглядаць як сістэму ўзаемазвязаных мясцовых (лакальных) рынкаў, аб'ядназаных у адзінае цэлае агульнай функцыяй – ажыццяўлення тавараабмена паміж вытворцам і спажыўцом у маштабах усёй краіны – на аснове таварнай вытворчасці і геаграфічнага падзелу працы. У аснове гэтай схемы – склаўшаяся гандлёвая сетка, якая ахоплівае заходнебеларускія землі, наяўнасць пастаянных гандлёвых сувязей, якія забяспечваюць неабходныя маштабы тавараабмена і пэўныя адносіны попыта і прапановы.

Мабілізацыя і рэалізацыя тавараў на ўнутраным рынку Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. ажыццяўлялася ў некалькіх формах: кірмашовай, базарнай, развозна-разноснай і стацыянарнай.

Местачковыя кірмашы ў 1921–1939 гг. паступова страчвалі ролю дамінуючай формы таваранага абарачэння, колькасць іх паступова скарачалася па прычыне нізкіх таваразваротаў, канкурэнцыі з боку гарадскіх кірмашоў і местачковых стацыянарных форм гандлю. З 1918 г. у мястэчку Гарадзец Кобрынскага павета 12 верасня штомесяц збіраўся дробны кірмаш, які быў ліквідаваны мясцовай адміністрацыяй у 1927 г. па прычыне правядзення вераснёвых кірмашоў у Антопалі і

Кобрыне [2, л. 36]. Штогадовы кірмаш у Бярозе-Картузскай, які праходзіў 5 чысла кожнага месяца з 21.12.1925 г., перастаў праводзіцца па прычыне слабога асартыменту тавараў і колькасці збіраемага на яго насельніцтва [3, л. 92]. У Малечы Лунінецкага павета штогод праводзілася 5 буйных кірмашоў (12.08, 14.09, 21.11, 09.12, 16.02), аднак, як сведчаць архіўныя крыніцы, апошнія тры кірмашы з 1927 г. не збіраліся [3, л. 92]. Распараджэннем Брэсцкай гандлёва-рамеснай палаты ад 18 жніўня 1928 г. усе кірмашы з мястэчка Сернікі, у сувязі з вялікай колькасцю местачковых магазінаў і лавак пераносіліся ў вёску Вічувка [3, л. 92]. У справаздачы за 1929 г. віленскі ваявода адзначыў, што ў мястэчку Друйск Браслаўскага павета кірмашы 7 студзеня, 9 мая, 12 жніўня адбываліся не заўсёды [4, л. 22].

Каб акрэсліць значэнне кірмашовага гандлю, яго інтэнсіўнасць, шырыню ахопу насельніцтва разгледзім працягласць местачковых кірмашоў. У XIX – пачатку XX ст. асобныя местачковыя кірмашы маглі доўжыцца ад 1 да 4 тыдняў (Ганненскі кірмаш у Зэльве). У 20–30 гг. XX ст. ў Заходняй Беларусі местачковыя кірмашы доўжыліся толькі 1 ці 2 дні, гарадскія кірмашы – ад 2 да 5 дзён. Скарачэнне працягласці кірмашоў садзейнічала паскоранаму абароту капіталу, паколькі гандляр за той жа час паспяваў наведаць большую колькасць кірмашоў, чым раней. Местачковыя кірмашы абслугоўвалі толькі пэўны мясцовы рынак, у той час як гарадскія кірмашы – агульнапольскі рынак. Гандлёвыя таваразвароты местачковых кірмашоў былі невялікімі.

Па часе правядзення местачковыя кірмашы ўмоўна можна падзяліць на звычайныя і святочныя. Звычайны (паўсядзённы) кірмаш праводзіўся па пэўным датам штогод (калі на гэту дату пападала каталіцкае свята, то кірмаш пераносіўся на наступны дзень). Святочныя кірмашы былі прыўрочаны да пэўнага рэлігійнага свята (звычайна каталіцкага) і праходзілі ў дзень свята ці ў наступныя дні. Буйныя рэлігійныя святы (Раство, Пасха, дзень Св. Троіцы, Тры каралі, Вялікі пост, Зялёныя Святы і інш.) маглі выступаць кропкамі, ад якіх ішоў адлік часу на правядзенне кірмашоў. Так, у мястэчку Кажан-Гарадок Лунінецкага павета звычайныя кірмашы праходзілі 5 чысла кожнага месяца, а святочныя – 22 мая (на Св. Мікалая – праваслаўнае свята), 19 снежня (на Св. Мікалая – каталіцкае свята), 19 студзеня (Вадохрышча – праваслаўнае свята), у апошнюю нядзелю перад Раством і на Вербніцу [3, л. 73]. У мястэчку Дамачава Брэсцкага павета звычайны кірмаш адбываўся ў сераду штомесяц пасля 15 чысла, а святочныя – два разы на год: 30 студзеня і на наступны дзень пасля «Узнясення Хрыста на неба» (па старому стылю) [3, л. 7]. Штогадовыя кірмашы ў мястэчку Кужэнец Вілейскага павета праходзілі 8 жніўня, 8 верасня, 9 снежня; святочныя – у апошні аўторак перад Вялікім постам, у другі аўторак пасля Пасхі, у першы аўторак пасля Раства, у 10 пятніцу пасля Пасхі [5, л. 159].

Большасць местачковых кірмашоў у 1921–1939 гг. па таварнай спецыялізацыі былі ўніверсальнымі, на якіх можна было набыць самыя разнастайныя па асартыменту тавары як сельскагаспадарчыя, так рамесныя і прамысловыя. Другімі па значэнню былі сельскагаспадарчыя кірмашы. Тут галоўнымі былі земляробча-раслінная і мяса-рыбна-птушыная прадукцыя. На працягу даследуемага перыяду ў кірмашовым асяроддзі вызначыўся працэс спецыялізацыі кірмашоў па гандлі якімі-небудзь адным ці двума таварамі. Асабліва бачна спецыялізацыя закранула гандаль збожжам, коньмі ці іншай буйной хатняй жывелай. Спецыялізацыя гандлю дапамагала купцам, рамеснікам і сялянам больш мэтанакіравана арыентаваць пакупнікоў на набыццё патрэбных рэчаў, а таксама з’яўлялася своеасаблівай рэкламай прадукцыі пэўнай мясцовасці.

У Міры Стаўбцоўскага павета штогод 22 мая і 19 снежня адбываліся 2 вялікія конскія базары, якія доўжыліся па 2 дні. За коньмі прыязжалі, нават, купцы з Амерыкі і Бельгіі, ваенныя з Польшчы закупалі тут коней для польскай арміі [6, с. 26]. Пераважна коньмі і іншай хатняй жывёлай гандлявалі таксама на кірмашах ў Вялікай Бераставіцы, Дывіне, Іўі, Чарняўчыцах, Маларыце [7]. Кірмаш, дзе галоўным таварам былі лён і канапля, праводзіўся штогод з 1 па 5 лістапада ў Давід-Гарадку Столінскага павета [3, л. 22]. Гандлёвымі цэнтрамі па продажу ільну былі: Валожын, Сакулка, Сувалкі, Гарадзея, Любча [9, с. 48].

Арганізацыя і правядзенне спецыялізаваных кірмашоў звычайна ажыцяўлялася за межамі ці на акраіне мястэчка. Так, збожжавы кірмаш у Новым Пагосце Браслаўскага павета з 1937 г. быў перанесены па рашэнню гміннай рады з цэнтра за межы мястэчка, што вельмі не задавальняла яго жыхароў [10, л. 3]. Гандаль коньмі ў Смаргоні Ашмянскага павета з 1928 г. быў перанесены з цэнтра на акраіну мястэчка [4, л. 13].

Немалаважную ролю ў структуры ўнутранага размеркавання прадуктаў адыгрываў базарны гандаль, які паступова выцясняў кірмашы. Слова «базар» здаўна перайшло ў рускую мову ў сэнсе «таржышча, рынка» [11, с. 685]. У буйных мястэчках і малых гарадах (Свянцяны, Дукшты, Глыбокае, Лунна) таргі збіраліся тры разы на тыдзень, у некаторых мястэчках – два (Дзісна, Відзы, Новы Пагост, Друя, Міеры, Лынтупы, Зэльва, Індура), а ў большасці – адзін раз на тыдзень. У залежнасці ад таварнай спецыялізацыі штотыднёвыя таргі дзяліліся на вялікія і малыя. Вялікія таргі былі ўніверсальнымі, малыя таржкі – спецыялізаваліся на продажы якога-небудзь аднаго тавара (збожжа ці жывелы). Так, у мястэчку Ігналіна Свянцянскага павета Віленскага ваяводства з 1922 г. у кожны чацвер адначасова адбываліся і малыя (хатняй жывелай), і вялікія таргі. Малы торг адбываўся за межамі мястэчка, дзе звычайна збіраліся кірмашы, вялікі торг праходзіў у цэнтры на рыначнай плошчы [4, л. 63].

Штотыднёвыя таргі ў мястэчках Заходняй Беларусі былі аднадзённымі. Гандлёвым днём мог быць любы дзень тыдня, але, як паказваюць крыніцы, акрамя суботы. Магчыма гэта было звязаны з тым, што вялікі працэнт насельніцтва мястэчкаў складалі яўрэі, роля якіх у рамястве і гандлі была дамінуючай. У суботу яўрэі звычайна не займаліся ніякай дзейнасцю, у тым ліку гандлем.

Па тавараразваротам, маштабам і колькасці ўдзельнікаў вялікія таргі не саступалі нават кірмашам. І толькі па працягласці гандлёвых аперацый на іх можна адрозніць кірмаш ад торга. У мястэчках Віленскага ваяводства згодна з распараджэннем міністра ўнутраных спраў ад 1929 г. былі ўстаноўлены наступныя гадзіны гандлю: для кірмашоў – 7.00 – 13.00 (летам), 8.00 – 13.30 (зімой); для таргоў – 10.00 – 18.00 (у святочныя дні і ў нядзелю), 10.00 – 21.00 (у звычайныя дні) [12, л. 2].

Польскім урадам былі выпрацаваны асноўныя правілы і інструкцыі па арганізацыі і правядзенні гандлёвай дзейнасці ў мястэчках і гарадах Заходняй Беларусі. Выканаўчыя і кантралюючыя функцыі на месцы ажыцяўлялі павятовыя ўрачы і фельчары, гандлёвыя камісіі, гандлёвыя інспектары, адміністрацыя рынка, паліцыя. Рэгламентацыі падвяргаліся: тавар (якасць, колькасць, цана), яго размяшчэнне, умовы захоўвання і продажу, паводзіны прадаўцоў і пакупнікоў.

На кірмашах у Жабінцы Кобрынскага павета Палескага ваяводства гмінным урадам у 30-х гг. быў распрацаваны план размяшчэння прадаваемых тавараў па радам, які вывешваўся пры ўездзе на торг. Там жа вывешваўся пералік тавараў, якія можна было прадаваць на кірмашы і цэны на іх з бягучых кірмашоў. Згодна

з гандлёвым рэгламентам мястэчка Жабінка за 1934 г. кожны прадавец мог мець толькі адно гандлёвае месца і нельга было самавольна павялічваць яго памеры (на кожнага прадаўца выдзялялася 2,5 м плошчы). На гандлёвым месцы павінна быць шыльдачка з месцам жыхарства, імем і прозвішчам прадаўца. Падпісвалася і кожная адзінка прадаваемага тавара. Прадукты харчавання, такія як масла, сыр, яйкі павінны знаходзіцца выключна на сталах, а сельскагаспадарчыя прадукты: бульба, морква і інш. маглі прадавацца з зямлі, але размяшчаліся на дошках. Масла, сыр, абкручаныя ў белую паперу, захоўваліся ў спецыяльным посудзе. Продаж каўбас і мяса ажыццяўлялася ў спецыяльных перанасных драўляных будках, павернутых на поўнач ад прамых сонечных промняў. Мяса і каўбасы захоўваліся ў нікелевых начынях пад густой сеткай. Прадавец кандытарскіх і мяса-малочных вырабаў павінен быў мець белы фартух з нарукаўнікамі і накладваць тавар лапаткай ці шчыпцамі [13, л.10–11, 61].

Прадаўцам расхвальваць свой тавар крыкам забаранялася, пакупнікам забаранялася каштаваць і чапаць тавар рукамі (асабліва гэта датычылася мяса, пячэння, цукерак, масла, сыра, малака) [14, л. 44]. За пачаткам кірмашу і яго арганізацыяй сачылі паліцэйскія ці гандлевыя інспектары, якія мелі на левай руцэ белую павязку з надпісам «Nadzór targowy». За парушэнне правіл гандлю прадугледжваўся штраф да 50 зл., а ў выніку яго нявыплаты – арышт да 8 дзён [15, л. 36].

У мястэчку Івянец Стаўбцоўскага павета падчас штотыднёвых таргоў тавар размяшчаўся на гандлевай плошчы наступным чынам. Першы гандлёвы рад займалі шаўцы абутку з Ракава, якія вывешвалі свой тавар на вяроўках. Другі гандлёвы рад займалі ганчары са сваімі вырабамі. Трэці гандлёвы рад – прадаўцы, якія гандлявалі таварамі паўсядзённага ўжытку. Асобна прадавалі прадукты харчавання: ягады, грыбы, агародніну, куры, яйкі. За мястэчкам знаходзіўся спецыяльна агароджаны кавалак зямлі, дзе размяшчаліся калодзеж і вага, дзе, падчас кірмашу ці торгу, ажыцяўляўся продаж хатняй жывёлы: коней, коз, кароў, свіней [17, с. 38].

Гандлёвая пошліна збіралася з кожнага ўдзельніка гандлю, кожнай фурманкі і прадаваемай жывёлы. Гмінным урадам мястэчка Лебедзева Маладзечанскага павета ў 1927 г. былі ўстаноўлены наступныя памеры гандлёвых выплат: за ў’езд на рынак – 20 гр., за гандлёвае месца для продажы прамысловых вырабаў, мяса, скуры – 1 зл., за столік з галантэрэйнымі таварамі – 50 гр. [16, л. 29].

З развіццём прамысловасці, удасканаленнем сферы таварна-грашовага абарачэння, паступовым пашырэннем унутранага рынка, побач з кірмашовым гандлем набіраў сілу стацыянарны гандаль: крамны, лавачны. Значэнне гэтай формы гандлю паступова ўзрастала і была дамінуючай для многіх мястэчак Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг.

Асаблівае развіцце ў мястэчках Заходняй Беларусі атрымаў крамны гандаль. Колькасць магазінаў, дробных і сярэдніх лавак у буйных мястэчках вагалася ад 25 да 150, у дробных – да 50. Пераважалі прадуктовыя магазіны, бакалеі, магазіны галантарэйных і каланіяльных тавараў, карысталіся попытам лаўкі рамесных вырабаў, крамы адзення, абутку, кандытарскія і мясныя лаўкі. Уладальнікамі крам і дробных лавак былі пераважна яўрэі.

Так, у мястэчку Івянец Навагрудскага ваяводства налічвалася 113 сталых месцаў гандлю, з якіх 98 магазінаў і дробных лавак [17, с. 37]. Каля 150 крам было ў мястэчку Мір Стаўбцоўскага павета, 70 магазінаў налічвала мястэчка Іўе Валожынскага павета [18]. Канцэнтрацыя месцаў сталага гандлю была вельмі шчыльнай вакол рыначнай плошчы і цэнтральных вуліц мястэчка.

Кааператаўных універсальных магазінаў (сучасных універсамаў) было няшмат. У цэнтры мястэчка Мір Стаўбцоўскага павета дзейнічаў дзяржаўны кааператыўны магазін «Вспулдзельня» [6, с. 19]. У Дзярэчыне Ваўкавыскага павета працавала ў 20–30 гг. ХХ ст. універсальная крама, якою валодаў Хаім Віняцкі [19, с.122].

Асартымент тавараў крамнага гандлю быў разнастайным. Перш за ўсе можна было набыць прадметы першай неабходнасці і прадукты харчавання. Уражвалі сваім асартыментам булачныя, кандытарскія, каўбасныя, мясныя лаўкі. У мястэчку Мір каўбасная Шамічова налічвала каля 100 відаў розных каўбас: «Паляўнічая», «Кракаўская», «Варшаўская», сухая і інш. [6, с. 21, 23]. Спецыялізаванымі былі крамы мясцовай рамеснай і прамысловай вытворчасці: скуры, адзення, абутку, мыла, посуду, фарбы, парфумерыі, кавы, гарбаты і г.д. Попытам у насельніцтва карысталіся магазіны тэхнікі і абсталявання, у якіх былі выстаўлены на продаж радыёпрыёмнікі, фатаапараты, веласіпеды, швейныя машыны, плугі, запчасткі для аўтамабілей.

Найбольш пакупнікоў у магазінах і лаўках збіралася, калі быў скончаны збор ураджаю – у канцы восені. Тавары ў крэдыт (акрамя некаторых яўрэйскіх лавак і магазінаў) звычайна не выдаваліся.

Асаблівы даход уладальнікам і мястэчку прыносілі піцейныя ўстановы: віна-водачныя крамы, рэстараны, кафэ, сталовыя, сталовыя-тракціры, корчмы, півоварні, бары, буфеты. Крыніцы дазваляюць прасачыць, што ў 1930 г. з 305 піцейных устаноў, якія прадавалі спіртныя напоі ў Палескім ваяводстве, – 139 знаходзіліся ў мястэчках [8, л.17–23].

Тэрмін дзеяння магазінаў і піцейных устаноў падчас кірмашоў і таргоў быў неабмежаваны, але пад час рэлігійных святаў і ў нядзелю ўказам міністэрства гандлю і прамысловасці ад 6 чэрвеня 1931 г. быў абмежаваны ад 14.00 да 18.00 гадзін. Па некаторым рэлігійным святам асобым распараджэннем ваяводы магазіны і лаўкі зачыняліся на цэлы дзень. Не дазваляўся продаж спіртных напояў вучням школ, асобам да 21 года [20, л.1 зв., 55].

Амаль у кожным мястэчку былі гасцініцы і заезныя дамы, колькасць якіх залежала ад гандлёва-прамысловай інфраструктуры мястэчка. Заезныя дамы былі самым танным месцам часовага прыпынку і іх было значна больш у параўнанні з колькасцю гасцініц. У мястэчках Ашмянскага павета ў 1925–1926 гг.: Ашмянах, Смаргоні, Жупранах, Гальшанах было па 4 заезныя дамы і толькі 3 гасцініцы (усе ў Ашмянах) [21, л.19]. Сярэдні кошт пакоя складаў ад 1 да 2 злотых. Заезныя дамы належалі пераважна яўрэям. Выключна яўрэі былі ўладальнікамі ўсіх заезных дамоў у мястэчках Валожынскага павета. У мястэчках Івянец, Валожын, Вішнева прозвішчы І. Люска, М. Левіна, З. Рабіновіча, братоў Брудна былі вядомы ўсім жыхарам мястэчак як самых паспяховых прадпрымальнікаў [22, л. 2]. Уладальнікамі гаціініц былі ў роўнай ступені як яўрэі, так палякі і беларусы. Амаль ва ўсіх местачковых гасцініцах і заезных дамах было электрычнае святло.

Развозна-разносным гандлем у мястэчках займаліся пераважна яўрэі, якія ў архіўных дакументах сустракаліся пад назвай «вулічныя гандляры». Яны на таргах і кірмашах скуплялі розную дробязь, а потым перапрадавалі свой тавар у вёсках, мястэчках, гарадах. Прадметамі скупкі з’яўляліся галантэрэя, лён і ільняныя вырабы, мыла, скуры, фіранкі, дываны, запалкі, грыбы і сельскагаспадарчыя прадукты. Некаторыя вулічныя гандляры спецыялізаваліся на гандлі адным таварам: марожанага, содавай вады, цукерак. Вулічныя гандляры звычайна разносілі свой тавар па хатах у кошыках і скрынях, але маглі прадаваць з вазоў ці

перанасных сталоў. Працэнт вулічных гандляроў у мястэчках быў невысокім, на заняцце такім гандлем неабходна было атрымаць ліцэнзію. У 1936 г. у Кобрынскім павеце з 48 вулічных гандляроў, толькі 2 былі з мястэчак Жабінка і Антопаль, у Столінскім павеце з 400 гандляроў, толькі 10 местачковыя: Давід-Гарадок – 2, Гародна – 8. У Лунінецкім павеце налічвалася 11 местачковых вулічных гандляроў: Кажан-Гарадок – 7, Лунінец – 2, Лахва – 1, Ленін – 1; у Драгічынскім павеце – 12 гандляроў: Драгічын – 4, Янава – 3, Моталь – 2, Хомск – 3. Сярод мястэчак Брэсцкага павета вулічным гандлем займаліся ў Высока-Літоўску (2), Дамачова (1), Камянец-Літоўску (1) [23, л. 26, 31, 36–40]. Вулічныя гандляры не стваралі амаль ніякай канкурэнцыі стацыянарнаму гандлю, бо цэны на тавары ў вулічных гандляроў былі вышэйшымі. Найбольшае развіццё гэта неперыядычная форма гандлю атрымала ў гарадах.

Важную ролю ў рознічным местачковым гандлі займалі дробныя аптовыя купцы, якія па зніжанай цане скупалі ў земляробаў збожжа і сельскагаспадарчыя прадукты, а потым перапрадавалі свой тавар гандлёвым фірмам ці аптавікам. Раней такіх аптовых купцоў за іх пасрэдніцкія функцыі называлі камісіянерамі. Крыніцы адзначаюць некаторыя імёны найбольш значных местачковых камісіянераў Гродзенскага павета. Так, М. Файнзылберг займаўся закупкай збожжа ў Лунна, А. Грыншпан – у Свіслачы, К. Плаўскі – у Яблынёва [24, с. 651–654]. Нярэдка местачковым аптовым купцам дапамагалі фактары, якія за грошы, вывучалі эканамічную кан'юктуру, прагназавалі выгаднасць той ці іншай аперацыі, арганізоўвалі гандлёвыя здзелкі. Працай фактараў карысталіся не толькі ў гандлі, але і ў паліцыі, банках, судах. Фактары ад характару аказваемых паслуг дзяліліся на некалькі катэгорый: гандлёвыя, прамысловыя, службовыя.

Ліхвярства было вельмі распаўсюджанай з'явай ў мястэчку. Займаліся ліхвярствам пераважна яўрэі, пазычаючы грошы пад 4–5 % за месяц. Аднак у некаторых мястэчках пазыка давалася пад залог каштоўных рэчаў (ювелірных вырабаў, посуду) ці за выкананне пэўнай працы, у залежнасці ад рамеснай спецыяльнасці местачкоўца. Банкаўская сістэма пазык толькі пачынала распаўсюджвацца ў мястэчках. Банкаў было мала, але трывалай была сетка ашчадных гмінных кас і кас Стэфчыка, якія давалі пазыку местачковым сялянам, гандлярам і рамеснікам на 1–2 гады пад 8–10 % гадавых.

Местачковае купецтва было дробным і цесна звязаным з рамяством і прамысловасцю. Вельмі рэдка местачковы купец займаўся выключна гандлем, звычайна, купцы былі ўладальнікамі прамысловых і рамесных майстэрняў, арандатарамі лавак і піцейных устаноў. Такія купцы, як С. Групп і браты Шэлубскія з Ашмян, Ш. Гурвіч і І. Левісон з Вілейкі, І. Грунхаіс і М. Мандаль з Улодава, А. Касоўскі з Лунна, Б. Іцкавіч з Гарадзеі былі ўладальнікамі лясных прадпрыемстваў (тартакаў) і ажыццяўлялі гандаль дрэвам [24, с. 915–916].

Згодна з 11 артыкулам польскага гандлёвага Кодэкса 1918 г., у кожным населеным пункце, дзе было больш чым за 10 купцоў, павіннен быў створаны саюз купецтва [25, с. 215]. У 30-я гг. у мястэчках Палескага ваяводства дзейнічала 17 яўрэйскіх купецкіх саюзаў, якія налічвалі ад 40 да 200 членаў [26, л. 2–37]. Арганізацыя местачковых купцоў у прафесійныя саюзы абараняла іх інтарэсы і пазбаўляла ад знешняй канкурэнцыі.

Такім чынам, заходнебеларускае мястэчка, выконваючы функцыі сталага гандлёвага асяродка, паступова траціць сваё становішча пераходнага звяна паміж вескай і горадам, пераўтвараючыся ў малы горад.

Унутраны гандаль мястэчак ажыцяўляўся ў трох формах: перыядычнай (кірмашовай, базарнай), неперыядычнай (развозна-разноснай), стацыянарнай (крамнай, магазіннай, лавачнай). Дамінуючае значэнне меў стацыянарны гандаль, які паступова выцесніў перыядычныя і неперыядычныя формы гандлёвай дзейнасці. Аднак усе тры формы ўнутранага гандлю развіваліся паралельна, дапаўняючы адна адну і выконваючы пэўную функцыю: перыядычная і развозна-разносная абслугоўвала, ў асноўным, вёску, стацыянарная – мястэчка.

Наяўнасць у большасці мястэчак поўнага спектра вядомых на той час усіх форм арганізацыі гандлю з'яўлялася сведчаннем шырокага распаўсюджвання прадпрымальніцкай ініцыятывы местачкоўцаў, гібкасці і прыстасаванасці мясцовай эканомікі да агульнапольскага рынку.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Geografia i gospodarka Polski / Oprac. J. Jaczynowski, H. Żołtowska. – Warszawa: Uniwersytet korespondencyjny, 1935. – 198 s.
2. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДАБВ). – Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 433.
3. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 756.
4. Дзяржаўны цэнтральны архіў Літвы (ДЦАЛ). – Фонд 51. – Воп. 6. – Спр. 238.
5. ДЦАЛ. – Фонд 51. – Воп. 5. – Спр. 63.
6. Раманава, І. Мір: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары / І. Раманава, І. Маркоўская. – Вільня: ЕГУ, 2009. – 248 с.
7. Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (ДАГВ). – Фонд 29. – Воп. 1. – Спр. 47. – Л. 21; Фонд 551. – Воп. 1. – Спр. 2027. – Л. 2; ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 756. – Л. 7 зв.; Marczak, M. Pzewodnik po Polesiu / M. Marczak. – Brześć, 1935. – S. 69.
8. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 557.
9. Nagurski, T. Przemysł i handel w Wileńskiem i Nowogródzkiem / T. Nagurski. – Wilno, 1934. – 60 s.
10. ДЦАЛ. – Фонд 51. – Воп. 6. – Спр. 606.
11. Базар // Энциклопедический словарь. Т. 1: Ауто – Банки. – Изд-во Брокгауз – Ефрон. – СПб.: Тип. акц. об-ва Брокгауз – Ефрон, 1891. – С. 685.
12. ДЦАЛ. – Фонд 51. – Воп. 4. – Спр. 274.
13. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 433.
14. ДАГВ. – Фонд 57. – Воп. 1. – Спр. 21.
15. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 849.
16. ДЦАЛ. – Фонд 51. – Воп. 5. – Спр. 212.
17. Król, B. Szkoła jako instytucja wychowawcza w środowisku małomiasteczkowym (na tle konkretnego środowiska małomiasteczkowego – Iwieniec / Bronisław Władysław Król. – Воспроиз. Изд-во Państwowy Inst. Nauczycielski, Warszawa, 1938. – Białystok, 2000. – 129 s.
18. Польскі бізнэс-даведнік. 1929 [Электронны рэсурс] / Іўе. Забалаць. – Рэжым доступу: http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Lida-District/iwje29.htm. – Дата доступу: 02.02.2010.
19. Скобла, М. Дзярэчынскі дыярыуш: гістарычны нарыс, артыкулы, эсэ / М. Скобла. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1999.
20. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп.1. – Спр. 565.
21. ЛЦДА. – Фонд 51. – Воп. 15. – Спр. 605.
22. ДАГВ. – Фонд 551. – Воп. 1. – Спр. 1915.
23. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 333.
24. Polski przemysl i handel: księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa: Izba przemysłowo-handlowa, 1930. – 1156 s.
25. Kodeks handlowy obowiązujący w Królestwie Polskim / pod red. J. Namitkiewicza. – Warszawa, 1918. – 252 s.
26. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 1200.

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ, ПАЛІТЫЧНАЕ І ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКАГА ПАМЕЖЖА

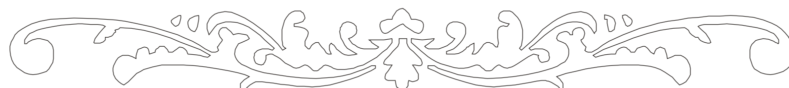

Т. Кручковский

ИСТОРИЯ ПОЛЬШИ И ПОЛЬСКО-РОССИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ПЕРИОДА X – XIII ВЕКОВ В ОЦЕНКЕ Н.М. КАРАМЗИНА

Характеризуя место и роль истории Польши в историософской концепции истории России Н.М. Карамзина, общий подход его к истории Польши, польскому вопросу в России вообще, следует сразу же заметить, что в этой области историк выступал во многом как первопроходец в русской историографии. В связи с этим, а так же и его огромным последующим влиянием на русское общественное мнение, его положения в области русской исторической полонистики оказали существенное влияние на ее дальнейшее развитие [1–10].

Начальный период истории польского народа и становление его государственности рассматривается русским историком в тесной связи с начальной историей восточных (российских – согласно терминологии историографа. – *Т.К.*) славян и их государственности, по Карамзину, Киевской Руси. В первом томе «Истории государства Российского» Карамзин дал общую характеристику истории и культуры не только всех славян начального периода их государственности, в том числе и поляков, но и других народов, населяющих территорию ему современной России. В отношении славян в первую очередь, историк отметил – российских, т.е. восточных славян, а затем дунайских, т.е. южных и западных (богемских, сербских, кроатских, далматинских, лужицких, польских, болгарских, каринтийских). В Истории России довольно широко затронуты историком вопросы общности происхождения и прародины славян, их языков и письменности известные на тогдашнем уровне исторических знаний.

Весьма показательной является оценка в советской историографии такого подхода Карамзина к изучению истории России с представления прошлого различных народов, заселяющих ее современную территорию. В своем анализе исторической концепции Карамзина А.Н. Сахаров отмечает сходство в его подходах и советской историографии: «Поразительно, но Н.М. Карамзин, переходя от «баснословных» сведений к исторически реальным фактам, открывает их чередой известий, связанных с появлением греческих поселений в Причерноморье. Н.М. Карамзин включает в состав этой истории не только очерки о первых известных здесь поселенцах, но и о тех, кого история застала на территории страны уже в период образования восточнославянской государственности во второй половине I тысячелетия н. э., о финнах, чуди, «латышских народах» и других народах» [11, с. 385].

«Мы говорим поразительно, – продолжает Сахаров, – потому, что историк, верный своему принципу комплексности и всеохватное российской истории, начинает ее фактическое изложение, по существу, с народов нерусских, обитавших на территории будущей России» [11, с. 384]. «Этот подход Н.М. Карамзина к российской истории оказался весьма перспективным, – пишет далее Сахаров, – от него отправлялись впоследствии немало исследователей, в том числе и советских. Именно советские историки обогатили во многом эмпирический и интуитивный поиск Карамзина четким пониманием того, что в процессе становления и развития древнерусского государства участвовало более двадцати неславянских народов, связанных со славянством тесными экономическими и

военно-политическими узами. Данное положение весьма плодотворно развивалось в советской марксистской историографии» [11, с. 385].

Правда, то ли сожалеет Сахаров, то ли в духе тогдашних оценок утверждает, что историк не понимал марксистского подхода, он оставил за чертой этого охвата древнейшие государства Закавказья и Средней Азии – к включению их истории в состав общероссийского курса отечественная наука пришла уже в советское время, но внимательно отнесся к данным о поселениях в Причерноморье греков и сведениям древних авторов о киммерийцах, скифах, сарматах, аланах, готах, венедах, антах, гуннах, уграх, болгарах, появлявшихся, селившихся на территории будущей России, а потом пропадавших в глубинах истории или перемещавшихся в иные места и основывавших там свои государства» [11, с. 384]. Согласно такому подходу, Карамзин должен был предвидеть включение Закавказья и Средней Азии в состав России или, например Афганистана или Маньчжурии при условии, что Российская империя смогла бы включить эти территории в свой состав. Интересно, как бы советская историография тогда рассматривала историю СССР?

Весьма интересно отметить, что Карамзин считал возможным тесное родство днепровских и висленских полян, т.е. племенных славянских объединений ставших впоследствии центрами двух славянских держав, выбравших впоследствии иной цивилизационный путь развития – Руси и Польши: «Многие Славяне, единоплеменные с Ляхами, обитавшими на берегах Вислы, поселились на Днепре в Киевской Губернии и назвались Полянами от чистых полей своих. Имя сие исчезло в древней России, но сделалось общим именем Ляхов, основателей Государства Польского» [12, с. 48].

Карамзин также по своему определял общие и специфические черты духовной и материальной культуры славянских народов. Историк связывал особенности отдельных народов с географическими условиями их расселения, а также с формами возникавшей у них государственности. К факторам, обусловившим отличие «российских» славян от всех остальных, он относил, в частности, добровольное призвание варяжских князей. Весьма показательно, что Карамзин, в отличие от Ломоносова, признавая факт господства норманнов, считал это событие весьма важным положительным моментом в российской истории. «Начало Российской Истории, утверждал Н.М. Карамзин, представляет нам удивительный и едва ли не беспримерный в летописях случай: Славяне добровольно уничтожают свое древнее правление, и требуют Государей от Варягов, которые были их неприятелями» [12, с. 93]. Объяснял это историк исходя из одного из своих главных критериев – будущего величия России посредством самодержавной формы правления: «Междоусобие и внутренние беспорядки открыли Славянам опасность и вред народного правления; но, не знав иного в течение многих столетий, уже ли в несколько месяцев они возненавидели его и единодушно уверились в пользе Самодержавия? Для сего надлежало бы, кажется, перемениться обычаям и нравам» [12, с. 59]. И этой внешней силою, но с согласия граждан, по Карамзину, стали варяги: «Везде меч сильных или хитрость честолюбивых вводили Самовластие (ибо народы хотели законов, но боялись неволи): в России оно утвердилось с общего согласия граждан: основал Монархию Российскую» [12, с. 93]. «До времен Рюрика и Олега они (славяне. – *Т.К.*) не могли быть великими завоевателями, ибо жили особенно, по коленам, продолжал он, не думали соединять народных сил в общем правлении, и даже изнуряли их войнами междоусобными» [12, с. 52].

Такой подход Карамзина в значительной степени отличается от его же будущих единомышленников в русской историографии XIX века определения величия России исходя из ее великодержавной мощи. Большинство из них стали убежденными антинорманистами [14]. Данный варяго-русский вопрос, отмечается и в современной российской историографии, остается и в настоящее время одним из главных в иерархии проблем, касающихся начала Руси [15].

Критерий развития и величия России у Карамзина весьма четко проявляется в его критике периодизации истории Шлецера «Сия мысль кажется мне более остроумною, нежели основательною», и выдвижении собственной: «Век Св. Владимира был уже веком могущества и славы <...> Если по внутреннему состоянию и внешним действиям России надобно означать периоды, то можно ли смешать в один время Великого Князя Димитрия Александровича и Донского, безмолвное рабство с победою и славою? <...> Век Самозванцев ознаменован более злосчастием, нежели победою <...>. История наша делится на Древнейшую от Рюрика до Иоанна III, на Среднюю от Иоанна до Петра, и Новую – от Петра до Александра. Система Уделов была характером первой эпохи, Единовластие – второй, изменение гражданских обычаев – третьей» [12, с. 21]. При этом главным из критериев историка, как хорошо прослеживается в его «Истории», было положение о мощи и величии России.

И как результат такого правильного развития, показывал Карамзин рост могущества и значения России по сравнению с другими славянскими народами, в том числе и поляками: «В самый первый век бытия своего Россия превосходила обширностию едва ли не все тогдашние Государства Европейские. Завоевания Олеговы, Святославовы, Владимировы, распространили ее владения от Новгорода и Киева к Западу до моря Бальтийского, Двины, Буга и гор Карпатских, а к Югу до порогов Днепровских и Киммерийского Боспора; к Северу и Востоку граничила она с Финляндией и с Чудскими народами» [12, с. 163]. При этом Карамзин считал, что Россия того времени сохранила также определенные черты самоуправления: «Самый народ Славянский хотя и покорился Князьям, но сохранил некоторые обыкновения вольности, и в делах важных, или в опасностях государственных, сходился на общий совет <...>. Сии народные собрания были древним обыкновением в городах Российских, доказывали участие граждан в правлении и могли давать им смелость, неизвестную в Державах строгого, неограниченного Единовластия» [12, с.164].

Появление на Востоке Европы крупного восточнославянского государства Н.М. Карамзин рассматривал как явление, в ряду событий, последовавшее за падением Римской империи. Россия, – писал он, – вошла в общую систему европейских народов после того, как Рим «ослабел в неге и пал, сокрушенный мышцею варваров северных» [12]. До середины XI века, по мнению историка, Русь ни в чем «не уступала в силе и гражданском образовании первейшим европейским державам, имея тот же характер, те же законы, обычаи, уставы государственные <...>, явилась в новой политической системе Европы с существенными правами на знаменитость и с важною выгодою быть под влиянием Греции, единственной державы, неиспроверженной варварами» [12, с.166]. В Записке «О древней и новой России» Карамзин весьма образно развивая данное положение утверждал: «В XI веке Государство Российское могло, как бодрый, пылкий юноша, обещать себе долголетие и славную деятельность. Монархи его в твердой руке своей держали судьбы миллионов; озаренные блеском побед, окружен-

ные воинственною, благородною дружиною, казались народу полубогами, судили и рядили землю, мановением воздвигали рать и движением перста указывали ей путь к Боспору Фракийскому или к горам Карпатским. Одним словом, Россия не только была обширным, но, в сравнении с другими, и самым образованным Государством» [13. с. 473].

Как видим, наряду с показом некоторых объективно существовавших особенностей развития Руси данного периода у Карамзина явно просматриваются тенденции идеализации развития Руси данного периода и рассмотрения ее как определенной наследницы величия и мощи Рима и Византии. Данное положение отмечалось не только в московских источниках XV – XVI веков, которыми пользовался историк, но и сохранилось в русской историографии XIX – начала XX веков и имело, и имеет свои отголоски в советской и в современной российской историографии. Роль поляков, как и других славянских народов, при этом рассматривалась как второстепенная и малозначительная для истории России. Это положение заметно, также и в русской либеральной историографии, даже у авторов считающихся полонофильски настроенными (Н.И. Кареев [17], А.Л. Погодин [16]).

Вполне в духе идей Карамзина, известный российский историк А.Н. Сахаров, в первой главе изданной недавно в России коллективной монографии о внешней политике России, утверждает, что основные геополитические проблемы восточноевропейского региона начали формироваться еще в период «великого переселения народов», когда восточные славяне, отрезанные от морей, вынуждены были оборонять свои земли от соседей, особенно восточных кочевников. В древнерусский период сложилось, считает он, и западное направление внешней политики, связанное с тенденцией к расширению границ государства, становлением контактов с европейскими державами, признанием Руси как одной из ведущих стран тогдашнего восточноевропейского мира [25].

Следует заметить, что такой важный сюжет в политической истории Киевской Руси как ее отношения с западными государствами, в том числе и с Польшей остался в Истории Карамзина мало изученным. Возможно, это связано с тем обстоятельством, что внимание Карамзина было традиционно направлено преимущественно на русско-византийские отношения, а также, хотя и в меньшей степени на отношения Руси со степью.

Вместе с тем важно отметить, что Карамзин, утверждал о том, что уже в этот начальный период истории начинают расходиться исторические дороги славян, в том числе и поляков: «рассеянные по Европе, окруженные другими народами, и нередко ими покоряемые, славянские племена утратили единство языка, и в течение времен произошли разные его наречия». При этом он считал, что главная из них ветвь русская «более всех других образованная», и ее язык «менее всех других смешенное с чужеземными словами» [12, с. 89]. Развивая данное положение и представив расселение «славянских народов от моря Балтийского до Адриатического, от Эльбы до Мореи и Азии», историк утверждал, что «они сильные числом и мужеством, могли бы тогда, соединяясь, овладеть Европою» [12, с. 89]. Весьма заметна, как видим, у историографа также мысль и сожаление о том, что славяне не смогли объединиться под главенством Руси в тот исторический период и доминировать в Европе. Н.М. Карамзин, в отличие от последующей российской историографии (М.П. Погодин, Д.И. Иловайский, С.М. Соловьев, Н.И. Кареев, А.Л. Погодин и др.), не акцентировал внимание на том, что осуществить это не удалось славянам по ряду причин, в том числе приня-

тия западными славянами католичества и «предательства» поляков, примкнувших к западной цивилизации.

Однако славяне в интерпретации Карамзина – «слабые от развлечения сил и несогласия, почти везде утратили независимость, и только один из них, искушенный бедствиями, удивляет ныне мир величием» [12, с. 89]. Разумеется, этим государством, в его представлении, была Россия, и историк в примечании к первому тому своей Истории под номером 64 еще раз об этом напоминает читателю. И при этом Карамзин, выдвигая причины такого положения: «Победы, завоевания и величие государственное, возвысив дух народа Российского, имели счастливое действие и на самый язык его, который, будучи управляем дарованием и вкусом, будущая судьба его зависит от судьбы Государства», одновременно сравнивает историю Руси с судьбой польского народа и его славянского наречия: «Польское, смешенное со многими Латинскими и Немецкими словами» [12, с. 89]. Однако в этот киевский период истории Руси Карамзин особо не акцентирует внимание на отличия в развитии Руси и Польши того периода, а скорее подчеркивал их общность. Историк даже отмечал по аналогии своего понимания централизации как причин величия Руси, что «Ляхи, наскучив бурной вольностью подобно Славянам Российским, еще ранее их (и в этом явно Карамзин видел причины определенных успехов поляков в период первых Пястов. – *Т.К.*) прибегли к Единовластию» [12, с.145].

Общие его историко-политические положения о Польше периода становления государственности ограничивались описанием расселения польских племен, упоминанием о некоторых взаимных столкновениях в ходе войн, указанием о значительном немецком влиянии на Польшу. А также в «Записке», а не в его «Истории» высказывается положение о том, что весьма важно для представления Карамзина о величии России и отношении ее к Польше, что поляки «дотоле боялись Россиян» [13, с. 473]. Также определенные места в сочинении историка посвящены войнам Руси и Польши домонгольского периода. Согласно мнению Карамзина столкновение геополитических интересов Руси и Польши происходит уже во время правления Владимира. Карамзин больше внимания посвящает истории Польши уже при описании феодальных войн на Руси, в которых поляки принимали активное участие в русских делах, как впрочем, и русские в польских внутренних феодальных войнах.

Отметив, что Польшей правил тогда «Мечислав (так Карамзин называет Мешко I. – *Т.К.*), Государь знаменитый в Истории введением Христианства в земле своей», историк, не вынося окончательного вердикта о принадлежности спорных земель, так характеризует этот конфликт: «Владимир объявил ему войну с намерением, кажется, возвратить то, что было Олегом завоевано в Галиции, но после, может быть, при слабом Ярополке отошло к Государству Польскому» [12, с.145]. Такой подход Карамзина является весьма нетипичным для его позиции обычно рассматривать спорные земли Руси как русские. Описывая эту войну Владимира с польскими славянами, Карамзин в ссылке (номер 431) дает более широкий взгляд на это соперничество: он отсылает читателя также к мнению польских историков – Длугоша, который, по его мнению, рассказывает об этом эпизоде опираясь на Нестора, а также – Мартина Галла и Кадлубека, которые, как он пишет, не знали Нестора [12, с. 282]. Результатом данного похода, писал Карамзин, было присоединение Червенских городов, которые стали называться «Червенной Россией», одновременно подчеркивая, что это название иностранцы обратили в Крас-

ную [12, с. 282]. Эти территории стали, как показывал далее Карамзин, постоянным местом соперничества Руси и Польши [12, с.195, 293, 299 и др.].

В следующие годы правления Владимира в отношениях с Польшей, считал Карамзин, наступает период мира, связывая его и с тем, что «Владимир уже не искал славы Героев и жил в мире с соседними Государствами: Польским, Венгерским и Богемским». Одновременно историк утверждал, что в отношении степи военная активность князя киевского продолжалась, хотя, как он описывает, духовенство должно было подтолкнуть к этому Владимира: «хищные Печенеги употребляли в свою пользу миролюбие его <...> Мудрые епископы и старцы доказали Великому Князю, что Государь должен быть ужасом не только преступников государственных, но и внешних врагов» [12, с.158]. В то же время в примечаниях (номер 479), ссылаясь на Нестора и Длугоша, он рассказывает о посольстве Владимира к Болеславу в 1001 году, где видны и другие причины «миролюбия» Владимира. При этом Карамзин оставляет без комментария точку зрения Длугоша на это посольство, хотя она и противоречит его концепции взаимоотношений Руси и Польши того времени. Историк отмечал: «Длугош, прочитав сие место в Несторе о мире Владимира с Болеславом, говорит, что Князь Российский, боясь могущественного Государя Польского, отправил к нему в 1001 году знаменитых послов и требовал его дружбы: на что Болеслав охотно согласился, считая приязнь Россиян выгодною для земли своей» [12, с. 296].

Следующим значительным эпизодом русско-польского противостояния, по Карамзину, было участие Польши, точнее ее тогдашнего короля Болеслава Храброго в борьбе за киевский престол на стороне Святополка против Ярослава Мудрого. Карамзин, ссылаясь на немецкого летописца Дитмара, отмечал: «Святополк, Правитель Туровской области, женатый на дочери Польского Короля Болеслава, хотел, по наущению своего тестя, отложиться от России». Отмечая преступления киевского князя: «Святополк не думал уступить ему престола, окровавленного тремя братоубийствами», Карамзин вспомнил также и о кровавой расправе Ярослава над новгородцами. Тем более разительно на этом фоне выглядит весьма положительная оценка польского короля Болеслава, несмотря на его планы в отношении Руси: «Сей Король, справедливо названный Храбрым, был готов отомстить за своего зятя и желал возвратить Польше города Червенские, отнятые Владимиром». Весьма интересно отметить, что Карамзин, описывая союз против поляков Руси и германской империи, установленный как против общего врага по инициативе императора Генрика II, отмечал и немецкий фактор в отношениях с Польшей. Он считал, что причиной его неудачи была русская сторона: «Князь Российский, дав ему слово быть союзником, осадил Польский город, но более не причинил никакого вреда Болеславу. Таким образом, Ярослав худо воспользовался благоприятными обстоятельствами: начал сию бедственную войну, не собрав, кажется, достаточных сил для поражения столь опасного неприятеля, и дал ему время заключить мир с Генриком» [18]. И дальнейшие последствия воздействия немецкого фактора на взаимоотношения Руси и Польши, согласно Карамзину, были также негативны для страны: «Император, теснимый с разных сторон, согласился на условия, предложенные гордым победителем, и, недовольный слабою помощию Россиян, старался даже утвердить Короля в его ненависти к Великому Князю» [18].

Следует также обратить внимание на то обстоятельство, что описывая поход Болеслава на Киев и отмечая полное поражение Ярослава Мудрого, Н.М. Ка-

рамзин считал, что победа досталась более храброму неприятелю и не выносил никаких моральных негативных оценок этого факта. Отмечая, восстановление власти Святополка в Киеве он писал: «Народ снова признал Святополка Государем, а Болеслав удовольствовался именем великодушного покровителя и славою храбрости». Неблагодарность и предательство, по мнению Карамзина, совершил Святополк в отношении польских войск Болеслава: «Злодеи не знают благодарности: Святополк, боясь долговременной опеки тестя и желая скорее воспользоваться независимостию, тайно велел градоначальникам умертвить всех Поляков, которые думали, что они живут с друзьями, и не брали никаких предосторожностей. Злая воля его исполнилась, к бесславию имени Русского. Вероятно, что он и самому Болеславу готовил такую же участь в Киеве; но сей Государь, сведал о заговоре и вышел из столицы, взяв с собою многих Бояр Российских и сестер Ярославовых» [18]. Результатом этого похода Болеслава для Руси, отмечал Карамзин, были как территориальные, так и материальные потери: «Болеслав оставил Россию, но удержал за собою города Червенские в Галиции, и великие сокровища, вывезенные им из Киева, отчасти раздал войску, отчасти употребил на строение церквей в своем Королевстве» [18].

Данные оценки Карамзина явно контрастируют с общим подходом отношения к Западу и к Польше, в частности в русских источниках не только более поздних, но и того времени. В «Повесть временных лет», как отмечается в современной российской историографии, западные люди – это «не свои», чужие, отличающиеся от русских нравами и верой, что вызывает осуждение летописцев [19, с. 11]. Польша же рисуется страной, лишенной благодати [19, с. 12]. С неприязнью описан польский король Болеслав I Храбрый, в 1018 году захвативший Киев. Он якобы даже «на кони не могы седети», поскольку у него «черево толъстое». В это чрево, словно нечистой силе, русские ратники угрожали воткнуть «тростие» [19, с.12]. В данном случае именно Н.М. Карамзин занял совершенно иную точку зрения, не поддавшись негативной оценке русских летописей. Согласно мнению Карамзина хотя: «Король Польский в самом деле едва мог двигаться от необыкновенной толщины, но имел дух пылкий и бодрость Героя». Описывая данный случай отношения русских к Болеславу, историк осуждает, отсутствие благородства и разума у русских воевод, приведшее к поражению: «Воевода и пестун Ярославов, Будый, вздумал, стоя за рекою, шутить над тучностию Болеслава и хвалился проткнуть ему брюхо острым копьем своим. Король Польский в самом деле едва мог двигаться от необыкновенной толщины, но имел дух пылкий и бодрость Героя. Оскорбленный сею дерзостию, он сказал воинам: «Отмстим, или я погибну!» – сел на коня и бросился в реку; за ним все воины. Изумленные таким скорым нападением, Россияне были приведены в беспорядок. Ярослав уступил победу храброму неприятелю, и только с четырьмя воинами ушел в Новгород» [18].

В числе наиболее важных последующих событий русско-польских отношений периода Ярослава Мудрого историк называл уже вмешательство его в польскую внутреннюю политику: «В Польше царствовал тогда Мечислав, малодушный сын и наследник Великого Болеслава. Пользуясь слабостию сего Короля и внутренними неустройствами земли его, Ярослав взял Бельз: в следующий год, соединясь с мужественным братом своим, овладел снова всеми городами Червенскими; входил в самую Польшу, вывел оттуда множество пленников и, населив ими берега Роси, заложил там города или крепости» [18].

Карамзин при рассказе о брачном союзе Казимира, внука Болеслава Храброго и сестры Ярослава, дает без комментария (с одной лишь оценкой «собственный Летописец наш». – *Т.К.*) две точки зрения на этот династический союз: «Желая пользоваться дружбою могущественного Ярослава, (Казимир. – *Т.К.*) женился на сестре его, (Ярослава. – *Т.К.*) дочери Св. Владимира. Польские Историки говорят, что брачное торжество совершилось в Кракове; что добродетельная и любезная Мария, названная Доброгневою, приняла Веру Латинскую и что Король их взял за супругою великое богатство, множество серебряных и золотых сосудов, также драгоценных конских и других украшений. Собственный Летописец наш сказывает, что Казимир дал Ярославу за вено – то есть за невесту свою – 800 человек: вероятно, Россиян, плененных в 1018 году Болеславом. Сей союз, одобренный здравою Политикою обоих Государств, утвердил за Россиею города Червенские». Показательно, что Карамзин в этом случае даже не попытался поставить вопрос о возможности (в отношении Московской Руси он неоднократно это описывал и подчеркивал, что московские властители в таких случаях ставили непременное условие – сохранения православия в браке) сохранения православия киевской княжной. Времена, как видим, были еще иные.

Подводя итог внешней политики Ярослава, Карамзин уделяет наряду с Византией, большое внимание и Польше. Продолжение польской политики, по мнению Карамзина, привело к примирению и к взаимовыгодному взаимодействию: «Внешняя политика Ярославова была достойна Монарха сильного: он привел Константинополь в ужас за то, что оскорбленные Россияне требовали и не нашли там правосудия; но, отомстив Польше и взяв свое, великодушною помощию утвердил ее целость и благоденствие» [18].

Как утверждается в современной российской исторической науке – Н.М. Карамзин с общеевропейских позиций оценивал наступление периода феодальной раздробленности на русских землях [16, с. 447]. Распадение на уделы, – считал историк, это – «общая язва» тогдашнего времени, характерная для всей Европы: «Таким образом, вместе с верховною Княжескою властию утвердилась в России, кажется, и Система Феодальная, Поместная или Удельная, бывшая основанием новых гражданских обществ в Скандинавии и во всей Европе, где господствовали народы Германские» [12, с. 95].

С наступлением периода феодальной раздробленности, который Карамзин связывал также с ослаблением внешнего могущества и значения Руси, а хронологически относил к времени после Ярослава Мудрого: «Древняя Россия, по его мнению, погребла с Ярославом свое могущество и благоденствие <...> Основанная, возвеличенная единовластием, она утратила силу, блеск <...> Государство, шагнув, так сказать, в один век от колыбели своей до величия, слабело и разрушалось более трехсот лет» [18]. Изменились, как увидим, в интерпретации историографа, и отношения ее с соседями, в том числе и Польшей.

Историк особо отмечал факт для него, как видим, наиболее болезненный, что ослабляется внешнеполитическое могущество Руси. «Вместе с причиною ея могущества, писал он, столь необходимого для благоденствия, исчезло и могущество, и благоденствие народа. Открылось жалкое междоусобие малодушных Князей, которые, забыв славу, пользу Отечества, резали друг друга и губили народ, чтобы прибавить какой нибудь ничтожный городок к своему уделу» [13, с. 473]. «Открылось и другое зло, не менее гибельное <...>, продолжал Карамзин, – Народ охладел в усердии к Князьям, видя, что они для ничтожных лич-

ных выгод жертвуют его кровию, и равнодушно смотрел на падение их тронов, готовый всегда взять сторону счастливейшего, или изменить ему вместе с счастием» [13, с. 474].

В конкретно-историческом преломлении история Польши и Руси домонгольского периода, а вернее уже отношений польских и русских княжеств, а в особенности русских княжеств, находящихся в соседстве с польскими землями занимает довольно важное место в Истории России Карамзина. Польские короли, князья наряду с русскими князьями становятся у Карамзина героями его повествования: положительными и отрицательными взаимного соперничества и вмешательства в дела друг друга; историк также рассказывает об их родственных связях, отношениях с папским Римом и т.д. Так рассказывая об эпизоде борьбы на Руси за великокняжеский престол в Киеве между Изяславом и полоцким князем Всеславом в 1068 году, говоря о помощи польского короля Изяславу, напоминает о его родственных связях с Русью: «Король Польский, Болеслав II, сын Марии, Владимировой дочери, и супруг неизвестной нам Княжны Российской, приняв Изяслава со всеми знаками искреннего дружелюбия как Государя несчастного и ближнего родственника, охотно согласился быть ему помощником». В результате похода Изяслава вместе с поляками, как отмечает Карамзин, вместе с тем, не осуждая князя за его обращение к соседу, Всеслав «устрашенный силою Поляков и, может быть, не веря усердию своих новых подданных, ночью ушел из стана в Полоцк» [18].

Вместе с тем, рассказывая дальше о готовности киевлян признать снова своим князем Изяслава, у Карамзина появляются качественно новые позиции (Глава IV, второй том) в оценке русскими поляков. Он подчеркивал условия киевлян, подданных князя киевского, в отношении его союзников – поляков: «но как Изяслав ведет с собою врагов иноплеменных, коих жестокость еще памятна Россиянам, то граждане не могут впустить его в столицу <...> Когда же он захочет предать Киев в жертву Ляхам, то мы готовы мечом отразить Изяслава, как неприятеля» [18]. Далее Карамзин отмечает, что такой в отношении поляков была и позиция братьев Изяслава: «Всеволод известили брата о раскаянии Киевлян, советуя, чтобы он удалил Поляков, шел в столицу и забыл мщение, если не хочет быть врагом России и братьев». В результате такого отношения к союзникам Изяслава, считал Карамзин, было достигнуто соглашение: «Граждане не смели жаловаться и с покорностию встретили Изяслава, въехавшего в столицу с Болеславом и с малым числом Поляков» [18]. Карамзин, опираясь на сведения польских историков, отмечал, что обязанный Изяслав, троном польскому королю, содержал его войско, что «Болеслав, плененный красотою места, роскошными приятностями Киева и любезностию Россиянок, едва мог выйти из сей новой Капуи, что он на возвратном пути, в Червенской области, или Галиции, осаждал Перемышль, который, будучи весьма укреплен искусством, каменными стенами и башнями, долгое время оборонялся». «Ежели сие обстоятельство справедливо, отмечал Карамзин, то Болеслав вышел из России неприятелем» [18].

Именно, исходя из этого эпизода русско-польских отношений, при этом, не пытаясь объяснить причины перемены своего отношения к полякам в своем повествовании, а, опираясь на мнение Нестора, Карамзин выдвигает во втором томе Истории (Глава IV) свое положение – «Поляков всегда не любили на Руси». Он пишет: «Сказание Нестора служит объяснением: Россияне, ненавидя Поляков, тайно убивали их, и Король, устрашенный сею народною местию, подобно

его знаменитому прадеду, Болеславу I, спешил оставить наше отечество». При этом следует заметить, что при описании похода Болеслава I и пребывания польских войск в Киеве Карамзин не только не осуждал поляков, но и ничего не говорил об отрицательном отношении киевлян к полякам. Наоборот, как мы видели, историк писал о «неблагодарности и предательстве» Святополка в отношении войск польского короля, о приказе убивать поляков, «которые думали, что они живут с друзьями, и не брали никаких предосторожностей», характеризовал эти действия как ведущие «к бесславию имени Русского» [18]. Как видим, оценки приблизительно таких же эпизодов русско-польских отношений начала и второй половины XI века, связанных с польским участием в феодальных войнах на русских землях у Карамзина в одном и том же втором томе его Истории принципиально противоположные.

Вместе с тем, как мы видим, в описании Карамзиным во втором томе его Истории (Глава VII) русско-польских отношений того периода отношения русских и поляков оставались на прежнем уровне: была и вражда, и заключение родственных и союзных отношений. Эти события историк описывает следующим образом: «Сбыслава, дочь Великого Князя, в 1102 году сочеталась браком с Королем Польским, Болеславом Кривоустым. Взаимная государственная польза требовала сего союза <...> Брачное торжество совершилось в Кракове: Болеслав, в изъявление своего удовольствия, щедро одарил Вельмож Польских». Польша также представлялась историком страной, которая интриговала против Руси – притягивала к себе часть русских князей и сталкивала их между собою: «В стане Владимировых неприятелей были и Ростиславичи, до того времени усердные защитники отечества: каким образом сии два брата, славные благородством и великодушием, задает он вопрос, могли присоединиться к врагам России?» Ответ Карамзина на свой же вопрос весьма общий и впервые говорящий о польском коварстве как успешном способе ведения польской внешней политики против России и при этом он отсылает читателя в той же второй главе названного тома к неназванным польским источникам: «В древнейших Летописцах Польских находим объяснение. Мужественный Володарь, ужас и бич соседственных Ляхов, не умел защитить себя от их коварства». Положение о польском коварстве как способе ведения поляками войны, отмеченное в ряде московских источников, как видим, появляется у Карамзина впервые в отношении еще периода феодальной раздробленности, а затем мы увидим его значительно шире в период Смуты. Нашло данное положение свое отражение и в последующей российской историографии [20].

В третьем томе своей Истории историограф продолжал рассказ о перипетиях междоусобных войн на Руси с участием Польши. Как считал Карамзин, наиболее тесными были связи Польши и западной Руси, прежде всего Галицко-Волынского княжества, где стороны боролись не только за влияние, но и территории. Так говоря о войнах князя Романа, он писал, что Роман: «искал защиты у Рюрика и Ляхов <...>. Первый был ему тестем, а Государь Польский, Казимир Справедливый, дядею по матери. Брат Казимиров, Мечислав Старый, без успеха приступал к Владимиру, желая возвратить сей город любимому ими племяннику <...>, он нанял у Поляков войско за 3000 гривен серебра» (Глава III, т. 3). Карамзин также не оставил без внимания не только пагубные и разорительные методы ведения войны со стороны, как мы уже видели, поляков, но и русских князей: «Тогда пылкий, неутомимый Роман, уступив Великому Князю честь рас-

полагать судьбою Киева, обратил свое внимание на Польшу, где коварный Герцог Мечислав, обманув юного Лешка, присвоил себе единовластие. <...> Беззащитные села были жертвою пламени вокруг Сендомира, и Послы Лешковы молили Романа оставить их землю в покое. Соглашаясь на мир, он требовал денег за убытки, им понесенные, и за кровь Россиян, убитых в сражении с Мечиславом; отсрочил платеж, но хотел, чтобы ему отдали в залог область Люблинскую». Окончание бурной деятельности Романа, как подчеркивал Карамзин, было связано также с войной с Польшей: «Сей Князь умный скоро погиб от неосторожности: снова объявив войну Ляхам, стоял на Висле; с малою дружиною отъехал от войска, встретил неприятелей и пал в неравной битве» (Глава III, т. 3).

Определенное внимание посвящает Карамзин в отношении данного периода и проблеме взаимоотношения Руси с Римом, связывая ее с польскими делами. Так отмечая, что во время второго своего изгнания «несчастный Изяслав вторично бежал в Польшу, надеясь, что великие сокровища, увезенные им из Киева, доставят ему сильных помощников вне Государства. Но Болеслав уже не хотел искать новых опасностей в России: взял его сокровища и (по словам Летописца) указал ему путь от себя. Горестный изгнанник отправился к Немецкому Императору, Генрику IV <...> Изяслав обратился к Папе, славному в Истории Григорию VII, хотевшему быть Главою всеобщей Монархии, или Царем Царей, и послал в Рим сына своего». Обращение Изяслава за помощью к папе Карамзин резко осуждает как по религиозным, так и по политическим мотивам: «Жертвуя властолюбию и православием Восточной Церкви и достоинством Государя независимого, он признавал не только духовную, но и мирскую власть Папы над Россиею». Общий вывод Карамзина о политических последствиях этих действий киевского князя весьма суров: «Таким образом Изяслав, сам не имея тогда власти над Россиею, дал повод надменному Григорию причислить сию Державу ко мнимым владениям Св. Петра, зависящим от мнимого Апостольского Наместника!» (Глава IV, т. 2).

Вместе с тем, отмечал Карамзин отношения с польскими князьями сохранялись, в том числе и дружественные, несмотря на то, что Изяслав, обращаясь к папе римскому «требовал его защиты и жаловался ему на Короля Польского <...> Заступление гордого Папы едва ли имело какое-нибудь действие», приводя пример, что уже в следующем году «юные Князья Российские, Владимир Мономах и Олег первый Всеволодов, а вторый Святославов сын, – заключив союз с Поляками, ходили с войском в Силезию помогать Болеславу против Герцога Богемского» (Глава IV, т. 2).

Карамзин считал, что Рим всячески стремился уже в этот период подчинить своему влиянию Русь и православную церковь: «Властолюбивые Наместники Св. Петра без сомнения всячески старались подчинить себе Церковь Российскую» (Глава IV, т. 2). При этом, согласно его мнению, активным проводником этой политики выступила и польская католическая церковь: «Уже давно ревностные проповедники Латинской Веры желали отвратить наших предков от Восточной церкви: знаменитый Епископ Краковский Матфей около половины XII века торжественно возлагал на аббата Клервоского, Миссионария, именем Бернарда, обязанность вывести их из мнимого заблуждения, <...> говоря в письме к нему, что «Россияне живут как бы в особенном мире, бесчисленны подобно звездам небесным, и в хладных, мрачных странах своих, ведая Спасителя единственно по имени, ожидают теплотворного света истинной Веры от Наместника

Апостольского; что Бернард, смягчив их грубые сердца, будет новым Орфеем, Амфионом» и проч. Весьма показательно, что, высказывая данную точку зрения, Карамзин одновременно, вслед за летописями похвально отзывался о введении православной веры среди других народов: «Летописцы всего более хвалят Андрея за обращение многих Болгаров и Евреев в Христианскую Веру, за его усердие к церквам и монастырям, за уважение и любовь к сану Духовных» (Глава VII, т. 3).

Эта точка зрения Карамзина о значительной роли католической церкви в стремлении посредством Польши подчинить себе русские православные земли станет общей для всей русской историографии XIX – начала XX веков, всех ее историко-философских и идейно-политических направлений, останется актуальной она и в советской историографии.

В таком понимании сущности сложившейся ситуации и подводя, итог периоду раздробленности Карамзин ставит вполне логичный для него вопрос: «В таких обстоятельствах удивительно ли, что варвары покорили наше Отечество?» [13, с. 473]. Отвечая сам на поставленный вопрос и, предполагая, могло ли быть другим будущее русских земель, он утверждал: «Одному особенному счастию надлежит приписать то, что Россия в течение двух веков не утратила своей народной независимости, от времени до времени имея Князей мужественных, благоразумных. <...> Наконец скажем, что если бы Россия была единодержавным Государством (от пределов Днестра до Ливонии, Белого моря, Камы, Дона, Сулы), то она не уступила бы в могуществе никакой державе сего времени; спаслась бы, как вероятно, от ига Татарского и, находясь в тесных связях с Грециею, заимствуя художества ее, просвещение, не отстала бы от иных земель Европейских в гражданском образовании» (Глава VII, т. 3).

Подводя итог внешнеполитической ситуации Руси в домонгольский период, в числе наиболее опасных противников Руси данного периода, наряду со степью, Карамзин выделял и Польшу: «Как Ярослав Великий решительным ударом навсегда избавил отечество от свирепости Печенегов, так Мономах блестящими победами, в княжение Святополка II, ослабил силу жестоких Половцев: они все еще тревожили Днепровскую область набегами, но уже не столь гибельными, как прежде; в отношении к своим диким нравам чувствовали превосходство Россиян <...> Два раза Поляки были господами нашей древней столицы, но, испытав ужасную месть Россиян и стеная от собственных бедствий внутри Государства, волнуемого мятежами, оставляли нас в покое. Мужественные Князья Галицкие: Владимирко, Ярослав, Роман – служили для России щитом на юго-западе» (Глава VII, т. 3).

Таким образом, в интерпретации Карамзина значительно сужается в период раздробленности значение и роль Руси (России согласно терминологии Карамзина. – *Т.К.*) в регионе, возможности ее влияния в традиционных направлениях, более того она сама становится объектом внешней политики соседних государств, в том числе и Польши. Данное положение Карамзина нашло свою поддержку у ряда современных российских историков. В эпоху феодальной раздробленности прежние геополитические ориентиры Руси, как отмечается в современной российской историографии, в регионе утратили свое общегосударственное значение. А.Н. Сахаров утверждает: «Внешняя политика Руси по-прежнему оставалась рассредоточенной и не цельной, что являлось наследием ее политической дезинтеграции» [25, с. 105].

Весьма интересно отметить, что если первоначально историк значительно больше внимания уделял опасности со стороны степи (печенеги и половцы), то со временем все больше внимания начинает уделять западной опасности, в том числе и со стороны поляков. Объясняется данное положение, на наш взгляд, тем, что, по мнению Карамзина, кочевники уже ослабли, начали поддаваться русскому влиянию, принимать православие, в то время, как мы уже отмечали, Запад, посредством католической церкви через действия на северо-западе Орденов крестоносцев, а на западе и юго-западе – поляков и венгров, усиливал постоянно свои позиции.

Развивая, данное положение Н.М. Карамзин отмечал среди противников Руси на западе еще до вторжения монголов и Польшу: «Греция, Венгрия, Польша отдохнули: зрелище нашего внутренняго бедствия служило им поручительством в их безопасности. Дотоле боялись Россиян, – начали презирать их» [13, с. 473]. Непонятно только какую опасность от этих государств видел Карамзин, в том числе и Польши, которые, как известно, сами переживали период острой феодальной междоусобицы. Тем более, что буквально рядом по тексту историк отмечает: «А Польша сама издыхала в междоусобиях» [13, с. 474]. При этом данное положение совершенно логически не сходится как с предыдущим говорящим об отсутствии у народа почтения к князьям, так и с последующим отмечающим наличие опасности со стороны степи «На степях Донских и Волжских кочевали орды Азиатския, способныя только к разбоям» [13, с. 474]. Возможно, что историограф видел ее и в том, как он писал «дотоле боялись Россиян, – начали презирать их», т.е. в потере россиянами их статуса, как он считал, великой державы, держащей в страхе и почтении всех соседей.

Весьма маловероятно, что историк мог допустить мысль о том, что малая и раздробленная Польша или Венгрия того времени были в состоянии занять огромные территории тогдашней Руси. На наш взгляд, Карамзин опасался, прежде всего, иного цивилизационного влияния, которое могла принести, в частности и Польша. Данное положение отчетливо проявится у историографа при рассмотрении истории русско-польского соперничества уже в XVI – XVII веках, т.е. делал он свои оценки с точки зрения ретроспективности исторического познания, зная, что в будущем именно Польша станет одним из основных соперников Москвы. При этом именно тем соперником, который нес возможность иного исторического пути развития страны. Карамзин отмечал «безвозвратность», по его мнению, в таком случае положения России. По этому поводу, рассматривая возможные перспективы для России усиления западных католических государств, он замечал: «Вероятно, погибелию нашего отечества: Литва, Польша, Венгрия, Швеция могли бы разделить оное; тогда мы утратили бы и государственное бытие и веру, которые спаслися Москвою» [21, с. 344]. Как нам, представляется, под этим «погибелию нашего отечества» Н.М. Карамзин понимал то обстоятельство, что в данном случае не состоялась бы самодержавная, имперская и великая, в его понимании, Россия.

Характеризуя исторические источники, используемые Карамзиным при описании русско-польских отношений данного периода, следует отметить, что историк пользовался не только русскими летописями, но и польскими, немецкими и иногда скандинавскими летописями и хрониками. При этом в большинстве случаев при возникновении разногласий он отдавал предпочтение русским, говоря о незнании польскими хронистами древней истории Руси, их недосто-

верности и т.д. Так описывая эпизод русско-польских отношений в период Владимира, Карамзин с одной стороны делает ссылку на польские летописи Галла и Кадлубка, отмечая, что они моложе Нестора, а с другой сразу же выносит им оценку, отметив в примечании: «Начало польских летописей затемнено баснями» [12, с. 281]. Карамзин в ряде мест своего повествования приводит мнения польских хронистов и историков – Галла Анонима, Длугоша, Кадлубка, Меховского, Стрийковского, Кромера, Нарушевича, хотя и часто с ними не согласен. Вместе с тем, в ряде случаев мы видим определенную модернизацию понятий того времени и неточности допущенные Карамзиным: в текстах Нестора не говорилось о России и россиянах, а тем более у Длугоша или Кадлубка, допускается вольная трактовка текста летописей и источников, а также, как видим, допускается введение положений, диалогов отсутствующих в текстах источников.

Согласно нашему мнению, Карамзин хотя и использовал польские источники, но в целом не имел высокого мнения об их достоверности, да и использовал их весьма выборочно. В то время как в современной научной литературе высказывается мнение о высоком уровне польских летописей: «Общей чертой польских хроник этого направления была ориентация на европейскую читательскую аудиторию, предъявлявшую высокие требования как к оформлению исторических произведений, так и к их содержанию. Польским авторам удалось приобрести репутацию писателей, наиболее компетентных в вопросах, связанных с историей и современным положением Восточной Европы». Отмечается также влияние польской ранней историографии на русскую и украинскую конца XVII – начала XIX веков, в том числе и на исследования Н.М. Карамзина. Так, по мнению А.И. Рогова, изучающего данный вопрос – рецепции хроники М. Стрыйковского оказали огромное влияние в восточнославянской ученой среде на развитие украинского летописания и деятельность российских историков конца XVII – начала XIX веков – А.И. Лызлова, В.Н. Татищева, А.П. Манкиева, М.В. Ломоносова, М.М. Щербатова, Н.М. Карамзина [23, с. 145]. Критика в адрес польских «учителей» со стороны российских историографов этого времени, как правило, ограничивалась частными вопросами и носила конъюнктурный характер, тогда как сами по себе трактовки начальной русской истории, предложенные в свое время польской ренессансной историографией, сомнению не подвергались [24, с. 54]. Подобным образом высоко оценивал роль польской исторической науки для формирования и распространения знаний о русской истории и М.А. Алпатов в своем труде, посвященном историческому образу Руси в западной исторической литературе. Он отмечал, что «с одной стороны – в истории русской исторической мысли Польша служила теми воротами, через которые чаще всего западное влияние достигало России», а с другой – влияние польских хроник заметно сказывалось на русской исторической литературе» [22].

Таким образом, Карамзин не только не реализовал задачи увидеть образ русской истории и русско-польских отношений с другой стороны – со стороны польских хроник и историков, но и не стремился к этому, используя ее только в отдельных случаях. Ведь хотя и представления польских наблюдателей могли быть пусть и не главной, но, тем не менее, особой и очень важной страницей в национальной историографии, которая содержит повествования ее зарубежных друзей и врагов как людей, стремившихся понять незнакомый им народ. Несмотря на часто нелицеприятные выводы, свидетельства, мнения и оценки польских авторов способны расширить и обогатить образ русской истории и

русско-польских отношений. Польский компонент этого образа мог стать как бы дополнительным звеном очень важным по своей значимости для определения не только поставленной задачи, но и определения своеобразия исторического пути России.

Ради объективности следует отметить, что данная задача в контексте русско-польского взаимовидения и отношений не была реализована в русской историографии изучаемого периода. В советской историографии М.А. Алпатов в специальном исследовании, посвященном историческим представлениям о России сосредоточив внимание на историографических памятниках, созданных преимущественно в странах Западной Европы, оставил в стороне государства, названные им «окольными» (Польшу, Чехию и Венгрию). Тем не менее, этот ученый совсем не случайно, считает Д.В. Карнаухов, определяя круг своих научных интересов, задает вопрос – «Что делать с Польшей?» [22]. Исключение Польши из числа стран, чья историческая литература была проанализирована М.А. Алпатовым, обернулось тем, как отмечается в современной российской историографии, что вплоть до настоящего времени российская наука не располагает обобщающим комплексным исследованием традиции представлений польских историков о прошлом Руси, проведенным с позиций истории историографии [24, с. 71].

При этом описание Карамзина данного периода истории Польши и русско-польских отношений, как видим, относительно академично по сравнению с последующим его описанием истории российско-польских отношений в следующие времена. Он в основном ограничивается констатацией фактов и не давал негативных моральных оценок польского вмешательства в дела русских княжеств, признает мужество, а не только вероломство, также и за поляками. О стремлении Карамзина к объективности свидетельствуют также и эмоционально нейтральные названия ряда глав второго тома Истории, или тезисов их содержания: «Завоевания в Польше», «Россияне в Польше», «Союз с Венграми, Богемцами и Поляками», «Первая вражда», «Мстислав едет в Польшу». Более того, можно отметить ряд названий тезисов глав во втором томе, которые наоборот свидетельствуют о том, что Карамзин осуждал морально не оправданные действия россиян в отношении поляков: «Вероломное избиение Поляков». Карамзин в отношении данного периода даже не высказывает прямого осуждения действиям Изяслава, как мы видели, обратившегося за помощью во внутренней борьбе к польскому королю: «Изяслав возвращается с Поляками», «Изяслав удалился в Польшу» (Глава IV, т. 2). Такой подход Карамзина, как увидим, будет разительно отличаться от его собственного описания более позднего периода русско-польского соперничества. Совершенно иной становится его оценка, как увидим далее, этих русско-польских войн уже после монгольского владычества в московский период, в период возможного иного цивилизационного выбора России под влиянием политических идей из Польши.

Таким образом, согласно нашему мнению, Н.М. Карамзин в своем концептуальном изложении истории России не уделяет истории средневековой Польши первостепенного внимания. Связано это, на наш взгляд, с теми обстоятельствами, что хронологически История Карамзина охватывает большей частью период Киевской и Московской Руси еще не столь тесно взаимосвязанной с историей Польши. Как объект конкретно исторического изучения история Польши появляется в изложении историком уже в период Киевской Руси, а затем и в фео-

дальных межусобицах на Руси, а как первостепенный предмет изучения во времена противоборства России и ВКЛ, а затем и Речи Посполитой.

Список литературы

1. Кареев, Н.Н. История падения Польши в исторической литературе / Н.Н. Кареев. – М., 1888.

2. Коялович, М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / М.О. Коялович. – Минск: Лучи Софии, 1997. – 688 с.

3. Милюков, П.Н. Главные течения русской исторической мысли / П.Н. Милюков. – СПб., 1898.

4. Serejski, M. Europa a rozbiory Polski / M. Serejski. – Warszawa, 1970. – 518 s.

5. Blachowska, K. Narodziny imperium. Rozwój teritorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku / K. Blachowska. – Warszawa, 2001. – 310 s.

6. Filatowa, N. Polska w rosyjskiej myśli historycznej / N. Filatowa // Polacy i Rosjanie. – Warszawa, 2002. – S. 21–34.

7. Nowak, A. Radzieckie biografie Karamzina (w związku z książkami: Natan Ejdelman, Poslednij lietopisiec, Moskwa, 1983. – S. 174; Jewgienij Osietrow, Tri żizni Karamzina, Moskwa, 1985. – S. 302) / A. Nowak // Przegląd Historyczny. – T. XXVII. – 1986. – Zesz. 4. – S. 745–751.

8. Кручковский, Т.Т. История Польши в исторической концепции Н.М. Карамзина / Т.Т. Кручковский // Веснік ГрДУ. – 2008. – № 3. – С. 3–11.

9. Кручковский, Т.Т. Н.М. Карамзин и общественно-политическая обстановка в России в отношении польского вопроса / Т.Т. Кручковский // Культура, наука, образование в современном мире: материалы IV международной научной конференции. – Гродно, 2009. – С.138–144.

10. Кручковский, Т.Т. Российско-польские отношения в первой половине XIX века и их влияние на развитие исторической полонистики в России / Т.Т. Кручковский // Веснік ГрДУ. – 2009. – № 1. – С. 72 –79.

11. Сахаров, А.Н. Послесловие. Начальный период отечественной истории в освещении Н.М. Карамзина / А.Н. Сахаров, М.В. Свердлов // История государства Российского / Н.М. Карамзин. – М., 1989. – Т. 1. – С. 383–400.

12. Карамзин, Н.М. История государства Российского / Н.М. Карамзин. – М., 1989. – Т. 1.

13. Карамзин, Н.М. О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Н.М. Карамзин // История государства Российского / Н.М. Карамзин. – М., 1989. – Т. 10–12. – С. 472–530.

14. Хлевов, А.А. Норманнская проблема в отечественной исторической науке / А.А. Хлевов. – СПб., 1997.

15. Галкина, Е.С. Варяги и Русь / Е.С. Галкина, Ю.В. Колиненко, С.А. Гедеонов // Вопросы истории. – 2004. – № 12. – С. 157–160.

16. Погодин, А.Л. Очерк истории Польши / А.Л. Погодин. – М., 1909.

17. Кареев, Н.И. Введение в курс истории средних веков / Н.И. Кареев. – Варшава, 1884.

18. Карамзин, Н.М. История Государства Российского / Н.М. Карамзин. – СПб., 1842. – Кн. 1, т. I.

19. Хореев, В.А. Русский европеизм и Польша / В.А. Хореев // Славяноведение. – М., 2004. – № 2. – С. 5–28.

20. Кручковский, Т.Т. Польская проблематика в русской историографии второй половины XIX в. / Т.Т. Кручковский // Наш радавод. – Гродно, 1994. – Кн. 6, ч. 2. – С. 218–417.

21. Карамзин, Н.М. История Государства Российского / Н.М. Карамзин. – СПб., 1842. – Кн. 2, т. V.

22. Алпатов, М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.) / М.А. Алпатов. – М., 1985.

23. Рогов, А. И. Стрыйковский и русская историография первой половины XVIII в. / А.И. Рогов // Источники и историография славянского средневековья. – М., 1967.

24. Карнаухов, Д.В. Формирование исторического образа Руси в польской хронографии XV–XVI вв. (Источники и историография исследования) / Д.В. Карнаухов // История и историки. – М., 2005. – № 1. – С. 53–83.

25. История внешней политики России. Конец XV–XVII век (От свержения ордынского ига до Северной войны). – М.: Международные отношения, 1999. – 447 с.

А. Загідулін

ВЫВУЧЭННЕ ЭТНАКУЛЬТУРНАГА І КАНФЕСІЙНАГА РАЗВІЦЦЯ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Гісторыя Заходняй Беларусі ў складзе ІІ Рэчы Паспалітай складае адну з самых яркіх і неадназначных старонак айчыннай гісторыі. Ёй прысвечаны тысячы старонак публікацый на розных мовах. Для савецкіх даследчыкаў, якія дзейнічалі ў межах існаваўшай ідэалогіі, яна была выйгрышнай паводле кан'юнктуры і адназначнасці трактовак. Нацыянальная палітыка Польшчы не аддзялялася ад сацыяльнай і характарызавалася як праява прыгнёту і паланізацыі працоўных мас беларускага народа. Каб апраўдаць прэтэнзіі на гэту тэрыторыю пад эгідай аб'яднання беларускага народа ў адзінай савецкай дзяржаве, неабходна было стварыць уражанне ў насельніцтва Савецкай Беларусі (ды і ўсяго свету) аб невыносна цяжкім становішчы беларусаў – жыхароў Польшчы. Найпершым з аргументаў, скіраваных на выкрыццё ўнутраных спраў «панскай Польшчы», было сцверджанне аб вераломнасці і антызаконнасці нацыянальнай палітыкі палякаў. Даследаванні айчынных гісторыкаў і публікацыі дакументаў былі сканцэнтраваны на рэвалюцыйнай і нацыянальна-вызваленчай барацьбе беларусаў у складзе Польшчы. Заходняя Беларусь расцэньвалася як аграрна-сыравінны прыдатак Польшчы і адсталы ва ўсіх сэнсах, у тым ліку і культурным, рэгіён. Культура Заходняй Беларусі ў савецкай гістарыяграфіі разглядалася з пазіцый барацьбы за нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне беларускага народа.

Пасля ўключэння Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі ў склад СССР неабходна было падкрэсліць гістарычныя перадумовы і абгрунтаваць аб'ектыўнасць і натуральнасць гэтага працэсу. Улічваючы грамадскі рэзананс і палітычную важкасць моманту, заходнебеларускую і заходнеўкраінскую праблематыку ўздымае аўтарытэтны гісторык У. Пічэта. Перад даваеннымі гісторыкамі ставілася задача вызначыць становішча беларускіх земляў у складзе Рэчы Паспалітай і ІІ Рэчы Паспалітай, каб даць адпор польскім вучоным і польскай грамадскай думцы, якія даводзілі, што беларускія землі з'яўляюцца часткай польскай тэрыторыі. Паказальна, што манаграфія пачынаецца фразай «Западная Украина (Галицкая Русь и Западная Волынь) и Западная Белоруссия (Пинщина, Подляшье, Гродненщина и часть Минщины, бывшие польские воеводства – Новогрудское, Белостокское, Полесское и часть Виленского) – это исконные русские земли, входившие в «империю Рюриковичей» [1, с. 3]. Пічэта негатыўна характарызуе нацыянальную палітыку Польшчы, накіраваную на адмаўленне існавання такога этнасу, як беларусы, і падрабязна аналізуе асноўныя напрамкі гэтай палітыкі. Кніга з'яўляецца сапраўды навуковым аналізам гістарычнай сітуацыі, яна ўтрымлівае намнога менш эмацыйнай камуністычнай рыторыкі ў параўнанні з прапагандысцкімі брашурамі таго часу.

Удзячнай тэмай была беларуская адукацыя, якая падвяргалася ганенням з боку польскіх улад, што знайшло адлюстраванне ў абагульняльнай працы «Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі ў Беларусі» [2]. У 50–60-я гады ХХ ст. пачынаецца вывучэнне заходнебеларускай рэвалюцыйнай літаратуры. Вывучалася літаратура, творчасць пісьменнікаў-рэвалюцыянераў, напрык-

лад М. Танка, В. Таўлая, П. Пестрака. Выходзяць работы Уладзіміра Калесніка «Паэзія змагання» (Мінск, 1959), «Час і песні» (Мінск, 1962), К.Г. Хромчанка «Піліп Пестрак» [3].

Гістарыяграфія заходнебеларускай праблематыкі з'яўляецца фактычна «белай плямай» у Беларусі як савецкай, так і незалежнай. Складанасці ў вывучэнні напісанага аб Заходняй Беларусі абумоўлены значным грамадскім рэзанансам і палітычным значэннем заходнебеларускай праблематыкі. Адным з першых, хто ў Беларусі ўзняў пытанне гістарыяграфіі Заходняй Беларусі, быў беластоцкі гісторык Я.Е. Мілеўскі, вядомы сваімі «рацыяналістычнымі» поглядамі на праблему беларускай меншасці ў ІІ Рэчы Паспалітай, што выступіў на Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў у 1993 г. і адзначыў пэўныя прабелы як польскай, так і савецкай гістарыяграфіі Заходняй Беларусі [4]. Гістарыяграфіяй Заходняй Беларусі на ўзроўні дысертацый займаюцца адзінкі, ды і то схіляюцца да вывучэння даследаванняў грамадска-палітычнага развіцця. Так, В.А. Астрога вывучае станаўленне гістарыяграфіі Заходняй Беларусі ў міжваеннай БССР [5]. А.А. Савіч у 2002 г. пад кіраўніцтвам У.М. Міхнюка абараніў кандыдацкую дысертацыю на тэму «Рэвалюцыйны нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі 1921 – 1939 гг.: гістарыяграфія праблемы». Вольга Матусевіч у 2010 г. абараніла кандыдацкую дысертацыю на тэму «Политические партии и общественные организации Западной Беларуси 1920-х – 1930-х годов в польской историографии» [6].

Значны ўклад у вывучэнне культурнай спадчыны Заходняй Беларусі ўнёс філолаг, фальклярыст, гісторык культуры Арсень Сяргеевіч Ліс. У 1965 г. ён абараніў дысертацыю на суісканне ступені кандыдата філалагічных навук на тэму «Народна-паэтычная творчасць Заходняй Беларусі (1919 – 1939 гг.)» [7]. Ліс – адзін з першых даследчыкаў, што ўзняў праблематыку заходнебеларускага духоўнага жыцця. Яго можна назваць адным з першых гістарыёграфаў Заходняй Беларусі. У сваёй дысертацыі ён сцвярджае фактычную адсутнасць даследаванняў па гісторыі культуры Заходняй Беларусі. У абавязковым дысертацыйным аглядзе навуковай літаратуры А. Ліс па прычыне адсутнасці работ непасрэдна па гісторыі заходнебеларускай культуры вымушаны аналізаваць усё, што было напісана па гісторыі Заходняй Беларусі. У першую чаргу, гэта работы па гісторыі рэвалюцыйнай барацьбы. А. Ліс прапаноўвае сваю перыядызацыю вывучэння Заходняй Беларусі, у якім вылучае тры этапы:

1. Першы (да 1939 г.) вылучаецца непасрэднасцю ўспрыняцця, глыбокім веданнем фактаў даследчыкамі-сучаснікамі, сведкамі самаго працэсу развіцця грамадскіх сіл, вызваленчай барацьбы ў краі. Сярод даследчыкаў заходнебеларускай тэматыкі бачым перш за ўсё саміх удзельнікаў нацыянальна-вызваленчага і рэвалюцыйнага руху. Аб значным грамадскім рэзанансе тэмы сведчыць і актыўная работа Камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі.

2. Штуршок для актывізацыі вывучэння Заходняй Беларусі адбыўся пасля 1939 года. Прычынай гэтай актывізацыі Ліс лічыць уз'яднанне з БССР і зварот да праблемы такіх таленавітых гісторыкаў, як У. Пічэта і Н. Лочмель, Ц. Гарбуноў, А. Царук і інш.

3. Пачатак трэцяга этапа А. Ліс звязвае з пэўнай ідэалагічнай палёгкай, што наступіла пасля ХХ з'езда КПСС.

А. Ліс аналізуе музычна-фальклорныя выданні А. Грыневіча (Беларускі школьны спеўнік. – Вільня, 1925), Р. Шырмы (Беларускія народныя песні. – Вільня, 1929; Беларускія народныя песні, загадкі, прыказкі. – Мінск, 1947; Бе-

ларускія народныя песні ў чатырох тамах. – Мінск, 1959 – 1965), запісы аматараў народнай паэзіі мастака Я. Драздовіча, архітэктара Л. Дубейкоўскага, пісьменніка і журналіста Ул. Паўлюкоўскага.

У постсавецкі час А. Ліс працягвае даследаваць культурную сітуацыю ў Заходняй Беларусі. Ён адзначае, што, нягледзячы на нацыянальны ўціск з боку польскіх улад, заходнебеларуская культура развівалася і нават дасягнула пэўных вынікаў: прынесла Беларусі такіх таленавітых творцаў, як М. Танк, В. Таўлай, М. Васілёк, Б. Тарашкевіч, М. Машара, Я. Драздовіч, П. Сергіевіч, Я. Горыд і інш. [8, с. 39]. Самой назвай артыкула «Заходняя Беларусь: культурная спадчына забытага дваццацігоддзя» А. Ліс сцвярджае недастатковую вывучанасць культурных працэсаў у заходнебеларускім рэгіёне. Яшчэ ў савецкія часы ў шэрагу кніг-нарысаў праз аналіз лёсаў вядомых беларускіх мастакоў Пятра Сергіевіча, Язэпа Драздовіча, Язэпа Горыда А. Ліс паказаў карціну жыцця беларускай інтэлігенцыі ва ўмовах польскай дзяржавы [9]. У сваім «Эцюдзе да партрэта мастака Я. Горыда», што названы «Пякучай маланкі след», Ліс не толькі характарызуе развіццё беларускага рэвалюцыйнага друку на прыкладзе часопіса «Маланка», але і аналізуе дзейнасць заходнебеларускіх мастакоў-карыкатурыстаў, даследуе гумар і сатыру на тэмы нацыянальнага і сацыяльнага вызвалення беларусаў.

У савецкі час ідэалагічныя догмы не дазвалялі паўнавартасна раскрыць ролю рэлігіі і царквы ў грамадстве, абумовілі спрошчаны падыход да асвятлення гісторыі канфесій. На больш высокі ўзровень даследаванняў канфесійную праблематыку ў беларускай гістарыяграфіі фактычна ўпершыню падняў Я.Н. Мараш, што фактычна стварыў у Гродна школу канфесійнай гісторыі, якая паспяхова развіваецца і сёння. У 1954 г. Я.Н. Мараш абараняе кандыдацкую дысертацыю «Агрессия католицизма и Ватикана в Литве и Белоруссии во второй половине XVI – начале XVII вв.». Нягледзечы на тое, што ў асноўную сферу навуковых інтарэсаў Я.Н. Мараша ўваходзіў у першую чаргу каталіцкі касцёл на Беларусі ў часы Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі, лагічным працягам яго даследаванняў з'явілася падрыхтоўка і выхад у свет у 1983 г. яго манаграфіі «Политика Ватикана и католической церкви в Западной Белоруссии (1918 – 1939 гг.)». Вучні і паслядоўнікі Мараша займаліся шырокім спектрам малавядомых для таго часу канфесійных праблем (С.В. Марозава – Брэсцкай царкоўнай уніяй і ўплывам уніяцтва на нацыянальна-культурнае жыццё, Т.Б. Блінова – дзейнасцю ў Беларусі ордэна іезуітаў), у тым ліку і міжваенным перыядам. І.А. Фёдараў у 1985 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю «Униатская политика Ватикана в Западной Белоруссии в довоенные годы (1919 – 1939 гг.)». Пытаннямі, звязанымі з царквой і рэлігіяй у Заходняй Беларусі, займаўся М.М. Ганчароў. У 1987 г. у Вільнюскім універсітэце ён абараніў кандыдацкую дысертацыю «Борьба трудящихся Западной Белоруссии против религии и церкви (1921 – 1939 гг.)». Антыклерыкальная барацьба заходнебеларускіх працоўных працягвае займаць даследчыка і ў постсавецкі час [10].

Знакавай у беларускай савецкай гістарыяграфіі канфесій была навукова-папулярная манаграфія У.Г. Доктарава «Пад гатычнымі скляпеннямі касцёлаў (Палітыка каталіцызму ў Беларусі)», што выйшла ў Мінску ў 1975 г. У кнізе досыць падрабязна аналізуецца палітыка рымскіх пап у Беларусі. Падкрэсліваецца адкрыта антыкамуністычны характар дзейнасці Пія XI. У раздзеле «Каталіцызм у заходніх абласцях» аўтар характарызуе адносіны Ватыкана і Польшчы, канкардат 1925 г., дзейнасць грамадскіх арганізацый, каталіцкай прэсы. Беларускія ксяндзы – прыхільнікі БХД – называюцца «нацыяналістамі», а іх антысавецкая дзей-

насць – варожай простым беларусам [11, с. 19]. Ні слова аўтар не ўпамінае пра спробы беларусізацыі каталіцкага касцёла і рэпрэсіі з боку польскіх улад, якія абрынуліся на прадстаўнікоў беларускага каталіцкага руху. Цікава, што ў кнізе пра касцёл шмат увагі прысвечана і асвятленню становішча Праваслаўнай Царквы ў Заходняй Беларусі. У выніку аўтар робіць спрошчаны вывад аб тым, што ў Заходняй Беларусі антысаветызм і антыкамунізм аб'ядналі праваслаўных святароў, каталіцкіх ксяндзоў-беларусаў і каталіцкіх ксяндзоў-палякаў [11, с. 21].

У незалежнай Беларусі ажывае цікавасць да канфесійных даследаванняў. Рэлігійнае жыццё Заходняй Беларусі вывучае У.І. Навіцкі. У 1998 годзе выходзіць аглядная праца чатырох аўтараў «Канфесіі на Беларусі», у якой У.І. Навіцкі – аўтар раздзела, прысвечанага Заходняй Беларусі [12, 13]. Ужо адной назвай адпаведнага пункта («Канфесіянальная палітыка ў Заходняй Беларусі») [13, с. 199 – 216] падкрэсліваецца, што вызначальным фактарам для развіцця рэлігійнага жыцця ў Заходняй Беларусі была дзяржаўная палітыка. У. Навіцкі фактычна адзіны з постсавецкіх беларускіх гісторыкаў робіць спробу комплекснага разгляду рэлігійнага жыцця Заходняй Беларусі.

Рэлігійнай праблематыкай займаецца В.М. Чарапіца. З-пад яго пяра выйшлі дзесяткі артыкулаў, у тым ліку і энцыклапедычных, пра заходнебеларускіх праваслаўных дзеячаў і не толькі. Трэба сказаць, што кола інтарэсаў В.М. Чарапіцы – вельмі шырокае. Адзначым манаграфіі «Счастье жить для других: Западнобелорусские последователи религиозно-философского учения Л.Н. Толстого. 1921 – 1939 гг.», «Очерки истории Православной Церкви на Гродненщине (с древнейших времен до наших дней): в 2-х частях» [14].

Вывучэнню канфесійнай, як і нацыянальнай, палітыкі польскай дзяржавы надаецца важнае значэнне для пазнання становішча беларусаў у Польшчы. Жыццёвыя дарогі беларускіх каталіцкіх святароў і адносіны да іх польскіх улад вывучае гродзенскі гісторык Я. Трацяк [15]. Гісторыю беларускай хадэцыі даследуе Э. Мазько [16]. У артыкуле, прысвечаным дзейнасці беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў па арганізацыі самадзейнага беларускага тэатра, Э. Мазько адзначае перашкоды, якія чынілі мясцовыя ўлады і органы паліцыі беларускім тэатральным гурткам. Гэтыя перашкоды, як адзначае даследчык, не могуць належаць да паслядоўных прадуманых мераў комплекснай дзяржаўнай палітыкі ў галіне культур нацыянальных меншасцей. Арышты акцёраў вандроўных тэатральных труп праводзіліся пераважна з-за падазрэння іх у камуністычнай дзейнасці [17]. У 1990 г. у Мінску перавыдаецца кніга А. Мартаса «Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни», у якой царкоўны архібіскуп на эміграцыі характарызуе ў святле падзей гісторыі Беларусі стан Праваслаўнай Царквы ў ІІ Рэчы Паспалітай, роспачна адзначаючы яе ўціск і дэрусіфікацыю з боку польскай улады [18]. Пытанні гісторыі ўніяцкай царквы ў Заходняй Беларусі распрацоўвае А. Свірыд [19]. Даследчык робіць спробу высветліць характар адносін польскіх дзяржаўных улад да распаўсюджвання ўніяцтва ў Заходняй Беларусі [20], а таксама ацаніць асноўныя напрамкі гістарыяграфіі праблемы [21]. Да праблем распаўсюджання пратэстанцкай канфесіі сярод заходнебеларускага насельніцтва звяртаецца Т. Лісоўская. У 2009 г. ёю была абаронена кандыдацкая дысертацыя «Неопротестантизм в Западной Беларуси в 1921 – 1939 гг.» [22]. Стаўленне польскай дзяржавы да праваслаўя аналізуе А. Цымбал у дысертацыі на тэму «Палітыка польскіх улад у адносінах да Праваслаўнай Царквы ў Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.)» [23].

Нацыянальнае і канфесійнае жыццё згадваецца ў раздзелах і артыкулах, прысвечаных гісторыі Заходняй Беларусі, у абагульняльных і энцыклапедычных выданнях па гісторыі Беларусі, такіх, як «Нарысы гісторыі Беларусі», шасцітомная «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі», «Гісторыя Беларусі: курс лекцый» і інш. Апошняе выданне цікавае характарыстыкай культуры і асветы ў Заходняй Беларусі. Падкрэсліваецца, што, нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы, культурнае жыццё ў краі працягвала развівацца [24, с. 390–435].

Найбольш поўны агляд выяўленчага мастацтва Заходняй Беларусі зроблены А.А. Марачкіным і В.Ф. Шматавым у адпаведным раздзеле 4-га тома шасцітомнай «Гісторыі беларускага мастацтва» [25, с. 291 – 338]. У канцы XX – пачатку XXI ст. асобнымі аўтарамі, журналістамі і мастацтвазнаўцамі звяртаецца ўвага на творцаў, што ўдзельнічалі ў мастацкім жыцці Заходняй Беларусі. Так, напрыклад, аналіз заходнебеларускага творчага набытку сусветна вядомага мастака-авангардыста Уладзіслава Стрэмінскага зроблены ў артыкуле Людмілы Пашкоўскай у часопісе «Мастацтва» [26]. Творчасць Стрэмінскага добра вывучана ў Расіі і Польшчы. Л. Пашкоўская ж акцэнтавала ўвагу на віленскім перыядзе прыхільніка новага мастацтва – «бацькі ўнізму». Сяргей Гваздзёў адкрывае шырокаму чытачу імя яшчэ аднаго майстра пэндзля – выпускніка Віленскага ўніверсітэта імя Стэфана Баторыя Кузьмы Чурылы [27]. Неабходна асобна адзначыць работы па гісторыі мастацтва Н.А. Маліноўскай-Франке, якая не баіцца выйсці за храналагічныя рамкі гістарычных перыядаў і прасочвае развіццё мастацкіх традыцый і стылістычных асаблівасцей выяўленчага мастацтва Гродзеншчыны, пачынаючы з 60-х гадоў XIX ст. У дысертацыі на суісканне навуковай ступені кандыдата мастацтвазнаўства і сваіх артыкулах Маліноўская-Франке спрабуе зрабіць комплексны аналіз творчасці заходнебеларускіх мастакоў незалежна ад нацыянальнай прыналежнасці, паказвае ролю Віленскага ўніверсітэта імя Стэфана Баторыя ў развіцці безумоўна гарадскога элітарнага мастацтва [28].

Маладаследаванай праблемай з’яўляецца развіццё архітэктуры. А між тым у Заходняй Беларусі актыўна ішло будаўніцтва як храмаў, так і будынкаў грамадзянскага прызначэння. У выніку працэсаў рэвіндыкацыі дзесяткі храмаў набылі новы выгляд. Значная колькасць збудаванняў аднаўлялася пасля зацяжных войнаў. Тым не менш у айчынных абагульняльных працах па гісторыі архітэктуры Заходняя Беларусь абыдзена ўвагай [29]. Савецкімі вучонымі створаны міф аб тым, што беларусы ў складзе Польшчы выключна змагаліся за нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне. Гэтай ідэалогіі былі падпарадкаваны ўсе сферы чалавечай дзейнасці: літаратура, друк, адукацыя (яе адсутнасць). Архітэктура ж менш звязана з ідэалогіяй і прапагандай, яна накіравана выключна на стварэнне. Першым і, на жаль, пакуль адзіным айчынным вопытам вывучэння заходнебеларускай архітэктуры з’явіліся артыкулы і манаграфія гісторыка мастацтва Сяргея Харэўскага «Культавае дойлідства Заходняй Беларусі 1915 – 1940». [30]. У кнізе разглядаюцца толькі культавыя пабудовы. Шмат якія храмы з’яўляліся шэдэўрамі драўлянай архітэктуры і размяшчаліся ў сельскай мясцовасці. Цікавую праблему аховы гісторыка-культурнай спадчыны ў гістарычнай рэтраспектыве разглядае Л.М. Несцярук [31].

Айчынная гістарыяграфія апошнім часам актыўна звяртаецца да гендэрнай праблематыкі, але ўпершыню яна ўздымаецца на заходнебеларускім матэрыяле ў артыкуле В. Папко «Свецкае жыццё Заходняй Беларусі 1910 – 1930-х

па ўспамінах жанчын-шляхцянак» [32]. Досыць рэдкае па характару для айчыннай гістарыяграфіі даследаванне, заснаванае на ўспамінах, прысвечана аналізу свецкай культуры, баўлення вольнага часу. Вызначэннем храналагічных межаў дзесятымі – трыццатымі гадамі XX ст. аўтарка падкрэслівае пераемнасць культурна-звычаёвых працэсаў, з'яў, такіх, як мода, маральныя каштоўнасці. Яны мелі глыбокія традыцыі і не залежалі непасрэдна ад палітычных падзей.

Гісторыяй тэатра займаецца Н. Царук, якая разглядае багатае і шматнацыянальнае жыццё ў Заходняй Беларусі, якая рэалізоўвалася ў дзейнасці стацыянарных і вандроўных тэатраў, драматычных гурткоў, студый, тэатральных школ. Разглядаецца таксама палітыка польскіх улад у адносінах да развіцця нацыянальных тэатраў [33]. Гісторыю заходнебеларускай музыкі спрабуюць разгледзець Т. Цыбульская, В. Скарабагатаў, Т. Лыч [34]. Не абыходзіць увагай тэатральнае і музычнае жыццё беларусаў у міжваеннай Польшчы А. Вабішчэвіч [35].

Існуюць спробы абагуліць культурны набытак розных нацыянальнасцей Заходняй Беларусі. Найбольш удалымі ў гэтым сэнсе можна назваць работы А.М. Вабішчэвіча [36, 37], а таксама С.В. Харэўскага [38]. А.М. Вабішчэвіч адзначае, што «беларусы, яўрэі, рускія, украінцы, літоўцы, іншыя этнічныя супольнасці не атрымалі магчымасці для паўнапраўнага нацыянальна-культурнага развіцця. Яны спрабавалі сумеснымі намаганнямі супрацьстаяць паланізацыі... Але вынік быў мізэрным. Польская палітыка негатыўна адбівалася на стане культуры нацыянальных меншасцей» [37, с. 216].

С. Харэўскі ў сваім падручніку «Гісторыя мастацтва і дойлідства Беларусі», наадварот, падкрэслівае пазітыўныя тэндэнцыі для развіцця мастацтва і называе Заходнюю Беларусь «спецыфічным рэгіёнам, дзе працягвалі развівацца нацыянальныя беларускія традыцыі і апрабоўвацца новыя еўрапейскія стылі. Высокага ўзроўню ў Заходняй Беларусі дасягнула архітэктура, літаратура, тэатр, музычная культура. Адкрыццё міжнародных кантактаў садзейнічала шырокаму знаёмству беларускай культуры з дасягненнямі заходніх літаратуры, мастацтва, архітэктуры. Сотні беларускіх навукоўцаў і дзеячаў мастацтва працавалі і вучыліся за мяжой, у першую чаргу ў Празе, Кракаве, Берліне, Парыжы» [38, с.196].

У міжваенны час і пасляваенныя гады XX ст. этнакультурнае і канфесійнае развіццё Заходняй Беларусі айчыннымі гісторыкамі вывучалася слаба і толькі праз прызму вераломнай нацыянальнай і канфесійнай палітыкі Польшчы. У постсавецкі час даследаванні этнакультурнага жыцця актывізаваліся, але прадмет іх быў абмежаваны нацыянальным характарам вывучаемых з'яў. Комплекснае вывучэнне культурнага развіцця шматнацыянальнага рэгіёна спрабуе ажыццявіць А.М. Вабішчэвіч у сваёй вышэйзгаданай манаграфіі і доктарскай дысертацыі на тэму «Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.)». Вельмі перспектыўнай і актуальнай працягвае заставацца тэма заходнебеларускай культуры і мастацтва. Фактычна белымі плямамі застаюцца заходнебеларуская архітэктура і горадабудаўніцтва, выяўленчае мастацтва, скульптура, прафесійна-тэхнічная адукацыя, культура прадстаўнікоў іншых этнасаў, што насялялі вывучаемы рэгіён. Да таго ж вялікая колькасць вельмі розных па метадалогіі і па ідэалагічнай скіраванасці работ, прысвечаных заходнебеларускай праблематыцы, патрабуюць свайго гістарыяграфічнага асэнсавання.

Спіс літаратуры

1. Пичета, В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии / В. Пичета. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1940. – 136 с.

2. Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі ў Беларусі. – Мінск: Народная асвета, 1968. – 624 с.

3. Калеснік, У.А. Рэвалюцыйныя песні былой Заходняй Беларусі / У.А. Калеснік // Полымя. – 1956. – № 9; Хромчанка, К.Г. Піліп Пестрак / К.Г. Хромчанка. – Мінск, 1960.

4. Милевский, Я.Е. К вопросу о состоянии исследования истории Северо-Восточных окраинных земель Второй Польской Республики (Западная Белоруссия) / Я.Е. Милевский // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Мінск, 3–5 лютага 1993 г.: У 2 ч. Ч. 1: Гісторыя Беларусі. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – 277 с.

5. Острога, В.А. Проблемы польской историографии (1919 – 1941 гг.) / В.А. Острога // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: Новыя канцэпцыі і падыходы: У 2 ч. Ч. 2: Сусветная гісторыя / навук. рэд. У.С. Кошалеў. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 232 с.; Астрога, В. Дзейнасць гістарычнай камісіі Інстытута польскай пралетарскай культуры Беларускай Акадэміі навук / В.А. Астрога // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: стан і перспектывы развіцця: матэрыялы ІІ Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў, Мінск, 10–11 красавіка 1997. / рэдкал. М.П.Касцюк (гал. рэд.) У.Н. Сідарцоў [і інш.]. – Мінск: БДУ, 1999. – С. 160–163; Астрога, В. «Шпіёнскае гняздо». Стварэнне і дзейнасць Камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі (1927 – 1937) / В. Астрога // Спадчына. – 1996. – № 6. – С. 156–167.

6. Матусевич, О.А. Политические партии и общественные организации Западной Беларуси 1920-х – 1930-х годов в польской историографии: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / О.А. Матусевич; Белорусский государственный технологический университет. – Минск: БГТУ, 2010. – 26 с.

7. Ліс, А.С. Народна-паэтычная творчасць Заходняй Беларусі (1919 – 1939 гг.) / дыс. ... канд. філал. навук / А.С. Ліс; Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору МК БССР. – Мінск, 1965. – 382 с.

8. Ліс, А. Заходняя Беларусь: культурная спадчына забытага дваццацігоддзя / А. Ліс // Спадчына. – 1994. – № 6. – С. 38–44.

9. Ліс, А. Вечны вандроўнік: Нарыс пра мастака Язэпа Драздовіча / А. Ліс. – Мінск: Юнацтва, 1984. – 253 с.; Ліс, А. Пётра Сергіевіч / А. Ліс. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970 – 88 с.; Ліс, А. Пякучай маланкі след: Эцюд да партрэта мастака Я. Горыда / А. Ліс. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1981. – 118 с.

10. Гончаров, Н.Н. Борьба трудящихся Западной Белоруссии против религии и церкви (1921 – 1939 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02: История СССР / Н.Н. Гончаров; Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса. – Гродно: ГрГУ, 1987. – 23 с.; Гончаров, Н.Н. К вопросу о руководстве КПЗБ антирелигиозной борьбой трудящихся масс / Н.Н. Гончаров // Тезисы докладов ІІ областной конференции молодых ученых «Молодежь и научно-технический прогресс», посвященная 60-летию образования СССР (17-18 февраля 1983 г.). – Гродно: ГрГУ, 1983. – С. 35–36; Гончаров, Н.Н. Антиклерикальные выступления в Западной Белоруссии (1921–1939) / Н.Н. Гончаров // Веснік БДУ імя У.І. Леніна. – 1986. – № 1. – С. 23–26; Гончаров, Н.Н. Борьба против клерикализации общественной жизни в Западной Белоруссии / Н.Н. Гончаров // 50 лет воссоединения Западной Беларуси с Белорусской ССР в составе Союза ССР: тезисы докл. и сообщ. науч.- практ. конф., Гродно: 25-26 октября 1989 г., ГрГУ, 1989. – С. 34–37; Гончаров, Н.Н. К вопросу о религиозной обстановке в Западной Беларуси межвоенного периода / Н.Н. Гончаров // Шлях у навуку: матэрыялы 7-й рэспубл. навук.-практ. канф., прысвеч. 40-годдзю студ. навукова-краязнаўчага гуртка ГрДУ імя Янкі Купалы. – Мінск: БелНДІДАС, 1997. – С. 70–75.

11. Доктараў, У.Г. Пад гатычнымі скляпеннямі касцёлаў (Палітыка каталіцызму ў Беларусі) / У.Г. Доктараў. – Мінск: Беларусь, 1975. – 72 с.

12. Навіцкі, У.І. Рэлігійнае жыццё ў Заходняй Беларусі ў міжваенны час (1921 – 1939 гг.) / У.І. Навіцкі // Назаўсёды разам: да 60-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР. – Мінск, 1999. – С. 68–76.

13. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII – XX ст.) / В.В. Грыгор'ева [і інш.]; навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мінск: ВП «Экаперспектыва», 1998. – 340 с.

14. Черепица, В.Н. Счастье жить для других: Западнобелорусские последователи религиозно-философского учения Л.Н.Толстого. 1921 – 1939 гг.: монография / В.Н. Черепица. – Гродно:

ГрГУ, 2007 г.; Черепица, В.Н. Очерки истории православной церкви на Гродненщине (с древнейших времен до наших дней): в 2 ч. Ч. 1 / В.Н. Черепица. – Гродно: ГрГУ, 1999. – 320 с.

15. Трацяк, Я. Беларускае духавенства ў першай палове ХХ ст. / Я. Трацяк // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 2. – С. 41–48; Трацяк, Я. Роля беларускіх святароў у адраджэнні роднай мовы / Я. Трацяк // Гарадзенскія запісы. – Гародня, 1993. – С. 66–71.

16. Мазько, Э.А. Уплыў Беларускай хрысціянскай дэмакратыі на фармаванне культурнай сітуацыі ў Заходняй Беларусі ў 20–30 гады ХХ стагоддзя: аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 24.00.01 / Э.А. Мазько; Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы». – Гродна, 2003. – 21 с.

17. Мазько, Э. Уплыў самадзейнага тэатра на культурнае жыццё беларусаў у міжваеннай Польшчы ў 20–30-я гады ХХ стагоддзя (у кантэксце дзейнасці Беларускай хрысціянскай дэмакратыі) / Э. Мазько // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2002. – № 18. – S. 51–62.

18. Мартос, А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни / А. Мартос. – Мінск: Репринт Белорусский Экзархат Русской Православной Церкви, 1990. – 292 с.

19. Свирид, А.Н. Национальный аспект деятельности униатской церкви в Западной Беларуси (1921 – 1939) / А.Н. Свирид // Славянскі свет: міжэтнічныя адносіны на мяжы трэцяга тысячагоддзя: зб. матэрыялаў міжнар. навук.-практ. канф. студэнтаў і аспірантаў ВНУ, 16-17 лістапада 2001 г. – Брэст: БрДУ імя А.С. Пушкіна, 2002. – С. 93–96; Свирид, А.Н. Униатская церковь в Западной Беларуси (1921 – 1939): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.Н. Свирид; Белорусский государственный университет. – Минск, 2003. – 19 с.

20. Свірыд, А. Палітыка Другой Рэчы Паспалітай у адносінах да уніі на тэрыторыі Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А.М. Свірыд // Беларускі гістарычны часопіс. – 2002. – № 5. – С. 53–59.

21. Свирид, А.Н. Некоторые проблемы историографии католической церкви византийско-славянского обряда в Западной Беларуси / А.Н. Свирид // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: матэрыялы рэсп. навук. канф. У 4 ч. Ч. 4. – Гродна: ГрДУ, 2003. – С. 108–111.

22. Лисовская, Т.В. Неопротестантизм в Западной Беларуси в 1921 – 1939 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Т.В. Лисовская; Белорусский государственный университет. – Минск, 2009. – 27 с.

23. Цымбал, А.Г. Палітыка польскіх улад у адносінах да праваслаўнай царквы ў Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.): аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / А.Г. Цымбал; Беларус. дзярж. пед. ун-т ім. М. Танка. – Мінск, 2009. – 24 с.

24. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 2. ХІХ – ХХ стагоддзі: курс лекцый / П.І. Брыгадзін [і інш.]. – Мінск: РІВШ БДУ, 2002. – 656 с.

25. Гісторыя беларускага мастацтва: у 6 т. Т. 4: 1917 – 1941 гг. / рэдкал.: С.В. Марцэлеў [і інш.]; рэд. тома Л.М. Дробаў, В.Ф. Шматаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 352 с.

26. Пашкоўская, Л. Бацька унізму / Л. Пашкоўская // Мастацтва. – 2006. – № 3. – С. 20–21.

27. Гваздзёў, С. Кузьма Чурыла. Мазаіка / С. Гваздзёў // Новы час. – 2007. – № 26. – 1–7 кастрычніка. – С. 30.

28. Маліноўская-Франке, Н.А. Творчасць жывапісцаў Гродзеншчыны 1860-х – 1930-х гадоў: аўтарэф. ... дыс. канд. мастацтвазнаўства: 07.00.04 / Н.А. Маліноўская-Франке; Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы – Мінск, 2009. – 20 с.; Маліноўская-Франке, Н.А. Мастацкі факультэт Універсітэта імя Стэфана Баторыя ў мастацкім жыцці міжваеннай Вільні / Н.А. Маліноўская-Франке // Беларускі гістарычны часопіс. – 2009. – № 1. – С. 31–39; Маліноўская-Франке, Н.А. Мастацкае жыццё Гродна ў 20-я гады ХХ ст. / Н.А. Маліноўская-Франке // Актуальные проблемы мировой художественной культуры: материалы Междунар. науч. конф., Гродно, 23-24 марта 2006 г.: в 2 ч. Ч. 2 / отв. ред. В.А. Мистюк. – Гродно: ГрГУ, 2006. – С. 80–82.

29. Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У 4 т. Т. 4, кн. 2 / А.І. Лакотка [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 790 с.

30. Харэўскі, С. Беларускі стыль у будаўніцтве 1921 – 1939 гг. / С. Харэўскі // Bialoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok. – 2002. – № 18. – S. 206–213; Харэўскі, С. Культавае дойлідства Заходняй Беларусі 1915 – 1940 / С.В. Харэўскі. – Вільня: Выд-ва ЕГУ, 2008. – 100 с.

31. Несцярук, Л.М. Ахова гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі: Асноўныя этапы фарміравання, сучасны стан і перспектывы / Л.М. Несцярук. – Мінск: БЕЛТА, 2003. – 286 с.

32. Папко, В. Свецкае жыццё Заходняй Беларусі 1910 – 1930-х па ўспамінах жанчын-шляхцянак / В. Папко // Культура правядзення вольнага часу моладзі: праблемы і перспектывы: зб. на-

вук. прац. У 2 т. Т. 1 / БрДУ імя А.С. Пушкіна; рэдкал.: У.П. Люкевіч [і інш.]. – Брэст: Альтэрнатыва, 2010. – С. 22–28.

33. Царук, Н. Тэатральная дзейнасць у Заходняй Беларусі / Н. Царук // Беларускі гістарычны часопіс. – 2002. – № 5. – С. 60–67.

34. Цыбульская, Т. Беларускае музычнае жыццё ў міжваеннай Польшчы / Т. Цыбульская, В. Скарабагатаў, Т. Лыч // Bialoruskie Zeszyty Historyczne, Biaiystok. – 2002. – № 18. – S. 194–205.

35. Вабішчэвіч, А.М. Беларускае тэатральнае і музычнае жыццё ў Польшчы ў 20 – 30-я гг. XX ст. / А.М. Вабішчэвіч // Веснік Гродзенскага ўніверсітэта. Серыя 1. – 2008. – № 2. – С. 56–62.

36. Вабішчэвіч, А.М. Культурна-асветніцкае жыццё нацыянальных меншасцей у Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.) / А.М. Вабішчэвіч // Берасцейскі хранограф: зб. навуковых прац. Вып. 4; пад рэд. М.Э. Часноўскага. – Брэст: Выд-ва «Акадэмія», 2004. – С. 212–217.

37. Вабішчэвіч, А.М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.): манаграфія / А.М. Вабішчэвіч; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст: БрДУ, 2008. – 319 с.

38. Харэўскі, С.В. Гісторыя мастацтва і дойлідства Беларусі / С.В. Харэўскі. – Вільня: ЕГУ, 2007. – 240 с.

А. Фірыновіч

МАНІФЕСТАЦЫЙНЫ ПЕРЫЯД ПАЎСТАННЯ 1863 – 1864 гг. У БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ ГУБЕРНЯХ

Паўстанне 1863-1864 гг. на тэрыторыі Польшчы, Літвы і Беларусі – адна з самых яркіх старонак еўрапейскай гісторыі XIX ст. Ініцыяванае фактычна растрэлам патрыятычнай маніфестацыі 15 (27) лютага 1861 г. у Варшаве, яно ўсхвалявала не толькі суседняе памежжа, але і стала цэнтральным пытаннем тагачаснай еўрапейскай дыпламатыі. Маніфестацыйны (папярэдні) этап паўстання ў беларуска-літоўскіх губернях неаднаразова станавіўся прадметам даследавання гісторыкаў, але грунтоўнай прапрацоўкі ўсё яшчэ не атрымаў [11, 12, 14, 16]. Між тым, па меркаванню сучаснага польскага даследчыка Станіслава Ланеца, менавіта гэтыя падзеі паскорылі адраджэнне нацыянальна-вызваленчых тэндэнцый у насельніцтва «даўняй Літвы гістарычнай» [11, с. 71].

Акцыі салідарнасці і падтрымкі суседзяў-палякаў у раёнах «Паўночна-Заходняга краю» пачаліся летам у форме патрыятычных спеваў. Справаздачная дакументацыя прадстаўнікоў царскай адміністрацыі сведчыць, што яны адбываліся ва ўсіх рэгіёнах з лета 1861 г. Ужо 2 жніўня 1861 г. прыстаў г. Мінска Барташэвіч рапартаваў аб групе людзей, якая ў 11 гадзін раніцы 31 ліпеня дэманстрацыйна прайшлася ў польскіх нацыянальных касцюмах па вуліцах горада да Бернардзінскага касцёла. Там пасля богаслужэння ля вялікага алтара ксёндз Шукевіч заспяваў «рэвалюцыйны гімн». Яму дапамагалі фартэпіяніст Бяляўскі, унтэр-афіцэр Арэнбургскага пяхотнага батальёна дваранін Гадзіеўскі і адстаўны службовец Юльян Гарбатоўскі. Абвінавачаныя асобы не прызналі свой удзел, а паколькі другіх сведкаў не было, то іх вызвалілі без усякіх пакаранняў [2, арк. 1].

Дастаткова неспакойным выдаўся ў Мінску жнівень 1861 г. 20 жніўня ў кафедральным, а 27 – у Бернардзінскім касцёле праходзілі маштабныя спевы, на якіх прысутнічала да 300 чалавек. Прыцягнуць да адказнасці ўсіх прысутных было проста немагчыма. Аднак у паказаннях паліцэйскіх сустракаліся прозвішчы ўдзельнікаў абодвух мерапрыемстваў. Сярод іх памешчыца Анэлія Галаўніна з дочкамі Розай і Феліцыяй, службоўцы казённай палаты Юльян Брылеўскі і Карл

Неміра, службовец грамадзянскай палаты Міхаіл Камінскі. Арыштаваныя адзінагалосна сцвярджалі аб выкананні рэлігійнай песні «Пад тваю апеку аддаемся Божа». Памешчыц пакаралі 20 рублямі штрафу, а службоўцаў Неміра і Камінскага 10 рублямі і 3 днямі гаўптвахты. Брылеўскі не з'явіўся ў суд, таму яго асудзілі завочна на 10 дней гаўптвахты і грашовым спагнаннем у 10 рублёў серабром. У верасні падобныя дэманстрацыі арганізоўваліся вельмі часта [1, арк. 40–51]. У Пінску яны праводзіліся 3, 8, 10, 24 верасня, у Навагрудку – 3, 7, 8 верасня, у Мінскім кафедральным касцёле 10 верасня. Падставай для расследавання акалічнасцей сталі сцвярджэнні мясцовых квартальных і прыставаў, што замест рэлігійнай песні са словамі «Да твайго трону ўзносім просьбы, у сваю апеку прымі нас, Божа» ўжываліся наступныя радкі: «Перад тваім алтаром узносім просьбы, Айчынне вольнасць вярні, Божа». Колькасць співаючых захавальнікі правапарадку называлі да 100 чалавек. Калі спачатку члены ваенна-следчай камісіі спрабавалі разглядаць справу дыферэнцыявана, выкарыстоўваць асабісты падыход, улічваць усе абставіны, то восеньская інтэнсіўнасць такіх акцый распрацавала адзіны падыход у іх вырашэнні. Арганізатары падвяргаліся 20 рублям штрафу і 10 дням гаўптвахты (жанчын на гэты ж тэрмін саджалі пад хатні арышт), проста ўдзельнікі – 10 рублям і 3 дням гаўптвахты. Усе вінаватыя ва антыўрадавых спевах выплочвалі судовыя выдаткі па 1 рублю 50 капеек [5, арк. 6–8].

1 кастрычніка 1861 г. у Мазырскім рымска-каталіцкім касцёле актыўна выказала сваю пазіцыю жонка штаб-капітана Ванда Жаркевіч. Пасля літургіі яна гучным голасам звярнулася да жанчын з просьбай падтрымаць сваіх мужоў, стала на калені і заспявала гімн. Яе падтрымала большасць прысутных [4, арк. 1]. 3 кастрычніка жалобнае богаслужэнне адбылося ў Мінскім Бернардзінскім касцёле. 22 кастрычніка ў Мінскім Бенедыктынскім касцёле 30 вучняў землямерна-таксатарскіх класаў спецыяльна згасілі свечкі і на каленях прамовілі малітву за мужных змагароў Радзімы, а пасля праспявалі «Пад тваю апеку аддаемся Божа». За ініцыятараў палічылі Нядзвецкага, Красоўскага, Восіпа Пятроцкага, Восіпа Стэфановіча і Леанарда Андрушкевіча. Іх пакаралі 15 рублямі і 7 днямі арышту на ваеннай гаўптвахце. Тэрмін арышту і сумма штрафу былі зменшаны з улікам узросту [7, арк. 27–30]. Трывожным для пінскіх улад выдаўся канец кастрычніка 1861 г., а менавіта 24, 27, 28, 29 у горадзе паўсюдна гучалі словы «Яшчэ Польша не загінула». 1, 25 лістапада, 8 снежня 1861 г. насельніцтва Рэчыцы падтрымала сваіх суайчыннікаў падобнымі дэмаршамі. 4 сакавіка 1862 г. у капліцы Мінскага Кафедральнага касцёла ля рэліквіі Святога Феліцыяна 33 асобы з малітоўнікамі ў руках праспявалі рэлігійную песню з перакладзенымі радкамі патрыятычнай накіраванасці [6, арк. 37–42].

Сацыяльны склад выканаўцаў «рэвалюцыйных песень», згодна спісам пакараных, вызначаецца наступным чынам: 40 % службоўцы, 38 % памешчыкі, 12 % дваране, 5 % вучні, 3 % рымска-каталіцкія святары і 2 % не вызначана. Трэба звярнуць увагу і на гендэрны склад удзельнікаў. 68 % з іх складалі жанчыны. Адметная асаблівасць праследжваецца ў сямейным характары датычнасці да падзей 1861-1862 гг. Па судовых справах праходзяць цэлыя сем'і – муж і жонка, дзеці і бацькі, сёстры і браты.

Акрамя спеваў патрыятычных гімнаў, папулярнымі былі формы пратэсту ўрадавай палітыцы ў выглядзе ўсталявання крыжоў з сімвалічнымі выявамі, распаўсюджванні памфлетаў, малюнкаў антыўрадавага зместу, жалобныя шэсці, святарскія пропаведзі і г. д. Так, у ноч з 23 на 24 кастрычніка 1861 г. перад дзвя-

рамі Пінскага Францысканскага касцёла ля выявы Хрыста Збаўцы быў пастаўлены чорны з белымі абводамі крыж. Пасярэдзіне ўтрымліваўся надпіс вялікімі літарамі на польскай мове «сумленне Варшавы 27 жніўня». Хутчэй за ўсё, гэтым узгадваліся жнівеньскія падзеі 1831 г., калі расійскія войскі 25 жніўня занялі Волю – прадмесце Варшавы, а 27 верасня польскае войска на чале з генералам Крукавецкім капітуліравала і паўстанне 1830 – 1831 гг. было падаўлена. На правым боку крыжа – абраз Маці Божай Вострабрамскай, а пад ёй, як сімвал будучай перамогі, намаляваны аднагаловы арол, які едзе конна. З левага боку змяшчаўся партрэт караля Ягайлы і каралевы Ядзвігі, польскі герб з подпісам «памяці першага яднання Польшчы з Літвой» – напамін дынастычнага саюзу ВКЛ і Польшчы, Крэўскай уніі 14 жніўня 1385 г. Знізу перакрыжавання пад словамі «сумленне Вільны 23 студзеня» знаходзілася эмблема – сэрца, крыж, якар, што нагадвала аб канвенцыі другога падзелу Рэчы Паспалітай 23 студзеня 1793 г., па ўмовах якой да Расіі адыходзілі Правабярэжная Украіна, частка Полацкага, Віцебскага, Мінскага, Навагрудскага, Брэсцкага і Віленскага ваяводстваў да лініі Дынабург (Дзвінск) – Пінск [8, арк. 1].

У Мазырскім рымска-каталіцкім касцёле ў сакавіку 1861 г. актыўна праводзіліся плябанам Рымшаю і іераманахам Кульваноўскім жалобныя богаслужэнні. У рапарце ваеннага начальніка паведамлялася, што 15 сакавіка «при большом съезде помещиков, с особенным торжеством и церемонией совершаемо было Богослужение и панихида за упокой убитых на Гороховом поле в Польскую кампанию 1831 г.; и что Ксендз Кульвановский говорил при сем проповедь, в которой между прочим Польша сравнена с народом Израильским, бывшим под рабством Египетским» [10, арк. 9]. А 31 сакавіка ў час паніхіды па загінуўшых у Варшаве 15 лютага 1861 г. гэты ж ксёндз заклікаў вернікаў да спагады палякам, бо «край Литовский от времен Владислава и Ядвиги Ягелонов тесно связаны с Польшей» [10, арк. 10 зв.].

Восенню 1861 г. – зімой 1862 г. да хваляванняў у краі далучыліся вучні Пінскай, Слуцкай, Мазырскай гімназій. Аб іх дзейнасці Мінскі грамадзянскі губернатар Эдуард Келер пісаў: «Молодежь и мальчики всех сословий едва выходящие из детского возраста... эта юная наэлектризованная толпа, конечно, подстрекаемая скрывающимися вождями, волнуется и мечется чрезвычайно» [13, арк. 6]. Моладзь не абмяжоўвалася толькі ўдзелам у патрыятычных набажэнствах, а таксама наладжвала ўнутрыгімназічныя бунты, распаўсюджвала сімвалічныя знакі, вобразы. Напрыклад, з’яўленне ў кастрычніку 1861 г. на цэнтральных будынках Пінска малюнка і верша антыўрадавага зместу звязвалі з дзейнасцю мясцовых навучэнцаў. Сюжэт малюнка быў наступны – аднагаловы белы арол трымае ў кіпцюрах чорнага двухгаловага. У вершы «Одноглавый двуглавого орла держит» распавядалася:

Я же говорил, что двуглавого черт возьмет
В этом то и штука
Пусть сукин сын узнает как люба мука
Что ты двуглавый так тебе в невинной крови купаться...
Ты Польскую корону уворовал
За то имя злодея свет тебе наддал... [3, арк. 5]

Акрамя адкрытых акцый выказвання незадавальнення ўрадавай палітыкай назіраліся і таемныя зборы, паседжанні, на якіх абмяркоўваліся надзённыя пы-

танні, планаваліся далейшыя дзеянні, спяваліся патрыятычныя песні. Вышэйшыя ўлады неаднаразова папярэджваліся пра «всякого рода сборищах местных дворян и помещиков», а некаторыя з іх адзначыліся кур'ёзнымі сітуацыямі. 9 верасня 1861 г. тысяцкі Хруцкі пры выкананні даручэння начнога аб'езду ў засценку Красналучча Мінскага павету ля дома двараніна Раманоўскага пачуў гучнае выкананне гімна «Пад тваю апеку аддаемся Божа». Зайшоўшы ў пакой, ён застаў там дваран з суседніх вёсак Няміра, Скарупа, Рэута, Астроўскага і Янчэўскага. У выніку адбылася моцная патасоўка. Завадатаем яе быў п'яны Хруцкі, які плюнуў у вочы Астроўскаму – «ворагу Расіі» і стукнуў у твар Янчэўскаму. За перавышэнне паўнамоцтваў у п'яным стане Хруцкага пакаралі пакрыццём канцылярскіх расходаў паліцэйскага суду, а за дваранамі ўстанавілі нагляд [15, арк. 40]. Пра канспірацыйныя арганізацыі і зборы выразна паведамлялася ў лісце Мінскага грамадзянскага губернатара графа Эдуарда Келера да міністра ўнутраных спраў ад 24 кастрычніка 1861 г.: «проявления наружных манифестаций стали затихать, но что внутренняя, глухая, неуловимая работа возмутителей – продолжается беспрерывно» [13, арк. 6].

Сустракаліся і індывідуальныя, пасіўныя формы пратэсту. Цікавы выпадак звязаны з дачкой памешчыка Гомельскага павету Геранiма Лашкевіча Амаліяй. Яна абвінавачвалася ў пашыве сабе мужчынскага нацыянальнага касцюма і фіранкі ў выглядзе польскага сцяга, за што была пакарана 200 рублямі серабром [9, арк. 589]. І гэта не адзінкавыя здарэнні.

Такім чынам, маніфестацыйны перыяд паўстання 1863-1864 гг. на беларуска-літоўскіх губернях храналагічна ахоплівае час з лета 1861 г. па восень 1862 г. Актыўная фаза яго прыходзіцца на восень 1861 г. У гэты перыяд праявіліся наступныя яго формы: а) касцёльныя маніфестацыі; б) вулічныя дэмаршы; в) унутрыгімназічныя бунты; г) канспірацыйная дзейнасць; д) індывідуальны пратэст. Першыя тры вызначаюцца актыўным характарам, астатнія – пасіўным. Яны ўключалі ў сябе як групавыя (у некаторых выпадках масавыя) віды супраціўлення, так і індывідуальныя. Папярэдні этап падзей 1863-1864 гг. адыграў немалаважную ролю ў іх далейшым развіцці на беларуска-літоўскіх землях, стаў ідэйным плацдармам і ў пэўнай ступені наклаў адбітак на іх спецыфічныя рысы.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Дело Минского Полицейского Суда о пении запрещенного гимна Головниною и дочерьми, чиновниками Немиро, Бриневским, Брантом и Калем // НГАБМ. – Фонд 159. – Воп. 1. – Спр. 6672.

2. Дело о заявлении демонстраций в г. Минске пением запрещенного гимна 31 июля в Бернардинском костеле фортепианистом Белявским, чиновником Горбатовским и дворянином Годзевским // НГАБМ. – Фонд 159. – Воп. 1. – Спр. 6688.

3. Дело о найденных в гор. Пинске накануне дня коронации царя Александра II рисунка и стихотворения, опорочивающих самодержавие 4 сентября 1861 – 6 ноября 1861 // НГАБМ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр.1435.

4. Дело о пении запрещенного гимна 1 октября 1861 г. в Мозырском римско-католическом костеле помещицею Вандою Жаркевичевою // НГАБМ. – Фонд 159. – Воп. 1. – Спр. 6681.

5. Дело о пении 10 сентября 1861 г. в Минском Кафедральном Соборе дворянками двумя сестрами Гейдукевич, Заливским и Прошинским // НГАБМ. – Фонд 159. – Воп. 1. – Спр. 6673.

6. Дело о пении 4 марта 1862 г. в Минском римско-католическом Кафедральном костеле запрещенного гимна Розалией Головниной, Михалом Свенторжицким, Адольфом Миркулевичем, Констанцией и Филипиною Гейдукевич // НГАБМ. – Фонд 159. – Воп. 1. – Спр. 6687.

7. Дело о пении запрещенного гимна в Минском костеле учениками землемерно-таксаторских классов // НГАБМ. – Фонд 159. – Воп. 1. – Спр. 6682.
8. Дело о поставленном в гор. Пинске во дворе Францисканского Костела креста с революционными знаками // НГАБМ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 1437.
9. Дело о предании военно-полевому суду, ссылке во внутренние губернии России помещиков, дворян и крестьян за участие в восстании // НГАБМ. – Фонд 2001. – Воп. 2. – Спр. 78.
10. Дело о римско-католическом ксендзе Кульвановском, высланном в Олонецкую губ. за произнесенную проповедь против православной веры // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі г. Мінска. – Фонд 295. – Воп. 1 – Спр. 1444.
11. Łaniec, S. Partyzanci kresów północno-wschodnich w powstaniu styczniowym (ziemie białoruskie). / S. Łaniec. – Toruń: Top. Kurier, 1996. – 110 s.
12. Łaniec, S. Ziemie białoruskie w latach reformy agrarnej, manifestacij patriotycznych i konspiracij narodowej, 1860 – 1862) / S. Łaniec. – Toruń: Top. Kurier, 1998. – 133 s.
13. Письма генерала Мейера П.А. Валуеву и минскому архиепископу (черновики). Ответы на его письма. Записки о работе комиссии. Ноты польских религиозных песен, воззвания, статьи (черновики, копии, выписки) // НГАБМ. – Фонд 1418. – Воп. 2. – Спр. 1.
14. Сидоров, А.А. Польское восстание 1863 г. Исторический очерк / А.А. Сидоров. – СПб.: Издание Н.П. Карбасникова, 1903. – 256 с.
15. Указы и предписания относительно мер для прекращения обнаружившихся в Западном Крае беспорядков // НГАБМ. – Фонд 159. – Воп. 1. – Спр. 6689.
16. Яноўская, В.В. Хрысціянская царква ў грамадскім і палітычным жыцці Беларусі ў 1861 – 1914 гг. / В.В. Яноўская. – Мінск: Выдавецтва БДУ, 2002. – 199 с.

В. Петрушкевич

ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИКИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ГРОДНЕНСКОЙ ГУБЕРНИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА (по материалам «Гродненских губернских ведомостей»)

Гродненская губерния начала прошедшего столетия – регион, в основе экономики которого преобладали сельскохозяйственные отрасли. Проблемам сельского хозяйства уделялось должное внимание на страницах местной периодики, в частности, в «Гродненских губернских ведомостях».

Основной проблемой, на которую неоднократно обращалось внимание, являлось малоземелье. Так, в статье под названием «Крестьянское малоземелье» (№ 42 за 1904 г.) сообщается о съезде земских деятелей, который определил программу аграрной политики для всей страны. Одна из причин, побудившая власти к немедленному решению проблемы, – крестьянские бунты, приведшие к разгрому помещичьих усадеб.

«Корень всех экономических зол крестьянства лежит в малоземелье» [1, с. 7] – к такому выводу приводит положение в сельском хозяйстве. Отсюда следует, что необходимо немедленно решать этот вопрос, иначе обеднение крестьян будет прогрессировать и «неизбежно повлечет за собою грозные потрясения государственного уклада» [1, с. 7]. Рассматривались различные предложения по решению проблемы. Предлагалось наделить крестьян землею из расчета не менее трех десятин на душу, прибегая в случае нехватки казенных владений к отчуждению частновладельческих земель на условиях добровольной продажи.

В статье критикуется такое «простое» разрешение вопроса, потому что только этим проблему благосостояния крестьянских семей разрешить невозможно.

«Прирезка без улучшения техники земледелия принесет только временное спасение, и затем через какие-нибудь 50 лет малоземелье снова явится жгучим вопросом» [1, с. 7]. Как видно, разрешить проблему стремились исходя не только из ближайшей перспективы, но думая о завтрашнем дне. Поэтому перед служащими земств ставились определенные задачи в следующем направлении: «Земства, со своей стороны, должны напрячь все усилия к тому, чтобы шаг за шагом, но твердо и систематически проводить технический прогресс в земледельческий труд крестьянина» [1, с. 7].

Интересные сравнения с состоянием земледелия в других странах приводятся в публикации, что должно было послужить примером отечественному сельскому хозяйству: «Наши культурные соседи, не Бог весть как богатые земельными угодиями, показали нам, какую благодетельную роль сыграла техника в этой важной отрасли народного труда: в Германии собирают с десятины 78 пудов зерна, во Франции – 80, в Англии – 123, в Бельгии – 128, в России – всего лишь 39 пудов» [1, с. 7]. Осознание необходимости технического прогресса в сельском хозяйстве происходило непосредственно с пониманием отсталости в области общей культуры населения, где существовала проблема неграмотности, отсутствия элементарной культуры быта. Поэтому задача достичь успехов в сельском хозяйстве, аналогичных тем, что имелись в экономике соседних стран, ставилась как долгосрочная, широкомасштабная, затрагивающая не только непосредственно производство, но и всю сферу жизни крестьянства: «Долгие годы нужны нам, как идущим в хвосте культуры, для того, чтобы догнать в этом отношении наших соседей. И если это возможно, то при непременном условии напряженной работы в области культурно-экономических мероприятий, которые до сих пор у земств в сущности остаются на заднем плане» [1, с. 7].

Одной из сторон разрешения проблем сельского хозяйства являлось повышение уровня общего просвещения народных масс наряду с обучением конкретным сельскохозяйственным дисциплинам. Ставилась задача, используя современную лексику, кадровая: усилить агрономический персонал, для чего повсеместно открывать сельскохозяйственные школы, устроить опытные поля, вести просветительные беседы о сельском хозяйстве с крестьянами. Говорилось и о необходимости организовать склады для машин, минеральных удобрений, семян, «словом – снабдить крестьян таким багажом материалов и знаний, с которым он мог бы приспособиться к более производительному уходу за землею» [1, с. 7].

Констатация факта о низком уровне культуры, образования и воспитания крестьянства говорит о реальном восприятии состояния дел и одновременно служит действенным побуждающим фактором на перспективу в работе и центральных органов власти, и земств на местах: «Крестьянская масса еще далеко не согрета у нас лучами просвещения, а потому к восприятию в полной мере всех этих благ не в силах. Подготовить ее к этому возможно только путем широкого расширения образования, которое и должно составлять неусыпную работу и правительства, и земства» [1, с. 7].

Проблема безземелья анализируется и в статье «О земельной нужде крестьян» (№ 33 за 1905 г.), автор которой исследует причины такого состояния. Одна из них – перенаселение людей в сельской местности европейской части страны. Приведены достоверные цифры о количестве земель в европейском регионе, доказано, что «даже насильственный выкуп помещичьей земли для крестьян не решил бы серьезно вопроса о земельном обеспечении» [2, с. 10]. Представление

о том, что панской земли может хватить для всех крестьян, обманчиво. Приводится простая арифметика: в европейской части России всего 442 млн десятин земли, населения же – 100 млн, в азиатской части – 1 452 000 695 десятин на население, не превышающее 14 млн жителей. Автор подводит читателей к выводу о необходимости освоения восточных регионов страны, переселения в Сибирь. Этот процесс в то время уже начался.

Важную роль в осуществлении земельной политики играл Крестьянский банк. Статья «О Крестьянском банке» также направляет его деятельность на восточные территории страны, где имеется много неосвоенных территорий: 50 млн десятин на Алтае, 90 – на Амуре, многие миллионы в Сибири. Содержится предупреждение о фиктивных товариществах для покупки земли. Чтобы избежать продажи земли таковым, банкам даются рекомендации в приобретаемых имениях образовывать участки, снабженные водою и всем необходимым для средних хозяйств.

Как непосредственный отзвук на поставленные съездом земских деятелей задачи воспринимается публикация реферата в «Гродненских губернских ведомостях», подготовленного инструктором по сельскому хозяйству Иосифом Казимировичем Земблисом. Он выступил на общем собрании Гродненского общества сельского хозяйства 4 ноября 1904 года. Его выступление, опубликованное в четырех номерах газеты, отличается глубоким пониманием автором проблем сельскохозяйственного производства региона. Содержание реферата имеет непосредственное отношение прежде всего к проблемам животноводства, поэтому разделено на две части: состояние скотоводства и молочного хозяйства в Гродненской губернии. Написанию работы предшествовало довольно обстоятельное знакомство автора с состоянием сельского хозяйства региона. Первое впечатление, о чем и говорится в начале статьи, довольно положительное: «Насколько успел я до сих пор познакомиться с животноводством в Гродненской губернии, то таковое находится не на столь низкой ступени развития, как предполагал я до своей поездки» [3, с. 13]. Подробно анализируется состояние животноводства в хозяйствах, отмечаются те имения, где оно поставлено на довольно высокий уровень: «Верховичи», «Молодово», «Стригово», «Литва» и др. Названы хозяева, отмечены породы скота, выращиваемые в этих хозяйствах, абсолютное большинство из которых заграничные.

Подробно анализируются недостатки в работе животноводства, одним из которых является выращивание так называемых «метисов», смешанных пород, которые не являются высокопроизводительными. Такое разнообразие в местных стадах обусловлено тем, что скрещивание производится без всякого подбора, на удачу. А это, как утверждает автор, есть следствие «отсутствия специальных знаний, стремления производить опыты, которые, как лишенные рационального основания, неудачны» [3, с. 13].

Инспектор И.К. Земблис все время подводит к мысли о необходимости расширения специальных знаний в сельскохозяйственном производстве: «Но улучшение животноводства весьма затрудняется отсутствием необходимой для этой цели практики, соединенной с теорией. Только практика и теория вместе рука об руку в состоянии дать нам положительные результаты» [3, с. 13].

Предложены конкретные меры для улучшения состояния животноводства в регионе, среди которых разработка нормы кормов, рациональное кормление, присутствие необходимого количества минеральных веществ в кормах. При этом ав-

тор ссылается на свой богатый опыт, приобретенный продолжительной практикой, многочисленными опытами, произведенными в таких странах с высокоразвитым сельскохозяйственным производством, как Германия, Дания, Швейцария.

Названы и проанализированы 11 важнейших причин, которые препятствуют развитию животноводства в регионе, среди которых отсутствие хороших лугов и пастбищ, нехватка подготовленных работников, невежество и недобросовестность прислуги, отсутствие солидарного труда, некультурность населения. Из этих причин исходили задачи, которые ставились инспектором перед Гродненским обществом по сельскому хозяйству: улучшение пастбищ (в качестве примера приводилась работа в имении «Новая Квасовка»), разведение пригодных для данного региона пород скота. И особенно подчеркивалась необходимость открытия животноводческих школ, которые, по сущности, нужно было основывать на пустом месте, потому что учебных заведений сельскохозяйственного профиля в Гродненской губернии не существовало вовсе.

Во втором разделе реферата так же всесторонне анализируется состояние молочного животноводства. Подчеркивается, что «молочное хозяйство заслуживает особой заботы и попечения, так как является самой важной и распространенной сельскохозяйственной отраслью, которая одинаково успешно может вестись как в большом, так и в малом размере, требует сравнительно небольших затрат и, при добром желании, прилежании и заботливости, оплачивается лучше, нежели всякая другая отрасль сельского хозяйства» [3, с. 13]. Среди прочих преимуществ молочного хозяйства указывалось на беспрерывность доходов, получаемых владельцем.

Инспекция хозяйств губернии показала, что состояние молочной отрасли, а особенно производство масла, находятся на очень низком уровне. Следующий вывод, сделанный столетие тому назад, звучит актуально и в наше время: «Чтобы масло наше могло иметь хороший сбыт и высокие цены, а равно успешно конкурировать на заграничных рынках, техника производства его должна быть также высоко поставлена, как в конкурирующих с нами странах» [3, с. 14]. Особенно важными являются гигиенические требования как условие высокого качества, а значит, и выгодности производства. В качестве примера – хозяйства г. Скирмунта «Молодово», г. Орда «Жировицы», князя Пузыны «Остромечево». Инспектор дает совет производителям молочных продуктов: приобрести аппарат для определения жирности молока.

В заключение автор еще раз подчеркивает необходимость теоретических знаний для успешного хозяйствования, открытия школ для обучения специалистов молочного дела: «Тогда только дело подвинется вперед с должным успехом, ибо теоретическое обучение в молочно-хозяйственной отрасли не менее важно, чем занятие этим делом на практике» [3, с. 15].

О насущности задачи образования работников села и его понимании властями говорит тот факт, что еще в 1900 году был принят Указ «О введении преподавания сельского хозяйства в учительских семинариях». Создать новые учебные заведения – задача трудная, долгосрочная, поэтому решено было подготавливать кадры на базе уже существующих учебных заведений. В № 40 за 1905 г. отмечается, что это делается, «придавая громадное значение специальному образованию в экономической жизни народа в отношении его благосостояния» [4, с. 11].

Следует, правда, отметить, что работа эта велась довольно неторопливо, до конкретных дел на местах доходило с большими проволочками: Высочайшее

утверждение вышло 18.06.1900 г., а отдел промышленных училищ Министерства народного просвещения направляет в отдел народного образования по Гродненской губернии информацию с конкретными предложениями только 22.12.1904.

Продолжение сельскохозяйственной тематики находим в докладе В.С. Свентицкого «Об интенсивных плодосменах для имений с винокуренными заводами», прочитанного на общем собрании Гродненского общества. Вначале речь идет о необходимости реформирования всего характера сельского хозяйства, потому что изменились условия сбыта, улучшилось положение хозяев. Указывается на то, что в большинстве хозяйств продолжают проводить уже устаревшее трехполье. Приводятся конкретные примеры наиболее эффективных плодосмен, говорится о необходимости расширения культуры картофеля как самого экономически выгодного у нас растения.

В № 32 за 19 августа 1905 г. в рубрике «Научные новости» сообщается о начале производства молока в порошке – аналог сегодняшнего сухого молока. Эта новинка прошла опытные испытания, при этом продукт использовался для вскармливания младенцев. Производство получило распространение во многих странах, в том числе оно наладилось и в России. Отмечена доброкачественность продукта и предсказана перспектива его распространения, в чем автор, безусловно, не ошибся: «Если принять во внимание его удобство сохранения и перевозки, то не трудно предвидеть тот экономический успех, который он вскоре получит» [5, с. 13].

Статья «Урожай хлебов и трав в губернии» представляет собой своеобразную сводку об урожайности и погодных условиях сезона. Своеобразие отчета в том, что оценка урожая дана не в цифрах, а в словесном выражении: удовлетворительный, вполне удовлетворительный, хороший. Исходя из таких оценок, можно сделать вывод, что самые лучшие сборы озимых, яровых и картофеля получены в Брестском уезде, где они оценены как хорошие, а самые низкие – в Слонимском и Вельском – все удовлетворительные. В конце статьи такой же неконкретизированный цифрами вывод: «Урожай текущего года можно отнести к немного выше среднего» [6, с. 14]. Позже в газете была опубликована более конкретная сводка урожая в статье «Результаты урожая хлебов в 1905 г.». В № 38 за 30 сентября приводятся средние цифры: озимая пшеница – 60–70 п., овес – 50–60 п. и т.д. Отмечалось, что самые высокие урожаи в Пружанском и Кобринском уездах.

Еще одна насущная проблема – крестьянство и власть, крестьянство и чиновничество. В этой связи интересен положительный опыт работы Гродненского губернатора М.М. Осоргина, который показывал «исключительно хорошее – мягкое, ласковое отношение к представителям нашей деревни – крестьянам. Крестьяне свободно шли к губернатору со своими многочисленными... просьбами и жалобами и М.М. с патриотической ласковостью, с терпением хорошего барина старого времени выслушивал эти жалобы, где было возможно, удовлетворял их, не давая крестьянина в обиду ни волостному писарю, ни земскому начальнику, ни полиции» [7, с. 2]. Губернатор Осоргин руководствовался идеей – дать крестьянам возможность самостоятельно устраивать свои общественные дела «без непрошенного вмешательства в них посторонних элементов, в большинстве случаев чуждых интересам крестьянства и преследующих свои личные цели» [7, с. 3]. Актуальность проблемы засилья чиновничества очевидна и в наше время, как актуальны и идеи гродненского губернатора: волостной писарь должен быть «только писарем, а не вершителем судеб волости».

Вообще, идея самоуправления на селе глубоко волновала общество. В статье «Белорусы в своем сельском самоуправлении» поднимается вопрос низкого уровня духовно-нравственного развития сельского населения: «Как бы благодетельны ни были мероприятия в области общественной жизни нашего белоруса, они не принесут ему ни малейшей пользы до тех пор, пока духовная жизнь не будет преобладать над растительной» [8, с. 10]. Проблемы низкого уровня благосостояния народа рассматривались в комплексе с проблемами духовно-нравственными, разрешение которых через образование, воспитание понималось как первоочередное условие экономического успеха: «Обучение на самых широких началах, наряду с воспитанием – единственные средства, которыми можно вывести деревню из той вековой обособленности, в которой находится наш белорус, поднятие духовно-нравственного развития на должную высоту при воспитании чувства самосознания, послужит простолюдину залогом его экономического благосостояния» [8, с. 13].

Как видно, основное периодическое издание в Гродненской губернии на своих страницах отводило значительное место сельскохозяйственной тематике, рассматривая проблемы этой отрасли народного хозяйства в комплексе с насущными вопросами того времени.

Список источников

1. Гродненские губернские ведомости. – 1904. – № 42. – 28 октября. – С. 7.
2. Гродненские губернские ведомости. – 1905. – № 33. – 26 августа. – С. 10-11.
3. Гродненские губернские ведомости. – 1905. – № 15. – 8 апреля. – С. 11–15.
4. Гродненские губернские ведомости. – 1905. – № 40. – 14 октября. – С. 10-11.
5. Гродненские губернские ведомости. – 1905. – № 32. – 19 августа. – С. 13.
6. Гродненские губернские ведомости. – 1905. – № 33. – 26 августа. – С. 14.
7. Гродненские губернские ведомости. – 1905. – № 21. – 3 июня. – С. 2-3.
8. Гродненские губернские ведомости. – 1905. – № 24. – 24 июня. – С. 10–13.

С. Ситкевич

СБОРНИКИ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ КАК ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ПРОБЛЕМЕ СВБ-АК* НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ

Своеобразным историографическим источником, свидетельствующим о достаточно неплохом уровне освоения исследователями документальной базы, выступают публикации архивных документов и материалов. Такого рода издания придают определенную весомость наблюдениям, обобщениям и выводам ученых, работающих над определенной проблемой. Несмотря на по-прежнему относительно невысокую степень изученности рассматриваемой автором проблемы (деятельности Союза вооруженной борьбы – Армии Крайовой, а также постаковских формирований на территории Западной Беларуси в 1939–1954 годах), работы источниковедческого характера по ней имеют место как в отечественной, так и в польской историографии.

* Союз вооруженной борьбы – Армии Крайовой.

Первые публикации источников по истории польского подполья, в том числе Армии Крайовой, имели место в польских эмиграционных кругах Западной Европы. Еще в 70-е годы истекшего века в Англии вышел многотомный сборник «Армия Крайова в документах», переизданный в Республике Польша в 1990 году [1]. Материалы, собранные в этом издании, представляют собой официальные документы СВБ-АК за 1939–1945 годы и фактически отражают аутентичный (польский) взгляд на проблему. Отдельные материалы по истории АК публиковались в Польше в 70–90-х годах в сборниках, посвящённых советско-польским отношениям [2; 3]. Последние также содержат документы, относящиеся к деятельности АК до момента её роспуска в 1945 году. Вместе с тем, материалы по истории постаковских формирований в названных работах не нашли отражения. Во многом это объясняется тем, что долгое время соответствующие документы были недоступны для польских исследователей, так как их основная масса «осела» в архивах КГБ и МВД СССР и БССР под различными грифами секретности. Изменение же исторических реалий в 90-х годах позволило реализовать издание в Республике Польша в 1996–1997 годах документов НКВД о польском подполье на Новогрудчине, Гродненщине и Виленщине [4; 5; 6].

Важный вклад в публикационную работу внесли военные историки Белосточчины. Несколько тематических подборок советских документов о деятельности польского подполья на территории Ломжинского района в 1939–1941 годах [7], о конфликтах между формированиями АК и советским партизанским движением [8; 9], об отношении советского руководства к польскому подполью [3] под рубрикой «Из тайных советских архивов» опубликовал в ряде сборников научных статей в 1995–1997 годах профессор Михал Гнатовский. По его словам, данные документы в новом свете отражают советскую политику на рассматриваемых территориях, показывают реальное отношение советского руководства к польскому подполью, ставя тем самым под сомнение многие выводы официальной историографии времен СССР и ПНР. Примечательно, что как и в предыдущем случае, все документы опубликованы на языке оригинала.

В СССР первой публикацией источников о деятельности Армии Крайовой в Польше, Литве, западных областях БССР и УССР можно считать изданный в 1945 г. стенографический судебный отчёт по так называемому «процессу 16-ти» [10], где были собраны показания руководителей и участников АК, прежде всего генерала Л. Окулицкого. В дальнейшем отдельные публикации источников по теме польского подполья появились только в 60–70-е годы истекшего века. Среди таких работ следует отметить «Документы и материалы советско-польских отношений» в десяти томах [11], а также сборник «Внутренние войска в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.)» [12]. В последнем в главе «В борьбе с бандитизмом» собраны документы (отчёты, сводки, воспоминания), отражающие ход операции по ликвидации формирований Украинской повстанческой армии (УПА), Армии Крайовой и Русской освободительной армии (РОА) на территории западных регионов СССР, в том числе БССР. Такого же характера документы, но за период с 1945 по 1950 годы были опубликованы в сборнике «Пограничные войска СССР (май 1945–1950 гг.)» [13]. Ряд материалов, в которых затрагивались некоторые аспекты деятельности АК, был опубликован в сборнике «Советский Союз – Народная Польша. 1944–1974» [14]. Следует отметить, что основным недостатком указанных изданий является односторонность и тенденциозность при отборе документов к печати.

Несколько подробнее считаю необходимым остановиться на изданиях последнего десятилетия. Важным историографическим источником стали опубликованные документы Центрального Архива ФСБ о деятельности польского подполья на территории Западной Украины и Западной Беларуси в 1939–1941 гг. [15]. Данный сборник документов был подготовлен в соответствии с Межведомственным соглашением между ФСБ Российской Федерации, Министерством внутренних дел и администрацией Польской Республики, заключенным в 2000 г., по которому стороны приняли обязательство вести совместную работу по публикации документов, ликвидирующих так называемые «белые пятна» в истории обоих народов. Сборник, подготовленный российскими и польскими архивистами, стал уникальным изданием, отразившим те изменения, которые произошли в политике России и Польши на рубеже веков. Привлекают внимание обращение «К читателю» и «Введение», составленные совместно российскими и польскими историками. Заметно, что эти тексты явились результатом непростых дискуссий по острым проблемам истории советско-польских отношений. Основное содержание работы представляют публикуемые впервые архивные материалы, составляющие два тома в полторы тысячи страниц. Сборник содержит материалы по истории создания и деятельности СВБ, который в феврале 1942 г. был преобразован в АК. Единственный известный ранее документ – Декларация польского правительства в эмиграции от декабря 1939 г., оказавшаяся среди «трофейных» документов, изъятых в одной из групп СВБ. Основная масса документов касается района Львова. Имеются материалы о восторженной встрече белорусским населением частей Красной Армии в сентябре 1939 г. Достаточно полно отражена деятельность СВБ на Виленщине [16].

Некоторые публикации источников о деятельности АК на территории Западной Беларуси осуществлялись белорусскими историками. Как правило, их внимание привлекали материалы о сотрудничестве отдельных командиров Армии Крайовой с немцами, об отношениях аковских отрядов с советскими партизанами, о ликвидации АК и постаковских формирований органами НКГБ-НКВД [17; 18; 19]. Ряд публикаций документов о польском вооружённом подполье в Западной Беларуси в 1944–1951 гг. подготовил С.В. Жумарь [20].

Необходимо остановиться и на специальных изданиях к юбилейным годовщинам воссоединения белорусского народа, которые также представляют интерес для исследователей польского подполья в Западной Беларуси. К 60-летней годовщине воссоединения Институт истории Академии наук Беларуси подготовил сборник статей и документов (по результатам конференций и круглых столов в Минске, Бресте и Гродно) «Назаўсёды разам» [21]. К 70-летию воссоединения белорусские и российские архивисты совместно с Институтом истории Национальной академии наук Беларуси издали сборник документов и материалов в двух книгах «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі... Верасень 1939 г. – 1956 г.», название которому дали строки Янки Купалы [22]. В первую книгу, посвященную событиям сентября 1939 г. – 1941 г., включено 120 документов из Национального архива, государственных архивов Брестской, Гродненской, Минской областей, Российского государственного архива социально-политической истории, Государственного архива Российской Федерации, а также из печатных источников.

Кроме текстов исторических материалов, напечатаны редкие фотоснимки, факсимильные копии недоступных ранее документов из московских архивов, в

том числе автографы Сталина, Молотова, Ворошилова, Кагановича, Пономаренко, Хрущева. Вторая книга посвящена первому послевоенному десятилетию. К сожалению, составители не включили в сборник документы 1941–1944 гг., требующие дополнительного изучения и отдельного издания.

В целом, историография рассматриваемой проблемы имеет определенный круг опубликованных архивных документов и материалов. Как показывает опыт, они доносят «живую историю» и потому представляют значительный интерес для широкого круга ученых, исследователей, жителей пограничных регионов. Представляется, что работа по опубликованию исторических источников по рассматриваемой проблеме не только требует продолжения, но и остается одной из приоритетных задач белорусских и польских специалистов. Имеющаяся сегодня разрозненность источников по истории польского подполья на территории Беларуси в различных изданиях, отсутствие должной классификации и группировки документов по видовым признакам и тематике в значительной степени затрудняет их всестороннее использование в научных исследованиях.

Список литературы

1. Armia Krajowa w dokumentach (1939–1945): W 6 t. – Londyn, 1970–1990; Wrocław-Warszawa, 1990.

2. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – Warszawa, 1973. – T. 7. – Styczeń 1939 – grudzień 1943; 1974. – T. 8. – Styczeń 1944 – grudzień 1945. – 749 s.; 1974. – T. 9. – Styczeń 1946 – grudzień 1949. – 637 s.

3. Gnatowski M. Dokumenty o stosunku radzieckiego kierownictwa do polskiej konspiracji niepodległościowej na północno-wschodnich Kresach w latach 1943-1944: z tajnych archiwów radzieckich // Stud. Podl. – 1995. – Ň. 5. – S. 211–270.

4. Okupacja sowiecka (1939–1941) w świetle tajnych dokumentów (Wybór źródeł pod redakcją T. Strzembosza). – Warszawa: ISP PAN, 1996. – 258 s.

5. AK na Nowogródczyźnie i Wileńszczyźnie (1942–1944). W świetle dokumentów sowieckich / Wybór, oprac. Z. Boradyn, A. Chmielarz, H. Piskunowicz. – Warszawa: ISP PAN, 1997. – 261 s.

6. NKWD o polskim podziemiu 1944–1948: konspiracja polska na Nowogródczyźnie i Grodzieńszczyźnie / red. T. Strzembosza. – Warszawa,1997. – 406 s.

7. Gnatowski M. Radzieckie dokumenty o polskim podziemiu niepodległościowym w regione łomżyńskim w latach 1939–1941 // Studia Łomżyńskie. – 1995. – T. 5. – S. 129–198; 1997. – T. 8. – S. 155–258.

8. Gnatowski M. Konflikty polsko-sowieckie (1942–1944): Zbiór dokumentów. – Warszawa, 1993. – 211 s.

9. Gnatowski M. Kontrowersje i konflikty między ZWZ-AK i radzieckim podziemiem na północno-wschodnich kresach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1941–1944 // Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń. – Białystok, 1995. – S. 177–192.

10. Судебный отчёт по делу об организаторах, руководителях и участниках польского подполья в тылу Красной Армии на территории Польши, Литвы, западных районов Белоруссии и Украины, рассмотренному Военной коллегией Верховного Суда Союза ССР 18–21 июня 1945 г.: стенографический отчёт. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1945. – 279 с.

11. Документы и материалы по истории советско-польских отношений: в 10 т. / редкол.: И.А. Хренов [и др.]. – М.: Наука, 1963–1973. – Т. 8 (январь 1944 – декабрь 1945). – 1974. – 680 с.

12. Внутренние войска в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.): сб. док. и матер. – М.: Юридическая литература, 1975. – 728 с.

13. Пограничные войска СССР. Май 1945–1950: сб. док. и матер. – М.: Наука, 1975. – 458 с.

14. Советский Союз – народная Польша (1944–1974 гг.): сб. док. и матер. / редкол.: Н.Н. Родионов [и др.]. – М.: Политиздат, 1974. – 664 с.

15. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг.: сб. док.: в 2 т. / редкол.: В. Комогоров [и др.]. – Варшава–Москва, 2001. – 2 т.

16. Парсаданова, В.С. Новые архивные источники по истории советско-польских отношений. 1939 – 1941 гг. / В.С. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 157–162.
17. Литвин, А.М. «Белые пятна» второй мировой. Польско-немецкие контакты на территории Беларуси и Виленщины в отражении немецких документов / А.М. Литвин // Неман. – 1995. – № 2. – С. 125–137.
18. Хацкевич, А.Ф. Правда и домыслы / А.Ф. Хацкевич // 7 дней. – 1993. – 23 октября. – С. 3.
19. Хацкевич, А.Ф. Узлы развязывает время: формирования польской Армии Крайовой на территории западных областей Беларуси (1943–1944) / А.Ф. Хацкевич // Неман. – 1994. – № 1. – С. 136–150.
20. Жумар, С.У. Не абуджаць пачуццё крыўды. Матэрыялы пра польскае ўзброенае падполле на Беларусі ў 1944–1951 гг. / С.У. Жумар // Беларуская мінуўшчына. – 1994. – № 3. – С. 42–44.
21. Назаўседы разам. Да 60-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: зб. арт. – Мінск: БелЭн, 1999. – 256 с.
22. «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...». Верасень 1939 г. – 1956 г.: сб. дак. і матэр.: у 2 кн. / склад.: У.І. Адамушка [і інш.] – Мінск: Беларуская навука, 2009. – Кн. 1: Верасень 1939 г. – 1941 г. – 340 с.

В. Швед

ГРОДЗЕНСКІЯ ВЯЗНІ КАТЫНІ

Падчас вызвалення Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны Чырвонай арміяй былі інтэрнаваны, а затым растраляны звыш 15 тысяч польскіх вайскоўцаў. Сярод іх былі і ўраджэнцы Беларусі, у тым ліку і Гродна.

У 1990 г. у Гродне на вайсковых могілках устаноўлены помнік-крыж і мемарыяльная пліта з прозвішчамі 168 жыхароў горада – афіцэраў войска польскага, растраляных у савецкіх лагерах. Нам удалося знайсці невядомыя прозвішчы, і не толькі вайскоўцаў (кадравых і з рэзерву), але і паліцэйскіх, жандараў, памежнікаў, турэмных служачых. На жаль, біяграфічныя звесткі вельмі скупыя.

1. Казельск

Размеркаваны ў 250 км ад Смаленска. У лагеры для палякаў, створаным НКУС, знаходзілася звыш 5 тыс. чал. Перш усяго гэта былі кадравыя вайскоўцы, вайскоўцы рэзерва ўсіх радоў войск і службаў. З 3 красавіка да палавіны мая 1940 г. іх адпраўлялі партыямі на станцыю Гняздова пад Смаленскам. Адтуль вязняў вывозілі ў бліжэйшы катынскі лес (у 30 км на захад) на растрэл. Там знайшлі свой апошні прытулак ніжэй пададзеныя гродзенцы. Тут і ў наступных спісах падаюцца прозвішчы толькі ідэнтыфікаваных асобаў. Значная частка растраляных не ўстаноўлена.

1. Багатырэвіч Віктар Браніслававіч (1904, Гродна – ?). Арыштаваны 20.09.1939 г. у Літве. Сядзеў у лагерах Казельск (з 13.07.1940), Грязавец (2.07.1941 – 3.09.1941). Затым перапраўлены ў Тацішчава Саратаўскай вобл., дзе ўключаны ў армію Андэрса.
2. Бакула Станіслаў (2.01.1912 – ?), сын Францішка і Разаліі, падпаручнік пях. рэзерва, былы настаўнік, інспектар юнацкіх лагераў працы ў Гродне, пастаяннае месцажыхарства меў у Варшаве.
3. Барзухоўскі Тадэвуш (25.03.1904 – ?), падпаручнік-рэзервіст 81 пях. палка.

4. Батка Ян (3.01.1911 – ?), сын Пятра, падпаручнік, капельмайстар 76 пях. палка, афіцэр сувязі камандзіра палка.

5. Белоф Станіслаў (1899 – ?), сын Ігната і Юзэфы, кадравы харунжы, служачы склада матэрыяльнай інтэндантуры Гродна. Спачатку быў у Асташкаве.

6. Бернатовіч Адольф Адамавіч (1905, Гродна – 06.1941). Арыштаваны ў Баранавічах 17.09.1939 г. З 20.10.1939 г. знаходзіўся ў лагерах Крывы Рог (Днепрапятроўская вобл.), Роўна-Львоў.

7. Білевскі-Баран Юзэф (4.03.1899 – ?), сын Тамаша і Зоф'і, кадравы капітан, інспектар цэнтральнага інстытута фізічнага выхавання, спартыўны дзеяч, рэкардсмен і чэмпіён Польшчы па кіданню, алімпіец. Вывезены з лагера 15.04.1940 г.

8. Біліда Уладзімір Мікалаевіч (1915 Гродна – ?). Арыштаваны ў Латвіі 19.09.1939 г. Сядзеў у лагеры і Суздалі, затым з 5.09.1940 г. у Казельску, з 9.06.1941 па 27.07.1941 у Паноі Мурманскай вобл. З 4.09.1941 г. у арміі Андэрса.

9. Бурхардт Вацлаў (4.02.1886 – ?) паручнік пях. рэзерва, не мабілізаваны афіцэр запаса III акругі (гродзенскай). Быў таксама ў Асташкаве.

10. Бычкоўскі Уладзіслаў Янавіч (1906 – ?). Афіцэр рэзерва. Арыштаваны 19.09.1939 г. у Літве. Сядзеў у лагерах Казельск (з 13.07.1940), Грязавец (2.07.1941 – 3.09.1941). Затым перапраўлены ў Тацкае Арэнбургскай вобл., дзе ўступіў у армію Андэрса.

11. Вейт Вітольд (1913 – ?) – падхарунжы; лекар стаматалогіі ў Гродне.

12. Дашкевіч Эрвін (19.03.1864 – ?) – капітан жандармерыі, не мабілізаваны з афіцэрскага складу III акругі.

13. Жылінскі Станіслаў (18.04.1905 – ?) – паручнік пях. рэзерва 1 кампаніі баона Корпуса аховы памежжа «Сталіца». Былы начальнік 1-га аддзела скарабовага ўпраўлення ў Гродне.

14. Захарскі Базылі (8.10.1898 – 2.12.1939), сын Антона, кадравы харунжытанкіст з 7-га танкавага батальёна, павесіўся ў лагеры, бо вельмі сумаваў па сваёй сям'і, якая жыла ў Гродне; да 1914 г. быў рабочым-слесарам.

15. Ігнатоўскі Баляслаў-Вацлаў Баляслававіч (1911, Гродна – ?). Арыштаваны 19.09.1939 г. у Латвіі. Сядзеў у лагерах Казельск (з 5.09.1940), Панай Мурманскай вобл. (9.06 – 27.07.1941), адкуль трапіў у Тацішчава Саратаўскай вобл. Служыў у фарміраванні арміі Андэрса.

16. Казан Францішак Вацлававіч (1914, Гродна – ?). Арыштаваны 23.09.1939 г. у Літве. Сядзеў у лагерах Казельск, Юхнаў (з 19.08.1940) Смаленскай вобл., Панай Мурманскай вобл. (з 9.06.1941), Бузулуку, а затым служыў у арміі Андэрса.

17. Капланскі Генрык Леапольд – падпаручнік рэзерва ў Гродне.

18. Каперскі Тадэвуш (29.01.1903 – ?) – падпаручнік рэзерва пяхоты, 81 пях. полк.

19. Кішынскі Станіслаў (5.05.1891 – ?) – кадравы маёр інтэнданцкай службы камандавання брыгады корпуса аховы мяжы «Гродна»; магістр права. Быў таксама ў Старабельскім лагеры.

20. Крыцінскі Генрык (12.07.1883 – ?), сын Юзэфа і Паўліны, паручнік інтэнданцкай службы, мабілізаваны ў 29 пях. дывізію III акругі. Склад матэрыялаў інтэндантуры ў Гродне.

21. Кунда Эдмунд (3.07.1894 – ?) – паручнік рэзерва пяхоты, 21 пях. полк; настаўнік у Гродне.

22. Лапінскі Казімір (11.12.1898 – ?) – кадравы капітан пяхоты, 81 пях. полк.

23. Леванец Станіслаў (15.05.1892 – ?), сын Вінцэнта і Марыі, паручнік санітарнай адміністрацыі, з рэзерва кадраў акруговага шпіталя, затым легіянер санітарнага батальёна; былы фармацэўт з Гродна.

24. Мазур Ян (14.09.1914 – ?), сын Яна і Юзэфы, кадравы паручнік з Гродна.

25. Манкелевіч Станіслаў Канстанцінавіч (1892 г.н.), афіцэр. Арыштаваны 19.09.1939 у Завішы (Літва). Сядзеў у лагерах: Казельск (з 13.07.1940), Грязавец (з 2.07.1941). У лагеры Тацішчава Саратаўскай вобл. служыў у арміі Андэрса 3.09.1941.

26. Матушэўскі Алаізы Зыгмунтавіч (1898 г.н., з Гродна). 23.09.1939 г. быў арыштаваны ў Літве, знаходзіўся ў лагерах Казельск (з 15.07.1940) і Грязавец (02.07 – 3.09.1941). У армію Андэрса пайшоў з лагера ў Тацішчава 3.09.1941 г.

27. Махнач Зыгмунт (28.09.1889 – ?), сын Францішка і Разаліі, капітан пяхоты рэзерва афіцэрскіх кадраў III акругі; былы юрыст, паўнамоцны прадстаўнік князя Друцкага-Любецкага.

28. Міларскі Юзэф (1895, Младоцін Шубінскага пав. Познан. в-ва – ?) – капітан, шэф разведслужбы ў Гродне. У кастрычніку 1940 г. быў запатрабаваны з лагера шэфам упраўлення НКУС да спраў ваеннапалоннага Сапруненка ў 3-м аддзеле НКУС.

29. Міхальскі Людвік (29.03.1896 – ?), сын Яна і Марыі, капітан пяхоты рэзерва афіцэрскіх кадраў III акругі, легіянер; працаўнік тытунёвай фабрыкі ў Гродне.

30. Мрачкоўскі, магчыма Пётр М. (1900 – ?), сяржант з кіраўніцтва III акругі.

31. Нец Мечыслаў Людвік (27.06.1910 – ?), сын Станіслава і Браніславы, падпаручнік пяхоты рэзерва 1-га палка стралкоў падгулянскіх; выпускнік высшай гандлёвай школы ў Кракаве, настаўнік у сярэдняй гандлёвай школе ў Гродне.

32. Ожогж Эўгеніўш – камандзір сапёраў 29 пях. дывізіі ў Гродне. Ён жа ў спісе лагера ў Старабельску.

33. Ожуг Артур (1890 – ?), сын Станіслава і Малгажаты, маёр.

34. Палкоўскі Юзэф Казіміравіч (1904 г.н.), афіцэр рэзэрва. 23.09.1939 г. быў арыштаваны ў Калатова (Літва), знаходзіўся ў лагерах Казельск (з 14.07.1940) і Грязавец (02.07 – 3.09.1941). У армію Андэрса трапіў з лагера ў Тацішчава 3.09.1941 г.

35. Пекарскі Стэфан (1901 – ?) – магістр філасофіі, вучыўся ў Віленскім універсітэце, прафесар гімназіі ў Гродне.

36. Піваварчык Станіслаў (3.03.1894 – ?), сын Яна і Марыі, кадравы капітан інтэнданцкай службы III акругі; выкладаў ваенную гісторыю ў школе падхаружных пяхоты.

37. Піка Уладзіслаў (1899 – ?), сын Яна, капітан пях. з камандавання III акругі. У кастрычніку 1940 г. быў вывезены ў Мінск.

38. Савасцянік Уладзіслаў Вінцэнтавіч (1895 г.н., Гродна). 22.09.1939 г. быў арыштаваны ў Літве, знаходзіўся ў лагерах: Суздаль Іванаўскай вобл., Казельск (з 13.07.1940), Панай Мурманскай вобл. (з 16.08 па 27.07.1941). У армію Андэрса трапіў з лагера ў Тацішчава Саратаўскай вобл. 4.09.1941 г.

39. Санкоўскі Станіслаў Аляксандравіч (1906 г.н.). 17.09.1939 г. быў арыштаваны ў Баранавічах, знаходзіўся ў лагерах: Казельск Смаленскай вобл., Крывы Рог Днепрапятроўскай вобл., Роўна-Львоў (25.05.1940). У армію Андэрса трапіў з лагера Тацкае 2.09.1941 г.

40. Сапоцька Вітольд Янавіч (1897 г.н., Гродна). Арыштаваны 19.09.1939 г. у Літве. Сядзеў у лагерах: Казельск (з 13.07.1940), Грязавец (2.07 – 3.09.1941). 3.09.1941 г. у Тацкае Арэнбургскай вобл. прыняты ў армію Андэрса.

41. Саросек Вацлаў Адамавіч (1911 г.н., Гродна). Арыштаваны 21.09.1939 г. у Літве. Сядзеў у лагерах: Казельск (з 14.07.1940), Грязавец (2.07 – 3.09.1941). 3.09.1941 г. у Тацішчава Саратаўскай вобл. прыняты ў армію Андэрса.

42. Сянкевіч Мечыслаў Адамавіч (1910 г.н., Гродна). Арыштаваны 23.09.1939 г. у Майшаголе (Літва). Сядзеў у лагерах: Казельск (з 13.07.1940), Грязавец (2.07 – 3.09.1941). 3.09.1941 г. у Тацішчава Саратаўскай вобл. прыняты ў армію Андэрса.

43. Траяноўскі Ян Збігнеў – капітан з Гродна. Гл. спіс Старабельска.

44. Улас Антоні Уладзіслававіч (1907 г.н.). 20.09.1939 г. быў арыштаваны ў Латвіі, знаходзіўся ў лагерах: Ульбрак (Латвія), Суздаль Іванаўскай вобл., Казельск (з 5.09.1940), Панай Мурманскай вобл. (9.06 – 27.07.1941). У армію Андэрса пайшоў з лагера ў Тацішчава Саратаўскай вобл. 4.09.1941 г.

45. Фішхоф Эміл (16.02.1899 – ?) – падпаручнік індэнданцкай службы, павятовая каманда камплектавання Гродна.

46. Харбовы Зыгмунт Мар'ян (24.02.1897 – ?) – паручнік адміністрацыі, з рэзерва, 81 пях. полк; былы прафесар гімназіі і ліцэя імя Г. Сянкевіча ў Гродне.

47. Хеймбергер Аляксандр – падхарунжы сапёрнага рэзерва; былы прафесар малюнку ў дзяржаўнай жаночай гімназіі імя Плятэр у Гродне, выдатны дэкаратар і здольны мастак.

48. Херзог Стэфан (7.07.1899 – ?) – кадравы маёр вайсковай адміністрацыі III акругі.

49. Чучаловіч Станіслаў Міхайлавіч (1908, Гродна – ?). Арыштаваны 20.09.1939 г. у Земгалах (Латвія). Сядзеў у лагерах Казельск (5.09.1940 – 2.07.1941), Грязавец (2.07.1941 – 3.09.1941), адкуль трапіў у Тацішчава на фарміраванне арміі Андэрса.

50. Шока Зыгмунт Юзэфавіч (1896 г.н., Гродна). 19.09.1939 г. быў арыштаваны ў Літве, знаходзіўся ў лагерах: Суздаль Іванаўскай вобл., Юхнаў Смаленскай вобл., Казельск (з 6.11.1940), Панай Мурманскай вобл. (16.05 – 27.07.1941). У армію Андэрса пайшоў з лагера ў Тацішчава Саратаўскай вобл. 4.09.1941 г.

51. Эйсмант Антоні Людвікавіч (1899, Гродна – ?). Арыштаваны 22.09.1939 г. у Літве). Сядзеў у лагерах Суздаля, Казельска (14.07.1940 – 16.05.1941), адкуль трапіў у Панай Мурманскай вобл.

52. Юроўскі Конрад (19.02.1898 – ?) – капітан службы здароўя, кадравай службы 81 пях. палка, лекар інтэрнатуры ў Гродне.

53. Янкоўскі Тадэвуш Пятровіч (22.09.1908 – ?), сын Наталлі, паручнік пях. рэзерва, 14 пях. полк; былы кіраўнік дзяржаўнай бібліятэкі ў Гродне, гісторык.

2. Асташкаў

Знаходзіцца на паўночны усход ад Калініна, у вусці р. Волгі, над вялікім возерам Селігер. Лагер размяркаваўся ў пабудовах былога кляштара на востраве Сталабны. Знаходзілася тут каля 6 500 вязняў. Большасць іх належала да функцыянераў дзяржаўнай паліцыі, памежнай варты, служачых турмаў, падафіцэраў і афіцэраў вайсковай жандармерыі і корпуса аховы памежжа. Пераважалі паліцэйскія. Растрэлы адбываліся ў красавіку-маі 1940 г. Месца (ці месцы) забойства дакладна не вядомы. Магчыма, каля Балагое ці Меднае пахаваны гродзенцы:

1. Врона Мечыслаў – функцыянер паліцыі ў Гродне.

2. Вержбаловіч Ежы Янавіч (1926 г.н., Гродна). Арыштаваны ў 1944 г., сядзеў у Беластоку, потым у Асташкава да 16.01.1946 г. Дэпартацыя ў Бяла-Падляску адбылася 26.01.1946 г.

3. Дурмай – падхарунжы пяхоты, пры абароне з Гродна ў верасні 1939 г.

4. Жукоўскі Эдвард (11.08.1914 – ?), сын Юзэфа і Пашліны, капрал жандармерыі з Гродна.

5. Заяц Францішак (8.04.1909 – ?), сын Цыпрыяна і Кацярыны, функцыянер паліцыі, камісарыят у Гродне.

6. Ендрых – падхарунжы пяхоты пры абароне Гродна ў верасні 1939 г.

7. Енджэйчык Антоні (13.05.1891 – ?), сын Мацея і Антаніны, участковы паліцыі ў Гродне.

8. Казлоўскі Юліян (14.02.1908 – ?), сын Марыі, улан рэзерва 3 палка швалезэраў; былы работнік з Гродна.

9. Карповіч Станіслаў Станіслававіч (1890 г.н., Гродна). Арыштаваны ў 1944 г., сядзеў у Беластоку, потым у Асташкава (1944 – 16.01.1946 г.). Рэпартацыя ў Бяла-Падляску адбылася 26.01.1946 г.

10. Кермялевіч Юзэф Карлавіч (1903 г.н., Азёры). Арыштаваны ў 1944 г., сядзеў у Беластоку, потым у Асташкава (1944 – 16.01.1946 г.). Рэпартацыя ў Бяла-Падляску адбылася 26.01.1946 г.

11. Лаброў Мікалай Філіпавіч (1914 г.н., Гродна). Арыштаваны ў 1944 г., сядзеў у Беластоку, потым у Асташкава да 16.01.1946 г. Рэпартацыя ў Бяла-Падляску адбылася 26.01.1946 г.

12. Пушчэвіч Уладзіслаў (1885 – ?), сын Францішка, участковы паліцыі камісарыята ў Гродне. Арыштаваны тут 13.12.1939 г.

13. Райтнерб Казімір Янавіч (1900, Велецін Аультускага пав. – ?) – сын селяніна, паляк, адукацыя – 3 класа паўшэхнай школы, жанаты. Жыў у Гродне па вул. Маставая, 20, меў свой бровар. Арыштаваны 24.09.1939 у Гродне.

14. Узэнбла Ежы (1898 – ?), сын Юзэфа і Ксаверы, камендант паліцэйскага вучастка ў Гродне.

15. Ядах Станіслаў (12.04.1896 – ?) – старшы пастарункавы паліцыі, рачны участак Гродна. Арыштаваны тут у кастрычніку 1939 г.

3. Старабельск

Знаходзіцца на паўднёвы усход ад Харкава, над ракой Айдар. Лагер размяркаваўся, падобна Казельску і Асташкава, у пабудовах былога кляштара. Знаходзілася тут каля 4 000 вязняў. Асноўная маса іх – гэта кадравыя афіцэры і афіцэры рэзерва. Ліквідацыя лагера адбывалася ў красавіку-маі 1940 г. Месца (ці месцы) забойства дакладна не вядомы. Магчыма, Дзергачы ці Бязлюдаўцы пад Харкавам (або два гэтых месцы). Тут пахаваны гродзенцы:

1. Кішынскі Станіслаў – гл. спіс Казельска.

2. Крэховіч Дыянісі (8.04.1896 – ?) – дыпламаваны падпалкоўнік службы здароўя, кадравы лекар інтэрнатуры ў Гродне.

3. Лакінскі Эдмунд (22.01.1889 – ?) – маёр службы здароўя 3-га акруговага шпіталя, вучыўся ў Кіеўскім універсітэце, доктар медыцыны, дэрматолаг з Гродна.

4. Міхайлаў Баляслаў (8.05.1898 – ?), сын Аляксандра і Марыі, падпаручнік інтэндантскай службы, з рэзэрва; магістр права, радца з Гродна.

5. Тарасевіч-Тарасюк Стэфан (6.09.1893 – ?) – паручнік службы здароўя, з рэзерва кадраў 3-га акруговага шпіталя, лекар інтэрнатуры з Гродна.

6. Траяноўскі Ян Збігнеў (10.01.1904 – ?) – кадравы капітан сувязі, камандзір сувязі Навагрудскай брыгады кавалерыі.

7. Трускоўскі Міхал Генрык (5.01.1894 – ?) – кадравы маёр службы здароўя 3-га акруговага шпіталя, лекар інтэрнатуры з Гродна.

8. Шалкевіч Антоні (24.02.1882 – ?) – маёр кавалерыі афіцэрскага запасу III акругі.

9. Яблонскі Юзэф (29.12.1896 – ?), Сын Міхала і Зоф'і, капітан пяхоты 81 пяхотнага палка. Камендант вайсковага спартыўнага цэнтра ў Гродне.

10. Яраш Андрэй (30.11.1895 – ?), сын Антонія і Анэлі, кадравы маёр пяхоты, корпус памежнай аховы Гродна.

4. Грязавец

Лагер размяшчаўся ў Валагодскай вобласці. Тут знаходзілася значная частка вязняў, якіх перавезлі для фарміравання Польскай арміі пад кіраўніцтвам генерала дывізіі Уладзіслава Андэрса. Некаторыя вайскоўцы, якія выдалі сябе за грамадзян III Рэспублікі, былі перададзены немцам.

1. Бычкоўскі Уладзіслаў Янавіч (1906 г.н.). Афіцэр рэзерва. Арыштаваны 19.09.1939 г. у Літве. Сядзеў у лагерах Казельск (з 13.07.1940), Грязавец (2.07.1941 – 3.09.1941). Затым перапраўлены ў Тацкае Арэнбургскай вобл., дзе ўключаны ў армію Андэрса.

2. Лапыш Канстанцін Даніэлавіч (1908 г.н., Гродна). Арыштаваны 17.09.1939 г. у Роўна, сядзеў у лагерах: Юхнаў Мурманская вобл. (1940), Грязавец, спецыяльны дом інвалідаў пры станцыі Сямігародная (з 13.12.1940–1941). Выехаў з Джізака (Узбекістан) 11.10.1941 г.

3. Матушэўскі Алаізы Зыгмунтавіч (1898 г.н., Гродна). 23.09.1939 г. быў арыштаваны ў Літве, знаходзіўся ў лагерах Казельск (з 15.07.1940) і Грязавец (02.07 – 3.09.1941). У армію Андэрса пайшоў з лагера ў Тацішчава 3.09.1941 г.

4. Міхалоўскі Антоні Тамашэвіч (1884 г.н.), афіцэр. Арыштаваны ў Роўна, сядзеў у лагерах: Юхнаў Мурманская вобл., Грязавец (з 18.06.1940). Затым перапраўлены ў Тацкае Арэнбургскай вобл., дзе 3.09.1941 быў залічаны ў армію Андэрса.

5. Палкоўскі Юзэф Казіміравіч (1904 г.н.), афіцэр рэзерва. 23.09.1939 г. быў арыштаваны ў Калатова (Літва), знаходзіўся ў лагерах Казельск (з 14.07.1940) і Грязавец (02.07 – 3.09.1941). У армію Андэрса пайшоў з лагера ў Тацішчава 3.09.1941 г.

6. Прушынскі Андрэй (1900 – ?), сын Алозія, ротмістр 3 швадрона Гродна. Быў перавезены ў Грязавец у чэрвені 1941 г. з лагера ў Пуціўлі.

7. Сапоцька Вітольд Янавіч (1897 г.н., Гродна). Арыштаваны 19.09.1939 г. у Літве. Сядзеў у лагерах: Казельск (з 13.07.1940), Грязавец (2.07 – 3.09.1941). 3.09.1941 г. у Тацкае Арэнбургскай вобл. залічаны ў армію Андэрса.

8. Саросек Вацлаў Адамавіч (1911 г.н.). Арыштаваны 21.09.1939 г. у Літве. Сядзеў у лагерах: Казельск (з 14.07.1940), Грязавец (2.07 – 3.09.1941). 3.09.1941 г. у Тацішчава Саратаўскай вобл. залічаны ў армію Андэрса.

9. Селякоў Уладзімір Дзьмітрыевіч (1909 г.н., Гродна). Арыштаваны 19.09.1939 г. у Вілковішках (Літва). Сядзеў у лагерах Юхнаў Смаленскай вобл. (з 16.07.1940), Грязавец (2.07 – 3.09.1941), адкуль папаў у Тацішчава Саратаўскай вобл. і 3.09.1941 быў залічаны ў армію Андэрса.

10. Сідарчук Віктар Янавіч (1912 г.н.). Арыштаваны 18.09.1939 г. у Бржэжаны (Літва). Сядзеў у лагерах Юхнаў Смаленскай вобл. (1940), Грязавец (18.06.1940 – 1941), адкуль папаў у Тацкае Арэнбургскай вобл. і затым у армію Андэрса (з 3.09.1941).

11. Сянкевіч Мечыслаў Адамавіч (1910 г.н., Гродна). Арыштаваны 23.09.1939 г. у Майшаголе (Літва). Сядзеў у лагерах: Казельск (з 13.07.1940), Грязавец (2.07 – 3.09.1941). 3.09.1941 г. у Тацішчава Саратаўскай вобл. залічаны ў армію Андэрса.

12. Хышка Генрык – падхарунжы рэзерва, геадэзіст з Гродна. У рапарце шэфа ўпраўлення НКУС Валагодскай вобл. Кандакова ахарактэрызаваны як «актыўны польскі нацыяналіст».

13. Чарэднікаў Леан Пятровіч (1913, Гродна – ?). Арыштаваны ў Літве 11.09.1939 г. Сядзеў у лагерах Юхнаў Смаленскай вобл. (1940), Грязавец (18.06.1940 – 1941). 3.09.1941 г. у Тацішчава Саратаўскай вобл. прыняты ў армію Андэрса.

14. Шчэнсновіч Антоні (1913 – ?) – капрал, падхарунжы пяхоты рэзервнага палка, 81 пях. полк Гродна. У лютым 1941 г. абураўся дэпартацыяй сем’яў ваеннапалонных з тэрыторыі пражывання.

15. Ялжбрыкоўскі Мар’ян (1897 – ?), сын Яна, паручнік рэзерва, з павятовай каманды папаўнення Беластока папаў у 29-ты артылерыйскі полк у Гродна. Быў перавезены ў Грязавец у чэрвені 1941 г. з лагера ў Пуціўлі.

16. Янулевіч Вацлаў Вінцэнтавіч (1911, Гродна – ?). Арыштаваны 23.09.1939 г. у Вількаміры (Літва). Сядзеў у лагерах Юхнаў Смаленскай вобл. (з 15.07.1940), Грязавец (2.07.1941 – 3.09.1941), адкуль папаў у Тацкае Арэнбургскай вобл. і затым у армію Андэрса.

Спіс з 94 чалавек, якія звязаны з Гродна сваім лёсам: нараджэннем, жыхарствам, працай або вайсковай службай, толькі пачатак пошукаў ахвяр сталінскіх рэпрэсій.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Katyń. Dokumenty zbrodni. T. 2. Zagłada / red. A. Belerska. – Warszawa: TRIO, 1998. – 573 s.; T. 3. Losy. – Warszawa: TRIO, 2001. – 638 s.

2. Mord w Katyniu. Kozielsk. Ostaszkow. Starobielsk. Lista ofiar. – Warszawa: PAX, 1991. – 988 s.

3. Sawaniewski, L. Saga o Grodnie. – Łódź, Białystok, 1999. – 203 + XXIII s.; Цэнтр Карта ў Варшаве. Індэкс рэпрэсіраваных.

А. Сцяпанава

РЭАЛІЗАЦЫЯ ПАЛІТЫКІ АСАДНІЦТВА НА ТЭРЫТОРЫІ ВІЛЕНСКАГА ВАЯВОДСТВА (1920 – 1939 гг.), СПЕЦЫФІКА РЭГІЯНАЛЬНАГА ПАМЕЖЖА

Польская дзяржава ў 1919 годзе разгарнула ваенную кампанію супраць Савецкай Расіі з мэтай аднаўлення польскай дзяржавы ў межах 1772 года. Аднак, акрамя палітычных прычын, існавалі, выключна, і эканамічныя – аграрнае перанасяленне Польшчы. Так, па статычных дадзеных Пулаўскага ўніверсітэта

на 1921 год, у Кракаўскім ваяводстве на адзін кіламетр квадратны прыходзілася 114 чалавек, у Лодзкім – 118, у той жа час як у Віленскім – 36 чалавек, а ў Палескім усяго толькі 20 чалавек [1, s. 37]. Праблема перанасялення набыла ў тагачасным польскім грамадстве значную актуальнасць па прычыне таго, што 73 % ад агульнай колькасці насельніцтва былі задзейнічаны ў аграрнай сферы. Уключэнне новых тэрыторый давала магчымасць перасяліць значную колькасць палякаў на далучаныя землі і такім шляхам вырашыць праблему з перанасяленнем.

Яшчэ пад час ваенных дзеянняў польскае кіраўніцтва пачало ажыццяўляць палітыку рэфармавання сістэмы землекарыстання і землеўладання. Аграрны закон ад 15 ліпеня 1920 года заклаў магчымасці дзяржаўнай і прыватнай парцэляцыі. Упершыню ў гэтым законе была абазначана новая сацыяльная катэгорыя – ваенныя асаднікі. З'яўленне ў польскім грамадстве ваенных асаднікаў звязана з заканчэннем ваеннай кампаніі Польшчы супраць Савецкай Расіі і з жаданнем умацаваць польскі элемент на заваёваных тэрыторыях. Польскае кіраўніцтва распрацавала спецыяльны закон па надзяленню ваенных асаднікаў зямлёй, які быў прыняты 17 снежня 1920 года. Дадзены закон быў накіраваны на крытэрыі падбору ваенных асаднікаў, сістэму надзялення зямлёй суб'ектаў палітыкі і ўмовы карыстання зямельнымі надзеламі. Выканаўчы працэс палітыкі асадніцтва ў адносінах да «крэсаў усходніх» ажыццяўляўся на аснове распараджэння ад 16 сакавіка 1921 года, рэалізацыя ўскладвалася на Павятовыя надаўчыя камітэты [2, s. 325]. Першапачаткова рэалізацыя закона датычылася наступных паветаў: Пружанскі, Ваўкавыскі, Слонімскі, Навагрудскі, Баранавіцкі, Вілейскі, Дзісненскі, Нясвіжскі, Лунінецкі, Пінскі, Кобрынскі, Крэмянецкі, Гродзенскі, Лідскі, Уладзімерскі, Ковельскі, Луцкі, Ровенскі, Дубінскі, Сарненскі, Астагорскі. У пазнейшым колькасць паветаў павялічвалася да 27 – 30 [3, s. 40]. У цэлым выканаўчы працэс палітыкі асадніцтва ажыццяўляўся на тэрыторыі чатырох ваяводстваў, аднак рэалізацыя насіла адметныя рэгіянальныя спецыфічныя рысы.

Найбольш складана і адметна працэс ажыццяўлення рэформы па «насаджэнню асаднікаў» праходзіў на тэрыторыі Віленскага ваяводства. Умоўна рэгіён быў раздзелены на дзве часткі: Дзісненскі, Вілейскі і Лідскі паветы былі ўключаны ў выканаўчы працэс рэалізацыі рэформы ад 17 снежня 1920 года. Тэрыторыя Віленска-Трокскага, Ашмянскага, Свянцянскага паветаў уваходзіла ў склад «Сярэдняй Літвы», дадзены рэгіён тэрытарыяльна не быў уключаны ў закон «па надзяленню зямлёй салдат Польскай арміі», у межах яго рэалізоўваліся дэкрэты генерала Л. Жалігоўскага [4, s. 61]. У выдзеленым рэгіёне, згодна з дэкрэтам ваеннакамандуючага рэалізоўвалася палітыка асадніцтва, але па сутнасці яна мела даволі спецыфічныя рысы. Справа заключалася ў тым, што зямельныя надзелы прадстаўляліся толькі платныя, кошт зямлі ацэньваўся згодна дзяржаўнай парцэляцыі для асоб, якія не мелі фінансавых сродкаў, прадстаўляліся крэдыты. Што тычыцца прэтэндэнтаў, то кола апошніх таксама звужалася, зямлю маглі набыць заслужаныя ваенныя, ваенныя інваліды, сем'і загінуўшых пры заваяванні рэгіёна, асобна вызначаліся асобы, якія былі родам з «Сярэдняй Літвы» і бралі ўдзел у польскіх ваенных кампаніях, а таксама былыя салдаты, якія заваёўвалі Вільна.

Ва ўсходняй частцы Віленскай адміністрацыйнай акругі рэалізацыя рэформы пачалася з вясны 1921 года, а тэрыторыя «Сярэдняй Літвы» была ўключана з вясны 1924 года. Выканаўчы працэс распачаўся з стварэння зямельнага фонда, з якога ў пазнейшым наразаліся асадніцкія надзелы. Зямельны фонд першапачаткова складаўся з зямель, адзначаных у артыкуле 1 закона ад 17 снежня 1920 г.

Пазней ён стаў папаўняцца з прыватных зямель, якія не выкарыстоўваліся, і з гаспадарак, памеры якіх перавышалі 400 гектараў. Прычым гэта закранала і прыватныя польскія гаспадаркі. Так, на паседжанні Дзісненскага павятовага надаўчага камітэту, якое адбылося 16 снежня 1922 года, разглядалася справа аб перадачы зямлі ва ўласнасць дзяржавы з маёнтка Веняжа Мікалаеўскай гміны, належачай Юліі Пашкоўскай [5, s. 49]. Былі выпадкі, калі раздзяляўся, парцэляваўся ўвесь маёнтак, як, напрыклад, маёнтак Бурнейкі Лідскага павета. Агульная плошча яго складала 202 га 9727 м^2. На гэтай плошчы было нарэзана 19 асад розных памераў, але ў асноўным пераважалі надзелы ў памеры 10 гектараў. Кожны надзел утрымліваў ворыўную зямлю, якая магла знаходзіцца ў двух і больш адрэзках, а таксама лес і вадаёмы. Суадносіны ворыўнай зямлі і лясных угоддзяў у выдзяляемых асадах былі нераўнамерныя: у адных пераважала ворыўная зямля, а ў другіх лес. У цэлым з 1921 па 1923 гады на тэрыторыі Віленскай акругі было падрыхтавана 961 асадніцкіх гаспадарак, што значна менш у параўнанні з Навагрудскім і Палескім ваяводствамі. З вышэй адзначанай колькасці гаспадарак былі заарганізаваны 502 асадніцкія надзелы, і 423 зямельныя адзінкі былі падрыхтаваны для мясцовых асаднікаў [6, s. 68]. Працэс рэалізацыі палітыкі асадніцтва ажыццяўляўся праз дзейнасць Павятовых Надаўчых камітэтаў, аднак з пачатку 30-х гадоў паўнамоцтвы камітэтаў на тэрыторыі Віленскага ваяводства перайшлі ў кампетэнцыю староставаў і Ваяводскай Рады.

Адным з найбольш актуальных пытанняў у адносінах да ўрэгулявання асадніцкіх гаспадарак была праблема юрыдычнага афармлення асадніцкіх гаспадарак. Так, на перыяд 1929 года на тэрыторыі ваяводства толькі 59 % асаднікаў мелі юрыдычнае права на зямельную маёмасць, а ўжо ў 1934 годзе працэнтныя суадносіны складалі 85 % юрыдычна афомленых да 15 % неафарміўшыхся [7, s.147]. У асноўным гаспадаркі апрацоўваліся і курыраваліся самімі асаднікамі, прыкладна 80,8 %, у выпадку, калі сям'я асадніка займалася гаспадаркай, працэнт складаў 11,8. І толькі 3,8 % ад агульнай колькасці гаспадарак здаваліся ў арэнду. Агульная кольскасць асаднікаў на перыяд 1937 года, пражываючых на тэрыторыі Віленскага ваяводства, складала – 1567 цывільных і 1137 ваенных асоб, гэта было адзінае ваяводства на тэрыторыі Заходняй Беларусі, дзе колькасць ваенных і цывільных асаднікаў была прапарцыянальная.

На тэрыторыі ваяводства актыўна развіваўся грамадскі рух, у ліпені 1922 года з мэтай задавальнення матэрыяльных і культурных патрэб асаднікаў было створана грамадскае аб'яднанне «Віленскі асаднік». Таварыства было арганізавана на лакальным узроўні і з'яўлялася прататыпам грамадскай арганізацыі «Цэнтральны саюз ваенных асаднікаў», якая дзейнічала на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Перад сабой аб'яднанне «Віленскі асаднік» ставіла шэраг задач: урэгуляванне фінансавых і юрыдычных спраў асаднікаў, арганізацыя і рэалізацыя аперацый у сферы вытворчасці і гандлю, правядзенні культурна-асветніцкай работы як сярод асаднікаў, так і мясцовага насельніцтва [8, s.17]. Нягледзячы на даволі шырокую сферу дзейнасці, таварыства не вытрымала канкурэнцыі ў адносінах «Цэнтральнага саюза ваенных асаднікаў», менавіта апошняя арганізацыя стала найбольш масавай і папулярнай сярод асаднікаў на Віленшчыне. Звязана гэта было з тым, што саюз падтрымліваўся дзяржаўнымі органамі кіравання і меў даволі шырокую сістэму прафінансавання. З сярэдзіны 30-х гадоў даволі шырокія маштабы сярод асаднікаў набывае арганізацыя «Стралец». Цераз арганізацыю праводзіліся мексіканскія стэльбішчы, спартыўныя спаборніц-

твы, ваенныя трэніроўкі, шырокімі былі паўнамоцтвы арганізацыі і ў грамадска-эканамічнай сферы.

Цераз грамадскія арганізацыі на тэрыторыі Віленскага ваяводства, як і ў цэлым у Заходняй Беларусі, рэалізоўвалася культурна-асветніцкая дзейнасць асаднікаў.

Першы крок па правядзенню культурна-асветніцкай дзейнасці быў накіраваны на стварэнне грамадскіх дамоў, паколькі ў будынках такога тыпу магчыма было ажыццяўляць розныя формы работы, пачынаючы ад правядзення простых спатканняў, да арганізацыі выстаў і з'ездаў. Аднак ажыццяўленне на практыцы аказалася дастаткова складаным. На тэрыторыі Віленскага ваяводства для ажыццяўлення культурна-асветніцкай працы ў арэнду браліся грамадскія дамы такіх арганізацый, як саюз «Стралец», «Арганізацыя мясцовай моладзі».

Другі напрамак быў накіраваны на стварэнне і арганізацыю бібліятэк. У рамках асветніцкай дзейнасці гэта быў адзін з асноўных накірункаў працы. Абазначаліся і асноўныя формы работы ў гэтым накірунку: арганізацыя галосных сумесных чытанняў, а таксама правядзенне «круглых сталоў» па абмеркаванню біяграфій дзеячоў навукі і пісьменнікаў з іх творамі. На тэрыторыі Віленскага ваяводства была створана спецыяльная арганізацыя – Павятовае цэнтральнае самаўпраўленне бібліятэчнай справы. Пад эгідай арганізацыі было створана 9 павятовых бібліятэк, кожная з якой утрымвала па 50–70 тамоў кніг. Аднак колькасць іх была недастатковай, з прычыны гэтага было арганізавана 42 рухомыя бібліятэкі і 57 сумесных з гарадскімі і школьнымі [9, s. 75]. Навейшая навуковая літаратура, або юрыдычна-прававая прыходзіла адным экзэмплярам на староства. Лепш справа выглядала з перыядычнымі выданнямі. Усе бібліятэкі мелі магчымасць атрымоўваць такую перыёдыку, як: «Польскі салдат», «Палеская зямля», «Польская газета», «Экспрэс палескі», «Штодзённы кур'ер». Праўда, у справаздачах «Саюза асаднікаў» адзначаецца, што перыёдыка часам дастаўлялася з вялікім спазненнем на 1-2 месяцы.

Адной з масавых форм працы з'яўлялася правядзенне свят як дзяржаўна-грамадскага, так і спартыўнага значэння. З грамадскіх свят на першае месца выдзяляецца свята, прысвечанае памяці дня нараджэння і смерці Юзафа Пілсудскага, Дзень канстытуцыі – 3 мая, свята прысвечанае аднаўленню ІІ Рэчы Паспалітай, якое адзначалася 11 лістапада. У маі – чэрвені кожнага года праводзілася свята песні і спорту пад эгідай Галоўнага ўпраўлення «Саюза асаднікаў», у Вільні 30 мая –1 чэрвеня 1936 г., у Брэсце праводзілася 4–6 чэрвеня 1938 г.

Як бачна з вышэй прадстаўленага матэрыялу, Віленскае ваяводства было ўключана ў працэс рэалізацыі асадніцтва, аднак з пэўным спазненнем і з асобай тэрытарыяльнай спецыфічнасцю. У выніку гэтага на тэрыторыі ваяводства была зафіксавана найменшая колькасць асаднікаў у параўнанні з другімі ваяводствамі. Па многім накірункам дзейнасць асаднікаў была даволі вузкай і неардынарнай, выключэнне склала толькі культурная сфера.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Rocznik statystyki za 1923. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystyki, 1924. – S. 37.

2. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa: Drukarnia Państwowa, 1921. – № 27. – Poz. 157. – S. 325.

3. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa: Drukarnia Państwowa, 1921. – № 4. – Poz. 17–18. – S. 40.

4. Stobniak-Smogorzewska, J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945 roku. – Warszawa, 2003. – S. 61.
5. Літоўскі Цэнтральны Дзяржаўны архіў ЛЦДА. – Фонд 51. – Воп 2а. – Спр. 609. Справаздача Віленскага ваяводы.
6. Rocznik statystyki za 1923. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystyki, 1924. – S. 68.
7. Літоўскі Цэнтральны Дзяржаўны архіў ЛЦДА. – Фонд 51. – Воп 2а. – Спр. 397. Справы перыядычных з’ездаў Ваяводскай рады.
8. Літоўскі Цэнтральны Дзяржаўны архіў ЛЦДА. – Фонд 51. – Воп 2а. – Спр. 2924. Грамадскія арганізацыі Вільня і Віленская зямля.
9. Літоўскі Цэнтральны Дзяржаўны архіў ЛЦДА. – Фонд 51. – Воп 2а. – Спр. 609. Справаздача Віленскага ваяводы.

С. Грэсь

АГРАРНЫЯ ПЕРАЎТВАРЭННІ Ў ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў ПЕРЫЯД САНАЦЫІ

Уводзіны. У сярэдзіне 20-х г. Польшча апынулася ў зацяжным эканамічным і палітычным крызісе. Пагоршылася яе знешнепалітычнае становішча. 12-13 мая 1926 г. Ю. Пілсудскі і яго аднадумцы здзейснілі дзяржаўны пераварот у краіне і захапілі ўладу ў свае рукі. У Польшчы пачаўся перыяд, які ў гістарычнай навуцы атрымаў назву «санацыйны». Ён працягваўся трынаццаць гадоў. Пераварот падтрымалі Польская сацыялістычная партыя (ППС), сялянская партыя «Вызваленне», Камуністычная партыя Польшчы (КПП, з 1927 г. пачала актыўна выступаць супраць рэжыму санацыі). Для падтрымкі санацыйнай палітыкі быў створаны беспартыйны блок супрацоўніцтва з урадам на чале з паплечнікам Ю. Пілсудскага палкоўнікам В. Славекам. Галоўнай мэтай яго праграмы стала барацьба за змены ў Канстытуцыі ў частцы ўзмацнення прэзідэнцкай улады.

Асадніцтва. Значнымі заканадаўчымі дакументамі, прынятымі ў гэты час, былі акты ад 18 і 28 жніўня 1926 г. Першы з іх удакладняў працэс камасацыі, другі – выкананне зямельнай рэформы [1, с. 43]. Гэтыя заканадаўчыя акты прымаліся як дапаўненні да папярэдніх законаў і насілі яўна выражаны прапагандысцкі характар. Аднак ні адзін з іх не даваў гарантыі на атрыманне зямлі людзям, якія працавалі на ёй. Апошнім законам хіена-пястаўскага перыяду можна назваць закон ад 28 снежня 1926 года. Яго сутнасць зводзілася да наступных палажэнняў:

- дапускалася магчымасць адабрання ўласніцкіх зямель толькі з выплатай выкупу па цэнах, вызначаемых урадам;
- устанаўліваўся максімум плошчы зямлі адной гаспадаркі, якая не падлягала адчужэнню, у памеры 60 га ў прыгарадах і прамысловых раёнах і 180 га – у астатніх месцах [2, с. 27].

Аднак нават пры такіх умовах памешчыкі не лічылі магчымым прыняцце новага закона, і ў хуткім часе Міністэрства аграрных рэформ было пазбаўлена дзяржаўных крэдытаў, а без іх інтэнсіфікацыя сельскай гаспадаркі была немагчыма.

Адным з метадаў вырашэння гэтых задач з’яўлялася скарачэнне памераў ваеннага асадніцтва і адкрыццё парцэляцыі для заможных сялян. Так, 23–25 мая 1933 г. былі прыняты дадатковыя ўмовы ў закон 1920 г. аб правядзенні палітыкі асадніцтва на заходнебеларускіх тэрыторыях [3, с. 9]. Гэты закон надаваў больш

шырокія правы цывільным асаднікам у палітычным і эканамічным жыцці заходнебеларускага рэгіёна. У той жа час дадзены заканадаўчы акт гарантаваў правядзенне на карысць ваенных асаднікаў хутарызацыі і ліквідацыі сервітутаў. Менавіта 15 артыкул дадзенага дакумента надаваў прававы статус і агаворваў месца цывільнага асадніцтва ў польскім грамадстве. З гэтага часу і да канца існавання Рэчы Паспалітай цывільныя асаднікі з'яўляліся асноўнымі суб'ектамі зямельнай рэформы ў дзяржаве.

На бясплатныя асады ў 1933 г. высялялі тых цывільных асаднікаў, якія ў першыя гады каланізацыі былі прызначаны для бясплатнага надзялення польскіх вайскоўцаў зямлёй. У гэтай групе былі добраахвотнікі войска, якія не выслужылі патрэбны час, а таксама сем'і забітых салдат польскай арміі. У Навагрудскім ваяводстве было паселена 107 такіх асаднікаў, з іх 105 атрымалі новыя асады бо былі з ліку добраахвотнікаў, 2 – з сем'яў загінуўшых [4, с. 99].

Распараджэнне Міністэрства зямельных рэформ ад 24 мая 1933 года рэгулявала прававы статут цывільнага асадніцтва пры дзяржаўнай парцэляцыі і выплаты працэнтаў па крэдытах банка. Саюз асаднікаў лічыў стаўку 5 % па крэдыту вельмі высокай і немагчымай для аплаты цывільнымі асаднікамі. Такім чынам, з самага пачатку цывільныя асаднікі былі пастаўлены ў няроўныя ўмовы з ваеннымі. Далейшае размежаванне працягвалася, што выражалася ў незадавальненні дзеяннямі ўрада. Акрамя таго, паміж цывільнымі і ваеннымі асаднікамі амаль не было ніякіх кантактаў.

На мясцовым узроўні пачала складвацца апазіцыя з ліку цывільных асаднікаў і заможных сялян. Першыя лічылі, што ваенныя каланісты амаль поўнасцю страцілі свой уплыў на беларускія землі і аказаліся адхіленымі ад кіруючага становішча ў гаспадарчым жыцці. З прычыны таго, што шмат асаднікаў здавалі свае землі ў арэнду, казна Польшчы не далічвалася грошай і па крэдытах. Акрамя таго, цывільныя асаднікі былі пастаўлены ў няроўныя ўмовы з ваеннымі. Так, для іх існавалі больш высокія цэны на зямлю, і яны не маглі карыстацца шэрагам ільгот. Першапачатковая стаўка толькі на палітыку ваеннага асадніцтва, як адзіна правільную, была памылковай. Асаднікі з цэнтральных ваяводстваў Польшчы не маглі па сваім менталітэце і развіццю зліцца з мясцовым насельніцтвам. Гэта пацвярджае і В. Вітас. У сваёй кнізе ён піша: «...асаднікі з цэнтральных ваяводстваў, а таксама ваенныя асаднікі па сваёй манеры паводзін выклікалі ў мясцовых жыхароў жаданне да барацьбы...» [5, с. 18].

Аб інтэнсіфікацыі цывільнага асадніцтва сведчыць той факт, што за перыяд з 1926 па 1929 гады цывільным асаднікам было выдзелена зямлі амаль у 2 разы больш, чым вайсковым. Калі да 1925 г. цывільныя асаднікі складалі па ўсіх заходнебеларускіх паветах каля 3 тысяч [6, с. 26], то пасля перавароту Ю. Пілсудскага колькасны склад гэтай групы асаднікаў павялічыўся больш як у 5 разоў і склаў на пачатак 1931 г. каля 15 тыс. чалавек [6, с. 32]. Менавіта ў гэты перыяд урадавыя колы Польшчы зразумелі, што стаўка на цывільнае асадніцтва можа вельмі хутка сябе апраўдаць. Аднак яны павінны былі выконваць тыя самыя задачы і мэты, што і ваенныя асаднікі. Гэта зразумела, першыя цывільныя асаднікі паходзілі з ліку чыноўнікаў цэнтральных ваяводстваў. Толькі з канца 1928 г. пачалі раздаваць землі і мясцоваму каталіцкаму сялянству.

Пераходзячы да характарыстыкі цывільнага асадніцтва пры ўрадавай парцэляцыі, трэба адзначыць, што Міністэрства зямельных рэформ падзяляла ўсіх цывільных асаднікаў на некалькі катэгорый:

1) сяляне, якія ўпершыню атрымлівалі асаду;

2) асаднікі, якія мелі выдзеленыя ўчасткі, але не мелі права ўласнасці;

3) асаднікі, якія атрымалі права ўласнасці да 20 верасня 1932 года;

4) асаднікі, у якіх у выніку парцэляцыі пагоршылася становішча ў параўнанні з суседзямі.

Так, кандыдаты на асадніцтва другой катэгорыі павінны былі, згодна з распараджэннем ад 24 мая 1933 года, першапачаткова выплаціць задатак у памеры:

5 % прадажнага кошту – для беззямельных гаспадарак;

15 % прадажнага кошту – для ўзорных гаспадарак;

25 % кошту – для прамыслоўцаў;

10 % кошту – іншыя катэгорыі [7, с. 15].

Толькі пасля гэтага акруговыя зямельныя камітэты выдавалі права ўласнасці на зямлю. Банкаўскі працэнт складаў 12 % ад 100 злотых і пагашаўся на працягу 41 года [7, с. 16]. Аднак дадзеныя ўмовы не былі агульнымі для ўсіх цывільных асаднікаў. Так, некаторым з іх крэдыт даваўся на 38 гадоў, а калі асаднік здолее даказаць, што яго гаспадарка панесла страты ў выніку неўраджайнасці, хваробы асадніка, тэрмін крэдыту павялічваўся на пяць гадоў.

Другая катэгорыя асаднікаў падпарадкоўвалася распараджэнням ад 25 мая 1933 года, якія прадугледжвалі выданне права ўласнасці без выплаты задатку ў такой высокай стаўцы, як першай катэгорыі. За эксплуатацыю зямельнага ўчастка ад часу яго атрымання да выдання права ўласнасці гэтыя асаднікі павінны былі плаціць 2 % ад 100 злотых за год карыстання. Астатняя сума выплачвалася так, як і іншымі, у памеры 5 злотых ад 100 за год [7, с. 16-17]. Для гэтай групы землеўладальнікаў распараджэнне прадугледжвала абавязковае прававое ўрэгуляванне права ўласнасці. Кошт зямлі для гэтай групы разлічваўся на аснове цэн 1929 – 1933 гадоў, якія былі значна ніжэйшымі, чым перадкрызісныя [7, с. 17].

Да трэцяй групы цывільных асаднікаў адносіліся тыя, хто атрымаў права ўласнасці да 20 верасня 1932 года і на працягу 14 дзён склаў скаргі з прычыны высокага кошту зямлі. У адносінах да іх прымяняліся распараджэнні ад 25 мая 1933 года. Тыя ж асаднікі, якія атрымалі ўчасткі да гэтага часу, але не мелі дакументаў на права ўласнасці, павінны былі падаць дакументы на перагляд кошту зямлі. Ён мог быць зменены ў бок павышэння або паніжэння. Калі цана зямлі павышалася або заставалася такой самай, то змяняліся іншыя ўмовы, напрыклад, працэнты па аплаце крэдыту. Усе справы гэтай групы асаднікаў разглядаліся ў акруговых камісіях [7, с. 17-18].

Да чацвёртай групы цывільных асаднікаў адносіліся тыя, хто пасля атрымання дакументаў на права ўласнасці не напісаў скаргі па прычыне высокай цаны зямлі. Усе яны знаходзіліся ў значна горшых умовах, чым іх суседзі, якія склалі такія скаргі. У распараджэнні ад 24 мая 1933 года ў артыкуле 15 гаварылася: «... у выпадках, калі выдадзены дакументы на права ўласнасці, кошт распарцэляванай зямлі ў адным і тым жа маёнтку, выдадзенай у той жа год, па просьбе асадніка можа быць зменшаны пры ўмове, калі даўжнік зможа даказаць цяжкасць свайго матэрыяльнага становішча» [7, с. 18-19]. Аднак, па словах былога міністра зямельных рэформ В. Станевіча, гэты артыкул не прымяняўся ў адносінах да цывільных асаднікаў аж да 24 мая 1933 года [7, с. 20].

Адным з відаў асадніцтва была спецыяльная каланізацыя гарадоў, якая прадугледжвала выдзяленне дзяржавай участкаў, якія былі прызначаны для рассялення кіраўнікоў адміністрацыі і рамеснікаў, якія перасяліліся на заходнебела-

рускія землі з цэнтральных рэгіёнаў Польшчы. Такі від асадніцтва пачаўся ў 1924 г., а ў 1927 г. дасягнуў найвышэйшага ўздыму. Да пачатку 1932 г. у гарадах Навагрудскага ваяводства з'явілася 502 польскія калоніі. Найбольшая колькасць гарадскіх калоній была ўтворана ў Валожынскім, Слонімскім, Баранавіцкім паветах. Сярэдняя плошча такіх асад складала 1,15 га.

Ліквідацыя сервітутаў. Нягледзячы на пачатак рэформ, у Польшчы назіраўся шэраг феадальных перажыткаў. У першую чаргу гэта датычылася сервітутнага права. Гісторыя фарміравання сервітутаў пачыналася ў той час, калі ў сялян не было асабістай уласнасці на зямлю і сялянская жывёла магла пасвіцца па лугах і ў лясах, якія належылі памешчыкам.

Атрымаўшы ў 1920 годзе першы закон аб ліквідацыі сервітутаў, памешчыкі пачалі метадычна выцясняць сялян з гэтай зямлі. Першапачаткова дзеянне заканадаўчага акта распаўсюджвалася толькі на цэнтральныя ваяводствы. Толькі ў 1922 годзе яго дзеянне распаўсюдзілася на Заходнюю Беларусь. Ліквідацыя сервітутаў прадугледжвалася як добраахвотная, так і прымусовая. Аднак сяляне не маглі адмовіцца добраахвотна ад выганаў і пашы. Таму законы прадугледжвалі і меры прымусу. Па сваёй сутнасці яны на гэта і былі зарыентаваны. Памешчыкі заклікалі «... да максімальна хутчэйшай ліквідацыі сервітутаў» [8, с. 10].

Захоп памешчыкамі сервітутных зямель у Заходняй Беларусі (акрамя Палесся) прыняў масавы характар у 1924 – 1926 гг. Тут, па афіцыйных дадзеных, гэты працэс пачаўся толькі ў 1927 г. За гэты час у сялян былі адабраны дзесяткі тысяч гектараў зямлі. Увогуле за час правядзення рэформы з 1919 па 1939 гг. было ліквідавана ад 2 500 да 3 000 сервітутаў. Ад гэтага пацярпела звыш 134 тыс. сялянскіх гаспадарак (38,5 %). Узамен яны атрымалі толькі 200 тыс. га зямлі з 1 300 тыс. ліквідаваных сервітутных зямель. Сяляне былі вымушаны за карыстанне выганам аддаваць памешчыку і асадніку сельскагаспадарчыя прадукты ці разлічвацца адпрацоўкамі [5, с. 93].

Правядзенне дадзенай рэформы пагоршыла і без таго цяжкі стан заходнебеларускай вёскі. Па дадзеных статыстыкі да 1938 г. не менш 115,7 тыс. сялянскіх гаспадарак былі пазбаўлены права карыстацца сервітутнымі землямі [17, с. 34]. На жаль, польская афіцыйная статыстыка не дае дакладных звестак аб плошчы ўгоддзяў, адабраных у сялян. Па архіўных дадзеных на 1930-1931 гг. па Заходняй Беларусі было ліквідавана звыш 750 тысяч га сервітутных зямель [9, с. 24]. У матэрыялах А.А. Сарокіна ідзе гаворка аб ліквідацыі прыкладна каля паўтара мільёна гектараў сервітутных угоддзяў, аднак у якасці кампенсацыі сяляне атрымалі крыху больш 200 тыс. га [8, с. 93]. Розніца паміж архіўнымі звесткамі і дадзенымі А.А. Сарокіна адрозніваецца ў 2 разы, архіўных дадзеных па кампенсацыі няма, але калі браць за аснову дадзеныя А.А. Сарокіна, то згубілі сяляне ў 3,5 раза больш, чым набылі.

Парцэляцыя, камасацыя і хутарызацыя. Парцэляцыя на землях Заходняй Беларусі пачалася 10 ліпеня 1919 г. У гэты дзень сейм прыняў законы аб аграрнай рэформе. Па дакументах адной з рэформ з'яўлялася парцэляцыя зямель. У Заходняй Беларусі прымусоваму выкупу падлягалі гаспадаркі з плошчай звыш 400 га, аднак гэта не тычылася гаспадарак рамеснага тыпу, уладальнікі якіх маглі захаваць ранейшыя плошчы. На аснове законаў павінны былі быць прыняты меры па пачатку рэформ на месцах.

За 1921 – 1925 гг. у Заходняй Беларусі, па падліках А.А. Сарокіна, было распарцэлявана 262 224 га зямлі [8, с. 104]. Парцэляцыя ажыццяўлялася па трох

напрамках – дзяржаўнай, прыватнай і праз дзяржаўны сялянскі банк. Дзяржава парцэлявала землі з дзяржаўнага зямельнага фонду, які складаўся з земель, якія раней належалі дзяржаве, і земель, гаспадары якіх знаходзіліся па-за межамі краіны і не далі аб сабе звестак да 1 красавіка 1921 года. Гэта былі ў асноўным землі бежанцаў, якія не змаглі вярнуцца да ўстаноўленага законам тэрміну. Па прыватнай лініі парцэляваліся так званыя грамадскія землі, у асноўным сервітутныя, якія перайшлі ў распараджэнне мясцовых зямельных органаў у выніку ліквідацыі сервітутаў. Па такой жа самай схеме парцэляваліся землі памешчыкаў, якія перавышалі нормы, устаноўленыя законам ад 15 ліпеня 1920 г. Аднак усе віды парцэляцыі служылі адной мэце: умацаваць сярэдняе звяно землеўладальнікаў.

Нягледзячы на тое, што законам прадугледжвалася распарцэляваць у Польшчы па 200 тыс. га зямлі ў сярэднім у год, гэтай працэдуры падвяргалася не больш за 52 тыс. га зямлі, з іх 25 тыс. дзяржаўных і 27 тыс. прыватных і грамадскіх. Усяго за 1921 – 1925 гг. на землях Заходняй Беларусі было распарцэлявана 127 409 га дзяржаўных і 134 815 га прыватнаўласніцкіх і грамадскіх земель [2, с. 24].

За 1920 – 1936 гг. колькасць вёсак, расселеных на хутары, выглядала наступным чынам: па Віленскім ваяводству – 2 076, па Навагрудскім – 1 028, па Палескім – 384. Усяго на хутары было расселена 3 388 вёсак. Выдзеленая агульная колькасць сялянскіх гаспадарак на хутары складала 188 789 гаспадарак. Ім належала 1 528 290 га зямлі, або каля 64 % ад усёй плошчы сялянскай зямлі, што ў сярэднім складала 8,09 га зямлі на гаспадарку. Да 1939 г. на хутары было расселена каля 70 % вясковых гаспадароў [8, с. 100]. У законе 1925 г. «Пра парцэляцыю, камасацыю і асадніцтва» вызначалася колькасць зямлі, якую памешчыкі павінны былі прадаць сялянам у Заходняй Беларусі, і была роўна 26 га [7, с. 54]. Актыўнае правядзенне камасацыі пачалося ў гады эканамічнага крызіса. У 1926–1930 гадах было прададзена 968,3 тыс. га зямлі, прычым звыш 860 тыс. га выкупілі заможныя сяляне і асаднікі [8, с. 35].

Але планы правядзення хутарызацыі не ўлічвалі многіх аспектаў сялянскіх гаспадарак. У першую чаргу, адсталае эканамічнае становішча сялян, правядзенне рэформы патрабавалі значных грашовых сродкаў. Абсалютная большасць кандыдатаў на высяленне былі неплацежаздольнымі, таму што не мелі дастатковых фінансавых сродкаў для перасялення. А патрэбна было не толькі перавезці або нанава пабудаваць хату, але і ўзвесці ўсе гаспадарчыя пабудовы. Такая перспектыва вельмі палохала сялян. У адказ на гэта ўрад прапанаваў крэдыты, аднак яны яшчэ больш падрывалі эканамічныя асновы сялянскай гаспадаркі, таму што выдаваліся пад вялікія працэнты. Пры правядзенні хутарызацыі не былі ўлічаны і элементарныя правілы планіроўкі, разбіўкі на хутары. У асноўным незадаволенасць сялян была выклікана тым, што яны атрымлівалі хутары далёка ад вёсак, глеба не была аднолькавай.

Па планах хутарызацыі ў Палескім ваяводстве ў 1934 – 1935 г. было выдзелена 25 410 участкаў з плошчай зямлі ў 226 048 га [12, с. 35], у 1936 – 1937 г. – адпаведна 29 790 участкаў і 247 830 га [13, с. 24], у 1937 – 1938 г. – 30 056 і 249 754 [14, с. 31], у 1938 – 1939 г. меркавалася выдзеліць для хутарызацыі 33 224 участка і 262 667 га зямлі [15, с. 24]. Усяго за 1934 – 1939 г. пад хутары было выдзелена 118 480 участкаў з агульнай плошчай 986 299 га зямлі [16, с. 163].

Высновы. Зямельная рэформа была скіравана на ліквідацыю рэштак феадалізму, на паскарэнне развіцця таварна-грашовых адносін у сельскай гаспадар-

цы і насіла прагрэсіўны характар. Адначасова яна садзейнічала яшчэ большаму сацыяльнаму размежаванню заходнебеларускай вёскі, умацаванню акупацыйнай палітыкі польскіх улад. Рэформа не вырашыла аграрнага пытання ні ў II Рэчы Паспалітай, ні ў Заходняй Беларусі. Як і напярэдадні пачатку рэформ праблема землекарыстання і землеўладання засталася.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Bujak, F. Uwagi krytyczne o naszej reformie / F. Bujak. – Warszawa, 1921.
2. Зялінскі, П.І. Аграрная рэформа ў Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.) / П.І. Зялінскі // Праблемы ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф., 17-18 верасня 1999 г., Мінск / адк. рэд. П.І. Брыгадзін, У.Ф. Ладысеў. – Мінск: БДУ, 2000. – С. 24 – 30.
3. Dziennik ustaw RP, № 10, poz. 65; Dziennik ustaw RP, № 32, poz. 239.
4. Sprawozdanie z działalności związku osadników. – Warszawa, 1933.
5. Witos, W. Wybór pism i mów / W. Witos. – Lwów. Dom Książki Polskiej, 1939. – 56 s.
6. Spis miast Państwa Polskiego. – Warszawa, 1933.
7. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej. – Warszawa, 1928.
8. Сорокин, А.А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920 – 1939 гг.) / А.А. Сорокин. – Минск: Наука и техника, 1968. – 200 с.
9. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (далей ДАБВ). – Фонд 60. – Воп. 1. – Спр. 1130. Справаздача аб ліквідацыі сервітутаў і правядзенні хутарызацыі зямель на тэрыторыі Палескага акружнога зямельнага ўпраўлення за 1930 г.
10. Rocznik ziem wschodnich. – Warszawa, 1939.
11. Statystyka rolnicza za 1931/1932 rok. – Warszawa, 1933.
12. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 6. – Спр. 1985. Планы прац па хутарызацыі зямель Палескага ваяводства на 1934-1935 гг.
13. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 6. – Спр. 1998. Планы прац па хутарызацыі зямель Палескага ваяводства на 1936-1937 гг.
14. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 6. – Спр. 2002. Планы прац па хутарызацыі зямель Палескага ваяводства на 1937-1938 гг.
15. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 6. – Спр. 2009. Планы прац па хутарызацыі зямель Палескага ваяводства на 1938-1939 гг.
16. ДАБВ. – Фонд 1. – Воп. 6. – Спр. 2045. Справаздача і статыстычныя звесткі Палескага ваяводскага ўпраўлення аб выкананай рабоце па хутарызацыі зямель за 1934–1939 гг.

В. Гарматны

НАСАДЖЭННЕ ВАЙСКОВАГА АСАДНІЦТВА Ў НАВАГРУДСКІМ ВАЯВОДСТВЕ (1921 – 1939 гг.)

Па выніках польска-савецкай вайны (1919–1921 гг.) землі Навагрудчыны ўвайшлі ў склад Польшчы (II Рэчы Паспалітай). Навагрудскае ваяводства было ўтворана польскімі ўладамі паводле закона ад 4 лютага 1921 г. Плошча яго складала 22 966, 2 км^2, колькасць насельніцтва – 822 106 (паводле перапісу 1921 г.) і 1 057 200 (перапіс 1931 г.) чалавек. У адміністрацыйна-тэрытарыяльным плане Навагрудскае ваяводства падзялялася на 8 паветаў: Баранавіцкі, Валожынскі, Лідскі, Навагрудскі, Нясвіжскі, Слонімскі, Стаўбцоўскі і Шчучынскі (выдзелены ў 1929 г. з Лідскага). Каля 80 % насельніцтва краю складалі сяляне. Сельская гаспадарка Навагрудскага ваяводства, як і ўсёй Заходняй Беларусі, у значнай

меры пацярпела пад час Першай сусветнай (1914–1918 гг.) і польска-савецкай (1919–1921 гг.) войн. Каб вывесці сельскую гаспадарку з крызісу і ўмацаваць сваё панаванне на новадалучаных землях, польскім уладам неабходна было ажыццявіць значныя аграрныя пераўтварэнні.

Галоўным напрамкам аграрнай рэформы на землях Заходняй Беларусі на працягу 1920–1930-х гг. стала насаджэнне паводле закону ад 17 снежня 1920 г. вайсковых асаднікаў – ветэранаў польска-савецкай вайны, з дапамогай якіх планавалася адрадзіць сельскую гаспадарку краю і найперш за ўсё ўзмацніць польскі элемент на новадалучаных землях [6, s. 53, 58]. У рамках аграрнай рэформы польскіх улад ажыццяўляліся таксама парцэляцыя – продаж сялянам праз Дзяржаўны банк часткі памешчыцкіх зямель па фіксаванаму кошту; камасацыя – аб'яднанне ў адзіны надзел дробных сялянскіх надзелаў і перасяленне сялян на хутары; пераход сервітутаў – сумесных для карыстання памешчыкаў і сялян зямель – да адзінага ўладальніка [4, с. 187]. Гэтыя мерапрыемствы былі цесна злучанымі і сталі складаючымі часткамі праграмы аграрных пераўтварэнняў.

Ва ўладных структурах Польшчы доўгі час абмяркоўвалася пытанне, як лепш рассяляць асаднікаў – хутарамі ці калоніямі, у аддаленных месцах ці паблізу населеных пунктаў. Прадстаўнікі Навагрудскай ваяводскай адміністрацыі лічылі, што з вайсковага пункта гледжання асаднікаў лепш за ўсё было б рассяліць уздоўж важнейшых камунікацый, якія меюць стратэгічнае значэнне [5, с. 73]. Фактычна ж асаднікаў сялілі паўсюдна, дзе існавалі неабходныя для гэтага ўмовы. Мелі месца выпадкі, калі ім перадавалі пустуючыя маёнткі з усімі пабудовамі і маёмасцю.

Першыя асаднікі з'явіліся ў ваколіцах Навагрудка 25 сакавіка 1921 г., калі легіянеры першага і шостага палкоў першай дывізіі Легіёнаў занялі фальваркі Негнявічы, Адамполь, Марусін і Касы Двор, якія раней належалі графу Храптовічу-Бутэневу. 30 сакавіка 1921 г. легіянеры 41-га Сувалкаўскага палка занялі былыя прыватныя расійскія маёнткі Любча і Дэлятычы. Як паведамляў вясною 1921 г. Навагрудскі Аддзел Крэсовага Саюза Памешчыкаў (Kresowy Związek Ziemian), жаўнеры занялі дзяржаўную зямлю, гаспадарчыя памяшканні і не дапускалі сялян да іх выхаду на працу ў поле, што стварыла вакол асаднікаў атмасферу незадавальнення [8, s. 37-38]. Такім чынам, на пачатку правядзення польскімі ўладамі палітыкі асадніцтва здараліся выпадкі самавольнага захопу асаднікамі ворных зямель, што выклікала напружанасць і перашкаджала паспяховаму насаджэнню асадніцтва.

Для ажыццяўлення планамернай палітыкі асадніцтва польскімі ўладамі ствараліся павятовыя зямельныя камітэты (Powiatowy Komitet Nadawczy) на чале з павятовым зямельным камісарам, якія разглядалі прашэнні кандыдатаў у асаднікі. Для вызначэння зямель, якія можна было адвесці пад асады (надзелы зямлі), ствараліся сумесныя камісіі з прадстаўнікоў міністэрств зямельных рэформ, фінансаў і вайсковых спраў. Галоўнымі крытэрыямі пры адбору зямлі сталі якасць і колькасць ворных зямель, якія ў выніку войн засталіся без гаспадара, іх аддаленнасць ад шляхоў зносін і адміністрацыйных цэнтраў. Як пісаў старшыня Навагрудскай акруговай зямельнай управы, «першапачаткова ўся дзейнасць зямельнай управы была сканцэнтравана выключна на забеспячэнні зямлёю вайсковага асадніцтва» [5, с. 73].

Вайсковым каланістам для арганізацыі на новым месцы гаспадаркі дзяржава бясплатна перадавала коней, буйную рагатую жывёлу, свіней і іншую маё-

масць. Паводле закона ад 17 снежня 1920 г. перасяленцу на абзавядзенне гаспадаркаю польскім урадам адводзіліся:

1) адна пара коней з вупражжу і воз пасля дэмабілізацыі асадніка;

2) 80 кубічных метраў драўніны і іншыя неабходныя матэрыялы для пабудовы хаты і гаспадарчых пабудоў;

3) крэдыт на 50 000 марак (1921 г.) на стварэнне гаспадаркі;

4) крэдыт на будаўніцтва па прашэнню асадніка, якое разглядалася павятовым надаўчым камісарыятам для вызначэння памераў неабходнай фінансавай дапамогі [8, s. 64].

На пачатак 1923 г. для насаджэння вайсковых асаднікаў у Навагрудскім ваяводстве польскімі ўладамі выдзелена каля 80 000 гектар: з іх у Лідскім павеце – 10 000, Навагрудскім – 9 000, Стаўбцоўскім – 3 500, Баранавіцкім – 2 900 га і г. д. [5, с. 77]. Да 1 студзеня 1923 г. у Навагрудскім ваяводстве зямлю атрымалі 2 043 асаднікі, але з іх арганізаваць і весці на новым месцы асабістую гаспадарку змог толькі 1 391 кандыдат.

Дзеля паспяховага насаджэння вайсковых асаднікаў на землях паўночнаўсходніх ваяводстваў неабходна было стварэнне адзінай каардынуючай арганізацыі. У сакавіку 1922 г. у Варшаве прайшоў з'езд асаднікаў, на якім прысутнічалі дэлегаты з 27 паветаў краіны (у тым ліку і з заходнебеларускіх). Прысутныя абмеркавалі пытанні становішча вайсковых асаднікаў і прынялі рашэнне аб стварэнні Саюза Асаднікаў (Związek Ogólny Osadników,), які выконваў функцыі пасрэдніка паміж асаднікамі і ўстановамі і арганізацыямі, якія былі задзейнічаны пры ажыццяўленні палітыкі насаджэння на новадалучаных землях вайсковых асаднікаў. У кожным заходнебеларускім ваяводстве і павеце былі створаны філіі Саюза Асаднікаў.

Дзеля дапамогі Саюзу Асаднікаў у правядзенні палітыкі насаджэння вайсковага асадніцтва ўладамі ствараліся рознага роду гурткі і арганізацыі, у склад якіх уваходзіла і мясцовае насельніцтва. Так, напрыклад, у 1922 г. 13 асаднікаў з Іадзішак і Аксамітаўшчыны Лідскага павета стварылі першае ў павеце «Кола рольнічэ» (Kółko rolnicze, Сельскагаспадарчы гурток), якое ў хуткім часе перарасло ў буйную гаспадарчую суполку з мноствам сельскагаспадарчых прылад і свойскай жывёлы [8, s. 109].

Асаднікі былі кіраўнікамі розных моладзевых ваенізаваных арганізацый, галоўнай з якіх быў «Стралец» (Strzelec). У праграму «Стральца» ўваходзілі стралковая справа, шэраговая і тактычная падрыхтоўка моладзі, спецыяльная падрыхтоўка па ахове і абароне стратэгічна важных аб'ектаў і г. д. [3, с. 72–74]. Акрамя таго, напрыклад, у 1935 г. у маёнтку Негнявічы Навагрудскага павету памешчыкі стварылі з ліку сваіх батракоў атрады конных стральцоў – крокусаў, а іх ваенізаванаю падрыхтоўкаю кіраваў мясцовы вайсковы асаднік.

Вайсковыя асаднікі павінны былі служыць прыкладам для навакольных сялян. Разам з тым, варта адзначыць, што не ўсе вайсковыя асаднікі падпарадкоўваліся існуючым у краіне законам і правілам – напрыклад, у Баранавіцкім павеце зафіксаваны выпадкі нелегальнага вывазу асаднікамі мясцовага лесу і перапродаж яго ў мястэчку. Каланісты, якія парушалі закон, адразу пазбаўляліся ўладамі зямлі і выкрэсліваліся са спісу асаднікаў, бо вайсковыя асаднікі строга клапаціліся пра захаванне свайго добрага імя і падтрымкі свайго аўтарытэту ў вачах мясцовага насельніцтва [8, s. 55].

Вайсковыя асаднікі звычайна атрымоўвалі на тэрыторыі Навагрудскага ваяводства па нізкім кошце ці навогул бясплатна, у залежнасці ад вайсковых заслуг і звання, ад 10 да 45 га зямлі: палкоўнік атрымоўваў 30 гектараў зямлі, капітан – 20, паручнік – 15, радавы – каля 9-10 га [5, с. 73-74]. Некаторыя асаднікі не маглі самастойна апрацаваць такую плошчу, бо ў іх не было свойскай жывёлы, і таму яны атрымоўвалі толькі па 3–5 га. Неабходна адзначыць, што паміж афіцэрамі і шэрагоўцамі, якія атрымалі асады, пачаліся непазбежныя канфлікты. Калі для афіцэраў атрыманы надзел быў толькі дадаткам да жалавання за службу ў войску, то для шэрагоўцаў гэта была адзіная крыніца існавання.

Трэба адзначыць, што ў 1924 г. у Лідзе на з'ездзе кандыдатаў, якія хацелі атрымаць надзел зямлі, прагучала прапанова адабраць асады ў афіцэраў, якія не займаліся сельскаю гаспадаркай самастойна і для каго атрыманы надзел быў толькі дадатковым сродкам існавання. Атрыманыя надзелы меркавалася перадаць тым, хто жадаў працаваць на ёй асабіста. Такую прапанову падтрымлівалі некаторыя прадстаўнікі Міністэрства вайсковых спраў пры акруговых зямельных управах, а таксама частка Сеймавых паслоў (асабліва з ПСЛ «Вызваленне»). Але гэты праект не атрымаў падтрымкі, за выключэннем выпадкаў, калі на атрыманых асадах не быў пабудаваны ні адзін, нават самы маленькі, будынак [8, s. 115].

На 1934 г. зямлю ў Навагрудскім ваяводстве атрымала каля 1 800 вайсковых асаднікаў, большасць якіх па свайму маёмаснаму стану стаяла на адным узроўні з сялянамі-сераднякамі, аб чым сведчаць наступныя табліцы:

Табліца – Вайсковае асадніцтва Навагрудскага ваяводства (1923–1934 гг.) [7, s. 441]

Павет	Памер распарцэляванай зямлі, га	Утворана вайсковых асад		
		Колькасць	Гектар	%
Баранавіцкі	11 494	273	5 579	49
Валожынскі	8 882	163	3 205	36
Лідскі	10 271	301	5 576	56
Навагрудскі	14 319	285	5 697	39
Нясвіжскі	8 484	264	3 545	42
Слонімскі	8 689	216	4 363	53
Стаўбцоўскі	7 769	173	3 343	43
Шчучынскі	3 522	108	1 742	49
Разам	73 430	1 783	33 250	45

Табліца – Памер гаспадарак вайсковых асаднікаў Гродзенска-Навагрудскага рэгіёна (у га, на 1932 г.) [8, s. 112]

Колькасць асаднікаў	да 5	5–10	10–15	15–20	20–25	25–30	30–35
2415	0,3%	4,0%	29,4%	32,4%	23,6%	6,4%	3,9%

Юзаф Зарэмба, супрацоўнік Інстытута даследавання Нацыянальных спраў (Instytut Badań Spraw Narodowościowych, г. Варшава), у рапарце па матэрыялах

сваіх назіранняў у Навагрудскім ваяводстве за першы квартал 1937 г. падзяліў мясцовых асаднікаў на дзве групы: адны не змаглі прыстасавацца да вясковага ладу жыцця, дрэнна вялі асабістую гаспадарку і таму ў іх узнікалі канфлікты з мясцовым насельніцтвам, другія ж добра вялі гаспадарку, жылі ў дастатку і служылі прыкладам для навакольных сялян. Даследчык адзначаў, што тыя асаднікі, якія працавалі самааддана, заслужылі давер насельніцтва, а тыя, што не выконвалі сваіх абавязкаў, выклікалі ў сялян «пачуццё глыбокай крыўды грамадскай».

Асабістыя кантакты паміж сялянамі і асаднікамі нярэдка былі станоўчымі і нават добразычлівымі: сяляне часта запрашалі асаднікаў на свае святы і ўрачыстасці, асабліва на вяселлі, прадстаўляючы ім пачэсныя месцы ў першых радах. Больш складана наладжваліся адносіны вайсковых асаднікаў з мясцовымі памешчыкамі і найбольш заможнымі сялянамі, якія бачылі ў іх сваіх непасрэдных эканамічных канкурэнтаў. Напрыклад, прадстаўнікі Нясвіжскай філіі Польскага сельскагаспадарчага таварыства (Polskie Towarzystwo Rolnicze), большасць членаў якой складалі памешчыкі, ацэньвалі дзейнасць Саюза асаднікаў у 1923–1926 гг. як моцную арганізацыю, што ставіць перад сабою ў першую чаргу сельскагаспадарчыя мэты, але адначасова працуе ў галіне палітыкі на карысць левых; на думку членаў Баранавіцкай філіі, Саюз асаднікаў не праявіў сябе ў галіне сельскай гаспадаркі, а дзейнасць яго найбольш яскрава праявілася пад час выбараў у Сейм 1922 г., калі асаднікі агітавалі за ПСЛ-«Пяст», ПСЛ-«Вызваленне» і за ППС.

Многія заходнебеларускія сяляне выступалі за скасаванне інстытута асадніцтва, бо асаднікі атрымоўвалі землі, якія маглі б належаць ім – напрыклад, дробны селянін Баранавіцкага павета ў гутарцы з вайсковым асаднікам адзначаў: «Мы да вас як да людзей ніякіх прэтэнзій не маем, але вы атрымалі нашу зямлю (зямлю, якая магла быць нашай)...» [8, s. 168-169, 193].

Варта адзначыць, што ў разглядаемы перыяд на Навагрудчыне адзначаліся выпадкі падпалу сялянамі пры падбухторванні камуністаў асадніцкіх сядзіб. Так, 9 верасня 1931 г. згарэла гумно з ураджаем асадніка з асады Мосцічы гміны Дакудавічы Лідскага павету; 16 верасня 1931 г. спалена стадола са збожжам вайсковага асадніка Станіслава Язвіка (асада Негнявічы гміна Негнявічы Навагрудскага павета), страты склалі 3 000 злотых, у гэты ж дзень у асадзе Малаўшчына гміны Гадзішча Нясвіжскага павета спалена стадола Евы Халміцкай. У сувязі з частымі падпаламі ў многіх вёсках Навагрудчыны сяляне з паліцыяй праводзілі па начах супраць камуністаў сумеснае патруляванне [1, арк. 53 зв.].

Самым вядомым выступленнем сялян Навагрудчыны супраць вайсковых асаднікаў стала «Асташынскае выступленне». 16 сакавіка 1932 г. сяляне вёскі Асташына Навагрудскага павета спалілі хату і сельскагаспадарчыя пабудовы мясцовага асадніка, жонка якога напярэдадні набыла на аукцыёне канфіскаваную ў сялян за нявыплату падаткаў маёмасць. Сяляне Асташына разам з жыхарамі суседніх вёсак у колькасці 1 000 чалавек закідалі паліцэйскіх каменнем і прагналі іх [2, арк. 8]. 19 сакавіка 1932 г. сяляне акружылі маёнтак, дзе схаваліся паліцэйскія – у адказ на гэта ў вёску прыбыў карны атрад. Польскія ўлады арыштавалі 87 чалавек. 5 ліпеня 1932 г. па прыгавору надзвычайнага суда ў Навагрудку былі павешаны 6 кіраўнікоў сялянскага супраціву: А. Малец, В. Стасевіч, І. Бахар, А. Гаўраш і іншыя.

Такім чынам, асаднікі гралі на тэрыторыі Навагрудскага ваяводства ў 1921–1939 гг. ролю каланізатараў, але разам з тым яны ўнеслі значны станоўчы ўклад у паляпшэнне метадаў вядзення мясцовымі сялянамі асабістай гаспадаркі і павышэння іх агульнаадукацыйнага і культурнага ўзроўню. Адносіны паміж вай-

сковымі асаднікамі і сялянамі былі складанымі і супярэчлівымі, і ў многім залежалі ад асабістых якасцяў асаднікаў, а таксама ад палітычнага становішча ў краі і колькасці свабоднай ворнай зямлі*.

Спіс літаратуры

1. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці – Ф. 1. – Воп. 9. – Спр. 1789.

Сообщения и донесения полесского воеводы, поветовых старост, следственных органов и др. о подготовке Коммунистической партии к вооруженному восстанию, пересылке оружия, устройстве стачек и по др. вопросам.

2. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Ф. 242п. – Воп. 1. – Спр. 438.

Статистические данные по промышленности и сельскому хозяйству Польши за 1919–1930 гг. Запись беседы с секретарем Любчанского РК КПЗБ и др.

3. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. В 2 кн. Кн. 1. – Варшава-Москва, [б. и.], 2001. – 724 с.

4. Раманюк, А. Навагрудчына пад уладай Польшчы (1921–1939 гг.) / А. Раманюк // Назаўсёды разам (да 65-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР): матэрыялы Рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі. Мінск, БДПУ імя М. Танка, 28 верасня 2004 г. – Мінск: БДПУ, 2004. – 198 с. – С. 186–190.

5. Сорокин, А.А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920–1939 гг.) / А.А. Сорокин. – Минск: Наука и техника, 1968. – 204 с.

6. Gralak, B. Osadnictwo wojskowe Marszałka Józefa Piłsudskiego na ziemiach wshodnich Drugiej Rzeczypospolitej 1920–1939 / B. Gralak. – Warszawa: Wydanie własne, 2006. – 383 s.

7. Odlanicki-Poczobutt, St. Województwo Nowogródzkie / St. Odlanicki-Poczobutt. – Wilno, Nakładem Wileńskiej Izby Rolniczej, 1936. – 498 s.

8. Stobniak-Smogorzewska, J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945 / J. Stobniak-Smogorzewska. – Warszawa: RYTM, 2003. – 431 s.

В. Барабаш

ФОРМИРОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛЬСКОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ В 1939 – 1941 гг.

Процесс формирования польского сопротивления развернулся с самого начала Второй мировой войны. 27 сентября 1939 г. в Варшаве была создана организация Служба победе Польши (СПИ), позже переименованная в Союз вооруженной борьбы (СВБ). Она стала самой крупной конспиративной организацией, боровшейся за восстановление независимого польского государства [1, s. 119-120]. В разработанной в течение 1940 г. Главным командованием СВБ программе деятельности организации – Плане всеобщего восстания (Оперативный рапорт № 54 от 5 февраля 1941 г.) первоначально ставилась задача, воздерживаясь от активной борьбы, накапливать силы для последующего всеобщего восстания на территории бывшей Польши и передачи власти польскому эмигрантскому правительству. Восстание должно было вспыхнуть в момент максимального ослабления Германии в результате военных поражений. В зависимости от об-

* Артыкул выкананы ў рамках гранта Музея Гісторыі Польшчы (Muzeum Historii Polski, Варшава, чэрвень 2010 г.).

становки план предусматривал и вооруженные действия против наступающей Красной Армии [2, t. 6, s. 134–146].

Главное командование СВБ возглавлял генерал С. Ровецкий. На территории Западной Беларуси был образован обшар СПП-СВБ № 2 с центром в г. Белостоке, а также самостоятельный Виленский круг. Обшар № 2 делился на 3 округа: Белостокский, Новогрудский и Полесский. Округа в свою очередь делились на обводы [2, t. I, s. 142]. Комендантами обшара № 2 являлись: подполковник Ф. Сленчка, с сентября 1940 г. – подполковник Ю. Спыхальский, с ноября 1940 г. – майор Я. Шлясский, с конца февраля 1941 г. – майор В. Линярский [3, s. 12-13; 4, s. 208].

Белостокский и Виленский округа СПП-СВБ были образованы уже осенью 1939 г. [4, s. 194, 323]. С весны 1940 г. Главным командованием СВБ началась организация Новогрудского и Полесского округов. Для создания структур местной конспирации в Западную Беларусь из центральной Польши прибывали эмиссары СПП-СВБ [2, t. I, s. 348].

Кроме СПП-СВБ на территории Западной Беларуси практически во всех крупных городах, районных центрах и небольших населенных пунктах существовали и многие другие польские подпольные организации, группы и кружки, объединяющие политических деятелей и профессиональных военных бывшей Польши, интеллигенцию, учащуюся молодежь. В основном они образовывались по инициативе снизу. Советская политика, направленная на деполонизацию, национализацию частной собственности, преследование религии, повсеместное принуждение, коснувшаяся в первую очередь польского населения, вызывала нередко его сопротивление, которое принимало различные формы: от саботажа мероприятий властей до вооруженных выступлений.

Одной из самых крупных польских подпольных организаций в Западной Беларуси, самостоятельно действующей уже с октября 1939 г., являлась Польская военная организация (ПОВ). Популярное название «ПОВ» использовала также часть сети СВБ, что было связано с традицией ПОВ, созданной Ю. Пилсудским [5, s. 76–78; 4, s. 247].

Первоначально среди польского населения широко распространялись слухи, что Польша будет восстановлена в 1940 г. в результате вооруженного восстания при поддержке Англии и Франции. Деятельность подполья преимущественно была направлена на проведение подготовительных мероприятий к будущему восстанию [6]. Разрабатывался план осуществления саботажно-диверсионных акций и захвата населенных пунктов. Конспиративные организации собирали оружие, проводили обучение, разведку. СВБ насаждал свои группы на стратегических военных и промышленных объектах, связи, транспорте, складских хозяйствах и т.д. [7, с. 506]. Составлялись т.н. черные списки, содержащие фамилии лиц, подлежащих ликвидации: командиры Красной Армии, коммунисты, советские активисты [4, s. 337; 8, s. 143].

Много внимания уделялось агитационно-пропагандистской деятельности. Издавались нелегальные листовки и газеты. Наиболее значительной газетой среди распространяемых на территории Западной Беларуси являлся орган командования Виленского округа СВБ «Польша в борьбе», тираж которой в начале 1941 г. достигал 1,5 тыс. экземпляров [2, т. l, s. 460].

Иногда осуществлялись попытки проводить антисоветскую пропаганду среди солдат Красной Армии. В частности, это предпринимали члены ошмянской СВБ [4, s. 352].

С конца 1939 г. польским подпольем совершались диверсионные акции на линиях связи: на разных участках перерезались телефонные провода [9, s. 184].

О проявлениях «активности контрреволюционных элементов», «успешной деятельности польской агентуры» в западнобелорусских областях постоянно сообщали отчеты советских функционеров на протяжении 1940 г. Осуществлялись нападения на представителей советской власти, местных активистов и милицию. Убийства запугивали и парализовывали работу сельского актива [8].

Только с октября 1939 г. по август 1940 г. участниками ликвидированных НКВД в западных областях БССР польских организаций было совершено 93 террористических акта, при которых убито 54 и ранено 39 чел. [7, с. 594].

Деятельность большинства подпольных организаций была непродолжительной. Отсутствие навыков конспиративной работы, нехватка опытных руководящих кадров, нередкая, особенно среди молодежи, бравада, демонстрация пропольских патриотических чувств вместе с постоянно расширяющейся агентурной сетью НКВД часто подрывали подпольные организации еще в зачаточном состоянии, приводили к массовым арестам [10, с. 2]. Однако вместо разгромленных образовывались новые организации, в некоторых районах (прежде всего на Белосточчине) довольно разветвленные, «действующие почти в каждой деревне» [8, s. 130, 333].

Сохранявшаяся угроза со стороны польского сопротивления стала предметом обсуждения специально созванного 25 июня 1940 г. бюро Белостокского областного комитета КП(б)Б. Бюро обкома принято постановление, в котором обязывало областное управление НКВД и милицию немедленно предпринять дополнительные действенные меры «для ликвидации бандитских групп». По решению бюро, секретарь обкома С. Игаев доложил о сложной обстановке в регионе в ЦК КП(б)Б [8, s. 180-181].

С середины 1940 г. после поражения Франции стало очевидно, что война может продлиться значительно дольше, чем кто-либо предполагал. Крах надежд на быструю помощь западных союзников в деле «восстановления польского государства» обусловил необходимость изменения тактики эмигрантского правительства В. Сикорского и Главного командования СВБ. Было принято решение до исхода войны на Западе воздерживаться от вооруженных выступлений на территории бывшей Польши. Основные задачи деятельности подполья были сведены: к подготовке и сохранению нелегальных вооруженных кадров до соответствующего момента; активной разведывательной работе; организации материальной помощи для поляков, находящихся в тюрьмах и в ссылке, а также их семьям; пропаганде среди населения идеи независимости Польши; объединению всех польских конспиративных политических группировок [11, с. 173; 4, s. 201].

Доминирующие позиции в подполье принадлежали СПП-СВБ, с которым сотрудничало большинство других польских организаций [2, t. I, s. 348]. По оценке Р. Внука, в 1939–1941 гг. около 80 % польского подполья в западных областях СССР прошло через СПП-СВБ [4, s. 368]. Наиболее значительными силами на территории Западной Беларуси располагали Белостокский и Виленский округа СВБ. Польское подполье Белосточчины насчитывало примерно 4-5 тыс. членов [2, t. I, s. 348; 4, s. 205]. Виленский округ СВБ включал около 3-4 тыс. членов [2, t. I, s. 280; 4, s. 344]. В его структурах, в отличие от других округов СВБ на территории Беларуси, были образованы крупные

формирования силами батальонов и полков, разделенные по роду войск [12, с. 56-57]. Вместе с тем серьезной проблемой являлась нехватка вооружения. В отчете руководства подполья за август 1940 г. утверждалось, что при наличии оружия Виленским округом не представляло больших трудностей выставить 1-2 дивизии пехоты. «Сейчас с трудом мы могли бы вооружить 1 батальон» [2, t. I, s. 280-281].

Конспиративные сети Новогрудского и Полесского округов СВБ насчитывали от несколько сот до 1-2 тыс. человек [4, s. 367]. Деятельность в этих округах ограничивалась контактами между отдельными людьми и курсирующими между ними эмиссарами [2, t. I, s. 490].

Таким образом, в 1939–1941 гг. численность польского подполья СВБ на территории Западной Беларуси, по нашему мнению, можно оценить примерно в 8–10 тыс. членов.

Согласно информации НКВД о раскрытых «повстанческих организациях» в Западной Беларуси в 1939-1940 гг. по состоянию на 27 июля 1940 г., из 3231 их участников самое значительное количество приходилось на Белостокскую область – 1190 (36,8 %). Абсолютное большинство составляли поляки – 2904 (около 90 %), белорусов насчитывалось 184 (5,7 %), несколько процентов приходилось на другие национальности [8, s. 39].

СВБ производил тщательный отбор вербуемых в местные организации, запрещая в своих инструкциях принимать «учащихся, несовершеннолетних, русских, евреев и алкоголиков» [7, с. 508]. Недоверие к русским было вызвано отождествлением их с пришлым элементом с востока, функционерами советского режима. Евреи также рассматривались как его активные сторонники. Исходя из вышеуказанных цифр, в первую очередь СВБ имел поддержку среди польского населения. Как вспоминал комендант Белостокского обшара Я. Шлясский: «Наша работа делала большие успехи преимущественно на территориях чисто польских, смешанные деревни мы избегали, опасаясь провалов» [14].

Значительную часть участников подполья представляла молодежь – только в возрасте от 18 до 25 лет – 1004 (35,8 %). Социальный и профессиональный состав распределялся следующим образом: крестьяне – 1164 (36 %), школьная молодежь – 439 (13,6 %), служащие – 401 (12,4 %), помещики и осадники – 278 (8,6 %), офицеры – 244 (около 7,6 %), буржуазия и торговцы – 160 (около 5 %) [8, s. 39]. Приведенные данные НКВД опровергают тезис советской пропаганды о преобладании в польском сопротивлении представителей «эксплуататорских классов».

Руководящая роль в нем принадлежала бывшим офицерам, интеллигенции и мелкопоместной шляхте, в среде которой были очень живучими патриотические повстанческие традиции XIX века [15; 16]. Поскольку удары советской репрессивной машины пришлись в первую очередь на эти самые активные группы польского общества, подполье в Западной Беларуси продолжало функционировать благодаря поддержке, главным образом, крестьян. Руководитель НКВД в Августовском районе в сентябре 1940 г. признавал наличие большого количества деревенской бедноты и среднего крестьянства в «повстанческих организациях», которые имели «глубоко сидящие корни среди населения и его поддержку, поэтому так трудно их ликвидировать» [8, s. 41].

На территории Западной Беларуси создавались также и польские партизанские отряды и группы. Если первые отряды осенью 1939 г. формировались в

основном из военнослужащих разгромленной польской армии, то затем в них вступали местные жители, укрывавшиеся от арестов и депортаций, а также от призыва в Красную Армию. Значительная часть партизанских отрядов действовала в Белостокской и Барановичской областях. На Белосточчине наиболее крупные из них были сосредоточены в Августовском, Ломжинском, Едвабновском, Моньковском, Гродненском, Скидельском, Сопоцкинском районах, в Беловежской пуще, подчиненные преимущественно СПП-СВБ [13, с. 176–178]. Деятельности партизан способствовали более благоприятные условия региона – крупные лесные массивы и болота. Здесь насчитывалось более десятка партизанских отрядов. Кроме того, в Августовской пуще имела свои отряды Польская освободительная армия, позже влившаяся в СВБ. Через партизанские отряды на Белосточчине прошло несколько сот человек [17].

Для более эффективной борьбы с польским сопротивлением при управлениях Белостокской и Барановичской областей в мае 1940 г. были дополнительно образованы специальные отделы по борьбе с бандитизмом, с соответствующей подготовкой состава [9, s. 122-123]. Кадровое укрепление и другие мероприятия, предпринятые органами госбезопасности, привели к тому, что большинство польских отрядов были разбиты в середине 1940 г. [8]. Особенно тяжелый удар операциями НКВД был нанесен в результате разгрома двух партизанских штабов: 23 июня 1940 г. в урочище Кобельно в Моньковском районе и 10 июля 1940 г. в Червоном болоте в Августовском районе [8, s. 183, 198-199].

На территории Барановичской области польские партизанские отряды существовали: в Столбцовском, Щучинском, Лидском, Василишковском, Клецком, Ляховичском, Радуньском районах, в Налибокской пуще [13, с. 178-179; 18, s. 14; 19]. В большинстве они также были разгромлены НКВД. Шансы выжить оставались только у малых групп, способных легче укрыться на территории. Вооруженная деятельность с различной интенсивностью проводилась ими до начала Великой Отечественной войны [18, s. 14].

В целом, польскому сопротивлению в западных областях БССР приходилось действовать в очень сложных условиях и, по признанию его руководителей, более трудных, чем на территориях, оккупированных Германией [2, t. I, s. 490]. Идея восстановления Речи Посполитой, вместе с недостаточно гибкой концепцией о «двух врагах» Польши: Германии и СССР, не находила поддержки у части национально дифференцированного общества, которая солидаризировалась с советской властью после воссоединения Западной Беларуси с БССР. Характеризуя деятельность советских властей, Главный комендант СВБ отмечал: «Неизмеримые трудности вызывает значительно большее их проникновение в дела польского общества, чем под немецкой оккупацией. Не отделяются они от поляков, напротив, везде влезают и навязываются, и, перенося борьбу в социальную плоскость, смогли объединить вокруг себя определенную часть польского общества», главным образом среди пролетарской молодежи и некоторой части интеллигенции. Для этого использовались различные средства мощного пропагандистского воздействия. «Системой своих бюрократических учреждений они так опутали общество, что более широкая работа против большевизма невозможна» [2, t. I, s. 490-491].

Сравнительная узость социальной базы польского сопротивления облегчала работу мощного репрессивного аппарата советского государства. Органы

госбезопасности в подробностях ориентировались в организационной структуре и связи польского подполья, владели точной и обширной информацией о фамилиях главных руководителей и местных командиров, контактных пунктах (причем не только адресах, но и паролях) [2, t. 2, s. Ill; 8, s. 383–388]. В результате наличия агентов НКВД-НКГБ в структурах Белостокского и Виленского округов СВБ массовые аресты охватывали все уровни конспиративных сетей. В Белостокском округе в 1939–1941 гг. сменилось 5 комендантов. По несколько раз восстанавливались составы обводовых командований округа [9, s. 179]. Существует версия, что в первой половине 1941 г. органы госбезопасности были в состоянии окончательно ликвидировать структуры Белостокского СВБ. Однако было признано целесообразным дальнейшая полная разработка организации, ее каналов связи с Варшавским центром, перехват конспиративных сетей и использование их в реализации советских политических целей. В надвигающейся войне с Германией особый интерес представляла возможность деятельности сил СВБ как союзника Красной Армии по дезорганизации тыла вермахта. В дальнейшей перспективе внедренные в руководство СВБ агенты органов госбезопасности могли быть использованы в образовании какой-либо формы польской государственности под контролем СССР [4, s. 276, 374-375].

По имеющимся данным НКГБ, за период 1939 – первый квартал 1941 г. в западных областях БССР было ликвидировано 188 польских организаций и групп, арестовано 6104 их участников [7, с. 646]. Вместе с отчетами об успешных операциях руководители органов госбезопасности весной 1941 г. были вынуждены признать серьезные недостатки в своей работе. «Подавляющее большинство вскрытых организаций ликвидировано только частично. Огромное количество участников не установлено» [7, с. 594]. «Несмотря на большое количество терактов, борьба против бандитов-террористов со стороны органов НКГБ БССР проводится еще недостаточно энергично. Большинство терактов и бандпроявлений, имевших место на территории БССР, остается нераскрытым». В связи с этим 3-м Управлением НКГБ СССР был подготовлен проект директивы об усилении борьбы с террористическими проявлениями членов «контрреволюционных повстанческих организаций» [11, с. 243].

Таким образом, сразу после включения Западной Беларуси в состав СССР на территории региона развернуло свою деятельность польское сопротивление. Имея поддержку части населения, преимущественно поляков, в ряде районов оно стало серьезной проблемой для местных властей. В результате проведения крупных оперативно-войсковых мероприятий НКВД-НКГБ, польское сопротивление понесло значительные потери (более 60 % личного состава), однако полностью не было разгромлено и просуществовало до начала Великой Отечественной войны.

Список литературы

1. Pobog-Malinowski, W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945: w 3 t. / W. Pobog-Malinowski: – Londyn, 1985-1986. – T. 3. – 1986. – 930 s.

2. Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945: w 6 t. / pod red. T. Pełczyńskiego. – Wrocław – Warszawa, 1990.

3. Gwozdek, Z. Białostocki okręg ZWZ-AK: w 3 t. / Z. Gwozdek. – Białystok, 1993. – T. l. – 319 s.

4. Wnuk, R. «Za pierwszego sowieta». Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej wrzeseń 1939 – czerwiec 1941 / R. Wnuk. – Warszawa, 2007. – 461 s.
5. Lipińska, G. Jeśli zapomnę o nich / G. Lipińska. – Paris, 1988. – 364 s.
6. Докладные записки, спецсводки Управления пограничных войск НКВД Белорусского округа (5-го отдела). Декабрь 1939 г. – январь 1940 г. // Национальный архив Республики Беларусь (далее НАРБ). – Фонд 4. – Оп. 21. – Д. 2083. – Л. 8-9.
7. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Беларуси (1939–1941 гг.) / под ред. З. Гаевничек [и др.]. – Варшава – М., 2001. – 724 с.
8. Gnatowski, M. Niepokorna Białostocczyzna / M. Gnatowski. – Białystok, 2001. – 491 s.
9. Gnatowski, M. W radzieckich okowach. Studium o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941 / M. Gnatowski. – Łomża, 1997. – 308 s.
10. Холуб, Ч. История Полесского округа ЗВЗ-АК. Краткий очерк / Ч. Холуб. – Брест, 1993. – 26 с.
11. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов: в 6 т. / под ред. П. Носкова. – Т. 1, кн. 2. – М.: Русь, 2000. – 718 с.
12. Wołkonowski, J. Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej w latach 1939–1945 / J. Wołkonowski. – Warszawa: Adiutor, 1996. – 383 s.
13. Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1954 гг.) / С.А. Ситкевич [и др.]; под ред. И.И. Ковкеля, С.А. Ситкевича. – Гродно: ГГАУ, 2004. – 344 с.
14. Prawdić-Szlaski, J. Nowogródczyzna w walce 1940–1945 / J. Prawdić-Szlaski. – London, 1976. – S. 27-28.
15. «Zachodnia Białoruś» 17. IX. 1939. – 22. VI. 1941: Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939. – Cz. 1. – Warszawa: Rytm, 1998 – S. 42.
16. Strzembosz, T. Uroczysko Kobielno. Z dziejów konspiracji i partyzantki nad Biebrz № 1939-1940 / T. Strzembosz // Karta. – 1991. – № 5–7. – S. 6.
17. Dzieje polskiego podziemia na Białostocczyźnie w latach 1939–1956 / red. M. Gizejewska // Mat. z sesji nauk. 24 kwietnia 1992 r. w Instytucie Studiów Politycznych PAN. – Toruń, 1992. – S. 14.
18. Krajewski, K. Na Ziemi Nowogródzkiej. «Nów» – Nowogródzki Okręg AK / K. Krajewski. – Warszawa, 1997. – 814 s.
19. Докладные записки в ЦК КП(б)Б от секретарей райкомов. Май – июль 1940 г. // НАРБ. – Фонд 4. – Оп. 21. – Д. 1941. – Л. 13.

С. Сильванович

ЛЬВОВСКОЕ ПОДПОЛЬЕ В ИСТОРИИ ПОЛЬСКОЙ КОНСПИРАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ БЕЛАРУСИ (сентябрь 1939 – июнь 1941 гг.)

В восточной части II Речи Посполитой г. Львов был крупным культурным, образовательным и политическим центром. Столица Галиции для польского населения была символом овеянной славой территории, с которой начался победный марш поляков к независимости. Сравнение с львовскими орлятами, идеалом польской молодёжи в межвоенное время, было признаком большой заслуги перед Польшей. «Вы – новые орлята. Я постараюсь, чтобы ваш город получил Виртути Милитари и титул Всегда Верного», – обещал генерал В. Сикорский уцелевшим участникам сентябрьской обороны Гродно во время инспекции 6 дивизии пехоты армии Андерса в декабре 1941 г. [1, с. 352]. Выходцами из этой территории были деятели, которые сыграли большую роль в борьбе за независимость Польши. Здесь искали контактов, отсюда ожидали и при-

нимали эмиссаров. Со Львовом связывали веру в успех, подобный тому, который был достигнут после Первой мировой войны. Однако больше такой роли Львов не сыграл.

Несмотря на вызванную войной миграцию населения и репрессии НКВД против поляков, польская диаспора в городе и околицах была довольно многочисленной. Всевозможные связи, существовавшие и возникшие в польской среде в предвоенное и военное время, посодействовали довольно быстрому распространению польских подпольных организаций на всей территории предвоенной Польши, в том числе и в западных областях Беларуси. В сентябре 1939 г. генерал М. Янушайтис создал «Польскую организацию войсковую» или «Польскую организацию вальки о вольность» («Польскую организацию борьбы за свободу») [2, с. 159]. Своим заместителем он назначил генерала М. Боруту-Спеховича, а начальником штаба – полковника В. Жебровского. В это время в Гродно предположительно виленским «Комиссариатом жонду» («Комиссариатом правительства») была инициирована молодёжная «Польская организация войсковая» (ПОВ), насчитывающая в начале 1940 г. около 30 тыс. человек и имеющая свои филиалы как в западных областях Беларуси, так и западных областях Украины. Недостаток информации не позволяет отождествлять гродненскую ПОВ с львовской организацией, но в документах НКВД её центрами называют Гродно и Львов [3, лл. 233–236; 4, с. 258]. На базе этой организации во Львове стали создаваться структуры общепольской «Службы звыценьству Польски» – «Звёнзка вальки збройнэй» («Службы за победу Польши» – «Союза вооружённой борьбы»), СЗП-ЗВЗ, вскоре расколовшейся на ЗВЗ-1 и ЗВЗ-2 из-за противоречий в руководстве, возникших после ареста М. Янушайтиса и М. Боруты-Спеховича.

В сентябре 1939 г. во Львове установили между собой контакт комендант Полесской харцерской хоругвы харцмистр А. Хейль, комендант Волынской хоругвы харцмистр Л. Адамцё, харцмистр А. Щецикевич из Львовской хоругвы, харцмистр В. Чернецкий из Познаньской хоругвы и харцмистр В. Слабый. Они приняли решение о необходимости предпринять усилия в направлении объединения всех хоругвий, действующих на советской территории. Через харцмистра Поражиньского это решение поддержала Белостокская хоругва. Во главе её, начиная с середины 1940 г., последовательно стояли харцмистр Г. Петрашевский, подхарцмистр М. Дакович и подхарцмистр Р. Кочаровский (в будущем последний Президент РП в эмиграции, погиб в авиакатастрофе под Смоленском 10 апреля 2010 г.). В начале ноября 1939 г. харцеры стали использовать для своей организации название «Харцерская организация неподлеглосьцёво-войсковая» («Харцерская войсковая организация независимости»). Её руководителем стал В. Слабый, заместителем – Л. Адамцё. В декабре 1939 г. полковник Добровольский доставил из Варшавы В. Слабому приказы о создании «Шарых шеренг» («Серых шеренг») и их подчинении ЗВЗ. С комендантами в Белостоке и Бресте связался харцмистр Поражиньский [5, с. 9, 25]. Белостокская хоругвь «Уль Бялы», «Уль Жубр» и Полесская хоругвь «Уль Блото» организационно подчинялись Львову. Во главе Полесской хоругви стояли В. Ярмулович и Ф. Сюда [6, лл.125-126]. Согласно данным польского исследователя Р. Внука, к ней также принадлежали Э. Янковский, Т. Ендриховский и Ожел, неизвестный по имени работник лесной про-

мышленности из Бреста [2, с. 201]. В показаниях же Ю. Романовского, члена организации «Нова Польска» («Новая Польша»), арестованного НКВД в январе 1940 г., Ожел фигурирует как руководитель этой организации. Ожел якобы имел задание из Львова объединить подпольные организации в Бресте. Кроме «Новой Польски», Романовский назвал ПОВ, «Звёнзэк подхорунжих» («Союз подхорунжих»), организацию «панцерников», организацию железнодорожников и организацию под руководством некого Тубра. Всего в этих организациях было 1400 человек. Филиалом «Новой Польски», согласно советским данным, была организация «Пломень» («Пламя»). Её руководителями были Осипук и Осиньский, которые, по данным польского историка Ч. Холуба, были представителями СЗП-ЗВЗ. Ожел позже был членом команды Полесского округа СЗП-ЗВЗ. На основании этого можно предположить, что вся эта сеть работала в рамках СЗП-ЗВЗ [7, с. 3].

В феврале 1940 г., с опорой на неизвестные на сегодняшний день конспиративные структуры, стал формировать в Бресте филиал Волынского округа СЗП-ЗВЗ адъютант коменданта этого округа, полковника Т. Маевского, псевдонимы «Шмигель», «Май», подпоручик Я. Потапов, он же Е. Брониковский. В Бресте он должен был сориентироваться в возможности создания курьерского пути через Буг и площадки по переброске через границу. Сам «Шмигель» дважды приезжал в Брест. В феврале 1940 г. он посетил Львов и встретился с руководителем ЗВЗ-2 Соколовским и командиром ЗВЗ-1 Жебровским. В результате встречи с комендантом «Харцерской организации неподлеглосцёво-войсковой» харцмистром Л. Адамцё «Шмигель», по всей видимости, получил информацию ещё об одной харцерской группе в Бресте.

В начале марта 1940 г. в Бресте был арестован адъютант коменданта Округа Волынь подпоручик Потапов. Трудно сказать, было ли ему предложено сотрудничество с органами НКВД, но через два дня его отпустили с билетом на поезд до Ровно. Потапов вместо того, чтобы ехать в Ровно, поехал в Кременец и Дубно, предупреждая по дороге вступающих с ним в контакт членов подполья об арестах. Дальнейшая его судьба неизвестна. «Шмигель» был арестован 30 мая 1940 г. Созданная им структура перестала существовать. Согласно советским данным в Бресте, она охватывала свыше 100 человек [2, с. 200].

Многочисленные «провалы» произошли на всей территории Восточного обшара «Шарых шеренг». Они практически до июня 1940 г. парализовали работу организации в западных областях Беларуси. В конце апреля 1941 г. в Поставском районе Вилейской области советские органы безопасности раскрыли молодёжную организацию во главе с Л. Малаховским. Она была филиалом организации, создаваемой представителем из Львова Е. Матусевичем. На основании документов, захваченных у его курьера К. Винцупа, можно предполагать, что это были «Шаре шеренги». В начале 1941 г. филиалы организации существовали в Городце и Кобрине в Брестской области, в Пинске, в Дуниловичском и Поставском районах Вилейской области [8].

Связь с каким-то центром во Львове поддерживал руководитель «Звёнзка вальки о неподлеглосьць Польски» («Союза борьбы за независимость Польши») Я. Липка. Организация действовала в Белостокской области, а её отдельные представители были в Бресте, Барановичах, Луцке, Варшаве, Люблине. Я. Липка был арестован в апреле 1940 г.

Вполне вероятно, что связь со Львовом была и у «Звёнзка польских патриотов» в Лиде. Её руководитель В. Сопотько говорил о том, что во Львове во главе организации стоят профессор гимназии Верхаловский и доктор Яроцкий. В команде ЗВЗ-1 казначеем с конца апреля 1940 – начала мая 1941 г. был З. Яроцкий, псевдоним «Збышек». Возможно, это один и тот же человек. Среди львовских руководителей В. Сопотько называл ещё полковника Румля [9, лл. 69–74].

В силу того, что во Львове действовали не только польские подпольные организации, но и украинские, этот город привлекал пристальное внимание как советских спецслужб, так и немецких. Что касается немецкой разведки, то она в основном пользовалась услугами украинского подполья, а среди польских организаций ей, по всей вероятности, удалось создать или взять под свой контроль «Батальоны смерти стрельцов кресовых». И хоть «Батальоны смерти» действовали, главным образом, на Белосточчине, центр их, согласно данным одного из руководителей организации В. Стемпеня, псевдоним «Чарны», находился во Львове. В феврале 1941 г. НКВД взяло в разработку действовавший в Хиночах около Сарн филиал «Кресовых батальонов смерти» во главе с ксендзом В. Чижевским. Согласно его показаниям, он принял присягу во Львове, а центр организации находился в Варшаве. Кто руководил организацией во Львове – неизвестно. На протяжении 1940-1941 гг. некоторые её филиалы были разбиты советскими органами безопасности, некоторые соединились с ЗВЗ, некоторые действовали до прихода немцев. По данным начальника УНКГБ Белостокской области от 13 марта 1941 г., «Батальоны смерти» и ЗВЗ были крупнейшими конспиративными организациями в Белостокской области и насчитывали свыше 5 тыс. человек [10, л. 94].

Действия советских спецслужб по проникновению в структуры польского подполья были более успешными. В январе 1940 г. советские пограничники задержали курьеров из Парижа во Львов братьев Станислава и Юзефа Жимерских. Благодаря их показаниям, сотрудники НКВД выяснили структуру ЗВЗ, основные формы деятельности и внедрили в организацию своих агентов. Арест Жимерских, скорее всего, не был случайностью, поскольку Юзеф ещё до войны был вовлечён братом Михалом в действовавшую в Польше советскую разведывательную сеть.

1 марта 1940 г. сотрудники НКВД задержали руководителя разведки ЗВЗ-2 во Львове Е. Голю. Документы этого ведомства косвенно подтверждают готовность Голи к сотрудничеству с НКВД. В скором времени он был выпущен. Незадолго до ареста Голя послал своих людей, Б. Шумовского и Качеровского, в Белосток. Шумовский вернулся за два дня до ареста Голи и доложил, что организация полковника «Яроша» слабая, а вторая, более крупная, действует в околицах Белостока, но не имеет руководителя [11, с. 825]. Неизвестно, о каких организациях шёл разговор, но в Белостоке с Шумовским и Качеровским через посредничество содержащей явочную квартиру ЗВЗ Станиславы Гяро встречался представитель ЗВЗ из Вилейской области Кожуховский. Правда, С. Гяро говорила, что это было в марте и апреле 1940 г. Главную роль в этой организации играли Амброзяк, Филёнок, Жуковский, Сенковский. В декабре 1940 г. – январе 1941 г. организация была раскрыта НКВД. На 24 января 1941 г. было арестовано 59 человек. Имел ли к этому отношение Голя, сказать трудно [12].

Два других посланца Э. Голи – А. Стоккер и Гойц, выезжали в Гродно. После возвращения Стоккер доложил, что организация в Гродно существует, но сильно ослаблена арестами. Согласно его данным, она насчитывала около 800 человек в городе и около 2000 – в околицах. Через два дня во Львов прибыл участник гродненской организации Ивановский, который убежал от начавшихся в Гродно арестов. Можно предположить, что это был Вацлав Ивановский, псевдонимы «Липский», «Брейк», поветовый комендант и один из организаторов ПОВ в Гродно. Он убежал от ареста в феврале 1940 г. и был объявлен в розыск органами НКВД по делу гродненской ПОВ [13, л. 11].

Весной 1940 г. комендантом ЗВЗ-1 во Львове стал Э. Мателиньский, псевдоним «Корнель». По разным источникам, с января 1940 г. его дважды или даже четырежды арестовывали, но он неизменно выходил на волю. Скорее всего, в НКВД он был завербован. 15 мая 1940 г. премьер и Главнокомандующий генерал Сикорский назначил Э. Мателиньского исполняющим обязанности коменданта Обшара № 3.

Очередной комендант Л. Окулицкий, псевдоним «Мрувка», прибыл во Львов 3 ноября 1940 г., а с 21 на 22 января 1941 г. он был арестован. Л. Окулицкий, после того как вышел из советской тюрьмы, в рапорте от 10 сентября 1941 г. написал, что советскими агентами были Э. Мателиньский, Э. Голя и Б. Зымона, радиостанция «Корнеля» с мая или июня 1940 г. обслуживалась агентами НКВД, В. Зых был сильно подозреваем. А что касается Клётца и Соколовского, то советская разведка знала о них всё, но не трогала. Сотрудники НКВД во время следствия рассказывали ему такие подробности о ЗВЗ и Главной команде в Вацлаве (Варшаве), что там должен был быть кто-то, кто их информировал [14, с. 115].

Львовские события, по всей видимости, имели отношение и к провалам в руководящих структурах польского подполья в западных областях Беларуси. По мнению Главной команды, аресты членов руководящей сети Обшара № 2 были вызваны деятельностью посланника из Львова, некого «Фреда», который якобы с апреля 1940 г. находился в Жендянах [4, с. 112]. Трудно сказать, был ли он представителем ЗВЗ-1 или ЗВЗ-2. В Главной команде его считали посланником «Корнеля». Польский историк Е. Венгерский не исключает, что его послал Э. Голя. Последний в своём рапорте в Главную команду говорил, что «Фред» подчинялся «Корнелю», был якобы даже заместителем коменданта Белостокского округа А. Иглевского и пользовался псевдонимом «Хенрик». В феврале 1941 г. он вернулся во Львов. В Вильно к арестам якобы был причастен другой посланник «Корнеля» – «Лешек», который выступал под фамилией Бараньский [15, с. 13]. В Белостокском округе аресты охватили 400 человек, в Вильно – 100 человек.

Таким образом, на протяжении 1939 –1941 гг. в западных областях Беларуси возник ряд польских конспиративных организаций, инициированных львовским подпольем или поддерживающих с ним связь. Во Львове находился центр общепольской подпольной организации СЗП-ЗВЗ на территории, отошедшей к Советскому Союзу. Эта организация должна была объединить все польские конспиративные формирования, но в самом Львове, в руководстве организации, изза амбиций руководителей и отсутствия доверия между ними произошел раскол и были созданы сразу две структуры – ЗВЗ-1 и ЗВЗ-2. НКВД удалось проникнуть в команду Обшара № 3 «Львов» и удерживать под своим контролем

подпольное руководство советской сферой оккупации СЗП-ЗВЗ. Некоторые деятели львовского подполья были завербованы советскими службами безопасности. Их использовали для проникновения в структуры польского движения сопротивления на всей территории предвоенной Польши, в том числе и в западных областях Беларуси. Однако следует признать, что подробности этого дела требуют дальнейшего исследования, главным образом, с опорой на архивы бывших спецслужб СССР.

Список источников и литературы

1. Grzelak, Cz. Kresy w czerwieniu / Cz. Grzelak. – Warszawa: W-wo Neriton, 1998.
2. Wnuk, R. Polska konspiracja antysowiecka na Kresach Wschodnich II RP w latach 1939–1941 i 1944–1952 / R. Wnuk // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953; pod red. K. Jasiewicza. – Warszawa–Londyn: ISP PAN, 2002.
3. Национальный архив Республики Беларусь (дальше НАРБ). – Ф. 4. – Оп. 21. – Д. 2077.
4. Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939 – 1941. T. 1. – Warszawa – Moskwa, 2001.
5. Szare Szeregi. Harcerze 1939–1945. Materiały-relacje pod red. J. Jabrzemskiego. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
6. НАРБ. – Ф. 4. – Оп. 21. – Д. 2079.
7. Холуб, Ч. История Полесского округа ЗВЗ-АК. Краткий очерк / Ч. Холуб. – Брест, 1993.
8. НАРБ. – Ф. 4. – Оп. 21. – Д. 2081. – Лл. 165–169; – Д. 2429. – Лл. 113,129–132, 140, 161–162; – Д. 2430. – Лл. 76–89, 91–94; – Д. 2431. – Лл. 30–45; – Д. 2432. – Лл. 6–8.
9. НАРБ. – Ф. 4. – Оп. 21. – Д. 2077.
10. Государственный архив общественных организаций Гродненской области. – Ф. 6195. – Оп. 6. – Д. 189.
11. Polskie podziemie 1939–1941. T. 1. Lwów-Kołomyja-Stryj-Złoczów. – W-wa–Kijów, 1998.
12. НАРБ. – Ф. 4. – Оп. 21. – Д. 2081. – Лл. 47–49; – Д. 2428. – Лл. 137–138.
13. Архив Управления внутренних дел Гродненской области. – Ф. 87 «Домбровский райотдел милиции». – Оп. 1. – Д. 4. «Циркуляры по поиску граждан».
14. Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945: w 5 t. T. 1. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1990.
15. Archiwum Akt Nowych, AK- WSS, mf. 2393/1, 203/IX.

Н. Гончаров, А. Гончаров

ПРЕЗИДЕНТСКАЯ РЕСПУБЛИКА: БЕЛОРУССКАЯ МОДЕЛЬ

Нынешняя политическая ситуация в мире дает повод обратиться к проблеме эффективности президентской системы. 143 страны, из них 140 – члены ООН, имеют в своем государственном устройстве институт президентства, который является одним из основных элементов государственной власти в странах с республиканской формой правления [1, с. 126]. Необходимость существования данного института вытекает, прежде всего, из потребности осуществления функций главы государства и подтверждается масштабностью распространения президентства в мире.

Одной из самых молодых президентских республик является – Республика Беларусь. В настоящее время процесс становления этого института в Беларуси практически завершился, и можно говорить уже о сложившейся президентской республике.

Институт президентства в системе государственной власти в Республике Беларусь был впервые закреплен в Конституции Республики Беларусь, принятой на тринадцатой сессии Верховного Совета Республики Беларусь двенадцатого созыва 15 марта 1994 года. Необходимость его введения была обусловлена следующими факторами:

– во-первых, произошли кардинальные изменения в политической системе общества, связанные с ликвидацией командно-административной системы и отказом КПСС от руководящей роли. Советы становились полноправными органами власти. Однако в силу ряда причин (фракционной борьбы, некомпетентности части депутатов) Советы не сумели распорядиться всей полнотой власти в центре и на местах и, главное, не овладели функцией координации действий государственных структур. В результате образовался вакуум власти, возникла потребность в органе, координирующем деятельность всех ветвей государственного устройства;

– во-вторых, усиление и развитие законодательной деятельности ослабило исполнительную власть, что привело к серьезным недостаткам в реализации принимаемых решений. Президент был нужен для ускорения исполнения законов и других государственных решений;

– в-третьих, за многие годы Советской власти произошло искажение принципа коллективного руководства, что привело к безответственности, ошибкам и злоупотреблениям. Появилась необходимость индивидуализировать социальную и политическую ответственность за деятельность на высшем уровне руководства [2, с. 64].

Введение поста Президента в нашей стране было обусловлено и тем обстоятельством, что главой государства может быть либо монарх, либо президент. В силу того, что Беларусь является именно республикой, главой государства стал, естественно, Президент.

К тому же опыт государств, переживших однопартийную систему и близких по территории и численности к Беларуси, показывает, что выход из экономического кризиса наиболее оптимально обеспечивается через сильную президентскую власть, преимуществом которой является быстрое реагирование, принятие и реализация наиболее рациональных решений.

Что же касается парламентарной республики, то в Беларуси она выявила крайне низкую дееспособность. Партийная система находилась и продолжает находиться на начальной стадии формирования. Существуют фактически лишь предпартии с 2-3 известными личностями.

На сильную личность ориентирован и менталитет белорусского народа.

Учреждение президентства в Беларуси открыло новый этап в развитии белорусской государственности и свидетельствовало о восприятии государственно-политических институтов демократических стран. Однако использование опыта западных демократий не привело к осознанию назначения и функций президентства политической элитой и значительной частью общества. Институт президентства в качестве легитимизации политико-правового статуса воспринимался правящей номенклатурой как ведущий государственный орган.

Концепция президентской власти на этом этапе была слабо разработана, а ее введение не привело к коренному изменению всего механизма государ-

ственного управления. Ведущая роль по-прежнему принадлежала Верховному Совету, что свидетельствовало о приверженности принципам социалистической демократии и приводило к смещению баланса сил в пользу законодательного собрания.

Положение усугубила сложная политическая обстановка, возникшая вследствие конкуренции, разгоревшейся между политическими лидерами того времени.

К сожалению, Конституция в большей мере только декларировала принцип разделения властей. Соотношение же полномочий властей было достаточно несбалансированным, не был создан и механизм разрешения противоречий между ними.

10 июля 1994 года первым президентом Республики Беларусь в результате всенародных выборов был избран А. Лукашенко, за которого отдали голоса около 45 % избирателей в 1-м туре, и окончательно свыше 80 % – во – 2-м.

А. Лукашенко стал инициатором конституционной реформы в стране, главной идеей которой было значительное перераспределение полномочий между президентом и парламентом в пользу президента республики и установление сильной президентской власти. Он обратился к народу как высшему источнику государственной власти. Президент выступил инициатором проведения Республиканского референдума по вопросам внесения изменений и дополнений в Конституцию Республики Беларусь.

В результате проведенного в ноябре 1996 года референдума новая редакция конституции была принята, прежний парламент, возглавляемый С. Шарецким, распущен, в стране установлена президентская форма правления.

Главным результатом конституционной реформы 1996 г. стали значительное повышение роли президента в системе органов государственной власти и превращение Беларуси из парламентарно-президентской республики, первую роль в которой ранее играл парламент (а в 1991–1994 гг. Белоруссия была исключительно парламентской республикой), в президентскую республику.

Президентский вариант Конституции, принятый на республиканском референдуме, создал совершенно новую модель государственного устройства Беларуси. Провозглашенный принцип разделения властей трансформировался в принцип взаимодействия законодательной и исполнительной властей под патронажем Президента, при этом роль и значение Парламента в политической жизни отодвинулись на третий план после Президента и Правительства.

Новая редакция Конституции Республики Беларусь 1994 г., принятая на республиканском референдуме 24 ноября 1996 г., изменила объем полномочий Президента и установила, что Президент является Главой государства, гарантом Конституции, прав и свобод человека и гражданина. Президент олицетворяет единство народа, гарантирует реализацию основных направлений внешней и внутренней политики, представляет Республику Беларусь в отношениях с другими государствами и международными организациями, принимает меры по охране суверенитета Республики Беларусь, ее национальной безопасности и территориальной целостности, обеспечивает политическую и экономическую стабильность, преемственность и взаимодействие органов государственной власти, осуществляет посредничество между органами государственной власти [3, с. 20].

Полномочия, которыми Основной Закон наделяет Президента, явно утверждают в Беларуси президентскую разновидность республики.

Формально Президент Республики Беларусь не является главой исполнительной власти (как это следует из анализа предоставленных ему полномочий). Он лишь активно влияет на организацию и деятельность органов исполнительной власти и органов государственного управления в целом. Полномочия Президента в сфере исполнительной власти очень широки. Что касается взаимоотношений с органами исполнительной власти, то и здесь согласно нормам Конституции Беларуси в редакции 1996 г. произошли подвижки в сторону расширения полномочий Президента.

Конституционные положения (статьи 84, 99, 106, 116, 119, 122) лишь подтверждают вывод о том, что возглавляет систему органов исполнительной власти в Республике Беларусь Глава государства – Президент Республики Беларусь.

Президент Республики Беларусь осуществляет государственную власть в качестве Главы государства, возвышаясь над законодательной, исполнительной и судебной ветвями власти. Определяя внутреннюю и внешнюю политику, обеспечивая преемственность и взаимодействие органов государственной власти и осуществляя посредничество между ними (части 1, 2 ст. 79 Конституции), он организационно не входит в систему какой-либо ветви государственной власти. Тем не менее основной удельный вес полномочий и их характер позволяют по материальным, а не формальным критериям отнести его к особым органам исполнительной власти. Президент действует независимо от законодательной и судебной власти и им неподконтролен, так как получает свой мандат непосредственно от народа.

Основной Закон Беларуси возложил на Президента такое количество функций и полномочий в государственном управлении, в организации исполнительной власти, что говорить о верховенстве Правительства Республики Беларусь в осуществлении исполнительной власти можно только с серьезными оговорками, т.е. всегда учитывая роль и полномочия Главы государства.

Институт президентства в Беларуси является ведущим органом государственной власти, а Президент – не только юридическим, но и фактическим лидером белорусского государства, который пользуется огромной поддержкой населения страны. Подтверждением данного тезиса является уверенная победа А.Г. Лукашенко на выборах 2006 года (82,6 %). Сегодня белорусское общество в целом осознает необходимость сильного института президентства, способного объединить все прогрессивные силы общества для построения правового государства и демократического общества.

Чрезмерная концентрация власти в руках любого президента грозит автократией, и для предотвращения подобной ситуации следует использовать систему противовесов и сдержек. В качестве сдержек можно рассматривать полномочия, которые являются совместными с иными органами государственной власти – Палатой представителей и Советом Республики, Советом Министров, т.е. полномочиями совместного ведения.

Полномочия совместного ведения, с одной стороны, подразумевают сотрудничество с Национальным собранием, с другой – систему взаимных сдержек и противовесов в целях недопущения односторонних авторитарных решений.

Статья 1 Конституции определяет статус Республики Беларусь как «унитарного демократического социально-правового государства» [3, с. 4]. В этой

емкой формулировке заключены важнейшие приоритеты Беларуси: национальная солидарность, народовластие, социальная справедливость, верховенство права. Их реализация в Республике Беларусь осуществляется благодаря функционированию эффективной президентской власти, которая выступает главной особенностью белорусской модели развития. Таким образом, в Беларуси Президент фактически задает ритм функционирования другим ветвям власти, их деятельности в сфере власти, политики, управления страной.

Список литературы

1. Арутюнян, А.А. Становление и развитие института президента в мире / А.А. Арутюнян // Проблемы управления. – 2005. – № 3(16). – С. 12–136.

2. Гончаров, А.Н. Эволюция института президентства в Республике Беларусь / А.Н. Гончаров // Правовая система Республики Беларусь: состояние, проблемы и перспективы развития: материалы VIII межвуз. науч. конф. студ., магистр. и аспир. (Гродно, 10 апр. 2008 г.) / ГрГУ им. Я. Купалы; редкол.: О.Н.Шупицкая (отв.ред.) [и др.]. – Гродно: ГрГУ, 2008. – С. 63–65.

3. Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.). – Минск: Амалфея, 2005. – 48 с.

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА (ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ)

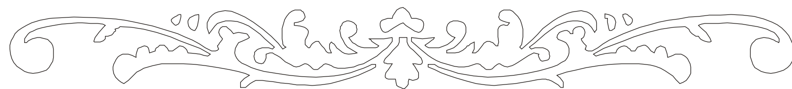

У. Каяла

ВЫТОКІ І СТАНАЎЛЕННЕ БАЕЧНАГА ЖАНРУ Ў ЕЎРАПЕЙСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ: БЕЛАРУСКІ КАНТЭКСТ

Сярод літаратурных жанраў байка займае адно з пачэсных месц. Яе каштоўнасць неаспрэчна. На гэта ўказваў В. Бялінскі: «Заўважу толькі, зрэшты, не я першы, што байка ад таго мела на Русі такі надзвычайны поспех, што нарадзілася не выпадкова, а з прычыны нашага народнага духа, які страшна любіць баечкі і прымяненні» [2, с. 26].

Байкі маюць складаную і шматвяковую гісторыю. Яны ўзніклі з казак пра жывёл пасля працяглай іх трансфармацыі. Першапачаткова вобразы жывёл не заключалі ў сабе алегорыі, да таго ж у казках не было так званай маралі. Гэтыя элементы – алегорыя і мараль – уваходзілі ў казкі пра жывёл паступова. Калі першапачатковы сэнс казак пра жывёл пачаў ужо забывацца, яны сталі прымаць характар казанняў пра жывёл і прыстасоўвацца да таго ці іншага жыццёвага выпадку, каб параўнаннем ці прыкладам лягчэй і наглядней пераканаць чалавека ў маральнай ісціне. Пасля таго, як гэта іншасказальная форма мыслення развілася і замацавалася, казка пра жывёл пачала выкарыстоўвацца і ўспрымацца сімвалічна, а затым і алегарычна. Так узніклі байкі старажытнагрэчаскага пісьменніка Эзопа. Байкі Эзопа – гэта кароткія празаічныя расказы пра жывёл, зусім такія ж, як казкі пра жывёл, але з акрэсленым алегарычным значэннем. У іх учынкі жывёл параўноўваліся з дзеяннямі чалавека і гэтым прыпадабненнем абумоўліваўся павучальны характар ягоных баек. Рымскія пісьменнікі, пачынаючы з Федра, пісалі байкі вершамі. Пры гэтым баечны аповед сам па сабе лічыўся неістотнай, малаважнай часткай твора і толькі падставай для таго, каб выказаць мараль, у якой змяшчалася ўся сутнасць байкі. Менавіта ў ёй, а не ў аповедзе, выражалася мараль байкі і таму нярэдка гэтае павучанне было вельмі доўгім. У такім выглядзе байка існавала працяглы час – да французскага байкапісца Ж. Лафантэна. З яго прыходам у літаратуру байка прыняла зусім іншы характар. У ёй мараль заключалася не толькі ў тым павучанні, якое аўтар прыстасоўваў у канцы ці пачатку аповеду, але і ў самім аповедзе. Зыходзячы з гэтага, байкапісцы сталі лічыць аповед істотнай часткаю байкі і клапаціліся аб яго мастацкай апрацоўцы, жывапіснасці, карціннасці, паэтычнасці, нават не звяртаючыся да дадатковага павучання – байка была зразумелай і без яго, а мараль выцякала сама па сабе з аповеду. Акрамя таго, кола баечнай алегорыі было пашырана ўвядзеннем у байку ў якасці дзеючых асоб неадушаўлёных прадметаў, а калі-нікалі людзей.

Рускія пісьменнікі, творча выкарыстаўшы лепшы вопыт і дасягненні антычных і еўрапейскіх байкапісцаў, стварылі сваю, нацыянальную байку, па змесце і мастацкай форме больш прагрэсіўную, мэтанакіраваную, цесна звязаную з вуснай народнай творчасцю, гісторыяй і жыццём народа. Руская байка, безумоўна, мае сваю даўнюю гісторыю. З часоў з’яўлення яе на Русі і да нашага часу яна відазмянялася і набывала новыя якасці. Істотны ўплыў на станаўленне жанру аказвалі як палітычныя і сацыяльныя фактары, так і талент, а таксама класавы светапогляд, прыналежнасць да таго ці іншага літаратурнага напрамку.

У рускай літаратуры байка як жанр атрымала распаўсюджванне ў XVIII стагоддзі. Пачатак рускай вершаванай байцы паклаў праслаўлены сатырык

А.Д. Кантэмір (1708 – 1744). Ён стварыў першы ўзор сатырычнай байкі. Праўда, форма ягоных шасці баек далёкая ад дасканаласці. Яны напісаны сілабічным вершам, адсутнічае прастата і яснасць аповеду, вобразнасць і меткасць рускай мовы. Вядомы даследчык М. Сцяпанаў сцвярджае, што Кантэмір стаў першым рускім байкапісцам. А такія навукоўцы, як А.І. Бялецкі, А. Квяткоўскі, Р. Таркоўскі лічаць бясспрэчным і абгрунтаваным тэзіс пра тое, што руская байка сфарміравалася ў эмбрыянальным выглядзе яшчэ ў творчасці асветніка-гуманіста Сімяона Полацкага, які сур'ёзна захапіўся алегарычным жанрам яшчэ ў беларускі перыяд свайго жыцця. Несумненна, што ў Маскву паэт «звёз» усе свае задумы і ідэі, дзе паступова іх рэалізаваў. Ён стварыў першыя дыдактычна-павучальныя байкі на аснове Эзопавых, па-новаму інтэрпрэтаваў старадаўні тэкст, даваў уласную трактоўку так званай «вечнай» маралі з пазіцый эстэтыкі барока. Заслуга С. Полацкага заключаецца ў тым, што ён займаўся байкай, калі ў еўрапейскіх краінах узрос попыт на яе, стварыў іх на чвэрць стагоддзя раней першага амстэрдамскага выдання баек Эзопа на рускай мове 1700 года. Толькі амаль праз паўстагоддзя «узаконяць» у мастацтве слова гэты жанр А. Кантэмір, В. Трэдзіякоўскі, М. Ламаносаў, А. Сумарокаў і інш. А затым спатрэбіцца яшчэ звыш стагоддзя на стылістычную апрацоўку баечнага верша, яго зместу і структуры І. Крылову. Творчасць патрыярха рускай нацыянальнай і агульначалавечай культуры адыграе ролю своеасаблівага штуршка для развіцця самабытнай арыгінальнай беларускай байкі, найперш у асобах Ф. Багушэвіча і А. Абуховіча.

Вучэнне пра байку мы знаходзім у рыторыцы паэта і філосафа XVII – XVIII стст. Яна Белабоцкага «Навука пропаведзі». Для вызначэння групы іншасказальных жанраў ён выкарыстоўвае паняцце «параболическая притча», якую лічыць параўнаннем і алегарычным тлумачэннем адной з'явы праз другую. Падобны тэзіс не што іншае, як першая спроба выдатнага беларускага асветніка тэарэтычна абгрунтаваць мастацкі прыём пераносу асноўных уласцівасцей паводзінаў жывёлаў на чалавека на ўласнай глебе: авечка, паводле яго трактоўкі, сімвалізуе лагоднасць і пакорлівасць, бабёр – непадатлівасць, павук – мудрасць, мурашка – працавітасць, паўлін – ганарлівасць і г.д. Такі падыход быў, несумненна, станоўчым укладам Белабоцкага ў працэс зараджэння будучага жанру байкі і грунтаваўся на засваенні і навуковым асэнсаванні вопыту антычных байкапісцаў.

Байкі Эзопа і Федра значна паўплывалі на творчасць беларускага паэта-лацініста, доктара філалогіі Міхаіла Карыцкага. Яго «Казку», перакладзеную з лацінскай мовы Ю. Свіркам і Я. Парэцкім, А. Жлутко справядліва назваў «Байкай». Гэты твор можна параўнаць з байкамі І. Крылова «Воўк на псярні» і М. Танка «Воўк у капкане». Усе тры байкі ўзаемазвязаны паміж сабою агульнай ідэяй і тэматычна, розніца толькі ў адлюстраванні гістарычных падзей у розныя перыяды жыцця народаў свету. Аналіз творчай спадчыны дзеячоў беларускага барока С. Полацкага, Я. Белабоцкага, М. Карыцкага сведчыць, што менавіта яны стаялі ля вытокаў станаўлення баечнага жанру.

Аднак на станаўленне жанру байкі і баечнай творчасці беларускіх пісьменнікаў XIX – XX стст. паўплывала творчасць вялікага рускага байкапісца Івана Крылова і класіка польскай літаратуры Адама Міцкевіча. Цудоўныя беларускамоўныя пераклады гэтых аўтараў, а потым і ўласныя сачыненні беларускіх байкапісцаў узбагацілі беларускую літаратуру новымі вобразамі і тэматыкай, спрыялі развіццю вобразнай беларускай літаратурнай мовы. Цікава і тое, што на станаўленне баечнай творчасці самога І. Крылова і А. Міцкевіча значна паўплыва-

ла творчасць французскага байкапісца Ж. Лафантэна. І.А. Крылоў, як заўважыў яшчэ В.Г. Бялінскі, стварыў арыгінальную рускую байку, мова якой значна пераўзыходзіла першыя рускія байкі А. Кантэміра, В. Трэдзіякоўскага, М. Ламаносава і інш.; падобна Лафантэну выйшаў за межы алегарызму іператварыў яе ў сацыяльную сатыру. Вось чаму за ўзор сваіх многіх твораў Крылоў узяў менавіта гэтага аўтара, хоць не адмаўляў спадчыны Эзопа і Федра. Як вядома, байкапісец адзначаў запазычаныя байкі ў сваіх выданнях зорачкай. Але ўсе яго творы з антычных аўтараў – не сляпое перайманне, а творчая перапрацоўка ранейшых сюжэтаў.

«Калі ж сярод баек Крылова, – адзначае Ф. Пятроўскі, – і ёсць такія, якія можна прыраўнаваць да перакладу, дык гэта адносіцца да тых выпадкаў, калі ён знаходзіў у сваіх крыніцах поўную адпаведнасць асабістым ідэям і задумам» [5, с. 154]. З даўніх часоў у байках пераасэнсоўваюцца агульнавядомыя сюжэты. Але кожны з байкапісцаў уносіць у «вандроўныя» баечныя сюжэты прадыктаваныя сваёй асабістай паэтычнай індывідуальнасцю спецыфічную мастацкую атмасферу і нацыянальны дух, не кажучы аб сацыяльнай маралі, якая лагічна вынікае з усёй сюжэтнай структуры і мастацкай формы байкі. Таму і адрозніваюцца байкі Крылова ад баек Лафантэна. «Творы іх зусім не падобныя да баек Эзопа, хоць і маюць вельмі блізкія сюжэты», – заўважае С. Майхровіч [4, с. 385]. Гэтыя словы ў поўнай ступені адносяцца і да першых беларускіх байкапісцаў. На думку Я. Казекі, у беларускай літаратуры ўжо даўно склалася пэўная баечная традыцыя, хоць і не такая даўняя і багатая, як баечная традыцыя ў рускай літаратуры. Беларускімі байкапісцамі ў гэты час напісана, сапраўды, няшмат баек, але яны ўпершыню ў беларускай літаратуры шырока выкарысталі магчымасці гэтага жанру для сатырычнага выкрыцця грамадскіх з'яў [3, с. 3].

Вядомы рускі байкапісец, па трапнаму азначэнню В.Г. Бялінскага, «узвёў у нас байку да крайняй мяжы дасканаласці» і яшчэ пры жыцці быў перакладзены на 10 моваў: украінскую, нямецкую, англійскую і іншыя. Аднак, заўважае Бялінскі, «байкі Крылова нельга перакладаць ні на адну замежную мову, іх можна толькі перапрацоўваць... але тады што ж будзе ў іх добрага?» [1, с. 574].

Нельга не пагадзіцца з думкамі Бялінскага, бо, па-першае, на той час тая ж беларуская паэзія, тым больш – байка, поўнасцю залежала ад фальклорна-паэтычнай стылістыкі. Патрэбна было амаль паўстагоддзя, каб байкі І. Крылова «загаварылі» па-беларуску жывой, выразнай і сакавітай мовай. Сапраўды, на пачатку многія пераклады былі або прыземленай копіяй арыгіналу, або варыянтамі на яго тэмы. Мастацкія пераклады з беражлівымі і ўважлівымі адносінамі да першапачатковага тэксту траплялiся зрэдку.

Калі І. Манкевіч, Ф. Багушэвіч, А. Абховіч, М. Косіч, Б. Друцкі-Падбярэскі, Я. Купала поўнасцю залежалі ад фальклорна-песеннай традыцыі ў пабудове байкі, дык тая традыцыя, якая была працягнута К. Крапівой, М. Клімковічам, М. Лужаніным, А. Якімовічам, В. Таўлаем, Я. Брылём, М. Танкам і іншымі была адзначана не толькі сур'ёзнай зменай формы байкі, але адыходам ад страфічнага верша да баечнага апавядальнага, папаўненнем моўных запасаў з народных крыніц, якімі карыстаўся ў свой час Крылоў.

Нельга не сказаць асобна аб перакладчыцкай дзейнасці К. Крапівы. Яго пераклады вызначаюцца блізкасцю да арыгіналу, перадаюць усе асаблівасці стылю І. Крылова, дыялогі гучаць натуральна, не прымушана, захавана дакладная рыфма і інтанацыйнае багацце, моўныя адценні. Найвышэйшага развіцця ў яго творчасці дасягнула і арыгінальная беларуская байка, у якой паэт выкарыстаў

значны вопыт Ф. Багушэвіча, Я. Купалы, Я. Коласа ў галіне сатыры. Пад ягоным пяром байка набывае глыбока нацыянальныя рысы і назаўсёды замацоўваецца ў народнай свядомасці, пачынае карыстацца вялікай папулярнасцю, знаходзіць прыхільнага чытача ў самых глухіх вёсках, становіцца надзейнай зброяй у барацьбе супраць бюракратызму, палітыканства, невуцтва.

Сучасная беларуская байка ў творчасці Ул. Корбана, Э. Валасевіча, Ц. Карагі, М. Скрыпкі, В. Маеўскага, Н. Гілевіча, У. Правасуда, В. Віткі, В. Жуковіча, А. Вярцінскага і іншых развівалася і развіваецца ў рэчышчы набыткаў прызнанага майстра сатыры К. Крапівы. Акрамя сталых «кроўных» баечнікаў, да жанру байкі звяртаюцца і маладзейшыя, і ўсё ж зрэдку, не так часта, як хацелася б. Ёсць у іх цікавыя знаходкі, але час з'яўлення на літаратурнай арэне новага Крапівы яшчэ, відаць, не прыйшоў. Не сакрэт, што на сучасным этапе перад байкай паўстаў цэлы шэраг праблем, але калі меццы на ўвазе зварот да гэтага жанру маладых паэтаў (напрыклад, А. Зэкава і інш.), дык ёсць пэўная надзея, што перад байкай адкрываюцца больш шырокія перспектывы і надалей.

Спіс літаратуры

1. Белинский, В.Г. Полное собрание сочинений: в 13 т. Т. 12 / В.Г. Белинский. – М.: АН СССР, 1955.
2. Белинский, В.Г. Избранные сочинения / В.Г. Белинский. – М., 1948.
3. Казека, Я. Беларуская байка / Я. Казека. – Мінск: Дзяржвыд. БССР, 1960.
4. Майхровіч, С. Нарысы беларускай літаратуры XIX стагоддзя / С. Майхровіч. – Мінск: Выд-ва Міністэрства асветы БССР, 1957.
5. Петровский, Ф.А. Крылов и античная басня / Ф.А. Петровский // Язык и стиль античных писателей. – Л., 1966.

А. Брусевіч

ЯН КАХАНОЎСКІ Ў БЕЛАРУСКІМ ЛІТАРАТУРНЫМ КАНТЭКСЦЕ

Цягам апошніх дзесяцігоддзяў у нашай краіне, як і па-за яе межамі, назіраецца інтэнсіўнае развіццё самых розных гуманітарных навук, якія займаюцца выяўленнем і вывучэннем міжнацыянальных сувязяў – літаратурных, моўных, культурных і некаторых іншых стасункаў. Аднак, па-ранейшаму застаецца мноства своеасаблівых нерушаў, куды рэдка сягае позірк даследчыка. Не з'яўляецца выключэннем і беларуска-польскі ўчастак еўрапейскай культурнай прасторы. Участак гэты даволі аб'ёмны, паколькі беларусаў і палякаў аб'ядноўвае не толькі геаграфічнае суседства. Менавіта з-за такой аб'ёмнасці з поля зроку навукоўцаў у розныя часы павыпадалі некаторыя вельмі істотныя складнікі літаратурнага працэсу, без якіх немагчыма праўдзіва і цэласна ўзнавіць гісторыю як беларускай, так і польскай літаратуры. Сярод так званых «белых плямаў» згубіўся для беларускай навукі і чытацкай аўдыторыі выбітны польскі творца, адзін са стваральнікаў польскай літаратурнай мовы, паэт-гуманіст Ян Каханоўскі (1530 – 1584). Жыццёвая дарога Каханоўскага ўяўляе сабой складаны, часам нават цярністы, але яскравы, шырокі шлях творцы эпохі Адраджэння. Напачатку была вучоба, якая працякала ў лепшых тагачасных універсітэтах: Кракаўскім, Кралявецкім, Падуанскім. Потым была служба – яго, чалавека таленавітага і з бліску-

чай адукацыяй, запрашалі да сябе як магнаты, так і каралеўскія асобы (Ян Каханоўскі з'яўляўся між іншым адным з сакратароў Зыгмунта II Аўгуста). Але служба пры дварах палітычнай эліты Рэчы Паспалітай зусім не азначала, што Каханоўскі быў прыдворным паэтам. У тыя далёкія часы, зрэшты, падобны тытул не лічыўся нечым ганебным. Ян Каханоўскі выбраў творчую свабоду, і калі нават з-пад яго пяра выходзілі вершы, прысвечаныя знатным, уплывовым асобам (напрыклад, Мікалаю Радзівілу Чорнаму, яго жонцы Эльжбеце, Крыштофу Радзівілу), гэта была добрая воля аўтара. Калі ж паэту нешта не падабалася, не задавальнялі нейкія грамадска-палітычныя працэсы ў краіне, ён адкрыта казаў пра гэта. Сведчаннем грамадзянскай мужнасці Каханоўскага-паэта сталі паэмы «Згода» і «Сатыр, або Дзікі Муж», у якіх пісьменнік асуджае як знешнюю, так і ўнутраную палітыку Рэчы Паспалітай, няўдала абраныя шляхі развіцця грамадскай супольнасці.

Гаворачы пра паэзію Каханоўскага, нельга не звярнуць увагу на білінгвізм творцы: другой мовай, якой бліскуча карыстаўся Ян з Чарналесся, стала лацінская. І гэта было натуральнай з'явай, паколькі лацінская мова ў той час выконвала функцыю мовы агульнаеўрапейскай – яе разумеў кожны адукаваны чалавек. А менавіта да такой аўдыторыі звяртаўся перадусім паэт. Пісаць лацінскай мовай, такім чынам, было вельмі практычна – яна давала шанс быць пачутым. У той час як зварот да мовы народнай звужаў магчымасці творцы, аднак даваў той жа шанс самой мове ўзняцца да ўзроўню літаратурнай. Дарэчы, беларускае літаратурнае двумоўе, асабліва ў XIX стагоддзі, працавала па той самай схеме.

Творчасць Яна Каханоўскага можна разглядаць і ў так званым «беларускім» культурным і літаратурным кантэксце, па колькі яшчэ пры жыцці пісьменніка яго паэзія была вядомай на землях Беларусі. Цікавасць для айчыннага літаратуразнаўства можа мець, напрыклад, песня «Узяцце Полацка», альбо вершы, прысвечаныя згаданым беларускім магнатам. Акрамя таго вядома, што спадчына Яна Каханоўскага мела ўплыў на творчасць некаторых польскіх літаратараў, якія паходзяць з Беларусі. Сярод іх можна назваць ураджэнца Віцебска, паэта, драматурга і перакладчыка, прадстаўніка сентыменталізму – Францішка Князьніна. Па словах Уладзіміра Мархеля, вядомага даследчыка польска-беларускіх літаратурных стасункаў, «рознабаковую сувязь з ідэалізаваным вобразам Каханоўскага, з яго вершаванай спадчынай выявіла польскамоўная творчасць ураджэнца Віцебшчыны, малавядомага ў пачатку XIX ст. паэта Юзафа Маралёўскага» [4, с. 99]. Зрэшты, любыя іншыя творы Каханоўскага, нават якія напрамую, здаецца, не звязаныя з «беларускай рэальнасцю», могуць аб'ектыўна стацца полем для цікавых навуковых пошукаў. Для гэтага ёсць усе падставы. Па-першае, гэта было б сапраўды нечым новым, паколькі яшчэ ніхто ў беларускім літаратуразнаўстве грунтоўна не даследваў спадчыну Яна з Чарналесся. Па-другое, такое даследванне было б вельмі актуальным, асабліва ў святле сённяшніх агульнаеўрапейскіх інтэграцыйных працэсаў. У сувязі з гэтым хацелася б узнавіць кароткую гісторыю ўспрыняцця намі і нашымі суседзямі знакамітых асобаў. Такіх, напрыклад, як Адам Міцкевіч. Яшчэ пазаўчора паэт належыў толькі палякам, а яго землякі нагадвалі апостала Пятра ў ноч, калі схапілі Хрыста; яшчэ ўчора за аўтара неўміручых «Дзядоў» з палякамі біліся беларусы і літоўцы, а ўжо сёння ўсе – і палякі, і беларусы, і літоўцы нарэшце зразумелі: такія знакавыя фігуры, як Ян Каханоўскі, Адам Міцкевіч альбо Чэслаў Мілаш павінны не раз'ядноўваць, а аб'ядноўваць, і не толькі суседнія краіны і народы, з якімі быў звязаны іх

лёс, але ўвесь свет. Хіба дрэнна каму ад таго, што Міцкевіча зрабілі «сваім» кітайцы, пераклаўшы на сваю мову «Пана Тадэвуша»? Ці постаць Мілаша здрабнела пасля прысуджэння Нобелеўскай прэміі, якая аўтаматычна робіць яе лаўрэата здабыткам усяго свету?!

Асоба Яна Каханоўскага, думаецца, ня менш значная за асобу Адама Міцкевіча, альбо таго ж Чэслава Мілаша. З Міцкевіча бярэ свой адлік літаратура польскага рамантызму, ды і па вялікаму рахунку, рамантычная літаратура Беларусі. Паэзія і эсэістыка Мілаша акумулявала ў сабе ўсе парадоксы, увесь хаос і трагізм, усю гісторыю XX стагоддзя. Але гэта Ян Каханоўскі стаіць ля вытокаў стварэння самой літаратурнай мовы, той мовы, на якой будзе пісаць і вялікі рамантык Адам Міцкевіч, і Нобелеўскі лаўрэат Чэслаў Мілаш. Гэта яго, Яна Каханоўскага, дэмакратызм і гуманістычныя ідэалы паслужаць філасофска-эстэтычнай асновай для наступных пакаленняў пісьменнікаў – у XVII, XVIII, XIX, нават у XX стагоддзях. Пры чым «геаграфія» такога ўплыву не абмяжоўваецца толькі Польшчай. Дарэчы, і сам Каханоўскі, як вядома, не варыўся выключна ў польскім катле, бо гэта не было ў духу той эпохі. Яну Каханоўскаму Польшча абавязана сваёй далучанасці да еўрапейскага літаратурнага і культурнага кантэксту. Нават не столькі далучанасці, колькі пэўнаму ўзаемапранікненню, бо праз лацінскамоўныя творы паэта ў Заходнюю Еўропу пранікала «польскасць», а праз яго польскамоўныя вершы адбывалася насычэнне польскага, а следам і беларускага «культурнага поля» так званай «заходнееўрапейскасцю». Тут маюцца на ўвазе традыцыі антычнай літаратуры, філасофіі і міфалогіі, традыцыі італьянскай рэнесанснай літаратуры, а таксама шэраг іншых заходнееўрапейскіх традыцый.

Акрамя згаданых рэаліяў, якія праз Каханоўскага і іншых польскіх паэтаў пранікалі ў беларускае культурнае і літаратурнае асяроддзе, нельга не сказаць пра саму сістэму вершаскладання, якая таксама была запазычана ад палякаў, у тым ліку і ад Яна з Чарналесся. Упершыню ў айчынным літаратуразнаўстве пра гэта адкрыта сказаў даследчык і паэт Іван Ралько ў кнізе «Беларускі верш. Старонкі гісторыі і тэорыі»: «У той час, калі польская паэзія вызначалася досыць значнай культурай верша, у суседніх усходнеславянскіх народаў вершаскладанне, па сутнасці, толькі зараджалася. Таму няма нічога дзіўнага, што сілабічная сістэма польскага вершаскладання была ўзята напачатку суседнімі ўсходнеславянскімі паэтамі (беларускімі, украінскімі, а затым і рускімі праз С. Полацкага) у якасці адзінамагчымай паэтычнай формы» [6, с. 29]. Дарэчы, у сваёй працы, прысвечанай гісторыі беларускага вершаскладання, Іван Ралько вельмі слушна аддае перавагу Яну Каханоўскаму, як найбольш уплывоваму сярод шэрагу прадстаўнікоў польскай літаратуры. Вось што, напрыклад, піша даследчык, разглядаючы творчасць Сімяона Полацкага: «Веданне польскай мовы давала магчымасць паэту азнаёміцца з лепшымі здабыткамі, якія мела польская паэзія. А мела яна тады ўжо нямала, а менавіта – Яна Каханоўскага. Паэзія Каханоўскага была добра-добра вядома маладому Сімяону Полацкаму і не магла не аказаць на яго раннюю творчасць значнага ўплыву» [6, с. 37]. Праўда, ужо праз чатыры гады ў чарговай працы, прысвечанай гісторыі беларускай паэзіі, доктар філалагічных навук Мікалай Грынчык у кнізе «Шляхі беларускага вершаскладання» называе меркаванне Івана Ралько «занадта катэгарычным» [1, с. 56], маўляў, той перабольшвае з уплывам Каханоўскага на паэзію Полацкага. Усю аргументацыю на гэты конт Грынчык таксама даволі катэгарычна прызнае непераканаўчай. А вось калі гаворка зашла аб польскамоўнай творчасці Сімяона Полацкага, то тут уплыў

Яна Каханоўскага на беларускага аўтара прызнае ўжо і Мікалай Грынчык: «Як вядома, 13-, 11-складовік з’яўляецца найбольш распрацаванай сілабічнай формай у Каханоўскага. Уплыў апошняга адчуваецца асбліва ў вершах Полацкага на польскай мове» [1, с. 67]. Цікава вось яшчэ што: баючыся перабольшыць уплыў Яна Каханоўскага на Сімяона Полацкага, даследчык, між тым, не прамінае сказаць пра ўплыў апошняга на творчасць польскамоўных пісьменнікаў XIX стагоддзя – Яна Баршчэўскага, Яна Чачота і Аляксандра Рыпінскага. Праўда і тут Грынчык асцярожнічае: «важна падкрэсліць, што паміж Полацкім і яго пазнейшымі паслядоўнікамі не існавала прамой літаратурна-эстэтычнай сувязі, не было прамога і пратаптанага шляху» [1, с. 73]. Думаецца, такая літаратурна-эстэтычная сувязь якраз існавала. І менавіта асоба Яна Каханоўскага робіць гэтую сувязь цэльнай, рэальнай, а не ўяўнай, гіпатэтычнай. Што ж тычыцца «непераканаўчай аргументацыі» Івана Ралько, то яна заключалася, як сцвярджаў Мікалай Грынчык, у параўнанні «Псалтыра Давідавага» Яна Каханоўскага і «Псалтыра» у перакладзе Сімяона Полацкага. На думку Грынчыка, тут не можа ісці рэчы аб нейкім уплыве, паколькі і ў адным, і ў другім выпадку «гэта пераклад, які сам сабою абумоўлівае стылістычную блізасць» [1, с. 57]. З такім меркаваннем можна пагадзіцца толькі часткова. Канешне, два пераклада аднаго і таго ж твора ў ідэале павінны мець тую стылістычную блізкасць, пра якую гаворыць Мікалай Грынчык, бо яна дыктуецца самім арыгіналам. Але гэта ў ідэале. Нельга забываць, што мастацкі пераклад «мае канкрэтна-гістарычны характар: перакладчык выступае і як творчая індывідуальнасць, і як прадстаўнік пэўнага часу, краіны, грамадскага асяроддзя» [5, с. 276]. Іншымі словамі, ёсць шэраг фактараў, якія ўплываюць на пераклад, а значыць могуць уплываць і на стыль перакладнога твора. У выніку пераклады аднаго і таго ж тэксту, зробленыя ў розныя гістарычныя эпохі, у розных краінах, могуць істотна адрозніваცца, у тым ліку і ў стылістычным плане. Такім чынам, тэарэтычна, калі б Сімяон Полацкі не быў знаёмы з «Псалтыром» Яна Каханоўскага, яго пераклад мог бы даволі істотна адрозніваცца ад польскамоўнага варыянту. Аднак істотных адрозненняў, у тым ліку, адрозненняў стылістычных, як заўважылі многія даследчыкі, няма. Зрэшты, Полацкі і сам згадвае, што перад тым, як распачаць працу над перакладам «Псалтыра», ён знаёміўся з плёнам падобнай працы свайго старэйшага брата па пяру: «Видех и на приискрнем нашему славенскому языку диалекте польском книги печатныя, Псалтир стихотворно преложенную содержащыя» [цыт. па: 3, с. 54]. На гэты факт як раз звяртае ўвагу Адам Мальдзіс, які таксама як і Іван Ралько, лічыць, што «свой пераклад "Псалтыри рифмотворной" Сімяон зрабіў пад уплывам польскага "Псалтыра" Яна Каханоўскага» [3, с. 54]. Пра значны ўплыў паэзіі Каханоўскага на творчую свядомасць Полацкага не прамінуў сказаць і Ўладзімір Мархель: «Адчувальны ўплыў польскага паэта зведаў Сімяон Полацкі, асабліва ў ранні, беларускі, перыяд сваёй творчасці. У вершах на старабеларускай, польскай і лацінскай мовах, у тэатралізаваным двухмоўным (польска-беларускім) дыялогу «Вирши в Великий Пяток при выносе плащаницы» Сімяон творча дастасоўваў польскую сілабіку да ўсходнеславянскай паэзіі і разам з тым нерашуча, хоць і ўслед за прыкладам майстэрскага выкарыстання Каханоўскім багацця гутарковай лексікі, ажыўляў інтанацыю сваіх твораў сродкамі народнай мовы» [4, с. 98]. Дарэчы, артыкул Мархеля «Ян Каханоўскі ў Беларусі (XVI – XIX стст.)», у якім даследчык упершыню звярнуў увагу на неапраўданае забыццё нашым літаратуразнаўствам польскага пісьменніка, застаец-

ца пакуль свайго рода апошняй спробай далучыць яго постаць да беларускага літаратурнага кантэксту. Пасля выхаду ў 1985 годзе згаданага артыкула, постаць Яна Каханоўскага ў айчынным літаратуразнаўстве ўсплывае вельмі рэдка. Вялікай рэдкасцю з’яўляюцца і пераклады твораў паэта на беларускую мову. Некалькі асобных вершаў пераклаў усё той жа Уладзімір Мархель. І зусім нядаўна, літаральна на прыканцы верасня гэтага года, беластоцкі часопіс «Тэрмапілы», які выходзіць пад рэдакцыяй паэта, прафесара Яна Чыквіна, апублікаваў беларускі пераклад «Трэнаў» Яна Каханоўскага (пераклад Анатоля Брусевіча) [2, с. 285–303]. Дарэчы, менавіта гэты вершаваны цыкл большасцю даследчыкаў спадчыны Каханоўскага прызнаецца вяршыняй творчасці паэта. У 19 элегіях, напісаных на заўчасную смерць дачкі Уршулі, паэтычны талент Яна Каханоўскага праявіўся найбольш шматгранна. Аўтар «Трэнаў» паказаў сябе і як чуйны лірык, і як тонкі псіхолаг, і як глыбокі філосаф. Здзіўляюць «Трэны» і неверагодна шырокім культурным кантэкстам, які ўключае ў сябе філасофію, мастацтва і міфалогію антычнасці, еўрапейскую літаратурную і грамадскую думку эпохі Сярэднявечча і Рэнесансу.

Няма сумневу ў тым, што паэтычная стыхія «Трэнаў», а таксама другіх твораў польскага класіка захопіць беларускага чытача, а постаць Яна Каханоўскага будзе неўзабаве разглядацца новай плеядай беларускіх вучоных у літаратурным кантэксце і нашай краіны.

Спіс літаратуры

1. Грынчык, М.М. Шляхі беларускага вершаскладання / М.М. Грынчык. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1973. – 264 с.
2. Каханоўскі, Я. Трэны / Я. Каханоўскі // Тэрмапілы. – 2010. – № 14. – С. 285–303.
3. Мальдзіс, А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый / А.І. Мальдзіс. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 352 с.
4. Мархель, У.І. Ян Каханоўскі ў Беларусі (XVI – XIX стст.) / У.І. Мархель // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1985. – № 3. – С. 97 – 101.
5. Рагойша, В.П. Пераклад мастацкі / В.П. Рагойша // Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. – Мінск, 2001. – Т. 12. – С. 276–277.
6. Ралько, І.Д. Беларускі верш. Старонкі гісторыі і тэорыі / І.Д. Ралько. – Мінск: Вышэйшая школа, 1969. – 232 с.

Д. Лебядзевіч

ПОЛЬСКАМОЎНАЯ ТВОРЧАСЦЬ ЯНА ЧАЧОТА Ў КАНТЭКСЦЕ АНТЫЧНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Пачнём з няўвязак і спрэчных момантаў пра тое, што творчая спадчына Яна Чачота парой ацэньваецца і каменціруецца некаторымі польскімі літаратуразнаўцамі без асаблівай прыхільнасці. Так, у адной з польскіх літаратурных энцыклапедый чытаем, што паэзія Яна Чачота «пасрэдная, сабраны фальклорны матэрыял, пераказаны пераважна ў вольных перакладах на польскую мову, не мае навуковай вартасці, значэнне Чачота заключаецца ў тым, якую ролю адыграў ён у фарміраванні рамантычнай народнасці...» [1, s. 163]. Такая ацэнка твор-

часці Яна Чачота спалучана з відавочнай недасведчанасцю і некарэктнасцю некаторых польскіх даследчыкаў.

А вось аўтар манаграфіі «З Міцкевічам пад руку, альбо Жыццё і творчасць Яна Чачота» Станіслаў Свірка падае больш станоўчую і абачлівую ацэнку, калі гаворыць: «Найсардэчнейшы сябра Адама Міцкевіча яшчэ са школьнай лавы і адзін з найчыннейшых філаматаў, палымяны польскі патрыёт, але і нястомны абаронца беларускага люду, пасрэдны паэт, але надзвычай заслужаны фальклярыст свайго часу – сёння Чачот як паэт малавядомы, а то і забыты. Паэтычная спадчына Чачота, толькі невялікая частка якой друкавалася ў даўніх, сёння ўжо маладаступных часопісах, застаецца да гэтага часу ў моцна распыленых рукапісах і чакае хоць бы выбранага выдання» [2, с. 7].

Дарэчы, сама згаданая кніга, безумоўна, вартая самага прыхільнага слова.

Нямала новага, прытым цікавага і слушнага, здолеў сказаць пра Яна Чачота вядомы беларускі пісьменнік Кастусь Цвірка, які на працягу многіх гадоў даследаваў яго спадчыну, шукаў архіўныя звесткі, якія б змаглі больш праліць святла на гэтую значную асобу ў нашай культуры і гісторыі.

Увогуле значэнне творчасці гэтай адметнай зоркі цяжка перааацаніць. Ян Чачот стаўся як досвітак новай беларускай літаратуры, яе першых крокаў, прадвесцем нашага нацыянальнага Адраджэння. Як адзначае Кастусь Цвірка, «ён быў сапраўды пуцяводнай зоркай многіх пакаленняў беларускіх пісьменнікаў, яркім прыкладам самаадданага служэння свайму народу» [3, с. 5]. Гэтая думка даследчыка творчасці аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры з’яўляецца вельмі важнай у многіх адносінах і найперш выступае тут, як арыенцір і метадалагічны падыход у ацэнцы паэтычнай спадчыны Яна Чачота як паэта, драматурга, фалькларыста, перакладчыка, прадстаўніка беларуска-польскай інтэлігенцыі, прыхільніка краёвага менталітэту.

Па словах вышэйзгаданага польскага вучонага Станіслава Свіркі, Ян Чачот быў «філамацкім маяком», які знаходзіўся на віленскіх ростанях класіцызму і рамантызму, таму, відаць, невыпадкова ў творчасці гэтага паэта яскрава прасочваюцца водгукі антычнай літаратуры і культуры. Знаёмства Яна Чачота з антычнай культурай пачалося яшчэ са школьных гадоў, у дамініканскай школе ў Наваградку і пазней у Віленскім універсітэце, дзе выкладанне вялося на польскай, французскай і лацінскай мовах. Напэўна, з гэтых часоў у яго засталіся яскравыя ўяўленні аб Гамеры, Арыёне, Піндары, Гарацыі, Цыцэроне і інш, якіх ён успамінае ў сваіх творах розных жанраў, у шматлікіх пісьмах да сяброў, да знаёмых і блізкіх, да тагачасных дзеячоў культуры.

Падобнымі вобразамі насычаны і іншыя творы Яна Чачота, дзе ў якасці недасягальнага ўзору для пераймання ён згадвае грэчаскіх і рымскіх паэтаў. Упамінаючы імёны з антычнай літаратуры, аўтар асабліва цёпла ставіцца да Гамера, Анакрыёна, Арыёна. Так, паэтам была напісана балада «Арыён», якая, на жаль, не захавалася.

Далейшае пашырэнне прыкметаў антычнасці ў творчасці Яна Чачота назіраецца ў творах, якія былі напісаны па-польску. Менавіта ў іх антычныя матывы і вобразы праявіліся больш глыбока і актыўна. Аднак, як сцвярджае Кастусь Цвірка: «Усе творы Яна Чачота – сапраўды беларускія. І не толькі тыя, што напісаны на беларускай мове, але і польскамоўныя. Беларускія і сваім пафасам, і тымі праблемамі, якія вырашае ў іх паэт, і выключна мясцовым матэрыялам, вельмі добра вядомым аўтару. Яны самі па сабе яскрава гавораць нам, што Ян

Чачот – сапраўды беларускі нацыянальны паэт...» [4, с. 22]. Гэта правільныя і справядлівыя словы. Ян Чачот пісаў па-польску, ды быў беларусам па мысленню, духоўнасці.

З польскамоўных твораў на антычныя тэмы трэба назваць лірычную сцэнку «Сафо», паэму «Тыртэй» і вадэвіль у двух актах «Апалон на калядаванні».

Лірычную сцэнку (абразок) «Сафо» Ян Чачот напісаў у форме маналогу. Тэмай твора з’яўляецца жыццё-легенда вядомай старажытнагрэчаскай паэткі Сапфо. Адна з легенд яе жыцця апавядае, што нібыта ў канцы жыцця Сапфо закахалася ў маладога чалавека Фаона, але з-за кахання без узаемнасці яна кінулася са скалы ў мора. Мабыць, гэтая легенда і паслужыла асновай для напісання Чачотава твора.

Ян Чачот паказвае старажытнагрэчаскую паэтку на вяршыні скалы Леўкатэ ў святле заходзячага сонца, перад самым палётам у мора. Увесь трагізм Сапфо перанесены ў сферу псіхікі, у свет яе апошніх думак і пачуццяў. Пачуцці паэткі моцныя, гарачыя, апантаныя. Каханне, на думку Сапфо, нясе чалавеку адначасова і гора і радасць. Эрас у паэтэсы салодка-горкі, для яе каханне – гэта пакута, страшэнная і лютая стыхія:

O bóstwo bez litości, nazwane miłością,
Złością cię samą zwać należy, złością;
Władasz i nie znasz, jakiem prawem władać!
Pocóż się w serca niegodziwie wkradać?
Pocóż okrutnie jedno sięgać płochym razem,
A drugie czynić dlań kamiennym głazem? [3, с. 33]

Адказам на гэтыя пытанні і быў скок няшчаснай закаханай у марскую бездань са скалы.

У снежні 1819 года Ян Чачот напісаў да дня нараджэння Адама Міцкевіча паэму «Тыртэй», у якой параўноўвае будучага вялікага паэта са спартанскім паэтам другой паловы VII ст. да н.э. Тыртэем. З яго імем звязана легенда аб тым, як Афіны ў адказ на просьбу спартанцаў аб ваеннай дапамозе ў насмешку прыслалі ім замест палкаводца кульгавага школьнага настаўніка Тыртэя, які, аднак, сваімі элегіямі так натхніў спартанцаў, што тыя перамаглі сваіх ворагаў месенцаў.

Паэма «Тыртэй» складаецца з шасці частак. Пяць першых з іх паэт прысвячае спартанскаму герою Тыртэю, а апошнюю, шостую, Адаму Міцкевічу, у ім ён і бачыць польскага Тыртэя.

У першай частцы паказваецца лагер спартанскіх войскаў пасля незавершанай бітвы з месенцамі: правадыр Тыртэй склікае атрады на вайсковую нараду, а прароку загадвае прадказаць, які лёс іх чакае. Наступная частка паэмы – гэта ваенная песня Тыртэя, які пад гукі цытары заклікае спартанскіх вояў да далейшай барацьбы з ворагамі, да поўнай перамогі.

Але прарок паведамляе пра волю багоў, якія патрабуюць закончыць усё мірам. Прадказанне аказалася спрыяльным для спартанцаў. Вайна стаміла воінаў, і яны як найхутчэй хочуць вярнуцца да сваіх сем’яў. Адзін толькі Тыртэй добра разумее, што вораг канчаткова яшчэ не разгромлены і можа зноў пагражаць яго Айчыне. Не зважаючы на волю багоў, ён імкнецца схіліць спартанцаў да новай бітвы і пад гукі цытары зноў пачынае сваю баявую песню.

У чацвёртай песні паэмы ён расказвае рыцарам пра ўсе выгоды сямейнага жыцця ў мірны час, але адначасова даказвае, што такі шчаслівы мір можна здабыць толькі цаною поўнай перамогі:

Kto z was mąż jeszcze,
Kto ojczyzny, kto sławy praw nie chce przekroczyć,
Niech idzie za Tyrtejem krwawe bitwy toczyć [5, c. 88].

Закончыўшы песню, Тыртэй кідае цытару, хапае меч і першы ідзе на ворага. Следам за ім ідуць у бой усе спартанцы і ў грознай бітве перамагаюць месенцаў.

У кампазіцыі паэмы 1–5 песні, якія прысвечаны Тыртэю, уяўляюць сабой як бы своеасаблівую антычную ўверцюру да апошняй 6-й часткі, у якой заключаны ідэйны пафас усяго твора. Тут Ян Чачот, расказаўшы пра адпаведныя падзеі з гісторыі Спарты, непасрэдна пераключаецца на айчынную глебу, віленскую, і выбірае Тыртэем свайго блізкага сябра Адама Міцкевіча, Які павінен паслужыць роднай справе:

Tyrtej mężne Spartańczyki
Do boju pieniem zagrzewał:
Adamie, będziesz w nasze wojowniki
Wdziękiem twej lutni męstwo, stałość wlewał.
Na to cię wielki dar Feba bogaci,
Byś ducha wzbudzał w narodzie,
Nie dawał sercom trwożyć się w przygodzie
I mężnych chwałę uwiecznił braci! [5, c. 90–91]

Апошняя частка паэмы надзвычай важкая і цікавая. Як вядома, філаматы аднадушна прызнавалі Адама Міцкевіча ў сваім асяродку самым таленавітым паэтам, але толькі адзін Чачот прадбачыў далёка наперад, што ён будзе самым вялікім нацыянальным паэтам, змагаром за польскую справу, будучым аўтарам «Конрада Валенрода» і «Дзядоў». У адпаведнай ступені шостая частка паэмы «Тыртэй» з гэтымі творамі вельмі моцна звязана. «Песня Тыртэя, якая заклікае спартанцаў к бою з ворагамі нагадвае сваёй галоўнай думкай «Песню Вайдэлёты» і, магчыма, сталася яе першаўзорам. Трэцяя частка «Дзядоў» паказвае на больш блізкую, канкрэтную сувязь з шостай страфой «Тыртэя»... Але раскрытыя тут сувязі «Тыртэя» з асобнымі фрагментамі важнейшых твораў Міцкевіча не з’яўляюцца, вядома, доказам генетычнай узаемазалежнасці, але сведчаць пра моцнае ўздзеянне паэзіі філаматаў на творчасць Міцкевіча. І ўздзеянне «Тыртэя» на яго паэзію з’яўляецца тым больш праўдападобным, што Чачот напісаў гэты твор менавіта ў гонар Міцкевіча і чытаў яго на імянінах паэта [2, c. 153–154].

У імянінным прысвячэнні Ян Чачот выявіў не толькі глыбокую ўласную павагу да Адама Міцкевіча, але і ўменне пісаць арыгінальныя творы паводле антычных узораў. Трэба думаць, што толькі вельмі грунтоўнае веданне антычнай літаратуры і культуры, а таксама вытанчаны мастацкі густ дазволілі паэту XIX ст. стварыць лірычную сцэнку «Сафо» і паэму «Тыртэй», у якіх ён здолеў «паказаць пагранічны пачуццёвы стан: патрыятычную боль, інтымную экзальтацыю, гераічны запал» [6, c. 63].

Найбольш удалым творам, які цесна звязаны з грэчаскай міфалогіяй, з’яўляецца «Апалон на калядаванні». Гэты твор напісаны ў форме народнай каляднай містэрыі, у падзагалоўку яго Ян Чачот абазначыў як «Вадэвіль у двух актах».

У першым акце мы бачым Апалона і Музаў на плошчы ля ратушы ў Вільні. Яны вядуць з’едлівую, жартоўную размову аб каханні. Музы нагадваюць Апа-

лону пра яго няўдалыя залёты да Дафны, якая, каб не стаць яго каханкай, ператварылася ў лаўр. Затым гутарка пераходзіць у размову аб паэзіі. Эрат скардзіцца на вялікую колькасць рыфмаплётаў і наракае на тое, што знікаюць вялікія таленты. Апалон, падтрымліваючы дыскусію, сцвярджае, што вялікую паэзію твораць вялікія падзеі:

Grumaśnice! alboż to i w dawniejszym czasie
Poetów tak zbierano, jak grzyby po lesie?
Stwórzcie drugą Helenę, drugą spalcie Troję,
To zaraz wam opieję «i męża i zbroję» [7, с. 257].

Другі акт паказвае святкаванне ў філамацкім асяродку імянінаў Адама і Тамаша. З'яўляюцца Апалон, Меркурый і Музы. Усе яны пераапрануты. Апалон выконвае ролю ксяндза. Меркурый – арганіста, Музы – калляднікаў. Апалон вітае філаматаў традыцыйным прывітаннем: «Няхай будзе пахвалёны Езус Хрыстус». Меркурый-арганіст прамаўляе навагоднія пажаданні, якія перасыпаны лацініцай і міфалогіяй.

Перад хорам Музаў выступае Адам Міцкевіч, які спявае сваю песню. Каб паказаць філаматам сваё захапленне іх паэзіяй, Апалон, Меркурый і Музы адкрываюць сябе. Апалон паведамляе, што ён добра ведае паэзію філаматаў і іх шляхетныя намеры. Даведаўшыся пра імяніны Адама і Тамаша, бог мастацтва ўзнагароджвае імяніннікаў вянкамі і прарочыць іх паэзіі вечную славу. Словы Апалона і Музаў акрэсліваюць асноўную мэту Таварыства філаматаў. Тут, відаць, выяўляецца найбольш моцны і найбольш відавочны ўплыў на паэта мастацкай традыцыі антычнасці.

Твор перасыпаны грэчаскай міфалогіяй, рэмінісцэнцыямі польскага і беларускага фальклору, паэтычнымі радкамі саміх філаматаў. Цудоўная кампактная кампазіцыя вадэвіля, выразная вобразная мова персанажаў, поўная гумару і антычнага красамоўства надаюць твору значную літаратурную вартасць і сведчаць, што гэты твор з'яўляецца значным паэтычным дасягненнем Яна Чачота.

Такім чынам, у польскамоўнай творчасці Яна Чачота антычная культура адыграла прынцыпова важную ролю, мела глыбокі эстэтычны сэнс. Антычны паэтычны матэрыял, міфалагічныя вобразы і рэмінісцэнцыі дапамагаюць найбольш поўна і ярка раскрыць жыццёвы ідэал гэтага паэта, спрыяюць найбольш поўнай і яркай перадачы душэўнага настрою Яна Чачота і яго сучаснікаў, выяўляюць пафас тагачаснай эпохі.

Спіс літаратуры

1. Gacowa, H. Jan Czeczot / H. Gacowa // Literatura polska: Przewodnik encyklopedyczny. – Warszawa, 1984. – T. 1.
2. Świrko, S. Z Mickiewiczem pod rękę czyli Życie i twórczość Jana Czeczota / S. Świrko. – Warszawa, 1989. – 326 s.
3. Цвірка, К. Песня з Наваградчыны / К. Цвірка // Чачот, Я. Наваградскі замак / Ян Чачот. – Мінск: Маст. літ., 1989. – С. 5–26.
4. Цвірка, К. Яркая зорка беларускага адраджэння / К. Цвірка // Чачот, Я. Выбраныя творы / Ян Чачот. – Мінск, 1996. – С. 7–22.
5. Poezja Filomatów. – Kraków, 1922. – T. 1.
6. Допарт, Б. Творчасць Яна Чачота ў кантэксце філамацкай паэзіі / Б. Допарт // Матэрыялы канферэнцый. – Кракаў – Мінск. – 1982. – Мінск, 1992. – С. 57–77.
7. Poezja Filomatów. – Kraków, 1922. – T. 2.

В. Еўмянькоў

ПУБЛІЦЫСТЫКА У. СЫРАКОМЛІ: РЭЧ ПАСПАЛІТАЯ ПРАЗ 70 ГОД ПАСЛЯ ДЗЯРЖАЎНАЙ КАТАСТРОФЫ («Podróż swojaka po swojszczyźnie»)

Публіцыстычная спадчына Уладзіслава Сыракомлі (Ludwik Kondratowicz) уключае ў сябе вялікі комплекс тэкстаў, якія да гэтага часу застаюцца па-за ўвагай беларускіх навукоўцаў. На даляглядзе айчыннага літаратуразнаўства (дзякуючы ў асноўным намаганням У. Мархеля) – першая літаратурная спроба У. Сыракомлі, гістарычнае апісанне Нясвіжа, Міра і г.д., вядомая як «Wędrówki po moich niegdyś okolicach» (Вільня, 1853 г.), а таксама манаграфічнае апісанне Мінска, падрыхтаванае для «Teki Wileńskiej» у 1857 г.

У вядомых нам беларускіх манаграфіях толькі згадваюцца «Wycieczki po Litwie – od Trok do Miednik i od Oszmiany do Kowna» (Вільня, 1857 – 1860 гг.), а таксама «Niemen od źródeł do ujścia» (Вільня, 1861 г.). Яшчэ менш звестак пра тэксты, якія датычацца падарожжаў У. Сыракомлі па Ковеншчыне і Познаньшчыне («Podróż swojaka po swojszczyźnie»). Анонс гэтых падарожных нарысаў быў апублікаваны ў 1858 г. на старонках «Gazety Codziennej» (№ 185).

Хутка з'явіўся і сам тэкст з падзагалоўкам «Letnia wycieczka po kraju Władysława Syrokomli» (1858 г., № 286–288). Аднак, па словах У. Каратынскага, апублікавана была толькі 1 частка, «<...> dalszego wszakże ciągu nie ma ani w «Gazecie Codziennej», ani w jej następczyni, «Gazecie Polskiej» [1, s. 26].

Рэдактар «Gazety Polskiej» А. Невяроўскі згадвае, што У. Сыракомля толькі абяцаў даслаць падарожныя нарысы, якія датычыліся Познаньшчыны і нават Галіцыі, але нібыта перашкодзіў гэтым планам дрэнны стан здароўя Вясковага лірніка» [1, s. 27]. Магчыма таксама і тое, што працяг сваіх падарожжаў У. Сыракомля пажадаў аддаць Адаму Кіркору ў «Кур'ер літоўскі». Зрэшты ў «Gazecie Codziennej» была надрукавана толькі тая частка тэксту, якая датычылася прыезду У. Сыракомлі ў Коўна, а падарожжа па Познаньшчыне заставалася па-за ўвагай чытачоў і – як віленскіх, так і варшаўскіх – рэдактараў.

Працяг быў знойдзены толькі пасля смерці беларуска-польскага аўтара ў яго асабістым архіве: «Tak, czy owak, w papierach po Kondratowiczu znalazł się opis pobytu w Poznańskiem, w postaci 40 luźnych kart bez nagłówka i bez jednolitej numeracji, kart różnego kroju i barwy, niekiedy przedartych i często niewiążących się z sobą» [1, s. 28]. У. Каратынскі, на якога мы вышэй спасылаемся, сведчыць, што, магчыма, лістоў у архіве было і больш, але «czy to uległy zatracie, czy też tkwią w zbiorach t. zw. «miłośników», wzięte, jako autograf» [1, s. 28].

Аднак і тое, што ўсё ж засталося ў спадчыне У. Сыракомлі, а потым было падрыхтавана да друку У. Каратынскім, прадстаўляе вялікі інтарэс як з пункту погляду даследавання краёвага / літвінскага феномену ў польскай культуры XIX ст., так і феномену самога У. Сыракомлі як польска-беларускага аўтара.

Пры аналізе «Swojaka» найперш звяртае на сябе ўвагу культурная раздвоенасць аўтара нарысаў. З аднаго боку, у яго свядомасці існуе палітычная Бацькаўшчына – дападзельная Рэч Паспалітая; з другога боку, дамінуе родная Літва. Так, у прадмове да чытача Л. Кандратовіч адзначае: «Pragnąłem poznać naszą

ziemię w jej dawnych granicach, pomodlić się na Wawelu, uczcić groby prymasów w Gnieźnie, napić się goplańskiej wody w Kruszwicy» [1, s. 10]. І ў той жа час, падарожнічаючы па былому Каралеўству, Л. Кандратовіч з сумам згадвае «сціплую, ціхамірную і патрыярхальную Літву», не забываючыся адзначыць тое, што «tu, na polskiej stronie Niemna, wszystko odmienne niż u nas». І нават, піша Сыракомля, «<...> śpiew ptaszka, podobny do słowika, a jednak się różniący tonami, których nie słyszałem na Litwie» [1, s. 73].

Літва, якая пад Мінскам і Навагрудкам, успрымаецца паэтам як родны дом. Параўноўваючы Вялікапольшчу з «Айчынай любай» (якая, як і ў А. Міцкевіча, сімвалізуе Нёман / своеасаблівы літвінскі Іардан), У. Сыракомля адзначае безумоўныя перавагі і ў эканамічным, і ў культурным развіцці тамтэйшых гарадоў і вёсак. Аднак Літва па-ранейшаму не пакідае сэрца паэта, і ён увесь час задаецца пытаннем: «Co tam u nas – na Litwie?».

Замілаванне выключна этнічнай Радзімай у яго свядомасці як бы ўступае ў балючы канфлікт з гістарычным сумленнем «польскага грамадзяніна», які павінен памятаць не толькі пра «малое племя», але і пра ўвесь народ:

Śpiewałem naprzód moją Litwę drogą,
Jej pola, wioski, jej lud uznojony,
Jej ciche dworki, kościołki, cmentarze, <...>
Ale, ziomkowie! zasługa w tem mała,
Bo nasza ziemia nie w Litwie się kończy.
Nasza rodzina przy Dniestrze, przy Wiśle,
Gdzie płynie Warta, gdzie Karpaty dymią... [1, s. XVII].

Адсюль і адна з важных місій У. Сыракомлі – рэвізія межаў былой дзяржавы, а таксама сцверджанне таго, што духоўная Рэспубліка, у адрозненне ад па-літычнай, усё яшчэ існуе і мае перспектыву будучага ўваскрашэння (канцэпцыя «Пілігрыма польскага» А. Міцкевіча). Гэтай місіяй абумоўлена і настойлівае абуджэнне гістарычнай памяці «палякаў» праз «прывязанне» тых або іншых мясцовасцей да славутых у мінулым падзей або дзеячоў. Так, заехаўшы ў Вінногуру, У. Сыракомля згадвае дзедзіча тутэйшых вёсак генерала Дамброўскага, не забываючыся падкрэсліць ролю гэтай асобы ў гісторыі краіны.

У. Сыракомля выступае як бы ў ролі своеасаблівага Калумба, які адкрывае для літвінаў Вялікапольшчу. «Moi bracia Litwini dotąd może nie wiedzą, że Polska od lat niepamiętnych miała swe winnice» [1, s. 86]. Пры гэтым у некаторых выпадках апісанне тых або іншых мясцовасцей прызначана для канкрэтнага адрасата на Радзіме. Напрыклад, падарожнічаючы па Познаньшчыне на цягніку У. Сыракомля заўважае знаёмыя назвы прабягаючых за акном населеных пунктаў: «Minęliśmy Bojanowo, gniazdo rodu Bojanowskich herbu Junosza, gniazdo twojego rodu, zacny mój sąsiedzie Borejkowszczyzny pod Wilnem, kapitanie Janie Bojanowski!» [1, s. 20].

Наогул Познаньшчына пакідае сумнае ўражанне на У. Сыракомлю. Вінавата ў тым гвалтоўнае і, як здаецца, незваротнае анямечванне краю. «Mój Boże! czyż to Poznań?» – задае рытарычнае пытанне падарожны і з іроніяй заўважае: «Nawet jaskółka, co z tamtej strony okna wiła swe gniazdko, zdawało mi się, że szczebiocze po niemiecku...» [1, s. 39].

Адзначым таксама і тое, што «рэвізія» былых рэчпаспалітаўскіх земляў дае, хутчэй, адмоўны вынік. Галоўная выснова падарожжа У. Сыракомлі: дзяржаўная катастрофа, якая адбылася на прыканцы XVIII ст., непазнавальна змяніла аблічча ўсіх рэгіёнаў былой Рэспублікі.

1. Пальшчызна, як кансалідуючае моўнае і культурнае асяроддзе «сармацкіх стагоддзяў», саступіла месца нацыянальным культурам раней «малых» народаў («русінская» пад Мінскам і «ўласна літоўская» культура з-пад Коўна). Так, У. Сыракомля са здзіўленнем адзначае той факт, што на Ковеншчыне «lud tutejszy, jak niemal w całem Augustowskiem, mówi wyłącznie po litewsku; po polsku mało rozumie i nieochoczo mówi tym językiem; gotów nawet udawać nieumiejętność, chociażby go posiadał» [1, s. 25]. Яшчэ горшая сітуацыя ў Вялікапольшчы, якую «акупіравала нямеччына» – ды так, што нават пробашчы каталіцкіх касцёлаў «не ўмеюць па-польску».

2. Знішчаны палітычны інстытут шляхецкага самакіравання. Ад залатых некалі вольнасцей аўгустоўскай эпохі, сведчыць У. Сыракомля, засталіся толькі пакрытыя павуццем памяткі аб сеймах ды анекдоты пра зухаватыя ўчынкі вялікіх і малых паноў: «Opowiadano mi anegdotę, która, jak zwykle anegdota, nie ma daty i szczegółów. Szlachcic Korytnicki, zaskoczony od stronników przeciwnej partii, sześciu braci Swiniarskich, widząc grożące periculum od sześciu szablic, przyparł się do framugi muru i krzyknął: Nie hurmem! nie hurmem! ale po jednemu świnie do koryta» [1, s. 93].

3. Занядбана гістарычная памяць «палякаў» – тая адзіная прастора, якая аб’ядноўвала жыхароў былой Рэчы Паспалітай яшчэ на пачатку XIX ст. Па-першае, амаль ніводны дзедзіч, а таксама пробашч касцёла не распавялі пра гісторыю сваёй зямлі або парафіі (гэта датычыцца, галоўным чынам, Познаньшчыны). Па-другое, апошнія сведкі Рэчы Паспалітай памёрлі якраз у 1840-я – 1850-я гг., а гэта значыць, што «шляхецкая дэмакратыя» засыпана вялікапольскім жвірам гэтак жа, як засыпаны ім і легіянеры Дамброўскага. Па-трэцяе, маладое пакаленне «палякаў» не цікавіцца гісторыяй свайго народа. Лепшае сведчанне таму, гісторыя з ушанаваннем памяці самога генерала Дамброўскага: «Serce mi się ścisnęło na wiadomość, że Dąbrowski na grobie swoim nie tylko pomnika, ale nie ma nawet napisu, że trumna jego znajduje się w sklepie tak wilgotnym i zapowietrzonym, iż, chcąc do niego wejść, należy trzema dniami naprzód go przewietrzać...» [1, s. 78]. Па словах У. Сыракомлі, прыкрую абыякавасць да памяці Дамброўскага адлюстроўвае яго сын, які бавіць час за мяжой і не цікавіцца справамі Бацькаўшчыны (своеасаблівы К. Лятальскі з «Ідыліі» В. Дуніна-Марцінкевіча).

Разам з тым, мэта падарожжаў У. Сыракомлі – не канстатацыя невылечнай хваробы краіны, а пошук лекаў ад яе. У прадмове да першай часткі сваіх падарожжаў ён згадвае: «Jedźmy zwiedzać Wschód i Zachód, nim one do nas koleją żelazną nie przyjadą. Rzucajmy na całe lato nasze sianokosy i żniwa, aż nim Francuz, Anglik, a nade wszystko Niemiec nie przyjadą eksploatować naszych pól i sianożęci, naszych lasów, rud żelaznych i torfowisk i w oczach naszych zbogacać się naszemi bogactwy!» [1, s. 8].

Л. Кандратовіч настойліва прапаноўвае палякам і літвінам спачатку зведаць сваю зямлю (ад Літвы да Карпат), пакінуць захапляцца чужымі культурамі і вярнуцца да свайго народа. Інакш – магчымасць уваскрашэння дзяржаўнай спадчыны Касцюшкі і Дамброўскага будзе страчана назаўжды. Заўважым, што тыя ж самыя лекі прапаноўвалі і іншыя беларуска-польскія аўтары – Ф. Карпінскі («Чынш»), А. Міцкевіч («Пан Тадэвуш»), В. Дунін-Марцінкевіч («Ідылія»).

Такім чынам, ідэалогія вяртання да «свайго» вызначае ідэйны змест падарожных нарысаў У. Сыракомлі. Заўважаючы занядбанасць помнікаў архітэктуры, паняверку грамадзян (як на Літве, так і ў Польшчы), Вясковы лірнік выступае ў ролі палымянага публіцыста, мэта якога – абудзіць суайчыннікаў ад «праклятага сну».

Спіс літаратуры

1. Syrokomla, W. Podróż swojaka po swojszczyźnie / W. Syrokomla. – Warszawa: Warszawska spółka nakładowa, 1914. – 134 s.

Е. Билютенко

ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В РОМАНЕ ЭЛИЗЫ ОЖЕШКО «НАД НЕМАНОМ» (в свете поисков идеала)

Роман «Над Неманом», который Элиза Ожешко назвала «самым большим своим триумфом» [4, с. 2], занимает центральное место в творческом наследии писательницы. Отличающееся высокой художественностью произведение стало опознавательным знаком писательницы. Написанный к двадцать пятой годовщине Январского восстания 1863 года, роман поднимал актуальные проблемы политически несвободного польского общества. Сначала Ожешко хотела озаглавить свой роман как «Мезальянс». Такое заглавие связывалось с очень важными «социальными детерминантами»: проблемой эмансипации женщины, ее социальной роли и положения в семье. Отказавшись позднее от «Мезальянса» в пользу «Над Неманом», Э. Ожешко подчеркнула мотив Немана как универсальный, в большей степени концентрирующий идейно-тематическое богатство произведения. Вместе с тем названные проблемы, неразрывно связанные с идейным замыслом, играют исключительно важную роль в концепции художественной действительности в романе.

Следует помнить, что во второй половине XIX века во главе движения эмансипации женщин в Польше стояла именно Ожешко. Своей предшественницей на этом поприще она считала знаменитую представительницу движения «энтузиасток» Нарцизу Жмиховскую (1812 – 1876) – всесторонне образованную учительницу, писательницу, создательницу одного из лучших романов эпохи романтизма «Язычница» (1846)[1] . Ожешко как личность и как писательница сформировалась в другой эпохе духовной жизни польского общества (в последовавшей за романтизмом эпохе позитивизма) и принадлежит к иной парадигме по-

[1] В 40-х годах XIX века первые польские эмансипантки, так называемые «энтузиастки», объединились вокруг «Пшэглёнду науковэго», издаваемого Ипполитом Скимбровичем. «Энтузиастки» имели не только интеллектуальные и политические амбиции, но пытались также участвовать в формировании общественного мнения. Ожешко и Жмиховская пересеклись во времени, но нет сведений, встречались ли они лично. Жмиховская первой выдвинула программу самореализации женщины, отстаивая ее право на образование и профессиональный труд. Женщина, по мнению Жмиховской, должна была быть готовой к новой роли в обществе и вместе с тем, обладая большей по сравнению с мужчиной экзистенциальной чуткостью, оставаться именно женщиной. Габриэлла (псевдоним Жмиховской) хотела для женщины счастья, осуществления тех ее стремлений, на которые традиционная система воспитания накладывала самые строгие ограничения. Впрочем, согласно этой программе, женщина не должна была вторгаться в области общественной жизни, исконно принадлежавшие мужчинам, – политику, дипломатию, власть и пр.

нимания женственности. Новые концепции и социальные программы, появившиеся после поражения Январского восстания, определяли роль женщины прежде всего в границах такого социального организма, как семья. Данута Марковская утверждает, что ни одна фракция польских эмансипанток – даже самая радикальная – не подвергала сомнению «домашне-семейную» роль женщины. Польские эмансипантки добивались для нее образования и профессиональной подготовки, требовали уважения к ее роли женщины и матери, однако крайний феминизм был им чужд [3, с. 205]. Неприятие социальной революции, страх перед космополитизмом и, прежде всего, политическая ситуация народа в неволе – ограничили круг требований польских эмансипанток и надолго определили характер женского движения в Польше, которое сконцентрировалось больше на теоретических рассуждениях. В публицистике и художественной литературе рассматривались и оценивались различные образцы женского поведения. Поэтому неудивительно, что первыми эмансипантками были женщины-писательницы.

Главной поборницей прав женщин в Польше в первой фазе движения, как уже было сказано, была Э. Ожешко. Обращаясь к социальным взглядам Г. Спенсера и Д.С. Милля, она и в публицистических статьях, и в художественных произведениях писала о месте женщины в обществе: об образовании, о профессиональной деятельности, о роли женщины в семье. Семье польские позитивисты вообще отводили особую роль, поскольку речь шла о несвободном политически обществе, где все иные социальные институты находились под сильным прессингом. Ожешко поднимала проблемы воспитания девушек в ранней статье «Несколько слов о женщине» (1870) и статье «О польской женщине» (1891), написанной для сборника Стантона о женщинах Европы. Писательница обращала внимание на гармоничное, «разумное» воспитание девушек: их подготовку к семейной жизни и к активной роли в жизни общества, путем открытия профессиональных школ для девушек. Программа действия Ожешко концентрировалась главным образом на популяризации идеи профессионального образования и определении роли женщины в семье. Эту программу она мотивирует и пропагандирует в своем литературном творчестве.

В романе «Над Неманом», поднимая проблему женской эмансипации, рассуждая о выборе жизненного пути своих героинь, Э. Ожешко представила галерею различных женских типов. Создавая женские образы, писательница использует традиционную, присущую ее ранним произведениям методику характеристики, предполагающей тесную связь между героем и детерминирующими его факторами: биологическим, а также историческим и социальным, связанными с определенным характером воспитания. Каждая из героинь принадлежит к определенной социальной общности. Аристократки представлены трагическим образом вдовы Анджея Корчинского, замкнувшейся в пассивной памяти о любимом муже-повстанце и воспитавшей сына-космополита. Рядом с ней юная Клотильда – женщина-ребенок, женщина-лиана, неспособная к самостоятельной жизни. Представительницу поместного дворянства Эмилию Корчинскую легко представить адресаткой популярного в Польше в эпоху позитивизма стихотворения Марии Конопницкой «Женщине», иронично названного Гражиной Борковской «антитезой программы эмансипации» [2, с. 152]:

Posłuchaj! Kocham – to nie znaczy wcale:
«Chcę być pieszczoną w twym domu królową,
Chcę iść przez życie drogą kwieciem słaną...

Chcę żyć z twej pracy i z twego potu...
Chcę, byś był moim cieniem, moim echem,
Odpowiedzialnym za mnie niewolnikiem...» [Цит. по: 7, с. 14].

Как и Конопницкая, Ожешко выступает в «Над Неманом» против пропагандированных в популярной литературе эгоистичных и далеких от подлинной жизни ожиданий женщин, стремящихся найти в браке только личную выгоду и удовольствие. Писательница отказывается от традиционного образца поведения, согласно которому женщина изолирована от экономических и социальных проблем и живет в искусственном мире в полной зависимости от мужчины. Эмилия, сделав из своей женственности культ, живет в замкнутом «патогенном» пространстве, переходя с кровати на кушетку и с кушетки на кровать, не видит благородной красоты окружающей ее природы, не знает и не хочет знать, что происходит за пределами ее искусственного мира, редуцированного до двух любимых комнат, уставленных любимыми вещами. Такое поведение Эмилии – результат неправильного воспитания, которое угрожает также ее дочери Леоне.

Особая роль отведена в романе Юстыне Ожельской – главной героине лирического плана, которая, как и Марта, является представительницей обедневшего поместного дворянства. Шляхтянка по происхождению, она находит в себе смелость переступить границы своего сословия и связать свою жизнь с хлеборобом, по сути, мужиком Яном Богатыровичем. Характеризуя эту героиню, Ожешко особенно много внимания уделяет модной в литературе XIX века патогномике. С самого начала романа писательница подчеркивает, что в этой девушке «*довольно высокого роста*» соединились черты барышни из высшего общества и девушки из крестьянской среды. *«Ее черное шерстяное платье, очень скромного, но модного покроя, сшитое, несомненно, искусной рукой, прекрасно подчеркивало стройные линии ее сильной фигуры: она была широка в плечах и тонка в талии. Судя по манере держаться и нежной свежести ее лица, она получила, вероятно, очень тщательное и даже несколько тепличное воспитание. Однако в ее жестах и движениях чувствовалась излишняя резкость и даже какая-то нарочитая грубоватость»*. Юстына «*смело подставляет под жгучие лучи полуденного солнца и голову, обвитую черной косой, и смуглое лицо, на котором выделялись большие серые глаза и алый рот. Все это поражало тем более, что гордая манера держать ничем не прикрытую голову и сдвигать темные брови придавала ей смелый и независимый вид. Вообще эта барышня или деревенская девушка, которой было лет двадцать с небольшим, казалась воплощением женской красоты, здоровой и полной силы, но надменной и угрюмой. В ее молодом и свежем лице не было той ясности, которую придает счастье или покой смирения, хотя сейчас оно сияло тем чисто физическим оживлением, каким наполняет человека, еще не совсем опустошенного жизнью, длительное и свободное общение с природой*» [6, с. 11].

Каждая деталь в этом описании несет смысловую нагрузку, является сигналом. Из того, как уверенно держит голову героиня, как сводит темные брови над серыми глазами, цвет которых говорит о спокойном, уравновешенном характере, следует, что Юстына – девушка гордая (хотя и несколько угрюмая) и смелая. В ее лице всегда читается серьезность и задумчивость. Алые губы, которые в момент волнения бледнеют, свидетельствуют о чувственности, исключающей, однако, несдержанность. Румянец на смуглых щеках, загорелые руки и вся фигура молодой женщины, чаще всего подчеркнуты черным платьем, прекрасно

облегающим ее «*сильный и стройный стан»* [с. 31], свидетельствуют о силе и здоровье. Красота Юстыны, по мнению польского исследователя творчества Ожешко, профессора Юзефа Бахужа, «не журнальная или оранжерейная, блещущая только при определенной температуре и при специальном уходе. Это красота при любой погоде» [1, с. LXXXIII].

Как окажется позднее, ни один из этих сигналов не обманет в романе. Поступки и слова Юстыны подтвердят все достоинства, подчеркнутые Ожешко во внешнем облике героини. Такая писательская практика находилась в русле традиций любовных романов, в которых авторы стремились отразить «следы страданий», «былых страстей» в чертах лица героя. Кроме того, Ожешко была убежденной сторонницей наличия связи между внутренней жизнью героя и его социальной позицией, что, как мы видим, проявляется в создании женских образов в «Над Неманом».

Отсутствие негативных характеристик в образе Юстыны не случайно. Главную героиню лирического плана и ее избранника Яна Богатыровича писательница поведет по стопам героев мифа о Яне и Цецилии – легендарных прародителей Богатыровичей. При этом используется прием параллелизма, подчеркивается сходство социального положения мужчины и женщины: Ян из народа, а Юстына хотя и обедневшая, но все-таки шляхтянка и принадлежит к более высоким социальным слоям. Наднеманская могила XVI века является у Ожешко символом любви мужчины и женщины, любви к земле, символом созидательного труда, символом демократизма – наиболее важных мотивов в идейном звучании романа. Гербовая легенда рода Богатыровичей приобретает в романе статус мифа: могила Яна и Цецилии – это художественно созданный символ архетипа польского народа. Героям лирического плана доверена важнейшая функция – реализовать миф в современности, реактуализировать архетип. Поэтому, как и в представлении Яна и Цецилии, в характеристике Яна и Юстыны полностью отсутствуют отрицательные качества. Герои нравственно и физически совершенны.

Благодаря Яну, Юстына на Могиле повстанцев 1863 года переживет таинство причащения к живительной, возрождающей силе традиции народа, погрузится в неведомые ей до сих пор чувства и мысли. «*Ни разу в жизни не видела она тех молний, которые с подоблачных высот идеалов пронзают души обитателей земли. Ни разу не видала она летящей к небу стрелы героя. Никогда не слыхала она о мужестве, самоотвержении, о добровольной смерти во имя идеи, борьбе, которые не измерялись бы известным количеством моргов земли или счастьем отдельных лиц, а преследовали бы более высокие цели – интересы человечества, народа, идеи»* [с. 196]. Юстына вернется с Могилы возрожденная для новой жизни, дав не произнесенную вслух присягу верности идейному завещанию полегших повстанцев.

Как и героини ранних повестей Ожешко, как и сама писательница, героиня любовной линии «Над Неманом» свое знание о том, что в жизни самое важное, жизненный опыт, получает ценой болезненных ошибок и разочарований. Она просто задыхается в «патогенном» пространстве салона Эмили Корчинской, где царит праздность, разыгрываются флирты и где она чувствует себя как в клетке. Именины Эмилии в начале романа служат претекстом, чтобы показать всю поместную шляхту и аристократию. Над именинным столом перекрещиваются взгляды двух мужчин, пристально смотрящих на Юстыну: тяжелый, хмурый, упрекающий – Зыгмунта, который хочет вернуть любовь красавицы кузины, и

сначала скучающий, затем все более настойчивый, а после дозы морфия и вовсе дерзкий и наглый – Ружица, беспардонные ухаживания которого оскорбляют девушку. Поспешно покидая салонное общество, героиня выходит на символическую полевую тропинку, которая через «ржаной бор» навсегда уводит ее от прежней жизни, от всего, что «мучило, ранило и унижало» [с. 76].

Ожешко настойчиво подчеркивает, что в жизни салона невозможно найти добродетель, любовь и счастье. Среди тех, от кого уходит Юстына, нет счастливых. Но то, что явно отсутствует в дворянском поместье, героиня находит в Богатыровичах – анклаве свободы и нравственного здоровья в романе, где «разделение ролей на женские и мужские выглядит ... совершенно обоснованным. Оно соответствует природе и проверено многими поколениями» [1, с. LXXXIV]. Уход из дворянского поместья в мужицкую хату Анзельма и Яна Богатыровичей не означает у писательницы социальной и тем более нравственной деградации героини. Традиции и обычаи возлагают здесь на женщину не только многочисленные обязанности, но и обеспечивают ей чувство собственного достоинства и безопасности. Здесь нет места салонным куклам, нет и женской дискриминации. Только в Богатыровичах Юстына впервые дышит полной грудью. Поскольку жизнь женщины здесь не связана с борьбой за свои права и не редуцируется до функции декоративной и бесполезной, то и женственность Юстыны раскрывается во всей полноте. Ее жизнь в Корчине, несмотря на хорошее отношение хозяев, сводилась к бесплодному, нудному и пустому существованию, которое разнообразили только унизительные события, связанные с Зыгмунтом. Будущее, предлагаемое ей по неписаному кодексу того общества, к которому она принадлежит по происхождению, – это либо продать себя и выйти замуж за нелюбимого человека, который обеспечит ей достаток и социальное положение, либо остаться старой девой и занять в Корчине место Марты и «стать, как все». Юстына защищается от такой перспективы, от положения, в котором она не может быть сама собой. Скованная и хмурая, она часто напоминает дикарку, которой ее непокорная природа велит быть неуступчивой и бдительной.

Профессор Бахуж пишет: «Уравнивая мужчину и женщину, представляющих околицу Богатыровичи, вправе самим выбирать свою судьбу и жить достойно, Ожешко смелее, чем в других произведениях, представляет в Юстыне женственность как особый род впечатлительности, особое видение мира, определенные женские мечтания и ожидания. Как будто хотела в образе Юстыны воплотить свою собственную – выраженную в корреспонденции со многими людьми – тоску по воплощению в женщине эмансипированной атрибутов идеи «вечной женственности». Характеристики такой женственности складываются в «Над Неманом» в определенную сумму черт и стремлений, традиционных в литературе XIX века, предшествовавшей феминистическим баталиям. В любом случае, идеал женщины в «Над Неманом» не имеет ничего общего с требованиями и манифестами тех феминисток, которые, ссылаясь на Жорж Санд, демонстрировали свою независимость от сложившегося общественного мнения и нарушали социальные табу [см. об этом: 1, с. LXXXVI].

В надеждах Юстыны как женщины, помимо довольно расплывчато представленной в будущем работы, отчетливо прослеживается стремление найти счастье в семье, рядом с сильным, добрым и любящим мужчиной. В такой, «феминистической перспективе» (Бахуж) даны в «Над Неманом» образы героев, претендующих на любовь главной героини, воплощающей идею женственнос-

ти. Реалистически мотивируя выбор девушки, образ ее избранника Ожешко создает на основе принципа контраста. Красивый и добрый, высокий и складный, Ян кажется Юстыне «олицетворением смелости» и «зрелой мужской силы» [с. 83]. Предавший ее Зыгмунт вызывает болезненные воспоминания. Физически слабый наркоман Теофиль Ружиц, «щеголь с болезненным телом и атласными руками» и расстроенными нервами, – смущение и неприязнь. На их фоне Ян Богатырович явно выигрывает. Сам вид его воздействует на психику страдающей девушки как лекарство. Только рядом с Яном всякий раз, когда они остаются вдвоем, Юстына испытывает состояние спокойной и доверчивой радости. Ее радуют движения его сильной и жесткой ладони, даже его беспомощность в признании. Во всем этом она открывает для себя настоящего мужчину, рядом с которым знакомые молодые дворяне с ухоженными руками и актерскими манерами отступают на второй план.

Таким образом, героиня выбирает себе в мужья сильного, физически и нравственно красивого мужчину. Околица Богатыровичи становится для Юстыны превосходной душевной терапией, потому что здесь ей обеспечены защита ее человеческого достоинства и чувство безопасности. Следуя идее самоограничения, героиня, воплощающая здоровую и полную силы женскую красоту, делает «разумный» выбор: отвергает «блестящую партию», отказывается от высокого положения в свете и выходит замуж за мужика, вступая в безнравственный, по мнению Зыгмунта, союз.

В «Над Неманом» Ожешко отождествляет эмансипацию с принятием на себя женщиной новых обязанностей и ответственности. По-прежнему являясь хранительницей домашнего очага, она еще и верная подруга, и опора для любимого мужчины, но в браке, который строится на настоящей любви, основанной на уважении к человеку, который этого заслуживает. Пропагандируя идеал женщины-человека и особый образец этики отречения, Ожешко идеализирует союз, в котором любовь не является единственной целью жизни, а сила страсти не изолирует любящих от общества. Осуществление такого идеала мог обеспечить только выбор соответствующего партнера, но такой выбор требует, чтобы женщина была достаточно зрелой, подготовленной к такому выбору воспитанием и самой жизнью, подобно Юстыне, которая знание о том, что в жизни самое важное, получает ценой болезненных ошибок и разочарований. Ожешко, как и Конопницкая в уже цитированном стихотворении, представляет не роль женщины в целом, но именно идеальный образец:

«Kocham ciebie» – to znaczy: Chcę z tobą
Podźwignąć ciężar, co się życiem zowię,
Być domu twego światłem i ozdobą
I nieść ci pokój i ciszę i zdrowie.
«Kocham» – to znaczy: Twoje ideały
I twoje cele są także mojemi.
Pracujmy razem, by rozświt dnia biały
Prędzej rozbłysnął na ziemi! [7]

Писательница внушает мысль, что условием достижения удовлетворения в семейной жизни является сознание реализации более широких, более общих целей. Любовь и брак должны стать источником не только счастья, но и «поприщем для выполнения миссии», поскольку «из благополучия семей как звеньев вырастает благополучие общества как цепи» [цит. по: 6, с. 210].

Таким образом, лучший роман Э. Ожешко «Над Неманом» – как и предшествовавшая ему публицистическая и литературная деятельность, особенно в 70-е годы и позднее, на пограничье 80-х и 90-х годов XIX века, когда в польской литературе появляются такие значимые реалистические романы, как «Кукла» и «Эмансипантки» Б. Пруса, «Семья Поланецких» Г. Сенкевича, – неразрывно связан с поисками решения одной из важнейших социальных проблем в Польше во второй половине XIX века – женской проблемы. Представляя галерею женских типов в романе, Ожешко ищет и находит свою идеальную героиню – Юстыну Ожельскую, воплотившую и идею «вечной женственности», и наиболее значимые составляющие парадигмы женского идеала в программе эмансипации писательницы.

Список литературы

1. Bachórz, J. Wstęp / J. Bachórz // Orzeszkowa, E. Nad Niemnem. – Wrocław: Ossolineum, 1996. T.1. – S. III – CXLVI.

2. Borkowska, G. Reguła i wyjątek / G. Borkowska // Cudzoziemki. – Warszawa, 1996.

3. Długosz, W. Mikroświat erotyki w «Nad Niemnem» / W. Długosz // Wokół «Nad Niemnem», pod red. J.Sztachelskiej. – Białystok, 2001. – S. 91–100.

4. Markowska, D. Dom – twierdza tożsamości / D. Markowska // Dom we współczesnej Polsce. – Warszawa, 1992.

5. Orzeszkowa, E. O sobie / E. Orzeszkowa. – Warszawa, 1974.

6. Ожешко, Э. Над Неманом / Э. Ожешко. – Минск, 1985. (Фрагменты текста романа цитируются по данному изданию, в скобках после цитаты указана страница).

7. Zacharska J. Początki emancypacji kobiet w literaturze polskiej / J. Zacharska // O kobiecie w literaturze przełomu XIX i XX wieku. – Białystok, 2000. – S. 9–20.

8. Z teki pośmiertnej Elizy Orzeszkowej, Małżeństwo // Przegląd Powszechny. – 1911, t. 112. Cyt. za: Romankówna, M. Na nowych drogach. Studia o E. Orzeszkowej / M. Romankówna. – Kraków, 1948.

А. Бельскі

АСЭНСАВАННЕ ТВОРЧАЙ СПАДЧЫНЫ М. БАГДАНОВІЧА Ў ПРАЦАХ М. ЛАРЧАНКІ, С. АЛЕКСАНДРОВІЧА, А. ЛОЙКІ

Сёння багдановічазнаўства зацвердзілася як асобная галіна беларускай літаратурнай навукі і налічвае шматлікія даследаванні [10, с. 297; 11, с. 398–399]. Цікавасць крытычнай і літаратуразнаўчай думкі да творчасці М. Багдановіча выявілася яшчэ пры яго жыцці, на пачатку XX стагоддзя, пра што засведчылі публікацыі С. Палуяна, А. Навіны (Луцкевіча), Л. Гмырака, А. Пагодзіна, І. Сянціцкага, А. Чэрнага і інш. Надзвычай плённым быў зварот да творчай спадчыны паэта прадстаўнікоў беларускай культурна-гістарычнай школы ў 1920-я гг. (І. Замоцін, Я. Барычэўскі, А. Вазнясенскі, М. Піятуховіч, А. Бабарэка і інш.), якія прадэманстравалі глыбокае навукова-тэарэтычнае і мастацка-эстэтычнае асэнсаванне творчых пошукаў і здабыткаў М. Багдановіча, заклалі ў нашым літаратуразнаўстве грунтоўныя асновы для вывучэння яго жыцця і творчасці. Аднак у хуткім часе прадуктыўная фаза ў даследаванні літаратурнай спадчыны пісьменніка скончылася, паколькі кардынальна змянілася грамадска-культурная парадыгма, якая характарызавалася ўсталяваннем ідэалагічна-класавага падыходу да ацэнак з'яў і фактаў мастацтва. У беларускай крытыцы і літаратуразнаўстве

1930-х гг. склаліся тэндэнцыйныя, скажоныя погляды на творчасць М. Багдановіча, вульгарна-сацыялагічныя падыходы да яе інтэрпрэтацыі. Яго літаратурная спадчына ў канцэпцыях Л. Бэндэ, А. Кучара і некаторых іншых крытыкаў-вульгарызатараў разглядалася як буржуазна-нацыяналістычная, дэкадэнцка-песімістычная, варожая рэвалюцыйна-пралетарскаму мастацтву. М. Багдановіч залічваўся да прыхільнікаў ганебнай тэорыі «мастацтва для мастацтва». Праз абвешчаную ідэалагічную шкоднасць творчасці паэта яго імя на працяглы час у Беларусі апынулася не ў пашане, значнасць, маштаб і роля яго мастацкіх здзяйсненняў недаацэньваліся. Выключэнне складаюць асобныя працы, напісаныя напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны, сярод іх – кандыдацкая дысертацыя Р. Жалязняка пра М. Багдановіча, якую малады вучоны абараніў у 1940 г. у Ленінградскім дзяржаўным універсітэце.

І толькі ў першыя пасляваенныя гады былі зроблены спробы маральнай і творчай рэабілітацыі асобы М. Багдановіча. Належыць яна літаратуразнаўцу М. Ларчанку (1907–1981). На той час ён загадваў кафедрай беларускай літаратуры БДУ і адначасова быў дэканам філалагічнага факультэта гэтага ж універсітэта. Як крытык і літаратуразнавец ён выступаў у друку з пачатку 1930-х гг. Першая значная публікацыя М. Ларчанкі пра М. Багдановіча з'явілася ў 1939 г. у газеце «Літаратура і мастацтва» – «Творчасць Максіма Багдановіча». У 1940 г ён выступіў у якасці рэдактара «Выбраных твораў» М. Багдановіча, на пачатку гэтага выдання змешчана яго прадмова «Творчасць М.А. Багдановіча». У пасляваенны час М. Ларчанка па сутнасці першы звярнуўся да вывучэння і асэнсавання творчасці М. Багдановіча. У 1947 г. да 30-годдзя з дня смерці паэта ён надрукаваў артыкул на рускай мове «Максим Богданович». Яго брашура «Творчасць Максіма Багдановіча» – стэнаграма публічнай лекцыі, прачытанай у Мінску. Гэтай працай вучоны адхіляў ранейшыя адмоўныя ацэнкі вульгарна-сацыялагічнай крытыкай асобы і паэзіі М. Багдановіча, погляды на яго з класавых пазіцый як на прадстаўніка буржуазнай літаратуры, буржуазнага эстэта і да т.п. Аўтар гаворыць пра М. Багдановіча як паэта вялікага арыгінальнага таленту, падкрэслівае патрыятычны і грамадзянскі пафас творчасці, сувязь яго паэзіі з народнай культурай, з лепшымі традыцыямі класічнай рускай і сусветнай літаратуры, запыняецца на разглядзе філасофскай і інтымнай лірыкі паэта, матывах услаўлення красы прыроды, кахання, маладосці, суадносінах элегічнага і аптымістычнага пачаткаў, адзначае высокую вершаваную тэхніку і разнастайнасць формаў лірычнага верша.

У манаграфіях «На шляхах да рэалізма» (1958), «Па шляху да рэалізма» (1959), прысвечаных станаўленню рэалістычнай літаратуры, М. Ларчанка выходзіць і на характарыстыку творчасці М. Багдановіча. У адпаведнасці з канцэпцыяй рэалізму як перадавога і вядучага мастацкага метаду выказваюцца погляды на М. Багдановіча і яго літаратурную дзейнасць, пры гэтым праяўляецца класавы падыход вучонага. У ацэнках і высновах М. Ларчанкі выразны адбітак гісторыка-літаратурных схем савецкага часу. М. Багдановіч, на яго думку, пісьменнік, які кіраваўся ў «творчай практыцы эстэтыкай рэалізма і народнасці», імя паэта рэабілітуецца праз далучэнне да кагорты тых, каго ён называе «страснымі абаронцамі крытычнага рэалізма» [4, с. 25]. Сцвярджаецца, што «часткова ў рэалізме М. Багдановіча пачынаюць узнікаць і паступова фарміравацца элементы сацыялістычнага рэалізма» [5, с. 239]. Пры вызначэнні гісторыка-літаратурнага значэння творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча аўтар абапіраецца на эстэтычны вопыт М. Багдановіча, цытуе яго артыкул «Белорусское возрождение».

У манаграфіях М. Ларчанкі «Славянская супольнасць» (1963), «Яднанне братніх літаратур» (1974), «Жывая спадчына» (1977), «Літаратурнае пабрацімства славян» (1984) даследуюцца ўзаемасувязі беларускай літаратуры (у тым ліку на матэрыяле творчасці М. Багдановіча) і літаратур славянскага свету, ствараецца шэраг тыпалагічных кантэкстаў. Аўтар гаворыць пра М. Багдановіча як пачынальніка беларускага гісторыка-параўнальнага літаратуразнаўства, першага даследчыка славянскіх літаратурных узаемасувязей, падкрэслівае ролю М. Багдановіча ў станаўленні ідэі параўнальнага вывучэння літаратур, адкрыцці для беларускага чытача нацыянальных літаратур суседзяў-славян. Ён адзначае: «Праблема славянства ў цэлым, жыццё, гістарычны лёс асобных славянскіх плямён і народнасцей, іх культура, мова, вусная творчасць і літаратура, іх барацьба за самастойнае існаванне вельмі моцна прыцягвалі ўвагу Максіма Багдановіча» [3, с. 119]. Творчасць М. Багдановіча разглядаецца ім у кантэксце рускай, украінскай, польскай і чэшскай літаратур. Аўтар прасочвае творчыя ўплывы на М. Багдановіча і яго паэзію А. Пушкіна, М. Лермантава, М. Някрасава, Т. Шаўчэнкі і іншых паэтаў, адзначае тыпалагічную агульнасць і падабенства пафасу, вобразаў, матываў, інтанацый, стылёвых рыс, падкрэслівае творчы характар засваення М. Багдановічам мастацкіх традыцый і іх плённае ўзбагачэнне. Ён паказвае духоўную еднасць паэта са славянскім светам, раскрывае шырыню яго дачыненняў з іншанацыянальнымі літаратурамі, прыводзіць шматлікія факты культурнай камунікацыі: М. Багдановіч валодаў польскай мовай, «недасягальным узорам» лічыў паэму «Пан Тадэвуш» А. Міцкевіча, вывучаў рускую, украінскую, польскую паэзію, значную ўвагу аддаваў асобным прадстаўнікам польскай літаратуры, цікавіўся новымі кніжнымі выданнямі на славянскіх мовах, пісаў на іх рэцэнзіі і інш. Аналізуючы працы М. Багдановіча, М. Ларчанка надае прыкметную ўвагу навуковай, культурнай і літаратурнай дзейнасці польскамоўнай творчай інтэлігенцыі (браты Тышкевічы, Т. Нарбут, А. Кіркор, Я. Чачот, А. Рыпінскі, Р. Зянькевіч і інш.), якая дапамагала «выпрацоўцы пачаткаў нацыянальнага беларускага пачуцця», «лепшаму пазнанню беларускай мовы» [3, с. 106–107]. У манаграфіі «Жывая спадчына» літаратуразнавец спрабаваў пераадолець панрэалістычныя падыходы, адзначаў рысы рамантызму ў паэзіі М. Багдановіча.

М. Ларчанка надрукаваў навуковыя, навукова-папулярныя артыкулы пра М. Багдановіча «Класік беларускай літаратуры» (1952), «Выдатны паэт і грамадзянін» (1971), «Тарас Шевченко и Максим Богданович» (1961; на ўкр. мове) і інш.

Поруч з М. Ларчанкам і іншымі беларускімі даследчыкамі С. Александровіч (1921–1986) выводзіў багдановічазнаўства на якасна новы ўзровень. Яму належыць прыкметная роля ў вяртанні імя М. Багдановіча ў паўнавартасны літаратурны кантэкст, у вывучэнні яго жыцця і творчасці. Між іншым, лёс С. Александровіча быў цесна звязаны з Гродзеншчынай. У 1944–1953 гг. ён выкладаў беларускую мову і літаратуру ў Беніцкай сямігадовай школе Маладзечанскага р-на, Наваельненскай сярэдняй школе Дзятлаўскага р-на, Навагрудскай сярэдняй школе № 1. Пазней стаў вядомым гісторыкам літаратуры, навуковым супрацоўнікам Інстытута літаратуры імя Я. Купалы АН БССР, а потым прафесарам кафедры беларускай літаратуры БДУ.

С. Александровіч глыбока асэнсоўваў асобу і творчую спадчыну М. Багдановіча, падкрэсліваў яго ролю ў развіцці беларускай літаратуры. У кнізе «Старонкі братняй дружбы» (1960) ён звяртаецца да вопыту М. Багдановіча як даследчыка ўкраінскай літаратуры, паэтыкі Т. Шаўчэнкі, цытуе пры гэтым артыкул

«Краса і сіла», характарызуе М. Багдановіча як аўтара вельмі глыбокіх і грунтоўных даследаванняў пра творчасць украінскіх паэтаў, адзначае яго пераклады з украінскай мовы. Аналізуючы крытыку «нашаніўскага» часу, адзначае, што «высокую ацэнку М. Багдановіча атрымліваюць творы Я. Коласа» [2, с. 212]. У кнізе «Гісторыя і сучаснасць» (1968) публікацыі твораў М. Багдановіча і выхад зборніка «Вянок» С. Александровіч вызначае як прыкметныя з'явы беларускага друку пачатку ХХ ст. У манаграфіі «Пуцявіны роднага слова» (1971) асоба М. Багдановіча, выданне яго «Вянка» і апублікаваныя творы разглядаюцца ім у кантэксце праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку пачатку ХХ ст., тут прыводзяцца ацэнкі М. Багдановічам сатырычнага часопіса «Крапіва», літаратурных матэрыялаў у часопісе «Беларус», адзначаецца з'яўленне перакладаў твораў М. Багдановіча на славянскія мовы, называецца імя М. Багдановіча поруч з Я. Купалам, Я. Коласам і іншымі пісьменнікамі, дзякуючы дзейнасці і творчасці якіх друкаванае слова на беларускай мове дасягнула значных поспехаў.

С. Александровіч – аўтар краязнаўчых і навукова-папулярных артыкулаў у перыядычных выданнях пра жыццё і творчасць М. Багдановіча «Ля сіняй бухты», «Сцежкамі песняра», «Творчая спадчына паэта». У кнізе «Незабыўнымі сцежкамі» (1959; 2-е выд. – 1962) аўтар распавёў пра дзяцінства і юнацтва М. Багдановіча ў Ніжнім Ноўгарадзе і Яраслаўлі, стасункі сямей Багдановічаў і М. Горкага, выкарыстаў успаміны брата паэта П.А. Багдановіча, які на той час працаваў выкладчыкам матэматыкі ў Яраслаўскім хіміка-тэхналагічным тэхнікуме, былога рэдактара газеты «Голос» С.С. Каныгіна і былога супрацоўніка гэтай газеты А.Д. Цітова.

Хрэстаматыя крытычных матэрыялаў «Беларуская літаратура ХІХ – пачатку ХХ ст.» (1978), укладзеная разам з дачкой В. Александровіч, змяшчае артыкулы М. Багдановіча «За тры гады. Агляд беларускай краснай пісьменнасці 1911–1913 гг.», «Белорусское возрождение», «Забыты шлях», «Иван Франко», «І. Неслухоўскі», а таксама артыкулы А. Пагодзіна, М. Янчука, Л. Гмырака, у якіх закранаецца творчасць аўтара «Вянка».

С. Александровіч выступаў як празаік. Ён з'яўляецца аўтарам кніг пра жыццё і творчасць Я. Коласа «Ад роднае зямлі...» (1962), «На шырокі прастор» (1972), «Крыжавыя дарогі» (1985). Аповесць складаецца з чатырох частак (кніг), якія сабраны пад адной вокладкай у выданнях «На простор» (1992; на рус. мове), «На шырокі прастор. Крыжавыя дарогі» (1997). У кнізе другой «Ад гоману бароў...» ёсць сцэна сустрэчы Кастуся Міцкевіча (Я. Коласа) і Зміцера Жылуновіча (Ц. Гартнага), падчас якой «размова пайшла пра новыя беларускія кнігі, вершы Максіма Багдановіча» [1, с. 299]. Апавядаецца таксама пра наведванне Я. Купалам радзімы Я. Коласа, першую сустрэчу двух паэтаў. Яны згадваюць М. Багдановіча, Купала чытае радкі «Санета»: «Хоць зернейкі засохшымі былі, // Усё ж такі жыццёвая іх сіла // Збудзілася і буйна ўскаласіла // Парой вясенняй збожжа на раллі. // Вось сімвал твой, забыты краю родны!..». Я. Колас гаворыць пра М. Багдановіча: «Тонка разумее ён верш... Пара яму ўжо зборнік выдаваць» [1, с. 328]. Аўтар адзначае, што Колас не развітваўся з кнігамі М. Багдановіча, «гэтыя кнігі пабывалі з ім у Пермі, былі ў Румыніі, а цяпер прыехалі ў Абаянь» [1, с. 343].

Беларускае літаратуразнаўства 1950–1960-х гг. на хвалі так званай грамадскай адлігі, ва ўмовах перагляду ідэалагічных падыходаў сталінскага часу, догмаў і рэцыдываў вульгарызатарскай крытыкі выйшла на новы абсяг свайго развіцця. Наватарскімі сталі літаратуразнаўчыя даследаванні А. Лойкі (1931–2008)

«Адам Міцкевіч і беларуская літаратура» (1959), ««Новая зямля» Якуба Коласа: вытокі, веліч, хараство» (1961). А. Лойка – выдатны літаратуразнавец, вучань і прадаўжальнік даследчыцкіх традыцый М. Ларчанкі, працаваў на кафедры беларускай літаратуры БДУ поруч з С. Александровічам і іншымі вядомымі вучонымі, пазней быў загадчыкам гэтай кафедры. А яшчэ ён Вялікі Слонімец (нарадзіўся і пахаваны ў родным Слоніме), адданы сын і патрыёт нашай беларускай зямлі. Выключная роля належыць яму ў вывучэнні і даследаванні літаратурнай спадчыны М. Багдановіча. Першы свой артыкул пра творчасць М. Багдановіча «Паэт глыбокіх дум і пачуццяў» А. Лойка надрукаваў у 1957 г. Ён стварыў манаграфію «Максім Багдановіч» (1966) – адно з самых значных даследаванняў у галіне багдановічазнаўства. Гэтае выданне пакладзена ў аснову яго доктарскай дысертацыі, паводле зместу якой напісаны аўтарэферат «Максим Богданович и проблемы развития белорусской литературы начала XX столетия» (1969). А. Лойка прапанаваў наватарскае, канцэптуальна-навуковае асэнсаванне творчасці М. Багдановіча, усебакова, грунтоўна разгледзеў яго спадчыну – паэта, перакладчыка, гісторыка беларускай літаратуры, крытыка, празаіка, публіцыста. Аўтар паказвае М. Багдановіча як натхнёнага творцу шматлікіх выдатных вершаў, майстра слова, характарызуе эстэтычныя погляды і прынцыпы паэта, вылучае асноўныя вобразы, тэмы і матывы яго паэзіі. А. Лойка падкрэслівае інтэлектуальнасць пошукаў, адзінства пачуцця і думкі ў яго лірыцы: «Большасць вершаў Багдановіча можна назваць... сінтэзам уласна паэзіі і навукі як канкрэтна-прадметнага і лагічнага пазнання свету, яго філасофскага асэнсавання. Гэта зліццё двух шляхоў даследавання рэчаіснасці ў паэзіі Багдановіча – вобразнага і лагічнага – адна з яе сапраўды істотных асаблівасцей, і звязана яна была з вялікай начытанасцю паэта» [6, с. 156]. А. Лойка адзначае глыбіню ведаў і эрудыцыю М. Багдановіча, што выявілася ў звароце да вобразаў антычнай і беларускай міфалогіі, гісторыі роднага краю, звароце да імён і твораў класікаў многіх літаратур свету і інш. Раскрывае наватарскі характар творчасці паэта: «...Багдановіч у сваёй працы заўсёды кіраваўся яшчэ адным вельмі важным запаветам: паэзія не павінна развівацца ў адрыве ад сумежных відаў мастацтва. І ён з вялікім майстэрствам зліваў у сваіх вершах з паэзіяй слова паэзію жывапісу, скульптуры, сіметрычнасці ліній і аб'ёмаў, гармоніі рытму і мелодыі» [6, с. 157]. А. Лойка акцэнтуе ўвагу на сувязі творчасці М. Багдановіча з рускай паэзіяй Сярэбранага веку, паглыбляецца ў кантэкст сусветнай класікі, даводзіць, што М. Багдановіч «ўзняў беларускую паэзію на нябачную да таго вышыню» [6, с. 332], гаворыць пра пісьменніка як класіка беларускай літаратуры. У манаграфіі «Беларуская паэзія пачатку XX стагоддзя» (1972) ён разглядае літаратурную спадчыну М. Багдановіча як найбольш значную і адметную з'яву ў нацыянальнай паэзіі і літаратуры акрэсленага перыяду, дае грунтоўны аналіз яго творчасці. На вопыт М. Багдановіча як даследчыка літаратуры і крытыка А. Лойка абапіраўся пры стварэнні падручніка «Гісторыя беларускай літаратуры: дакастрычніцкі перыяд», выдадзенага ў дзвюх частках (ч. 1, 1977, ч. 2, 1980; 2-е дапрац. выд., ч. 1–2, 1989). У другой частцы «Гісторыі...» змешчаны раздзел «Максім Багдановіч», у якім вылучаны наступныя аспекты: фарміраванне асобы пісьменніка, ідэйны змест і паэтыка зборніка «Вянок», рознабаковая творчая дзейнасць М. Багдановіча як пачынальніка беларускай прафесійнай крытыкі, празаіка, публіцыста, перакладчыка, яе ўплыў на тагачасны літаратурны працэс, паэзія апошніх гадоў жыцця. Гэты раздзел дае яскравае ўяўленне пра асобу паэта, творча сінтэзуе

дасягненні і набыткі багдановічазнаўства, вызначаецца выверанасцю, дакладнасцю навуковых ацэнак, глыбокім аналізам паэтычнага майстэрства, даступнасцю выкладу матэрыялу. Запамінальны літаратурны партрэт М. Багдановіча стварыў праз зварот да біяграфічных момантаў, пададзеных у свабоднай эсэістычнай манеры. Даследуючы сучасную беларускую паэзію, гісторыю літаратуры, літаратурныя сувязі, А. Лойка апелюе да творчай думкі і мастацкіх дасягненняў М. Багдановіча, адсылае чытача да яго прац і твораў. Эстэтычны вопыт і ўплыў М. Багдановіча прысутнічае ў кнігах «Сустрэчы з днём сённяшнім» (1968), «Паэзія і час» (1981), «Галгофа» (2001), падручніку «Старабеларуская літаратура» (2001), дапаможніку для студэнтаў «Роўнакутны трохвугольнік, або Ад Палямона да Максіма Танка» (2003). Да творчай лабараторыі М. Багдановіча ў спасціжэнні сутнасці, таямніц літаратурнай творчасці А. Лойка ў кнізе «Займальная літаратура» (2008), адзначае, што ён – «паэт універсальнага паэтычнага варштата, гэта ўніверсітэт паэтыкі паэзіі як з'явы» [7, с. 127].

А. Лойка надрукаваў у перыядычных выданнях навукова-папулярныя артыкулы пра М. Багдановіча, якія былі напісаны ў пераважнай большасці да юбілейных дат пісьменніка: «Слова пра паэта» (1966), «Пясняр народа» (1966), «Зорка Венера» (1971), «Паперадзе часу» (1971), «Паэт глыбокай любові і дабрыні» (1981), «Чакаю новага прачытання» (1981), «У бязмежную даль» (1981), «Зорка яго праўды» (1981), «Не злічыць у небе ясных зорак, не злічыць у сэрцы светлых дум...» (1991). Ён апублікаваў таксама навукова-папулярныя артыкулы на рускай мове: «Его живые ветви» (1974), «Негасимая звезда поэта» (1976), «Венчая мужика с красой мадонны» (1981). А. Лойка з'яўляецца аўтарам уступных артыкулаў да двухтомнага «Збору твораў» (1968, т. 1), «Поўнага збору твораў» (1992, т. 1; 2-е выд. – 2001), прадмоў да зборнікаў твораў М. Багдановіча «Маладзік» (1968), «Лірика» (1968; на ўкр. мове), «Выбранае» (1977), «Краю мой родны!» (1999), альбома-выстаўкі ў школе «Максім Багдановіч: жыццё і творчасць» (1968).

А. Лойка – вядомы паэт, які засведчыў пераемнасць з эстэтычнымі ідэаламі і катэгорыямі прыгожага, высокага, узнёслага ў паэзіі М. Багдановіча. Ён – «прыгоства паняты», рамантык і пясняр красы. У кнігах і творах выяўляецца духоўная сувязь з паэтычным светам М. Багдановіча. «Пад знакам красы» – назва другой часткі і падраздзела кнігі «Ушанаванне» (2001), якая падкрэслівае прыхільнасць да эстэтычнай канцэпцыі М. Багдановіча. Духоўнае адзінства з аўтарам «Вянка» сучасны паэт сцвярджае ў творы «Трыялет Максіму Багдановічу»: «Калі вам любы адвячорак // І тонкі серп маладзіка, // Як мне, не жыць вам без «Вянка», // Калі вам любы адвячорак...» [8, с. 221]. А. Лойка імкнуўся да гарманічнага паяднання зместу і формы верша, асабістага і агульназначнага, зямнога і нябеснага, эмацыянальнага і інтэлектуальнага пачаткаў. Ён – прадаўжальнік у беларускай паэзіі традыцый М. Багдановіча: грамадзянскасці, патрыятызму, міфалагізацыі, хрысціянскага гуманізму, паэтызацыі прыроды, кахання, жыцця, філасафічнасці, рамантызацыі вобразаў мінулага, жывапісання словам, музычнасці, вершаванай формы. Ён творча засвоіў і ўзбагаціў гэтыя традыцыі, стварыў арыгінальную і самабытную паэзію. А. Лойка – прызнаны майстар балады. Памяці М. Багдановіча паэт прысвяціў верш «Балада васількоў».

А. Лойка працаваў у галіне мастацкага перакладу. Распрацоўваючы пытанні гісторыі і тэорыі перакладу, перастваараючы паэзію іншамоўных аўтараў, працягваў традыцыі М. Багдановіча. На беларускую мову пераклаў зборнікі выбраных твораў П. Верлена «У месяцавым ззянні» (1974), І.В. Гётэ «Спатканне і

ростань» (1981), Ф. Шылера «Улада песняспеву» (1997), Наваліса, Шлегеля, Шэлінга, Эйхендорфа «Сузор'е» (2001), анталогіі польскай паэзіі «Напярэймы: ад Буга да Варты» (2003, у 2 т.), нямецкай класічнай рамантычнай паэзіі «Маланкай жагнаныя» (2004), асобныя творы рускіх, украінскіх, літоўскіх, латышскіх, грузінскіх і іншых паэтаў. Перакладчык гэтак, як і ў свой час М. Багдановіч, далучае да лепшых здабыткаў сусветнай літаратуры, прыгажосці і глыбіні яе агульначалавечага зместу. Апрача іншых узнагарод, А. Лойка быў адзначаны ганаровым знакам «За заслугі перад польскай культурай».

У рамане-эсэ А. Лойкі пра Я. Купалу «Як агонь, як вада» (1984; 2-я рэд. – 1992) фігуруе імя М. Багдановіча, згадваецца яго зборнік «Вянок». Аўтар гаворыць пра ролю Купалы ў лёсе і творчасці М. Багдановіча, адзначае, што той «адчуў у Максіму Багдановічу сапраўдны талент» [9, с. 109]. Падчас працы ў «Нашай ніве» у 1909 г. Купала «выцягнуў з архіва, адваяваў... сапраўды цікавыя вершы Максіма Багдановіча пра лесуна, яго хрэсьбіны, і тыя з'явіліся ўжо ў газеце» [9, с. 109]. На думку аўтара рамана, «адзінокія яны ўсе – Купала, Палуян, Багдановіч, паасобку, не разам узятыя!» [9, с. 110].

З творчасцю паэта А. Лойка пазнаёміўся ў дзяцінстве. Зборнік «Вянок» захоўваўся ў бацькавай бібліятэцы. М. Багдановіч быў адным з самых любімых паэтаў А. Лойкі. Асоба і творчасць М. Багдановіча былі ў яго полі зроку як выкладчыка літаратуры. У БДУ ён чытаў для студэнтаў лекцыі па творчасці М. Багдановіча, пастаянна звяртаўся да яе на занятках у навуковым спецсемінары, спецкурсах па беларускай паэзіі, краязнаўстве. А. Лойка чытаў таксама лекцыі па беларускай літаратуры ў Варшаўскім, Йенскім універсітэтах, Падляшскай акадэміі ў Сельдцах (Польшча), у якіх запыняўся на творчасці М. Багдановіча. У дакладах на міжнародных з'ездах славістаў, шматлікіх навуковых канферэнцыях у Беларусі і замежных краінах, гутарках і інтэрв'ю ён у розных аспектах закранаў творчасць М. Багдановіча.

Такім чынам, працы М. Ларчанкі, С. Александровіча, А. Лойкі засведчылі пра наватарскі характар і глыбіню літаратурна-крытычнай думкі, навукова-крэатыўны патэнцыял беларускага літаратуразнаўства, якое адмаўляла ранейшыя вульгарызатарскія трактоўкі асобы і творчасці М. Багдановіча. Ачышчэнне ад ідэалагічных напластаванняў прывяло да маштабных і значных адкрыццяў. Тагачасныя працы М. Ларчанкі, С. Александровіча, А. Лойкі былі ў новым часе адкрыццём М. Багдановіча як вялікага нацыянальнага паэта, рэпрэзентацыяй яго творчасці як класічнай і фенаменальнай мастацкай з'явы. Творчасць пісьменніка ўключалася ў нацыянальны і шырэй – славянскі і еўрапейскі – літаратурны кантэкст. М. Ларчанка, С. Александровіч, А. Лойка і іншыя даследчыкі сваімі працамі прадоўжылі актыўнае станаўленне і развіццё багдановічазнаўства, пазначылі новы этап не толькі ў гэтай галіне, але і ва ўсім беларускім літаратуразнаўстве другой паловы ХХ стагоддзя. Дзякуючы гэтым дасягненням і напрацоўкам у першыя пасляваенныя дзесяцігоддзі адбыліся істотныя пераўтварэнні ў літаратурнай навуцы і адукацыі, быў пакладзены пачатак шырокаму даследаванню і вывучэнню спадчыны М. Багдановіча, пра што засведчылі кнігі і артыкулы М. Стральцова, Р. Бярозкіна, М. Грынчыка, Г. Каханоўскага, А. Бачылы, Н. Ватацы, У. Конана, М. Барсток, А. Кабаковіч, Л. Зубарава, В. Рагойшы, І. Навуменкі, Т. Чабан і інш. Сёння багдановічазнаўства – адзін з галоўных, вузлавых цэнтраў беларускага літаратуразнаўства, вялікі, аб'ёмны і разгалінаваны комплекс даследаванняў, цэлае багацце твораў літаратуры і мастацтва, іншых артэфактаў.

Спіс літаратуры

1. Александровіч, С. На шырокі прастор. Крыжавыя дарогі: аповесці пра Я. Коласа / С. Александровіч. – Мінск: Беларусь, 1997. – 607 с.

2. Александровіч, С. Старонкі братняй дружбы: арт. пра літ. сувязі / С. Александровіч. – Мінск: Дзяржвыд. БССР, 1960. – 219 с.

3. Ларчанка, М. Літаратурнае пабрацімства славян: літ.-крытыч. арт. / М. Ларчанка. – Мінск: Маст. літ., 1984. – 191 с.

4. Ларчанка, М. На шляхах да рэалізма / М. Ларчанка. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1958. – 238 с.

5. Ларчанка, М. Па шляху рэалізма / М. Ларчанка. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1959. – 256 с.

6. Лойка, А.А. Максім Багдановіч / А.А. Лойка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 335 с.

7. Лойка, А. Займальная літаратура: эсэ / А. Лойка. – Мінск: Літаратура і Мастацтва, 2008. – 176 с.

8. Лойка, А. Ушанаванне: кн. паэзіі / А. Лойка. – Слонім: ГАУПП «Слонімская друкарня», 2001. – 320 с.

9. Лойка, А. Як агонь, як вада: раман-эсэ пра Я. Купалу / А. Лойка. – Мінск: Маст. літ., 2000. – 478 с.

10. Мальдзіс, А.І. Багдановічазнаўства / А.І. Мальдзіс // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. / рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1984–1987. – Т. 1: А капэла – Габелен. – 727 с.

11. Трус, М.В. Багдановічазнаўства / М.В. Трус // Культура Беларусі / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2010. – Т. 1. – 704 с.

Е. Паньков

ЖАНРОВЫЕ МОДИФИКАЦИИ В ПРОЗЕ «МОЛОДОЙ ПОЛЬШИ»

В прозе периода «Молодой Польши», объединяющей схемы традиционного романа с элементами дневника и репортажа, появляются первые проявления структурно-жанровых изменений. Тенденция к сближению беллетристики и так называемых нелитературных жанров обусловила появление младопольского романа. Изменения в реалистическом повествовании нашли свое выражение и на основе иных принципов. Место изложения, которое представляло собой сочетание прямой зависимости и проявления внелитературной реальности, занимает изложение осмысливающее, моделирующее, конструирующее образ литературной реальности. Кризис традиционной модели реалистического повествования стал в дальнейшем причиной возникновения еще одного типа прозы. Речь идет о произведениях, в которых представление тех или иных событий связано с процессами мышления. Процесс творчества имеет прямую зависимость от восприятия произведения. Такие проявления художественной ценности человека открывают широкие возможности для развития литературы в философском аспекте. Использование стилистической техники, относящейся иногда к области языковых экспериментов и служащей посредником между индивидуумом и миром, позволяет обращаться к актуальной тематике.

Тенденции, характерные для прозы конца XIX – начала XX столетия, игнорирующие либо изменяющие реалистический тип повествования, основываются на происходящих процессах трансформации единой картины мира, а также понимания сущности человека как психически гармоничного и полностью

объяснимого общественного феномена. Писатель в такой ситуации говорит о себе как о средстве познания реальности. Это означает возвращение к автобиографическим, индивидуалистическим формам. Повествование насыщается рассуждениями, рефлексией, медитацией. В изменениях прозы после 1901 года существенную роль сыграло возобновление прерванных контактов с различными направлениями мировой литературы. Место главного героя в новых произведениях принадлежит автору, биографию которого читатель узнает из внелитературных источников. Изменение роли автора влечет за собой иное отношение ко всему повествованию. С этого момента оно переходит в состояние совокупности различных мнений, имеющих индивидуальный подход к реальности. Повествовательная интрига уступает место индивидуализированному изложению, которое достаточно свободно использует различные темы. В то же время функция центральной и как бы привилегированной темы принадлежит самому процессу творения. Становится более весомой роль автора как интеллектуала, литератора и писателя.

Фрагментарность, размытость тесной причинно-следственной зависимости, а, следовательно, явственная иногда нелинейность, хаотичность повествования – все это оказало влияние на появление произведений, радикально изменивших представления о литературе. К данному типу прозы следует отнести произведения В. Берента, С. Пшибышевского, Т. Мициньского. Не только литература может приближаться к реальной жизни, но и жизнь может обращаться к искусству. Это утверждение является одной из наиболее значительных эстетических проблем прозы С. Пшибышевского («Confiteor», «O «nową» sztukę», «Z psychologii jednostki twórczej. Chopin i Nietzsche»). С. Пшибышевский окончательно отказался от обращения к тому типу прозы, который был связан с предыдущими традициями и основывался не на отрицании, а на разнообразных их модификациях. Жанровые конструкции обеспечивали художественное оформление текста, но подвергали сомнению его отношение к реальности. В своих произведениях Пшибышевский сознательно обращался к формам, находящимся на границе литературы и, прежде всего, дневнику. В таких жанровых построениях чрезвычайно выразительно проявляется фигура повествователя, сознание которого идентично, либо приближено к сознанию героя – автора. В данном случае не имеется в виду сам автор, а его память, сумма впечатлений, способность чувствовать и размышлять. Повествователь в текстах С. Пшибышевского не стремится обратить все внимание читателя только на себя, «растворяясь» в других людях и их ощущениях.

Несомненным является тот факт, что морфологические черты того или иного произведения находятся в прямой зависимости от идейно-тематического содержания и креативных возможностей автора. Достаточно часто основная идея выражается вне сферы влияния общепринятых литературных норм и стереотипов, создает новую сюжетно-композиционную структуру, которой достаточно сложно найти соответствующее место в традиционной типологии.

Литература «Молодой Польши» вернулась к диалогу «реального» и «мифологического», направленного на пересмотр и новое истолкование вневременных сюжетов, образов и символов. В младопольской мифотворческой практике семантическая подвижность мифов, их многофункциональность использовались художниками слова для выражения эмоционального состояния, эс-

тетических исканий и показа действительности, недоступной умственному познанию. Необходимость обращения к интуиции и мышлению с помощью символов заставила искать в мифе источник творческой свободы, раскрепощенности и подлинности внутренней жизни. По мнению Фридриха Ницше «без мифа всякая культура лишается здоровой и творческой природной силы: лишь заполненный мифами горизонт придает единство и законченность целому культурному движению».

Ницшеанское отождествление творчества с мифотворчеством приобрело схожее звучание и в среде польских модернистов. Ц. Еллента указывал на рождение новой мифологии, способной адекватно выразить экзистенциальные переживания и трансформировать проявления подсознательного. «Мифы – это идеал творчества», – заключает младопольский писатель. А. Ланге подчеркивал факт непрерывности «мифотворческой деятельности человека». О творчестве как полуосознанной мифологизации авторами самих себя вспоминал и С. Бжозовский.

Младопольские мифотворческие начинания привели, с одной стороны, к трансформации и новому прочтению известных мифологических сюжетов, с другой стороны, мифологизировали события национальной истории и повседневность. В соответствии с этим в дополнении к целостному анализу структуры младопольского романа, проведенному М. Гловиньским, В. Гутовский предлагает исследовать две различные формы функционирования мифа в младопольской повествовательной прозе. Первую форму мифологизации литературовед связывает с «мифороманом» и указывает на сильную зависимость структуры произведения от реинтерпретации мифа («Ксёндз Фауст» Т. Мициньского, «Лунная трилогия» Е. Жулавского). Вторую форму реализует такой тип прозы, в котором связь между мифом и структурой романа более свободна, ассоциативна. В качестве примеров «мифологического романа» В. Гутовский называет произведения С. Пшибышевского и В. Берента который, в частности, в романах «Блестящая пыль», «Озимь» и «Живые камни» из наложения экзистенциальных, национальных, наконец, религиозных мифов создает «мифологическую трилогию». Кристаллизация мифологического аспекта младопольской прозы активизирует новый тип литературной действительности – «реальность культуры», основанную на авторской эрудиции и мифотворческой фантазии.

Список литературы

1. Głowiński, M. Mity przebrane: Dionizos, Narcyz, Prometeusz / M. Głowiński. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1994. – 240 s.

2. Gutowski, W. Mit w czasoprzestrzeni powieści młodopolskiej / M. Głowiński // Czas i przestrzeń w prozie polskiej XIX i XX wieku / Pod red. Cz. Niedzielskiego i J. Speiny. – Toruń, 1990. – S. 37–52.

3. Jankowiak, M. Funkcja mitu w prozie Przybyszewskiego i Berenta / M. Jankowiak // Problemy literatury polskiej lat 1890–1939. Seria I / Pod red. H. Kirchner i Z. Żabickiego. – Wrocław: W-wo Polskiej Akademii Nauk, 1972. – S. 253–291.

4. Przybyszewski, S. Confiteor / S. Przybyszewski // Programy i dyskusje literackie okresu Młodej Polski / Oprac. M. Podraza-Kwiatkowska. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973. – S. 235–243.

5. Makowiecki, A.Z. Wokół modernizmu: szkice / A.Z. Makowiecki. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985. – 187 s.

Н. Чукічова

«ГРАМАТЫКА» СЮЖЭТНЫХ ТРАНСФАРМАЦЫЙ У БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ XIX СТАГОДДЗЯ (В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч)

Сярод пачынальнікаў новай беларускай літаратуры XIX стагоддзя абавязкова згадваецца «дударскі дуэт» Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і Францішка Багушэвіча, якія не проста механічна «павярнулі» паэтычны лад сваіх твораў да мясцовых, рэгіянальных праблем, а ўпершыню рашуча замянілі яго на глебу беларускага нацыянальнага светаўспрыняцця. Прыйшоўшы ў літаратуру з часавай розніцай у сорак з лішнім гадоў, кожны з творцаў шчыра і самааддана працаваў на ніве «мужыцкага» прыгожага пісьменства. І лагічнай у дадзеным выпадку была б гаворка аб наследаванні, інтэграцыі, перайманні наступнікам літаратурнага вопыту папярэдніка. Аднак дзёрзкі «вучань» не толькі не ўспрымае, але нават адмаўляецца ад працягу прапанаваных яму гатовых мастацкіх ідэй і рашэнняў, ад існуючай у тагачасным літаратурным працэсе арыгінальнай паэтычнай традыцыі ў цэлым.

У дадзеным артыкуле размова пойдзе пра спецыфіку «ўваходжання» ў нацыянальную культуру слынных «перадавікоў» новай славеснасці, пра феномен іх мастацкай тэхнікі на этапе інтэнсіўнай літаратурнай эвалюцыі.

Як вядома, мастацкае ўвасабленне аўтарам сваёй задачы адбываецца ў адпаведнасці з гістарычна вызначанымі спосабамі і сродкамі «трансляцыі» эстэтычнай інфармацыі, да ліку якіх адносіцца і «мова» сюжэта – адна з найбольш агульных, а таму найбольш устойлівая мадэль вобразнага ўспрыняцця свету. Структура сюжэта як метафары зададзеных чалавечых паводзінаў, учынкаў і сітуацый хвалюе навукоўцаў ва ўсім свеце, пачынаючы з 20-х гадоў мінулага стагоддзя, і з'яўляецца адным з важных напрамкаў сучаснага літаратуразнаўства.

Калі гаварыць пра функцыянальную структуру сюжэта, то пачатак тэарэтычнага яе вывучэння традыцыйна звязваецца з выхадам у свет манаграфіі Ў.Я. Пропа «Марфалогія казкі» [15], якая ўскосна спрычыняецца да ўзнікнення ў літаратуразнаўстве структуралісцкага накірунку. Даследаванне ўяўляе сабой спробу падрабязнай марфалагізацыі сюжэта рускай чарадзейнай казкі ў межах 31 вылучанай геройнай функцыі. Незаслужана забытая ў 1928-м, праца нечакана атрымлівае шырокі рэзананс і ў поўнай меры ўваходзіць у сусветную навуку праз 30 год, пасля перакладу яе на англійскую мову. Адштурхоўваючыся ад «Марфалогіі казкі», многія аўтары-паслядоўнікі абвяргаюць, палемізуюць, карэктуюць ідэі Ў.Я. Пропа, аднак, па праўдзе, робяць не што іншае, як развіваюць яго метад. К. Леві-Строс [10], напрыклад, прааналізаваўшы пропаўскую наратыўную мадэль, упарадкоўвае «зменлівыя» велічыні сюжэта (матывацыі, атрыбуты персанажаў і інш.), а таксама ўсталёўвае парадыгматычныя адносіны паміж геройнымі функцыямі. А.-Ж. Грэймас [7] і К. Брэмон [3], [4], у сваю чаргу, падагульняюць высновы Ў.Я. Пропа і К. Леві-Строса, у выніку чаго першы прапануе не сямі-, а шасціактантную мадэль сюжэтабудовы, скараціўшы пералік пропаўскіх функцый з 31 да 20, другі таксама стварае свой варыянт антрапалагічнай тэорыі «дзеянняў», акцэнтуючы ўвагу на дасюжэтным механізме чалавечых учынкаў.

З другога боку, паралельна тэарэтычнай сюжэталогіі, мы знаходзім у гісторыі навукі аб літаратуры яшчэ і спробы пабудовы «гістарычнай» паэтыкі сюжэ-

та. Заснавальнікам гэтай галіны літаратуразнаўства па праве лічыцца А.М. Весялоўскі [6], метадалагічная канцэпцыя якога заключаецца ў патэнцыйнай магчымасці і мэтазгоднасці тлумачэння сутнасці той ці іншай з'явы праз яе паступовую эвалюцыю. Індуктыўны метад даследавання, прапанаваны расійскім вучоным, прадугледжвае ахоп усіх літаратурных форм і катэгорый ва ўсе часы і, натуральна, патрабуе максімальна шырокага фактычнага (культуралагічнага, этнаграфічнага, фальклорнага) матэрыялу. Зборам, сістэматызацыяй і апрацоўкай такой першаснай факталагічнай асновы займаліся і займаюцца прадстаўнікі пазнейшых пакаленняў навукоўцаў: В.М. Фрэйдэнберг [16], У.Я. Проп [14], С.С. Аверынцаў [1], Д.С. Ліхачоў [11], Е.М. Меляцінскі [12; 13], С.Н. Бройтман [5] і іншыя.

Наша канцэпцыя вывучэння сюжэта таксама была пабудавана ў межах фармальна-структурнага падыходу да вывучэння літаратуры, і ажыццёўленая намі спроба аналізу паэтыкі эпічных твораў В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча мела на мэце вызначэнне ступені прадуктыўнасці сюжэтных архетыпаў у працэсе эвалюцыі беларускай слоўнай творчасці і разгляд руху іх мадыфікацый ва ўмовах і пад уздзеяннем індывідуальна-аўтарскай светаперадачы. Унутраны «механізм» станаўлення нацыянальных асаблівасцяў сюжэта ў маладой беларускай літаратуры даследаваўся на матэрыяле вершаваных аповесцяў і апавяданняў В. Дуніна-Марцінкевіча («Гапон», «Вечарніцы», «Купала», «Благаславёная сям'я», «Славяне ў XIX стагоддзі», «Літаратарскія клопаты», «Шчароўскія дажынкі», «Люцынка, альбо Шведы на Літве», «Травіца брат-сястрыца», «Быліцы, расказы Навума» («Злая жонка», «Халімон на каранацыі»), «З-над Ісლачы, або Лекі на сон»), а таксама апавяданняў Ф. Багушэвіча («Тралялёначка», «Сведка», «Палясоўшчык», «Дзядзіна»). Стварэнне марфалагічных «формул» сюжэтаў і супастаўленне іх будовы дазволіла меркаваць аб мадыфікацыйных парадыгмах сюжэтных адзінак і характары сюжэтных трансфармацый на этапе «выспявання» нацыянальнага мастацкага выказвання.

Перадусім, тэксты акрэсленых эпічных твораў В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча былі дэталёва разгледжаны на падставе пропаўскай методыкі «раскладу» сюжэта чарадзейнай казкі на персанажныя функцыі. Супаставіўшы першасны рэестр інварыянтаў сюжэтных адзінак, вылучаных У.Я. Пропам у народным эпасе, з матэрыялам мастацкіх твораў беларускіх пісьменнікаў, высветлілася, што некаторыя персанажныя функцыі не маюць варыянтаў рэалізацыі альбо адлюстраваны надзвычай рэдка ў аўтарскіх сюжэтах, а таму могуць разглядацца як падвіды роднасных ці блізкападобных адзінак. Гэта дало падставы ўмоўна скараціць агульны пералік сюжэтных архетыпаў да 24 функцый дзейных асобаў. Далейшая праца па выяўленні характару ўзаемадачыненняў паміж персанажамі ў межах вылучаных адзінак досыць выразна засведчыла мэтазгоднасць аб'яднання ўсіх сюжэтных «формул» у 6 спецыяльных функцыянальных груп. У выніку такой групоўкі мы выявілі дынаміку прадуктыўнасці тыпаў і спосабаў узаемадзеяння паміж кантактуючымі актантамі ў гісторыі беларускай літаратуры, у тым ліку і на часавым адрэзку ад 50-х да 90-х гадоў XIX стагоддзя.

Дадзеныя, якія мы атрымалі пры марфалагічным аналізе сюжэтаў пералічаных твораў В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча, рэпрэзентаваны ў выглядзе табліцы (гл. табліцу 1). Першая калонка змяшчае інфармацыю пра селектаваную групу сюжэтных функцый. Другі і трэці слупкі паказваюць на працэнтныя суадносіны ўзятай функцыянальнай групы з агульнай колькасцю сюжэтных адзінак, вылучаных у В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча адпаведна.

Такім чынам, мы маем магчымасць ажыццявіць супастаўляльны аналіз «праяўленых» сюжэтных архетыпаў у творах беларускіх пісьменнікаў.

Табліца 1 – Прадуктыўнасць сюжэтных «формул» у творах В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча

Назва функцыянальнай групы	В. Дунін-Марцінкевіч	Ф. Багушэвіч
	Колькасць, %	Колькасць, %
Паведамляльныя функцыі	17,13	18,80
Функцыі аблічча	6,43	11,11
Функцыі выніку, наступства	14,60	17,09
Функцыі выпрабавання, перашкоды	27,15	27,35
Функцыі руху, перамяшчэння	11,33	13,68
Функцыі рэагавання	23,35	11,97

Няцяжка заключыць, што амаль некранутымі (з аднолькавымі працэнтнымі ваганнямі) застаюцца «паведамляльная» і «выпрабавальная» функцыянальныя групы: колькасная паўтаральнасць уключаных сюды сюжэтных адзінак адносна пастаянная ад Дуніна-Марцінкевіча да Багушэвіча. Найбольш значныя адхіленні заўважаюцца ў «абліччавай» і «рэагавальнай» групах: прадуктыўнасць першай у Багушэвіча павялічваецца амаль удвая (!), частотнасць другой, наадварот, змяншаецца больш чым напалову (!) у параўнанні з Дуніным-Марцінкевічам.

Істотнай варта лічыць і тую акалічнасць, што ў ходзе супастаўляльнага аналізу дзвюх атрыманых намі «груп» апавядальных адзінак (т. зв. «марцінкевічаўскай» і «багушэвічаўскай») выявілася, што працэс эвалюцыі сюжэтных архетыпаў носіць рознаўзроўневы характар. Уздзеянне аўтарскай інстанцыі на ядро сюжэтнай канструкцыі твора можна прасачыць як звонку, так і знутры апавядальнага элемента. На кожным з узроўняў адбываюцца трансфармацыі, якія відазмяняюць структуру сюжэта ў цэлым. Разгледзім іх больш падрабязна.

Першы ўзровень – парадыгматычны – адлюстроўвае змены ўнутры сюжэтнай адзінкі, семантычнае яе ўшчыльненне альбо паслабленне. У эстэтычных умовах «ушчыльнення» персанажная функцыя пад уплывам аўтарскай «волі» становіцца здольнай змясціць у сабе дастатковую колькасць новай непрадугледжанай інфармацыі. Аб'ём адзінкі павялічваецца, і нарошчаная сэнсавая нагрузка запаўняе гэтую «лішнюю» прастору. Прыкладам такой унутранай мадыфікацыі можна лічыць наступны эпізод з апавядання «Тралялёначка»: «*Раз за малым не ўсёй вёсцы прыпёрлі павесткі з акружнога аб тым, што жонка Бартка падала скаргу, што муж выгнаў яе з двора, што з другой жывець, што палавіну яе маёнтка забраў, па пяць тысяч на рок даходу цягне, а ей ні граша не даець...*» [2, с. 118]. Падзея дазнання вяскоўцамі аб нечаканай спробе Бартчыхі заўладаць несумленна прыдбанымі ўласнасцю і прыбыткам сельскага суддзі насычана пабочнымі інфармацыйнымі «пасыламі-зваротамі»: дасланне ў мясцовасць вялікай колькасці судовых павестак («за малым не ўсёй вёсцы») сведчыць не толькі пра паведамленне-паклёп у акругу аб «бядзе» і «нястачы» гераіні (муж выгнаў з хаты, забраў маёмасць, пакінуў без грошай), але і пра валявое рашэнне Саськовай жонкі пададзенай скаргай супрацьстаяць «найвялікшай жыццёвай несправядлівасці». Функцыя дазнання, у такім разе, убіраючы ў свае межы дадатко-

выя, градацыйна афармленыя «парасткі» нібыта прапушчаных з сюжэта падзей (пасярэдніцтва – шкодніцтва – выклік) паступова «ўшчыльняецца», набывае новую якасць – трансфармуецца ў сапраўдны матыў барацьбы, змагання, супрацьстаяння.

Другі згаданы варыянт сюжэтнай трансфармацыі – семантычнае паслабленне сюжэтнай адзінкі – наадварот, паказвае на скарачэнне сэнсавага аб’ёму функцыі. Аўтарская інтэнцыя як сродак абмежавання інтэрпрэтацыйных магчымасцяў адрасата выяўляе сябе ў спрашчэнні ўнутранай семантыкі сюжэтнай падзеі, памяншэнні зместавай насычанасці адзінкі. Інакш, сюжэтны элемент «зачыняецца» аўтарскай свядомасцю для пабочных сэнсаўтваральных імпульсаў. У моўнай рэальнасці тэксту ён падпарадкуецца толькі вядучай «страсці».

Для большай аргументаванасці паспрабуем супаставіць інфармацыйную «ёмістасць» варыянтаў рэалізацыі геройных функцый у тэкстах В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча. Для аналізу возьмем, напрыклад, функцыю ростані. Сутнасць яе заключаецца ў тым, што герой самастойна ці пад прымусам адлучаецца на пэўны час з месца падзей. Параўнаем два кароткія ўрыўкі з тэкстаў названых аўтараў:

1. *«Тут пан галавою крыху пакачаў, / Плюнуў, завярнуўся, ад Змітра адстаў»* [8, с. 207];

2. *«Пазлаваліся, расплюваліся, так як хто зімным перакінуў, і разышліся»* [2, с. 117].

У першым з прыведзеных прыкладаў факт «разыходжання» актантаў у мастацкай прасторы паказваецца і карэктуецца аўтарам з некалькіх бакоў: па-першае, мы можам выразна ўявіць вектар перамяшчэння кожнай з дзейных асобаў па тапічнай гарызанталі; па-другое, навідавоку эмацыйна-псіхалагічны стан паразы і расчаравання аднаго з герояў (*«<...> галавою крыху пакачаў, плюнуў, завярнуўся...»*); па-трэцяе, называецца непасрэдны ініцыятар развітання персанажаў (пан); і, нарэшце, з дапамогай моўных сродкаў выражэння падзеі ростані (*«<...> ад Змітра адстаў...»*) у сюжэце прагназуецца тое, за якім героем – актыўным ці пасіўным – перспектыўнае развіццё аповеду. Разам усё сведчыць пра досыць багатае інфармацыйнае напаўненне функцыі ў першым прыкладзе.

Звернемся да другой цытаты. Адносна галоўнай падзеі мы можам толькі меркаваць аб найвышэйшай ступені эмацыйнага накалу сваркі паміж антаганістамі (*«Пазлаваліся, расплюваліся, так як хто зімным перакінуў...»*), чым дэтэрмінавана «развядзенне» персанажаў у прасторы, і гіпатэтычна – аб характары такога «развядзення» (*«разышліся [г. зн. скіраваліся ў розныя, супрацьлеглыя, бакі]»*). Аднак інфармацыйнае «ўкладанне» функцыі тым фактычна і завяршаецца. Ф. Багушэвіч не імкнецца надзяліць яе павышанай сэнсавай «палётнасцю», так як – мы ўпэўніліся – робіць гэта В. Дунін-Марцінкевіч.

Вось яшчэ два паказальныя прыклады функцыянальнай рэалізацыі растання:

1. [Зміцер, прадаўшы цялушку, пакідае кірмаш] *«А пакуль, мауляў, дахаты сабраўся, / Ён на дарогу селядца купіў, / Туды ж у кішэню, гдзе грошы, улажыў»* [8, с. 202].

2. *«Мы сабе аб тым ды аб сім, а пасля таго я пайшоў дахаты вячэраць. Як дзісь помню, еў зацірку з малаком»* [2, с. 119].

Два прыведзеныя ўрыўкі аб’ядноўвае тое, што рух персанажаў у прасторы суправаджаецца блізкападобнай мастацкай дэталлю: і ў адным, і ў другім выпадках называецца страва, якая выступае абавязковым атрыбутам падзеі ростані. За-

пынім увагу на спецыфіцы і невыпадковасці выкарыстання нязвыклай, вонкава, здавалася б, нематываванай мастацкай дэталі ў сюжэтах двух аўтараў. У Дуніна-Марцінкевіча селядзец з'яўляецца важным сюжэтным «штрыхом» твора, які спрычыняецца да далейшага разгарнення фабулы: да мокрай рыбіны неспадзявана прыліпне выручаная за цялушку грашовая паперка, якой ненаўмысна «папалуднуе» галоўны герой. Мастацкі атрыбут утрымлівае на сабе павышаны аб'ём сюжэтна-фабульнай нагрузкі, які дазваляе ініцыяваць наступны ход падзей. Багушэвіч таксама згадвае сваю страву («зацірку з малаком»), але не ўкладае ў яе ніякага дадатковага сэнсавага пасылу для руху фабулы. Яго «атрыбут» пусты, у ім зведзены да мінімуму альбо адсутнічае фактар т. зв. «перспектыўнай сюжэтнай рэалізацыі». У адным выпадку такі спажывецкі «аксесуар» – і сапраўды мастацкая дэталь, у другім – звычайная падрабязнасць, «бутафорыя», якая не мае магчымасці развіцца ў падзею і зрушыць наперад мастацкую сітуацыю. І патрэбна такая «аздоба» аўтару толькі дзеля арганізацыі суб'ектнай маўленчай структуры апавядання, задуманага такім чынам, што ў апавядальніцкім дыскурсе істотныя звесткі-сведчанні, неабходныя для пацвярджэння факта злачынства, апускаюцца з аповеду, а значнае месца ў маўленні «сведкі» неапраўдана для суда займаюць «лішнія» падрабязнасці і ўдакладненні – такія, як малочная зацірка.

Такім чынам, індывідуальная свядомасць аўтара фармуе семантычны аб'ём і патэнцыял сюжэтнай функцыі, агаляючы ці маскіруючы мастацкую сітуацыю / падзею. У аўтарскай інтэрпрэтацыі ўнутранае напаўненне здзяйсняемых героем аперацый колькасна і якасна мадыфікуецца. Такія змены і ўтвараюць цэлую катэгорыю аднатыпных рухаў унутры мінімальных сюжэтных элементаў, якую мы назвалі парадыгматычным узроўнем трансфармацыі.

На другім мадыфікацыйным узроўні – сінтагматычным – прасочваюцца відазмены, звязаныя са спецыфікай «узаемадачыненняў» паміж адзінкамі. Трансфармацыя абумоўлена тым, што функцыі з мінімальнай сюжэтнай нагрузкай і зменшаным аб'ёмам сэнсаў асімілююцца іншымі сюжэтнымі элементамі і выцясняюцца імі з сюжэтнай схемы. Наадварот, адзінкі з высокай ступенню інфарматыўна-асацыятыўнай разгорнутасці, апынуўшыся ў «моцнай» пазіцыі, самі прыпадабняюць іншыя сюжэтныя рэалізацыі і, цалкам зліўшыся з апошнімі, забяспечваюць пашырэнне ўласнай варыянтнай парадыгмы. Узаемападпарадкаванне геройных функцый адбываецца двума шляхамі, выяўляючы пры гэтым два асноўныя тыпы міжкампанентных сувязяў: паратаксіс і гіпатаксіс.

Пры паратаксісе, альбо каардынацыі, злучаюцца ў адно самадастатковыя «маркеры» сюжэта, прычым умова непасрэднага ці блізкага кантакту такіх кампанентаў у падзейным радзе абавязковая. Гэта азначае, што каардынуемыя персанажныя функцыі не могуць належаць да сюжэтных «адрэзкаў» твора, значна аддаленых адзін ад аднаго. Напрыклад, паратаксічнымі ў сваёй аснове з'яўляюцца дачыненні паміж элементамі ў выпадках утварэння ўскладненых сюжэтных камбінацый, калі марфалагічнае значэнне адной адзінкі адначасова можа кваліфікавацца як рэалізацыя варыянтных парадыгмаў розных функцый (напрыклад, функцыя рэакцыі і функцыя парушэння забароны). З'ява функцыянальнай аманіміі ў пэўнай ступені дазваляе меркаваць аб зараджэнні і эвалюцыі т. зв. геройнага «шматгалосся», калі ў тэксце пачынаюць абасабляцца назіральныя «фокусы» некалькіх апавядальных інстанцый: аўтарскай, апавядальніцкай і персанажнай.

Гіпатаксіс найчасцей назіраецца паміж т. зв. «парнымі» адзінкамі. Такі від сувязі нярэдка прадугледжвае і патрабуе ў якасці злучальнага элемента спецы-

яльна агавораную мастацкай сітуацыяй кропку судакранання, неабходную для рэалізацыі сюжэтнага значэння абедзвюх геройных функцый. Да прыкладу, функцыя кляймення, кантактуючы ў межах фабульнага шэрагу з функцыяй пазнавання, традыцыйна спасылаецца на пэўную ідэнтыфікацыйную адзнаку. З дапамогай умоўнага «таўра» дакладна называецца патрэбны прадмет, герой ці з'ява, аднак умова наяўнасці такога «таўра» зусім не абавязковая. Яшчэ ў класічным казкавым сюжэце персанажы могуць паспяхова пазнавацца і без «меткі» (напрыклад, пасля доўгага растання), а вось ідэнтыфікацыя дзейных асобаў пасля перанесенай імі абліччавай трансфігурацыі ў пераважнай большасці выпадкаў рэалізуецца ў сюжэце як апазнанне па абавязковай унікальнай прыкмеце. З наступленнем «эпохі прозы» (С.Н. Бройтман) сюжэтная «формула» пазнавання пачынае трансфармавацца, падмінаючы пад сябе функцыянальны інварыянт кляймення і пашыраючы такім чынам сваю рэалізацыйную парадыгму.

Механізм т. зв. гіпатаксічнага дыялогу акрэсленых сюжэтных адзінак вынікае і з твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, а таксама Ф. Багушэвіча. Параўнаем некалькі прыкладаў ідэнтыфікацыі персанажаў.

Дзве «класічныя» яе формы заяўлены ў В. Дуніна-Марцінкевіча:

1. Герой пазнае невядомы яму аб'ект: «*Дый Касі гаворыць: «Ты стаўроўска дзева! / Ты княжэва жонка, наша каралева! / Ты носіш падарак Стаўра на грудзі!*» [8, с. 220].

2. Герой пазнае відазменены аб'ект:

а) пасля доўгага растання: «*Тут у дзвярэй паявіўся, / Сюды, туды пакланіўся / Прыгожанькі ахвіцэр; / Красны, відны і здаровы, / З ясным вокам, чарнабровы, / Золатам блішчыць мундзер. / Як глянула Кацярынка, / <...> Гапон найшоўся пры ней*» [8, с. 191];

б) пасля гвалтоўнай трансфігурацыі: «*То матачкі яе душачка святая, / Так думала Кася; міла паглядая, / Не страпяне ложкай, штоб матылёк еў...*» [8, с. 214].

Прыведзеныя прыклады пазнавання паўтараюць, у цэлым, зададзенае казкай суаднясенне героя з пэўным аб'ектам рэчаіснасці, якое адбываецца праз уключэнне ў механізм ідэнтыфікацыі адметнага фізічнага кода, уласцівага персанажу альбо набытага ім раней. Паслабленне такога вонкавага паказчыка распазнаваемага аб'екта можна адзначыць у версіі **а** (пазнаванне пры доўгачаканай сустрэчы) другога варыянта рэалізацыі сюжэтнай функцыі. У нашым і іншых аналагічных выпадках непасрэдны зварот да апісальнага наратыўнага дыскурса («*<...> Прыгожанькі ахвіцэр; / Красны, відны і здаровы, / З ясным вокам, чарнабровы, / Золатам блішчыць мундзер...*») сведчыць пра падсвядомую спробу лакалізацыі ўвагі на пэўных партрэтных атрыбутах дзейнай асобы.

Прынцыпова адрозніваецца ад папярэдніх спосаб выражэння функцыі пазнавання, прыклады якога адначасова маем і ў В. Дуніна-Марцінкевіча, і ў Ф. Багушэвіча:

3. Герой пазнае вядомы яму аб'ект: «*Гляджу! – аж Зміцер з лошыцкай дарогі / З певуном пад пахай важна суне ногі*» [8, с. 206]; «*Прыходжу – сядзяць. Я зірк – і ён тут, наш Бартак храмы*» [2, с. 118].

Як бачна, прадмет пазнавання тут зусім не клеймаваны. Выпадак складаны тым, што з-за поўнай адсутнасці ўмоўнай «меткі» пазнаванне становіцца вельмі падобным да простага называння аб'екта. У другім прыкладзе ў якасці сімвалічнага таўра магла б выступаць кульгавасць багушэвічавага персанажа, але ў прыведзеным кантэксце такая характарыстычная дэталь героя не падразумява-

ецца як ідэнтыфікацыйны сродак: немагчыма вылучыць з групы персанажаў кульгавага чалавека, калі ўсе дзейныя асобы сядзяць.

Яшчэ адной функцыянальнай мадыфікацыяй пазнавання з’яўляецца наступны варыянт рэалізацыі адпаведнай сюжэтнай адзінкі, які па-рознаму выяўлены ў нашых аўтараў:

4. Герой пазнае ў добравядомым аб’екце некага альбо нешта іншае:

а) прымусова: [Зміцер «прызнае» ў пеўніку труса] «*Дык гэта заяц!.. – нечага ж казаць, / Вот жонка! умее і туман пускаць*» [8, с. 208].

б) выпадкова: [Ляснік з жонкай памылкова пазнаюць адзін у адным сустрэтага абаімі «мядзведзя»] «*А Божа ж мой, Божа, гэта, – кажа, – пэўне, той самы і мяне, спаткаўшы, хацеў задраць; як зароў, дык аж я ў балота па шыю ўляцела. <...> Але? Нябось, – кажа, – я добра прыглedзелася: і морда яго, і хвост кароценькі, і зароў як трэба, аж засмярдзела*» [2, с. 121].

В. Дунін-Марцінкевіч (**а**) выкарыстоўвае сюжэтную «формулу» псеўдаідэнтыфікацыі, калі суаднясенне аб’екта з яго назвай ускладаецца не на атрыбут альбо ўласцівасць, а на вымусовы характар пазнавання: дэтэрмінацыя падзеі досыць падрабязна апісана ў папярэдняй частцы аповеду, дзе тройчы патэнцыйныя пакупнікі наўмысна заблытваюць Зміцера, распытваючы яго аб знарок «перайменаваным» тавары. Ф. Багушэвіч (**б**) мадэлюе падзею аналагічна з «марцінкевічаўскай», аднак ажыццяўляе гэта, падмяніўшы чыннік прымусу ўмовай выпадковага супадзення вобразных радоў (сапраўднага (чалавечага) і ірэальнага (мядзведжага)). Больш за тое, аўтар далучае да называння аб’екта важкі аргумент-кляймо: уяўнага драпежніка выдаюць уяўныя «морда», «хвост» і «рык».

Мы ўбачылі, якім чынам узаемадапаўняюць і ўзаемаўплываюць у падзейным ланцужку сюжэтныя элементы, звязаныя з кляйменнем і пазнаваннем дзейнай асобы, прадмета ці з’явы. Дадатковая інфармацыя або дэталь, актуалізаваныя ў адной функцыі, у стане перакрываць цэлы комплекс сэнсаў іншай функцыі, менш стойкай альбо ўнутрана паслабленай аўтарам. Такая функцыянальная «камунікацыя» завяршаецца частковым ці поўным прыпадабненнем няўстойлівай адзінкі. Інакш, вонкавым фактарам уздзеяння на варыянтную парадыгму таго ці іншага сюжэтнага архетыпа можна лічыць сукупнасць умоў існавання персанажнай функцыі (пазіцыя, суседства з іншымі сюжэтнымі адзінкамі, здольнасць уступаць у карэляцыйныя адносіны і інш.), якія прыводзяць да набыцця кантактуючымі элементамі якасна новых характарыстык і спецыфічных прымет.

Так, працэс сюжэтнай «перакадзіроўкі» мастацкай канструкцыі на шляху эвалюцыі новай літаратуры беларускага этнасу палягае пад уздзеяннем аўтарскага індывідуальнага пачатку, з аднаго боку, праз пашырэнне / звужэнне інтэрпрэтацыйнага дыяпазону падзеі і ўзмацненне / паслабленне полісемантычнасці таго ці іншага сюжэтнага элемента, а з другога, – за дапамогай знешніх чыннікаў: непасрэднага «судакранання» і ўзаемаўплыву сюжэтных адзінак.

Спіс літаратуры

1. Категории поэтики в смене литературных эпох / С.С. Аверинцев [и др.] // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания: сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького; отв. ред. П.А. Гринцер. – М., 1994. – С. 3–38.

2. Багушэвіч, Ф. Творы: Вершы, паэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Ф. Багушэвіч; уклад., прадм. Я. Янушкевіча. – Мінск: Маст. літ., 1991. – 309 с.

3. Бремон, К. Структурное изучение повествовательных текстов после В. Проппа / К. Бремон // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / пер. с фр. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М., 2000. – С. 239–246.
4. Бремон, К. Логика повествовательных возможностей / К. Бремон // Искусствометрия / сост. и ред. Ю.М. Лотмана, В.М. Петрова. – 3-е изд. – М., 2008. – С. 108–135.
5. Бройтман, С.Н. Историческая поэтика / С.Н. Бройтман. – М.: Академия, 2004. – 342 с.
6. Веселовский, А.Н. Историческая поэтика / А.Н. Веселовский. – М.: Высш. шк., 1989. – 406 с.
7. Греймас, А.-Ж. Структурная семантика: Поиск метода / А.-Ж. Греймас; пер. с фр. Л. Зиминой. – М.: Академический Проект, 2004. – 368 с.
8. Дунін-Марцінкевіч, В. Творы / В. Дунін-Марцінкевіч; уклад., прадм. і камент. Я. Янушкевіча. – Мінск: Маст. літ., 1984. – 527 с.
9. Косиков, Г.К. Структурная поэтика сюжетосложения во Франции / Г.К. Косиков // Зарубежное литературоведение 70-х годов. Направления, тенденции, проблемы / АН СССР, ИНИОН; редкол.: Е.А. Цурганова (отв. ред.) [и др.]. – М., 1984. – С. 155–204.
10. Леви-Стросс, К. Структура и форма: размышления об одной работе Владимира Проппа / К. Леви-Стросс // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / пер. с фр. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М., 2000. – С. 121–151.
11. Лихачёв, Д.С. Историческая поэтика русской литературы / Д.С. Лихачёв. – СПб.: Алетейя, 1999. – 587 с.
12. Мелетинский, Е.М. О литературных архетипах / Е.М. Мелетинский. – М.: РГГУ, 1994. – Вып. 4: Чтения по истории и теории культуры. – 134 с.
13. Мелетинский, Е.М. Поэтика мифа / Е.М. Мелетинский. – М.: Наука, 1976. – 408 с.
14. Пропп, В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 2002. – 336 с.
15. Пропп, В.Я. Морфология сказки / В.Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 2001. – 192 с.
16. Фрейденберг, О.М. Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы / О.М. Фрейденберг. – Л.: Худож. лит., 1936. – 454 с.

О. Панькова

ОБРАЗ ВРЕМЕНИ В РОМАНЕ «ЖИВЫЕ КАМНИ» ВАЦЛАВА БЕРЕНТА

В романе «Живые камни» (1918 г.) Вацлав Берент описывает начавшийся процесс деструкции гармоничного сакрального мира. Духовная пустота и безверие превращают город, окруженный каменными стенами, в бесплодную землю, овладевают душами ограниченных, окаменевших людей. Перестав быть знаком сконденсированной духовной силы, камень символизирует все мертвое, лишенное жизни, бесчувственное и приземленное. Равнодушие, черствость сердец, нравственное уродство делают людей похожими на тяжелые, неотесанные камни.

Замкнутое пространство города сдавливается каменным обручем городских стен. Тяжесть, инертность, непроницаемость, исходящие от этой твердой и неподатливой материи, просачиваются в души людей, поддающихся процессу омертвения. Горожане замкнуты в бездействии, неподвижности и монотонности, их изувеченный дух влачится среди угнетающих своей тяжестью стен домов. Выйдя за черту города, голиард молит Бога о том, чтобы узость и сдавленность городских стен, мелочность и тупость не коснулись его души: «Если не хочешь видеть во мне пустой листок, не позволь затеряться зерну Твоему в скорлупе моего тела! Не позволь груди лишиться праведной пылкости вагантов: жажды пилигрима и жара скитальца. Не дай их утолить ни у одного источника» [1,

с. 223]. В образе голиарда сливаются воедино две хорошо известные метафоры: библейское зерно, брошенное на благодатную почву, и гонимый ветром листок. Вацлав Берент использует отдельные фрагменты биографии Архипиита (XII в.) и представляет голиарда как идейного наследника автора «*Confessio Goliae*» («Исповеди»), известнейшей вагантской песни, достаточно популярной и в Польше [3]. В своей собственной интерпретации Берент устраняет акценты самокритики, подчеркивая элементы индивидуализма, бунта и протеста против всяческих ограничений и церковного аскетизма, определяя ситуацию гордой и трагической свободы. В «Исповеди» появляется метафора листьев, уносимых ветром «*similis sum folio; de quo ludunt venti*» [1, с. 221], как образная аналогия с поэтом-странником, бродящим по свету и не знающим пристанища. С особой силой этот мотив зазвучит в «Осенней песне» (1865) Поля Верлена.

В романе «Живые камни» слабый, легкий листок, если он пуст, «бесплоден», приобретает ту же негативную смысловую окраску, что и тяжелый, безжизненный камень. Эти два образа сближаются и противостоят упомянутому в молитве голиарда зерну, символизирующему духовное возрождение, полноценность, жизненную силу. Зерно, посаженное в душе поэта-скитальца, открывает ему путь к Ноеву ковчегу, спасает от духовной смерти. Вацлав Берент трансформирует миф о Ноевом ковчеге, направляя его «за море! – к Святой Земле! – в саму Кальварию» [1, с. 111].

Голиард, безымянный «рыцарь песни», обнаруживает свою ненужность новому времени. Он бессилен и слаб перед законами рождающейся в недрах Средневековья эпохи. Герою Берента противопоставляется Данте, чей образ – литературного героя и писателя, предвосхищающего Возрождение, – неоднократно появляется в романе «Живые камни». Современник голиарда, профессиональный литератор, поэт Данте мечтает об известности своего имени, иначе говоря, об индивидуальной славе, что расценивается предводителем вагантов как продажность сильным мира сего, как предательство Музы.

В романе упоминаются «Новая жизнь» (1291) и «Божественная комедия», принадлежащие перу итальянского поэта. Будучи последовательным в своем нежелании датировать события в «Живых камнях», Вацлав Берент тем не менее «роняет» один важный ориентационный ключ. Приор монастыря ордена св. Франциска хранит в своей келье рукопись «Божественной комедии». Первые рукописные варианты поэмы появились через несколько лет после смерти Данте. Исследователи его творчества относят их к 1333 году, когда возникла первая возможность ознакомления с содержанием всей поэмы [4, с. VI].

С именем Данте Берент связывает ряд существенных проблем морально-эстетического характера, отличающих психологию творчества в эпоху Средневековья и Возрождения. Любовные переживания героя «Божественной комедии», страдающего от разлуки с Беатриче, приор воспринимает как призыв к христианам, идущим дорогой любви, находя здесь созвучие с францисканскими мотивами. Сознание старого монаха ориентировано прежде всего на мистическо-религиозные истины, которым должна следовать душа христианина. И в этом видится особая примета мировоззрения средневекового человека.

То, что приор перечитывает с душевным трепетом, смакуя каждое слово, вызывает бурю негодования у голиарда, с жадностью всматривающегося в книгу. Напрасно переубеждает его приор, делясь самым сокровенным. Голиард возмущен тем фактом, что мастер подписывает книгу своим именем, акцентируя

персональное начало, и что Данте, по его мнению, приписывает себе слова римского государственного деятеля и философа Анлиция Манлия Боэция.

В V книге «Ада» Данте пишет:

«Тот страждет высшей мукой,
кто радостные помнит времена
В несчастии».
(Рай, V: 121 – 124)

Голиард убежден, что слышал эти слова раньше: «Из уст жонглера списал, слово в слово, мастер твой!» [1, с. 245], с той лишь разницей, что на другом языке. «Язык книги обыкновенный – людей из-за гор. Знает бывалый вагант все диалекты земель империи, оба языка из-за Рейна и этот из-за гор» [1, с. 244]. Он поражен тем, что Данте смело и дерзко выражает свои мысли на родном языке, подчеркивая принадлежность к определенному этническому пространству. Языком церкви и «высокого» искусства средневековой Европы, несомненно, слыла латынь, что подтверждает приор в беседе с голиардом. Но грядут иные времена: влияние латыни, исполнявшей интеграционную роль, сводящую административную и духовную жизнь к единому знаменателю, обязательному в среде просвещенных умов, начинает ослабевать. Голиард замечает, что гусли его должны навсегда замолкнуть, раз даже Муза заговорила «по-простому», отвергла латынь.

Не найдя в стенах монастыря понимания, отринутый поэт-скиталец бежит мимо каменной статуи Мадонны на «ту» сторону, туда, где господствует Злой Дух. За чертой святой обители белеют каменные руины античного мира, опутанные плющом и оживленные бегающими ящерицами. Братья-францисканцы, очищая территорию монастыря от обломков язычества, выбрасывали «зло» за пределы христианского мира. Границу миров Вацлав Берент обозначает с помощью известного мифологического символа – пустоши. Именно пустошь в романе «Живые камни» является образным аналогом реки Стикс, которую должен преодолеть голиард.

Античная пластика возвращает голиарда в детство человечества, затушевывает в нем черты трагизма и несостоятельности. В силу своего воображения голиард преображает мир в эстетическую реальность, оживляет низвергнутую и поруганную Красоту античного мира, совершенную в своих формах. Сам же герой Берента каменеет, замирает в каком-то мистическом экстазе, упоенный звуками флейты, лютни и литавр. Под поэтическим покровительством Горация он отправляется в духовное странствие, увенчанное его физической смертью. В «Божественной комедии» Данте, ведомый Верлигием через Ад и Чистилище, попадает в Земной Рай. Голиард же выходит к своему внутреннему Чистилищу, оказывается в ситуации экзистенциальной разъединенности души и тела, стоит на грани между небом и землей.

Структурной основой картины преобразований руин и человека становятся пластичность, движение, цвет и звук. Образ сменяющего мифологические маски голиарда связывается не со статичностью скульптуры, а с динамичностью живописи. Роман «Живые камни» выходит за пределы чисто литературного искусства. Берент моделирует пространство, наполненное цветом и звуком в движении. По мнению М. Попель, он объединяет «мифологическое воображение с мистическо-магическим. Господствующие здесь законы анимизации и деанимизации способствуют тому, что, как в мифе о Пигмалионе оживают камни,

а от взгляда Медузы каменеет жизнь» [3, с. 147]. В романе «Живые камни» возникает модель античности в её художественно-мифологическом очертании.

Голиард попеременно становится то Вакхом, то Фавном, то Паном, говорящими на языке Горация (Вацлав Берент вводит в повествование многочисленные фрагменты «Од» поэта).

Голиард выходит за пределы земного пространства и времени в паре с танцовщицей, той, что подарила ему книгу Горация, украв ее у монахов-доминиканцев. Образ танцовщицы насыщен движением, он необычайно гибок и пластичен. Превращаясь в Венеру (Афродиту), становясь вакханкой, она окончательно утверждает силу своей человеческой любви, красоту и «чистоту» земной жизни. «Нет дьявола! Нет ада! Нет греха! [...] А когда мы устанем от счастья, я сплету тебе у ручья в лучах солнца венок одной единственной вечности, я ее тебе дам – не церковь» [1, с. 156–157].

Берент наделяет свою героиню необычайной красотой. Она нежна, наивна и верна. Танцовщица напоминает цыганку Эсмеральду, героиню романа Виктора Гюго «Собор Парижской Богоматери» (1831): она – объект борьбы двух начал, тленного и бессмертного, чувства и рассудка. И подобно ибсеновской Сольвейг из драмы «Пер Гюнт» (1867), танцовщица видит в своем любимом одинокую, скитающуюся душу. В героине романа «Живые камни» сильно материнское начало: «королева вагантов», «Муза» опекает своих сотоварищей, делит с ними все трудности и невзгоды бродячей жизни. Примечательно, что танцовщица перевоплощается в многогрудую Цереру, богиню плодородия, дающую рост всему на земле. «Материнство» и «плодородие» воспринимаются как сакральные ценности, несущие в себе светлое начало.

Поиски земного счастья, чувственная неудовлетворенность приводят танцовщицу к необходимости самореализации, компенсации внутренних и телесных потребностей, что сконденсировано в сцене ее ночного полета верхом на черном козле. «*Satanassa lubrica!*»[1] – восклицает голиард [1, с. 157], видя в ней женщину-ведьму, источник греховности. Обнаженная грудь, подвижность и легкость одежды, кувшин с вином становятся постоянными атрибутами танцовщицы-соблазнительницы.

Сама же героиня Берента отождествляет себя с женскими образами античной мифологии. «Слушая глазами», она мечтает, как нимфа, сплести у ручья венок для любимого, хотя и знает, что нимфы висят на волоске от смерти: «достаточно было вырвать им один волосок, как они сразу же умирали» [1, с. 259].

Перевоплощаясь в Афродиту, восстанавливая разрушенные формы богини и «очеловечивая» их, танцовщица уравнивает себя с голиардом-Вакхом, отводит своей любви положительную роль, содействующую восхождению души к божественной любви и единению с божеством. Она бросает вызов церковным представлениям о сущности женщины, вписывается в контекст индивидуального богоборчества. Однако трансформирующий танец жизни, утопающий в золоте солнечных лучей, под любопытные взгляды голубей («Птицы Афродиты!»), затмевается грозой. Ночная гроза нарушает синкретичность античного мифологического сознания, для которого характерно ощущение неразрывного единства человека и природы, их слияния и взаимопроникновения. Художественно-религиозный образ природы приобретает устрашающий характер. В иконографическом варианте

[1] (лат.) – «Искушающая дьяволица!»

гром и молния являются сложным символом нуминоза, иначе говоря, божественной силы и власти. В романе «Живые камни» весь набор контрастных примет связан с антитезой солнца – грозы, радости жизни и наказания за грехи.

Голиард встречает смерть под раскаты грома и звуки монастырского колокола, на земле, объятой злом. После грозы его труп был найден лежащим на груди мертвой танцовщицы, смертельно укушенной черной змеей. Возле них лежала убитая голиардом змея, «черная в пурпуре своей крови, как сам ад!..» [1, с. 321]. В. Гутовский, интерпретируя образы голиарда и танцовщицы, усматривает в них героев «двух мифологических текстов: греческого и христианского. Голиард является также Адамом, танцовщица – искушающей Евой [...] Наконец, новый рай, обретенный среди руин античного храма, снова потерян: змея, символ архаичного зла, убивает Еву-танцовщицу и сама погибает от ударов Адама-голиарда» [2, с. 327–328].

В картине смерти голиарда и танцовщицы присутствует еще один символический подтекст, на этот раз отсылающий к мифу об Орфее. Образ танцовщицы можно соотнести с образом Эвридики, дриады, умершей от змеиного укуса. Цель внутренних превращений голиарда, его «духовные» странствия напоминают историю поисков Орфеем своей жены. А сама сцена смерти голиарда объединяет в себе обе версии гибели Орфея: растерзанного вакханками и пораженного молнией Зевса. Античный миф оказывается в контексте культуры XX века и, следовательно, изменяет и семантику, и функцию. Индивидуализация мифа об Орфее служит эстетизации смерти голиарда, отражает столкновение двух планов действительности в сознании художника.

И хотя герой романа «Живые камни» побеждает зло, он не в состоянии спасти свою разодранную душу, обреченную на вечное скитание. Когда голиард в запале проклинает свою жизнь, приор францисканского монастыря спешно поправляет: «... первая жизнь! скорее повтори за мной, брат, пока дьявол, мятущийся в тебе, не заслонил этим богохульством дороги ко второй жизни [...]» [1, с. 240]. Говоря о второй жизни, приор подразумевает загробную и обращается к евангельскому мотиву смерти:

> «Первый человек – из земли, перстный; второй человек – Господь с неба.
> И как мы носили образ перстного, будем носить и образ небесного».
> (Первое послание к Коринфянам, 15:47, 49)

Приор воспроизводит христианский миф о том, что каждый будет держать отчет за содеянное в этой жизни перед самим Богом. На одну чашу весов будут положены добрые дела, на другую – грехи и упущения. Вечное спасение или проклятие будут зависеть от того, какая чаша перетянет. Смерть замыкает экзистенциальные противоречия, несет в себе элемент надежды и успокоения.

Настоятель францисканского монастыря с горечью предвидит, что в случае голиарда, несомненно, перевесит вторая чаша: богохульство ваганта, его антицерковные выпады, отвергнутая сутана, гордыня, восхваление языческих богов, воспевание женской красоты. И только Дева Мария в Судный день сможет защитить его заблудшую душу: «И положит на первую чашу – гусли поэта» [1, с. 324]. Пожертвованные монастырю накануне смерти гусли дают голиарду возможность дополнительного очищения от грехов, приводят к посмертному покаянию, становятся материальным двойником души художника. Гусли и смычок были крестообразно положены на гроб бродячего поэта, заменяя собой громницу и освящая путь к вечной жизни.

В первом издательском варианте (1918 г.) роман «Живые камни» сопровождался подзаголовком «Повесть бродячего актера», во второй версии (1920 г.) данный подзаголовок был заменен на «роман о Средневековье». Начиная с третьего издания (1922 г.) с титульного листа исчезает как первый, так и второй подзаголовок, в эпилоге же, в свою очередь, появляется примечание о том, что «не только о Средневековье повествует этот роман». Автор акцентирует внимание на переходности, переломе мировосприятия, намеренно отказываясь от однозначности в пользу подтекстов и аналогий в показе художественной действительности. В. Берент стремится к установлению диалогической ситуации внутри текста.

Роман «Живые камни» повествует о передвижении во времени вечных ценностей, одной из которых является человек. Драматично то, что вечное движение в жизни и вечное движение в искусстве не совпадают. Примером тому служат герои Берента. «Дай нам, Заратустра, последнего человека, сделай из нас последних людей, а мы подарим тебе твоего сверхчеловека», – ответил народ [5, с. 146]. «Последний» – это слово-ключ к интерпретации романа «Живые камни». На фоне последней фазы Средневековья мелькают фигуры последних представлений этой эпохи, преимущественно людей искусства, обреченных на преждевременную смерть.

Список литературы

1. Berent, W. Żywe kamienie / W. Berent. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. – 366 s.
2. Gutowski, W. Nagie dusze i maski. O młodopolskich mitach miłości / W. Gutowski. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1992. – 371 s.
3. Popiel, M. Historia i metafora. O «Żywych kamieniach» Wacława Berenta / M. Popiel. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. – 170 s.
4. Popiel, M. Wstęp / M. Popiel // Berent,W. Żywe kamienie / M. Popiel. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. – S. III–LXXXI.
5. Ницше, Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / Ф. Ницше; пер. Ю.А. Антоновского // Ницше, Ф. Сочинения: В 2 т. / Ф. Ницше; сост., ред. и авт. примеч. К.А. Свасьян. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 5–238.

Г. Тврановіч

ЛІРЫЧНАЯ ПРОЗА ЯНКІ БРЫЛЯ Ў ЧАСОПІСЕ «ТЭРМАПІЛЫ»

Першы нумар часопіса «Тэрмапілы» адкрывала ўступнае слова рэдактара Яна Чыквіна: «Аддаем у рукі шаноўнага чытача першы нумар літаратурна-мастацкага і беларусазнаўчага часопіса «Тэрмапілы» (грэц.: Гарачыя вароты). Ён не з'яўляецца непасрэдным працягам літаратурнай старонкі «Белавежа», якая закончыла свой выхад (у газеце «Ніва» – *Г.Т.*) на 460 нумары, здзейсніўшы сваю арганізацыйна-выдавецкую ролю. Наш беларускі літаратурны рух у Польшчы набывае з гэтым выданнем новыя магчымасці – найперш для публікацыі «даўжэйшых» жанраў прозы, эсэ, сцэнічных твораў, крытычных артыкулаў, рэцэнзій» [5, с. 3].

Нараджэнне выдання адбылося ў юбілейны для беларускага літаратурнага аб'яднання ў Польшчы год. Па-свойму сімвалічна, што значную частку першага

нумара склалі матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі з нагоды 40-гадовага юбілею «Белавежы», у якіх ацэньваўся «дагэтуляшні набытак літаратурнай Беласточчыны як неад'емнай часткі агульнага беларускага кантэксту» [5, с. 3]. І сёння, з перспектывы гадоў, трымаючы ў руках ужо чатырнаццаты нумар часопіса, відаць, не будзе перабольшаннем сказаць, што са з'яўленнем «Тэрмапілаў» новыя выдавецкія магчымасці набыла ўся беларуская літаратура: метраполіі, Польшчы, далёкага замежжа або эміграцыі. Спадзяванне рэдактара, «што ад самага пачатку часопісу будзе ўласціва формула адкрытасці ў тым сэнсе, што ён стане месцам сустрэчы для ўсіх, хто творча займаецца беларускім прыгожым пісьменствам, беларускаю культураю і іх даследаваннем» [5, с. 3] ажыццявілася напоўніцу. Гэта менавіта на старонках «белавежскага» часопіса ўпершыню пабачыла свет аповесць Янкі Юхнаўца «Яно» (2002, 2004 гг.), напісаная яшчэ на пачатку 50-х гадоў мінулага стагоддзя (а пасля выдадзеная ў зборніку эміграцыйнай ваеннай прозы «Каханы горад» (Мінск, 2006). Неаднойчы выступаў у «Тэрмапілах» з паэзіяй, прозай намінант Нобелеўскай прэміі Масей Сяднёў.

Дарэчы прыгадаць, што нараджэнне «белавежскага» часопіса было прывітана штотыднёвікам «Літаратура і мастацтва»: «Адышоўшы 1998 год застанецца памятным у гісторыі нашага замежжа, сярод іншага, выхадам у Беластоку (...) часопіса «Тэрмапілы» [3]. Вядомы літаратуразнаўца Зоя Мельнікава на канферэнцыі, прысвечанай ужо паўвекавому юбілею літаратурнага аб'яднання «Белавежа», адзначыла: «Часопіс «Тэрмапілы» як літаратурна-мастацкае і беларусазнаўчае выданне ўжо дзесяць год дэманструе акрэсленую канцэпцыю і пазіцыю. Без яго нельга поўна і сістэмна ўявіць бягучы беларускі літаратурны працэс. Старонкі часопіса запаўняюць белыя плямы ў гісторыі нацыянальнай літаратуры і яе сучаснасці. Несумненна, што ва ўчарашніх, сённяшніх і, напэўна, заўтрашніх умовах «Тэрмапілы» прадстаўлялі і будуць далей прэзентаваць еўрапейскаму чытачу значны па колькасці і якасці пласт беларускай літаратурнай прадукцыі» [9, с. 329]. Так, пласт важкі, значны і сваёй жанравай разнастайнасцю: паэзія, проза, драматургія, пераклады, літаратуразнаўства, крытыка... І кожная з гэтых пазіцый можа стаць прадметам разгляду, адлюстроўваючы пэўныя заканамернасці развіцця беларускай літаратуры.

Воблік часопіса, яго жанравая структура вызначаюцца, зразумела, поліфаніяй аўтарскіх галасоў, творчых індывідуальнасцей. І па-свойму сімвалічна, што «Тэрмапілы», можна сказаць, блаславёны былі самім Янкам Брылём. Яго лірычная проза пад назвай «Крынічнае» распачынала творчае сумоўе на старонках часопіса: «Гэта ў мяне і загаловак, і назва вёсачкі над Нёманам, на паўднёвым узмежжы Налібоцкай пушчы, – адзначыў пісьменнік. – Тут я звычайна летую, вось ужо дваццаць гадоў, ва ўласным доме на вотшыбе, з садзікам-агародам. Лес, поле, лугі, рака, цішыня. І родныя мясціны, і прыгожа, і паэтычнае найменне паселішчу ды ўрочышчу далі самі людзі, тутэйшыя здаўна.

Тут, у гэтай чароўнай глухамані, я і пачуў прыемнае, што сябры-«белавежцы» задумалі добрую справу, новы часопіс, і мяне запрашаюць у талаку. З удзячнасцю і найлепшымі пажаданнямі слаўнаму пачынанню прапаную «Тэрмапілам» трохі сёлетніх запісаў-мініяцюр» [5, с. 5]. Аб прыязным стаўленні да «белавежскага» часопіса сведчыць тое, што Я. Брыль да канца жыцця застаўся верным «Тэрмапілам». У нумары за 2000 год была надрукавана падборка «З лірычных запісаў», у 2003 – «Ці-шы-ня». Варта згадаць, што менавіта ў ёй пабачыла свет выступленне Я. Брыля на нечарговым з'ездзе Саюза пісьменнікаў, ненадрукаванае,

па словах пісьменніка, «з нейкіх «вышэйшых» меркаванняў» нават у «Літаратуры і мастацтве» «і таму захацелася даць яго тут «лірычным запісам» [7, с. 10]. Апошняя публікацыя «Жнівень» з'явілася ў 2005 годзе, а наступны нумар часопіса выйшаў з партрэтам пісьменніка ў жалобнай рамцы, з кранальным развітальным вершам Ніны Мацяш, таксама шматгадовага аўтара «Тэрмапілаў».

Уладзімір Калеснік у грунтоўным, праніклівым асэнсаванні жанру мініяцюры ў творчасці Я. Брыля, імкнучыся «зразумець духоўную патрэбу, якая наказвае Я. Брылю пісаць мініяцюры, запісваць назіранні, ураджанні і роздумы», прыходзіць да высновы: «Дык вось, уладкоўванне душы, патрэба мець упарадкаваную душу, не пакутаваць ад безлабернасці, забыўлівасці ў абавязках, ад зайздрасці і нячуласці да патрэб і пакут іншых людзей, ад марнавання часу, псавання настрою і жыцця людзям. Весці няспынны суд сумлення над самім сабой для таго, каб мець права ацэньваць і судзіць карэктнасць паводзін іншых суб'ектаў жыцця, – вось у чым этычная і быційная праблема творчага жыцця пісьменніка. Яна і спарадзіла вялізны айсберг мініяцюр Я. Брыля» [2, с. 192]. Між іншым У. Калеснік падаў своеасаблівую тэматычную класіфікацыю мініяцюр пісьменніка: «Сэнс быцця», «Шчасце», «Краса ці праўда», «Таемнасць характва», «Парадкаванне душы».

Гэта класіфікацыя, безумоўна, не вычэрпвае шматстайнасці брылёўскай кароткай прозы, але, што вельмі істотна, ахоплівае быційную яе сутнасць і адкрыта для далейшай канкрэтызацыі, удакладнення тэматычных абсягаў улюбёнага жанру Я. Брыля. Тым болей, што гэтыя абсягі абумоўлены ўсім часава-прасторавым кантынуумам, неад'емнай часцінаю жывой плыні якога, удзельнікам падзей, працэсаў і адначасова ўважлівым сузіральнікам, вучнем, а калі і настаўнікам, з'яўляецца пісьменнік. І невыпадкова, што, чым далей углыб свайго часу, тым часцей чалавек якраз і адчувае сваё вучнёўства на свяце жыцця, што мужна-песімістычна ўжо калісьці даўным-даўно было сцверджана старазапаветным мудрацом Еклесіястам.

Кніга Я. Брыля «Парастак. Запісы і эсэ» (Мінск: «Про Хрысто», 2006) паспела яшчэ парадаваць аўтара ў апошні яго зямны ліпень і засведчыла пажыццёвую вернасць пісьменніка любімаму жанру мініяцюры, бацькам якога ў беларускай літаратуры называюць Я. Брыля, памятаючы і аб «Абразках» Змітрака Бядулі, і аб «Скарбах душы» Максіма Гарэцкага. У апошнюю прыжыццёвую кнігу Я. Брыля ўвайшла і нізка «Жнівень» з дзевятага нумара «Тэрмапілаў», а значная частка папярэдніх яго «тэрмапільскіх» публікацый была надрукавана ў кнізе «Блакітны зніч. Лірычнае» (Мінск: «Про Хрысто», 2004).

Безумоўна, Я. Брыль належыць да ліку тых рэдкіх пісьменнікаў, якія складаюць шэрагі гётэўскага творчага тыпу. Падставаю таму пажыццёвая творчая актыўнасць, душэўная няўрымслівасць і ў вельмі-вельмі шаноўным узросце, аб чым сведчаць і «тэрмапільскія» яго публікацыі. Цягам усяго свядомага жыцця, ужо з пятнаццацігадовага падлеткава-юначага ўзросту, Я. Брыль трымаў пад рукою блакнот, сшытак, каб занатаваць адчутае, пабачанае. Быў верны патрэбе асэнсавання свайго месца ў свеце і самога гэтага свету з яго разнастайнай канкрэтыкай, верны патрэбе самаўдасканалення, здзяйснення свайго лёсу ў адпаведнасці са спрадвечнымі маральна-этычнымі законамі.

Менавіта дзякуючы гэтаму ўнутранаму маральнаму імператыву яму ўдалося сцвердзіць, як хораша адзначыла Вольга Нікіфарава, «што канкрэтная асоба – не меншая каштоўнасць, чым народ, чалавецтва», «стаць самому адзіным героем сваіх твораў» [1, с. 520]. Унікальная творчая спадчына Я. Брыля займае

асаблівае месца ў айчыннай літаратуры. І можна з поўным правам сцвердзіць, што выходзіць за межы, якія адводзяцца ў сучасным грамадстве прыгожаму пісьменству. Эвалюцыя лірычнага героя Я. Брыля адлюстроўвае працэс фарміравання асобы з выразнай беларускай ментальнасцю, інтэлігента ў самым высокім разуменні гэтага слова, годнага прадстаўніка беларускага народа. І, думаецца, няма патрэбы разважаць аб тым, як гэта істотна зараз, на пачатку чарговага міленіума, калі зноў узводзіцца своеасаблівая Вавілонская вежа, гэтым разам народамі, узброенымі навукова-тэхнічным прагрэсам, калі адыходзяць у нябыт мовы, народнасці, а разам з імі прыродныя творчыя чалавечыя магчымасці.

«Тэрмапільская» лірычная проза Я. Брыля з'яўляецца важкім фрагментам творчасці пісьменніка на заключным яе этапе, калі непасрэдныя ўражанні ўспрымаюцца праз прызму багатага жыццёва-творчага вопыту, што ўплывае і на тэматычную яе адметнасць, насычанасць разнастайнымі рэмінісцэнцыямі. Сталы ўзрост, працэс далейшага старэння, жыццёвая непазбежнасць – усё часцейшыя вечныя ростані з блізкімі людзьмі, зразумела, таксама ўносяць істотныя карэктывы ў змест лірычных запісаў.

Аднак творы Я. Брыля гэтага часу сведчаць аб тым, што пісьменнік, як і заўсёды, шчыра радуецца жыццю, годна прымае ўсе іспыты, яму па-ранейшаму ўласціва пачуццё гумару, увага да ўнутраных зрухаў: «Прачынаўся рэдка, і ўсё блытаўся то ў сне, то ў яве з *гэтым* і зусім *нягэтым* тэкстам, нібы маім і не маім, сам гэта бачачы нібыта збоку... Цяпер без чвэрткі пяць, і ўжо на даўжэй не засну. Толькі лягчэй, зноў жа то ў сне, то не ў сне блытаючыся ў тым дзесятку сшыткавых старонак, якія я, устаўшы, буду перадрукоўваць...

І не смешна мне гэта, і нібы зноў жа збоку бачыцца далейшае старэнне, без панікі і без завышаных прэтэнзіяў, успомніўшы славутае: «Не мешайце, Павлов работает» [6, с. 9]. Адна з мініяцюр цыкла «Крынічнае» названа пісьменнікам вельмі выразна і паказальна адным кароткім словам «Стан»: «Чытаю, лежачы з-за ног, якія зноў пагрозліва прыпухлі. Кніга цікавая, але і дрэмлецца, хоць і выспаў сёння сваю шасцігадзінную норму. Можа, таму хіліць на сон, што пасля ранішняй яснасці зноў дажджыцца. Павёў далонню па лобе, што садзяе ад зацяжной камарынай дакукі, адчуў-пачуў, як пад прычолкам чэрапа не сціхае цісіканне-шумок, і раптам падумалася:

Здаровіцца-нездаровіцца, ведаем, улічваем, неяк абараняемся, а вось жа здаецца, што ўсё гэта твой стан, стан твайго арганізма – як быццам не ты сам, а штосьці другое, дадатковае, пабочнае, дзе цябе, *самога цябе* пасялілі...» [5, с. 6]. Тут адбываецца міжвольнае размежаванне ў свядомасці фізічнага і духоўнага, часовага і вечнага ў чалавеку, які, вядома ж, якраз «паселены» у смяротную плоць. Аднак фіксацыя новага адчування затрымліваецца, можна сказаць, на паўкроку перад магчымым пытаннем, *кім* паселены... Любоў да жыцця, людзей, замілаванасць красой ва ўсіх яе іпастасях, прыгожая самадастатковасць, калі напоўніцу пражываецца кожная чалавечая пара – як ні парадаксальна – здольныя затрымаць асобу на такім вось паўкроку да паскалеўскага асэнсавання велічы і мізэрнасці чалавека [4, с. 39]. Філасофскія пытанні аб сэнсе жыцця, зразумела, хвалявалі Я. Брыля ўсё жыццё. Невыпадкова пажыццёвым яго настаўнікам з ранняга юнацтва становіцца вялікі шукальнік ісціны Л.М. Талстой.

У «тэрмапільскім» цыкле «Ці-шы-ня» звяртае на сябе ўвагу кароткі эмацыяльны запіс: «Няўжо мы ўсе панараджаліся, жывем дзеля таго, каб паміраць?

Наіўна простае, глыбока страшнае і крыўднае пытанне.

А вечарэе ў зялёным навокал спакойна і светла» [7, с. 8]. І працягам наступны запіс – запіс сну: «(...) прыемны густы ды важкі зместам рукапіс (...) з'явіўся па законах сну невядома адкуль, неабвержна ўпэўнены, што ён належыць мне, што гэта мой водгук на папярэдні кароткі запіс пра страх і крыўду смерці, водгук разважліва аб'ектыўны, аптымістычна спакойны. І я з тым сваім водгукам згодны, толькі да слоў *глыбока страшнае* дадаў *і крыўднае*. А так, што ж – адчулася яно тады міжволі, шчыра, такога не прыдумаеш, каб па-сапраўднаму забалела...

Уключыў святло, праверыў час, каля трох, і далей ужо не заснуў» [7, с. 8–9]. Заўважым, пра непазбежнае, нягледзячы на яго бы законную ўжо блізкую прысутнасць, Я. Брыль гаворыць звычайна разважліва, спакойна, нават аптымістычна. У нейкі момант ён як са здзіўленнем занатоўвае: «Чалавек жыве, жыве, а потым памірае, як быццам і не падумаўшы, што гэта ж – *назаўсёды* [6, с. 8].

Быційнае пытанне чалавечага сыходу вырашаецца ў лірычнай прозе Я. Брыля з пазіцыі мужнага самакантролю, усведамлення, што чалавек да апошняга свайго дыхання мусіць заставацца вартым свайго высокага прызначэння. Пісьменнік напоўніцу выкарыстоўваў творчыя перавагі, што даюцца шчодраму душой чалавеку багатым жыццёвым вопытам. Яскравым прыкладам таму мініяцюра «Поўня»: «Учора ўвечары, добра пасля дзевяці, над лесам яшчэ невысока стаяла поўня, раскошна налітая спакойным святлом, каля якое паміргвала пястунка-зорачка. Толькі адна.

Думка на думку, успамін на ўспамін – усё адразу, у момант. І ўнук, не сённяшні, а гадоў дзевяці, калі ён адзін выстойваў ціхенька на ганку, зачараваны ці зоркамі, ці яшчэ і поўняй. І воблікі некаторых сяброў, што ўжо не бачаць гэтай касмічнай красы. І мімалёт-сумок, такая журбінка, што трэба ж будзе неўзабаве і самому з гэтым развітацца. І нібы – каб адмахнуцца ад мінору, для кантрасту, – маміна показка пра дзеда, які гасцяваў у родзічаў, што жылі ў далёкай вёсцы, і яго з пашаны палажылі адпачываць не ў душнай летам хаце, а ў каморцы. Конча было выйсці з патрэбай, дык ён патоўкся ў незнаёмых сенях, адчыніў дзверы ў хату, цурболіць цераз парог ды прыгаворвае:

– Во ночка, ні месячыка, ні зорачкі, цёмна, як у роце!..» [5, с. 10] У гэтай канцэнтрацыі шматстайнай чалавечай экзістэнцыі невялікай мініяцюры пазнаецца аўтар «Золку, убачанага здалёк», «Ніжніх Байдуноў». Аднак дадаецца якраз тая інтанацыя, усведамленне, што ўласцівы менавіта творчасці Я. Брыля заключнага перыяду. Да глыбіні душы ўражвае ціхамірная «журбінка» – адначасовае і перажыванне, і прысутнасць, і погляд збоку, вынікам чаго мудрая канстатацыя складанага ўнутранага стану.

Сваё выступленне на нечарговым пісьменніцкім з'ездзе, надрукаванае ў «Тэрмапілах» сярод лірычных запісаў, Я. Брыль закончыў на аптымістычнай ноце: «У нас ёсць літаратура, у нас яна будзе – вялікая беларуская літаратура на нашай багатай ды прыгожай, несмяротнай мове» [7, с. 11]. Пэўна ж, адной з найгалоўных тэм, рэалізуемай у розных аспектах, якая праходзіць праз усю творчасць аўтара «Жмені сонечных промняў», «Вітража», з'яўляецца мова. Агульнавядома, якое значэнне мелі ў жыцці Я. Брыля кнігі і можна сказаць, што з'яўляюцца яны адным з галоўных герояў лірычнай прозы пісьменніка. Умоўна гаворачы, у «тэрмапільскі» перыяд, уважліва чытаючы і ўсё часцей перачытваючы, ён, як і раней, цытуе, пераказвае, нанова асэнсоўвае знаёмае, дзеліцца сваімі ўражаннямі. Асаблівую ўвагу пісьменніка прыцягваюць свежыя выказванні, нязвыклыя і трапныя словы. Вось характэрны запіс: «У Ластоўскага *каменаклёў* – майстар па выклёўванні надпісаў на валунах.

Перакладчык з лацінскай мовы Шатон да месца і дасціпна карыстаецца словам *святуля.*

А ў Макаля – таксама ўпершыню сустрэтае – *безвач*» [6, с. 14]. Зразумела, наракаў пісьменнік і на даволі частую моўную неахайнасць дыктараў радыё, тэлебачання.

Аднак найбольш хвалявала пісьменніка тое, што родная мова аказалася ў сябе дома ў становішчы падчаркі. Непадробная, стрыманая скруха гучыць у чарговым запісе: «Славутыя словы Тургенева пра родную мову ніхто, наколькі мне помніцца, ніколі нацыяналізмам не называў. Яны толькі намі, беларусамі, згадваюцца часамі іранічна, з горкім падтэкстам, з болем даўно ды глыбока пакрыўджанай меншасці, якую ў гэтым крыўдзяць і цяпер, далей...» [7, с. 13]. Калі 10 мая 1945 года І. Мележа і Я. Брыля прымалі ў Саюз пісьменнікаў, яны былі, па словах Я. Брыля, сорак трэцім і сорак чацвёртым. «Так была вынішчана родная літаратура. Трохі сяброў яшчэ не вярнулася з вайны, а пра тых, якія працавалі ў дваццатых-трыццатых гадах, мы ведалі толькі па асцярожных апавяданнях некаторых старэйшых сяброў...» [7, с. 10]

На жаль, дасюль ці не самым актуальным заклікам для беларусаў застаюцца гарачыя словы Мацея Бурачка: «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!» І далей тлумачыць мудры Францішак Багушэвіч: «Пазнаюць людзей ці па *гаворцы*, ці па адзежы, хто якую носе; ото ж *гаворка,* язык і ёсць адзежа душы» [10, с. 17]. Шмат сіл, энергіі ўклаў у справу далейшага ўзрастання, умацавання беларускага прыгожага пісьменства, развіцця роднай мовы Я. Брыль. Уласна, беларуская літаратура была галоўнаю справаю яго жыцця. Яскравым прыкладам таму і лірычная проза Я. Брыля ў «Тэрмапілах», часопісе, які таксама рупіцца аб тым, каб душа беларуская ўбрана была ва ўласныя свае годныя строі, а не пазычала суседскія.

Спіс літаратуры

1. Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т. – Т. 1. – Мінск: Беларуская навука, 2001.

2. Калеснік, У. Усё чалавечае. Літаратурныя партрэты, артыкулы, нарысы / У. Калеснік. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1993.

3. Літаратура і мастацтва. – 1999. – 12 лістапада.

4. Паскаль, Б. Мысли (о религии) / Блез Паскаль. – М., 1899.

5. Тэрмапілы. – 1998. – № 1.

6. Тэрмапілы. – 2000. – № 3.

7. Тэрмапілы. – 2003. – № 7.

8. Тэрмапілы. – 2005. – № 9.

9. Тэрмапілы. – 2008. – № 12.

10. Багушэвіч, Ф. Творы / Ф. Багушэвіч. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1991.

П. Маляўка

ВІКТАР ШВЕД ЯК ДЗІЦЯЧЫ ПІСЬМЕННІК

Беларуская дзіцячая літаратура валодае багатымі скарбамі. Гэта і тое лепшае, што было створана ў ранейшыя гады, і набыткі нашай сучаснай літарату-

ры, якая выйшла на новыя абсягі, узбагацілася новымі творамі і імёнамі. Сучасная беларуская дзіцячая літаратура шмат робіць для таго, каб абудзіць у дзяцей патрыятычныя пачуцці, нацыянальную годнасць, сумленне, неабыякавае стаўленне да ўсяго свайго роднага. І ўжо з самага пачатку, з самых першых усвядомленых крокаў варта гаварыць з імі праўдзіва і шчыра. Сёння, калі вельмі востра адчуваецца дэфіцыт дабрыні і міласэрнасці, увагі, мусіць, асабліва цяжка дзецям, паколькі праз іх сэрцы праходзіць шмат маланак. Даўно заўважана, праверана часам: ніішто так моцна не можа ўздзейнічаць на маленькага чалавека, ніхто і нішто не можа так яго выхоўваць, фармаваць характар, шліфаваць светапогляд як цікавая маляўнічая кніга. Адкрываючы яе, маленькі чытач адразу ж адпраўляецца ў незабыўнае падарожжа па краіне, імя якой Літаратура. У гэтай краіне яго чакаюць цікавыя прыгоды з новымі героямі, большасць з якіх падчас падарожжа на ўсё жыццё стануцца яго сапраўднымі сябрамі. Пераадольваючы розныя цяжкасці, якія сустрэнуцца на шляху дзіцяці, сённяшні маленькі, а ў будучым вялікі пачынаюць разумець, як важна быць добрым і працавітым, шчырым і мужным, сумленным і праўдзівым чалавекам. Як важна быць проста чалавекам у самым вялікім сэнсе гэтага слова.

Менавіта вера ў спрадвечнасць і незнішчальнасць родных каранёў і каштоўнасцей жыцця, любоў да роднай мовы, добразычлівае стаўленне да навакольнага свету, сапраўднага шчырага сяброўства складаюць праблемна-тэматычную сферу і ўнутраны пафас паэзіі Віктара Шведа, выдатнага беларускага паэта і грамадскага дзеяча, які нарадзіўся ў вёсцы з загадкавай назвай Мора, у сялянскай сям'і на Беласточчыне, у Польшчы, і вядомы ў нас, на Беларусі, толькі навукоўцам ад літаратуры і аматарам мастацкага слова. А ён жа аўтар каля дзясяці кніг паэзіі, такіх як «**Жыццёвыя сцежкі», «Дзяцінства прыстань», «Дружба», «Мая зялёная Зубровія», «Родны схоў», «Вясёлка»** і іншых, напісаных і надрукаваных на беларускай мове. Шмат яго вершаў прадстаўлена ў падручніках для беларускіх школ у Польшчы, многія з іх пакладзены на музыку. Яго творы друкаваліся ў літаратурных альманахах «**Мой родны кут», «Белавежа»,** у зборніку «**Літаратурная Беласточчына»,** газетах «**Ніва», «Літаратура і мастацтва»,** часопісе «**Полымя»** і іншых.

Вельмі шмат яго вершаў прысвечана роднай мове. Паэт душэўна просіць, каб яна не знікала ў небыццё. Але хіба тое ад самой мовы залежыць? І нязмушана, як бы самі па сабе, вырываюцца з сэрца аўтара, бо не месцяцца ўжо там, словы звароту, шчырага заклікання да ўсіх тых, хто насамрэч лічаць сябе беларусамі:

Мову родную беражы!
Мовай роднай даражы!.. [1, с. 24]

І як ўсё гэта дорага нам, як хвалюе нас у нашай бядзе, калі на Беларусі ўсё больш звужаецца сфера ўжывання роднай мовы, калі ў нашых гарадах і ў вёсках таксама ўсё менш і менш беларускіх школ... І як не схіліць галаву ў пашане і не пакланіцца Віктару Мікітавічу Шведу, беларусу, які ад нараджэння жыве ў Польшчы і захоўвае сваю беларускасць, шчаслівы ёю і на ўвесь свет з душэўным запалам і шчырасцю абвяшчае:

Я беларус!
І гэтым ганаруся!.. [1, с. 29]

Разам з тым, не трэба толькі думаць, што Віктар Швед нацыянальна абмежаваны паэт. Варта акрэсліць галоўнае і пазначыць, што лёс роднай мовы, на-

цыянальнай культуры – для паэта найгалоўны клопат, але цікавяць яго і агульначалавечыя праблемы, якія далі падставы Г. Валкавыцкаму на рубяжы васьмідзесятых сказаць, што «*Віктар Швед – місійны паэт, і яго вершы выходзяць за рамкі чыста літаратурных падзей*» [2, с. 4]. Апроч усяго, Віктар Швед – надзвычай таленавіты дзіцячы паэт. Для іх ён піша весела і займальна. Ужо ў яго першай кнізе «**Жыццёвыя сцежкі**» (1967 г.) цэлы раздзел занялі дзіцячыя вершы. У 1976 г. у Мінску выйшла кніга для дзяцей «**Дружба».** Не застаўся па-за ўвагаю дзіцячага чытача і зборнік «**Вясёлка»** (1991 г.). А ў 1998 годзе ў Беластоку ўбачыла свет новая кніга «**Вершы Натальцы» –** эпічныя творы, не вялікія па памеры, найчасцей васьмірадкоўі, пра маленькую дачушку паэта, якая нарадзілася ў 1990 годзе.

Беспамылкова можна гаварыць, што «**Вершы Натальцы»** напісаны не толькі для дзяцей, але і для дарослых, бацькоў. Апошнім яна дапамагае лепш зразумець маленькага чалавека, звярнуць увагу на эстэтычнае і этычнае выхаванне дзяцей, на арганізацыю іх гульняў. А самае галоўнае – як бы дае яшчэ адну магчымасць глянуць на свет дзіцячымі вачыма, але цяпер ужо дарослага, з багатым жыццёвым вопытам, прайсціся да сябе самога сцежкаю памяці і ўсміхнуцца голасна: «*Вось як яно на свеце дзеецца!!!*».

Мы, адкрываючы гэтую кнігу, быццам бы апынаемся ў цудоўнай, чароўнай краіне – краіне Дзяцінства. І кожны з нас, хаця ўжо і ў сталым узросце, не заўважна для сябе, на ўвесь час прачытання напісанага, пераўвасабляецца ў маленькага, успамінаючы сваё дзяцінства, свае першыя словы, крокі, учынкі, і хоць на імгненне, на невялікі прамежакаднаўляе тое сувязное звяно ў ланцужку жыцця, ад якога шмат залежыць, якім чалавек вырасце, як складзецца яго лёс ... Характарызуецца гэтае звяно непарыўнай повяззю пакаленняў, паколькі сённяшнія дарослыя – гэта ўчарашнія дзеці, а сённяшнія дзеці – гэта дарослыя заўтра. І як мы да іх паставімся, як яны будуць выхаваны, залежыць вельмі і вельмі шмат ад усіх і кожнага.

Кніга «**Вершы Натальцы»** неназойліва змушае неяк па-іншаму, з увагай, з зацікаўленасцю паглядзець на сваіх дзяцей і зразумець, зразумець больш сур'ёзна і ўсвядомлена (напісанае аўтарам да гэтага скіраўвае – заўвага нашая), што кожнае з іх – цэлы сусвет: асаблівы, цікавы, змястоўны, загадкавы. У Віктара Шведа нам, дарослым, асабліва бацькам, ёсць чаму павучыцца. І павучыцца, у першую чаргу, уважлівасці, шчырасці, разуменню, тактоўнасці, мяккасці, своеасаблівай дыпламатычнасці на мяжы з гумарам у паважлівым стаўленні да маленькага, будучага вялікага чалавека, да сказанага і зробленага ім. Паэт, але ў першую чаргу бацька, разумны, добры, уважлівы, заўважае ў сваёй «доні», можа, самыя «малюпасенькія» імгненні-праявы па сцяжыне жыцця, якія для самой Натальні, ой! якія няпростыя:

Наша дочанька малая
Пазнаць хоча свет багаты.
Безупынна размаўляе
З мамаю сваёй і татам.

Ім усмешку сваю дорыць,
Быццам святы анёл з неба.
І па-свойму ўжо гаворыць
А-а-а і бэ-бэ, бэ-бэ [3, с. 9].

А колькі гумару і ўсцешанасці, замілавання і пяшчоты «малечаю» ў наступных радках:

Мяняе нашая малюта
Свой стан ляжачы на сядзячы
І на карачках ужо хутка
Мы са здзіўленнем яе ўбачым.

А потым першы крок нясмелы...
У захапленні скажам: ходзіць!
І свет нам усміхнецца цэлы,
Калі патопча доня годзік [3, с. 10].

Кожнае слова так і лучыцца, так і праменіцца фарбамі і адценнямі вясёлкі. І назоўнікі, і дзеясловы, і паасобку, і спалучаныя, на нашых вачах вымалёўваюць свята ў хаце, свята бацькоў ад падзеі, якая не можа застацца незаўважанай усімі жывымі насельнікамі зямлі, а тым больш – па-за яе межамі.

Свята бацькоўства, свята сям'і выходзіць за межы асабістага, нават за межы зямнога. Гіпербала, пачуццёва-клічная інтанацыя, словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі перадаюць не толькі радасць родных людзей, радасць «малюткі», але і радасць «цэлага свету», які не можа застацца абыякавым, не можа не ўсміхнуцца, не можа не адрэагаваць менавіта так на вялікія чалавечыя, сямейныя шчасце і радасць, спраўджаныя жаданні і мары. Асаблівая ўвага засяроджваецца аўтарам на выхаванні ў «доні» Наталькі ўжо з самых першых дзён жыцця добразычлівага стаўлення да роднай беларускай мовы:

...Навучым нашую Наташу
За родную змагацца справу,
За Беларусь, айчыну нашу!
Навучым Доню роднай мове,
Што будзе справаю найпершай,
Будзе яна абавязкова
Чытаць свайго татулькі вершы [3, с. 7].

Вельмі важны выхаваўчы момант заключаны і ў вершы «**Рукі».** Паэт вельмі сур'ёзна, але адначасова тактоўна і з дзіцячай непасрэднасцю звяртае ўвагу Натальκі і іншых дзяцей-чытачоў на чалавечыя рукі. Для чаго яны патрэбны?

Дадзены нам, доня, рукі
Да работы, да навукі,
Падымання і трымання,
Да вітання, да ласкання,

Яды страваў ўлюбёных
І да ўласнай абароны.
Рука руку заўжды мые,
А абедзьве – твар і шыю [3, с. 47].

Ужо з самых першых радкоў В. Швед патлумачвае маленькаму чалавеку, што «*рукі дадзены да работы»*: праца – паказчык вартасці чалавека па жыцці. Гэтая ісціна патлумачваецца аўтарам даходліва, пераканаўча. І Наталька, якая яшчэ толькі набіраецца сіл, можа, нават хутчэй неўсвядомлена станоўча рэагуе на жаданні і спадзяванні бацькоў, каб іх «доня» вырастала з любоўю да працы:

Наталька малая
З вялікай ахвотай
Заўжды абувае
Бацькоў сваіх боты.

У маміны стала
Цяпер абувацца
І раптам сказала:
Пайду я на працу [3, с. 46].

Выразна заўважаецца, што расце Наталька ў працавітай сям'і, і такім чынам ужо з самых першых крокаў бацькі прывучаюць дачку да працы:

Спорыцца дзіцяці
Праца ў роднай хаце.
Руплівыя ў Наты
Заўжды ручаняты [3, с. 47].

Паступова даводзіцца маленькаму чалавеку, што кожны крок па жыццёвай лесвіцы, пад'ём з адной яе прыступкі на другую – гэта таксама праца. Для Натанькі гэтымі прыступкамі з'яўляюцца яслі, дзіцячы садок або прадшколле, а там – і школа... З-пад ўвагі аўтара не выпала імкненне дачкі (жаданне кожнага дзіцяці) хутчэй вырасці і стацца дарослай. Але для В. Шведа важна, каб на сцяжыне ў дарослацць выраслі дзеці ў любові да працы, да навукі, з павагай і дабром да акаляючага іх свету. Кожны верш кнігі, кожны яе радок прайшоўся праз сэрца і душу аўтара, падсвечаны смехам добрым, гарэзлівым, мяккім, жаданым. І ўвогуле багата ў кнізе жартаўлівых, гумарыстычных момантаў, бо менавіта такая і ёсць краіна Дзяцінства: светлая, шчырая, вясёлая, у якой і мова своеасаблівая, нечаканая, настраёвая... Так-так, настраёвая, толькі мы, дарослыя, вельмі часта гэтага не адчуваем і не заўважаем, а шкада!

– Я кахаю не на жарты, –
Адазвалася Наташа. –
Падабаецца мне Бартэк,
Хлопчык у прадшколі нашым.

Ну а сёння ён такое
Мне сказаў надзвычай бойка:
– Буду я тваім каўбоем,
Станеш ты маёй «каўбойкай» [3, с. 28].

Кожную з'яву, кожную рэч Наталька бачыць і ўспрымае па-свойму, па-дзіцячы:

Мама, як заўсёды,
Снедае з дачушкаю.
Яна ўсе бутэрброты
Пасыпала пятрушкаю.

А калі выйшла з хаты
У прадшколле з дзеткамі,
Сказала дзецям Ната:
– Хлябок я ела з кветкамі [3, с. 42].

Неабходна звярнуць увагу і на адносіны бацькі да Натанькі, на іх сумесныя гульні і асабліва на мову. Бацька быццам бы сам у некаторыя моманты становіцца

маленькім і апынаецца на адной жыццёвай прыступцы поруч з дачкою. Даходзіць нават да кур'ёзу: на пэўны час яны нават мяняюцца ролямі: Наталька раптам сталася «дарослаю», а бацька – «дзіцем», за якім патрэбна глядзець ды глядзець:

На рабоце маці
Поўна неспакою.
Мучыцца ў хаце
Татулька з малою.

Вось звоніць мамуся:
– Што ты робіш, Ната?
На гэта дачуся:
– Я пільную тату [3, с. 54].

Адчуваецца, што Наталька бачыць у сваім тату самага надзейнага сябра. І менавіта ў гэтым заключаецца вялікі выхаваўчы сакрэт: каб дарослыя былі для маленькіх дзяцей у першую чаргу сябрамі, а толькі ўжо потым – бацькамі.

Віктар Швед, і як бацька, і як мастак слова, павяртае нас, як бы на «кругі свая», як бы скіроўвае кожнага з нас у сваё дзяцінства, каб ужо на зваротным шляху да сябе сённяшніх яшчэ раз напомніць (а вось не забудуцца!!), што маленькае дзіця яшчэ толькі пачынае сваю жыццёвую сцежку, і яму яшчэ шмат чаго трэба для сябе адкрыць, шмат чаму навучыцца, а пакуль што ў яго свая дзіцячая філасофія, свае дзіцячыя ўяўленні наконт акаляючага свету, свае дзіцячыя думкі, якія для дарослых могуць здавацца смешнымі, фантастычнымі, нерэальнымі, а для самога дзіцяці – вельмі сур'ёзнымі, рэальнымі і праўдзівымі.

– Чаму, спыталася малая,
Наш татка акуляры мае?
Чытае ён заўсёды ўночы
І папсаваў, вядома, вочы?

– Загану зроку, кажа матка,
Мае ўжо ад калыскі татка.
Пытае Ната з дзіўным тварам:
– Ён нарадзіўся ў акулярах? [3, с. 48].

Паэт, назіраючы за развіццём сваёй дачушкі, піша вершы для яе і аб ёй, раскрываючы і дзіцячую псіхалогію, і ўнутраны свет маленькага чалавека.

Праз розныя здарэнні, паводзіны, гутаркі малой дзяўчынкі са старэйшымі В. Швед паказвае няўпыннасць, упартасць, весялосць дзіцячай душы. Гераіня кнігі перажывае цікавыя прыгоды ў створаным сабою выдуманым свеце. Вершы аўтара падкрэсліваюць таксама і ролю забавы і фантазіі ў фарміраванні характару дзіцяці, яго адносін да свету, да сапраўднага сяброўства. Да прыкладу наступныя радкі:

Наце знайшлася
Сяброўка Кася.
І ўжо дзяўчаты
Быццам блізняты.

Сплятаюць ручкі
Дзве неразлучкі,
Было слёз многа
Перад дарогай [3, с. 94].

А ў вершы «**Хто нарысаваў сцяну?**» аўтар падводзіць дзяцей да яшчэ адной сур'ёзнай ісціны: ніколі не трэба хлусіць, а заўсёды казаць праўду:

Мама пачала вайну:
– Хто нарысаваў сцяну?
Разважае Ната:
Мо сказаць, што тата?

Аднак жа прызналася:
– Сонейка схавалася
І падумалася мне –
Нарысую на сцяне [3, с. 49].

Дарослым гэтыя радкі – яшчэ адна магчымасць для сур'ёзнага роздуму: можа, не трэба быць заўсёды вельмі строгімі са сваімі дзецьмі. Бо не спецыяльна ж яны робяць некаторыя ўчынкі, якія намі не прымаюцца. Проста ў іх так атрымалася, так выйшла, так захацелася. Яны ж – дзеці!!!

Пры прачытанні гэтай кнігі дзеці лёгка знойдуць саміх сябе, сваю штодзённую рэчаіснасць, свае першыя дзіцячыя адчуванні і мары, якія з узростам забываюцца, знікаюць. А яны не павінны знікаць, паколькі нашыя дзіцячыя ўспаміны, мары робяць наш унутраны свет прыгажэйшым, робяць нас цікавейшымі, дабрэйшымі. Не дарма ж, кожнаму чалавеку ў жыцці даецца дзяцінства.

І яшчэ варта пазначыць адзін момант: такой кнігі дагэтуль не было ва ўсёй нашай паэзіі. Напісаная па-беларуску ў Польшчы і ў адзіным экзэмпляры падараваная нацыянальнай бібліятэцы Беларусі кніга «Вершы Натальцы» заняла сваё ганаровае месца». Ёю *В. Швед пацвердзіў сваё рэнамэ выдатнага дзіцячага паэта* [4, с. 734].

Спіс літаратуры

1. Швед, В. Вясёлка / В. Швед. – Беласток: Orthdruk, 1991. – 156 с.
2. Валкавыцкі, Г. Місія мастацкага слова / Г. Валкавыцкі // Ніва (Беласток). – 1990. – № 25. – 8 студзеня.
3. Швед, В. Вершы Натальцы / В. Швед. – Беласток: Orthdruk, 1998. – 111 с.
4. Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 2 т. Т. 4. Кн. 2 / навук. рэд. У.В. Гніламёдаў, С.С. Лаўшук. – Мінск: Бел. навука, 2003. – 975 с.

А. Петрушкевіч

«З РОДНЫХ ПЕСЕНЬ» ЗАХОДНЕБЕЛАРУСКАГА ПАЭТА АЛЕСЯ МІЛЮЦЯ

Поруч з знакамітымі паэтамі Заходняй Беларусі, такімі як Максім Танк, Наталля Арсеннева, Уладзімір Жылка, існавала мноства творцаў, што складаюць сапраўдную плеяду масавай літаратуры. Імёны многіх з іх малавядомы. Гэтая, безумоўна, цікавая старонка нашага прыгожага пісьменства даследавалася найперш знаным літаратуразнаўцам, таксама ўраджэнцам Заходняй Беларусі Уладзімірам Калеснікам. Згадаем ягоныя працы «Лёсам пазнанае», «Час і песні», «Ветразі Адысея: Уладзімір Жылка і рамантычная традыцыя ў беларускай паэзіі»

і інш. Сёння над гэтай тэмай актыўна працуе Мікола Мікуліч, аўтар некалькіх манаграфій, сярод якіх: «Пошук вядзе ў глыбіню», «Максім Танк: На скразняках стагоддзя», «Міхась Васілёк: паэзія давераснёўскага перыяду». У 1965 годзе быў выдадзены калектыўны зборнік паэтаў з Заходняй Беларусі «Сцягі і паходні» з грунтоўнай прадмовай Уладзіміра Калесніка. А ў 1990 г. выйшаў зборнік «Ростані волі: Творы паэтаў з былой Заходняй Беларусі», таксама падрыхтаваны Уладзімірам Калеснікам.

Між многіх імёнаў заходнебеларускіх творцаў імя Алеся Мілюця – ураджэнца вёскі Скорычы, што на сённяшняй Карэліччыне. Гэтак здарылася, што на гэтай зямлі 20–30-я гады не былі плённымі для беларускай літаратуры. Як пісаў Уладзімір Калеснік, «толькі ў 30-я гады пачуўся недзе з-пад Вушы ціхі, але шчыры і пранікнёны голас Алеся Мілюця, які наважыўся прыпісаць сябе і сваю аколіцу да гісторыі» [1, с. 256].

Алесю Мілюцю не пашанцавала мець кнігу сваіх вершаў пры жыцці. Выйшла яна толькі ў 2003 годзе пад назвай «Паэзія баразны». А яшчэ ў 1989 годзе Ніна Цвірка, якая атрымала ад роднага брата паэта Івана Макаравіча Мілюця некалькі сшыткаў з вершамі, сцвярджала ва ўступным слове да публікацыі вершаў і лістоў творцы на старонках часопіса «Полымя»: «Асобным выданнем творы Алеся Мілюця не выдаваліся ні разу. Між тым, вершаў, якія мы ўбачылі ў яго сшытках, хапіла б на добры томік» [2, с. 117]. Гэтыя матэрыялы знаходзяцца сёння ў Музеі гісторыі беларускай літаратуры.

Не пашанцавала і першым публікацыям паэта, што з’явіліся ў канцы 20-х гадоў: яны не выяўлены. Ранейшыя з вядомых захаваных заходнебеларускім друкам публікацый адносяцца да 1934 года, калі ў № 1 часопіса «Шлях моладзі» былі змешчаны два вершы, першы з якіх пазней атрымае назву «З родных песень». Менавіта ў ім і выказаў паэт сваё самае запаветнае: разуменне нацыянальнай прыналежнасці, далучанасці да гэтай зямлі, вернасці роднаму краю:

Беларусам я радзіўся,
Беларусам буду жыць.
Беларускую зямельку
Буду шчыра я любіць [3, с. 195].

Мяркуючы ўжо па гэтым творы, нельга згадзіцца з Уладзімірам Калеснікам, які называе голас паэта ціхім, бо ўжо само ўсведамленне сябе беларусам на гэтай зямлі заўсёды патрабавала ад творцы мужнасці. Заяўлена пра гэта было голасна і смела. Паэтычная таўталогія служыць дзеля ўзмацнення выразнасці грамадзянскай пазіцыі аўтара.

Як слушна адзначыла Ніна Цвірка, «вершы Алеся Мілюця цікавыя для нас перш за ўсё як важны чалавечы дакумент, яны ўводзяць чытача ў атмасферу заходнебеларускай вёскі, у іх па-свойму адбіліся думы і памкненні селяніна і народнай інтэлігенцыі былой Заходняй Беларусі» [2, с. 117]. У асобе гэтага творцы вельмі арганічна спалучалася спрадвечна сялянскае, працоўнае стаўленне да жыцця, ягоных разнастайных праяваў і інтэлігенцкае ўспрыняцце долі роднага краю, сфармаванае пад уплывам мастацкай літаратуры найперш нашаніўскай эпохі з яе багатымі набыткамі. Ды і псеўданім паэта Алесь Нядоля таксама традыцыйны для творцаў пачатку ХХ стагоддзя.

Творы аўтара з Наднямоння з’яўляліся пад уплывам многіх знаных паэтаў: Францішка Багушэвіча, Янкі Купалы, Гальяша Леўчыка. Гэта адзначаюць

літаратуразнаўцы Уладзімір Калеснік і Ірына Багдановіч. Не менш значнымі ў гэтым плане для Алеся Мілюцяя былі і бліжэйшыя па часе постаці вядомых заходнебеларускіх творцаў Максіма Танка, Уладзіміра Жылкі.

Асабліва вялікая ўвага надзялялася паэтам з Карэліччыны матыву волі, што магутна прагучаў найперш у творчасці Янкі Купалы. У вышэй згаданым вершы Алесь Мілюць дэкларуе:

Славу родную і волю
Я нікому не прадам [3, с. 195].

У паэтычным прысвячэнні сябру Пятру Хвалю, якое ўяўляе сабой своеасаблівы тэстамэнт маральна-этычнага зместу, слова «Воля» напісана з вялікай літары, бо азначае найвышэйшую каштоўнасць – свабоду Радзімы, якая варта чалавечага жыцця:

Каб даў адпор усёй пакусе,
Каб гартаваў...
І каб за Волю Беларусі
Жыццё аддаў... [4, с. 120]

Верш «Яшчэ ўзыдзе сонца» ўспрымаецца як адказ на вядомае Купалава пытанне: «Ці ты ўзыдзеш калі, сонца?», дзе выказана глыбока аптымістычная пазіцыя паэта:

Яшчэ ўзыдзе сонца –
Злая моц загіне...
Яшчэ край наш родны
Сваё гора скіне! [3, с. 197]

Паэтычны дыялог, які размыкае маналагічныя рамкі верша «Беларус», таксама нагадвае вершы народнага паэта нашаніўскай пары. Але калі працоўны сын гэтай зямлі ў тыя часы часцей не ўсведамляў сваю нацыянальную прыналежнасць, а адметнасць ад іншых выказваў, называючы сябе тутэйшым, то герой верша Алеся Мілюцяя ад самага пачатку выказвае сваю нацыянальна свядомую грамадзянскую пазіцыю:

Кім ты зьвешся?
– Беларусам.
Як жывеш ты?
– Пад прымусам.
Што цярпіш ты?
– Гнёт нядолі?
Чаго хочаш?
– Жыцця-волі... [5, с. 72]

У часопісе «Шлях моладзі», дзе быў змешчаны гэты верш (публікацыя была выяўлена краязнаўцай з Карэліч Святланай Кошур), адказ героя на другое пытанне быў заменены шматкроп'ем. Такі своеасаблівы след пакінула палітычная цэнзура, што не абыходзіла беларускія выданні ні ў якія часы.

А вось у вершы «Моладзі» заўважаецца ўплыў паэзіі Макара Краўцова, у прыватнасці ягонага знакамітага гімна «Мы выйдзем шчыльнымі радамі...», што быў пакладзены на музыку кампазітарам Уладзімірам Тэраўскім і стаў шырока вядомым у Заходняй Беларусі. Дарэчы, вершам гэтага цікавага паэта не знайшлося месца ў кнізе «Сцягі і паходні». Нагадаем, год выдання 1965. Макар Краўцоў быў рэпрэсаваны ў 1939 годзе савецкімі карнымі органамі і закатаваны ў беластоцкай турме.

Верш Алеся Мілюцы блізкі да твора Макара Краўцова не толькі вобразна-тэматычным зместам, але і рытміка-інтанацыйным малюнкам:

Ды што нам сёння цемры сілы!
Мы – сонца – й сонцам мы жывём!
Штандар свой бел-чырвона-белы
Прад светам горда мы ўзнясём... [4, с. 119]

Уражвае ў спадчыне гэтага паэта свядомая прыхільнасць да ідэі Крывіі, пашана да спрадвечных нацыянальных святыняў – бел-чырвона-белага сцяга і Пагоні. А быў ён усяго толькі вясковым самавукам, што займаўся сельскагаспадарчымі справамі. З артыкула Святланы Кошур паўстаюць цікавыя сведчанні Івана Макаравіча Мілюцы пра тое, «што Алесь часта складаў вершы, працуючы ў полі, за плугам. Вечарам, прыйшоўшы дахаты, спяшаўся запісаць складзеныя за дзень вершы, адмаўляючыся нават ад вячэры, а калі сястра працягвала настойліва клікаць яго, прасіў: «Пачакай крыху, да мяне прыйшла Муза» [5, с. 73]. Прыйшла, каб абудзіць магутную прагу творчасці, што жыла ў душы. Паэзія ўсведамлялася аўтарам як усеабдымная стыхія, здольная крануць людскія сэрцы:

І зноў пяе душа... І зноў душа гавора...
І зноў куецца верш... Зноў рытмы лье пяро...
Зноў маладая кроў узыгралася бы мора, –
А ў думках у маіх пайшло ўсё хадыром...

Дык грай жа, грай жа мне, мая святая Ліра,
Няхай твой слёзны зык абудзіць сонны свет...
Хай сэрца чулае сагрэе праўдай шчырай... [5, с. 71]

Такія яркія эмацыйныя ўсплескі знаходзім у спадчыне Алеся Мілюцы – яшчэ аднаго з кагорты паэтаў «з мазольнаю рукой», як назваў сялянскіх самавукаў аўтар першай гісторыі беларускай літаратуры Максім Гарэцкі.

У яркім, публіцыстычна-абвостраным вершы-звароце «Брату беларусу» выказаны сімвал веры новага часу, дзе галоўнай умовай шчаслівай долі – свабода:

Вер! – прыйдзе часіна – ачнецца Народ
Каваць сваю Долю і Волю...
І новым шчаслівым свабодным жыццём
Прабудзяцца родныя гоні...
Эх, братка, свабодна і мы зажывём
Пад сцягам Крывіцкай Пагоні! [4, с. 119]

Зразумела, такія вершы не маглі быць змешчаны ў калектыўным зборніку заходнебеларускай паэзіі, дзе сцягі (вобраз, што дамінуе ў назве кнігі) маюць зусім іншы колер.

Не мог абысці малады паэт у сваёй творчасці інтымныя матывы. Так, яны займаюць нязначнае месца ў ягонай спадчыне, але сведчаць пра такое зразумелае імкненне сустрэць сваё шчасце, дзяліць з каханай усё, што будзе спаткана на жыццёвай дарозе:

Усё ж спаткаю я цябе,
Мая нязнаная дзяўчына!
З табой у шчасці і бядзе
Адною пойдзем каляінай [3, с. 200].

У часы вайны Алесь Мілюць напісаў няшмат твораў. Не надта спрыяльныя былі для гэтага ўмовы. Але тое нешматлікае з ягонай спадчыны гэтага часу сведчыць пра разуменне паэтам трагедыі сусветнага маштабу, непрыняцця вайны як знішчальнай, крывавай сілы. Да прыкладу згадаем верш «У нашы дні», дзе гуманістычная пазіцыя аўтара выказана праз нагнятанне слыхавых вобразаў, эмацыйна-насычаных, якія нават у вельмі лаканічнай паэтычнай прасторы ствараюць маштабную карціну. Яркія экспрэсіўныя вобразы аднастайнай колеравай палітры (пажар, кроў), паэтычныя абрывы, умаўчанні, градацыя ўзмацняюць драматычна напружанае гучанне твора:

Дрыжыць ўвесь свет. Пажар палае...
Еўропа гульбішча спраўляе...
І гул, і звон, і крык, і стогн
Чуваць ужо са ўсіх старон...
Ад тэй музыкі ные сэрца.
А кроў? Яна ракой ліецца [4, с. 121].

Цікавая старонка літаратуры нашага Наднямоння – сяброўства Алеся Мілюця і Янкі Брыля. Уладзімір Калеснік лічыць гэта невыпадковым, бо не маглі яны, блізкія землякі, паядналыя талентам творчасці, не сустрэцца: «Важнай падзеяй для рэгіянальнага літаратурнага жыцця ў ваколіцы Вушы і Нёмна было тое, што Алесь Мілюць знайшоў па законах прыцягнення душ і шчыра пасябраваў з малодшым амаль на дзесяць гадоў земляком Янкам Брылём» [1, с. 259]. Захаваўся фотаздымак той пары, адкуль на нас глядзяць маладыя, усмешлівы Янка Брыль і засяроджаны, з прыхаванай у вачах усмешкай Алесь Мілюць поруч з сябрам маладосці Паўлам Болтуцем. Фотаздымак зроблены ў Міры.

Пра цікавыя акалічнасці першай сустрэчы даведваемся са згадкі Янкі Брыля «Успамін». Светлы брылёўскі гумар што да яго самога, тады яшчэ юнага пачаткоўца, які вельмі чуйна рэагаваў на ўсялякую крытыку ў свой адрас, перамяжоўваецца з балючым смуткам, бо калі тое пісалася, не было ўжо на гэтай зямлі ні Алеся Мілюця, ні старэйшага брата Міхася, які і прывёў у хату начнога госця: «Навошта, суме мой, такі вялікі ўступ? Нам куды лепш было б сёння сустрэцца ўтрох за сталом, успомніць тую вясковую поўнач і пасмяяцца – здалёк, праз восеньскую паэтычную смугу так многа пражытага. Не ўспомнім. Бо не сустрэнемся. Іх абодвух ужо даўно няма. Асабліва даўно – таго нашага госця» [6, с. 331].

Развагі народнага пісьменніка пра земляка, пра тое, кім бы ён мог быць («ці ўзяў бы сваё, як літаратар, ці можа стаў бы... добрым, любімым дзецьмі настаўнікам, выкладчыкам літаратуры? А можа, застаўся б, як быў да вайны, пасля Верасня, сціплым сельпоўскім рахункаводам?» [6, с. 331]) не ўлічваюць той акалічнасці, што апяваў Алесь Мілюць ідэалы вольнай Крывіччыны, вобразы Пагоні, бел-чырвона-белага сцяга. Зусім не тыя сімвалы, што шанаваліся новай уладай. Таму малаверагодна, што лёс ягоны мог бы скласціся шчасліва.

Перажыўшы вайну ў роднай вёсцы, паэт трапляе ў 1944 годзе ў Чырвонае войска. Нядоўгім быў ягоны вайсковы шлях. Усяго некалькі месяцаў. Не могуць не ўразіць франтавыя лісты паэта да роднай сястры Марыі. Нязменна пяшчотныя звароты: «Паважаная і дарагая сястрыца!», «Дарагая сястрыца!», «Добры дзень, дарагая сястрыца!», у якіх выказана любоў і павага, клопат пра яе, пра хатнія вясковыя справы, якія леглі на плечы маладой дзяўчыны. І ў кожным лісце знаходзім парады шанаваць сябе: «Ты ж, дарагая сястрыца, не плач і не шкадуй,

а беражы толькі сябе. Галоўнае, не прастуджвайся. Апранайся і абувайся як мага цяплей, таму што цяпер цябе няма каму абараніць» [4, с. 122]. Колькі тут пяшчоты да роднага чалавека, якая самаахвярнасць і адначасная пакора лёсу, і вера, што ён вернецца: «Я думаю, сястрыца, цябе гэтае пісьмо засмуціць і ўсхвалюе, таму што ў ім ёсць развітальныя матывы, не пранікайся гэтым, улічы, што кожную хвіліну я магу быць забіты або паранены, а таму я пішу табе так, як гэта ўжо апошні раз, такое ўжо ваеннае становішча, але я глыбока веру, што Бог дасць мне магчымасць вярнуцца дадому» [4, с. 125]. Вера марная, бо той ліст ад 11 кастрычніка стаў апошняй весткай да родных. 26 кастрычніка паэт загінуў ва Усходняй Прусіі.

Імя Алеся Мілюця шануецца на ягонай Радзіме. У Карэліцкім краязнаўчым музеі сабраны матэрыял пра паэта, ягоны фотаздымак змешчаны ў зале «Нашы славутыя землякі». Старшы навуковы супрацоўнік музея Святлана Кошур, нястомная руплівіца-краязнаўца, падрыхтавала для 1-х Карэліцкіх чытанняў даклад пра паэта, назву якому даў радок з ягонага верша «І зноў пяе душа...».

Спіс літаратуры

1. Калеснік, У. Лёсам пазнанае: Выбр. літ. партрэты і нарысы / У. Калеснік. – Мінск: Маст. літ., 1982. – 558 с.
2. Цвірка, Н. Пішу табе... / Н. Цвірка // Полымя. – 1989. – № 5. – С. 117.
3. Сцягі і паходні. Творы паэтаў з былой Заходняй Беларусі. – Мінск: Беларусь, 1965. – С. 191–203.
4. Мілюць, А. Пішу табе... / А. Мілюць // Полымя. – 1989. – № 5. – С. 118–125.
5. Кошур, С. Зямля Карэліцкая і яе славутыя людзі / С. Кошур. – Мінск: Кнігазбор, 2009. – 208 с.
6. Брыль, Я. Збор твораў: у 5 т. Т. 4 / Я. Брыль. – Мінск: Маст. літ., 1981. – 541 с.

А. Альштынюк

ТЭМА ДЗІЦЯЦІ Ў ТВОРЧАСЦІ ЯНКІ БРЫЛЯ

Кітайская пісьменніца Міан-Міан у адной са сваіх кніг падкрэслівае, што дзеці з'яўляюцца сапраўднымі назіральнікамі свету. І хаця падобныя думкі выказвалі на працягу стагоддзяў многія, трэба адзначыць, што Міан-Міан надала ім новае значэнне. Яна, так як дзеці, шчыра, без хлусні, гаворыць пра свет, заўважае тыя праявы жыцця, якіх дарослыя не хочуць бачыць, толькі таму, што так выгадней, лягчэй [5]. Трэба памятаць, што жыццё нясе не толькі радасць, але і боль, крыўду, расчараванне, за якімі найчасцей стаім мы самі. Шкада, што чалавек не можа глядзець на свет вачыма дзіцяці, што разам з гадамі трацяцца дзіцячая мудрасць і шчырасць. І толькі дзякуючы ўспамінам і, безумоўна, літаратуры мы можам зноў стацца дзіцём, абудзіць у сабе ўсё светлае, чыстае, добрае.

На працягу стагоддзяў пісьменнікі і паэты вельмі часта звярталіся да тэмы дзіцяці. Не бракавала і дзіцячых герояў, якія ўзрушалі нашых бацькоў, і, напэўна, будуць парушаць сэрцы будучых пакаленняў. Пінокіа, Аліса ў краіне цудаў, Оскар з рамана Гюнтэра Граса, Маленькі прынц Антуана дэ Сент-Экзюперы... А яшчэ героі Астрыд Ліндгрэн, Марка Твена... Ёсць чым пахваліцца і беларускай літаратуры. Пра малых людзей пісалі не толькі класікі, з якіх найперш хочацца ўспомніць пра Цётку, Якуба Коласа, але і амаль усе вядомыя пісьменнікі і паэты, якія най-

перш вядомыя як аўтары кніжак для дарослых. Уладзімір Караткевіч, Янка Брыль, Васіль Быкаў... Зараз усе гэтыя творцы належаць Вечнасці, але памяць пра іх жыве. Дзякуючы пакінутай імі спадчыне, яны вядомыя і дзецям. Абавязкова трэба нагадаць і пра т. зв. дзіцячых пісьменнікаў і паэтаў, сярод якіх Янка Маўр, Алесь Якімовіч, Павел Місько, Станіслаў Шушкевіч, Алена Васілевіч.

Безумоўна, сярод многіх мастакоў слова, якія пісалі пра і для дзяцей, яркай зоркай на небасхіле беларускай літаратуры зіхціць творчасць Янкі Брыля. І хаця ён ніколі не быў спецыфічна дзіцячым пісьменнікам, але і ў гэтых яго творах таксама яскрава выяўляецца творчая манера пісьменніка. Прастату сюжэту, яснасць стылю ўмела спалучае пісьменнік з характэрным яму лірызмам. В. Каваленка адзначае, што Янка Брыль дзяцей *заўсёды заўважае ахвотна, наглядае шмат і піша як пра асоб арыгінальных і нават... псіхалагічна складаных, сцвярджаючы гэтым самым ідэю асабовасці ў літаратуры як вельмі важную і надзённую* [3, с. 223]. Ён вядомы як аўтар наступных кніг для малога чытача: «Ліпа і клёнік» (1949), «Зялёная школа» (1951), «Светлае ранне» (1954), «Пачатак сталасці» (1957), «Жыў-быў вожык» (1976), «Сняжок і Волечка» (1983). Трэба адзначыць, што дзіцячая тэма была актуальнай для яго ўсё жыццё. Я. Брыль часта звяртаўся да яе і ў сваім любімым жанры – мініяцюры, і ў апавяданнях, і ў аповесцях, і нават у рамане «Птушкі і гнёзды».

Як вядома, вытокі дзіцячай літаратуры трэба шукаць яшчэ ў фальклоры. Песні, казкі, паданні і легенды натхнялі многіх мастакоў слова. Адным з іх быў і Янка Брыль, які ахвотна звяртаўся да казачных матываў, перарабляў іх, ствараючы зусім новыя казкі, у якіх гучала цудоўная песня маленства. Казачныя матывы выкарыстаў пісьменнік у апавяданні «Асколак вясёлкі». Кароценькі пераказ народнай казкі Брыль умела і з уласцівай свайму майстэрству лёгкасцю ўплятае ў казку жыцця:

«Дзед біў, біў – не разбіў, баба біла, біла – не разбіла...»

Юрку не біў ніхто. Усе яго прасілі. Сястрычкі наперабой паказвалі, як гэта робіцца. Мама злавала, што ён яе – нават яе! – не слухае. Прасіў сам бацька. (...) Прасіла нарэшце госця бабуля (...) [2, с. 317].

Юлія Канэ слушна заўважыла, што *тут яшчэ столькі гульні – у слове, апавяданне ўецца так гарэзліва, што звычайны выпадак пераўтвараецца ў казку* [4, с. 56]. Вось брылёўская казка пра адназубага, кучаравага Юрачку, якога сямейнікі стараюцца навучыць пляскаць у далонькі. Хлопчык, здаецца, нічога не разумее. Аднак кожная маці, кожны бацька добра ведае, што дзіця адкрывае свае здольнасці заўсёды нечакана. Рыбка хвосцікам махнула, у акварыум заглянуў сонечны прамень і маленькі чалавек парадаваў свет яшчэ адной здольнасцю. Пісьменнік, які, напэўна, не адзін раз быў сведкам адкрыцця сваімі дзецьмі і ўнукамі навакольнага свету, сумеў паказаць не толькі пачуцці дарослых, але і настрой малога чалавека. Гісторыя, напісаная жыццём і запісаная ў вечнасць пяром Янкі Брыля, безумоўна, яшчэ адзін доказ нязвыклага ў звычайным, штодзённым. Яшчэ раз пісьменнік адгукнуўся на заклік свайго настаўніка Л.Н. Талстога, які раіў запісваць усё, што ўражвае розум і сэрца.

Яшчэ адной, характэрнай рысай твораў Янкі Брыля для дзяцей, безумоўна, з'яўляецца выкарыстанне слоўніка дзіцячай мовы. Пісьменнік гаворыць так, як яго героі. Простыя словы, некалькі думак, выказаных у адным сказе, а ўсё ж сэнс не губляецца. Па-дзіцячаму, вуснамі малога Лёніка, распавядае пісьменнік казку «Жыў-быў вожык». Пачынаецца казачка так:

«Жыў-быў вожык у лесе, а потым узяў ды памёр... Ды не той, пра якога хачу расказаць, а другі, зусім іншы – вялікі, стары. А нашага Тупчыка тата злавіў у лесе і прынёс у кішэні дахаты. І гэта не казка, а праўда.

Я быў тады яшчэ такі малы, што нават не хадзіў яшчэ ў школу.

Тупчык быў таксама малы, круглы, як шэры клубок, і калючы» [1, с. 128].

Шчырая, добразычлівая ўсмешка павінна з'явіцца на вуснах кожнага дарослага чытача, які, напэўна, не першы раз сустракаецца з падобнай сцэнкай. Пісьменнік цудоўна здолеў перадаць дзіцячае ажыўленне, жаданне як мага хутчэй падзяліцца пабачаным, пачутым, перажытым. І зноў жа, даецца нам магчымасць паглядзець на наваколле вачыма малога чалавека, які, здаецца, бачыць больш, таму што свет успрымае і сэрцам. Лёнік заўважае патрэбу сяброўства, якая характэрна не толькі людзям, але і звярам. На жаль, вожыку не ўдаецца пасябраваць ні з коцікам, ні з шчанюком, ні з квактухай. Хлопец заўважае, што Тупчыку сумна, і дае яму люстэрка, каб той не адчуваў болей самоты. Лёнік аказваецца вельмі «дарослым», хоча наблізіць неба да свайго вожыка і нарэшце вяртае яму свабоду.

У апавяданні «На сцежцы – дзеці» пісьменнік гаворыць пра малых па-іншаму. Надалей гучыць тут вясёлая песня жыцця, радасць выклікана сустрэчамі з дзіцячай мудрасцю і бесклапотнасцю. Безумоўна, адчуваюцца і дзіцячая радасць ад пазнання свету, і захапленне поўным усё яшчэ таямніц, чароўным і цудоўным наваколлем. Аднак усяму гэтаму спадарожнічае пачуццё трывогі за свет, за будучыню, за дзяцей. Яно не дазваляе дзеду цалкам цешыцца ўнукамі. Ён разам з імі, але адначасова на месцы вялікай трагедыі, у Чарнобылі. Увесь твор прасякнуты пачуццём бездапаможнасці і віны перад тымі, хто пацярпеў, а найперш – перад дзецьмі. Уражвае тое, як Я. Брыль умела і з уласцівай яму ўражлівасцю спалучыў два часава-прасторавыя планы: летась і сёння, тут і там. Яны існуюць у свядомасці пісьменніка, яго дарослых герояў. Анечцы ж і Максіму дадзена магчымасць знаёміцца са светам, у якім весела балбоча індык Бурбалка, падае лапу сучка Цыганачка.

Тэма дзіцяці, як ужо адзначалася, гучала ў многіх творах Я. Брыля. Ён, безумоўна, належыў да тых пісьменнікаў, якія шчыра дзяліліся з чытачом самым інтымным. У большасці твораў Брыля знаходзім рысы аўтабіяграфізму, дзякуючы чаму можам глыбей зразумець іх сутнасць. Вельмі часта вяртаўся пісьменнік у краіну свайго маленства, якое напоўнена было не толькі мацярынскай ласкай, але і горам страты найдаражэйшага чалавека. Смерць бацькі, развітанне са школай, выкліканае патрэбай дапамогі маці, – моманты біяграфіі Я. Брыля, да якіх звяртаўся ён неаднойчы, што, пэўна, звязана з неабходнасцю выказаць набалелае, палячыць душу. Многім сваім героям аддаў пісьменнік частку самім сабой перажытага. Успомнім хаця б Алеся Руневіча, які таксама, як і Брыль, не адразу зразумеў, што з адыходам бацькі ўсё зменіцца.

Абавязкова трэба сказаць і пра Даніка Мальца, героя аповесці «Сірочы хлеб». Бацька Даніка не вярнуўся з вайны. Ва ўспамінах дзіцяці ён застаецца жывым: *тата быў вясёлы і добры. Нібы праз сон успамінаецца,– у шэрым шынялі, з чырвонай зоркай на шапцы, тата казытаўся вусамі і рагатаў, падкідаючы Даніка на руках* [1, с. 40]. На жаль, жыццё без бацькі ўскладнілася. Але ёсць у яго яшчэ маці, якая ў многім нагадвае маці пісьменніка – Анастасію Іванаўну. Яна цяжка працуе, каб забяспечыць будучыню дзіцяці, але грошай хапае толькі на бягучыя патрэбы. І яшчэ раз пісьменнік схіляецца перад кожнай, а найперш, сваёй маці, якая, хаця і неадукаваная, але ж разумела неабходнасць вучобы.

У аповесці ярка вызначаюцца і іншыя моманты жыцця пісьменніка. І аўтар, і яго герой вучыліся ў польскай школе, абодва не змаглі вучыцца далей, абодва працавалі на гаспадарцы і займаліся самаадукацыяй. Данік сустрэў на сваім шляху цудоўных і вартасных людзей, якія дапамаглі яму зразумець жыццё і свет. Дзякуючы Міколе Кужалевічу хлопчык зразумеў, што значыць быць беларусам. Пані Мар'я адкрыла перад хлопцам свет польскай літаратуры. Трэба адзначыць, што тут, падобна як і ў рамане «Птушкі і гнёзды», пісьменнік распавядае не толькі пра дзяцінства сіраты, але і пра станаўленне характару маладога чалавека, нараджэнне яго свядомасці.

Як ужо адзначалася, Я. Брыль умеў зразумець свет дзіцяці, паглыбіцца ў яго псіхіку. Пісьменнік прапанаваў чытачу паглядзець вакол сябе вачыма малых людзей, якія часта бываюць сталейшымі за дарослых. У сваіх творах даў ён і своеасаблівую характарыстыку дзіцячага ўзросту, пачынаючы з першых месяцаў жыцця. Шматразова пісьменнік падкрэсліваў, што характар, будучыня чалавека залежаць у значнай ступені ад таго, як прайшлі яго дзіцячыя гады, бо ўсе мы родам з дзяцінства.

Спіс літаратуры

1. Брыль, Я. *Збор твораў.* Том 1 / Я. Брыль. – Мінск, 1960.
2. Брыль, Я. *Збор твораў.* Том 2 / Я. Брыль. – Мінск, 1960.
3. Каваленка, В. *Жывое аблічча дзён /* В. Каваленка. – Мінск, 1979.
4. Канэ, Ю. *Плынь. Літаратурная крытыка* / Ю. Канэ. – Мінск, 1983.
5. Mian-Mian *Cukiereczki* / Mian-Mian. – Warszawa, 2007.

В. Кавальчук

МАТЫЎ «ПАБРАЦІМСТВА» Ў АПОВЕСЦІ В. БЫКАВА «ЖУРАЎЛІНЫ КРЫК» І РАМАНЕ Т. НОВАКА «А ЯК БУДЗЕШ КАРАЛЁМ, А ЯК КАТАМ БУДЗЕШ»

Васіль Быкаў і Тадэвуш Новак – пісьменнікі, шырока вядомыя не толькі ў сваіх краінах, але і за іх межамі. У сваіх празаічных творах яны адлюстравалі падзеі Другой сусветнай вайны, што закранула беларускі і польскі народы. Нягледзячы на тое, што ваеннае ліхалецце застала беларускага творцу ў юнацкім узросце (Васіль Быкаў нарадзіўся ў 1924 годзе), а польскага – у гады дзяцінства (Тадэвуш Новак нарадзіўся ў 1930 годзе), яно не пакінула без моцнага балючага ўражання абодвух будучых пісьменнікаў. Тэма вайны, выбару ў экстрэмальных абставінах і агульны антываенны пафас аб'ядноўваюць аповесць В. Быкава «Жураўліны крык» і раман Т. Новака «А як будзеш каралём, а як катам будзеш». У абодвух творах прысутнічае таксама матыў пабрацімства, звязаны з вобразам ежы.

А.М. Весялоўскі ў «Гістарычнай паэтыцы» ўжывае паняцце «матыў»: «Пад *матывам* я разумею прасцейшую апавядальную адзінку, якая вобразна адказала на розныя запыты першабытнага розуму ці бытавога назірання» [1, с. 500]. У раздзеле, прысвечаным бытавым асновам сюжэтнасці, а таксама

матывам і сюжэтам, што адлюстроўваюць дагістарычны быт, даследчык згадвае наступную групу матываў: «Штучны род. Прыняцце ў яго. Сімволіка крыві. Братанне і пабрацімства ў абрадзе і эпасе. *Compagnonnage* і кумаўство» [1, с. 573]. Для дасягнення кроўнага радства патрэбны былі так званыя «адносіны крыві», якія былі сімвалам прыняцця ў род: «калі-некалі кроў збіраюць у чашу і дадаюць да яе вады ці віна; калі-некалі прамываюць кроўю кавалкі ежы, якая прапануецца абодвум бакам. Калі-некалі, урэшце, лічыцца дастатковым пацерці адну рану, з якой цячэ кроў, аб другую, так каб кроў адной і другой змяшалася і часцінкі гэтай сумесі засталіся на кожнай» [1, с. 574]. Аднак кроў можа замяняцца і фарбай (сумежнасць па колеры), і слінoй (сумежнасць па паходжанні). Акрамя таго, вельмі моцна «выражаецца ідэя кроўных адносін, калі кроў прымешваецца да ежы тых, хто сядзіць за адным сталом» [1, с. 575]. Улічваючы гэты факт і факт пераасэнсавання сліны як крыві, можна прыйсці да высновы, што сумесная трапеза з аднаго посуду можа ўспрымацца як варыяцыя матыву штучнага сваяцтва, разнавіднасцю якога з'яўляецца пабрацімства. У якасці прыклада названага пабрацімства А.М. Весялоўскі прыводзіць звычай *Johannisminne*, калі на 24 чэрвеня «збіраліся суседзі і знаёмыя і сталавалі разам; мірыліся тыя, хто на працягу года варагаваў адзін з адным; адзін прыносіў хлеба, другі віна і г.д.» [1, с. 583]. Відавочна, што і да сённяшніх дзён захавалася гэтая сімволіка адзінства: за сумесным сямейным сталом сям'я, звычайна, дзеліцца харчаваннем з тымі, хто ўваходзіць у яе. Узмацняецца падобнае значэнне ў сітуацыі, калі асобам даводзіцца есці з аднаго посуда.

Менавіта да пералічаных характарыстык матыву пабрацімства цікава і мэтазгодна звярнуцца, разглядаючы аповесць «Жураўліны крык» і раман «А як будзеш каралём, а як катам будзеш».

Калі шэсць байцоў апынуліся ў нялёгкіх франтавых абставінах, адзіным іх прытулкам на ноч была старая старожка, мала падобная да чалавечага жылля: «Утульнасці тут было небагата: дзьмула з вокнаў, дым не хацеў ісці ў комін і, расплываючыся пад нізкай столлю, выядаў людзям вочы, але ўсё гэта здалося ім раем пасля той непагадзі, ад якой яны схаваліся сюды» [2, с. 43–44]. Адзін з байцоў, Віцька Свіст, прапануе згатаваць вячэру і на пытанне, што можна зварыць, адказвае: «Ну, браце, – што ў каго ёсць» [2, с. 44]. Сімвалічны зварот «браце» падкрэслівае канатацыю збліжэння, а сам адказ запрашае людзей, што знаходзяцца ў старожцы, падзяліцца з іншымі ежай і прыняць удзел у агульнай вячэры. Віцька аддае паўпачку пшонкі, Васіль Глечык – трохі гарохавага канцэнтрату. Івана Пшанічнага адпраўляюць за вадой, а ў гэты час з яго мяшка Свіст дастае кавалак сала. Відавочна, што Іван не гатовы да прапанаванага сімвалічна «пабрацімства», яго не турбуе лёс таварышаў, таму ён не стаў дзяліцца з імі тым, што меў. Сваю пазіцыю праяўляе таксама старшына Карпенка: «Слухай, Свіст, нядобра робіш, <...> Трэба спытацца» [2, с. 45]. Сам ён не меў, чым падзяліцца, але паказальна, што, нягледзячы на ўчынак Івана, ён паступае з ім «па-брацку», не хоча крыўдзіць байца. Віцька адказвае, што Пшанічны і так бы нічога не даў, і дэманструе сваю праватy тым, што атрымлівае адмоўны адказ на сваё пытанне Івану, калі той вяртаецца: «Братачка Пшанічны, ці няма ў цябе якога куса да агульнай кучы?» [2, с. 45]. Хутка Аўсееў быў адпраўлены на варту, яшчэ адзін салдат, Фішар, заставаўся ў сакрэце. Такім чынам, есці кашу пачалі чацвёра байцоў: «Елі ўсе разам, з адной пасудзіны, згодна шкрэ-

баючы драўлянымі і алюмініевымі лыжкамі <...>» [2, с. 47]. Старшына і цяпер памятаў пра іншых і заўважыўшы, што «на сподзе засталося нямнога», спыніў вячэру, загадаўшы пакінуць рэшту Аўсееву і Фішару. Толькі пасля гэтага Свіст прызнаецца Пшанічнаму ў сваёй хітрасці: «Ну, братка Мурло, як кашка? <...> Добрае ў цябе было сальца» [2, с. 47]. Хоць падмануты баец і злуецца, Віцька намагаецца растлумачыць яму, што гэта было зроблена і для ягонага дабра.

Байцы ядуць з аднаго посуду – так В. Быкаў увасабляе матыў франтавога пабрацімства. Сімвалічна тое, што Свіст, гатуючы ежу для ўсіх, выкарыстоўвае зварот «брат» і падобныя. Думкі пра іншых байцоў можна заўважыць ва ўчынках Глечыка і Карпенкі. Нельга гэтага сказаць пра Аўсеева, які проста злуецца на тое, што апынуўся ў цяжкай сітуацыі, і пра Пшанічнага, які клапоціцца толькі пра сябе. У такім сэнсе матыў пабрацімства набывае драматычнае адценне: выяўленая на пачатку пазіцыя Аўсеева і Пшанічнага, якія змушаны ваеннымі абставінамі да часовага пабрацімства, мяняецца, калі яны атрымліваюць магчымасць пакінуць таварышаў, ратуючы сябе. Адступніцтва не застаецца без пакарання: абодва здраднікі гінуць.

У рамане «А як будзеш каралём, а як катам будзеш» матыў пабрацімства, звязаны з вобразам ежы, сустракаецца некалькі разоў. Спынімся на адным з эпізодаў, калі тры хлопцы – Пётр, Стах і Маісей – адпраўляюцца на вайну. Яны ведаюць адзін аднаго, але зараз галоўны герой Пётр дастае са свайго куфра яблыкі і дзеліцца імі. Варта адзначыць тое, што ён не дае кожнаму па яблыку, а выкарыстоўвае шаблю (зброю, якая калісьці забівала людзей), каб разразаць іх на крыж і раздаваць кожнаму часткі аднаго і таго ж яблыка. Такім чынам, перекрыжоўваюцца сімвалічныя канатацыі крыві (у вобразе шаблі), агульнага посуду (шабля як тое, што дакранулася да кожнага кавалка) і сумеснай трапезы. Акрамя таго, перад тым, як рэзаць яблыкі, Пётр пачынае забаву: выхіліўшыся з вагона, ён ссякае галінкі алешніка шабляй. Пазней да гэтай забавы далучыліся і Маісей са Стахам, па чарзе спрабуючы сваю спрытнасць. Гэтая сітуацыя мае адносіны да матыву пабрацімства: не было жывёл у якасці ахвяры, але былі расліны, што пакінулі на шаблі свой сок, а таму «яблыкі мелі смак алешнікавай мешанкі і жалеза» [3, с. 142]. Канатацыя крыві і сумеснага яе спажывання змацняецца словамі: «Нават шабля, не абцертая ад алешнікавага соку, чарнела на маіх каленях, як ад сукравіцы» [3, с. 142]. Ніхто з таварышаў не здраджвае сімвалічнаму саюзу, які падмацоўваецца словамі Пятра на наступны дзень. Калі Стах з Маісеем пасварыліся, галоўны герой, беручы іх «за чупрыны», стукае лбамі, потым злучае іх далоні, далучаючы свае, і кажа: «Трымаймася разам. Вайна. Трымаймася ўсе» [3, с. 147]. Гэтым учынкам (прымірэнне) і агучваннем мэты пабрацімства Пётр сцвярджае важнасць і непахіснасць іх рашэння не пакідаць аддзін аднаго, не вымаўленага астатнімі сябрамі. А калі сябры Пятра гінуць, ён памятае аб помсце за іх, шукаючы тых, хто вінаваты ў смерці «пабрацімаў».

Як бачым, у абодвух творах выразна гучыць матыў пабрацімства (сумеснага спажывання ежы байцамі ў В. Быкава, сябрамі ў Т. Новака). Гэта дапамагае па-мастацку ўвасобіць і ўзмацніць антываенны пафас твораў, падкрэсліць абодвум аўтарам трагічны лёс тых, хто здраджвае пабрацімству, і велізарны маральны цяжар тых, хто страчвае пабрацімаў. Васіль Быкаў і Тадэвуш Новак па-рознаму рэалізуюць гэты матыў у сваіх празаічных творах (у беларускага мастака матыў пабрацімства не мае канатацыі крыві, але мае

сацыяльны кантэкст, у адрозненне ад матыва пабрацімства ў творы польскага мастака, дзе ён больш блізкі да свайго абрадавага праўвобраза). Безумоўна, што майстэрскае ўвасабленне матыву пабрацімства дапамагае беларускаму і польскаму мастакам паглыбіць псіхалагізм, драматызм і напружанне дзеяння антываенных твораў: аповесці «Жураўліны крык» і рамана «А як будзеш каралём, а як катам будзеш».

Спіс літаратуры

1. Веселовский, А.Н. Историческая поэтика / А.Н. Веселовский. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 648 с.
2. Быкаў, В. Выбраныя творы: у 2 т. / В. Быкаў. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1974. – Т. 1: Аповесці. – 498 с.
3. Nowak, T. A jak królem, a jak katem będziesz / T. Nowak. – Warszawa: Czytelnik, 1972. – 387 s.

С. Тарасава

ДА ПЫТАННЯ АБ ЖАНРАВАЙ ПРЫРОДЗЕ ПАЭМ ЯНА ЧЫКВІНА

«Шмат прыгожага існуе ў свеце разрознена, і гэта – задача нашага духа: выявіць сувязі і тым самым спрыяць з'яўленню твора высокага мастацтва» (І.В. Гётэ). Згаданае выслоўе знакамітага аўтара можа абсалютна дакладна датычыцца многіх пісьменнікаў-«белавежцаў», творцаў, што прадстаўляюць беларускую літаратуру Польшчы і ўжо колькі дзесяцігоддзяў спрыяюць з'яўленню вельмі непаўторнага па сваёй сутнасці мастацтва слова.

Не ў меншай меры словы Гётэ могуць адносіцца і да асобы Яна Чыквіна, прызнанага аўтара з арыгінальным мастацкім стылем, у якім арганічна спалучыліся вобразы прадметна-быційнага свету і сузіральная медытатыўнасць. Гэты сплаў дакладна ўказвае не на што іншае, як на ўмелае выяўленне творцам ўнутрымастацкіх сувязей паміж высокаэстэтычнымі з'явамі розных культур. Гэта неаднаразова адзначалася даследчыкамі творчасці паэта: «Яго вершы арганічна ўпісваюцца як у рэчышча сучаснай беларускай літаратуры, так і ў шырокі агульнаеўрапейскі кантэкст, і шырэй – сусветны культуралагічны кантэкст» [3, с. 270]. «Вызначальная рыса паэзіі Яна Чыквіна, на наш погляд, – у своеасаблівасці яе культуралагічнага кантэксту: народна-беларускае выступае тут як арганічная частка выкшталцона-еўрапейскага... Еўрапейскасць і беларускасць Яна Чыквіна – ва ўраўнаважанасці, інтэлігентнай стрыманасці яго вершаў, самім стылі мыслення. Творам паэта ўласцівы арганічны інтэлектуалізм, што выяўляецца ў глыбокім веданні айчыннай і сусветнай літаратур, філасофіі, культуры» [1, с. 129].

Многія аспекты творчасці Яна Чыквіна дастаткова грунтоўна асветлены ў даследчых працах як беларускіх, так і польскіх навукоўцаў. Аднак у іх полі зроку, як правіла, знаходзяцца вершаваныя творы пісьменніка. На фоне ацэнак мастацкіх набыткаў паэзіі Яна Чыквіна дастаткова сціпла адзначана яго паэмная творчасць.

Пісьменніку належаць некалькі паэм. Адна з іх – паэма «Беларуская дзяўчына» – змешчана ў першым зборніку «Іду», што ўбачыў свет у Беластоку ў

1969 годзе. Па сваёй мастацкай прыродзе названая паэма настолькі вылучалася з рэчышча класічных твораў гэтага жанра, што, здаецца, гэта і было адной з прычын надання ёй характарыстыкі, кшталту: «Першая паэма, на наш погляд, атрымалася шмат у чым павярхоўнай. Героі яе схематычныя, пазбаўленыя індывідуальных рыс» [2, с. 25]. Яшчэ больш спрэчнымі бачацца ўказанні на жанравую прыроду паэмы, якая «не мае выразнай родава-жанравай прыналежнасці» [2, с. 25]. Хаця калі даследчык урэшце падагульняе свае назіранні за жанравай прыродай паэмы, то аказваецца, што ўсё ж «можна гаварыць пра жанр ліра-драматычнай паэмы». Адзінае сцвярджэнне, з якім можна пагадзіцца ў дадзеным рэчышчы, тое, што «такі сінтэз родавых і відавых прыналежнасцей ілюструе агульныя пошукі тагачаснай літаратуры ў галіне паэмнага жанра» [2, с. 25].

Згаданыя ацэнкі ў дастатковай ступені пераконваюць, што ўжо першая паэма Яна Чыквіна з'яўляецца творам у пэўнай ступені неардынарным, і многімі сваімі рысамі яна не ўпісваецца ў агульнапрыняты стэрэатып класічнай паэмы з яе адлюстраваннем «шырокай сацыяльнай рэчаіснасці ў аб'ектыўнай заканамернасці яе развіцця» [4, с. 115].

Многія адзнакі паэмы (аслабленасць сюжэтнага дзеяння, вострадраматычная форма дыялогаў і маналогаў і інш.) указваюць на стварэнне пісьменнікам сінтэтычнай паэмнай формы, у якой свабодна спалучаюцца канкрэтна-жыццёвыя абрысы рэчаіснасці і элементы ўмоўнай схематызаванасці. З сённяшняй пазіцыі можна ўпэўнена сцвярджаць, такі сінтэз з'яўляецца ілюстрацыяй паяднання дзвюх традыцый, якія леглі ў аснову паэмы Яна Чыквіна: нацыянальнай (яна бярэ пачатак ад паэм Ул. Дубоўкі) і сусветнай, з яе арыентацыяй на ўмоўнасць і шматзначнасць. Як і паэзія Яна Чыквіна 60-х гадоў, паэма выяўляе скіраванасць аўтара да эксперыментальнага рэчышча.

Другая паэма Яна Чыквіна «Чорная віла» (1977, 2001 гг.) працягвае тыя ж тэндэнцыі, што вызначыліся ў папярэднім творы. І ў той жа час відавочна: аўтар у гэтым творы апрабіруе новыя эпічна-структурныя формы, пашырае паэтычную ўмоўнасць, уздымаецца да філасофскага асэнсавання праблем свайго часу.

У паэме апісаны адзін дастаткова непрацяглы эпізод, але перададзены ён ва ўсім сваім драматызме і дынамічнасці. Пачынаецца твор раздзелам «Змярканне», у якім аўтарам падаецца жывапісны малюнак вячэрняй пары на вясковасялянскім улонні:

Звечарэла непрыкметна.
І пад белагусты змрок
Разгайданым крокам ветлівым
Дружна йшоў аркестр кароў.

Сумным голасам старэчым,
Пакалечаным і ватным,
Ім знаёмы хор авечак
Памагаў спяваць кантаты.

Разам з імі на вячэру
Хмара птушак прыфурчэла.
І, як людзі глухаватыя,
Гусі тэпалі дахаты [5, с. 238].

Аднак гэта не чарговая паэтызацыя блізкай сэрцу паэта рэчаіснасці: канкрэтыка на вачах пераўтвараецца ў шматзначную алегорыю. Свойская жывёла, вярнуўшыся з пашы, не сустрэла звыклага гаспадарскага клопату:

Людзі зніклі, як камфора.
Так бязлюдна, што не верыш!.. [5, с. 241]

Народжанае здзіўленне жывых істот ператвараецца ў панічнае чаканне. Драматызм адчуванняў жывёл выяўляецца ў раздзелах «Здзіўленне», «Віла», напісанне якіх датуецца 1977 годам. Матывам трывожнага чакання невядомасці заканчваецца першы варыянт паэмы. Уяўная незавершанасць паэмы выклікала наступную ацэнку: «Кампазіцыйна паэма атрымалася няўстойлівай, разгайданай. Яна не вытрымлівае ўскладзенай ідэйна-эстэтычнай нагрузкі...» [2, с. 49]

І, здаецца, толькі дададаная пазней частка «Метамарфозы» нібыта ўказвае на пэўную развязку. Надыходзіць ранак і ўсё вяртаецца ў звыклае рэчышча:

Ў хаце як бы й не было ужо звяругаў:
Там, дзе конь стаяў – сядзеў аглушаны Дзямян,
Побач, як карова, – жыватастая Малання...
...Зноў дзень першы пачынаўся
Заімглёным светакругам [5, с. 248].

Нельга не задумацца над умоўнасцю дзеяння і шматзначнасцю выпісаных паэтам алегарычных вобразаў. Праз усе раздзелы паэмы праходзіць думка, якая непасрэдна ў тэксце нідзе не вербалізуецца і не выносіцца ў загаловак, думка аб свабодзе, якая не даецца нікім і ўзнікае толькі пры адчуванні ўласнай знакавасці. Істота слабая, звыклая да падпарадкавання не зможа быць свабоднай ніколі.

Для выяўлення такога роду ісціны Яну Чыквіну, думаецца, выдатна прыдаўся мастацкі вопыт англійскага пісьменніка Дж. Оруэла з яго аповесцю-казкай «Ферма», якая вылучаецца сваёй філасофска-мастацкай абагульненасцю думкі.

Філасофская прырода канфлікта ў творы Яна Чыквіна значна паўплывала на мастацкую форму паэмы, якая з’яўляецца ўзорам асобай жанравай мадыфікацыі. Беручы пад увагу родавыя адзнакі, можна вылучыць у творы наяўнасць эпічных і лірычных элементаў. Паэма мае яўную ўстаноўку на сюжэтнасць. А настраёвы тон твора, скіраванасць на ўнутраную засяроджанасць указваюць на лірычную прыкмету. Сінтэз гэтых элементаў дае паэме новую якасць – маштабнасць мастацкага абагульнення.

У той жа час прысутная ў паэме іншасказальна-сімвалічная апавядальная плынь, філасофская глыбіня думкі, абагульненасць сітуацый з’яўляюцца адзнакамі прытчавага пачатку ў творы Яна Чыквіна. Выяўленыя пісьменнікам канкрэтныя вобразы жывых істот уяўляюцца «абагульненым вобразам адзінай абстрактнай масы» і, безумоўна, спраецыраваны на адлюстраванне самых актуальных праблем сучаснасці.

Стварэнню шматзначнай карціны ў паэме спрыяе арыгінальны падбор тропаў, яркіх параўнанняў, арыгінальных метафар:

Ноч дужэла і дзічэла,
Чорныя віла вяроўкі,
Лезла пошасцю ўзбуйнелай
Па бязмежнаму падворку.

Толькі ў вокнах зніклай хаты,
Быццам у вядры напойным,
Як яго не калыхалі,
Плаваў месячык спакойна [5, с. 246].

Створаны такім чынам ў паэме вобраз ночы выяўляе не канкрэтызаваную пару сутак, а ўвасабляе сабой таямнічую, насычаную трывожным прадчуваннем з'яву.

Вылучаныя адзнакі дазваляюць абазначыць жанр паэмы Яна Чыквіна «Чорная віла» як філасофская паэма – прытча.

Такім чынам, выяўленае ў паэме імкненне пісьменніка выкарыстаць розныя жанравыя і родавыя магчымасці літаратуры з'яўляецца характэрнай прыкметай агульнага руху гэтага жанра да сінтэзаваных мастацкіх форм. Пры гэтым відавочна, што пісьменнік стварае сваю адметную карціну свету, узяўшы за арыенцір традыцыі як еўрапейскай, так і нацыянальнай літаратур, гэтым самым здолеў адлюстраваць тыя працэсы, што нязменна адбудуцца ў мастацкай сістэме жанра паэмы.

Спіс літаратуры

1. Мельнікава, А. «Дзе скарбы сэрца вашага...» / А. Мельнікава // Полымя. – 2010. – № 3. – С. 129–137.

2. Раманчук, А. «Гарыць мая свяча»: творчая індывідуальнасць Яна Чыквіна / А. Раманчук. – Беласток, 2000. – 90 с.

3. Раманчук, А. На раздарожжы дня і ночы / А. Раманчук // Полымя. – 2002. – № 3–4. – С. 259–270.

4. Поэма // mirslovarei.com/content_his/POJEMA-5500.html

5. Чыквін, Ян. Адно жыццё: выбранае /Ян Чыквін. – Беласток, 2009. – 304 с.

А. Саковіч

МАЛАЯ РАДЗІМА Ў ТВОРЧАСЦІ АЛЯКСЕЯ КАРПЮКА

Вядомы амерыканскі пісьменнік Уільям Фолкнер, лаўрэат Нобелеўскай прэміі 1949 года, напісаў шэраг твораў («Sartoris» 1929, «As I Lay Dying» 1930, «Absalom, Absalom» 1936) пра прыдуманую краіну, якую назваў «Yoknapatawpha country», якая ў сапраўднасці ж была адлюстраваннем роднай мясціны творцы La Fayette у штаце Місісіпі. Падчас працы над раманам «Sartoris» Фолкнер быў у росквіце таленту. Пісьменнік прызнаўся: «Zrozumiałem, że mój ojczysty skrawek ziemi, wielkości znaczka pocztowego, zasługuje na opisanie (...) odkryłem, że nie tylko jedna książka, ale całe dzieło artysty musi mieć jakiś cel» [1, c. 82]. З сённяшняй перспектывы можна сцвердзіць, што мэтай Фолкнера-пісьменніка было ўслаўленне роднай яму Місісіпі.

Адзін з найцікавейшых беларускіх пісьменнікаў Аляксей Карпюк таксама ў родным кутку бачыць адлюстраванне ўсяго свету. У нарысе «Мая Джамалунгма», апавяданні «Галгофа сваякоў», аповесцях «Данута» і «Пушчанская адысея», рамане «Вершалінскі рай», драме «Канец свету. Сялянская драма» пісьменнік піша пра родныя мясціны. Ён нарадзіўся 14 красавіка 1920 года ў вёсцы Страшава на Беласточчыне, ад якой *бліжэйшым культурным цэнтрам (...) было мяс-*

тэчка Гарадок. (...) За якіх трыццаць пяць кіламетраў ад нашага Страшава знаходзіўся Беласток [2, с. 352].

Падляшская вёска Страшава знаходзіцца на зямлі, якая спрадвеку была населена беларусамі. Хаця пазней яна апынулася ў Польшчы, яе жыхары з'яўляюцца аўтахтонамі на гэтай тэрыторыі. Яны ніадкуль сюды не эмігравалі, а проста атрымалі яе ў спадчыну ад бацькоў, дзядоў і яшчэ ранейшых продкаў. У выніку Рыжскай дамовы 1921 года ў Польшчы засталіся такія старажытныя беларускія гарады, як Бельск Падляшскі, Гарадок, Заблудаў, Саколка, а яны ж гістарычна належалі да Беларусі, да заходніх яе зямель. Дзякуючы таму, што беларусы жылі сканцэнтравана пераважна ў вёсках, у невялікіх мясцовасцях, яны на працягу досыць доўгага часу змаглі пазбегнуць працэсу асіміляцыі, захаваць сваю традыцыю, мову, тоеснасць, а таксама развіваць сваю культуру ў розных яе галінах. Выдатным прыкладам тут у літаратурнай прасторы з'яўляецца дзейнасць Беларускага літаратурнага аб'яднання «Белавежа», якое існуе ўжо звыш пяцідзесяці гадоў. Вельмі праўдападобна, што калі б Аляксей Карпюк застаўся на Беласточчыне, то, відаць, стаў бы членам БЛА «Белавежа».

Увогуле ж гістарычная мінуўшчына Падляшша надзвычай складаная. Прыкладам могуць быць здарэнні, якія мелі месца ў час паўстання 1861 года. У Крыноцкай пушчы ў вёсцы Перацёсы знаходзіцца магіла паўстанцаў, дзе ляжаць ахвяры няпростай мінуўшчыны. Мастацкае асэнсаванне гэтай легенды знаходзім у вядомага «белавежца» Міколы Гайдука ў быліцы «Раны». Мужыкі падказалі царскім салдатам, дзе хаваліся паўстанцы, якіх тыя знішчылі. Да гэтай балючай гісторыі міжволі вяртаецца А. Карпюк у аповесці «Пушчанская адысея», калі галоўны герой А. Кучынскі, які, дарэчы, камандуе атрадам, nomen omen, Кастуся Каліноўскага, прыходзіць на гэтае слыннае месца. За тое, што зрабілі мужыкі, яны атрымалі ўзнагароду.

Жыхары вёскі Страшава ні за што не хацелі далучыцца да найбліжэйшага культурнага цэнтра – да гміны ў Гарадку. Таму, як успамінае Карпюк у апавяданні «Мая Джамалунгма», польскія ўлады называлі вёску «чырвоным гняздом» [2, с. 352]. Відавочна, народная мудрасць падказвала землякам пісьменніка *трымацца ад улады на дыстанцыі* [2, с. 352]. Другой прычынай такога акрэслення вёскі была і сімпатыя страшаўцаў да ўсяго, што адбывалася за ўсходняй мяжой. Самым яркім яе выразам, які быў адзначаны гісторыкамі, быў удзел жыхароў Страшава ў рэвалюцыйных падзеях 1905 года ў Беластоку. За гэта арыштаваных страшаўцаў з чырвонымі бантамі асудзілі на катаргу. Пасля гэтых падзей недавер польскай улады ўзрос да такой ступені, што *на хутары страшаўцаў перасялялі з паліцыяй. Падаткі спаганялі таксама з паліцыяй* [2, с. 352–353].

Аднак ніякія рэпрэсіі не маглі адбіць любові ў страшаўцаў да Беларусі. Яны, беларусы па нацыянальнасці, думалі, што за ўсходняй мяжой рай для ўсіх, што *там усім хопіць і работы і прытулку. Тыя, хто ўцячы не мог, пацяшалі сябе: нічога, тут Пілсудскі, але і ў нас ёсць свая Радзіма* [2, с. 353]. Сапраўды, страшаўцы былі верныя сваім продкам, сваёй нацыі, сваёй мове і надта ідэалізавалі падзеі, што адбываліся ў Савецкім Саюзе. *Вера людзей была святой да наіўнасці, упартай да смерці, часамі гранічыла з сектанцтвам. І мой бацька ў сваёй веры быў цвёрды да слепаты. Ён рэвалюцыйны дух прынёс яшчэ з арміі, у вёсцы арганізаваў ячэйку кампартыі, потым – камсамола* [2, с. 353]. Тым, якія

гаварылі аб гэтым, як сапраўды разгортваліся падзеі на Ўсходзе, не давалі веры, лічылі, што яны прадаліся панам. Усе гэтыя назіранні, размовы дарослых Аляксей Карпюк чуў яшчэ малым хлопчыкам.

Сям'я Карпюкоў была як патрыятычнай, так і вельмі працавітай, дружнай. Да гісторыі свайго роду, адкуль Карпюкі з'явіліся ў Страшаве, пісьменнік будзе вяртацца неаднойчы ў сваёй творчасці. Найбольш дакладна апісана яна ў аўтабіяграфічным нарысе «Мая Джамалунгма» і ў гісторыі роду галоўнага героя аповесці «Пушчанская адысея» Алёшы Кучынскага:

Яшчэ ў часы прыгону адзін памешчык выменяў недзе на поўдні на гончую сабаку краўца па прозвішчы Карпюк, прывёз яго ў сваю вёску Страшава, Ваўкавыскага павета, і ажаніў з цяжарнаю пакаёўкай.

Калі адмянілі прыгоннае права, кравец атрымаў вольную. Пачаў абшываць вёску. (...)

У краўца было два сыны. Старэйшы быў заядлы паляўнічы і адчайны чалавек. (...) А гэты, малодшы, па імені Аляксей, і стаў маім дзедам [2, с. 349–350].

Старыя людзі кажуць, што наша Страшава ўзнікла так.

Вельмі даўно, мо яшчэ задоўга да Напалеона, мясцовы памешчык прывёз з поўдня чалавека па прозвішчу Кучынскі, якога там выменяў на ганчака. (...) Пан ажаніў Кучынскага на цяжарнай пакаёўцы [3, с. 160].

Жыццё на вёсцы было суровым. Сялянам ніколі не было лёгка, прыходзілася цяжка працаваць нават дзецям. Вобраз і веліч знясільваючай працы на гаспадарцы паказаны ў нарысе «Мая Джамалунгма» і ў аповесці «Пушчанская адысея», а таксама ў аповесці «Данута».

(...) мы мелі 18 гектараў зямлі і 13 балота. Зямля была пясчаная, камяністая, каб невядома якая ліла навальніца, а лужаў не бывала нават у барознах. І балота суцэльны тарфянік. Наколькі я памятаю, мы заўсёды трымалі аднаго каня, дзве-тры каровы, пяць-шэсць авечак і некалькі свіней. Зямлю апрацоўвалі сваёй сям'ёй. Толькі часамі ў дажджлівую восень наймалі жанчын капаць бульбу [2, с. 351].

У нашай працавітай сям'і і малыя і дарослыя працавалі да знемажэння, а кожны мой крок і далей быў пад кантролем бацькоў [3, с. 169].

Бацька мой быў не з малазямельных. За ім лічылася шмат гектараў голага тарфяніку і пяскоў. Нашу зямлю як ні апрацоўвай, як ні ўгнойвай, а болей чым для пракармлення сям'і ты з яе не возьмеш. Калі быў лішні пуд жыта, дзесятак яек або маці выкармлівала вепрука, дык трэба было купіць газы, вопратку, а галоўнае – заплаціць падаткі [4, с. 352].

Таму і няма чаго здзіўляцца, што нават малалетнія члены сям'і мусілі дапамагаць бацькам. У нарысе «Мая Джамалунгма» А. Карпюк пра сваё маленства, пра суровае выхаванне дзетак напіша: *Успамінаючы дзяцінства, я сябе амаль не бачу сярод равеснікаў за гульнямі. Толькі запомнілася, як у спякотнае лета ные спіна, салёны пот засціла вочы, а ты з перавяслам у руках з сумам і надзеяй пазіраеш на неба: калі ж, урэшце, пойдзе той дождж, каб можна было залезці ў бабкі, паляжаць... А то, памятаю, хацелася захварэць, каб адпачыць, выспацца* [2, с. 351].

Дзіцяці, якое хадзіла ў школу, паводле бацькоў, было сорамна дарма траціць час на гульні з сябрамі, катацца на санках, проста гуляць. Дома чакала работа, а ў Страшаве для непаслухмяных *самым распаўсюджаным педагагічным срод-*

кам, якім бацькі дабіваліся належнага выніку ў выхаванні сваіх нашчадкаў, была папруга [2, с. 354].

Аднак А. Карпюк у сваіх творах з прыемнасцю вяртаецца ў родныя мясціны, паважае і шануе родныя традыцыі, а таксама народную мараль сваіх продкаў. Пісьменнік лічыць, што душэўная глухата сучаснай моладзі – вынік выхавання. Таму самым важным момантам у фарміраванні чалавека з'яўляецца дзяцінства. А. Карпюк успамінае, што калісь мацяркі змалку вучылі:

Калі едзеш на фурманцы ці з гары паражняком, абавязкова аб'язджай таго, хто вязе груз альбо пнецца з пустым возам наверх.

Калі ўпусціш на зямлю хлеб, пацалуй яго.

Не плюй у калодзеж і агонь, бо маці памрэ. (...)

Калі сядзеш на лаўку, садзіся з краю, каб яшчэ мог на яе хто апусціцца.

Не выпендрывайся, паважай жанчын.

Калі б я, прыехаўшы дадому на канікулы з віленскай гімназіі, барані Божа, загаварыў па-польску, бацька стукнуў бы мяне па вуху. (...).

Атрымаў бы я ад бацькі і за непашану да старых [5, с. 334].

Гэтыя правілы, падмацаваныя, на думку А. Карпюка, *прыказкамі, народнымі рамёствамі, нацыянальнай сімволікай, казкамі і легендамі, каламбурамі і жартамі, загадкамі і лічылкамі, маладому парастку давалі стрыжань, нацыянальную ўтульнасць, непаўторны каларыт, душэўную ўпэўненасць, адчуванне чалавечай годнасці ды служылі спрыяльным полем, надзейным гарантам для самасцвярджэння і росту* [5, с. 352], дапамагалі стаць сумленным чалавекам.

Выхаванне дзяцей, натуральна распачатае дома, мела свой працяг, у адпаведны час, у школе. Успаміны пра гэтыя гады, спачатку навучання ў пачатковай школе, а потым у гімназіі ў Вільні, таксама па-мастацку адлюстраваны пісьменнікам у вышэй узгаданых творах. Вось як, напрыклад, іх згадвае герой «Дануты» Янка Барташэвіч:

Яшчэ настаўнікі «паўшэхнай» школы былі мае заклятыя ворагі, і ўсё тое, чаму яны вучылі, было мне чужое. Такое перакананне я перанёс з хаты ў школу, і год ад году яно ў мяне паглыблялася. (...)

Мая адукацыя адбывалася недзе паміж урокамі – на вуліцы, дома. З сямігадовай школы я не вынес ні замілавання да вучобы, ні навыкаў. Наадварот! У маім уяўленні кожны той, хто атрымліваў пяцёркі за іхнія навукі, быў панскі падліза, халуй. Паехаў я ў Вільню, бо туды адпраўляліся многія пакаленні нашай моладзі, каб убачыць свет і вярнуцца дахаты мо і без дыплома, але прызнаным чалавекам [4, с. 352].

З гэтых успамінаў узнікае вобраз школы, непрыязнай для вясковага вучня, які адчувае сябе чужым, лішнім у ёй. Відавочны факт, што настаўнікі не былі ў стане зацікавіць школьнікаў сваім прадметам, узбудзіць даверлівасці да сваёй асобы. Яны здзіўляюцца прысутнасці вясковых дзяцей у школе, лічаць, што яна толькі для багатых, гарадскіх жыхароў. Падобныя ўражанні ад юначых, школьных гадоў зафіксаваны і ў А. Карпюка ў нарысе «Мая Джамалунгма»:

У маім класе з сялянскіх дзяцей вучыліся толькі я ды Сашка Кандрусік з Гарадка, а рэшта былі сынкі польскіх чыноўнікаў, яўрэйскіх фабрыкантаў, крамнікаў і іншай дробнай буржуазіі. Зрэбная кашуля, розныя гузікі на ёй, босыя ногі ці не так вымаўленае польскае слова выклікалі ў маіх аднакласнікаў насмешку.

Мною ў класе ганьбавалі. Настаўнікі глядзелі на мяне з цікавай варожасцю, як на выхадца са славутай вёскі, якую паліцыя называла «чырвоным гняздом». Я ўзненавідзеў і школу, і настаўнікаў, і тое, чаму яны вучылі [2, с. 352].

Характар будучага пісьменніка фарміраваўся пазней таксама і ў падпольным жыцці, якое мела свой пачатак яшчэ ў родным Страшаве. Як успамінае Аляксей Карпюк у аўтабіяграфічным нарысе «Мая Джамалунгма»: *Мы давалі клятву ніколі не піць гарэлкі і не курыць – і клятву нашую падхапілі сяляне* [2, с. 356].

Бясспрэчна, што пісьменнікі вельмі любяць вяртацца ў часы свайго дзяцінства. Юначыя гады з'яўляюцца самай лепшай парой чалавечага жыцця, калі хапала для шчасця, каб побач былі бацькі і блізкія родзічы. Аднак, на жаль, часта бывае так, што ў гэты добра знаёмы і блізкі свет умешваецца гісторыя са сваімі жорсткімі антыгуманнымі падзеямі, у тым выпадку была гэта антычалавечая Другая сусветная вайна. Непадалёк ад Страшава, у вёсцы Папоўка, жылі маміны браты са сваімі сем'ямі. У апавяданні «Галгофа сваякоў» (1979), ужо з перспектывы амаль шасцідзесяці гадоў, А. Карпюк шчыра прызнаецца, што балюча ўсведамляе незваротнасць часу, а таксама шкадуе, што калі была магчымасць, калі быў час, не паспеў пазнаць сваіх сваякоў бліжэй:

У Папоўцы мне і брату вельмі хутка зрабілася сумна. Давай церабіць бацьку за рукаў, каб ехаць дамоў.

Потым, калі ўжо Дзянісікаў не стала, я не раз сябе касціў, што некалі так легкадумна ставіўся да папоўцаў і нават не прыгледзеўся як след да дзяцей Юлька і Волеся – няшчасных чалавечых парасткаў, галінку мамінага роду, на якой абарваўся ланцужок пакаленняў [6, с. 352].

Успамін пра сваіх блізкіх, якіх бачыў толькі ў маленстве, паслужыў штуршком да напісання трагічнай гісторыі гэтай маленькай вёсачкі на Беласточчыне пад час ваенных падзей. Пісьменнік піша так: *Падрабязнасці галгофы сваякоў я збіраў па крупінках ад людзей, якія былі каля няшчасных з самага пачатку трагедыі да канца* [6, с. 352]. І такім чынам, А. Карпюк палічыў сваім маральным абавязкам зафіксаваць апошнія дні жыцця Папоўцаў, якія былі расстраляны разам з малымі дзеткамі. Пра іх А. Карпюк успомніць таксама ў аповесці «Пушчанская адысея», як маці раскажа Кучынскаму, што з-за партызанаў пад кіраўніцтвам Высоцкага немцы спалілі Папоўку, а яе жыхароў расстралялі.

Жыхары Страшава – гэта добрыя, неабыякавыя на чужую бяду людзі. Прыкладам можа быць выпадак, калі арыштавалі бацьку Аляксея Карпюка за арганізацыю забастоўкі лесарубаў і пасадзілі ў ваўкавыскую турму. Тады цэлы цяжар працы на вялікай гаспадарцы спачыў на маці і двух малых хлопцах. Нечакана выказалі сваю салідарнасць і спагаду з сям'ёй Карпюкоў як аднавяскоўцы, так і людзі з навакольных вёсак.

Незнаёмыя людзі прывозілі нам на хутар дровы. Малацілі нашае збожжа. Збіралі бацьку грошай на адваката. Нават заставаліся ў нас нанач, каб не баяліся мы спаць [2, с. 355].

Падобны ўспамін пра суседзяў узнікае ў «Пушчанскай адысеі». Калі бацькі героя былі вымушаны ўцякаць у лес з-за дапамогі партызанам, то суседка Кірыліха занялася домам і жывёлай, пакуль гэтага дабра не развалаклі паліцаі.

У Кірыліхі быў невычарпальны запас прычын і спосабаў, каб у цяжкую хвіліну зайсці ў госці, падбадзёрыць, узняць настрой чалавеку [3, с. 322].

Мама абняла старую, пашукала вусны бабкі, і яны гучна, па-жаночы нязграбна пацалаваліся. Яшчэ Кірыліха маму перахрысціла, і яна пакінула свой падворак [2, с. 327].

Дарэчы, страшаўцы дапамагалі не толькі сабе. Цэлы год збіралі ежу і грошы на дапамогу рэспубліканцам у Іспаніі. І, як сам пісьменнік прызнаецца, у гэтым занятку ён знаходзіў *маральнае задавальненне* [2, с. 359].

А. Карпюк не мог у сваёй творчасці абмінуць яшчэ адной гісторыі, якая мела месца на Падляшшы, а дакладна ў вёсцы Грыбава, што непадалёк ад Страшава. У рамане «Вершалінскі рай» пісьменнік раскажа пра гісторыю самазванага прарока Альяша Клімовіча. Сам аўтар быў сведкам адлюстраваных у творы падзей, а адна з жон-міраносіц – Хімка, была роднай сястрой бацькі аўтара.

Вось як пісьменнік патлумачыць прычыну апісання гэтай гісторыі:

Часамі ў пісьменніка абуджаецца кліч продкаў, і ён тады становіцца летапісцам свайго часу.

І ў мяне перад вачыма стаяць тая счарнелая зямлянка Сцяпана, таленавітая аптымістка Кірыліха і нешчаслівая Хімка, а ў патайных куточках душы, дзе, мабыць, хаваецца ды пераходзіць скрозь ланцужок пакаленняў памяць роду, загаварылі нядзейсненыя імкненні дзядоў і прадзедаў. І я, прамы іхні нашчадак, толькі спрабую выліць на паперу сілу духа, цярпенне і боль землякоў [7, с. 241].

Характэрнай рысай для твораў А. Карпюка пра Беласточчыну з’яўляецца насычанасць дыялектызмамі, што асабліва відаць у рамане «Вершалінскі рай». У гэтым творы А. Карпюк па-майстэрску ўзнавіў мову сваіх продкаў, якую чуў у маленстве і юначых гадах. Аўтар «Вершалінскага раю» *прымусіў сваіх герояў размаўляць на той мове, на якой яны толькі і маглі думаць, спрачацца і нават прызнавацца ў каханні* [8, с. 16].

Напрыклад, паяўляюцца такія характэрныя словы для жыхароў гарадоцкіх вёсак, як файно, дальбо, нядойда, мо, халупка, трэ, дзераво [7, с. 9] і шмат іншых.

Страшава – вёска, што знаходзіцца на тэрыторыі, якую называюць «зялёнымі лёгкімі» Польшчы. І невыпадкова, бо тут шмат прыгожых зялёных лясоў, балотаў і палёў, чыстых рэк і азёраў. Асабліва прыгожыя лясы, багатыя на грыбы, маліны, ягады ў гарадоцкай гміне. І ва ўспамінах А. Карпюка лес карміў і даваў працу. У ім працавалі лесарубы, возчыкі і шмат іншых людзей. *Вакол Страшава сінелі лясы, у Гарадку існавала з дзесяць тэкстыльных фабрычак* [2, с. 355].

А. Карпюк апісвае сваю «Малую Айчыну», знаходзячыся, у адрозненне ад пісьменнікаў з БЛА «Белавежа», па-за яе тэрыторыяй, жывучы ўжо нейкі час у Гродна, якое знаходзіцца ў іншай дзяржаве. Хаця ён высмейвае забабоннасць жыхароў памежнага Страшава, шавінізм да іншых нацый, правінцыйнасць, але ўзнікае ўражанне, што робіць гэта добразычліва.

Апісваючы Беласточчыну, А. Карпюк успамінае сваё маленства, юначыя гады. І хаця гэта былі гады цяжкай фізічнай працы, але ўсё роўна гэта была аркадыя, бо яны былі светлыя, пазбаўленыя палітычных і персанальных інтрыг, якіх прыйдзецца шмат зведаць пісьменніку. У выніку праведзенага аналізу аказваецца, што жыццё з усімі дзіцячымі ўражаннямі: аб бацькоўскім доме і аб роднай вёсцы, а таксама назіранне за падзеямі, якія мелі месца ў ваколіцах Беласточчыны, увага да традыцый сваіх продкаў і людзей з іншых сацыяльных слаёў – далі Аляксею Карпюку так шмат матэрыялу, які не перакрые пазнейшае жыццё ў Гародні, з усімі гарадскімі клопатамі і ўжо абумоўленымі

сацыяльна-палітычнымі завіраваннямі. Выразна адчуваецца тут жаль па незваротным.

Незалежна ад намеру аўтара, з асабістых яго ўспамінаў паступова перад чытачом паўстаюць прыгажосць і багацце пейзажу Беласточчыны – ахоўніцы чыстай фаўны і флоры Польшчы, карміцелькі многіх людзей, а найперш, захавальніцы народна-культурных традыцый беларускай нацыянальнасці. Ёсць усе падставы, каб сцвердзіць, што Аляксей Карпюк – вартаўнік роднага гнязда, абаронца і прадаўжальнік багатай беларускай культуры.

Спіс літаратуры

1. Stein, J. Three Decades / J. Stein [w:] Lyra, F. William Faulkner / F. Lyra. – Warszawa, 1969.

2. Карпюк, А. Мая Джамалунгма / А. Карпюк // Выбраныя творы. У 2 т. / А. Карпюк. – Т. 1. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1991.

3. Карпюк, А. Пушчанская адысея / А. Карпюк. – Мінск, 2009.

4. Карпюк, А. Данута / А. Карпюк // Выбраныя творы. У 2 т. / А. Карпюк. – Т. 1. – Мінск, 1991.

5. Карпюк, А. Развітанне з ілюзіямі / А. Карпюк // Выбраныя творы / А. Карпюк. – Мінск: Кнігазбор, 2007.

6. Карпюк, А. Галгофа сваякоў / А. Карпюк // Выбраныя творы. У двух тамах / А. Карпюк. – Т. 1. – Мінск, 1991.

7. Карпюк, А. Вершалінскі рай / А. Карпюк. – Мінск, 1974.

8. Фядута, А. У змаганні за праўду / А. Фядута // Выбраныя творы / А. Карпюк. – Мінск: Кнігазбор, 2007.

МОВАЗНАЎСТВА

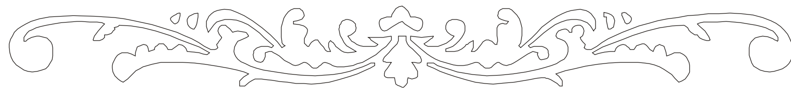

T. Lewaszkiewicz

ZESZYTY SZKOLNE Z LAT 1935 – 1939 UCZNIA SZKÓŁ NOWOGRÓDZKICH JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY O PÓŁNOCNOKRESOWYCH WŁAŚCIWOŚCIACH JĘZYKOWYCH

Od wielu lat zbieram materiał językowy dotyczący polszczyzny kresowej powojennych przesiedleńców z Nowogródczyzny. Chodzi tutaj o moją bliską i dalszą rodzinę (rodziców i ich rodzeństwo, babcię, dalszych krewnych), która pochodzi z Nowogródka oraz okolic, jak również o sąsiadów i znajomych rodziny. Ich potoczny język funkcjonował do 1945 r. w kontaktach z językiem białoruskim; przed I wojną światową oraz w latach 1939–1941, 1944–1945 również w kontaktach z językiem rosyjskim.

Zapisywałem osobliwości językowe członków mojej rodziny i znajomych, rejestrowałem kresowe fakty językowe istniejące w mojej świadomości językowej, prowadziłem badania kwestionariuszowe, badałem źródła rękopiśmienne, tj. listy, zeszyty szkolne, wspomnienia, notatki ludzi związanych z Nowogródczyzną. Moja lista informatorów obejmuje kilkadziesiąt osób. W najbliższych latach zamierzam wydać słownik polszczyzny kresowej Nowogródka i okolic oraz monograficzne opracowanie systemu gramatycznego i leksykalnego.

Literatura naukowa dotycząca polszczyzny północnokresowej (historycznej i współczesnej) jest już bogata, ale wciąż istnieje potrzeba pogłębiania badań, które powinny ukazać specyfikę kresowej polszczyzny nowogródzkiej (kulturalnej i gwarowej) w opozycji do polszczyzny wileńskiej i kowieńskiej oraz polszczyzny z obszaru Inflant. Na końcu artykułu podaję podstawową literaturę przedmiotu.

W artykule chciałbym zwrócić uwagę na znaczenie dawnych zeszytów szkolnych jako źródła cennego materiału językowego. Skorzystałem z czterech zeszytów brata mojej matki – Kazimierza W. (1923–1997) [dalej inicjały: K.W.]; kilka jego zeszytów wykorzystam w przyszłości. Przykłady wyekscerpowałem z jednego zeszytu do przyrody z VI klasy szkoły podstawowej (1935), z jednego zeszytu do przyrody z I klasy gimnazjum (1937/1938) i z dwóch zeszytów do języka polskiego z I i II klasy gimnazjum – razem około 230 stron. K. W. był w latach 1937–1939 uczniem Gimnazjum Państwowego im. Adama Mickiewicza w Nowogródku; w latach 1939/ 1940–1941 uczył się w tzw. radzieckiej dziesięciolatce.

Poniżej omawiam i pobieżnie analizuję ważniejsze fakty językowe wynotowane z tych zeszytów, które w większości pokazują oddziaływanie języka białoruskiego i czasem dodatkowo rosyjskiego na polszczyznę. Materiał podaję w postaci oryginalnej – bez zmian ortograficznych, interpunkcyjnych, gramatycznych i stylistycznych.

Fonetyka

Zwykle zapisy odzwierciedlają wymowę, ale nie zawsze jest to oczywiste.

W zakresie wokalizmu najciekawsze są sprawy dotyczące wymowy samogłosek nosowych. K.W. wykonał w klasie 7.12.1938 zadanie polegające na napisaniu wyrazów zgodnie z ich wymową. Prawidłowo zapisał wymowę nosówek przed spółgłoskami zwartymi i zwarto-szczelinowymi: *kempa* ‘kępa’, *dembina* ‘dębina’, *kompiel* ‘kąpiel’, *rombać* ‘rąbać’, *kont* ‘kąt’, *londować* ‘lądować’, *prent* ‘pręt’, *tendy* ‘tędy’, *dońć* ‘dąć’, *bońdźmy* ‘bądźmy’, *seńdzia* ‘sędzia’, *renka* ‘ręka’, *prenga* ‘pręga’, *przysienga* ‘przysięga’,

przycionga 'przyciąga', *łonka* 'łąka'. Zapis *chęć* jest błędny, niezgodny z rozpowszechnioną wymową, tj. z wymową *cheńć*. Najciekawsze są jednak zapisy nosówek przed spółgłoskami szczelinowymi (spirantami). Uczeń najpierw zapisał odpowiednie wyrazy w ten sposób: *wons*, *rzensa*, *donżyć*, *tenżeć*, *sonsiad*, *genś*, *wonwóz*, *zwenzić*, ale poźniej – zapewne pod wpływem sugestii nauczyciela – zmienił pierwotne zapisy na: *wąs*, *rzęsa*, *dążyć*, *tężeć*, *sąsiad*, *gęś*, *wąwóz*, *zwęzić*. Rozłożona wymowa samogłosek nosowych przed spirantami zdradza niewątpliwie wymowę kresową ucznia, ukształtowaną pod wpływem języka białoruskiego. Zapisy typu *br**on**zowe* 'brązowe', *br**on**z* 'brąz' (błr. бр**он**за) występują też w innych miejscach zeszytu.

O północnokresowej tendencji do wymawiania grupy *en* jako *ę* świadczą zapisy *atram**ę**tnica* 'atram**en**tnica' i *mom**ę**t* 'mom**en**t'.

Następną grupę zagadnień stanowią zjawiska związane z białoruskim akaniem. Należy tutaj wymienić przede wszystkim 2 przykłady: *pażar* (*Mówiono o pażarze*) – błr. пажар i *atażerka* – błr. этажэрка (wymowa *atażerka* jest zapewne hiperyzmem).

Rzeczowniki rodzaju żeńskiego na *-a* w mianowniku liczby pojedynczej mają w gwarowej polszczyźnie północnokresowej również w bierniku liczby pojedynczej końcówkę *-a*. Chodzi tutaj o to, że pierwotna końcówka *-ę* ulega odnosowieniu w *e* (*ę*>*e*), które pod wpływem tendencji do akania przechodzi w *-a*. Refleks akania przyczynił się do zrównania formy biernika z mianownikiem. Zjawisko ma charakter fonetyczny, ale dotyczy ostatecznie fleksji. W przejrzanych zeszytach zauważyłem tylko 1 przykład tego typu: *widać zorza* 'wi- dać zorzę'. Jest on jednak cenny, ponieważ dowodzi, że w języku naszego ucznia gimnazjum nowogródzkiego istniała – przynajmniej szczątkowo – cecha językowa, której później całkowicie się wyzbył.

Podobnie można też chyba objaśnić kilkakrotną obecność końcówki *-a* w mianowniku liczby mnogiej rzeczownika rodzaju męskiego *promienia* 'promienie' (*e*>*a* pod wpływem akania). Formy *można* 'można' są przykładami hiperpoprawnego unikania akania (*a*>*o*).

Do fonetyki białoruskiej nawiązują następujące przykłady: *c**y**bulka* – błr. ц**ы**булька, ***fi**lotowo* – błr. ф**ія**летавы (błędne opuszczenie litery *o* lub związek z wymową białoruską), *ław**a**czka* (poprawione na *ławeczka*) – błr. лав**а**чка, *ok**u**ń* – błr. ак**у**нь; być może brak samogłoski nosowej w zapisie *g**o**sienica* 'gąsiennica' jest wynikiem oddziaływania beznosówkowej wymowy wyrazu białoruskiego (błr. в**у**сень).

W opracowaniach naukowych wśród przykładów ilustrujących wymowę kresową wymienia się także następujące przykłady: *mogłbym*, *probówka*, *spodnica* (*o* zamiast *ó*) i *muchomór* (*ó* zamiast *o*). Pisownia *dostep* 'dostęp' jest prawdopodobnie tylko błędem graficznym.

Liczne są zapisy z *ź* zamiast *z* w nagłosie, np. *źbiór*, *źwierciadło*, *źwierzę*, *źwierzątko*, *źwierzęcy*, *źwierzyniec*, *źwiązek*; rzadziej poświadczona jest zmiana *z>ź* w śródgłosie: *roźwinięty*, *roźwinęła się*, *marźnie*, *naźwiska*. Można przyjąć, że uczeń właśnie tak wymawiał powyższe wyrazy, ponieważ taka wymowa była powszechna w języku innych, mniej wykształconych przesiedleńców z Nowogródka.

Inne przykłady spółgłosek miękkich zamiast twardych w wygłosie: *-c*>*-ć* (*zwiedzająć*, *podbieć*, *owoć*, *nie wiedząć*, *ojcieć*, *omawiająć*, *sycząć*, *nić*), *-z*>*-ź* (*mróź*, *wóź*), *-s*>*-ś* (*pieś*) oraz *s-*>*ś-* w nagłosie (*śpienione fale*, *śpiżarka*) i *s*>*ś* w śródgłosie (*wcześny* 2 r.), *-n*>*-ń* (*drużyń*). W języku potocznym przesiedleńców poświadczona jest jedynie wymowa typu *śpieniony*, *śpiżarka*, *wcześny*. Nie wiadomo, czy pozostałe przykłady odzwierciedlają rzeczywistą wymowę. Zauważyłem kilka zapisów z wygłosowym *-c* zamiast *-ć*: *dobroc*, *wyciąc*, *pięc*. Być może świadczą one o dawnej

wymowie, ale nie jest to pewne. Problem wahań *-c*||*-ć* w rękopisach nowogródzkich XX w. omówiłem w innej publikacji (zob. Lewaszkiewicz T. 2005). Pisownia ***c**wiczenie* jest tylko błędem literowym lub wskazuje na wymowę *c* zamiast *ć*. O wymowie *s-* zamiast *ś-* świadczą zapisy *smiertelność*, *smiertelnik*, *spiewów*. Kilka przykładów *rózny*, *rózne* odzwierciedla rozpowszechnioną wśród przesiedleńców z okolic Nowogródka wymowę *z* zamiast *ż* (błr. розны). Zapis *źmija* zamiast *żmija* uznamy za przykład wymowy kresowej.

Zagadkowe są zapisy typu *podruzują* 'podróżują', *zyją* 'żyją', *zóraw* 'żuraw'. Być może nawiązują one do odpowiedniości spółgłoskowych pol. *ż* – błr. *z*: *pożyczać* – błr. пазычаць, *różny* – błr. рознoе, *żmija* – błr. змяя, ***ż**ubr* – błr. зубр.

Jak się wydaje, związki z wymową białoruską wykazują zapisy: *dziąs**n**owymi* 'dziąsłowymi' (błr. дзяс**н**авое), *ptaszy* 'ptasi' (błr. пту**ш**ыны) i *okie**n**ica* 'okiennica' (błr. aка**н**іца).

Pisownia *czycha*, *chultaj* zamiast *czyha*, *hultaj* oraz wahanie *chłop – hłopu* (poprawione na *chłopu*) może świadczyć o tym, że uczeń miał problemy z systemowym odróżnianiem h dźwięcznego (h) od ch bezdźwięcznego (x).

Morfologia

Zwrócę tutaj uwagę na kilka ważnych kwestii językowych, które wyraźnie wskazują na oddziaływanie języka białoruskiego.

W celowniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego nierzadko pojawia się białoruska końcówka *-u* zamiast *-owi*, np. *człowieku*, *stawu*, *Polaku*, którą uczeń poprawił – prawdopodobnie pod wpływem nauczyciela – na *-owi* (*człowiekowi*, *stawowi*, *Polakowi*). Poświadczony jest również przykład hiperpoprawnej końcówki – *owi* zamiast *-u*: *(...), który dał znać światowi* (poprawione na *światu*).

Dosyć liczne (zwłaszcza w ćwiczeniach polegających na prezentowaniu wzorców deklinacyjnych rzeczowników) są przykłady błędnych form biernika równych dopełniaczowi w liczbie mnogiej rzeczowników żywotnych i nieżywotnych rodzaju męskiego i żeńskiego. Jest sprawą oczywistą w świetle tych zapisów, że K.W. mówił nie tylko *widzę panów, nauczycieli* (rzeczowniki męskoosobowe mają w liczbie mnogiej biernik równy dopełniaczowi), ale również *widzę ptaków, żab, stawów, domów, kierunków, wysp*. Brak przykładów na rodzaj nijaki, ale z pewnością istniały one w jego języku osobniczym. Tylko niektóre błędne formy uczeń poprawił w zeszytach. W języku K.W. nie dostrzegłem później (tj. po 1970 r.) tego typu błędnych form (powstałych pod wpływem białoruskim), ale część przesiedleńców z Nowogródka posługiwała się nimi do końca życia.

Z języka białoruskiego przejęto końcówkę *-i*/*-y* zamiast *-e* w mianowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego i żeńskiego: *nauczycielowi* (osobliwa forma zamiast *nauczyciele*), *brudnicy* 'brudnice', *strzygoni* 'strzygonie'.

Dosyć często występują formy zaimków bez nagłosowego *ń-* typu *ją* zamiast *nią*, *ich* zamiast *nich*. Powstały one pod wpływem języka białoruskiego, w którym odpowiednie formy przypadkowe zaimków *on*, *ona*, *ono*, *oni* nie mają nagłosowego *ń-*. Oto część przykładów: *Tańczący ją byli ubrani w regionalne stroje* 'nią'; *(...) między niemi a ją* 'nią'; *(...), który na ich się gniewa* 'na nich'; *(...) wszyscy obecni rzucali na ich wiele podarków* 'na nich'; *Niektórzy wiedzą, że na ich koleika* 'na nich'; *(...), i u ich jest dobrze rożwinięto macierzyństwo* 'u nich'; *(...) modlił się o ich* 'za nich'.

Poświadczone są długie formy zaimków, choć w tych pozycjach powinno się użyć krótkich form (np. *jego – go*, *tobie – ci*): *Raczyli oni oddać życie, aniżeli rozzłościć*

jego; *Czy tobie podobał się ten utwór również*. Warto pamiętać o tym, że w języku białoruskim brak krótkich form zaimkowych.

Nieuzasadnione było użycie męskoosobowej formy czasownika w następującym przykładzie: *(...) nie tylko jednostki oddawali się takiemu życiu*, co może świadczyć o tym, że K.W. miał problemy z odróżnianiem w czasie przeszłym rodzaju męskoosobowego i niemęskoosobowego (żeńskorzeczowego).

Dosyć często brakuje zaimka zwrotnego *się* lub *sobie* przy czasowniku: *Dziś na lekcji dowiedzieliśmy* [się] *o zdaniach*; *Ludzie po swych zajęciach śpieszą* [się] *na przechadzki*, *uczniowie na narty, łyżwy i.t.p.*; *Gdzie spieszysz* [się] *Adamie?*; *(...), którzy jeszcze nie nasycili się tą przyjemnością wiosny i ganiają* [się] *nadal*; *(...) od powierzchni stawu odbijała* [się] *wyspa*; *Guziki nowego ubrania błyszczą* [się]; *Idziemy* [się] *kąpać*; *Dziś przypomnieliśmy* [sobie] *o podmiocie i orzeczeniu; Na lekcji przypomnieliśmy* [sobie] *o wyrazach*; *(...), ażeby jak najwięcej zasłużyć* [sobie] *na życie wieczne w niebie*. Poświadczone są również hiperyzmy, tj. czasowniki ze zbędnym zaimkiem *się*: *wybrnąć się* zamiast *wybrnąć*, *majaczyć się* zamiast *majaczyć*: *Dalej na widnokręgu majaczył się las*, *śmigać się* zamiast *śmigać*: *Na wyspach śmigają się w górę krzepkie dębczaki*.

Składnia

Zwrócę tutaj uwagę na kilka kresowych konstrukcji składniowych.

Poświadczona jest konstrukcja *u niego jest* + mianownik ‘on ma + biernik’: *U tatusia jest pierścionek z rubinem* (białoruskie i rosyjskie *u mienja jest*’); rekcja biernikowa zamiast dopełniaczowej: *Żeby* ***je*** *nie zniszczyć*, *Popierał te ruchy informacyjne i gorąco* ***je*** *bronił*; konstrukcja *czekać dzwonka* zamiast *czekać na dzwonek*.

Słownictwo

Poniżej podaję kilkadziesiąt osobliwych wyrazów. Są wśród nich dobrze znane kresowizmy leksykalne – wyrazy pochodzenia białoruskiego, staropolskie archaizmy i późniejsze innowacje kresowe. Niektóre hasła to słowa dzisiaj zapomniane, formacje potencjalne i indywidualizmy K.W., które czasem są zapewne rezultatem jego nieporadności językowej i polsko-białorusko-rosyjskich interferencyjnych oddziaływań międzyjęzykowych.

Bagno ‘roślina o odurzającym zapachu (rosnąca na bagnach)’: *bagno pospolite*; ***bezulistniony*** ‘bezlistny’; ***boleść*** ‘ból’: *(...) bardzo wyraziście przedstawił nam boleść i tęsknotę ojcowską za ukochanym dzieckiem* ~ pol. boleści – błr. боль; болі; wić się w boleściach – błr. курчыцца ад болю; ***dużo*** ‘bardzo’: Krainy te dużo wycierpiały i dużo one są warte dla Polski ~ pol. bardzo – błr. вельмі, надта, д у ж а; ***dzionek***; ***figlarz***; ***galorka***: *Jest także i galorka, gdzie są zawsze i uczniowie i młodzież* ~ ros. галёрка ‘galeria, paradyz (w teatrze lub w sali widowiskowej)’; ***inszy*** ‘inny’: *(...), opowiadając inszym* [poprawione na *innym*]; ***jednoliścienny*** ‘jednolistny’; ***karmiciel***: *Nil jest dla Egiptu karmicielem i pocieszycielem*; ***kraszanka*** ‘pisanka’; ***kręcielstwo*** ‘krętactwo’ – błr. круцельства; ***lisiczka*** ‘kurka (rodzaj grzyba)’ ~ błr. лісічка, ros. лисичка; ***lodownica*** ‘lodownia’; ***łuska*** ‘łupina’: *łuska cebuli*; ***malusieńki***; ***merla*** ‘gaza’ – błr. марля; ***miacielica*** ‘rodzaj ludowego tańca białoruskiego’; ***mrozek*** ‘mrozik’; ***nagnać*** ‘nawiać’ – ***nagnany*** ‘nawiany’: *(...) leżą grube warstwy śniegu nagnanego podczas zamieci*; ***naraz*** ‘wtem, nagle’: *Naraz przychodzi pan profesor i praca trwa nadal*; ***ni*** ‘ani’ – błr. ні; ***niejaki*** ‘żaden’: *(...) nie ma tam niejakiego życia*

[nauczyciel poprawił na *żadnego*] ~ błr. ніякі; ***niemieć*** ‘milknąć’: *Wszyscy na chwilę niemieją*; ***nienawiśca***: *(...) nie lubili tchórzów i nie nawiśców* [sic!]; ***odpadły*** ‘odpadnięty’: *Blizna po odpadłym liściu*; ***odrzucać*** ‘zrzucać’: *(...) i wtedy odrzuca liście*; ***omackiem*** ‘po omacku’; ***oszusta*** ‘oszust’; ***oświecenie*** ‘oświetlenie’ ~ pol. oświetlić – błr. асвятліць, асвяціць; ***panieneczka***; ***pierwej*** ‘najpierw’; ***pod*wórz** ‘podwórze’; ***poręba*** ‘polana’; ***postęp*** ‘postępek’: *(...), nie zastanawiał się nad swym postępem*; ***powiastka*** ‘opowieść, opowiadanie’; ***przecudowny*** ‘przecudny’: *(...) Posejdona, który jedyny mieszkał na dnie morza w przecudownym pałacu*; ***przedstawić*** (sobie) ‘wyobrazić (sobie)’; ***przemytnictwo***; ***psociarz***; ***radzić się*** ‘naradzać się’: *Hanusz radzi się z ojcem, kędy mają uciekać*; ***robotnictwo***; ***rzeczułeczka***; ***rzemieślnictwo*** ‘rzemiosło’; ***silnie*** ‘mocno’; ***skrzypka*** ‘skrzypce’: *Wyraźnie można było zauwarzyć* [sic!] *rzępolenie skrzypki*; ***smyk*** ‘smyczek’: *(...), a prawą ręką posuwa lekko swym smykiem po strunach skrzypki* ~ błr. смык; ***susz*** ‘susza’: *(...), wówczas wtedy panuje upał i susz* ~ błr. за**суш**; ***tuman*** ‘mgła’ – błr. туман; ***uczynek*** ‘czyn’: *(...), byli (...) równymi we swoich uczynkach* ~ błr. учынак; ***ulicznik***; ***uważać*** ‘szanować, czcić’: *My powinniśmy sztandar czcić i uważać*; ***uwolniciel***: *(...), a czekają dzwonka, który jest jakby uwolnicielem, który zpuszcza nas z uwięzi*: ***wazonek/wazonik***; ***wioska*** ‘wieś’ – błr. вёска; ***zaraz*** ‘teraz’: *Zaraz stoją jak cienie i jąkają się* ~ pol. teraz – błr. цяпер, з а р а з; ***zaułkarz***; ***zawidnieć*** ‘zaistnieć, pojawić się’: (...), *a ta którą wykreślono z mapy Europy zawidnieje znów lecz w środku jej*; ***zbiorowisko*** ‘środowisko’: *zbiorowisko wodne*; ***zesmutnieć*** ‘posmutnieć, zasmucić się’: *Na ten widok odrazu zesmutnieli* ~ może pol. posmutnieć – błr. засмуткаваць; ***zgwizdać*** ‘ukraść’; ***ziarnko*** ‘ziarenko’; ***znać*** ‘wiedzieć’; ***zrosły*** ‘zrośnięty’: *(...), płatki są zrosłe*; ***zróżniony*** ‘zróżnicowany’: *Kwiaty ich są bardzo proste, albo bez żadnego okwiatu, ale są zróżnione*; ***zwalczyć*** ‘pokonać’: *Lecz jeden z nich zwalczył czyli przemógł wszystkich*; ***żagary*** ‘suche gałęzie, chrust’.

*

Język osobniczy K.W. zostanie dokładniej opracowany w planowanej monografii, w której wykorzystam też inne jego zeszyty szkolne, listy i notatki, jak również moje zapiski rejestrujące osobliwości jego ustnych wypowiedzi. Mogę już w tej chwili stwierdzić, że bez przedwojennych zeszytów szkolnych nie dysponowałbym większością wymienionych w artykule faktów językowych. Tylko nieliczne kresowe elementy językowe udokumentowane są w listach K.W. do rodziny, zwłaszcza w napisanych w ciągu kilku lat po II wojnie światowej. W latach 50. K.W. wyzbył się większości kresowych elementów mowy nowogródzkiej.

Uważam, że zeszyty szkolne są w badaniach nad językiem osobniczym źródłem nawet ważniejszym niż prywatna korespondencja.

Zwracam się z apelem do polonistów białoruskich oraz działaczy i członków Związku Polaków na Białorusi o podjęcie akcji gromadzenia źródeł rękopiśmiennych do badań nad historią polszczyzny kresowej na Białorusi. Chodzi w szczególności o zeszyty szkolne i listy sprzed 1945 r., w których udokumentowany jest język różniący się dosyć znacznie od polszczyzny kresowej w epoce radzieckiej, zwłaszcza od lat 60. XX w.

Spis literatury

1. Dwilewicz, B. Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie / B. Dwilewicz. – Warszawa, 1997.
2. Grek-Pabisowa, I. Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka / I. Grek-Pabisowa. – Warszawa, 2002.

3. Karaś, H. (red.) Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – Sytuacja socjolingwistyczna – Cechy językowe / H. Karaś. – Teksty, Warszawa-Wilno, 2001.
4. Kurzowa, Z. Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w. / Z. Kurzowa. – Warszawa, 1993.
5. Lewaszkiewicz, T. Wymowa typu ojcieć, więć ~ dac, łokiec w świetle dwudziestowiecznych rękopisów byłych mieszkańców Nowogródka / T. Lewaszkiewicz // Ad perpetuam rei memoriam. Profesorowi Wojciechowi Rzepce z okazji 65. urodzin / pod red. J. Migdał. – Poznań 2005. – S. 237–248.
6. Mędelska, J. Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku / J. Mędelska. – Bydgoszcz, 1993.
7. Mędelska, J. «Język Prawdy Wileńskiej». Północnokresowa polszczyzna kulturalna w początkach sowietyzacji Wilna i Wileńszczyzny / J. Mędelska. – Bydgoszcz, 1999.
8. Mędelska, J. Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979) / J. Mędelska. – T. II. Lata 1945–1959, Bydgoszcz 2000; T. III. Lata 1960–1979. Cz. 1: Fonetyka, słowotwórstwo, fleksja, składnia. – Bydgoszcz, 2001; Cz. 2: Słownictwo, wyrazy. – Bydgoszcz, 2004.
9. Mędelska, J. Za murem. Polszczyzna wydawnictw publikowanych w Republice Litewskiej w latach 1919–1940 (na tle ogólnopolskim i północnokresowym) / J. Mędelska, M. Marszałek. – Bydgoszcz, 2005.
10. Pihan-Kijasowa, A. Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka / A. Pihan-Kijasowa. – Poznań, 1999.
11. Rieger, J. (i in.) Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie / J. Rieger, I. Masojć, K. Rutkowska. – Warszawa, 2006.
12. Sawaniewska-Mochowa, Z. (oprac.). Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej / Z. Sawaniewska-Mochowa (oprac.) // Studia nad polszczyzną kresową, t. VI / pod red. J. Riegera i W. Werenicza. – Warszawa, 1991. – S. 223–254; t. VIII / pod red. J. Riegera. – Warszawa, 1995. – S. 261–282.
13. Sawaniewska-Mochowa, Z. Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku / Z. Sawaniewska-Mochowa. – Bydgoszcz, 2002.
14. Turska, H. O powstawaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie / H. Turska // Studia nad polszczyzną kresową, t. I / pod red. J. Riegera i W. Werenicza. – Wrocław, 1982. – S. 19–121.
15. Węgorowska, K. Językowe świadectwa kultury i obyczajowości kresów północno-wschodnich / K. Węgorowska. – Zielona Góra, 2004.
16. Zdaniukiewicz, A.A. Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo / A.A. Zdaniukiewicz. – Wrocław, 1972.
17. Zielińska, A. Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne / A. Zielińska. – Warszawa, 2002.

K. Szcześniak

LICZBY W BIAŁORUSKICH *ZAMOWACH* DOTYCZĄCYCH DĘBU

W książce *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny* zajęłam się obecnością roślin (w znaczeniu botanicznym) w zwyczajach i obyczajach Słowian oraz podobieństwami i różnicami ich symboliki na pograniczach. Poniżej spróbuję przedstawić wykorzystanie w *zamowach* białoruskich, dotyczących dębu[1] , liczb, zapisanych tam bezpośrednio (w samym tekście wymieniane są liczby odnoszące się do postaci, desygnatów żywych i martwych znajdujących się

[1] Szerzej na temat obrazu tego drzewa w *zamowach* piszę w artykule «Językowy obraz dębu w *zamowach* białoruskich» (stąd brak w niniejszym tekście generalnego podsumowania; oba artykuły należy traktować jako nawzajem się uzupełniające). Wspomniany tekst został złożony do druku w Gdańsku (jest po recenzji wydawniczej). Niniejszy artykuł związany jest z przygotowywaniem do druku drugiej części wspomnianej wyżej książki, której roboczy tytuł brzmi «*Lekarowanie* i *wiedźmarowanie* na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny».

w okolicy dębu lub na nim, czy też pod nim, a także w nim) lub pośrednio (w *zamowie* wymieniane są nazwy osobowe, a ich liczba jest znana dopiero po ich podliczeniu przez czytelnika). Spróbuję tym samym odpowiedzieć na pytanie, czy magia związana z samymi tekstami *ludowego lekarowania* ma swój udział w bezpośredniej i pośredniej warstwie językowej samego aktu zamawiania. Wychodzę przy tym od nazw drzewa, zapisanych w polskiej, rosyjskiej i białoruskiej literaturze przedmiotu.

Dąb, błrs. дуб, ros. дуб, Quercus (W 13). Ros. дуб черешчатый, дуб обыкновенный, дуб черещатый. Błrs. дубéц, дуб звычайны, дубíна, дубíніна, дубóк, дубянятка, летнік, дуб звычайны, летнік, Quercus robur, L. (LR 124). Błrs. дуб, дубóк, дубéц, дубнятка (deminutiwum), дубíна, дубíніна, лень – дуб (gatunek, który późno rozwija liście), лянíвы дуб, нéлень (dąb, który nie zrzuca liści na zimę), нялéн, нялíн, глухí дуб (dąb, który nie zrzuca liści na zimę), лядны дуб (dąb o szczególnie twardym drewnie), лéтнік (dąb o szczególnie twardym drewnie), лёгкі дуб (dąb, który zrzuca liście na jesieni), мікóльнік, какóра (niski, rozgałęziony dąb, rosnący na błotach), крэпкі дуб (późno rozwija liście, nie zrzuca ich na zimę) (RS 19). Białoruskie nazwy lasu dębowego: дубрóва (nazwa występująca głównie na zach. płn. i płdn. wsch. Białorusi), дубрáва (płn. wsch. Białorusi), дубняк, дубнíк, дýбнік, дубóўнік, дубóўка, дубінá, дуб, дубы, дуб'ë, дуб'é, дýб'е, дубóвы лес (RS 344). Ros. дуб глухой, дуб летний, дуб ранний, дуб черешчатый, калниш, нелинь, осинчук, стежар (Lager 83). Nazwy ludowe: ajśle i aśle (zmodyfikowane zapożyczenie z języka niemieckiego, Kujawy), dąb, dąbek, dębina, dębczak, dębak (Wi 76). Dąb szypułkowy, dąb, dąmb, dąb pospolity, dąb zwyczajny, Quercus robur L. (Spólnik 15). Quercus (z różnymi członami dookreślającymi), dąb[2] (VP 155).

Magia liczb jest dość dobrze znana we wschodnio- i zachodniosłowiańskiej literaturze przedmiotu. Omawiają ją przykładowo B. Szuklin[3], jak i autorzy prac: *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік*, wydanej w roku 2004 w Mińsku, *Беларускі фальклор. Энцыклапедыя* (Мінск 2005, т. I-II) czy też *Народная медыцына. Рытуальна-магічная практыка* (Мінск 2007, укладанне, прадмова і паказальнікі Т.В. Валодзінай), lub Maria Macioti w pracy *Mity i magia ziół,* opublikowanej w roku 1998 w Krakowie lub wreszcie D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej* (Warszawa 1990). W niniejszym artykule, ze względu na ograniczenie liczby stron, podejmę tylko sam problem występowania liczb. Uzupełnieniem tego artykułu będzie tekst złożony do druku w Gdańsku (o językowym obrazie dębu w *zamowach*). Całość, włącznie z omówieniem danych, znajdzie się w drugiej części książki, przygotowywanej do druku pod tytułem *Wiedźmarowanie i lekarowanie na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny.*

W zebranym materiale białoruskim, wykorzystującym kilka zbiorów, których dane znajdują się w części końcowej artykułu, dotyczącym dębu bezpośrednio

---

[2] Dęby tworzą obszerny rodzaj złożony z ponad 450 gatunków drzew, głównie klimatu umiarkowanego półkuli północnej. Żołędziami i buczyną karmiono świnie, które spasano w lasach (tak czynią Saksoni i wiele innych ludów; do dziś zwyczaj ten znany jest też na Półwyspie Iberyjskim). Żołędzie mielono i dodawano do mąki (wypieki) lub prażono i robiono zeń zastępczy ekstrakt kawy, zaś z kory niektórych gatunków pozyskiwano barwniki do garbowania skór. Dąb *był poświęcony bogom nieba, takim jak słowiański i nadbałtycki Perun, nordycki Thor, saksoński Donar i celtycki Taranis*. W Grecji było drzewo Zeusa. Znane są legendy związane z tym drzewem w Anglii (też Wielkiej Brytanii), wśród Celtów, ludów germańskich i skandynawskich (Hageneder 175: 177).

[3] Шуклин, В. Русский мифологический словарь / В. Шуклин. – Екатеринбург, 2001.

pojawiają się liczby różnej wartości (pomijam w swych obserwacjach dominującą jedynkę[4]): bezpośrednio od dwóch do 12, zaś pośrednio, aż do 1448.

Dwa

W zebranym materiale pojawia się jednostkowo: *у том дубу два какаты, а ў том какату два зубы* (Ад зубішча, цемянніка, Za 640).

Trzy

I tak na dębie mogą znajdować się тры дзявіцы (Ад крыві, ад ціску, Za 465) lub *на том дубу сідзяць тры дзявіцы* (Ад зубішча, цемянніка, Za 653), lub *тры – дзевяць катоў*, Ад злога духу, Za 77) lub trzy żmije (Ад гадзюкі, Za 346), trzy węże, *тры цары* (Ад вужоў, Za 356). Wyjątkowo w *zamowie* białoruskiej można spotkać większą liczbę dębów: trzy (na nich па тры гнязды, а ў тых гняздах па тры сястрыцы сядзіць[5] , Ад змяі Za 414; сухіе дубчыкі тры, Ад удару, звіху, Za 581) lub dwanaście (Ад укушэння змяі, Za 418). W tekście zamowy pojawia się też *дуб на тры какаты, і на том дубу сідзяць тры дзявіцы* (Ад зубішча, цемянніка, Za 653), *тры дубяняткі, на тых дубянятках сідзяць тры галубяняткі* (Ад зубішча, цемянніка, Za 654; Ад начніц; вотначы, Za 1154 – tu jest rąbany przez trzech дзвярэй). W tekście 898 wspominane są ***тры дзявіцы – родныя сястрыцы*** (Ад уроку, Za 890), zaś w tekście Ад гадзюкі, вужакі, сліўня (Za 393) pod krzakiem, rosnącym przy dębie leży *чорнае руно*, pod którym znajdują się trzy żmije: Сукрапея, Ярая, Пераярая). Krzak może też być *ракітовы, а ў том кусьці ракітовым камора, а ў той каморы куст явору, а ў том кусьці, у яворы, гняздо, а ў том гняздзе яйцо, а ў том яйцы тры змяі: адна Гея, другая Палагея, трэцяя Шкурапея* (Ад змей, Za 332). W innej *zamowie* rysowana jest następująca sytuacja: *камень, на камяні жарства, на той жарстве стаіць цясовы стол, на стале прячыстая скатерць, на той скатерці стаіць тры кубкі віна, перад тым віном сідзіць тры царыкі* (Ад зубнога болю, Za 598). W tego typu tekstach nie działają zwykłe prawa logiki, jak na przykład w tekście 997, gdzie *на сінім моры дуб зялёны, сядзіць тры дзявіцы* (Ад урокаў, Za 997). Na *дубянятках сідзяць тры галубяняткі* (Ад зубішча, цемянніка, Za 654).

Sześć

Występuje jednostkowo w przywołaniu w tekście *zamowy* chaty sześciowęgłowej, która znajduje się pod dębem (Za 28).

Siedem

W *zamowie* (Ад начніц. Вотначы, Za 1162) zapisana jest liczba siedem: *сем какатоў, у тых какатах сем калубеняй* [6] .

Dziewięć

Dziewiątka występuje obok dwunastki, jak w wypadku *zamowy* 218 (Ад хвароб жывёл: пералог, патніца, чэмер, Za 218), gdzie dąb jest на дванаццаць какатоў, на дзевяць каранёў.

---

[4] Jedynka dominuje zarówno w zapisie bezpośrednim, jak i pośrednim. Zob. np. *вуж – вужаніца і гад – гаданіца*, który jest dla wszystkich wężów największym władcą, carycą (Ад вужакі, Za 316, wąż w złotym gnieździe – Ад вужакі, Za 352), *змяя, усім змяям царыца* (gniazdo jest również złote; Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, Za 347). W gnieździe jest *яйцо, у том яйце зай* (Ад звіху, Za 571), lub *заяц* (Ад грызі, Za 767).

[5] W sumie daje to trzy dęby po trzy gniazda na każdym, a w każdym gnieździe trzy siostry – jest to kolejne przywołanie wielokrotności magicznej trójki (3 dęby, 9 gniazd, 27 sióstr daje liczbę 39, również składającą się z trójek).

[6] Przy kołyskach stoją *лялькі і мамкі* – jednak *zamowa* nie wymienia ich liczby (Za 1162).

Trydziewiat'[7]

W tekstach zamów pojawia się też spotykana w baśniach liczba *трыдзевяць*: *каранёў і какатоў* (Ад хвароб жывёлы, Za 222), *трыдзевяць*: *каранёў, на тых какатах трыдзевяць гнёздаў, к тым гнёздам прылятала, прыбягала трыдзевяць змей*[8] (powtórzenie trzykrotne tej magicznej liczby ma wzmacniać jej moc, Ад змей, Za 313). Podobna struktura pojawia się w zamowie 378 (Ад гадзюкі) i tekście 924, gdzie występuje wspomniana liczba aż czterokrotnie: *трыдзевяць каранёў, трыдзевяць какатоў, трыдзевяць гняздоў, трыдзевяць гадзюк* oraz w tekście 326 (Ад змяі, Za 326), gdzie oprócz *трыдзевяць какатоў,* na których znajduje się *трыдзевяць гнёзд*, na samym szczycie drzewa jest *белая палата, у тых палатах змяя Скарупея*. W tekście 924 jest to *трыдзевяць какатоў, трыдзевяць гняздоў, трыдзевяць сарок, трыдзевяць урок* (Ад уроку, Za 924). Niekiedy zapis wspomnianej liczby wygląda inaczej: *тры і дзевяць сукоў, тры і дзевяць сарок* (Ад *ляку, упуду, сцені*, Za 1058).

Dwanaście

Jest to stosunkowo często pojawiająca się liczba w badanych tekstach. Jak zaznaczyłam wyżej w zebranych *zamowach,* dotyczących dębu, zwykle pojawia się jeden dąb, rzadziej trzy, a wyjątkowo – 12, jak jest w wypadku tekstu Ад укушення змяі (Za 418). Na tym pojedynczym dębie znajduje się *дванаццаць арлей* (Ад усяго, болей ляку, Za 1025). W *zamowie* 1007 (Ад падвею, Za 1008) na dębie zamieszkują wichry w dużej liczbie 1488 (12 razy 12 razy 12), przy czym warto dodać, że suma poszczególnych cyfr daje 21, równie magiczną liczbę w świecie wierzeń ludowych. Czasem na dębie jest *дванаццаць какатоў, а па tych какатах дванаццаць патпіц* (Ад хвароб жывёлы, Za 216), a niekiedy na tych *12 какатах* stoi jeden dom, w którym *сам Гасподзь жыл і Прачыстая* (Ад хваробы свіней, Za 290) lub stoły cisowe, przy których siedzi *12 скул – сясцёр* (Ад скулы, Za 674). Wyjątkową sytuacją jest obecność *у старшым какаце* (jednym z dwunastu) – osoby, określanej nazwą *старшы пеўнік*[9] (Ад начніцы, Za 1157). Liczba 12 pojawia się też przy wielu innych zamowach, np. Ад хваробы жывата (Za 215), gdzie mówi się o dębie na *дванаццаць каранёў, на дванаццаць какатоў, на дванаццаць вяхоў*, na którym dodatkowo znajduje się *дванаццаць гняздоў, а ў тых гняздох на дванаццаць птіц*, które zaopiekować się mają chorobami zwierząt. Formalnie występuje tu liczba 12 powtórzona pięć razy, ale jak policzymy ptaki znajdujące się w 12 gniazdach (skoro w każdym jest ich dwanaście), to otrzymamy podwojenie tej liczby. Z kolei dwunastka powtórzona cztery razy występuje w tekście 1008 (Ад падвею, Za 1008), gdzie jest

---

[7] W oryginale *тридевятое царство*. Pierwsze znaczenie tego zwrotu w *Wielkim słowniku rosyjsko-polskim,* autorstwa A. Mirowicza, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak (t.2., s. 1307) z kwalifikatorem *potoczne*, to: *za (siedmioma) górami, za (siedmioma) lasami*, zaś drugie: *za dziewiątą górą, za dziewiątą rzeką*. W obu wypadkach oznacza to 'coś, co znajduje się bardzo daleko'. Ciekawe jest tu zastąpienie magicznej rosyjskiej *trójki* i jej wielokrotności 3, 9, 3×9=27, co daje 2+7=9 polską magiczną *siódemką* (a w drugiej wersji *dziewiątką*). Tenże słownik notuje też hasło *тридесятый,* które tłumaczy «hen, w dalekim kraju za (siedmioma) górami, za (siedmioma) lasami». Jest to jeden z typowych frazeologizmów kulturowych.

[8] W dalszej części tej zamowy wymieniane są owe żmije: *кутовая, печавая, бярновая, гнаявая, падтынная, крапіўная, гаравая, палявая, межавая, куставая, вадзяная, бярозавая, асінавая, крушынавая, ляжэнька, бяжэнька, лятучая, паўзучая, серанавая, жоўтая Шаўра, шкурапея Хаўра*. W sumie jest to 21 typów żmij. Podobną liczbę podają *zamowy* 320 – 322; 344, 347, 366, 373, 377, 378, 405, 408, 409 (Za).

[9] *Zamowa* ta związana jest z niespaniem dziecka, budzeniem się go po nocach, płaczem.

wspominany dąb *на дванаццаць каранёў, на дванаццаць какатоў, на тых какатах па дванаццаць гняздоў, у тых гняздах па дванаццаць віхроў*[10]. Z kolei potrojenie 12 mamy również w zamowie 916 (Ад уроку, Za 916), gdzie na dębie jest *дванаццаць сукоў, дванаццаць какатоў, дванаццаць дзевак*, też w tekście 217 (Ад хвароб жывёлы, Za 217), gdzie dąb ma дванаццаць сукоў, na których jest *дванаццаць гняздоў, у тых дванаццаці гняздах дванаццаць вуціц* i zamowie 228, gdzie dąb ma *дванаццаць какатоў, па tych какатах дванаццаць гняздоў*, а ў тых гняздах дванаццаць вараноў (Ад хвароб жывёлы, Za 228), zaś w zamowie 552 w tychże 12 gniazdach siedzi 12 арлоў (Ад звіху, Za 552*), дуб на дзвянаццаць какатоў, там стаяла дзвянаццаць сталоў. За тымі сталамі сядзела дзвянаццаць пісароў* (Ад ляку, Za 1024). Na dębie może też być *дванаццаць какатоў, на какатах дванаццаць янгалій, zwanych też птіцы янгалі* (mają one być pomocne w usunięciu choroby; Ад вяхі, Za 219), *дванаццаць какатоў, на тых на дванаццаці какатах дванаццаць Цяцюх* (Ад ліхаманкі, Za 864), *дуб на дванаццаць какатоў, на тых какатах дванаццаць пасцелей, на тых пасцелях дванаццаць дзевушек* (Ад хінцухі, Za 865), *дуб на дванаццаць какатоў, там бывал дзед на дванаццаць галоў* (Ад бешанага сабакі, Za 449). W kolejnej *zamowie* pojawia się *дванаццаць сукоў,* na których jest *дванаццаць кокатоў*, na tych *кокатах па дванаццаць варановых гняздоў* (Ад крыжаўніка, Za 229), zaś w zamowie 645 jest to dąb na дванаццаць какатоў, на дванаццаць варатоў (Ад зубішча, цемянніка, Za 645). Potrojenie 12 występuje też w zamowie 1007, gdzie występuje dąb na *дванаццаць какатоў, дванаццаць ангалоў, дзержаць яны па дванаццаць прутоў сталяных*[11] (Ад падвею, Za 1007) oraz w tekście 1294, gdzie występuje dąb na *дванаццаць какатоў, на дванаццаць крыжнёў, дванаццаць атросткаў* (Прысушка, Za 1294). Ciekawy zabieg został zastosowany w zamowie 1293, gdzie *пад дубам стаіць дванаццаць какатоў, пад тымі какатамі ляжыць дзікі камянь, на том камяні стаіць дванаццаць братцаў*[12] (Прысушка, Za 1293). Podwójna dwunastka występuje w zamowie 918 (Ад уроку, Za 919): *дванаццаць кокатоў і дванаццаць буслоў; дванаццаць какацей, на тых какацях дванаццаць арлей* (Ад усяго, болей ляку, Za 1025) i w kilku innych tekstach: *дванаццаць какатоў, на тых какацях дванаццаць вараноў* (Замова на сон, Za 1156), *на тым дубу дванаццаць кокатоў, а пад тым дубам дванаццаць галубоў*[13] (Прысушка, Za 1295), *двінаццаць какатоў, двінаццаць каранёў* (Ад начніцы, Za 1157), *дзвінаццаць какатоў, дзвінаццаць дубцоў*[14] (Ад усяго, Za 1225), *дванаццаць чартоў і дванаццаць получарткоў* (Прысушка, Za 1291), *дванаццаць какаткоў, дванаццаць чартоў* (Любоўная, Za 1292). Czasem występuje tylko jedna 12: *дванаццаць какатоў* (Ад грыжы, Za 768), *на тым дубе сядзіць дванаццаць братоў* (На захаванне кахання, Za 1319). Czasem dwunastka przeplatana jest w

[10] Występuje tu tylko formalnie 12 razy cztery, bo w rzeczywistości jest to: 12 korzeni, *12 какатоў, 12 razy 12 гняздоў і 12 razy 12 razy 12 віхроў* (nieco mniejsza liczba występuje w zamowie 1007). W tym samym tekście 1008 pojawiają się oddzielnie 3 dęby.

[11] Wprawdzie w tekście występuje potrójnie leksem *дванаццаць*, ale w efekcie, jeśli każdy z 12 aniołów trzyma 12 prętów, to mamy do czynienia z kwadratem tej liczby, czyli mamy *12 какатоў, 12 ангалоў і 124 прутоў.*

[12] Zbudowano tu ciekawą sytuację – trzymając się tego opisu bracia staliby obok *какатоў*, skoro stoją na kamieniu.

[13] W *zamowie* zarysowano sytuację równoważącą: pod dębem i na dębie znajduje się taka sama liczba desygnatów. Warto zwrócić tu uwagę, że tekst ten jest *prisuszką*.

[14] Sama dwunastka jest zapisywana różnie: *дванаццаць, двінаццаць, дзвінаццаць*, co świadczy, iż teksty zostały zapisane na obszarze różnych gwar z terenu Białorusi.

tekście z dziewiątką, jak w wypadku *zatowy* 218 (Ад хвароб жывёл: пералог, патніца, чэмер, Za 218), gdzie dąb jest na дванаццаць какатоў, на дзевяць каранёў. Pojedynczo występuje dąb *на дванаццаць какатоў, на дванаццаць парасткаў* (Ад вужакі, Za 352). W zamowie 915 występuje dąb *па дванаццаць сукоў, дванаццаць гняздзён, там разныя пташкі райскія песні пяюць* (Ад уроку, Za 916). Niekiedy na *12 какатоў* znajduje się jedno *гняздо* (Ад змей, Za 333), czasem dookreślone: *воронава гняздо, у том гняздзе цар – воран сядзіць*, który ma przylecieć i zabrać chorobę z krowy (Ад хвароб жывёлы, Za 223), lub też w tymże gnieździe znajduje się *чоран воран без касьцей, без маждЖэй, без жыл, без пажыл, без усякіх жыватоў* (Ад вяхі, Za 231; w zamowie 553 jest *12 какатоў*, na nich 12 gniazd, a tylko w jednym gnieździe siedzi *чорны воран*, Ад звіху). Wyjątkowo na tych 12 *какатах* pojawia się nitka (Ад крывацёку, Za 473) lub *змяіны гроб, у том грабу змяя Шкурапея*[15] *, над усімі старшая, бальшая, над усім гадам* (Ад змей, Za

[15] Ta żmija *Шкурапея* (też Za 292, 300, 301, 304, 309, 322, 329, 330, 332, 335, 337, 339, 348) występuje w *zatowach* pod różnymi (aczkolwiek podobnymi nazwami): *шкурапея Хаўра* (Za 313), *Скарупея* (Za 326), *Скурапея* (Za 336), *Шкурупея* (Za 310, 314, 338), *Шкурапія* (Za 321), *Шкурлупея* (Za 331, Za 307, 308, 331), *скураная гадзюка* (Za 328), *Шкарлупея* (wariant *zatowy* 325, zob. Za, s. 119), *змяя Сукрапея* (Za 393). Niekiedy jest to *змяя Шкурапея-Праскавея* (вар. *Настасся*, Za 325). Wyjątkowo rzadko tę najważniejszą żmiję nazywa się w *zatowach* białoruskich inną nazwą, jak np. *царыца Зіна* (która ma siostry, Za 394), *змяя Шыпуха* (Za 424), *чорная гадзіна Адарэнадзіна* (Za 368), *Хама-Хаміца, усім змеям царыца* (Za 362; czasem występuje ona w towarzystwie: *Хам і Хама*, Za 360; *у гняздзе Хава з Хавою і зьмей Сакатун,* Za 361), *зьмяя старшая, бальшая Галёна – Алёна* (Za 296), *змяя царыца Елена* (Za 377), *вужа Ева* (Za 299), *Ева – царыца* (Za 410), *зьмяя – багатырка* (Za 293), *змяя змяіная* (Za 317), *змяя серанавая* (Za 405), *змяя вераценіца* (Za 376), *змяя* (Za 402), *змяя серавокая, белавокая, старшая, бальшая* (Za 320), *зьмія, зьміяніца – скарлупіца* (Za 415), *гад-гадаваты, гад-гадзіца, гадава царыца* (Za 351), *гадзіна-гадзішча* (Za 359), *гадзюка-верацёніца* (Za 365). Czasem towarzyszą jej inne, nazwane z imienia żmije, jak: *Палагея, Кацярына* (Za 300, 301), *сястра яе Палагея, Сцепаніда, Арына, Куліна, Салепянета, Цыліда* (Za 336) lub *сястра Палагея* oraz *цётушка Аўхім'я* (Za 308), *змія Партупея, змія Настасея, змія Марэя* (Za 310), *сястра Палагея і цётка Хіма* (Za 314), *другая змяя Сахвея, трэцяя змяя Палагея* (Za 322), *другая Данілея, трэцяя Сахвея* (Za 339); *Сахвея, Палагея і Марэя* (Za 331); *адна Гея, другая Палагея, трэцяя Шкурапея* (Za 332), *змяя Сукрапея, і змяя Ярая, і змяя Пераярая* (Za 393). W *zatowie* 364 występują *тры змяі: змяя Рабея, змяя Шкурапея і змяя Улляна* (Za), zaś w tekście 371 są to: *зьмяя Паляха, зьмяя Дамаха, зьмяя Шкурапея* (Za 371), a *zatowie* 375: *Арына, Марына, Катрына, Магдалена, Галубея, Аўдакея, Шкурлупея, Настасея* (Za). Niekiedy występują one samodzielnie: *гадзіна Кацярына* (Za 315), *адна Куліна, а другая Марына, а трэцяя Кацярына* (Za 306); *змія Ева, змія Куртупея* (może to być wariant nazwy głównej*), змія Чарапея, змія Вад* (Za 333); *тры змяі-гадзюкі, первая Салоха, другая Лізуха, трэцяя змяя Курапея* (może to być wariant nazwy głównej), *чацвёрты брат, унімі сваіх сясцёр* (Za 346). Nietypowy jest zapis: *там ёсь змеі Шкурапеі: Ягіпа і Улляна, Матрэля і Сахвея* (Za 327). W *zatowie* 403 wspomina się *тры гадзюкі: адна чорна, друга раба, трэця чырвона*, gdy w tekście 378 mówi się o *трыдзевяці гадзюк, nad którymi тры старшых: адна Гася, другая Зося, трэцяя Яўгіння* (Za). W *zatowie* 303 występuje już para: *змія Кацярына і вуж Сімён*, a w tekście 305 – *змяіны цар Сакатын* (podlegają mu żmije *скурлупее*), *Сас муж і царыца Хаўра* (Za 386), zaś w *zatowie* 311 *цар змей Скурупей і царыца змяіца Скурупяіца* (Za), gdy w tekście 324 pojawia się *цар змяіны Ір і царыца Ірыца* (Za), *гад Якаў, гадзіца Якавіца* (Za 416), a *вуж із вужаніцай, муж із мужаніцай* w *zatowie* 382 (Za). W tekście 330 występuje *вуж Сакадын* i żmije: *Салама, Саўра, Салапея і Шкурапея* (Za 330). 21 określeń żmij (w tym kilka nazw własnych zawiera zamowa 313 (Za). Rzadko występuje sam уж (Za 352), *муж-уж* (Za 349), *вуж, чэсны муж* (Za 363), *вуж, добры муж, цар Мікідыён* (Za 388), *вуж, добры муж* (Za 370, Za 406), *вуж, добры ты мой муж* (Za 387), *вуж, вуж, добры муж, жана твая царэўна* (Za 369), *вуж – вужавень* (Za 417), *вуж – вужыла, твой цар Даніла* (Za 425), *вуж – вуж, гадзіна* (Za 419) lub *гад, гадзік* (Za 384), *змяя гад* (Za 420), *змія гад* (Za 385). W tekstach występują też: *гады, яды, гадзюкі, вужы, вужаняты* (Za 354), *тры вужы, тры цары: первы Сахон, другі Аўрам, трэці Сарпон* (Za 355), *вуж і вужыцы, гады і гадзіцы – семдзесят сем* (Za 389), *гад, гадзіна і гідаўнік*

317). W *zamowie* 418 (Ад укушэння змяі, Za 418) pod 12 dębami stoi *дванаццаць папоў* lub *дванаццаць панове гуляюць* (Ад прымаўкі, Za 914), gdy pod jednym dębem *дванаццаць панове гуляюць* (Ад прымаўкі, Za 914) albo *дванаццаць буслоў грала і з Іванькі ўрокі, прыгаворы сымала* (Ад уроку, Za 918). Pod 12 dębami stoi *дванаццаць папоў* (Ад укушэння змяі, Za 418). W badanych *zamowach* występujące w tekstach ptaki też często pojawiają się w tej liczbie: дванаццаць вараноў (Замова на сон, Za 1156), дванаццаць арлей (Ад усяго, болей ляку, Za 1025), дванаццаць галубоў (Прысушка, Za 1295).

Dwadzieścia osiem

Jednostkowo w *zamowach* pojawia się liczba 28 (*дуб на дваццаць восем сукоў, na którym siedzi арол на дваццаць восем вачей, на дваццаць восем вушей* (Ад хвароб жывёлы, Za 237).

Liczba niedookreślona

Niekiedy liczba czegoś, co znajduje się na dębie (pod nim lub w jego wnętrzu) nie jest bliżej określona, jak to miejsce w zamowie 1231, gdzie *стаіць дуб з какамі* (Ад розных хвароб, Za 1231).

Pośrednio w samym tekście (liczbę można zidentyfikować poprzez wymnożenie poszczególnych elementów lub poprzez dodanie wszystkich desygnatów jednorodnych do siebie) występują w *zamowach*, w których występuje dąb, są liczby:

Dwa

Mogą to być na przykład dwa drzewa **w** Val 555, 178, gdzie w celu usunięcia bezpłodności u kobiety polecano zdarcie kory z brzozy i dębu, które w lesie zrosły się razem, zaparzenie jej i danie do picia kobiecie bezpłodnej.

Siedem

Pod dębem może znajdować się *Латыр – камень, пад тым камнем ляжыць чорная руна, а ў той руне жывець змяя, змяя Скурапея, сястра яе Палагея, Сцепаніда, Арына, Куліна, Салепянета, Цыкліда*[16] (Ад змяі, Za 336).

Dwadzieścia jeden (suma cyfr daje trójkę)

Suma liczb wchodzących w skład liczby wiatrów (1448; Ад падвею, Za 1008).

Tysiąc czterysta czterdzieści osiem (wielokrotność dwunastki, której suma cyfr daje trójkę).

W *zamowie* Ад падвею (Za 1008) na dębie zamieszkują wichry w dużej liczbie 1488 (12 razy 12 razy 12), przy czym warto dodać, że suma poszczególnych cyfr daje 21, równie magiczną liczbę w świecie wierzeń ludowych.

Ponadto liczby mogą występować nie tyle w samym tekście *zamowy*, ile w didaskaliach, jak na przykład w tekście *Od nocnic, kryks i płaks*, gdzie zalecano

(Za 396), *гадзюкі і гадзянята* (Za 397). Ciekawy zestaw imion własnych występuje w *zamowie* 392: *цар Паўлік, цар Жаглік, царыца Паўліца* i *царыца Жагліца, царыца Рупія* i *царыца Пратупея* (Za). Żmije, nazywane z imienia, występują też przy krzaku rokiciny: *у том руні шэрсці сядзіць змія Шкурупея, змія Шкурупея, змія Партупея, змія Настасея, змія Марэя* (Ад укушэння змяі, Za 310; теї Za 329) *змяя Шкурапея; зьмяя Паляха, зьмяя Дамаха, зьмяя Шкурапея* (Ад змей, Za 371); *змеі: адна Сохва, другая Вохва, трэцця Гараська* (Ад змей, Za 366), iwie: *змяя Шкурапея-Праскавея* (вар. *Настасся* (Ад змей, Za 325), lipie: *змяя Палагея* (wariant *zamowy* 325), *jaworze* (Za 325). Niekiedy sytuacja jest bardziej skomplikowana: *на полі, на кіяні стаіць дуб Ракітан, пад тым дубам куст ракітавы, у том кусці ракітовым камора, а ў той каморы куст явору, а ў том, у кусці, у яворы, гняздо, а ў том гняздзе яйцо, а ў том яйцы тры змяі: адна Гея, другая Палагея, трэцяя Шкурапея* (Ад змей, Za 332). W tej ostatniej *zamowie* występują i dąb (jego nazwa własna, *Ракітан*, nawiązuje do następnego krzewu-drzewa: *rokity*), i rokita, i jawor.

[16] W tej *zamowie* mamy spiętrzenie desygnatów, znajdujących się pod dębem, gdy w poprzednich tekstach owo spiętrzenie występowało w wyliczaniu tego, co znajdowało się na dębie.

wziąć dziecko na ręce i pójść późnym wieczorem (*tak szepcze się na noc*) do tej chaty we wsi, w której jest tylko **jedno okno**, nogą dotknąć ściany i trzymając dziecko na rękach, *szeptać: Гаспаду Богу памалюся. Я славамі, Бог помаччу рабе Божай Наташцы начніцы шаптаці. На заходзе сонца стаіць дуб, а ў том дубе зменята. Шоб воны крычалі, пішчалі, начніцы забаўлялі. А Наташцы прыспаць, прыгуляць, пры здароўі стаць* (Val 60, 88) lub innym – zalecającym *naszeptanie* pod *елімом-дубом, што лісьце зімуе на юм,* następujących *słów: Дубе-еліме (імя), возьмі его красату, А ты, елім-дуб, Дай ёму свою моцоту. Ты ёго красою красуйся, А вон хай твоей моцотой моцуецца.* Wypowiadający te słowa, *o*dchodząc powinien **3 razy** splunąć na ten dąb (Val 832, 227). Podobnie jest w tekście, w którym na sęk starego dębu zsyłano chorobę, zwaną *liszajem*: *Лішаю, лішаю, я тэбэ з гоўном змішаю, Курячым, свінячым, мышыным, зверыным (якое здумаеш). Зыдыся в одын струп, Старому жыдове на пуп. Альбо: Старому дубове на сук.* Przed *zamową* zaleca się zmówienie modlitwy do Przenajświętszej Trójcy, a w czasie wypowiadania tekstu obwodzenie *liszaja* palcem ręki. Po wypowiedzeniu *zamowy* – powinno się **3 razy dmuchnąć i splunąć oraz popluć** na *liszaj* (Val 1191, 293). Z kolei, w procesie tworzenia bułeczki[17] , używanej na Białorusi przy różnych *szeptaniach* (w opisywanym przypadku w celu *odżegnania* suchot) nakazywano wzięcie mąki żytniej i nastawienie ciasta na chleb. Pośrodku ciasta rosnącego w dzieży powinno się zrobić dziurkę i wlać do niej **9 łyżek wody**, którą po pewnym czasie należy wybrać do garnuszka, a na łopacie, którą wsadza się chleb do pieca, posadzić dziecko, podkładając pod nie liść dębowy, a następnie oblać je wodą z garnuszka. W tym samym czasie druga kobieta, stojąca specjalnie za drzwiami, pyta: *шчо вы робытэ? Сушчы змываемо* – odpowiada pierwsza z nich (Val 346, 142).

Spis literatury

Rozwiązanie skrótów, zapisanych łacinką:

1. [Dworakowski] Dworakowski, S. Kultura społeczna ludu wiejskiego na Mazowszu nad Narwią / S. Dworakowski. – Białystok, 1964.
2. [Hageneder] Hageneder, F. Magia drzew / F. Hageneder; z angielskiego przełożył M. Czekański. – Warszawa, 2006.
3. [J] Jaguś, I. Lecznictwo ludowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku / I. Jaguś. – Kielce, 2002.
4. [Kop] Kopaliński, W. Słownik symboli / W. Kopaliński. – Warszawa, 1990.
5. [MKZ] Mazerant-Leszkowska, A. Mała księga ziół / A. Mazerant-Leszkowska. – Warszawa, 1990.
6. [Moszyński] Moszyński, K. Kultura ludowa Słowian / K. Moszyński. – Kraków, 1954.
7. [Mow] Mowszowicz, J. Przewodnik do oznaczania krajowych roślin zielarskich / J. Mowszowicz. – Warszawa, 1985.
8. [N] Niebrzegowska, S. Przestrach od przestrachu. Rośliny w ludowych przekazach ustnych / S. Niebrzegowska. – Lublin, 2000.
9. [O II] Orzeszkowa, E. Ludzie i kwiaty nad Niemnem / E. Orzeszkowa // Wisła. – II. – 1888. – S. 1–15.
10. [O II] Orzeszkowa, E. Ludzie i kwiaty mad Niemnem / E. Orzeszkowa // Wisła. – II. – 1888. – S. 675–703.

[17] Sama bułeczka powstawała z odrobiny ciasta wziętego z krzyża, jaki gospodyni uczyniła na rosnącym cieście chlebowym. Po uformowaniu, kładziono ją na liściu dębowym w przedniej części pieca chlebowego (każdy bochenek był przenoszony przez ten kawałek ciasta i po upieczeniu – ponownie). Bułeczka była używana na przykład w wypadku urodzenia się dziecka z sierścią na rękach czy policzkach – *wytaczano* nią miejsca traktowane jako chore, a następnie dawano bułeczkę do zjedzenia zwierzętom domowym, a szczególnie – psu, *przenosząc* na niego tę określoną przypadłość.

11. [O IV] Orzeszkowa, E. Ludzie i kwiaty nad Niemnem / E. Orzeszkowa // Wisła. – IV. – 1890. – S. 1–31.

12. [O V] Orzeszkowa, E. Ludzie i kwiaty nad Niemnem / E. Orzeszkowa // Wisła. – V. – 1891. – S. 235–703.

13. [Og] Ogrodowska, B. Zwyczaje, obrzędy i tradycje w Polsce / B. Ogrodowska. – Warszawa, 2000.

14. [PZL] Kuźniewski, E. Przewodnik ziołolecznictwa ludowego / E. Kuźniewski, J. Augustyn-Puziewicz. – Warszawa, 1986.

15. [Sp] Spólnik, A. Nazwy polskich roślin do XVIII wieku / A. Spólnik. – Wrocław, 1990.

16. [Spólnik] Spólnik, A. Źródła do badań nad polskim słownictwem botanicznym / A. Spólnik // Dialektologia, onomastyka, stylistyka. Materiały z sesji naukowej w 80-lecie urodzin prof. dra E. Pawłowskiego. – Kraków, 1984.

17. [Toe] Toeppen, M.P. Wierzenia mazurskie / M.P. Toeppen; przekład Eugenii Piltzówny językowo uwspółcześnił Tadeusz Ostojski. Wstępami poprzedzili Anna Szyfer i Władysław Ogrodziński. Opracowali Paweł Błażewicz i Jerzy M. Łapo. – Dąbrówno, 2008.

18. [U] Urban, D. Niektóre składniki flory Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery «Polesie Zachodnie» / D. Urban // Flora i fitonimy na pograniczu polsko-ukraińskim / pod red. F. Czyżewskiego i D. Urban. – Lublin, 2006. – S. 9–17.

19. [VP] Mirek, Z.; Piękoś-Mirkowa, H.; Zając, A.; Zając, M. Vascular plants of Poland a checklist. Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski / Z. Mirek, H. Piękoś-Mirkowa, A. Zając, M. Zając. – Kraków, 1995.

20. [Wi] Wierzbicka-Olejniczak, A. Nazwy roślin w gwarach kujawskich / A. Wierzbicka-Olejniczak. – Łódź, 2001. Maszynopis rozprawy doktorskiej napisanej w Katedrze Dialektologii Polskiej pod kierunkiem prof. dr S. Gogolewskiego.

Rozwiązanie skrótów tekstów, zapisanych graždanką:

21. [Ak] Аксёнов, А. Краткий травник знахаря / А. Аксёнов. – Донецк, 2002.

22. [BM] Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік. – Мінск, 2004.

23. [Kara] Кара, В. Слова-лекари, усмиряющие болезни. Книга-помощник / В. Кара. – Москва, 2008.

24. [L] Лябик, О. Травник. Практические советы / О. Лябик. – Москва, 2005.

25. [Lager] Лагер, А. Травник сибирского целителя / А. Лагер. – Москва, 2002.

26. [LR] Лекарственные растения. Энциклопедия. – Минск, 2003.

27. [Sm] Словенска митологија. Енциклопедијски речник / уредници: С. Толстој, Љ. Раденковић. – Београд, 2001.

28. [Su] [Шуклин, В.] Русский мифологический словарь / [В. Шуклин]. – Екатеринбург, 2001.

29. [Val] Народная медыцына. Рытуальна-магічная практыка / укладанне, прадмова і паказальнікі Т.В. Валодзінай. – Мінск, 2007.

30. [Za] Замовы / рэд., уклад., сістэм тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г. Барташэвіч. – Мінск, 2000.

А. Палуян, А. Воінава

НАЗВЫ АБРАДАВЫХ СТРАЎ У ГАВОРКАХ ПАЎНОЧНА-ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ І ЯЕ ПАГРАНІЧЧА

Традыцыйная матэрыяльная і духоўная культура акумулявала народны вопыт на працягу многіх стагоддзяў, адлюстроўвала непаўторнасць і самабытнасць народа, ашчадна зберагалася, перадавалася з пакалення ў пакаленне. Актуальнасць і неабходнасць вывучэння ў наш час традыцыйнай культуры абумоўлена многімі фактарамі. Па-першае, асаблівая значнасць даследавання самабытнай матэрыяльнай і духоўнай культуры паўночна-заходняй часткі Беларусі і яе пагранічча звязана з яе размяшчэннем на стыку чатырох этнасаў – беларускага, польскага, літоўскага і латышскага, што ператварае дадзены рэгіён у зону міжэтнічных узаемасувязяў і ўзаемаўплываў. Па-другое, многія каштоўнасці народ-

най культуры паступова страчваюцца пад уплывам фактараў часу, у працэсе урбанізацыі сельскага насельніцтва і ў выніку парушэння пераемнасці пакаленняў, калі новыя генерацыі не ў поўным аб'ёме валодаюць духоўнай спадчынай і народнымі традыцыямі.

Паняцце традыцыйнай культуры ўключае разнастайныя формы і праявы, у ліку якіх асаблівасці народнага побыту: адзенне, абутак, упрыгожванні, харчаванне і інш.

Аб'ектам нашай увагі з'яўляюцца назвы абрадавых і святочных страў у беларускіх гаворках паўночна-заходняй часткі Беларусі і яе паграніччa. Крыніцай фактычнага матэрыялу паслужыў пяцітомны «Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе паграніччa».

Аналіз лексікі, звязанай з назвамі абрадавых і святочных страў, мае важнае значэнне для даследавання гісторыі беларускага народа, высвятлення культурных і моўных зносін паміж народамі перш за ўсё таму, што «ў параўнанні з іншымі элементамі матэрыяльнай культуры лексіка, звязаная з народнай кулінарыяй, больш устойліва захоўвае старыя традыцыі, што асабліва тычыцца святочнай і абрадавай ежы» [1, с.127]. Ежа, з аднаго боку, – натуральная патрэба, умова жыццядзейнасці і здаровага ладу жыцця, а з другога – этнакультурная з'ява, што адлюстроўвае народныя веды, нацыянальныя традыцыі, рэлігійныя ўяўленні, этыкет, сацыяльную прыналежнасць, уклад жыцця і стан грамадства.

Абрадавая і святочная ежа як састаўны кампанет абрадавых свят і звычаяў адлюстроўвае іх ідэйны (сакральны) сэнс і выконвае сімвалічныя і рытуальныя функцыі, генетычна звязана з аграрнай і лекавай магіяй, старажытным ахвярапрынашэннем.

Намі вылучаны найменні абрадавых і святочных страў, звязаных як з сямейнай, так і каляндарнай абраднасцю.

Няпісаным юрыдычным актам з'яўлення новай сям'і было вяселле. Госці на вяселле ішлі з гасцінцамі: *З вандзэлкам на васэля ішлі: у полку завяжа бохан хлеба, пірох, гарэлку, кумпяк.* (Старыя Трокі (Літва)). Спецыяльна запрошаныя жанчыны – каравайніцы – замешвалі і пяклі вясельны абрадавы пірог – ***каравай***: *Каравай рашчыняюць на малацэ, туга замесяць, робяць ланцужок, а пасярэдзіне шышачкі, к свадзьбі каравай пяклі.* (Вецярэвічы Пухавіцкі р.). Характар аздаблення караваю (шышкі, зоркі, птушынае гняздзечка з яйкамі, спавітае дзіця, певень, курыца) меў выразна выяўлены сімвалічны сэнс – пажаданне маладой сям'і шчасця, дабрабыту, дастатку ў хаце, нараджэння дзяцей.

Пасля нараджэння дзіцяці сяброўкі-суседкі ішлі ў адведзіны да парадзіхі і бралі з сабой пачастунак (***хлеб, сыр, кашу, бліны, пірагі***, самаробныя цукеркі ў выглядзе пеўня – ***пятухі***): *Даўней наварвалі кашы вялікія гаршкі і хадзілі ў адведзіны да радзіхі.* (Ністанішкі Смаргонскі р.); *Даўней у водветкі шлі да радзіхі; бліноў, бондаў напякуць і ідуць.* (Мсцібава Ваўкавыскі р.); *Пятухі ставілі: баба станя і спявая: «Ку-ка-рэ-ку!»(*Жылі Іўеўскі р.).

Да нашага часу захаваліся традыцыйныя памінальныя абрады, звязаныя як з ушанаваннем памяці памерлага чалавека, так і наогул з культам продкаў і верай у замагільнае жыццё.

Жалобны абед пасля пахавання пачынаўся звычайна з ***кануна***: *Канун – страва з мёду, з малака, ядуць, як памінаюць памёршых.* (Багушэвічы Бярэзінскі р.); *Канун ядзяць пасля пахавання, на памінках, ваду сыцяць, крышаць булкі; канун наперадзі ядзяць.* (Азяраны Рагачоўскі р.); *Кануну з мёдам рабілі, мёд разводзілі ў*

вадзе. (Ухвала Крупскі р.); *Кануну рабілі так: прысалодзяць ваду, сатруць маку, праснака ўкінуць, крышылі кусочкамі, і даюць есці, яке памрэ чалавек і спраўляюць абет.* (Рудня Астравітая Чэрвеньскі р.); *Як чалавек памрэ, кануну рабілі: пяклі праснок, засалодзяць ваду, пакрышаць і елі.* (Вецярэвічы Пухавіцкі р.); *Кануна – засалоджаная вада з галушкамі.* (Малыя Аўцюкі Калінкавіцкі р.); *Як пахаваюць пакойніка, правяць абед і ставяць аканон на стол. Аканон рабілі так: ваду рассалодзяць або з маку малако і туды крышылі абаранкі або з цеста пакачаюць і нарэжаць клёцкі і пякуць на скаварадзе, кладуць у салоткую ваду – і гэта аканон.* (Рыбчына Вілейскі р.); *Як аканон робяць, то булку ўкрышваюць і падсалоджваюць або на мяду робяць.* (Мачаск Бярэзінскі р.).

Да памінальнага стала гатавалі ***камы*** 'галушкі': *На пахароны камы рабілі: муку замяшаюць, у пост з мёдам ці з сахарам даюць, а так – з маслам* (адсюль фразеалагізм *вось табе і камы!* – канец жыцця) (Індра (Латвія)); ***рулі*** 'страва, прыгатаваная з накрышанага ў малако ці ваду хлеба': *На посныя дзяды* [памінкі] *первая яда – рулі.* (Азяраны Рагачоўскі р.); выпякалі спецыяльныя пірагі – ***бонды***: *Як хто памрэ – пякуць тры бонды з простай пшанічнай мукі.* (Малахоўцы Баранавіцкі р.); *На памінках бонду пяклі, кап не кісла была, з мукі размяшаюць і ляпёшкі такія пякуць.* (Масілавічы Слонімскі р.).

З ушанаваннем продкаў звязаны і такі народны памінальны абрад, як дзяды – рытуальная вячэра ў памяць памерлых родзічаў: *Дзяды – памінальны дзень, на стале стаіць талерачка і місачка для дзядоў. Што самі ядуць, аткладаюць дзядам.* (Рыбчына Вілейскі р.).

Дзяды спраўлялі вясной і восенню: *Дзяды былі радушнія пасля вялікання, сёмушныя і багатыя ўвосень.* (Кухты Вілейскі р.); *Асяніны бываюць пасля пакрова, прыкладзіны на магілы робяць, абгароткі на памятнікі ставяць.* (Кураполле Пастаўскі р.).

На Дзяды звычайна гатавалі ***куццю, яечню, мяса, клёцкі, поліўку (юшку), кісель,*** пяклі ***бліны***: *На дзяды варылі капусту, крупы, кашы густой наварацъ, кампот.* (Альхоўцы Ляхавіцкі р.); *На асяніны вячэру строілі, поліўку варылі з грыбамі, з рыбай, камы і мілту рабілі.* (Кураполле Пастаўскі р.); *Мілта з параных аўсяных круп: таўкуць на муку, потым вады халоннай і солі, размешваюць і ядуць.* (Мачаск Бярэзінскі р.); *Мілту рабілі з мукі ячменнай, качалі ў галушкі, і выносілі астуджваць.* (Вецярэвічы Пухавіцкі р.); *На дзяды вараць посная: з грыбамі куцью, із макам пасолю ці гарох параць.* (Дзяніскавічы Ганцавіцкі р.); *Юшку кіслую варылі на дзяды.* (Мачаск Бярэзінскі р.); *На дзяды я варыла капусту, сяканку, з яёк што-небудзь рабіла. Сяканку вараць так: насякуць дробнянько мяса і вараць, а потым паткалочваюць пшоннаю мукою – гэта сяканка.* (Дакудава Лідскі р.); *Клецкі з бульбы варылі.* (Стральцы Гродзенскі р.); *Кісель варылі з аўсянай мукі.* (Лука (Польшча)).

Абавязковай стравай на вяселлі ці пахаванні была ***квашаніна*** (***студзяніца, студзянь***) 'халадзец': *Квашніну рабілі, як пахарон або вяселле.* (Ракаўскія (Літва)). Гатавалі квашаніну са свіных вушэй, ног і галавы: *Свіню закалолі і разбіраюць: ногі на квашаніну, кумпякі соляць.* (Старыя Трокі (Літва)); *Квашаніну зварыла з ножак свінячых.* (Беразіно Докшыцкі р.); *Галовы, ногі звараць, параць, кап упрэла, тады нажом крояць мяса, квашаніну разліваяць, застыняць і ядзяць.* (Ракаўскія (Літва)); *Студзяніцы навару з ножак свінячых.* (Глівін Барысаўскі р.).

Падчас большасці сямейных і каляндарных свят абавязковай стравай была ***куцця*** – каша з ячных, пшанічных ці грэцкіх круп: *Куццю на каляды вараць.*

(Азяраны Рагачоўскі р.); *Куцця – каша панцаковая, у яе накладзена маку цёртага салодкага; варылі куццю перад калядамі.* (Груздава Пастаўскі р.).

Лексема ***куцця*** абазначала таксама і ўрачыстую вячэру. Куцця напярэдадні Калядаў і перад Вадохрышчамі была посная, а перад Новым годам – шчодрая (***шчадра, шчодрык***): *Куця посная перад ражством.* (Індра (Латвія)); *Первая куця посная.* (Жыдзевічы Іўеўскі р.); *Посная куця перат коляды і перат трыма каралямі.* (Збляны Лідскі р.); *Была посная куця і тлустая куця.* (Стральцы Гродзенскі р.); *Посна куцця і багата куцця, або шчадра. Вот заўтра шчадра.* (Альхоўка Навагрудскі р.).

Кожнай куцці адпавядаў той ці іншы набор страў. На посную куццю гатавалі не менш сямі страў, сярод якіх былі ***каша з мядовай сытай ці алеем, поліўка з грыбамі, аўсяны кісель, аладкі з мёдам ці макам, верашчака з селядцом, клёцкі, бліны, галушкі, смажаная рыба, печыва***: *На куцю варылі квас, галушкі пяклі, груцу варылі* [‘каша ці крупнік з ячных круп ці з сумесі круп з бобам, фасоллю ці гарохам’]*, сіляцэ, рыба – посна ўсё.* (Кіралі Шчучынскі р.); *Посна куця: вараць кісель, лазанкі* [‘крохкае печыва, прыгатаванае з мукі на вадзе’]. *Муку мяшаем з вадой, трошкі соды, замяшаць цеста і раскачаць, парэзаць на кавалачкі – і гэто лазанькі пячэм.* (Вострава Мастоўскі р.); *Пякуць ламанцы* [‘крохкае печыва, прыгатаванае з мукі на вадзе’] *на куцю перад раждэкаством: вада і мука, раскачваюць тоненька, печ паліцца, на скавараду, здымаюць, крышаць, мелюць мак, засалодзяць і абліваюць скрышанае і ядуць.* (Пацаўшчына Дзятлаўскі р.); *З панцаку вараць груцу, на куцю вараць груцу.* (Дакудава Лідскі р., Гемзы (Літва)); *За дзень до коляд варылі кашу – груца называлі.* (Пацаўшчына Дзятлаўскі р.); *Груцу вараць з ароху, фасолі і круп, з салоткай вадой на куццю елі.* (Старыя Смільгіні Воранаўскі р.); *Патсыту рабілі на куцю.* (Стральцы Гродзенскі р.); *Падсыту робім на свята: на куццю, каляды, робяць яе з вады і мёду.* (Старыя Трокі Тракайскі раён, (Літва)); *Сыту ў куццю рабілі.* (Жылі Іўеўскі р.); *Сыту елі з куццёй.* (Лісна Верхнядзвінскі р.); *На каляду навараць квасу* [‘вараная кіслая страва, поліўка’] *з грыбамі.* (Баброўнікі Гарадоцкая гміна); *Вараць квас з рыбы.* (Азяраны Рагачоўскі р.); *Агладкі на каляду пеклі паснюткія.* (Мсцібава Ваўкавыскі р.); *Сліжы* [клёцкі] *варылі на куцю з грачыснай мукі: качаяць доўгянькія, кінуць у вар, потым аццэдзяць, мак патруць, засалодзяць і ўльюць у сліжы і ядуць.* (Солы Смаргонскі р.); *Слізікі* [піражкі] *на куцю пяклі з пшонай мукі, раскатывалі на квадрацікі, рэзалі і пяклі.* (Старыя Трокі (Літва)); *Слізікі пяклі с цеста булачнага, што на булкі, с слаткай вадой елі на куцю.* (Рагулішкі (Латвія)); *На каляды вараць куццю, кісель, грушы.* (Лука (Польшча)).

На шчодры навагодні стол падавалі ***кашу, запраўленую салам ці маслам***, тушаную бульбу (***кугель***), а таксама ***скаромніну (парсючок, каўбасы, паляндвіца, халадзец, верашчака, бліны з салам)***: *Вот заўтра шчадра, вараць галаву свінную на шчадру, бліноў напякуць.* (Альхоўка Навагрудскі р.); *На шчодрыка бліны пяклі.* (Кузьмічы Любанскі р.); *К калядам кілбасы рабілі і дзяцём бондачкі* [‘маленькія каўбаскі’] *з гэтага самага мяса.* (Саланое Вілейскі р.); *Трэба бульбу мелка накрышыць, бапковага лісту, цыбулі, мяса і паставіць у печ, яна вродзе насуха выварыцца – і кугель.* (Гемзы (Літва)); *Верашчаку са свежага мяса робюць: костачак насячэш, уліеш расоліку з буракоў, у печ уставіш, стушыш, мукой прыкалоціш і бліны мачаіш, як добра ўпрэіць, на каляды гэдак рабілі, з блінамі елі.* (Саланое Вілейскі р.).

Сярод скаромных мясных страў былі вядомы таксама ***акорак, окарак, кумпяк*** ‘кумпяк’: *Упякалі окарак на бляхах у печы.* Гальшаны Ашмянскі р. *Вэнджаны акорак елі.* (Стральцы Гродзенскі р.); ***кілбаса***: *Кілбасы будзем рабіць.* (Ста-

рыя Трокі (Літва)); *На коляды каўбасы гатовяць.* (Баброўнікі Гарадоцкі р.); ***вантрабянка*** ‘кілбаса з вантробаў’, ‘страўнік, начынены вантробамі’: *Вантрабянка робіцца з лёгкіх, цяжкіх, сэрца, касы.* (Асавец Вілейскі р.); *Трыбух начыніш сэрцам, лёгкімі, усімі вантробамі – і вантрабянка.* (Масілавічы Слонімскі р.); ***кутрун*** ‘сальцісон’: *Трыбух гэты напхаюць: там пячонка, сала парэжуць – і такі кутрун.* (Баброўнікі (Польшча)).

Шчодры стол ладзіўся і на Вялікдзень. Абавязковымі стравамі былі пафарбаваныя ў чырвоны колер ***яйкі*** (сімвал жыцця, ахвярнай крыві Хрыста), асвячоныя ***пірагі, сыр, каўбасы, вяндліна***. Усе пасвянцоныя прадукты абазначаліся лексемамі ***паска*** ці ***свянцонка***: *Хрыстовай паскай мы разгаўляемся, свенціцца сыр і калбаса.* (Баброўнікі Гарадоцкі р.); *Свянцонка: у вялікую суботу вечарам няслі свянцонку свенціць (мяса, яйкі і інш.).* (Кураполле Пастаўскі р.).

Да нашых дзён дайшоў старажытны язычніцкі абрад – гуканне вясны. Сляды аграрна-магічнай функцыі хлеба выявіліся ў назве і форме печыва, спецыяльна прыгатаванага да гэтага свята: ***барана*** ‘праснак з зубчыкамі, якія сімвалізавалі зубы ў баране’: *Борону, галёпу і сырпа пыклі з мукы. На благовішчынне діты бралы іх і клыкалы буська: «Буську, буську, на тобі борону, дай мыні жыта сторону, буську, буську, на тобі сырпа, дай мыні жыта снопа».* (Сіманавічы Драгічынскі р.); ***буслова лапа*** ‘піражок у форме буславай нагі’: *На благовіешчыне прылітают буслы, а людэ колісь пэклі с тіеста буслову лапу, бо то знак, што прыходіт вэсна.* (Курашэва Чыжэўская гміна (Польшча)); *На благавешчанне ляпёшкі пяклі – буславу лапку.* (Галубы Мастоўскі р.); ***галёпа*** ‘булачка з выдаўленай фігурай бусла’: *На благавішчынне пыклы галёпу і з галёпыю буська клыкалы.* (Сіманавічы Драгічынскі р.).

На Беларусі існаваў даўні звычай частаваць сваякоў і блізкіх суседзяў садавінай, агароднінай, хлебам, свежанінай забітай жывёлы, кулінарнымі вырабамі з нагоды вялікіх каляндарных святаў, новага ўраджаю, збору мёду [2, с. 55]: ***абадас, абады, свежаніна, свежына*** ‘свежына, якую даюць суседзям або якой частуюць, калі колюць свіней’: *Абадас нясут, калі зарэжут кабана, кусок мяса, сала дают.* (Баложы (Латвія)); *Закалола кабана і занесла свежаніны, а хто і мне прынясе свежаніны. Свежаніны занясу суседам.* (Парэчча Гродзенскі р.); *Свежэніны занесла сястрэ.* (Мсцібава Ваўкавыскі р.); *Свяжына: атразаям кавалакі мяса, кавалак салца ці сланіны і атразаем пячонкі, і даем суседу. Нада даць свяжыны.* (Гемзы (Літва)); ***ладзьбіны, лазьбіны, лацьбіны*** ‘частаванне ў час выбірання мёду з вулля’: *Ладзьбіны – як падглядаюць пшчолы, як частуюць мёдам.* (Саланое Вілейскі р.). *Лазьбіны – мёт прыходзіця есць.* (Быстрыца Астравецкі р.;).

Да святочнага стала гаспадыні выпякалі ***бонды*** ‘пірагі’: *На каляды бонды пяклі.* (Сапоцкіна Гродзенскі р.); ***бондачкі*** ‘перапечкі, булачкі з прэснага цеста’: *Баба бондачку спякла з жытняе і пшанічнае мукі. Пяклі бондачкі на Пятра.* (Міратычы Карэліцкі р.); *Бондачкі на саракі пяклі.* (Быстрыца Астравецкі р.); ***паляніцы*** ‘печыва з мукі’: *Хлебная цеста качалі ў муку, на лапату пакладзе і ў печ, гэта паляніцы, к святу пяклі.* (Азяраны Рагачоўскі р.); ***пірапечачкі*** ‘печыва з хлебнага цеста, бульбы, тоўчанага канаплянага семя’: *Пірапечачку патскрабеш і ўсадзіш у печ дзяцём на куццю.* (Саланое Вілейскі р.); ***галушкі*** ‘печыва з цеста’: *Галушкі на куцю пяклі.* (Альхоўка Навагрудскі р.); ***слідзікі, сліжы*** ‘піражкі’: *Слідзікі на куцю пяклі.* (Ахрэмаўцы Браслаўскі р.); *Сліжы пяклі на куццю, у мак укачаіш.* (Чуркі Ашмянскі р.); ***паску*** і ***пірагі***: *Спяку паску, што адразу з'ядуць.* (М.Аўцюкі Калінкавіцкі р.); *Пірох спячом толькі к вяліканню.* (Латыгаль Вілейскі р.).

Разгледжаныя намі найменні абрадавых і святочных страў сведчаць аб рознабаковых кулінарных навыках беларускіх гаспадынь і багатых традыцыях нацыянальнай кухні. Характар страў і іх сімваліка-абрадавыя функцыі гарманічна стасаваліся з беларускай гасціннасцю, сімволікай сямейна-каляндарных святаў, утваралі выпрабаваны вякамі адзіны рытм гаспадарчага і духоўнага жыцця.

Спіс літаратуры

1. Милюс, В. Пища и домашняя утварь литовских крестьян в XIX – нач. XX вв. / В. Милюс // Балтийский этнографический сборник / В. Милюс. – М., 1956. – С. 127–169.

2. Народная культура Беларусі: Энцыкл. даведн. / пад агульн. рэд. В.С. Цітова. – Мінск: БелЭн, 2002. – 432 с.

3. Беларуская міфалогія: энцыклапед. слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.

4. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. У 5 т. – Т. 1–5. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979 – 1986.

А. Шаўцова

ФУНКЦЫІ АНАМАСТЫЧНАЙ ЛЕКСІКІ Ў ЗБОРНІКУ НАВЕЛ ЭЛІЗЫ АЖЭШКІ «GLORIA VICTIS»

«Gloria victis» (1910) – зборнік навел аб гераізме і самаахвярнасці ў імя Радзімы. У сваіх апошніх творах Эліза Ажэшка звярнулася да дзён маладосці, да часоў паўстання 1863 года. Пісьменніца прагнула ўспомніць ахвярнасць людзей, якія загінулі за бацькаўшчыну, прагнула ўшанаваць іх памяць. Гэта яна лічыла сваім абавязкам, і таму невыпадкова назва гэтага зборніка гучыць як «Слава пераможаным».

У кнігу ўвайшло 6 навел: «Oni» («Яны», 1907), «Oficer» («Афіцэр», 1907), «Hekuba» («Гекуба», 1908), «Bóg wie kto» («Бог ведае хто», 1908), «Gloria victis» (1907), «Dziwna historia» («Дзіўная гісторыя», 1904). Акрамя тэматычнага адзінства (матыў паўстання), аб’ядноўваюць навелы і персанажы: тыя самыя асобы выступаюць у некалькіх творах, у адных як галоўныя героі, у іншых як другарадныя, эпізадычныя.

У артыкуле аналізуюцца функцыі анамастычнай лексікі, якую выкарыстала Эліза Ажэшка ў зборніку навел «Gloria victis».

Неабходна падкрэсліць, што асноўная функцыя ўласных назваў у тэкстах мастацкіх твораў, як і ў рэчаіснасці – гэта намінацыйна-ідэнтыфікуючая функцыя. У большасці выпадкаў персанажы твораў маюць альбо імя, альбо прозвішча, многія – і імя, і прозвішча. Прэзентацыя герояў у творах пры дапамозе імя і прозвішча з’яўляецца характэрнай для рэалістычнай плыні ў літаратуры. Эліза Ажэшка акрэслівала такім спосабам у першую чаргу галоўных персанажаў і іншых найбольш важных герояў твораў: *Romuald Traugutt* (Oni, Of, GV), *Władysław Orszak* (Oni, H), *Feliks Jagmin* (Oni), *Gustaw Radowicki* (Oni), *Artur Roniecki* (Oni, H), *Henryk Roniecki* (Oni, H), *Marian Tarłowski* (Oni), *Aleksander Awicz* (Of), *Apolinary Karłowicki* (Of), *Klementyna Roniecka* (Oni, H), *Aniela Tarłowska* (Oni), *Marylka Jaroszyńska* (Oni, BWK), pan *Kalikst Radowicki* (CV), pani *Karolina Orszak* (H). Некаторыя галоўныя

героі акрэслены толькі з дапамогай імя з назоўнікам-азначэннем: pani *Teresa* (H), pan *Ignacy* (H), pan *Gustaw* (H), pan *Florenty* (Oni). Другарадныя і эпізадычныя персанажы маюць толькі прозвішчы: *Czernicka* (Oni), pan *Burakiewicz* (BWK), *Żemirski* (Oni).

У дадзеным зборніку Элізы Ажэшкі выступаюць таксама аўтэнтычныя імёны і прозвішчы, якія належаць гістарычным асобам: *Romuald Traugutt* (адзін з галоўных персанажаў, камандзір паўстанцаў), *Feliks Jagmin*, *Gustaw Rodowicki*, *Władysław Orszak*. Такія антрапонімы выконваюць у творы не толькі намінацыйна-ідэнтыфікуючую функцыю, а таксама функцыю лакалізацыі ў часе і інфармацыйную функцыю. Вядомым метадам адноснай храналагізацыі здарэнняў у мастацкім творы з'яўляецца ўвядзенне ў тэкст прозвішчаў гістарычных асоб, вядомых у гэтым перыядзе. Найбольш такіх антрапонімаў сустракаецца ў навелах «Oni», «Oficer», «Gloria victis». На старонках зборніка з'яўляюцца імёны і прозвішчы вядомых камандзіраў, іншых удзельнікаў паўстання, якія сігналізуюць гістарычныя падзеі. Пацвярджае гэта і ліст Элізы Ажэшкі да Мар'яна Дубецкага (6.11.1907), у якім пісьменніца інфармуе, што: «кобрынская партыя складалася з 400-500 чалавек... Камандзірам коннага атрада быў малады Фелікс Ягмін (памёр потым ад тыфу ў Цюмені), ад'ютантам камандуючага (Траўгута) Густаў Радавіцкі, абодва нашыя блізкія суседзі і знаёмыя; служылі таксама ў партыі браты Ажэшкі і іншыя шматлікія сваякі і сябры» [6, с. 243].

У прааналізаваных намі творах былі знойдзены таксама аўтэнтычныя назвы, якія называюць выдуманых персанажаў. Эліза Ажэшка як пісьменніца-рэалістка ўвяла ў тэкст антрапонімы, якія адпавядаюць тагачасным мадэлям і звычаям наймення асобы. Часам пісьменніца падае ў тэксце каментарый, які датычыць матываў выбару імя персанажа. У навеле «Oficer» два героя, стрыечныя браты, маюць аднолькавыя імя і прозвішча: *Apolinary Karłowicki*. Эліза Ажэшка тлумачыць гэта ў тэксце такім чынам: «Dieduszka nasz miał imię Apolinary i nas obydwóch tak nazwali» [5, с. 72]. Пісьменніца звяртаецца да знанага факту: дзяцей часта называлі ў гонар бацькоў і дзядоў.

У навеле «Hekuba» Эліза Ажэшка звяртае ўвагу на змену імя гераіні: «Właściwie dziewczynie tej, za którą gdy tylko się gdziekolwiek ukazała, panowie jak słoneczniki za słońcem się obracali, na imię było *Michalina*, ale ona imię zbyt lada jakim znajdując, gdy tylko dorosła, zaczęła wszędzie, gdzie tylko mogła, nazywać się i podpisywać się: *Ina*» [5, с. 104]. *Ina* – гэта скарочаная форма імёнаў на *-іна* тыпу Michalina, Halina, Regina, утворана форма шляхам усячэння асновы поўнага імя. Сучаснае праваслаўнае імя Іна – гэта самастойнае афіцыяльнае імя (яно выступае ў спісе праваслаўных імёнаў).

Ва ўсіх сваіх творах Эліза Ажэшка выкарыстала не толькі поўныя афіцыйныя ўласныя імёны, але і варыянты гэтых імёнаў і іх эмацыянальна-ацэначныя формы. Апошнія ўзніклі ў сувязі з неабходнасцю выразіць адносіны адной асобы да другой, разнастайныя пачуцці, якія складваліся ў выніку такіх адносін. Многія ўласныя імёны ў творах Элізы Ажэшкі выконваюць не толькі назыўную, але і экспрэсіўна-эмацыйную функцыі – у асноўным выяўляюць, перадаюць адносіны аўтара да носьбіта імя, а таксама і адносіны паміж героямі твораў. Гэтыя ж формы выкарыстоўваюцца для абазначэння пэўнай узроставай катэгорыі людзей – дзяцей і падлеткаў. Гіпакарыстычныя формы імёнаў пісьменніца ўтварыла пры дапамозе розных фармантаў ад поўнай і ўсечанай асновы імя. У жаночых імёнах паявіліся наступныя фарманты:

-ka: *Anielka* (Oni, GV) < Aniela, *Ludwinka* (H) < Ludwinka, *Michalinka* (H) < Michalina, *Inka* (H, BWK) < Ina (Michalina), *Nastka* (H) < Anastazja; **-unia:** *Stefunia* (Oni, BWK) < Stefania, *Klemunia* (H, BWK) < Klementyna, *Oktunia* (BWK) < Oktawia; **-sia:** *Tosia* (Of, BWK) < Antonina, *Cesia* (DH) < Cecylia; **-usia:** *Wincusia* (BWK) < Wincenta; **-cia:** *Brońcia* (H) < Bronisława; **-eczka:** *Ineczka* (H) < Ina (Michalina); **-ynia:** *Marynia* (BWK) < Maria; **-ylka:** *Marylka* (Oni, BWK) < Maria.

Другую групу гіпакарыстычных фармацый з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі складаюць мужчынскія імёны:

-ek: *Stasiek* (Oni) < Stanisiaw, *Apolek* (Of) < Apolinary, *Julek* (H) < Julian, *Janek* (H) < Jan, *Olek* (H) < Aleksander, *Wasylek* (H) < Wasyli; **-ś:** *Oleś* (Of) < Aleksander, *Kaliś* (GV) < Kalikst; **-yś:** *Maryś* (CV) < Marian.

Гіпакарыстычную форму ўтварыла пісьменніца і ад прозвішча жанчыны, што сустракаецца вельмі рэдка і толькі ў гутарковай мове. Форма *Czerniusia* (Oni, BWK) паходзіць ад прозвішча Czernicka + фармант **-usia.**

Гіпакарыстычныя фармацыі падкрэсліваюць блізкія эмацыянальныя адносіны паміж героямі твораў. Такія формы дапамагаюць таксама глыбей раскрыць характар персанажа. Так галоўнага героя навелы «Oficer» у сям'і і ваколіцы называлі *wesołym Olesiem*. «Słusznie go tak nazywano; bo i teraz nawet, gdy obóz powstańców opuścił... na twarzy jego... malowało się gorące, wezbrane mową obfitą i uśmiechem wesołym wybuchnąć gotowe życie» [5, c. 56].

Эмацыянальна-ацэначныя формы амаль не сустракаюцца ў аўтарскім тэксце, яны выступаюць амаль выключна ў мове персанажаў. Адна з адметных асаблівасцей асабовых уласных імёнаў дзяцей у творах – ужыванне іх дэмінатыўных формаў для звычайнага неласкальнага наймення ў штодзённым маўленні. Заўсёды, што варта падкрэсліць, у гіпакарыстычнай форме паяўляюцца ў даследуемых творах імёны дзяцей: *Julek* (H), *Janek* (H), *Olek* (H), *Ludwinka* (H), *Brońcia* (H). Такія формы не толькі ўказваюць на ўзрост гэтых герояў, але і таксама паказваюць адносіны да іх дарослых, і, магчыма, адлюстроўваюць пачуцці пісьменніцы, якая з замілаваннем апавядае аб маленькіх героях сваіх твораў.

Акрамя намінацыйна-ідэнтыфікуючай імёны выконваюць і сацыялагічную функцыю: указваюць на нацыянальнасць героя і яго сацыяльнае становішча. Усе вышэйпрааналізаваныя антрапонімы адносяцца да польскай шляхты, што выразна відаць і ў выбары імёнаў персанажаў. Размоўна-гутарковыя варыянты імёнаў, часта ва ўсходнеславянскай версіі, надала Эліза Ажэшка беларускім сялянам, каб падкрэсліць іх нацыянальнае паходжанне і сацыяльнае становішча.

Такія імёны як *Nastka* (H), *Panas* (H), *Wasylek* (H) выразна ўказваюць на паходжанне герояў. Варыянт *Nastka* паходзіць ад грэчаскага імя Анастасія (пол. Anastazja), якое часцей сустракалася на ўсходзе. У форме *Nastka* пачатковы ненаціскны галосны адпаў, адбылося спрашчэнне гукаў на канцы імя + фармант *-ka*. У навеле сустракаецца і варыянт імя *Panas* (H), паходзіць ад імя Афанасій, утварылася ў выніку адпадзення канцавога *ій*, замене *ф* на *п* і адпадзенні пачатковага ненаціскного галоснага. Варыянт з *п* часцей сустракаўся на тэрыторыі Беларусі. Ва ўсходнеславянскай фанетычнай версіі выкарыстоўвае пісьменніца і імя *Wasyl* (H) (у рымска-каталіцкай сістэме наймення імя выступае ў форме Bazyli) з польскім дэмінутыўным суфіксам *-ek*. Усходнеславянскія варыянты выкарыстала Эліза Ажэшка ў зборніку навел для наймення сялянаў, што дапамагае зазначыць іх паходжанне.

У той жа час яшчэ адзін з герояў навелы «Hekuba» «syn Kaukazu czerkieski kniaź» названы ў тэксце спалучэннем імя і імя па бацьку *Borys Elpidorowicz* (H). Такі спосаб намінацыі з'яўляецца характэрным для ўсходнеславянскай антрапанімічнай сістэмы. Аднак у тэксце імя па бацьку *Elpidorowicz* дадаткова ўказвае на неславянскае паходжанне героя, а пісьменніца, якая заўсёды клапаціцца аб рэалізме, дадае: «Przecież ojciec jego Czerkiesem był i za młodu nawet do zbuntowanych należał, razem z Szamilem przeciwko Rosji wojował, ale potem do rozumu przyszedł, wiarę ruską przyjął, na ruskiej ożenił się, wielkim generałem został i ot, syn jego o czerkiestwie swoim już i zapomniał!» [5, с. 175]. Аб нацыянальным паходжанні героя ў тэксце навелы нагадвае выключна імя па бацьку, якое паходзіць ад антрапоніма Elpidor, чужога для ўсходнеславянскай антрапанімічнай сістэмы.

Гераіня той жа навелы *Helena Iwanowna* (H) гаворыць: «Ja troszkę Polka. U mnie ojciec Ruski był, a matka Polka, tak mnie troszkę czasem i ciągnie do Polaków» [5, с. 172]. Пад уплывам гэтай жанчыны адракаецца ад сваёй сям'і і маладая дзяўчына *Michalina* (H), уцякае ў цяжкую хвіліну (калі адзін з братоў гіне падчас паўстання, а два малодшыя браты трапляюць у турму) ад маці з князем Барысам. Гэтая здрада падкрэслена і праз адпаведны выбар антрапоніма. Бацькі назвалі дзяўчыну Міхалінай, аднак яна, як толькі вырасла, пачала называць сябе Іна (гэтае імя зусім не ўласцівае для польскай антрапанімічнай сістэмы), а калі яна ўцякае з князем і Аленай Іванаўнай, то да імя дадаецца і імя па-бацьку *Ina Julianowna*. Такім чынам, Эліза Ажэшка выкарыстоўвала імёны па-бацьку не толькі, каб падкрэсліць паходжанне герояў, праз такі спосаб намінацыі яна змагла паказаць, як чалавек адракаецца ад сваіх каранёў, сваёй бацькаўшчыны. І ў навеле «Hekuba», і ў навеле «Oficer» пісьменніца перасцерагала тых, хто эміграваў з бацькаўшчыны, паказвала, перад якой дылемай могуць стаць іх дзеці, якія вынікі можа мець разрыў сувязяў з радзімай.

Такім чынам, Эліза Ажэшка ў сваіх рэалістычных мастацкіх творах шырока ўжывала ўласныя імёны свайго часу, адлюстроўваючы тым самым праз антрапонімы і іх гіпакарыстычныя формы рэальную антрапаніміку гэтай зямлі. Імёны ў творах Элізы Ажэшкі з'яўляюцца важным элементам лексічнай сістэмы і выконваюць вызначальную ролю не толькі для ідэнтыфікацыі літаратурных персанажаў, а і ў стварэнні мастацкіх вобразаў, раскрыцці аўтарскага разумення твора. Адпаведнасць уласнага імя вобразу літаратурнага персанажа – выразны мастацкі сродак у шматлікіх творах пісьменніцы. Эліза Ажэшка дыферэнцыявала ва ўжыванні імёны прадстаўнікоў самых розных сацыяльных груп насельніцтва і нацыянальнасцей. Шырока пісьменніца выкарыстоўвала гіпакарыстычныя формы імёнаў.

Пісьменнік, каб поўна і дакладна рэалізаваць сваю мастацкую ідэю, мусіць добра выбіраць не толькі імёны, але і прозвішчы герояў, якія характарызуюць іх носьбітаў паводле нацыянальнай і сацыяльнай прыналежнасці. У параўнанні з імёнамі апошнія ў прааналізаваных намі творах Элізы Ажэшкі сустракаюцца не так часта, і належаць яны шматлікім шляхецкім сем'ям, якія жывуць на Палессі. Амаль усе прозвішчы маюць аднолькавую словаўтваральную будову. Сталася так, што да прозвішчаў, якія ўказваюць на прыналежнасць асобы да шляхты, дваранства, арыстакратыі традыцыйна належаць тыя, што маюць суфіксы *-ski*, *-cki* (*-скі*, *-цкі*), што выразна відаць і ў творах Элізы Ажэшкі: *Radowicki* (Oni), *Roniecki* (Oni, H), *Tarłowski* (Oni), *Karłowicki* (Of), *Roniecka* (Oni, H), *Tarłowska* (Oni), *Jaroszyńska* (Oni, BWK), pan *Radowicki* (CV), pani *Czernicka* (Oni), *Żemirski*

(Oni), а таксама суфікс *-icz* (традыцыйна вылучалі мяшчан): *Awicz* (Of), pan *Burakiewicz* (BWK).

Асаблівую ўвагу трэба звярнуць на словаўтваральныя мадэлі, пры дапамозе якіх Эліза Ажэшка ўтварыла найменні асоб жаночага полу ад мужчынскіх прозвішчаў і імёнаў. У Польшчы даўней (цяпер гэта ў афіцыйных дакументах, у адрозненні ад гутарковай мовы, амаль не сустракаецца) распаўсюджаны былі найменні з фармантамі *-owa* (*-ова*), *-ina* (*-іна*) (найменні замужніх жанчын ад імя ці прозвішча мужа), фармантамі *-anka* (*-анка*), *-ówna* (*-увна*) (найменні дачок ад прозвішча бацькі). Такія мадэлі дапамагалі адразу вызначыць стан жанчыны, але толькі ў некаторых групах прозвішчаў (напрыклад ад прозвішчаў на *-скі, -цкі* такія формы не ўтвараліся). Значная група найменняў асобаў жаночага полу ўтворана пры дапамозе фарманта *-owa* (*-ова*) ад прозвішча мужа *Teleżukowa* (H), *Awiczowa (*H). Патронімы ўтварыла Эліза Ажэшка пры дапамозе фарманта *-ówna* (*-увна*) ад прозвішча бацькі дзяўчыны – Tosia *Awiczówna* (H).

Эліза Ажэшка выкарыстала ў сваіх творах найменні асоб жаночага полу, утвораныя ад мужчынскіх імёнаў і прозвішчаў, каб паказаць адносіны паміж героямі, сямейныя ўзаемазалежнасці, а таксама падрэсліць грамадзянскі стан жанчыны: праз форму антрапоніма паказаць, замужняя гэта асоба альбо не.

Імёны і прозвішчы ў творах Элізы Ажэшкі выконваюць функцыю ідэнтыфікацыі персанажаў, указваюць на адносіны паміж імі і на іх сацыяльнае і нацыянальнае паходжанне. Змены імёнаў герояў дапамагаюць глыбей раскрыць іх характар, данесці да чытача ідэю твора. Пісьменніца ў зборніку, каб яшчэ больш падкрэсліць рэальнасць прадстаўленых падзей, выкарыстала аўтэнтычныя антрапонімы, узятыя з жыцця свайго часу для наймення як гістарычных, так і выдуманых персанажаў.

Вельмі часта Эліза Ажэшка звяртаецца да міфалогіі, да твораў сусветнай літаратуры, да гістарычных падзеяў, ужываючы вядомыя антрапонімы.

Пісьменніца ўшаноўвае памяць кіраўніка паўстання Рамуальда Траўгута, ідэалізуе яго: «Ten, kto zadania tego miał się podjąć, musiał posiadać bary *Atlasa*[1] i serce gardzące mieczami *Damoklesowymi*[2] «(Oni) [5, с. 6]. Параўноўвае яна таксама камандзіра з вядомым спартанскім каралём Leonidasem[3] : «Tak grzmieć musiał w wąwozie termopilskim głos *Leonidasa*» [5, с. 218]. Параўнанне падкрэслівае гераізм і трагізм дзейнасці Traugutta.

Аднаго з паўстанцаў – *Feliksa Jagmina* – Eliza Orzeszkowa апісвае такім чынам: «wysoki brunet, którego dla rysów rzymskich i cery południowej *Scypionem*[4] czasem nazywano» [5, с. 8], «Młody *Herkules*[5] z kształtów, *Scypio* rzymski z rysów» [5, с. 219].

Трагічны лёс маці ў навеле «Hekuba», якая падчас паўстання траціць сваіх дарослых дзяцей (гіне старэйшы сын, у турму трапляюць два малодшыя, дачка

---

[1] Atlas у грэчаскай міфалогіі сын аднаго з тытанаў, удзельнічаў у барацьбе тытанаў супраць Зеўса і за гэта прыгавораны вечна прытрымліваць купал неба [7 , с. 68].

[2] Меч Damoklesa сімвалізуе падманлівае шчасце, якому пастаянна пагражае небяспека [7, с. 104].

[3] Спартанскі кароль, калі ў 480 да н.э. Ксеркс на чале перскай арміі прыблізіўся да Грэцыі, Леанідас на чале 300 спартанцаў затрымаў персаў у Тэрмапільскай цясніне, усе спартанцы загінулі [7 , с. 261].

[4] Scypion – Publius Cornelius Scipio, праслаўлены рымскі камандзір перыяду II пуніцкай вайны [7, с. 385].

[5] У грэчаскай міфалогіі сын Зеўса, вызначаўся незвычайнай сілай [7, с. 184].

ўцякае з рускім афіцэрам), закладаецца Элізай Ажэшкай ужо ў самой назве твора. «Życie obdarzyło ją nazwą *Hekuba*, Priama, trojańskiego króla żona, która u zwalisk Troi z żalu po synach pobitych i córkach porwanych wyła» [5, с. 181].

Антрапонімы, узятыя з міфалогіі і гісторыі, выконваюць сімвалічную і алюзійную функцыі, дапамагаюць глыбей раскрыць характары, знешні выгляд і ўчынкі персанажаў.

Анамастычная лексіка ў зборніку навел Элізы Ажэшкі «Gloria victis» выконвае функцыю ідэнтыфікацыі персанажаў, указвае на адносіны паміж імі, нацыянальнасць, на іх сацыяльнае паходжанне. Пісьменніца выкарыстала аўтэнтычныя антрапонімы, узятыя з жыцця свайго часу, а менавіта рэалістычную антрапанімію. Пісьменніца дбала аб рэалізме сваіх твораў ва ўсіх пластах тэксту. Яна надала героям імёны як у поўнай, афіцыйнай форме, так і гіпакарыстычнай, што дазволіла паказаць эмацыянальныя адносіны паміж героямі твораў. Імёны і прозвішчы рэальных гістарычных асобаў з гісторыі Польшчы выконваюць функцыю лакалізацыі ў часе і інфармацыйную функцыю. Антрапонімы ж, узятыя з міфалогіі і старажытнай гісторыі, выконваюць сімвалічную і алюзійную функцыі.

Спіс скарачэнняў

BWK – Bóg wie kto
DH – Dziwna historia
GV – Gloria victis
H – Hekuba
Of – Oficer

Спіс літаратуры

1. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. 1: Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М.В. Бірыла. – Мінск: Нав. і тэхн., 1966.
2. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. 3: Структура ўласных мужчынскіх імён / М.В. Бірыла. – Мінск: Нав. і тэхн., 1982.
3. Fros, H. SJ. Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny / H. SJ Fros, F. Sowa. – Kraków: Wydawnictwo WAM Księża Jezuici, 2002.
4. Grzenia, J. Słownik imion / J. Grzenia. – Warszawa: PWN, 2004.
5. Orzeszkowa, E. Gloria victis / E. Orzeszkowa. – Warszawa: Czytelnik, 1986.
6. Orzeszkowa, E. Listy zebrane T. IV / E. Orzeszkowa. – Wrocław: Ossolineum, 1958.
7. Słownik kultury antycznej. Grecja. Rzym / pod red. L. Winniczuk. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1991.

А. Станкевіч

БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІЯ МОЎНЫЯ СУВЯЗІ: ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Міжмоўныя кантакты і лексічнае ўзаемадзеянне адлюстроўваюць разнастайныя зносіны паміж народамі і з'яўляюцца адной з істотных крыніц папаўнення слоўнікавага саставу любой мовы. Асаблівую цікавасць для вывучэння лексічнага запазычвання маюць беларускія гаворкі, спецыфічныя

ўмовы фарміравання і развіцця якіх звязаны з рознымі формамі міжмоўнага ўзаемадзеяння.

Польская мова сталася крыніцай запазычвання ў беларускую мову самай значнай па колькасці групы (36 %) лексем, а таксама была пасрэдніцай пры засваенні большасці слоў з германскіх, раманскіх і класічных моў. Намі было прааналізавана больш тысячы (1 119) запазычанняў з польскай мовы, зафіксаваных у дыялектных слоўніках розных часоў выдання.

Уздзеянне польскай мовы на беларускую, якое пачалося ў XIV ст., было абумоўлена ўзмацненнем ваенна-палітычнага саюза Вялікага княства Літоўскага і Польшчы пасля Крэўскай уніі 1385 г. Гэта ўздеянне працягвалася ў далейшым і асабліва ўзмацнілася ў к. XVI ст. пасля Люблінскай уніі 1569 г., калі Беларусь, як і ўсё ВКЛ, увайшла ў склад Рэчы Паспалітай, у выніку чаго важнейшыя дзяржаўныя інстытуты былі ўстаноўлены па польскім узоры. Пашырэнне польскай мовы на Беларусі абумоўліваў таксама працэс польскай экспансіі на ўсходнія землі. Першыя калоніі палякаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі з'явіліся ўжо ў XII ст.

Значнае павелічэнне колькасці палякаў ў к. XIX – пач. XX ст. было выклікана палітыкай актыўнай паланізацыі Заходняй Беларусі, якую праводзіў урад буржуазнай Польшчы, а таксама прымусовым акаталічваннем беларусаў. Пазней колькасць палякаў у агульным складзе насельніцтва Беларусі значна зменшылася, калі пасля Другой сусветнай вайны ў 1945 г. паміж урадам ПНР і СССР быў прыняты дагавор аб узаемнай рэпатрыяцыі грамадзян, і многія палякі вярнуліся на радзіму.

Пранікненню і замацаванню паланізмаў у народных гаворках у значнай ступені садзейнічала ўнутранае дыялектнае беларуска-польскае ўзаемадзеянне, абумоўленае існаваннем на тэрыторыі Беларусі польскага перыферыйнага дыялекту і дробных астраўных гаворак. Як адзначаюць даследчыкі, беларуска-польскае дыялектнае ўзаемадзеянне ў наш час ужо амаль не адбываецца, паколькі польская мова ў паўсядзённых зносінах выкарыстоўваецца мала, пераважна прадстаўнікамі старэйшага і сярэдняга пакаленняў. Большасць палякаў роднай мовай у наш час называюць беларускую або рускую.

Унутранае дыялектнае беларуска-польскае моўнае ўзаемадзеянне падмацоўвалася знешнім уздзеяннем на беларускія гаворкі, асабліва паўднёва-заходняй зоны, з боку літаратурна-размоўнай польскай мовы і яе дыялектаў, сумежных з Беларуссю.

Такім чынам, у агульным працэсе беларуска-польскіх моўных кантактаў можна выдзеліць як гістарычнае, даўняе, так і больш позняе і сучаснае моўнае ўзаемадзенне, як знешні ўплыў польскай мовы і яе дыялектаў на беларускую, так і ўнутранае ўздзеянне астраўных польскіх гаворак на лексічную сістэму народна-дыялектнай мовы. Ступень уплыву кожнага з пералічаных фактараў розная ў залежнасці ад яго важнасці ў развіцці слоўнікавага складу народнай мовы.

Такія разнастайныя і працяглыя беларуска-польскія моўныя стасункі абумовілі функцыянаванне ў лексічнай сістэме народна-дыялектнай мовы значнай колькасці паланізмаў, розных па часе і шляхах засваення, тэрыторыі распаўсюджання і сферы ўжывання.

Большасць паланізмаў (752 – 68,8 %) адносяцца да лексічнага тыпу запазычанняў. Адной з найбольш значнай у колькасных адносінах і разнастайнай у тэматычным плане з'яўляецца група канкрэтна-прадметных назваў (361 – 33 %), якія абазначаюць прадметы паўсядзённага ўжытку, у тым ліку: а) хатнія рэчы, мэблю,

посуд: *белізнярка* ‘шафа або скрыня для бялізны’; *вандзэлак* ‘клунак’; *вор* ‘мех’; *гарнак* ‘чыгун’; *гэнсор* ‘вялікі аплецены буталь’; *глоснік* ‘гучнагаварыцель’; *жалязка* ‘прас’; *зверцадла* ‘люстэрка’; б) адзенне і яго часткі, упрыгожванні: *абрончка* ‘пярсцёнак’; *галька* ‘сподняя жаночая спадніца ці доўгая кашуля без рукавоў’; *гаці* ‘сподніе і верхнія штаны’, ‘паўзункі’; *кампялёўка* ‘майка’, *кольчыкі* ‘завушніцы’; *марынарка* ‘пінжак’; *ясёнка* ‘жаночае дэмісезоннае паліто’; в) абутак: *ангелькі* ‘святочныя боты з дарагой скуры з высокімі заднікамі’; *гумоўцы* ‘гумовыя боты’; *лакеркі*, *лякеркі* ‘лакіраваныя туфлі’; *снігуфцы* ‘кароткія жаночыя боцікі’; *трэпкі* ‘тапачкі’; г) ежу: *галярэта* ‘халадзец, квашаніна’; *завіянкі* ‘піражкі з пшанічнай мукі з тварагом і грыбамі’; *канапка* ‘бутэрброд’; *ляндрынкі* ‘ледзянцы’; *мазурэк* ‘пірог з разынкамі з пшанічнага цеста’.

Канкрэтна-прадметныя назвы народна-гаспадарчага ўжытку абазначаюць: а) прылады працы і іх часткі: *крупэрня* ‘крупадзёрка’; *мыдлёўка* ‘прылада для вымярэння таўшчыні цёсу’; *рыдзель* ‘лапата, рыдлёўка’; *спранжыноўка* ‘культыватар’; б) прыстасаванні і іх часткі: *барбара* ‘вяроўка, тоўсты канат з завостранай палкай на канцы для тармажэння плыта’; *вэндка* ‘вуда’; *слухаўкі* ‘навушнікі’; в) пабудовы і іх часткі: *выглёнда* ‘вышка’; *выходак* ‘прыбіральня’; *павал* ‘столь’; *стэпцы* уст. ‘сходы на ганку’, ‘лесвіца’; г) прадпрыемства па вырабу якой-н. прадукцыі: *вэндлярня* ‘невялікае збудаванне вэндзіць мяса, сала, каўбасы’; *масарня* ‘каўбасная’; *тартак* ‘лесапілка’.

Да народнагаспадарчых назваў адносіцца таксама транспартная лексіка – назвы транспартных сродкаў, іх дэталей, шляхоў зносін: *акрэнт* ‘карабель’; *блотнік* ‘металічны абруч над колам веласіпеда’; *вандзідла* ‘цуглі’; *вэнжык* ‘шланг у насосе для веласіпеда’; *дронг* ‘металічны вал, які злучае малатарню з конным прыводам’; *калейка* ‘вузкакалейная чыгунка’; *матароўка* ‘матацыкл’, ‘маторная лодка’; *поцёнг* ‘цягнік’.

Значнае месца ў складзе канкрэтнай лексікі польскага паходжання займаюць назвы асоб (102 – 9,1 %). Многія з іх адносяцца да экспрэсіўнай лексікі. Яны характарызуюць асобу: а) паводле асаблівасцей паводзін, учынкаў або рыс характару: *бімбас* ‘вялікі гультаяваты падростак’; *гадула* ‘пустамеля, балбатун’; *даматур* іран. ‘дамасед’; *зухвал* ‘свавольнік’; *мадніся* ‘модніца, франціха’; *нэндза* ‘нуда’, ‘ныцік’, ‘неспакойны чалавек’; *ошуст* ‘ашуканец’; б) па роду дзейнасці, занятках, прафесіі: *брукар* ‘брукаўшчык’; *гаёвы* ‘ляснік’; *мернічы* ‘землямер’; *навучыцель* ‘настаўнік’, *пакаёўка* ‘служанка, якая прыбірала ў пакоях’; *тлумач* ‘перакладчык’; в) па сямейных або роднасных адносінах: *крэўны* ‘пляменнік’; *мацоха* ‘мачаха’; *ойцец* ‘бацька’; *ойчым* ‘айчым’; *цурка* ‘дачка’; г) па сацыяльным становішчы: *абуваталь* ‘заможнік’; *круль* ‘кароль’; *міздрак* ‘бядняк’; д) па фізічным стане або разумовых здольнасцях: *кеп* ‘непаваротлівы, нязграбны’, ‘дурань’; *недалэнга* ‘няздольны, няздатны’; *недарайда* ‘неахайны чалавек’; е) агульныя назвы асобы або формы ветлівага звароту: *васпан* ‘ветлівы зварот да мужчыны’; *васпаня, васпані* ‘ветлівы зварот да жанчыны’; *вашэць* ‘форма ветлівага звароту’.

Шматлікія паланізмы народна-дыялектнага ўжытку абазначаюць разнастайныя з’явы прыроды. У іх ліку: а) батанічныя назвы: *ванжоўнік* бат. ‘мячэўнік’; *мацейка* ‘ляўконія’; *папярувка* ‘гатунак яблык’; б) заалагічныя – назвы жывёл: *брытан* ‘сабака англійскай пароды’; *велерыб* ‘кіт’; *выжла* ‘паляўнічы сабака’; птушак: *бацян* ‘бусел’; *когут* ‘певень’; *лабэндзі* ‘парода гусей з гузамі, японскія гусі’; *пшэпюрка* ‘перапёлка’; насякомых: *бонк* ‘авадзень’; *вашка* ‘страказа’; *плюсква* ‘клоп’; рыб: *вангор*, *вангош* ‘вугор’; *пстронга*, *стронг* ‘фарэль’;

в) метэаралагічныя назвы: *тэнча* 'вясёлка'; *улева* 'праліўны дождж'; *шарон, шрон* 'наледзь', 'іней'; г) астранамічныя назвы: *гвязда* 'зорка'; *месёнц* 'месяц'; *пэлня* 'поўня'; *слонца* 'сонца'; д) тапанімічныя назвы: *вандол* 'невялікая выбоіна, ямка'; *гура* 'гара'; *здрай*, *здрой* 'глыбокая крыніца'; *тшэнсавіско* 'балота'.

Асобную групу паланізмаў складаюць абстрактныя назвы, якія абазначаюць: а) дзеянне як працэс або вынік яго: *валане* 'просьба'; *валька* 'сварка, калатня'; *вэрхал* 'шум, лямант, скандал'; *гасла* 'паведамленне, сігнал'; *погласка* 'чутка, звестка'; б) адцягненыя паняцці: *блонд* 'памылка'; *залегласць* 'запазычанасць'; *мітрэнга* 'трывога, хваляванне'; *намысл* 'злы намер'; в) часавыя паняцці: *анагдась* 'нядаўна, на днях'; *вжэсень* 'верасень'; *грудзень* 'снежань'; *дзісь* 'сягоння'.

Даволі вялікай у агульным складзе паланізмаў з'яўляецца група дзеяслоўных найменняў (229 – 20,4 %). Асноўная маса дзеясловаў характарызуе разнастайную дзейнасць чалавека: а) фізічнае ўздзеянне: *броніць* 'бараніць'; *вальчыць* 'ваяваць, сварыцца, буяніць'; *длубаць* 'калупаць, пароць'; *мэнчыць* 'мучыць'; б) працоўную дзейнасць: *вашаваць* 'інтэнсіўна і напружана працаваць'; *жондзіць* 'гатаваць страву'; *плукаць* 'паласкаць бялізну'; в) фізіялагічны стан чалавека: *дрэнчыць* 'непакоіць, балець'; *зочыць* 'убачыць'; *мругаць* 'маргаць'; г) яго разумовую або псіхічную дзейнасць: *адганіць* 'адгадаць'; *вомпіцца* 'непакоіцца, турбавацца'; *хцэць* 'хацець'; д) маўленне: *валаць* 'клікаць, выклікаць'; *мувіць* 'гаварыць'; *прыжэкнуць* 'сказаць'; е) рух: *блэндаць* 'хадзіць без мэты'; *вроціць* 'варочацца'; *направадзіць* 'накіраваць'; ж) адносіны да іншых людзей: *дастрэнчыць* 'дагадзіць'; *паніверыць* 'паклёпнічаць'; *чапкаваць* 'прасіць, біць чалом'; з) абрады: *ксціць* 'хрысціць'; *мадліцца* 'маліцца'; *пасвенціць* 'асвяціць'.

Пэўная група паланізмаў-прыметнікаў (115 – 10,2 %) абазначае: а) знешнія, прыродныя ўласцівасці прадметаў: *вонскі* 'вузкі'; *менкі* 'мяккі'; *пахнонцы* 'пахучы'; *чарны* 'чорнага колеру, брудны'; б) унутраныя якасці: *навачэсны* 'новы'; *повшэхны* 'пачатковы'; *ружны* 'розны'; *спульны* 'сумесны'; в) рысы характару чалавека, асаблівасці яго паводзін, адносіны да іншых людзей: *лятонцы* 'рухавы'; *можны* 'багаты, заможны'; *натрэнтны* 'назойлівы'; *прэнткі* 'хуткі, жвавы'; г) фізічны стан чалавека, яго ўзрост: *мнейшы* 'маладзейшы'; *осхлы* 'сухарлявы, худы'; *пекны* 'прыгожы'.

Разнастайныя якасці дзеяння называюць таксама прыслоўныя формы польскага паходжання: *бардзо* 'вельмі'; *відочна* 'хутка, імгненна'; *глосна* 'гучна, моцна'; *заўшэ* 'заўсёды'; *нігды* 'ніколі'; *ніц* 'нічога, зусім'; *тэж* 'таксама'.

Тэматычная разнастайнасць паланізмаў, ахоп імі ўсіх важнейшых сфер народна-дыялектнай моўнай сістэмы сведчыць аб працягласці і інтэнсіўнасці беларуска-польскіх моўных кантактаў.

Лексіка польскага паходжання запазычвалася ў беларускія гаворкі ў розныя гістарычныя перыяды. Паколькі многія з вышэйназваных паланізмаў (307 – 27,4 %) былі занатаваны ў помніках старабеларускай пісьменнасці, іх мэтазгодна аднесці да даўніх запазычанняў. Большасць даўніх паланізмаў адносяцца да XVI – XVII стст. – перыяду самага інтэнсіўнага беларуска-польскага ўзаемадзеяння.

Не выключана магчымасць, аднак, што некаторыя з гэтых паланізмаў былі запазычаны ў беларускія гаворкі пазней або паўторна, паколькі іх гучанне і семантыка больш адпавядаць этымонам сучаснай польскай, чым старапольскай мовы-крыніцы. Асобныя паланізмы былі засвоены беларускімі гаворкамі, відавочна, не пазней сярэдзіны XIX ст., аб чым сведчыць іх першая фіксацыя ў лексікаграфічных крыніцах гэтага часу.

Паланізмы, не адаптаваныя ў народнай мове, у большасці сваёй адносяцца да позніх запазычанняў, якія з'яўляюцца вынікам тэрытарыяльных кантактаў і выкарыстоўваюцца, як правіла, на перыферыі міжмоўнага ўзаемадзеяння. Гэта словы тыпу *абманджаваць, абрончка, адпэндзіць, бамбэлак, блэнда, валэнка, всценга, выгленда, закрэнт, зблэнкацца, кусонцы, нажачоны, паветша, пажондэк, ужэндні́к, утрансацца* і мн. інш. З'яўленне падобных паланізмаў у лексічнай сістэме беларускіх гаворак мэтазгодна звязваць з уплывам польскіх астраўных гаворак і адносіць да больш позняга часу.

Неабходна адзначыць, што рэгіянальныя паланізмы з'яўляюцца ў наш час функцыянальна неадзначанымі. Пэўная частка іх адносіцца да актуальнай, агульнаўжывальнай лексікі: *вандзідло, вандзэлак, вісус, вылогі, гарнушак, гармідар, дэнка, кавадла, ляска, парэнча, пас, рыдзель, шыдэлко* і інш. Але многія паланізмы ў сучасных гаворках належаць да пасіўнай або ўстарэлай лексікі (250 – 22,3 %). Некаторыя з іх адзначаюцца ў слоўніках з паметай устарэлае, рэдкае, малаўжывальнае: *адзял, влоскі, зацыроваць, млоды, настале, падружа, памысносць, пшымаразячак, турэпка, чвараніток* і інш. Гэта абумоўлена, з аднаго боку, архаізацыяй пэўнай часткі лексічнай сістэмы народна-дыялектнай мовы, звязанай з культурна-гістарычнымі, сацыяльна-палітычнымі і эканамічнымі зменамі ў грамадскім жыцці. Гэта датычыць слоў тыпу *кухта*, *мернічы, пакаёўка, служонцы, ужэнднік, хлоп* і інш. З другога боку, гэта звязана з тым, што запазычванне многіх паланізмаў (асабліва фанетычных і словаўтваральных) не было абумоўлена, як ужо адзначалася вышэй, патрэбамі ў намінацыі прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, а з'явілася вынікам працяглых беларуска-польскіх кантактаў, пашырэннем польскай мовы на Беларусі, выкарыстаннем яе пэўны час у якасці дзяржаўнай і, як вынік, – працэсам «паланізацыі» слоўнікавага складу асобных груп беларускіх гаворак. Многія паланізмы ўжываліся ў народнай мове паралельна з іх беларускімі адпаведнікамі: *броніць – бараніць*, *відлы – вілы*, *вонскі – вузкі*, *здровя – здароўе*, *млека – малако*, *млоды – малады*, *мэнка – мука*, *прэнт – прут* і інш. Выкарыстанне паланізмаў такога тыпу было, відавочна, данінай тагачаснай «модзе» на польскую мову як шляхецкую, панскую. Такія іншамоўныя лексічныя «ўкрапленні» не ўзбагачалі слоўнікавы фонд народнай мовы, рабілі лексічную сістэму асобных беларускіх гаворак «стракатай» і неўпарадкаванай, але надавалі ёй своеасаблівы «заходні» каларыт. Лексічныя адзінкі падобнага тыпу мэтазгодна адносіць да «інфільтрацый», украпленняў, якія разам з варварызмамі і экзатызмамі складаюць неадаптаваную, пасіўную частку лексікі іншамоўнага паходжання.

Г. Аўчыннікава

АДМЕТНЫЯ І СУПОЛЬНЫЯ РЫСЫ АГЕНТЫЎНЫХ АСАБОВЫХ НАЙМЕННЯЎ У СФЕРЫ МАСТАЦТВА І НАВУКІ ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ І ПОЛЬСКАЙ МОВАЎ

Усходнеславянскія і польская мовы характарызуюцца шэрагам супольных рысаў у дэрывацыі агентыўных назоўнікаў. У некаторых лексічных групах назіраецца найбольшае падабенства, як у падгрупе намінацыяў сферы навукі і

мастацтва. Аднак і тут існуюць разыходжанні ў выкарыстанні словаўтваральных сродкаў, звязаныя, у прыватнасці, з уплывам рускай мовы на станаўленне беларускай тэрмінасістэмы.

Асноўным сродкам утварэння найменняў асобы паводле дзейнасці ў сферы навукі, у адрозненне ад іншых тэматычных групаў асабовых агентыўных назоўнікаў, з'яўляецца нулявая суфіксацыя. Найбольш лексічных адзінак утворана названым спосабам ад назваў навуковых кірункаў. Мы прытрымліваемся думкі, што такія дэрываты можна лічыць нульсуфіксавымі з значэннем 'той, хто займаецца тым, што названа ўтваральнай асновай'. Назоўнікі, якія ўтрымліваюць у сваім марфемным складзе элемент *-лаг* (*-лог*), складаюць у чатырох мовах больш за 40 %: *дэндролаг – дендролог – dendrolog – дендролог, семітолаг – семітолог – semitolog – семитолог* ды інш. Яшчэ адзін кампанент заходнееўрапейскага пахожання – суфіксоід *-граф* (каля 4 %): *географ, палеограф, лексікограф; historiograf, oceanograf* ды інш. Але словаўтваральным фармантам тут з'яўляецца матэрыяльна нявыражаны суфікс.

Ва ўсіх даследаваных мовах аднолькавую ступень рэгулярнасці маюць суфіксы *-іст* (*-ист/-ista, -ysta*). Матывавальныя асновы для ўтварэнняў з гэтым фармантам – прыметнікі альбо словазлучэнні, у склад якіх уваходзяць прыметнікі [1, с. 170], а таксама назоўнікі, якія з'яўляюцца назвамі навуковых кірункаў альбо якія называюць аб'ект вывучэння: *індаеўрапеіст – індоєвропеїст – индоевропеист – indoeuropeista* ды інш.

Суфікс *-ік (-yk)* таксама ўдзельнічае ва ўтварэнні найменняў асобы паводле занятку ў навуковай галіне дзейнасці: *гісторык – історик – историк – historyk, генетык – генетик – genetyk* (каля 6 %). Матывавальнымі асновамі выступаюць назоўнікі на *-j-а, -к-а* – назвы галінаў навукі.

Нятоеснасць дэрывацыйных мадэляў усходнаславянскіх і польскай моваў часцей за ўсё выклікаецца адпаведнасцю беларускіх і ўкраінскіх назоўнікаў на *-ец* рускім утварэнням з элементам *-вед*. Калі мы разглядаем рускія назоўнікі з *-вед* як утвораныя пры дапамозе матэрыяльна нявыражанага суфікса, то адносна беларускай мовы ўзнікае пытанне пра ўтваральную аснову такіх назоўнікаў. Магчыма разглядаць *-вед* як суфіксоід, які мае рускамоўнае паходжанне.

Суфікс *-ец* у беларускай мове маюць 7 % назоўнікаў даследаванай тэматычнай групы: *музеязнавец – музеевед*, *правазнавец – правовед, тэатразнавец – театровед, металазнавец – металловед* ды пад. Два назоўнікі ў беларускай мове маюць у сваім складзе кампанент *-вед*, у рускай мове ім адпавядаюць аналагічныя ўтварэнні: *музыкавед – музыковед, прававед – правовед*. Побач з такімі дэрыватамі бачым і назоўнікі на *-ец* і *-ц-а*: *музыказнавец, правазнавец, правазнаўца*. Пры дапамозе фарманта *-ц-а* ўтвораныя 2 % беларускіх назоўнікаў, якія выступаюць у якасці дублетаў да ўтварэнняў з *-ец*: *глебазнаўца – почвовед, літаратуразнаўца – литературовед, мастацтвазнаўца – искусствовед, правазнаўца – правовед.* Безумоўна, адной з галоўных прычынаў пашырэння прадукцыйнасці *-ц-а* з'яўляецца ўплыў польскай мовы. Але гэта прычына не адзіная. В.Л. Варановіч тлумачыць узнікненне наватвораў з *-ц-а* некалькімі фактарамі: большасць з іх з'яўляецца аддзеяслоўнымі, а тып аддзеяслоўных назоўнікаў з фармантам *-ец* малапрадукцыйны; суфікс *-ц-а*, які захоўваў сваю прадукцыйнасць да 20–30-х гадоў XX стагоддзя, не страціў яе і ў наш час, захаваўся ў словаўтваральнай сістэме беларускай мовы; на сучасным этапе, калі ўзрасла зацікаўленасць мовай 20-х гадоў, гэты фармант можа ўспрымацца як адметны беларускі

словаўтваральны элемент. Рысы ж архаічнасці спрыяюць ужыванню назоўнікаў на *-ц-а* ў высокім стылі [2, с. 58-59].

Калі для беларускай, украінскай і рускай моў істотныя адрозненні ўзнікалі пры супастаўленні назоўнікаў з *-вед* і з суфіксам *-ец*, то польскія найменні маюць фармант *-c-a*, уласцівы і беларускай мове: *naukoznawca, prawoznawca, siowianoznawca* ды інш. У польскай мове суфікс *-c-a* – адзін з вельмі пашыраных і рэгулярных фармантаў. Як і ў беларускай, з дапамогай суфікса *-c-a(-ц-а)* ўтвараюцца назоўнікі ад дзеясловаў і абазначаюць асобаў паводле іх дзеяння [3, с. 344]. Але, у адрозненні ад беларускай мовы, у польскай больш строга вытрымліваецца дыферэнцыяцыя ўжывання суфіксаў *-c-a* і *-ec*: назоўнікі на *-c-a* ўтвараюцца толькі ад дзеяслоўных асноваў. У беларускай мове з'явіліся таксама адсубстантыўныя назоўнікі (*навукоўца, аднадумца* ды інш.). Аднак і ў польскай мове ёсць назоўнікі *językoznawca*, *krajoznawca* ды пад. Такія ўтварэнні ў беларускай мове класіфікуюцца як адсубстантыўныя: *мовазнаўства* ↓ !*мовазнаўца, краязнаўства* ↓ !*краязнаўца* ды інш. Іх можна таксама разглядаць як дэрываты ад дзеяслоўных словазлучэнняў.

Разыходжанні паміж беларускай мовай і польскай таксама нязначныя і абумоўлены наяўнасцю адпаведнікаў з элементамі *-чык/-acz*, *-ыст/-yk*, *-ыст/-log, -нік/ista, -ыст/-nik* і *-ец/-c-a*: *граматыст – gramatyk, badacz – даследчык*, *аграрнік – agratysta, манголазнавец – mongolista, музыкавед, музыказнавец – muzykolog, афартыст – miedziorytnik, stalorytnik*.

Асноўны сродак дэрывацыі агентыўных асабовых назоўнікаў сферы мастацтва ва ўсходнеславянскіх і польскай мовах – фармант *-іст/-ыст/-ysta/-ista* (каля 26 %). У чатырох мовах такія назоўнікі з'яўляюцца пераважна адсубстантыўнымі: гэта ўтварэнні ад назваў музычных інструментаў (*lutnista, fanfarysta, fagotysta; арганіст, фанфарыст; лютнист, кларнетист, флейтист*); радзей – намінацыі паводле аб'екта дзейнасці – жанру літаратуры, выяўленчага мастацтва, аб'екта дзейнасці ў кіно і інш.: *кантрапункціст, нарысіст, пантамііміст; романист, киносценарист; reportażysta, panegirysta* ды інш. Акрамя таго, ва ўсіх даследаваных мовах ёсць утварэнні ад прыметнікаў: *паліфаніст, манументаліст, сімфаніст, symfonista*. Найчасцей назоўнікі з *-іст/-ыст/-ysta/-ista* з'яўляюцца ў чатырох мовах эквівалентнымі. Нешматлікія польскія адэкваты да ўсходнеславянскіх назоўнікаў на *-іст/-ыст* (*-ист*) – утварэнні з іншымі фармантамі – суфіксамі *-arz, -acz, -yk, -owiec,* суфіксоідам *-men* (часта – побач з сінанімічнымі найменнямі з *-ysta/-ista*) – ці спалучэнні слоў*: harfiarz – арфіст, powieściopisarz – раманіст, modelarz – мадэліст, pamiętnikarz – мемуарыст; trębacz – гарніст*; *эпіграматыст – epigrmatyk; кінематаграфіст – kiniarz, kinowiec, filmowiec, pracownik kinematografii*; *джазіст – dżezmen* (і *jazzman*).

Сёння сярод усіх суфіксаў іншамоўнага паходжання фармант *-іст* (*-ист, -ysta/-ista*) з'яўляецца найбольш прадукцыйным ва ўсіх чатырох мовах, «на другім месцы... *-ант*..., на трэцім – *-атар*» [4, с. 131]. Але сярод назоўнікаў сферы мастацтва дэрываты з суфіксам *-атар* складаюць каля 2,5 % ва ўсіх даследаваных намі мовах: *акампаніятар – аккомпаниатор – акомпаніатор – akompaniator, ілюстратар – иллюстратор – ілюстратор – ilustrator*. Яны з'яўляюцца аддзеяслоўнымі і называюць асобу – утваральніка дзеяння. Гэты тып лічыцца прадукцыйным толькі ў навукова-тэхнічнай тэрміналогіі [1, с. 147].

У выкарыстанні фармантаў не грэка-лацінскага паходжання адрозненні паміж чатырма мовамі больш значныя. Агентыўныя назоўнікі з суфіксам *-шчык/*

-льшчык(-щик/-льщик) у сферы мастацтва мала пашыраныя і характэрныя толькі для ўсходнаславянскіх моваў, найперш – рускай і беларускай: *інсцэніроўшчык – инсценировщик, гранільшчык – гранильщик, драпіроўшчык – драпировщик, катрыншчык – шарманщик* (4,5 і 5,5 % адпаведна ў беларускай і рускай мовах). Яны пераважна аддзеяслоўныя. Ва ўкраінскай мове толькі 1 % назоўнікаў з *-щик*: *барабанщик, волинщик*. Найчасцей украінскімі адэкватамі беларускіх і рускіх назоўнікаў з *-шчык/-щик* выступаюць дэрываты з *-ник*. У польскай мове такім утварэнням адпавядаюць назоўнікі з суфіксамі *-er, -ista, -arz, -nik*: *aranżer, bębnista, dobosz, werblista (уст.), perkusista, dudarz, dudziarz, grawer, rytownik, sztycharz, artysta grawer*.

Суфікс *-нік* (*-ник, -nik*) характэрны для ўкраінскай і беларускай моваў: паводле нашых падлікаў, адпаведна каля 10 і 7 % асабовых найменняў сферы мастацтва: *лыжачнік – ложечнік, фокуснік – фокусник*. Менш такіх дэрыватаў у польскай (4 %) і рускай мовах (5 %). Беларускія і ўкраінскія назоўнікі найчасцей эквівалентныя, акрамя выпадкаў адпаведнасці назоўнікаў з *-ник* дэрыватам з *-шчык*: *малявальшчык – малювальник, рисувальник; жалоншчык – желонник*.

Фармант *-ар* мае амаль аднолькавую ступень рэгулярнасці ва ўтварэнні агентыўных назоўнікаў сферы мастацтва ва ўкраінскай і польскай мовах (7 % і 8 %); беларускія найменні з гэтым фармантам складаюць 3 %, рускія – 1,5 %. Пры гэтым рускамоўны назоўнік *кобзарь* – пазычанне з украінскай мовы. Амаль усе назоўнікі на *-ар (-яр), -arz* – адсубстантыўныя: *baśniarz, kiniarz, szopkarz, fletniarz* (польск.); *дудар, гусляр, пясняр* (бел.); *байкар, віршар, сурмар, лялькар* (укр.); *гусляр, кобзарь* (руск.); аддзеяслоўны дэрыват – *pisarz*.

Назоўнікі з фармантам *-ач* больш пашыраныя ва ўсходнеславянскіх мовах – каля 3 % у беларускай і ўкраінскай, 2 % у рускай; каля 0,5 % складаюць яны ў польскай мове. Гэта пераважна адсубстантыўныя дэрываты, утвораныя ад назваў музычных інструментаў: *скрыпач, зурнач, трубач; trębacz*; радзей яны абазначаюць асобу паводле аб'екта і месца дзейнасці: *цыркач, трукач*; аддзеяслоўны – толькі ва ўкраінскай мове: *зображувач*.

Складана-суфіксавыя дэрываты на *-ец* прадстаўленыя трыма назоўнікамі ва ўсходнеславянскіх мовах, утворанымі ад дзеяслоўных словазлучэнняў: *іканапісец – иконописец – іконописець, сценапісец – стенописец, вершатворац – віршопісець – стихотворец*. У польскай мове іх адэкватамі з'яўляюцца спалучэнні словаў ці назоўнікі з *-nik, -c-a*: *artysta malarz, uprawiający malarstwo ścienne; malarz ikon, malarz obrazów świętych, obraźnik; rymotwórca.*

З дапамогай суфікса *-ёр* утварыліся каля 3,5 % назоўнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах: *гравёр – гравёр, грымёр – гримёр, рэжысёр – режиссёр, дырыжор – дирижёр, рэтушор – рэтушёр, антрэпрэнёр – антрепренёр*. Гэта назвы асобаў, якія ўтвараюць дзеянне, названае матывавальным словам. Усходнеславянскім назоўнікам з фармантам *-ор (-ёр)* у польскай мове адпавядаюць дэрываты з рознымі суфіксамі: *-ent*: *dyrygent – дырыжор* (і ўкраінскае *диригент*); *-er: reżyser – рэжысёр*; *-nik: rytownik – гравёр*.

Суфіксоіду *-майстар* (*-мейстер* – у рускай і ўкраінскай мовах) у польскай мове адпавядае суфіксоід *-mistrz*: *балетмайстар – балетмейстер – baletmistrz, капельмайстар – капельмейстер – kapelmistrz* (3, 2 %).

У чатырох мовах невысокую ступень рэгулярнасці выяўляюць фарманты *-er* (*-ер*), *-ант* (*-ant*), *-ік/ык (yk)*; ва ўсходнеславянскіх – *-ург;* у беларускай, украін-

скай і польскай *-ак/-ak* (*спявак – співак – śpiewak*); адзінкавыя назоўнікі – з фармантамі *-аль* (ва ўкраінскай мове: *скрипаль*), *-ek, -c-a (*у польскай: *grajek, piewca)*.

Не маюць эквівалентаў ва ўсходнеславянскіх мовах польскія назоўнікі *balladzista, balladysta;* у рускай мове адсутнічае адэкват да беларускага слова *бубнач*.

Такім чынам, агентыўныя найменні асобы ў сферах мастацтва і навукі ўтвараюцца ва ўсходнеславянскіх і польскіх мовах найчасцей пры дапамозе фармантаў грэка-лацінскага паходжання і абазначаюць асобу паводле аб’екта ці сферы дзейнасці. Адрозненні паміж усходнеславянскімі і польскай мовамі ў цэлым нязначныя і сведчаць пра рознае засваенне іншамоўных лексемаў. Большую ступень рэгулярнасці параўнальна з іншымі тэматычнымі падгрупамі назоўнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах маюць суфіксы *-ач, -ар*. Уплыў рускай мовы на беларускую меншы параўнальна з іншымі падгрупамі, што заўважна ў менш шырокім выкарыстанні суфікса *-шчык* параўнальна з *-нік*.

Спіс літаратуры

1. Русская грамматика: в 2 т. Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Введение в морфемику. Словообразование. Морфология / Академия наук СССР, Институт русского языка; редкол.: Н.Ю. Шведова (гл. ред.). – Москва: Наука, 1980. – 709 с.
2. Сцяцко, П. Культура мовы / П. Сцяцко. – Мінск: Тэхналогія, 2002. – 444 с.
3. Grzegorczykowa, R. Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego / R. Grzegorczykowa, J. Puzynina. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. – 96 s.
4. Аркатель, Г.М. Лексико-семантические и словообразровательные разряды существительных с суффиксами иноязычного происхождения в русском и польском языках / Г.М. Аркатель. – Katowice, 2004. – 171 с.

M. Kruk

BIAŁOSTOCKIE BIAŁORUTENIKA W LATACH 2006 – 2008

Kolejne lata omawianych przez nas materiałów o Białorusi i relacjach polsko-białoruskich, które ukazały się na Białostocczyźnie w postaci artykułów oraz książek przynoszą wiele ciekawych, nieznanych wcześniej informacji, spostrzeżeń i pogłębionych analiz naukowych na ten temat, chociaż można zaobserwować również ciągłe powracanie do pewnych trudnych problemów i podejmowanie dyskusji jakby od nowa na znany już temat. Są to najczęściej problemy budzące wiele emocji a dyskutujący pozostają przy swoim zdaniu. Całość białostockich białoruteników można ująć w trzech blokach: dziennikarsko-publicystycznym, literacko-artystycznym i historycznym.

Materiały publicystyczne skupione są wokół trzech problemów: 1. aktualnej sytuacji w Republice Białoruś, 2. stosunkach między Polakami i Białorusinami na Białostocczyźnie, 3. sporach i dyskusjach wewnątrz mniejszości białoruskiej. Oprócz gazetowych informacji o sytuacji na Białorusi i sytuacji mniejszości białoruskiej w Polsce, najwięcej o sprawach białoruskich pisze miesięcznik «Czasopis», chociaż zawarte w nim materiały są często dyskusyjne i kontrowersyjne.

Już w pierwszym numerze «Czasopisu» z 2006 roku redaktor Jerzy Chmielewski w cyklicznym felietonie wstępnym porusza bolesny problem umierania białoruskich wsi na wschodnich terenach Polski i słusznie wyraża zaniepokojenie, widząc jak

chaty białoruskie popadają w ruinę albo są wypierane przez «nowoczesne» budownictwo (dacze). Jest to też dyżurny problem w wystąpieniach Sokrata Janowicza. To on najczęściej bije na alarm, pisząc o umieraniu Krynek. Wystarczy przytoczyć dane: z prawie 20 szkół w gminie pozostała tylko jedna. Co więcej, jego zdaniem, nawet odradzający się polski nacjonalizm również pochłonie puszcza, wszystko zarośnie jałowcem [1, s. 7]. S. Janowicz w swoich felietonach ciągle wraca do kryzysu świadomości narodowej Białorusinów. Jego zdaniem Białorusini uciekają do miast i tam najlepiej się czują, gdyż są anonimowi («naszemu człowiekowi wtedy jest dobrze, kiedy nie musi przyznawać się, że jest Białorusinem»). I ta anonimowość może być zgubna dla białoruskiej mniejszości rozproszonej w rosyjskiej, polskiej czy litewskiej większości [2, s. 5]. Białorusini nie mogli stać się narodem, bo nie mieli własnej arystokracji (burżuazji). Dlatego są oni obecnie tylko częścią sąsiednich narodów, a nie samodzielnym narodem [3, s. 7]. «Nasz ojczysty cham chce być panem – i będzie nim, ale wyrzekając się białoruskiego słowa, gdyż śmierdzi mu ono wiochą, chlewem» [3, s. 7]. S. Janowicz w typowym dla siebie stylu pisze o swoich rodakach: «nasi ludzie robią wszystko, aby nie być Białorusinami i jednocześnie robią wszystko by nastawić przeciwko sobie Polaków. Dlatego niewiadomo – kim oni chcą naprawdę być?» [4, s. 5].

Natomiast, mówiąc o relacjach polsko-białoruskich Tamara Fic przytacza wiele przykładów z życia wziętych, jaki jest naprawdę stosunek Polaków do Białorusinów, np. spotkała się z pytaniem «A czy w ogóle coś takiego jak Białorusini istnieje? [5, s. 35]. Jej słowa są często bardzo gorzkie: «Nazwanie kogoś Białorusinem, tu na Podlasiu, już od bardzo dawna nie odnosi się do narodowości czy wyznania, lecz oznacza rodzaj napiętnowania go jako SKAZANEGO. Radość z bycia Białorusinem (każdy naród ma swoje ku temu powody) została u takiego człowieka zastąpiona przez lęk i potrzebę ukrycia się przed wszystkimi, także przed sobą» [6, s. 42]. Już w dzieciństwie podczas zabaw w chowanego jej siostra słyszała nieraz: «ty, ruska, widzimy ciebie, nie schowasz się!». «W kulminacyjnym momencie rozbawienia dzieciaki przestawały mówić do niej po imieniu. Nagle stawała się członkiem jakiejś znienawidzonej masy przeznaczonej do unicestwienia» [6, s. 42].

Bardzo ciekawie, chociaż niekorzystnie dla mniejszości białoruskiej układają się stosunki wewnętrzne w tym środowisku. Od dawna wiadomo, że jest tu kilka obozów. «Czasopis» należy do innego niż BTSK czy też «Przegląd Prawosławny». Dlatego Przewodniczący BTSK, Jan Syczewski i Redaktor «Przeglądu», Eugeniusz Czykwin są obiektem ciągłych ataków bądź krytyki ze strony autorów tego miesięcznika. BTSK postrzegane jest jako środowisko konserwatywne, kultywujące folklor, stale pomniejszane są zasługi Towarzystwa w rozwoju kultury białoruskiej, a przewodniczący jest krytykowany za zaangażowanie w życiu społeczno-politycznym. Dlatego po wstrzymaniu dla BTSK na 3 lata ministerialnych dotacji z pewną dozą satysfakcji pisano o tym, że odbywają się imprezy i festyny bez udziału tej organizacji. Okazało się, że część obowiązków przejęło Towarzystwo Kultury Białoruskiej, powołane przecież przez BTSK [7, s. 8].

«Czasopis» bardzo chętnie publikuje listy od czytelników, w których poddają oni krytyce działalność BTSK, jak ten w Nr1 z 2006, w którym pada zarzut pod adresem Jana Syczewskiego, że nie potrafi podać ilości członków BTSK, bo rzeczywiście nie składają oni deklaracji członkowskich i nie dostają legitymacji członkowskich. Podobno imprezy organizowane przez tę organizację to zwykłe «spędowiska», aby zrobić «pokazuchę». Jest to, naszym zdaniem, ocena niesprawiedliwa. Ludzie

przychodzą na takie imprezy dobrowolnie, z ciekawości, by odpocząć i posłuchać dobrej muzyki, melodyjnych piosenek. Sam na wielu z takich imprez bywałem przez nikogo nie zapędzany. Należałoby życzyć, aby były one bezpłatne i aby jeszcze częściej prezentowano białoruską kulturę. Niestety sytuacja wśród mniejszości białoruskiej się pogarsza, coraz mniej jest zapału i poświęcenia do pracy na niwie kulturalnej. W tej sytuacji organizowanie życia kulturalnego staje się coraz trudniejsze.

Redaktora «Czasopisu» J. Chmielewskiego stać jednak na obiektywną ocenę sytuacji. Oceniając jubileuszowy koncert Festiwalu Piosenki Białoruskiej, widzi w nim monotonię i brak autentyzmu. «Mimo wszystko – pisze Chmielewski – trzeba jednak nisko pokłonić się tym wszystkim solistom i zespołom, występujących w całym wachlarzu kategorii – od folkloru po piosenkę estradową. To oni – przeważnie przecież amatorzy – było nie pozostają utartym symbolem kultury ludowej naszej mniejszości. I w dobie powszechnej komercjalizacji pokazują się na scenie nie dla pieniędzy...» [8, s. 3].

Eugeniusz Czykwin jest nazywany przez autorów tego miesięcznika «żelaznym posłem», «wiecznym posłem», który nie nauczył się białoruskiego języka literackiego i mówi takim śmiesznym żargonem [8, s. 7; 9, s. 4–5]. Kiedy jego nazwisko znalazło się na liście współpracowników służb specjalnych w czasach PRL, wielu przedstawicieli środowisk białoruskich domagało się, by dobrowolnie przyznał się do tej współpracy. Tymczasem Czykwin wyraźnie zaprzecza i twierdzi, że nigdy nie był tajnym współpracownikiem. Jego postawa jest przeciwstawiana postawie S. Janowicza, który wiosną 2007 roku publicznie przyznał się do współpracy w latach sześćdziesiątych, chociaż nie musiał przyznawać się. Co więcej, Janowicz zachęca Czykwina do przyznania się, wzywa, by «nie udawał durnia» [10, s. 5], by był człowiekiem honoru.

Jeszcze w innym felietonie, S. Janowicz nie przebierając w słowach, zarzuca mu, że to dzięki takim jak on znika białoruski naród, że spełniają się ich marzenia o zniszczeniu białoruskiego narodu. Twierdzi, że to Czykwin i jego zwolennicy przejdą do historii jako grabarze jego rodaków [11, s. 6]. Na szczęście w obronie Czykwina wystąpili dziennikarze «Przeglądu Prawosławnego» (zob. list w «Czasopisie» Nr 5).

Jeśli chodzi o historię Białorusi, to w tej tematyce prym wiodą «Białoruskie Zeszyty Historyczne». W omawianym okresie ukazały się kolejne tomy tego wydawnictwa od 25 do 30. Jak zwykle każdy tom zawiera obszerne artykuły, komunikaty, materiały źródłowe i recenzje. Periodyk utrwala prawdę o tym, że Białorusini na Białostocczyźnie mieszkali od wieków.

Spektrum tematyczne i czasowe artykułów w «BZH» jest dosyć szerokie. W tomie 25 Oleg Łatyszonek sięga do średniowiecznych dziejów ziem białoruskich, Arkadiusz Cieplakou pisze o działalności jezuitów na Białorusi, a Wolha Sabaleuskaja i Aleksandr Wabiszczewicz piszą o sytuacji Żydów na Białorusi w XIX i XX wieku. Eugeniusz Mironowicz przedstawia sytuację Białorusinów w Polsce sanacyjnej w latach 1937-1939, kiedy to władzom polskim wydawało się, iż problem białoruski został ostatecznie rozwiązany. To właśnie polityka władz polskich popychała wielu działaczy białoruskich do działalności ukierunkowanej przeciwko państwu polskiemu [12, s. 102–115]. Tenże autor pisze w ramach komunikatów o próbach zmiany polityki obozu sanacyjnego wobec Białorusinów w latach 1927-1929 oraz o Brześciu pod okupacją niemiecką [16, s. 208–212]. O sytuacji w Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym piszą Andrej Zamojski i Anatol Trafimczyk [16, s. 91–129]. Witał Harmatny ukazuje gospodarczy i społeczno-polityczny charakter działalności osadników wojskowych w województwie poleskim w latach 1921–1939 i dowodzi, iż

pełniąc rolę polskiego elementu kolonizacyjnego, byli w stanie podnieść ogólny poziom gospodarowania i kultury wśród miejscowych chłopów [16, s. 142–157]. Dwa komunikaty poświęcone są Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromadzie. Wojciech Śleszyński pisze o białoruskiej działalności dywersyjnej i formowaniu się Hromady [16, s. 183–191], a Małgorzata Ocytko przedstawia Hromadę w oczach białoruskiej chadecji (Białoruskiej Chrześcijańskiej Demokracji) [16, s. 192–201].

Antoni Mironowicz tradycyjnie zajmuje się życiem religijnym Białorusinów w różnych wiekach, m.in. pisze o klasztorze w Supraślu jako centrum prawosławia w XVI wieku [13, s. 5–28], o przynależności diecezjalnej Brześcia do końca XVI wieku [14, s. 5–16], o monasterach diecezji białoruskiej w XVII-XVIII wieku [16, s. 5–22], o sanktuarium prawosławnym na Św. Górze Grabarce [14, s. 168–174]. Również inny badacz Adam Bobryk pisze o Świętej Górze Grabarce jako ośrodku pielgrzymkowym [13, s. 108–116], a z kolei Karolina Stojek-Sawicka o stosunku nieświeskich Radziwiłłów do prawosławnych i protestantów w czasach saskich [13, s. 29–51]. O sytuacji w białoruskim ruchu narodowym w latach 1917–1921 pisze Michał Kobryn [14, s. 45–68]. Ruch białoruski w świetle dokumentów brytyjskiego Foreign Office z lat 1918–1919 przedstawiła Dorota Michaluk [15, s. 35–53]. Natomiast kształtowanie się ośrodka polonofilskiego w białoruskim ruchu narodowym (1918–1919) omawia Andrej Czerniakiewicz [16, s. 23–90]. I jeszcze Andrej Waszkiewicz prezentuje postać i dokonania księdza Wincentego Godlewskiego, a szczególnie roli utworzonej przez niego w 1936 roku gazety «Białoruski Front» w ratowaniu białoruskiego ruchu narodowego [13, s. 218–235]. Postać zamachowca Borysa Kawerdy, zabójcy radzieckiego ambasadora w Polsce Piotra Wojkowa przypomina z okazji 80-lecia tego wydarzenia Walancin Hryckiewicz [14, s. 69–83]. Politykę państwa radzieckiego w stosunku do Cerkwi prawosławnej na terytorium Zach. Białorusi analizuje Oksana Charczenko [15, s. 107–116]. Podobną problematykę porusza w swoim komunikacie Aleksander Tsimbal [14, s. 185–194]. O sytuacji w szkolnictwie Zachodniej Białorusi po przyłączeniu do BSRR pisze w obszernym artykule Anatol Trofimczyk [14, s. 84–121], który przytaczając dane statystyczne pokazuje, jak stopniowo zmniejszano liczbę szkół z językiem białoruskim, podobnie jak i z polskim, zastępując szkołami z językiem rosyjskim. Trudne lata w życiu Kościoła prawosławnego w okresie stalinowskim w latach 1948-1956 przedstawia Mariusz Andrejczuk [15, s. 117–157].

Do historii społeczno-politycznej oraz historii kultury Białorusi nawiązuje wielu autorów rocznika «Annus Albaruthenicus» (oprócz bloku literackiego). W tomie 7 Michael Fleming [18, s. 7–30] przedstawia wyniki badań dokonanych w archiwach polskich i brytyjskich dotyczących sytuacji mniejszości białoruskiej w Polsce bezpośrednio po wojnie w latach 1944-1950. Autor stara się uwypuklić rolę odegraną przez zachodnich sojuszników Polski w usankcjonowaniu zarówno nowej granicy wschodniej, jak i masowego przesiedlania ludności na podstawie narodowości.

Niemiecka dziennikarka z Uniwersytetu Otwartego w Berlinie Ulrike Fischer [18, s. 51–66] przedstawia historię trzech pokoleń rodziny Popławskich z podbiałostockiej wsi Załuki w gminie Gródek. Portret tej rodziny odzwierciedla losy mniejszości białoruskiej w Polsce w ciągu ostatniego stulecia.

Jan Czykwin [18, s. 67–75] pisze o literaturze białoruskiej w Polsce, a szczególnie roli w jej rozwoju Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego «Białowieża». Jest to tłumaczenie artykułu, który ukazał się w «Przeglądzie Humanistycznym» (2000, Nr 5).

Bardzo ciekawe są spostrzeżenia socjologa z Lublina Ryszarda Radzika [18, s. 93–112], który bazując na przeprowadzonych badaniach wyciąga wniosek, iż 2/3

Białorusinów są zwolennikami różnych form łączenia się Białorusi i Rosji. Jednocześnie większość Białorusinów nie akceptuje wejścia Białorusi w skład Rosji jako guberni. Według R. Radzika w przypadku rozpisania referendum, większość ludności Białorusi poparłaby akt zjednoczenia się z Rosją, jeśliby zapewniono pewien stopień autonomii Białorusi i jeśliby ludność widziała w tym zjednoczeniu wyraźne korzyści ekonomiczne.

Arnold McMillin [18, s. 141–181], badacz literatury białoruskiej z Londynu, dokonuje przeglądu tematyki historycznej w literaturze białoruskiej, poczynając od Włodzimierza Karatkiewicza, poprzez Uładzimira Arłoua i kończąc na Alesiu Paszkiewiczu.

Janina Paszkouskaja [18, s. 203–212] pisze o międzynarodowych aspektach konfliktu między Polską a Białorusią, a dotyczącym sytuacji polskiej mniejszości na Białorusi, zwłaszcza Związku Polaków Białorusi.

Wiersze Nadziei Artymowicz oraz miniatury Sokrata Janowicza są prezentowane w przekładzie na język ukraiński. Na język niemiecki Uładzimir Papkowicz przełożył poemat «Taras na Parnasie», a Jazep Januszkiewicz we wstępie dowodzi, że jej autorem jest Kastuś Wieranicyn. Fragmenty powieści fińskiego pisarza Vaino Linny «Nieznany żołnierz» na język białoruski przełożył Jakub Łopatka. Jest to powieść, która cieszyła się niezwykłym zainteresowaniem fińskich czytelników, a białoruski czytelnik może popatrzeć na wojnę «z tamtej strony». Walery Bujwał przetłumaczył na język białoruski z języka duńskiego utwór «Dwa żelazne pierścienie» Adama Gottloba Oelenschlagera (1779–1850), oraz z norweskiego opowiadanie Johana Borgena (1902–1979) «Zwierz».

W tomie 8 Jury Vashkievich [19, s. 7–28] naświetla następstwa w dzisiejszym społeczeństwie białoruskim wciąż żywej komunistycznej mitologii, mitologicznego myślenia. Według autora artykułu Białorusini mieli najsłabiej rozwiniętą świadomość narodową ze wszystkich narodów zamieszkujących byłe republiki radzieckie. Jeśli do tego dodamy jeszcze głęboką sowietyzację społeczeństwa, to w sumie będą to główne przyczyny problemów w funkcjonowaniu współczesnej Białorusi.

Ryszard Radzik [19, s. 29–54] bada uwarunkowania cywilizacyjne i kulturowe w rozwoju narodów czeskiego i białoruskiego i dochodzi do wniosku, że były one wyraźnie niekorzystne dla Białorusinów i korzystne dla Czechów. Ponadto bliskość języka białoruskiego do rosyjskiego i polskiego osłabiała możliwość kształtowania się własnej tożsamości wokół języka. Awans społeczny dokonywał się na Białorusi według kryterium przynależności religijnej, a nie językowej. I jeszcze, władze carskie, w przeciwieństwie do Habsburgów, nigdy nie wydały zgody na powstanie szkolnictwa białoruskiego, do 1905 roku uniemożliwiały druk w języku białoruskim. Białorusini, w przeciwieństwie do Czechów, nie mieli szans na masowy awans społeczny i wykształcenie własnych elit narodowych.

Aleksander Smolańczuk z Wilna [19, s. 55–67] wraca do problemów białoruskiego ruchu narodowego na początku XX wieku. Jego zdaniem, liderzy białoruskiego ruchu nie stworzyli mechanizmów transmisji idei narodowej. Nie odegrała tej roli również białoruska szkoła, gdyż była ona raczej instrumentem rusyfikacji, a dla większości ludzi język białoruski stał się prostym chłopskim językiem. Ponadto władzom rosyjskim udało się odizolować białoruskie elity od narodu. Połączenie idei białoruskiej z ideą własnej państwowości nastąpiło dopiero w latach 1916–1917. Wszystko to przyczyniło się do porażki białoruskiej narodowej państwowości w 1918 roku.

Paweł Cieraszkowicz [19, s. 69–110] konstatuje, iż Białorusini wstąpili na drogę odrodzenia narodowego, jako jeden z ostatnich narodów Centralnej i Wschodniej

Europy. Przyczyn tego stanu rzeczy jest wiele, np. duża podatność języka i kultury na asymilacyjne wpływy Polski i Rosji, brak własnego Piemontu, niski poziom aktywności gospodarczej i społecznej mobilności. Ogólnie mówiąc, większość czynników niezbędnych w procesie rozwoju ruchu narodowego albo była słabo rozwinięta albo nie istniała ze względów obiektywnych.

Miloš Řeznik (Leipzig) [19, s. 131–144] na podstawie podobieństw i różnic między białoruskim i czeskim ruchami narodowymi dokonuje oglądu narodotwórczych procesów w Europie w ubiegłym stuleciu. Oba etnosy mają podobne wiejskie korzenie, brak arystokracji, germanizację w Czechach i polonizację na Białorusi. Oprócz tego przyczyną słabości białoruskiego odrodzenia była antybiałoruska polityka Rosji. Białoruski ruch narodowy był elitarnym, inteligenckim, nie aprobowanym przez chłopów. Ewa Bacia [19, s. 145–161] próbuje przeprowadzić analizę porównawczą dwóch miejscowości: Krynek na Podlasiu i Letschina w Niemczech niedaleko polskiej granicy. Różnice między badanymi społecznościami wiążą się z odmiennością kulturową, różną przeszłością historyczną, innymi wpływami religijnymi itp.

Arnold McMillin [19, s. 173–200] analizując współczesny proces literacki na Białorusi, zauważa, że mimo negatywnych zjawisk w nim występujących, są powody do optymizmu, gdyż pojawiła się duża ilość wybitnych młodych poetów, takich jak Walżyna Morta, Wolga Gapiejewa i Wika Trenas. Już pierwsze zbiory wierszy tych poetek stanowiły duży wkład do współczesnej literatury. Autor artykułu przeprowadza analizę ich wierszy, naświetlając zarówno podobieństwa, jak i różnice.

Alena Tabolicz z Mińska [19, s. 201–219] rozpatruje problemy związane z tłumaczeniem obrazowego języka Sokrata Janowicza na język angielski. Prezentowane są tu przekłady Aleny Tabolicz na język angielski piętnastu poetów białoruskich. Również na angielski przetłumaczono obszerne fragmenty «Nie żal prażytaha» S. Janowicza. Jest też obszerny wybór poetów białoruskich tłumaczonych na język węgierski. Po kilku poetów przetłumaczono na język białoruski z języka hiszpańskiego, irlandzkiego i cygańskiego, a ponadto z łotewskiego prozę Karlisa Skalbe, a z hiszpańskiego prozę kubańskiego pisarza Alejo Carpentiera.

Wreszcie Alena Tabolicz [19, s. 311–328] rozpatruje aluzje, które zostały wykorzystane w książce Ryhora Baradulina «Ksty» oraz S. Janowicza «Zapisy wieku» i pokazuje problemy z ich tłumaczeniem na język angielski.

W T. 9 «Annus Albaruthenicus» Eugeniusz Mironowicz [20, s. 7–17] próbuje odpowiedzieć na pytanie, czy Białoruś jest potrzebna Europie i odwrotnie. Pytanie to, jego zdaniem, jest o tyle zasadne, że Białoruś jest jedynym państwem w Europie, które nie przejawia tendencji do integracji z szerokim światem. Żyje ona na poziomie rosyjskiej guberni, a właściwie na poziomie «republiki bananowej», przesiąknięta rosyjską neokolonialną psychologią.

Autor artykułu wyraża nadzieję, że gdy odejdzie obecne pokolenie ojców, to ich dzieci i następne pokolenia zapragną europejskości. Tym bardziej, że historia Białorusi nierozerwalnie łączy się z historią Europy, a literatura białoruska wyprzedziła rosyjską i kształtowała się w tym czasie, co i polska.

Artykuł Jury Waszkiewicza [20, s. 19–37] również jest poświęcony współczesnej Białorusi. Problem samodzielnego wyboru przyszłości Białorusi rozpatrywany jest na poziomie politycznym, kulturalnym, narodowym i gospodarczym. Obecna sytuacja wewnętrzna na Białorusi, zdaniem autora, prowadzi do międzynarodowej izolacji i zacieśnia proces integracji z Rosją. Jego zdaniem, we współczesnym społeczeństwie białoruskim współistnieją «dwa narody»: ten, który zachował ojczysty język i kulturę

i ten, który został zrusyfikowany i stracił swój białoruski charakter. W związku z tym, w społeczeństwie brakuje spójnego (jednolitego) rozumienia tego, czym jest Białoruś i naród białoruski.

Michael Fleming [20, s. 39–49] w swoim artykule twierdzi, że w Polsce trwa marginalizacja społeczności białoruskiej, i od 2000 roku nic w tym zakresie się nie zmieniło. Aby rozwiązać problem, zdaniem autora, polska większość powinna podjąć zasadniczą debatę i uznać społeczności mniejszościowe za równych obywateli.

Artur Roland Kozłowski [20, s. 51–72] prezentuje białoruską ścieżkę na tle przeobrażeń modelu państw europejskich od XVI do XX wieku.

Węgierski historyk i tłumacz literatury polskiej Polfalvi Lajos [20, s. 87–93] dowodzi, iż niezbędne jest tłumaczenie dzieł Józefa Mackiewicza na język białoruski. Już przed wojną i w czasie wojny głosił białoruską ideę państwową w kontynuacji do tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego, występował w obronie mniejszości białoruskiej, a przed wkroczeniem bolszewików współpracował w Wilnie z działaczami białoruskimi, jak ks. Godlewski i adwokat Szkielonek.

Norbert Randow [20, s. 95–105] na trzech przykładach pokazuje jak białoruska nauka zbliża się do obiektywizmu: wydania «Zarysu historii sztuki białoruskiej» Mikoły Szczakacichina, pracy historyka Jazepa Najdziuka «Białoruś wczoraj i dziś» oraz jakościowo nowych słowników i informatorów właśnie o tym świadczą.

Architekt z Warszawy Michał Wróblewski [20, s. 107–143] próbuje scharakteryzować wybrane cechy tożsamości miasteczek białoruskich w aspekcie urbanistycznym i historyczno-kulturowym. Poruszone zostały wybrane zagadnienia z historii takich miasteczek, jak Nowogródek, Iwie, Kleck, Lachowicze, Wasilków, Krynki. Stosunkowo słaby historycznie udział narodowości białoruskiej w strukturze demograficznej miast skłania raczej do mówienia o miasteczkach w Białorusi niż o miasteczkach białoruskich. W artykule omówione zostały również współczesne zagrożenia tożsamości miast oraz szanse ich ochrony i wzmacniania.

Włoch Anton M. Raffo [20, s. 145–182] prezentuje fragmenty przygotowywanej do wydania książkowego antologii poezji białoruskiej. W tym numerze pisma znajdziemy tłumaczenia na język włoski następujących autorów: Simeon Połocki, Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, Janka Łuczyna, Alojza Paszkiewicz (Ciotka), Janka Kupała, Jakub Kołas, Maksim Bahdanowicz, Anatol Sys, Valżyna Mort.

Ponadto Alena Tabolicz prezentuje fragmenty tłumaczonej na język białoruski powieści Philipa Marsdena «Dom Bronskich». Są tu wiersze Adama Zagajewskiego w przekładzie na język białoruski Krystyny Gromotowicz z USA. Natomiast Jan Maksymiuk przetłumaczył wiersze poetki duńskiej Pia Tafdrup na mowę podlaską. Wreszcie na język niemiecki przetłumaczono wiersze Alesia Razanaua.

W całości literaturze białoruskiej poświęcone są tomy rocznika «Termopile». W tomie 10 w dziale poezji możemy przeczytać wiersze Ały Nikiporczyk, Uładzimira Marchela, Justyny Gryciuk, Jurki Bujniuka, Anatola Wiarcińskiego, Jana Czykwina, a także Beaty Skarynkiewicz w tłumaczeniu na język białoruski Pawła Bielskiego i Wisławy Szymborskiej z tomu «Dwukropek» w tłumaczeniu Niny Maciasz. W dziale prozy – powieść «Hałabrody» Alesia Rybaka, Wasila Gigiewicza – «Szczasliwaja płanieta. Pryhody Bazyla Biełarusa» oraz miniatury (podobne do miniatur Janki Bryla) laureata Nagrody Nobla Ivo Andriča «Znaki obok drogi» w tłumaczeniu Haliny Twaranowicz.

W dziale krytyki literackiej Ihar Żuk [21, s. 218–227] próbuje na nowo odczytać znany utwór Jakuba Kołasa «Nowa Ziemia» jako pisany wierszem epos narodowy o

białoruskiej drodze. Natomiast artykuł Weroniki Stralcowoj [21, s. 238–244] traktuje o postczarnobylskiej świadomości we współczesnej prozie białoruskiej, m.in. w dokumentalnych utworach W. Gigijewicz i A. Czarnowa, S. Aleksijewicz, B. Saczanki, czy utworach literackich W. Kaźko, I. Ptasznikawa. Poezję Siargieja Chmary analizuje Mikoła Mikulicz [21, s. 256–260], Albina Siamionowa [21, s. 245–255] pisze o poetyckiej i redakcyjnej (redaktor pisma «Nasza Wiara») działalności Krystyny Lalko. Jest tu również recenzja ostatniego tomu wierszy («Na dałoniach lubowi») tejże K. Lalko autorstwa Haliny Twaranowicz [21, s. 261–265].

Tom 11 omawianego rocznika zawiera wiersze Niny Maciasz, Aksany Sprynczan, Maryny Trumfgeller, Jaryny Daszynoj, Iryny Bahdanowicz, Wolhi Szynkarenka, Alesia Kasko, Rascisława Bieziaruka i Jurki Bujniuka. Proza jest tu reprezentowana przez Janku Sipakoua («Z taboju wosień. Dzionnik nastroju»), Uładzimira Marchela («Pracenty pamiaci»-wspomnienia, c.d. z Nr 9), Alesia Popławskiego («Piramidy» – opowieść), Sokrata Janowicza («Dzienniki» 2005–2007) i Pawła Lachnowicza («Czesymieju» – opowiadanie). Hienadź Praniewicz [22, s. 141–173] pisze z okazji 450-lecia o duchowej spuściźnie Lwa Sapiegi i epoce narodowego odrodzenia Białorusi.

W numerze jest publikowana «Autobiografia (ludzie, fakty, sytuacje)» Mikoły Cielesza z 1974 roku, a także wybór jego listów do brata i siostry [22, s. 174–191]. Jest tu również korespondencja Janki Sałamniewicza z Uładzimirom Duboukaj z lat 60. – 70. XX wieku [22, s. 191–239]. Sałamniewicz korzystał z jego pomocy redagując hasła encyklopedyczne.

W dziale krytyki literackiej jest etiuda Arsienia Lisa [22, s. 246–252] o twórczości Anatola Biarozki, tworzącego w latach 30. XX wieku i Mikoły Mikulicza [22, s. 253–257] o twórczości Janki Byliny (pochowany w Michałowie koło Białegostoku). Halina Druk [22, s. 258–270] pisze o skazie w twórczości Wiktora Kaźko. Bardzo ciekawe są uwagi Ały Nikiporczyk [22, s. 297–303] o poezji Haliny Twaranowicz. W «Ad Memoriam» o zmarłym Jance Brylu piszą Nina Maciasz i Ała Pietruszkiewicz [22, s. 271–283].

W t. 12 znajdujemy obszerną antologię «Białowieży» – «Prywidy rodnaha». Są tu biografie i fragmenty twórczości wszystkich członków tego Stowarzyszenia. W tymże tomie są małe poematy prozą Charlesa Baudelaira w tłum. z franc. na białoruski Kastusia Karpiekina oraz teksty Radzima Hareckaha, który stworzył nowy gatunek «życciowy miełanż», coś w rodzaju krótkich szkiców, miniatur, zapisów w dzienniku, które dotyczą różnych wydarzeń, spotkań z ludźmi, epizodów codziennego życia i związanych z tym odczuć i myśli. A ze spuścizny omawiany tom zawiera «Zapiski janyczara» Kastantina Michajłowicza, który przełożyli ze staropolskiego J. Czykwin i H.Twaranowicz, oraz zapomniane strony twórczości Zmitroka Biaduli (wiersze i proza, miniatury, szkice) ze wstępem i komentarzami Zoi Mielnikawoj.

W tomie 12 jest bardzo bogaty dział krytyki literackiej. Ludmiła Sińkowa [23, s. 271–278] omawia tematykę historyczną w powojennej prozie Białorusi i Białostocczyzny. Wanda Supa [23, s. 279–285] przedstawia poetykę prozy Michała Andrasiuka, a liryko-filozoficzną prozę Jurki Geniusza prezentuje Iryna Gouzicz [23, s. 294–298].

O poezji Dzmitrija Szatyłowicza pisze Mikoła Miszczanczuk [23, s. 286–293], a wieczne motywy w zwierciadle codzienności w wierszach Jana Czykwina przedstawia Ała Pietruszkiewicz [23, s. 299–306]. Obrazy świata, który odchodzi w «Babskich historiach» Miry Łukszy pokazuje Anna Sakowicz [23, s. 307–315], a Białostocczyznę w poezji Wiktora Szweda Siarhiej Czyhryn [23, s. 321–324]. Typologiczne porównanie liryki Maksima Tanka i Alesia Barskiego przeprowadza Anatol Ramańczuk [23, s. 316–320]. Wreszcie o egzystencjalnej poezji Nadziei Artymowicz pisze Andrzej Sawinkow [23, s. 325–328].

I jeszcze, w dziale «Varia» znajdujemy porównawczą analizę pierwszego i radzieckiego wydania «Symona Muzyki» [23, s. 333–339] oraz charakterystykę poezji Natalli Arsienniewej okresu zachodniobiałoruskiego [23, s. 340–351].

Teksty literackie zawarte w «Annus Albaruthenicus» i «Termopilach» trzeba jeszcze uzupełnić listą książek wydanych w omawianym okresie w Białymstoku. Na początku przypomnijmy, że z okazji 50-lecia Stowarzyszenia Literackiego «Białowieża» w ramach serii Biblioteczka «Białowieży» ukazało się bardzo autorytatywne opracowanie J. Czykwina «Szlach pa pramoj czasu. Da historyi biełaruskaj litaratury u Polszczy 1958–2008. – Białystok, 2007.

W tej samej serii pojawiły się kolejne tomy utworów członków «Białowieży»:

Viktor Stachwiuk, Siva zozula, Biłostuok, 2006

Michaś Andrasiuk, Biełу koń. Apowieść. – Białystok, 2006

D. Szatyłowicz, Asiennija promni. – Białystok, 2006.

D. Szatyłowicz, Rezonanse pamięci. Z białor. na polski przełożył sam autor. – Białystok, 2006.

D. Szatyłowicz, Jantarnyje wiry. – Białystok, 2007.

D. Szatyłowicz, Lichtar urażanniau. – Białystok, 2008.

D. Szatyłowicz, Gronki nadziei. – Białystok, 2008 (t. 60 Biblioteczki «Białowieży»)

J. Bajena, Pad naszym niebam. – Białystok, 2007.

J. Mikłaszeuski, Życcio jak dzień. Lirycznyja wierszy. – Białystok, 2007.

M. Łuksza, Historyi z biełaha swietu. – Białystok, 2008.

Poza tą serią ukazały się jeszcze:

M. Łuksza, Dziauczyna i chmarka. – Białystok, 2006, Rada Progr. Tyg. «Niwa»

W. Szwed, Przemijanie. – Białystok, 2006, Książnica Podlaska.

S. Janowicz, Chatniaje stahoddzie – Domowe stulecie. – Krynki. Villa Sokrates, 2008.

Od 2001 roku ukazują się w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej UwB «Studia Wschodniosłowiańskie». Już w pierwszym numerze cztery artykuły dotyczyły literatury białoruskiej. W latach 2006–2008 ukazały się tomy 6–8. W tomie 6 jest 5 artykułów poświęconych literaturze białoruskiej, m.in. Ały Pietruszkiewicz [24, s. 95–104] o poetyckiej drodze N. Arsienniewej i M. Tanka, Rusłana Kozłowskiego [24, s. 105–116], o miniaturach prozatorskich Barysa Saczanki, Hanny Sakowicz [24, s. 129–138] o prozaicznej miniaturze J. Czykwina, Joanny Golec [24, s. 117–128] o białoruskiej idei narodowej w «Szlachcicu Zawalni» Jana Barszczeuskiego, Aleny Paułouskaj [24, s. 139–146] o elementach postmodernistycznych we współczesnej prozie białoruskiej.

W tomie 7 Tamara Tarasowa [25, s. 33–50] pisze o egzystencjalnych elementach w białoruskiej prozie autobiograficznej (na przykładzie A. Adamowicza, M. Tanka, S. Janowicza), Anatol Iwaszczanka [25, s. 51–72] o specyfice gatunkowej wersetów Alesia Razanowa, Ała Pietruszkiewicz [25, s. 157–168] o motywie zabawy w poezji Maksima Bahdanowicza, Anna Sakowicz [25, s. 169–188] o temacie prowincji w twórczości Michasia Andrasiuka, Natalla Dambrouskaja [25, s. 205–216] o problematyce odrodzenia narodowego w utworach Wacława Łastouskaha i Wiaczesława Adamczyka.

W tomie 8 Ała Pietruszkiewicz [26, s. 77–84] zajmuje się gatunkiem poetyckiego posłania w twórczości Maksima Bahdanowicza, Wolha Nikifarawa [26, s. 85–98] pisze o chronotopie w prozie Janki Bryla, a Anna Alsztyniuk [26, s. 193–208] o elementach autobiograficznych w prozie tegoż, wreszcie Joanna Wasiluk [26, s. 99–110] o białoruskim patriotyzmie w twórczości W. Dunina-Marcinkiewicza.

Jeśli do powyższego dodamy bardzo bogaty w tematykę białoruską tom materiałów będących rezultatem konferencji «Droga ku wzajemności», która odbyła się w Białymstoku w 2005 roku (27, T. VIII) to możemy śmiało powiedzieć, iż białostockie środowisko inteligenckie systematycznie kroczy drogą ku wzajemności, wnosi ogromny wkład w dzieło zbliżenia między Polakami i Białorusinami.

Spis literatury

1. Czasopis. – 2007. – Nr 9.
2. Czasopis. – 2008. – Nr 12.
3. Czasopis. – 2008. – Nr 10.
4. Czasopis. – 2007. – Nr 1.
5. Czasopis. – 2006. – Nr 1.
6. Czasopis. – 2006. – Nr 2.
7. Czasopis. – 2007. – Nr 9.
8. Czasopis. – 2006. – Nr 3.
9. Czasopis. – 2007. – Nr 10.
10. Czasopis. – 2008. – Nr 1.
11. Czasopis. – 2006. – Nr 4.
12. Białoruskie Zeszyty Historyczne. – T. 25.
13. BZH. – T. 26.
14. BZH. – T. 27.
15. BZH. – T. 28.
16. BZH. – T. 29.
17. BZH. – T. 30.
18. Annus Albaruthenicus. – T. 7. – 2006.
19. Annus Albaruthenicus. – T. 8. – 2007.
20. Annus Albaruthenicus. – T. 9. – 2008.
21. Termopile. – T. 10. – 2006.
22. Termopile. – T. 11. – 2007.
23. Termopile. – T. 12. – 2008.
24. Studia Wschodniosłowiańskie. – T. 6. – 2006.
25. Studia Wschodniosłowiańskie. – T. 7. – 2007.
26. Studia Wschodniosłowiańskie. – T. 8. – 2008.
27. Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe / pod red. Michała Kondratiuka i Bazylego Siegienia. T. VIII. Materiały XIII Międzynarodowej Konferencji Naukowej «Droga ku wzajemności», Białystok 15-16 VII 2005. – Białystok, 2006.

M. Kondratiuk

ODAPELATYWNE NAZWISKA WSCHODNIOSŁOWIAŃSKIE MIESZKAŃCÓW BIAŁOSTOCCZYZNY

Przez Białostocczyznę albo region białostocki rozumiemy obszar między Kanałem Augustowskim na północy, rzeką Bug na południu, granicą państwową z Republiką Białoruską na wschodzie oraz rzekami Nettą, Biebrzą, Narwią, Śliną, Mieniem i Nurcem na zachodzie. Według obowiązującego obecnie (od 1 stycznia 1999 r.) podziału administracyjnego jest to południowo-wschodnia część

województwa podlaskiego. Ujmując rzecz historycznie jest to (w latach 1569–1795) część dawnego Podlasia oraz zachodnie peryferie woj. trockiego, nowogródzkiego i brzeskiego należących do Wielkiego Księstwa Litewskiego [6]. Obszar ten jest typowo pograniczny. Od dawna był on terenem styku plemion bałtyckich i słowiańskich, a w XIV–XVII wieku rejonem styków i krzyżowania się fal osadnictwa polskiego (mazowieckiego) idącego z zachodu z osadnictwem białoruskim (grodzieńskim i wołkowyskim) ze wschodu oraz ruskim, wołyńsko-brzeskim z południa znad Bugu. W każdym z tych kierunków osadniczych dominowała określona grupa społeczna osadników. W osadnictwie z zachodu przeważała drobna szlachta mazowiecka, która całymi rodami zamieszkiwała od kilku do kilkunastu wsi skupionych obok siebie. W osadnictwie z południa i wschodu najliczniejsza była ludność chłopska. Najwyżej pod względem społecznym postawioną grupę wśród ruskiej ludności chłopskiej na Podlasiu stanowili bojarzy putni. Zamieszkiwali oni wsie przeważnie w pobliżu dawnych grodów, takich jak: Bielsk, Brańsk, Drohiczyn, Suraż, Mielnik i Narew. Nurt osadnictwa białoruskiego zawierał domieszkę ludności litewskiej i potomków dawnej Jaćwieży. Plemiona jaćwieskie niemal do końca XIII wieku zajmowały ziemie na północ od rzeki Biebrzy. Rozbite zostały ostatecznie przez Krzyżaków w 1283 roku [16; 17].

Na badanym obszarze do dziś obok gwar polskich występują gwary białoruskie i przejściowe białorusko-ukraińskie, nie ma natomiast gwar litewskich ani zwartych skupisk ludności narodowości litewskich. Świadectwem występowania w przeszłości na tych terenach gwar litewskich i ludności litewskiej są liczne nazwy terenowe, miejscowe i osobowe [8; 9].

Celem mojego artykułu jest omówienie dalszej części nazw osobowych pochodzenia wschodniosłowiańskiego funkcjonujących obecnie na Białostocczyźnie, a utworzonych od wyrazów pospolitych [7] i jednocześnie swoją postacią równych wyrazom pospolitym. Przeszły one do zbioru nazwisk w wyniku onimizacji. Istnieją bowiem dwa sposoby tworzenia nazw osobowych od wyrazów pospolitych: 1. przez derywację słowotwórczą, 2. przez onimizację, czyli przejście ze zbioru apelatywów do zbioru antroponimów w wyniku zamiany funkcji. A. Cieślikowa wymienia trzy fazy onimizacji: «Onimizacja może nastąpić w pierwszej fazie przez derywację stylistyczną (przeniesienie), w drugiej – semantyczną (utrata związku znaczeniowego z motywującym apelatywem) lub tylko semantyczną (przechodzenie)» [3, s. 5–6].

Nazwiska równe wyrazom pospolitym można analizować ze względu na ich formę językową i ze względu na znaczenie, jakie miały wyrazy, od których nazwiska wzięły swój początek. Pod kątem formy językowej wyróżniamy nazwiska równe rzeczownikom (*głowa – Głowa*), przymiotnikom (*piękny – Piękny*), liczebnikom (*piąty – Piąty*), zaimkom (*swój – Swój*), przysłówkom (*słodko – Słodko*), niektórym formom czasowników (rozkaźnik *czekaj – Czekaj*). Dzisiejsze nazwiska nie mają znaczeń w rozumieniu słownikowym. O znaczeniu można mówić tylko w sensie genetycznym. W trakcie przechodzenia wyrazu pospolitego do kategorii nazw własnych następowało wyzbywanie się znaczenia leksykalnego [12, s. 28–29].

Poddane analizie antroponimy pochodzą z kartoteki *Słownika współczesnych nazwisk mieszkańców regionu białostockiego* [10].

Oto motywacja części nazwisk pochodzenia wschodniosłowiańskiego:

AKONOM, mto Bielsk Podlaski (1 rd). – Od brus. n. os. Akonom = ap. *akanom*, pol. ekonom 'w dawnych majątkach ziemskich: pracownik zarządzający gospodarstwem i mający nadzór nad robotnikami w polu' TSBLM, s. 52.

BEREZOWIEC, mto Bielsk Podlaski (2 rd). – Zapewne mieszkaniec wsi Berezowo w pow. hajn.

BLIŹNIUK, mto Bielsk Podlaski (4 rd). – Zob. gw. błrus. *bliźniuk* 'chłopiec z bliźniąt', pol. bliźniak AGWB I s. 99.

GAŁKA, gw. ***Gałka***, występuje w miejscowościach: osdl Kleosin (1rd), gm. Juch, pow. biał; mto Sokółka (1rd), pow. sok; – gw. ***H'ałka***, występuje w miejscowościach: wś Krynki (2rd), gm. Krn, pow. sok, wś Narewka, gm. Nark, pow. hjn – Pochodzi od: brus. *гáлка* TSBM II 20, ros. *гáлка* TSŻVJ I 342, ukr. *гáлка* SUM I 268, pol. *kawka,* zool. Coloeus monedula, niewielki ptak z rodziny kruków.

GAŁKO, gw. ***G'ałko***, występuje w miejscowościach: mto Bielsk Podlaski (4rd), pow. biel, mto Hajnówka (1rd), pow. hjn, mto Sokółka (1rd), pow. sok, wś Złotoria (1rd), gm. Chr, pow. biał; – gw. ***Hałka***, występuje w miejscowości: wś Bobrowniki (1rd), gm. Grd, pow. biał; – gw. ***Hałk'o***, występuje w miejscowościach: wś Spiczki (3rd), gm. Or, pow. biel, wś Wólka (2rd), gm. Or, pow. biel. – Pochodzenie nazwiska, zob. **GAŁKA.**

GARBUZ, gw. ***Harb'us***, występuje w miejscowości: wś Białogorce (1rd), gm. Krn, pow. sok; – gw. ***Garbuz***, występuje w miejscowościach: wś Sokolany, gm. Sok, pow. sok, mto Sokółka (1rd), pow. sok. – Pochodzi od: brus. *гарбýз* TSBM II 30, ros. *гáрбуз* TSŻVJ I 344, ukr. *гарбýз* SUM I 273, pol. *arbuz*.

GŁADYSZ, gw. ***Gładyš***, występuje w miejscowościach: wś Baciki Bliższe (6rd), gm. Siem, pow. siem, mto Bielsk Podlaski (2rd), pow. biel, wś Boratyniec Lacki (1rd), gm. Siem, pow. siem, wś Milejczyce (1rd), gm. Mlj, pow. siem, osdl Nowe Miasto (1rd), mto Białystok, wś Pawłowicze (1rd), gm. Ml, pow. siem, wś Rogawka (1rd), gm. Siem, pow. siem, mto Siemiatycze (3rd), pow. siem, wś Słochy Annopolskie (3rd), gm. Siem, pow. siem, wś Szerszenie (2rd), gm. Siem, pow. siem, wś Turna Mała (1rd), gm. Siem, pow. siem; – gw. ***Hl'adyš***, występuje w miejscowościach: wś Grabarka (1rd), gm. Nurz, pow. siem, wś Tymianka (1rd), gm. Nurz, pow. siem. – Nazwisko pochodzi od: brus. *гладыш* TSBM II 55, ros. *гладыш* TSŻVJ I 352-353, ukr. *глáдиш* SUM I 287, gw. brus. *hład'yška* 'gliniane naczynie na mleko bez dziubka' AGWB I 93.

GODUN, gw. ***G'odun***, występuje w miejscowościach: wś Czarna Cerkiewna (9rd), gm. Gr, pow. siem, wś Czarna Średnia (4rd), gm. Gr, pow. siem, wś Dołubowo (1rd), gm. Dz, pow. siem, wś Dziadkowice (1rd), gm. Dz, pow. siem; – gw. ***God'un***, występuje w miejscowościach: mto Bielsk Podlaski (2rd), pow. biel, wś Maćkowicze (1rd), gm. Ml, pow. siem, mto Siemiatycze (8rd), pow. siem; – gw. ***Hod'un***, występuje w miejscowościach: wś Klukowo (1rd),gm. Siem, pow. siem, wś Kożyno (2rd), gm. Biel, pow. biel, wś Rajsk (1rd), gm. Biel, pow. biel, wś Skiwy Małe (1rd), gm. Siem, pow. siem; – gw. ***Hud'un***, występuje w miejscowościach: wś Grabarka (2rd), gm. Nurz, pow. siem, wś Wakułowicze (2rd), gm. Nurz, pow. siem. – Nazwisko pochodzi od: ukr. *гóдун* SUM I 299, brus. gw. *hod'un, had'ovanik* 'wychowanek' AGWB I 98.

GOGOL, gw. ***G'ogol*** występuje w miejscowościach: mto Choroszcz (4rd), gm. Chr, pow. biał, wś Dojlidy Górne (1rd), gm. Zab, pow. biał, wś Ignatki PGR (1rd), gm. Juch, pow. biał, wś Iwanówka (1rd), gm. Tur, pow. biał.; osdl Nowe Miasto (1rd), mto Białystok; wś Zagórki (1rd), gm. Zab, pow. biał, wś Zawady (1rd), gm. Tur, pow. biał; – gw. ***G'ogal***, występuje w miejscowościach: wś Kościuki (1rd), gm. Chr, pow. biał, wś Oliszki (3rd), gm. Chr, pow. biał, wś Zaczeralny (4rd), gm. Chr, pow. biał. –

Nazwisko pochodzi od: ros. zool. *гóголь* TSŽVJ I 364, ukr. *гóголь* 'rodzaj dzikiej kaczki' SUM I 296 'o człowieku, który zachowuje sie jak paw'.

GOŁUB, gw. ***Gołub***, występuje w miejscowościach: mto Bielsk Podlaski (4rd), pow. biel, wś Boćki (1rd), gm. Boć, pow. biel, mto Hajnówka (4rd), gm. Hjn, pow. hjn, wś Ignatki PGR (1rd), gm, juch, pow. biał, osdl Kleosin (1rd), gm. Juch, pow. biał, wś Kuriany (2rd), gm. Zab, pow. biał, osdl Nowe Miasto (2rd), mto Białystok; – gw. ***H'ołub***, występuje w miejscowościach: wś Mołoczki (1rd), gm. Czer, pow. hjn; wś Żuki (4rd), gm. Kl, pow. hjn; – gw. ***Hoł'ub***, występuje w miejscowości: wś Kotły (1rd), gm. Biel, pow. biel. – Pochodzi od: brus. *гóлуб* TSBM II 68, ros. *гóлубь, голубой, голубка* TSŽVJ I 370-371, ukr. *гóлуб* SUM I 305, pol. *gołąb*.

GONCZAR, gw. ***Gončar***, występuje w miejscowości: mto Czarna Białostocka (2rd), gm. Czar, pow. biał. – Nazwisko pochodzi od: brus. *ганчáр* 'człowiek wyrabiający gliniane naczynia' ŇSBLĚ 143, ros. *гончáр* TSŽVJ I 374-375, ESRJ I 438, ukr. *гончáрь, ганчáрь* SUM I 309, pol. *garncarz*.

GORCZAK, gw. ***G'orčak***, występuje w miejscowości: wś Zaczerlany (1rd), gm. Chr, pow. biał. – Pochodzenie nazwiska, zob. **HORCZAK**.

GRIP, gw. ***Gr'ip***, występuje w miejscowości: mto Bielsk Podlaski (1rd), pow. biel. – Nazwisko pochodzi od: brus. *грыб* ŇSBLĚ 158, ros. *гриб*, pol. *grzyb*.

GRUSZA, gw. ***Gr'uša***, występuje w miejscowościach: mto Hajnówka (1rd),pow. hjn, mto Sokółka (6rd), pow. sok; – gw. ***Gr'uša***, występuje w miejscowości: wś Grzebienie (1rd), gm. Dbr, pow. sok, wś Makowlany (1rd), gm. Sid, pow. sok, wś Szostaki (5rd), gm. Sid, pow. sok. – Pochodzi od: brus. *грýша* TSBM II 85, ros. *грýша* 'drzewo i owoce tego drzewa' TSŽVJ I 401, pol. *grusza* 'drzewo owocowe'.

HAŁKO, gw**.** ***H'ałka*** występuje w miejscowości: wś Bobrowniki (1rd), gm. Grd, pow. biał; – ***Hałko***, występuje w miejscowości: mto Augustów (1rd), pow. aug. – Nazwisko pochodzi od: ros. *гáлко* TSŽVJ IV 541, gw. brus. *h'ałka* (kawka) AGWB I 66, pol. *kawka*. Zob. GAŁKA.

HODUN, gw. ***H'odun*** występuje w miejscowościach: wś Chraboły (1rd), gm. Dbrz, pow. biał, wś Chraboły, gm. Kor, pow. sok, osdl Nowe miasto (1rd), w Białymstoku; mto Siemiatycze (3rd), pow. siem; – gw. ***X'odun***, występuje w miejscowości: wś Długołęka (4rd), gm. Krp, pow. moń;. – gw. ***Hod'un***, występuje w miejscowościach: wś Michałowo (1rd), gm. Mch, pow. biał, wś Niemirów (2rd), gm. Ml, pow. siem, wś Pawłowicze (1rd), gm. Ml, pow. siem, wś Sutno (3rd), gm. Ml, pow. siem. – Nazwisko pochodzi od: ukr. *гóдун* SUM IV 408, ukr. *годованка* 'wychowanka', gw. brus. *hod'ovanyk, hod'unčyk, hod'un* 'wychowanek' AGWB I 89.

HOŁOD, – gw. ***Hołod*** występuje w miejscowości: mto Hajnówka (1rd), pow. hjn. Nazwisko pochodzi od brus. *гóлод* ŇSBLĚ 153, pol. *głód*..

HOŁOWACZ, – gw. ***Hałav'ač***, występuje w miejscowości: wś Górka (1rd), gm. Krn, pow. sok. – Pochodzi od: brus. *галавáч* 'człowiek o dużej głowie' BirBA II 96.

HOŁOWIESZKO, gw. ***Hołov''eško***, występuje w miejscowości: mto Sokółka (1rd), pow. sok. – Por. gw. brus. *hałav''eška, hołov''eška, hołov'eńka, hołouń'a* 'głownia – kawał nadpalonego drewna, używany przez tracza do czernienia sznura' AGWB I 80.

HOŁOWNIA, gw**.** ***Hałauń'a,*** wś Chodorówka Nowa (1 rd), gm. Such, wś Geniusze (1 rd), gm. Sok, wś Kniaziówka (2 rd), gm. Sid, wś Łozowo (1 rd), gm. Dbr, wś Nierośno (1 rd), gm. Dbr, wś Suchodolina (4 rd), gm. Dbr, os. Kuźnica (5 rd), gm. Kuź; – gw. Hołouń'a, wś Koszele (1 rd), gm. Or; – gw. Hołovń'a, mto Czarna Białostocka (6 rd), gm. Czar, wś Dolistowo Stare (1 rd), gm. Jśw, wś Kalinówka

Królewska (1 rd), gm. Js, os. Kleosin (1 rd), gm. Juch, mto Lipsk (1 rd), mto Sokółka (10 rd). – Nazwisko pochodzi od gw. brus. *hałav"eška, hołov"eška, hołov'eńka, hołouń'a, hołovń'a* AGWB I 80.

HOŁUB, gw. ***H'ołub***, ***H'ołup,*** występuje w miejscowościach: mto Bielsk Podlaski (1rd), pow. biel, mto Sokółka (2rd), pow. sok, wś Żuki (1rd), gm. Kl, pow. hjn; – gw. ***G'ołup***, występuje w miejscowości: wś Boratyniec Ruski (3rd), gm. Siem, pow. siem. – Nazwisko pochodzi od: brus. *го́лубь* TSBM II 68, ros. *го́лубь*, ukr. *го́луб* SUM I 305, gw. *h'ołub*, pol. *gołąb* AGWB I 70.

HONCZAR, gw. ***Honč'ar***, występuje w miejscowościach: wś Dojlidy Górne (1rd), gm. Zab, pow. biał, mto Hajnówka (1rd), pow. hjn; wś Harkawicze, gm. Szud, pow. sok. – Pochodzenie, zob. **GONČAR**.

HORACZY, gw. ***Hor'ačy***, występuje w miejscowościach: osdl Kleosin (1rd), gm. Juch, pow. biał, wś Lewki (2rd), gm. Dbr, pow. sok; – gw. ***Har'ačy***, występuje w miejscowościach: wś Dryga (1rd), gm. Such, pow. sok, wś Jałówka (2rd), gm. Dbr, pow. sok, wś Leszczany (1rd), gm. Such, pow. sok, wś Lipina (1rd), gm. Sok, pow. sok, wś Pokośno (2rd), gm. Such, pow. sok, wś Siekierka (1rd), gm. Sid, pow. sok. – Por. *hor'ačy, har'ačy* 'gorący; człowiek o gorącym, bystrym usposobieniu' AGWB I 94.

HORBA, gw. ***H'orba,*** mto Czarna Białostocka (9 rd), gm. Czar, wś Fasty (3 rd), gm. Dbrz. – Nazwisko pochodzi zapewne od brus. *horb*, pol. garb lub od brus. gw. *h'orba, h'urba* 'kupa np. kamieni; zaspa śnieżna' AGWB I 81, 105.

HORCZAK, gw. ***Harč'ak***, występuje w miejscowościach: mto Augustów (1rd), pow. aug; wś Bilminy (5rd), gm. Kuź, pow. sok, wś Grzybowszczyzna (1rd), gm. Szud, pow. sok, wś Horczaki (5rd), gm. Szud, pow. sok, wś Kamienna Stara (1rd), gm. Sok, pow. sok, osdl Kuźnica (2rd), gm. Kuź, pow. sok, wś Poniatowicze (2rd), gm. Sok, pow. sok, mto Sokółka (12rd), pow. sok, wś Stara Kamionka (2rd), gm. Sok, pow. sok, wś Szudziałowo (1rd), gm. Szud, pow. sok, wś Tołcze (6rd), gm. Kuź, pow. sok, wś Zaśpicze (2rd), gm. Sok, pow. sok, wś Zubry (1rd), gm. Grd, pow. biał. – Nazwiska *Horczak, Harczak, Gorczak* pochodzą od nazw roślin w gw. białoruskich i ukraińskich, takich jak brus. *horč'ak*, ukr. *hirčák* lub apelatywu *h'orki* 'gorzki', por. nazw. Harczakou. BirBA II 105.

HORNOSTAJ, mto Hajnówka (1 rd). – Nazw. = ap. zool. brus. *harnastáj*, gw. *harnast'aj*, pol. gronostaj 'Mustela erminea', ssak drapieżny z rodziny łasicowatych AGWB I 66, TSBLM 145.

HOROSZ, gw. ***H'oroš***, występuje w miejscowościach: wś Bogusze (1rd), gm. Sok, pow. sok, mto Choroszcz (1rd), pow. biał, mto Czarna Białostocka (6rd), pow. biał, wś Dobrzyniówka (1rd), gm. Zab, pow. biał, wś Kurowszczyzna (1rd), gm. Sok, pow. sok, wś Lipina (5rd), gm. Sok, pow. sok, osdl Nowe Miasto (1rd), mto Białystok, osdl Starosielce (1rd), mto Białystok, wś Suchynicze, gm. Szudz, pow. sok, wś Dobrzyniówka (1rd), gm. Zab, pow. biał, mto Sokółka (14rd), pow. sok; – gw. ***H'oraš***, występuje w miejscowości: wś Chorużowce (1rd), gm. Nowd, pow. sok; – gw. ***G'oroš***, występuje w miejscowościach: wś Łaźnisko (1rd), gm. Szud, pow. sok, wś Wierzchlesie (1rd), gm. Szud, pow. sok. – Nazwisko zapewne pochodzi od brus. *гарóх,* zdrobniale *гарóшка*, pol. *groch, groszek*, por. brus. nazwisko *Гарох, Гарохаў*, *Гарошка* BirBA II 104.

HUBAR, gw. ***Hub'ar,*** os. Nowe Miasto (1 rd) w Białymstoku. – Nazwisko pochodzi od brus. *hub'a* 'warga' albo *h'uba, hub'a* 'usta'. Tu zapewne określano człowieka o dużych, pulchnych wargach.

HUMIENNY, gw. ***Humienny***, występuje w miejscowościach: wś Chreptowce, gm. Kuź, pow. sok, wś Chworościany (7rd), gm. Nowd, pow. sok, mto Czarna

Białostocka (3rd), gm. Czar, pow. biał, mto Hajnówka (1rd), pow. hjn, wś Jaginty (1rd), gm. Nowd, pow. sok, kol. Jaginty (1rd), gm. Nowd, pow. sok, wś Nowy Dwór (11rd), gm. Nowd, pow. sok, mto Sokółka (1rd), pow. sok. – Nazwisko pochodzi od: brus. *гумéнны* TSBM II 97, ros. *гумнó, гумéнны* 'stodoła, klepisko' TSŻVJ I 408, OŻ 121, brus. *humn'o* 'stodoła' AGWB I 72, *гуменник* 'człowiek zarządzajacy gumnem'.

HUSZCZA, gw. ***H'ušča,*** rzadziej ***X'ušča,*** występuje w miejscowościach: mto Bielsk Podlaski (1 rd), mto Czarna Białostocka (1 rd), wś Czuprynowo (1 rd), gm. Kuź, wś Grabówka (1 rd), gm. Sup, Nietupa Kolonia (1 rd), gm. Krn, wś Orlanka (1 rd), gm. Biel, wś Ploski (1 rd), gm. Biel, mto Sokółka (2 rd), wś Turośń Kościelna (1 rd), gm. Tur. – Nazw. = ap. błrus. *huszcza* 'gąszcz' BirBA II 129 lub *huszcza* 'rzesza, tłum' RymNP I 316.

Na podstawie analizowanych, stosunkowo niewielu nazwisk można sądzić o adaptacji nazw wschodniosłowiańskich przez język polski, o lokalizacji niektórych nazwisk związanych z zasięgiem wyrazów pospolitych ich motywujących i ścisłego związku z terenem występowania określonych apelatywów.

Spis literatury, źródła i ich skróty

1. Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny, t. I / pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej i J. Siatkowskiego. – Wrocław, 1980; t. II–III / pod red. S.Glinki. – Wrocław, 1989, 1993; t. V–X (Leksyka) / pod red. I. Maryniakowej. – Warszawa, 1995–2009 (dalej: AGWB).

2. Biryła M.W. Biełaruskaja antrapanimija, t. I–III. – Mińsk, 1966–1982 (dalej: BirBA).

3. Cieślikowa A. Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji. – Wrocław, 1990.

4. Dal W. I. Tołkowyj słowar' żiwogo wielikorusskogo jazyka, t. I–IV. – Moskwa, 1880–1882 (przedruk: Moskwa, 1956; dalej: TSŻVJ).

5. Hrinczenko B.D. Słowar' ukrainskogo jazyka, t. I–IV. – Kijów, 1907–1909 (przedruk: Kijów, 1958; dalej: SUM).

6. Jakubowski J. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI w. Atlas historyczny Polski. – Kraków, 1928.

7. Kandraciuk M. Biełaruskija (uschodniesławianskija) prozwiszczy życharou Biełastockaha rehijona, utworanyja ad apielatywau // Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe / pod red. M. Kondratiuka, B. Siegienia, t. VIII // Materiały XIII Międzynarodowej Konferencji Naukowej Droga ku wzajemności, Białystok, 15-16 VII 2005. – Białystok, 2006. – S. 173–186.

8. Kondratiuk M. Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego. – Wrocław, 1985.

9. Kondratiuk M. Nazwiska pochodzenia bałtyckiego w regionie białostockim // Acta Baltico-Slavica, t. XXV. – Warszawa, 2000. – S. 123–150.

10. Kondratiuk M. Zasady opracowania i struktura «Słownika współczesnych nazwisk mieszkańców regionu białostockiego» // Onimizacja i apelatywizacja / red. naukowa: Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz. – Białystok, 2006. – S. 405–413.

11. Ożegov S. I. Słowar' russkogo jazyka / pod red. N.J. Szwiedowoj. – 20-je izdanije. – Moskwa, 1988 (dalej: OŻ).

12. Rymut K. Nazwiska Polaków. – Wrocław, 1991 (skrót: RymNP).

13. Rymut K. Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny, t. I A-K, t. II L-Ż. – Kraków, 1999, 2001 (skrót: RymNP).

14. Tłumaczalny słounik biełaruskaj litaraturnaj mowy / pod red. M.R. Sudnika i M.N. Kryuko. – 3-e wydanie. – Mińsk, 2002 (skrót: TSBLM).

15. Tłumaczalny słounik biełaruskaj mowy, t. I-V / pod red. K.K. Atrachowicza. – Minsk, 1977–1984 (skrót: TSBM).

16. Wiśniewski J., Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny, geneza, rozwój, oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne // Acta Baltico-Slavica. – XI. – 1977. – S. 7–80.

17. Wiśniewski J., Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku // Acta Baltico-Slavica. – I. – 1964. – S. 115–135.

Skróty nazw jednostek administracyjnych (gmin, województw i miast)

Aug – Augustów, woj. podl.
Biał. – Białostocczyzna, Białystok
Biel – Bielsk Podlaski, woj. podl.
Błw – Białowieża, woj. podl.
Boć – Boćki, woj. podl.
Br – Brańsk, woj. podl.
Chr – Choroszcz, woj. podl.
Ciech – Ciechanowiec, woj. podl.
Czar – Czarna Białostocka, woj. podl.
Czer – Czeremcha, woj. podl.
Czż – Czyże, woj. podl.
Dbr – Dąbrowa Białostocka, woj. podl.
Dbrz – Dobrzyniewo Kościelne, woj. podl.
Drh – Drohiczyn, woj. podl.
Dub – Dubiczne Cerkiewne, woj. podl.
Dz – Dziadkowice, woj. podl.
Gon – Goniądz, woj. podl.
Gr – Grodzisk, woj. podl.
Grd – Gródek, woj. podl.
Hjn – Hajnówka, woj. podl.
Jn – Janów, woj. podl.
Js – Jasionówka, woj. podl.
Jśw – Jaświły, woj. podl.
Juch – Juchnowiec Dolny, woj. podl.
Kl – Kleszczele, woj. podl.
Kn – Knyszyn, woj. podl.
Kor – Korycin, woj. podl.
Krn – Krynki, woj. podl.
Krp – Krypno, woj. podl.
Kuź – Kuźnica, woj. podl.
Lip – Lipsk, woj. podl.
Łap – Łapy, woj. podl.
Mch – Michałowo, woj. podl.
Ml – Mielnik, woj. podl.
Mlj – Milejczyce, woj. podl.
Moń – Mońki, woj. podl.
Nar – Narew, woj. podl.
Nark – Narewka, woj. podl.
Nowd – Nowy Dwór, woj. podl.
Nurz – Nurzec-Stacja, woj. podl.
Or – Orla, woj. podl.
Per – Perlejewo, woj. podl.
Pł – Płaska, woj. podl.
podl. – podlaskie
Poś – Poświętne, woj. podl.
Sid – Sidra, woj. podl.
Siem – Siemiatycze, woj. podl.
Sok – Sokółka, woj. podl.
Such – Suchowola, woj. podl.
Sup – Supraśl, woj. podl.
Sur – Suraż, woj. podl.
Szt – Sztabin, woj. podl.
Szud – Szudziałowo, woj. podl.
Trzc – Trzcianne, woj. podl.
Tur – Turośń Kościelna, woj. podl.
Tyk – Tykocin, woj. podl.
Was – Wasilków, woj. podl.
Wysz – Wyszki, woj. podl.
Zab – Zabłudów, woj. podl.

Inne skróty

ap. – apelatyw
brus. – białoruski
gm. – gmina
gw. – gwarowy
kol. – kolonia
mto – miasto
os. – osada
osdl. – osiedle
pol. – polski
por. – porównaj
pow. – powiat
rd. – rodzina
ros. – rosyjski
ukr. – ukraiński
woj. – województwo
wś – wieś
zob. – zobacz

F. Czyżewski

UWAGI O GRAFII NAZWISK W INSKRYPCJACH NAGROBNYCH NEKROPOLII PRAWOSŁAWNEJ DIECEZJI LUBELSKO-CHEŁMSKIEJ – Z PERSPEKTYWY KONTAKTÓW POLSKO-WSCHODNIOSŁOWIAŃSKICH

1. Materiał antroponimiczny wydobyty został z inskrypcji nagrobnych zgromadzonych w czasie badań terenowych w latach 2005–2008 na ponad 50 cmentarzach głównie wschodniej Lubelszczyzny[1]. Warstwa chronologiczna wydobytych antroponimów obejmuje prawie 150 lat. Najwcześniejsze zapisy cmentarne sięgają lat 70. XIX wieku, ostatnie zaś – pierwszej dekady XXI stulecia. Tak duża cezura czasowa wymaga, by dane antroponimiczne analizować w kontekście historycznym. Przywołać trzeba zatem takie wydarzenia i ich konsekwencje dla analizowanych inskrypcji nagrobnych, jak: a) zabór rosyjski (do 1918 r.), szczególnie zaś przejście unitów na prawosławie po roku 1875, b) istnienie państwa polskiego w latach 1918-1939 i polityka wschodnia (akcje rewindykacyjne na Podlasiu i Chełmszczyźnie w latach 20. i 30. XX w.), c) okres II wojny światowej z wyraźną autonomią ludności ukraińskiej Podlasia i Chełmszczyzny w latach 1941–1943, d) okres powojenny, szczególnie lata 1946–1947, charakteryzujący się wysiedleniami autochtonicznej ludności prawosławnej Podlasia i Chełmszczyzny. Wszystkie przywołane fakty są zasadnicze dla interpretacji formy graficznej antroponimów utrwalonych na omawianych nekropoliach. Niektóre kwestie dotyczące inskrypcji nagrobnych na obszarze prawosławnej diecezji lubelsko-chełmskiej zostały przedstawione we wcześniejszych publikacjach [por. m.in. Czyżewski 2008, Czyżewski 2009, 2009a, 2010, 2010a; Dudek 2009; Frolak, Nazaruk 2008].

2. Ogólnie trzeba stwierdzić, iż grafia analizowanych inskrypcji nagrobnych jest nie tylko przeciwstawieniem cyrylicy łacince, ale w obrębie tej pierwszej alfabet rosyjski pozostaje w opozycji do ukraińskiego, por. ukr. Kokłowśkij: КОКЛОВСЬКІЙ SR-4177: Б. П., СЕРГІЙ КОКЛОВСЬКІЙ, УР. 25 VII 1937 Г., ПОМЕР 26 V 1941 Г.

2a. Analizowany materiał pokazuje, iż zakwalifikowanie inskrypcji do jednego spośród dwóch wersji rosyjskiej lub ukraińskiej może być pozornie niejednoznaczne, por. БЕРЕЗІНСКАЯ, БЕРЕЗИНСКІЙ (ИГНАТІЙ) SR-6111 (zapis z 1971 r. na nekropolii w Sobiborze koło Włodawy). Występujące litery *I* oraz *И* można by łączyć z odpowiednimi znakami alfabetu ukraińskiego, w którym pierwszy oznacza dźwięk *i,* drugi zaś – *y*. Jest to jednak ortografia rosyjska obowiązująca przed rokiem 1917, utrzymująca się jeszcze do dziś w tekstach podniosłych i religijnych. O tym, że jest to ortografia rosyjska świadczą występujące w inskrypcji leksemy ДОЧ, ОТЦУ, 1 МАР-ТА. Wreszcie zapis ukraiński wymienionego nazwiska przedstawiałby się jako *БЕ-РЕЗИНСЬКИЙ.

3. Z kolei w obrębie inskrypcji utrwalonych w grażdance wyróżnić trzeba zapisy podane w alfabecie rosyjskim sprzed 1917-1918 i zapisy – we współczesnym alfabecie

[1] Przygotowywany *Słownik nazwisk* stanowić będzie uzupełnienie istniejących dotychczas słowników ogólnych i słowników regionalnych, szczególnie z obszaru pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego. Pełny wykaz miejscowości podany został m.in. w artykule *Nekopolie jako znak kultury* [Czyżewski 2009a].

rosyjskim (tj. bez znaków: Ѣ (jat'), Р, I oraz Ъ na końcu wyrazu). Oto przykłady inskrypcji zachowujących stan sprzed reformy pisma: SZNUR: ШНУРЪ KŃ-5984, KŃ-5984, SIKACZ: СИКАЧЪ KC-3316 (ЗДѢСЬ ПОКОИТСЯ НАТАЛІЯ ПАВЛОВНА СИКАЧЪ, РОД. 25 АВГУСТА 1842 Г., СКОНЧ. 9 ЯНВАРЯ 1912), BOGDANIEWICZ: БОГДАНЕВИЧЪ DCZE-2424: ЗДѢСЬ ПОКОИТСЯ ПРАХЪ МАРІИ БОГДАНЕВИЧЪ 65 ЛѢТЪ ОТЪ РОДУ, УМ. 21 ІЮНЯ 1900 г.

4. Ponadto poprawne odczytanie, tj. właściwa transkrypcja fonetyczna nazwisk zapisanych cyrylicą uwzględniać powinny stan wiedzy o gwarach ukraińskich i polskich południowego Podlasia i Chełmszczyzny. Wiadomo, że obok normy ortograficznej języków literackich rosyjskiego i ukraińskiego uwzględnianej w inskrypcji, o ostatecznej postaci zapisów nagrobnych decydowała świadomość i kompetencja językowa wykonawcy (np. kamieniarza itp.) kształtowana na podstawie lokalnej gwary przynależnej do dialektu północno- bądź południowozachodnioukraińskiego.

Wśród gwarowych cech znajdujących odzwierciedlenie w inskrypcjach wymienić można m.in.:

a) redukcję samogłosek średnich w sylabach nieakcentowanych, por. BARTOSZEWSKI**: БАРТУШЕВСКИ CHKA-7279, БАРТУШЕВСКИХЪ CHKA-7279** wobec **BARTOSZEWSKI CHKA-7249.** Podany przykład БАРТУШЕВСКИ odzwierciedla ukanie, będące rezultatem zmiany etymologicznego *o* w *u* w sylabie nieakcentowanej. Zapis nazwiska z wymienioną cechą pokazuje, iż świadomość normy literackiej autora inskrypcji jest niedostateczna;

b) fonetyczna realizacja grupy -ou- jak *oł* (u niezgłoskotwórcze) wystąpiła w zapisie nazwiska BIAŁOŁUS: BIAŁOŁUS KL-I-1174 wobec zgodnego z normą ortograficzną BIAŁOUS KL-I-1175, KL-II-1354, KL-II-1354 БЯЛОУС KL-I-1176, KL-I-1176. Niewątpliwie nazwisko *Białous* jest spolszczoną formą wschodniosłowiańskiej postaci licznie poświadczonej w naszym materiale BIEŁOUS: BIEŁOUS KL-II-1266, KL-II-1266, BP-II-3083, BP-II-3083, KL-I-1102, KL-II-1298 БЕЛОУС KL-I-992. Polskim odpowiednikiem nazwiska Biełous jest potwierdzony w naszym materiale antroponim BIAŁOWĄS TOL-8268.

5. Rozstrzygnięcie kierunku transkrypcji danej inskrypcji utrwalonej cyrylicą a ograniczonej kontekstowo, można uzyskać wykorzystując zapisy odpowiednich antroponimów podanych łacinką. Oto przykłady: nazwisko ANDREJUK: ANDREJUK H-047, H-101, H-102, H-217, H-217, KC-II-0437, KC-II-0572, KC-II-0572 – АНДРЕЮК H-111, H-111, H-139, H-198, H-199, H-283, H-284, H-287, H-284. Ten ostatni zapis, pochodzący z nekropolii w Horostycie koło Włodawy, uznać należy za ukraińską wersję ortograficzną. Świadczą o tym podane łacinką zapisy nazwiska ANDREJUK. Wskazują one, iż nazwisko to kształtowało się w ukraińskim systemie językowym, z charakterystyczną dla niego dyspalatalizacją spółgłosek przed *e*. Wymieniona cecha obecna jest w gwarze ukraińskiej Horostyty, charakteryzującej się twardymi wargowymi i przedniojęzykowymi przed *e* oraz dawnym *i*, typu: *byty, nosyty, vezu, nesu* [zob. Czyżewski 1986, punkt 20 Horostyta][2].

Podobnie w wersji rosyjskiej i ukraińskiej występuje nazwisko BARANOWICZ: БАРАНОВИЧ KŃ-5910, KŃ-5963 – БАРАНОВІЧ ZE-6022. Inskrypcja z nekropolii

[2] Transkrypcja zapisu АНДРЕЮК H-271 z nekropolii w Horostycie jako ANDRIEJUK uznana byłaby – w świetle przywołanych argumentów jako niepoprawna. Zapis **АНДРЕЮК** na innej nekropolii wymienionego obszaru i w odniesieniu do określonego czasu nie wyklucza oczywiście transkrypcji w postaci **ANDRIEJUK** .

w Kodniu nad Bugiem podana została w alfabecie rosyjskim, druga ze Zbereża koło Włodawy – zaś w ukraińskim (znakowi *И* w alfabecie rosyjskim odpowiada – w ukraińskim *I*). Rozstrzygający we właściwym odczytaniu wartości dźwiękowej znaku *Č* jest odniesienie do odpowiednika w wersji polskiej: BARANOWICZ SCZE-5742, SCZE-5743, SCZE-5744, SCZE-5744, SCZE-5745, SCZE-5762, SCZE-5762, ZE-6040, ZE-6041.

Także w kolejnych przykładach zapis nazwiska łacinką wskazuje na ukraiński kierunek transkrypcji, por. WOWNYSZ: WOWNYSZ HA-270, HA-270, KC-II-0349 – ВОВНИШ KC-II-0350, KC-II-0350, KC-II-0477 – ВОВНЫШ HA-091. Przywołane inskrypcje jednego nazwiska pochodzą z dwóch cmentarzy Holi koło Włodawy i Kodeńca koło Parczewa. Zapis ВОВНИШ z nekropolii w Kodeńcu przyporządkować należy do grupy inskrypcji podanych w alfabecie ukraińskim. Rozstrzygnięcie kierunku transkrypcji litery Č w przywołanej inskrypcji wyznaczają zapisy podane łacinką, por. WOWNYSZ; dodatkowo zaś wzmacnia ten kierunek interpretacji rosyjska postać inskrypcji, por. ВОВНЫШ (ukraińskiej literze И odpowiada w alfabecie rosyjskim znak Ы).

6. Interferencje graficzno-fonetyczne rosyjsko-polskie. Właściwe językowi rosyjskiemu miękkie *cz* poświadczone w analizowanych inskrypcjach, można interpretować jako wynik edukacji szkolnej z czasów zaboru rosyjskiego (wpływ tekstów rosyjskich) na świadomość językową autorów inskrypcji – mieszkańców Podlasia.

Oto materiał przykładowy z nekropolii w Zabłociu nad Bugiem w powiecie Biała Podl. BOCZIŁO: BOCZIŁO ZAB-6944, ZAB-6945: ANTONINA BOCZIŁO ŻYŁA LAT 76, ZM.30.III.1972 wobec dominującej zgodnej z fonetyką polską i ukraińska (tj. twardym cz) postacią Boczyło utrwaloną zarówno w łacince, jak i w cyrylicy (ortografii rosyjskiej): BOCZYŁO ZAB-7026, ZAB-6443, ZAB-6557, ZAB-7026 – БОЧЫЛО ZAB-6558, ZAB-6730, ZAB-6731.

Wnioski. Przedstawione przykłady wskazują na złożoność problematyki opisu inskrypcji nagrobnych. Wynika to z kilku przyczyn.

1. Zróżnicowany ortograficznie tekst inskrypcji nagrobnych (alfabet polski, ukraiński i rosyjski sprzed /i po reformie) może – przy braku dodatkowych danych językowych i ekstralingwistycznych – stanowić ograniczenia wyboru poprawnej transkrypcji. Ważną rolę, jak pokazał analizowany materiał, pełnić może zapis łacinką, por. nazwisko *Wownysz*.

2. Analiza inskrypcji powinna być prowadzona w kontekście czasowo-przestrzennym, szczególnie zapisów utrwalonych cyrylicą. Identyczność niektórych znaków graficznych w alfabetach rosyjskim i ukraińskim wymaga konsekwentnego stosowania kontekstu historycznego, por. АНДРЕЮК: ukr. *Andrejuk,* ros. *Andriejuk*, БЕРЕЗИНСКИЙ: ukr. Berezynskij, ros. Bieriezinskij.

3. Kształt inskrypcji warunkowany jest zarówno normą języków literackich, jak i często normą gwarową. Analiza inskrypcji na planie ortograficzno-fonetycznym winna być prowadzona z uwzględnieniem wiedzy o terytorialnym zróżnicowaniu języka. W opisie inskrypcji nagrobnych występujących na pograniczach słowiańskich uwzględnić trzeba cechy substratu i superstratu, por**. БАРТУШЕВСКИ, БАРТУШЕВСКИХЪ** wobec **BARTOSZEWSKI.**

4. Obok wpływów języków ludności sąsiadującej i/lub współistniejącej uwzględnić trzeba przy analizie inskrypcji wszystkie interakcje społeczne. Pełna

interpretacja inskrypcji wymaga dokonania hierarchizacji języków państwowych i konfesyjnych w poszczególnych okresach ponadstuletniej historii Podlasia i Chełmszczyzny. Inna jest ranga języka rosyjskiego w inskrypcjach nagrobnych sprzed roku 1918 niż w okresie polskiej państwowości, podobnie języka ukraińskiego w okresie okupacji niemieckiej niż po roku 1947. Odzwierciedleniem rangi języka rosyjskiego w sytuacji wielojęzyczności w okresie końca XIX i początku XX wieku jest postać graficzna nazwiska BOCZIŁO.

5. Graficzna forma inskrypcji zawierającej antroponim nie przesądza o genezie językowej nazwy własnej, por. nazwisko *Andrejuk*.

Rozwiązanie skrótów

Czyżewski 1986 – Czyżewski, F. Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy / F. Czyżewski. – Lublin, 1986.

Czyżewski 2008 – Czyżewski, F. Imiona na nekropoliach południowego Podlasia jako odzwierciedlenie pogranicza kulturowego (na przykładzie inskrypcji nagrobnych w Kostomłotach pod Biała Podlaską) / F. Czyżewski // Rozprawy Komisji Językowej. Łódzkie Towarzystwo Naukowe. T. LIII. – Łodź, 2008. – S. 65–77.

Czyżewski 2009 – Czyżewski, F. Imiona typu Stefan: Stepan, Feodor: Teodor, Teodora: Chwedora w inskrypcjach nekropolii wschodniej Polski / F. Czyżewski // Droga ku wzajemności. Materiały XV Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Grodno 13-14 listopada 2008. – Grodno: Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, 2009. – C. 437–447.

Czyżewski 2009a – Czyżewski, F. Nekropolie jako znak kultury pogranicza / F. Czyżewski // Rozprawy Komisji Językowej. Wrocławskie Towarzystwo Naukowe XXXVI 2009. – S. 13–31.

Czyżewski 2010 – Czyżewski, F. Formuły identyfikacyjne ludności południowego Podlasia (na podstawie inskrypcji nagrobnych pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego) / F. Czyżewski // W świecie nazw. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Czesławowi Kosylowi / pod red. H. Pelcowej. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2010. – S. 79–89.

Czyżewski 2010a – Czyżewski, F. Nekropolie jako znak kultury pogranicza. Streszczenie / Feliks Czyżewski // Seminaria naukowe Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego 8 (59). – Wrocław, 2009 [druk 2010]. – S. 31–33.

Dudek-Szumigaj 2009 – Dudek-Szumigaj, A. Inskrypcja lamentacyjna jako komunikat językowy (na przykładzie nekropolii prawosławnych Lubelszczyzny) / A. Dudek-Szumigaj // Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe, XI / pod red. M. Kondratiuka, B. Siegenia. – Białystok, 2009. – S. 229–244.

Frolak, Nazaruk 2008 – Frolak, L.; Nazaruk, E. Inskrypciji polsko-ukrajins'koho pohranyczczia: nadmohylni napysy na cwyntari seła Hanna Wołodaws'koho powitu na Lublinszczyni / L. Frolak, E. Nazaruk // Tradyciji i modern, red. P. Hrycenko, N. Chobzej Diałektołohiczni Studiji. – Lwiw, 2008. – S. 105–114.

В. Истомин

СЕМАНТИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ В АРГО

Словарь современного французского языка определяет арго как «совокупность слов и выражений, используемых людьми одной социальной и профессиональной группы с целью выделиться на фоне других социальных объединений» [1]. Подобное определение мы находим и у Марузо, который считает, что арго – это «особый язык, имеющий специфическую лексику и употребляемый членами какой-либо группы или социальной категории с целью обособления их от основной массы говорящих» [2]. Данные определения позволяют говорить о

социальной дифференциации языка, исследованием которой занимались и занимаются многие французские ученые, в частности А. Мейе, А. Доза, Т. Бюло, Л.- Ж. Кальве, Ж.- П. Гудайе, Д. Франсуа-Жеже, М. Гаске-Сирюс [3, 4, 5]. Сложный характер связей между обществом и языком тем не менее не позволяет говорить о зеркальном отражении структуры общества в социальной дифференциации языка. По мнению А.Д. Швейцера, существуют два типа вариативности языка: стратификационная и ситуативная. Стратификационная вариативность связана с делением общества на классы, социальные слои и группы, а ситуативная находит свое выражение в дифференцированном использовании языка в зависимости от социальной ситуации [6]. В.С. Елистратов под арго понимает «систему словотворчества, систему порождения слов, выражений», «единицу взаимодействия языка и культуры», причем культура видится ему в динамическом развитии. Нетрудно понять, что такая трактовка арго позволяет глубже увидеть значительную роль арго в функционировании любого языка [7]. С эволюцией общества, ускорением темпа жизни расширяется словарь литературного языка. Новые слова появляются и в арго. Арго не имеет своего синтаксиса и грамматики, его отличает от общелитературного языка лексика. Для образования лексического корпуса в арго часто используются приемы, среди которых важное место занимают суффиксация, опущение слогов в конце и начале слова, сокращение с добавлением суффикса, кодирование (язык наизнанку – верлан, язык loucherbem – перестановка в длинном слове с двойным добавлением). Но наибольшего внимания заслуживает метафора, являющаяся основным способом сокрытия от непосвященных передаваемых мыслей. Традиционно метафора (от греч. méthaphorá – перенос) понимается как троп или механизм речи, состоящий в употреблении слова, обозначающего некоторый класс предметов для характеристики или наименования объекта, входящего в другой класс. Еще Аристотель рассматривал метафору, как прием переноса наименования с одного предмета на другой на основании ощущения сходства между предметами: «метафору следует всегда заимствовать от сходства и прилагать ее к обоим из двух предметов, принадлежащих к одному и тому же роду» [8]. Общий признак двух предметов, который служит основанием для именования нового предмета старым, «чужим именем», переносится с ранее известного на новый [9]. Можно сказать, что метафора представляет собой субституцию, замену одной единицы на другую с сохранением существенных сем [10]. Метафоры, как и все в языке, живут, т.е. старые отмирают, а на их место приходят новые, что позволяет языку постоянно обновляться, что подтверждает мысль о том, что они представляют естественный способ осмысления мира человеком, который мыслит метафорами. Понятийная система человека метафорична по своей сути [11]. По мнению Фонтанье, метафора придает слову или мысли «несвойственную им форму, которая изменяет их, но не скрывает», так как маскировка истинного значения или смысла в конечном итоге приводит к его раскрытию [12].

Как уже было отмечено выше, для арго метафора является основным средством пополнения лексикона. Среди моделей метафорического переноса значений мы выделяем следующие типы:

- предмет – предмет
- предмет – человек
- человек – предмет
- человек – человек

• животное – предмет
• животное – человек
• предмет – физический мир
• предмет – психический мир [13].

Материалом исследования послужили слова и выражения, почерпнутые из словаря арго Жана ла Рю, включающего около 3000 арготических единиц. Нами выделены около 700 метафорических слов. Рассмотрим более подробно вышеуказанные типы. Начнем с метафор, в которых значение переносится с **предмета на предмет**: abatis – les pieds; aiguille – clé; abreuvoir – débit de liqueuer; bagnole – voiture; bateau – soulier; baton creux – fusil; bécane – bicycle; berline – couverture; biffeton – lettre; bince – couteau; blave – cravate; bocal – vitre; boite à dominos – cercueil; bouchon – prison; butte – guillotine; cadran – montre; clarinette – fusil; clou – prison; collège – prison; glissant – savon. В данном типе переноса отмечается значительное количество **наименований почти всех частей тела.**

Ballon – postérieur; banquette – menton; bernard – postérieur; blair – nez; bobine – tête; bocal – estomac; boudin – estomac; boule – tête; broches – dents; burette – visage; caboche – tête; cafetiиre – tête; calebasse – tête; cassantes – dents; chandelier – nez; chasse – oeil; chouan – coeur; cliquette – oreille; cuiller – main; fourchette – doigt: gambille – jambe; lune – postérieur; mirettes – yeux, fusil – estomac; moutardier – derrière; endosse – épaules. В этой группе представлены также имена **фруктов и овощей для именования частей тела**: oranges – belle gorge; oseille – argent; salade – pêle-mêle; radis – monnaie; poivre – eau-de-vie, poison; pomme – tête.

Метафорический тип «**предмет – человек»** представлен такими словами, как: balai – gendarme; banc (pied de) – sergent; bausse – patron; bête-à-pain – homme, entreteneur; bidet – ficelle pour la correspondance en prison; biffard – bourgeois; bistrot – jeune commis de magasin; brodeur – écrivain public; cabot – caporal; camelot – petit marchand; casserole – agent de police; chandelle – agent de police; chêne – homme de bonne apparence; cierge – espion; citadelle (grande) – gardien-chef; **Фрукты, овощи** представляют другую незначительную группу метафорического переноса: banane – homme stupide; melon – élève de première année à Saint-Cyr; persil – prostituée.

Выявлен незначительный корпус слов, представляющий типы

• **«животное – предмет»:** cigale – pièce d'or; cigogne – palais de justice; canard – journal; bête à cornes – fourchette; jars – argot; oiseau – fausse clé; ours – salle de police; perroquet – verre d'absinthe; pie – boisson; rossignol – fausse clé;

• **и «животное – человек»** значительный корпус арготических слов этой модели находит отражение в словаре: lézard – mauvais compagnon; mouche – police; griffeton – soldat; hanneton – fou; escargot – agent de police; goujon – homme facile à duper; morue – femme sale; grenouille – prostituée vulgaire; aigle – voleur; biche – prostituée; chien – avare; bourrique – agent de police; lapin – voyageur d'omnibus; fourmi – petit marchand de drogue; mouton – prisonnier qui espionne et dénonce son compagnon; pélican – paysan; pigeon – dupe; punaise – prostituée; tigre – élève de la danse; vache – femme de mauvaise conduite; vautour – propriétaire; vermine – avocat; sanglier – prêtre; singe – patron.

Тип «**человек – человек»** имеет совсем небольшую группу слов: Jesus – jeune voleur; Grec – tricheur au jeu; Joseph – mari trompé; Léon – président des assises; Martin-Rouan – gendarme; Louis XV – maîtresse.

Слова, обозначающие **цвета**, также участвуют в создании метафорического значения: jaune – été; blanche – eau-de-vie; briau – diamant; blanc-innocent; gris – aimable; marron – homme qui exerce illicitement un métier; noir – café; rouge – sang; verte – absinthe; vermeil – sang; rouge – sang.

Значительное количество слов представляют другой метафорический тип **«предмет – физический мир»**: canne – surveillance; convalescence – surveillance; capital – virginité; casseroles – étalage des décorations; chicorée – réprimande; chopin – profit; colle – mensonge; culotte – ivresse; balle – secret; cadeau – paye de la prostituée; flotte – argent paternel des étudiants; gueule de bois – malaise des lendemains d'ivresse;; la manche – mendicité; symbole – crédit chez le marchand de vin.

Модель **«предмет – психический мир»** не является широкоупотребимой, но представлена в статьях словаря: banque – ruse; bateau – plaisanterie; battage – menterie; le casque – caprice; chantier – embarras; galop – réprimande; messe du diable – interrogation du juge; la muette – conscience; musique – plaintes; nez – mauvaise humeur; pavillon – mensonge sans nécessité; huile – soupçon; jardinage – moquerie; vinaigrette – correction vigoureuse; tabac – misère; vestige – peur.

Обращает на себя внимание тот факт, что лексические единицы в арго в большинстве своем представляют два типа метафор: физиологические (основанные на морфологическом сходстве, ботаническом и зоологическом уподоблении) и когнитивные (вытекающие из внешнего знания) [14; 15]. Первый тип характеризуется большим сходством между источником и объектом: boule – tête; bateau – soulier; cuiller – main; bidon – estomac; noir – café; rouge – sang; grenouille – prostituée vulgaire; vache – femme de mauvaise conduite; gueule de bois – malaise des lendemains d'ivress. Второй тип требует распознавания, исходя из общих знаний (кругозора): convalescence – surveillance; capital – virginité; musique – plaintes; blanche – eau-de-vie; cigogne – palais de justice; clou – prison; brodeur – écrivain public.

Известно, что в стандартном языке средняя численность слогов в слове и различие в роли слов с разным числом слогов «определенным образом характеризует лексику данного языка» [16]. Данное утверждение характерно и для арготической лексики. По нашим подсчетам в словарном составе арго (словарь Ж. ла Рю) присутствуют как односложные, так и двусложные и трехсложные метафорические слова, с преобладанием двусложных (40 %). Количество слов, состоящих из большого числа слогов, незначительно. Односложные слова занимают 25 % от общего метафорического состава словаря, они представлены существительными, прилагательными, глаголами.

Таким образом, выявив лексику, образованную метафорическим переносом значения, мы можем сказать, что значительное количество слов в словаре представлено ботаническими и зоологическими наименованиями. Новые слова также создаются благодаря созданию образов, которые способствуют эмоциональному восприятию предметов и явлений.

Список литературы

1. Dictionnaire du Français Contemporain: Manuel et Traavaux Pratiques pour l'ensiegnement de la langue française. – Paris: Librairie Larousse, 1971.

2. Марузо, Ж. Словарь лингвистических терминов / Ж. Марузо. – М., ИЛ, 1960. – С. 30.

3. Meillet, A. Linguistique historique et linguistique générale / A. Meillet. – Paris, 1926. – 320 p.

4. Доза, А. История французского языка / А. Доза. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. – С. 448–452.

5. Calvet, L.-J. L'argot comme vaiation diastrique, diatriopique et diachronique / L.-J. Calvet // Langue française, Volume 90, Numéro 1. – Paris, 1991. – P. 40–52.
6. Швейцер, А.Д. К проблеме социальной дифференциации языка / А.Д. Швейцер // Вопросы языкознания, – Москва, 1982. – № 5. – С. 39–48.
7. Елистратов, В.С. Арго и культура / В.С. Клистратов // Словарь московского арго: материалы 1984–1990 гг. – М., 1994. – 592 с.
8. Античные риторики. Собрание текстов, статьи, комментарии и общая редакция проф. А.А. Тахо-Годи. – М.: Издательство Московского университета, 1978. – С. 135.
9. Чекалина, Е.М. Лексикология французского языка: учеб. пособие / Е.М. Чекалина, Е.М. Ушакова. – Санкт-Петербург: Из-во С.-Петербург. ун-та, 1998. – 236 с.
10. Дюбуа, Ж. Общая риторика / Ж. Дюбуа, Ф. Эделин, Ж.-М. Клинкенберг [и др.]. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 192.
11. Lakoff, G. The Contemporary theory of metaphor / G. Lakoff. – Chicago: Chicago University Press, 1987.
12. Fontanier, P. Les Figures du discours / P. Fontanier. – Paris: Flammarion, 1968. – P. 167.
13. Ретинская, Т.И. Особенности словообразования во французских профессиональных арго / Т.И. Ретинская // Вопросы филологии. – 2008. – № 1 (28). – С. 32–36.
14. Апресян, В.Ю. Семантические типы эмоциональных метафор / В.Ю. Апресян // Эмоции в языке и речи: сб. статей. – Москва: Рос. гос. гум. ун-т. Институт лингвистики, 2005. – С. 9–30.
15. Searle, J. Metaphor / J. Searle // Теория метафоры / перевод под. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журинской. – М., 1990.
16. Смирницкий, А.И. Лексикология английского языка / А.И. Смирницкий. – М., 1956. – С. 140–141.

A. Pawlukiewicz

PODEJŚCIE KOMUNIKACYJNE W NAUCZANIU JĘZYKA POLSKIEGO

Problemy nauczania języka polskiego jako obcego i kształcenia polonistycznego wcale nie są nowością w środowisku glottodydaktyków. Podniesiono te zagadnienia do rangi samodzielnych badań naukowych już w latach 80. XX w., pracowali nad nimi nie tylko lektorzy języka polskiego i zespoły autorskie, odtąd znane są placówki typu Studium Języka Polskiego na Uniwersytecie Warszawskim, Uniwersytecie Łódzkim, Uniwersytecie im. M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Uniwersytecie Gdańskim i wielu innych [3, s. 5]. Językoznawstwo stosowane posunęło się także w stronę zorganizowania Letnich Szkół Języka Polskiego (w tym prywatnych), z czego z ogromnym pożytkiem korzystały między innymi osoby pochodzenia polskiego z krajów byłego ZSRR. Uzasadniona była metoda konfrontatywna w glottodydaktyce, najczęściej stawiająca akcenty na różnicach systemów gramatycznych, na zagadnieniach poprawności i błędach językowych wynikających z interferencji językowej.

Ostatnio w metodyce nauczania języka polskiego jako obcego dominuje podejście komunikacyjne. Pewne akty prawne, jak np. *Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o zmianie Ustawy o języku polskim* [8] oraz *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 15 października 2003 r. w sprawie egzaminów z języka polskiego jako obcego* [7] skierowały przedsięwzięcia w tej sferze w stronę komunikacyjności. Państwowa Komisja Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego tworzyła polski system nauczania obcokrajowców i certyfikacji języka zgodnie z standardami europejskimi, nawet więcej – z myślą o wejściu Polski do Unii Europejskiej. Właśnie ujęcie komunikacyjne było podstawą opracowania serii wydawniczych do nauczania języka polskiego.

Warto jest powiedzieć słów kilka o terminach. *Komunikacja* jest leksemem wieloznacznym, może oznaczać: 1) ruch środków lokomocji między odległymi od siebie miejscami, 2) przepływ informacji między urządzeniami, łączność, 3) przekazywanie i odbieranie informacji w bezpośrednim kontakcie z drugą osobą za pomocą słów, gestów, wzroku itp.; porozumiewanie się, 4) możliwość przedostania się z jednego miejsca lub pomieszczenia do drugiego; połączenie. Tworzy się od niego dwa pochodne przymiotniki: *komunikatywny* i *komunikacyjny*, często używane synonimicznie w znaczeniu '1) przekazujący pewne treści w sposób zrozumiały dla odbiorców, 2) łatwo nawiązujący kontakty z ludźmi i dobrze się z nimi porozumiewający, 3) mający związek z przekazywaniem informacji' [10, s. 659]. W naszym kontekście bardziej odpowiedni wydaje się wyraz *komunikatywny*, uwydatnia się to nawet poprzez tłumaczenie na język rosyjski – *коммуникативный, коммуникабельный.* Mówimy przecież o *komunikatywnej* funkcji języka – «podstawowej roli języka, który służy przede wszystkim do porozumiewania się ludzi» [2, s. 307]. Jednak w literaturze glottodydaktycznej czytamy: «Głównym celem uczenia się języka obcego jest zdobycie (pewnego stopnia) kompetencji komunikacyjnej, czyli opanowanie umiejętności prawidłowego posługiwania się określonymi konstrukcjami językowymi w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych». [5, s. 139]. Autorzy serii wydawniczej *Hurra!!! PO POLSKU* piszą: «Od samego początku nasze metody nauczania determinuje podejście komunikacyjne, które od lat dominuje w nauczaniu języków obcych, pozwala to naszym studentom na równoległy rozwój wszystkich sprawności językowych oraz stwarza im szansę maksymalnej aktywności językowej na każdym poziomie (nie)znajomości języka [...] Oferta dydaktyczna do nauczania języka polskiego jako obcego była niezwykle skromna i niekompletna. Dominowały w niej pozycje, które nie wykorzystywały podejścia komunikacyjnego jako sposobu nauczania, co w naszym przekonaniu nie gwarantowało efektywnej nauki mówienia i rozumienia, czytania ze zrozumieniem i pisania w języku polskim» [1].

Tylko ta osoba, która ma za sobą kilka, a nawet kilkanaście lat nauczania języka, z własnego wieloletniego doświadczenia wie, jak wiele problemów trzeba rozstrzygnąć, jak wiele czynników ekstralingwistycznych oraz ściśle językowych trzeba uwzględnić, zanim wejdziemy do sali po raz pierwszy. Za najwyższy stopień opanowania języka uważa się poziom *native speakera,* rozumienie poezji, żartów i frazeologii języka. Którą drogą pójść, aby nie tylko «dogadać się», lecz także dotrzeć do tego wymarzonego celu? Zaczynamy poszukiwania «złotego środka», analizując oczekiwania naszych słuchaczy, ich wiek, wykształcenie, język prymarny, motywację, naszą własną wiedzę psychologiczną itd. Już ponad 20 lat uczę języka polskiego. Na uczelni miałam do czynienia ze studentami, którzy zwierzali się, że nie chcieli się uczyć polskiego, ale nie mieli wyboru (jak nauczyć kogoś, kto nie ma wewnętrznej motywacji uczenia się języka?); na kursie językowym – z informatykami i budowniczymi, którzy absolutnie nie kojarzą przypadków (jak nauczyć języka obcego osobę, dla której w języku ojczystym zaskoczeniem jest to, że czasowniki dokonane nie mają czasu teraźniejszego); co gorsze – z dyrektorem przedsiębiorstwa państwowego współpracującego z polskim zakładem produkcyjnym, któremu to dyrektorowi chciałoby się mówić po polsku, ale już po pierwszych próbach fonetycznych łatwiej było zrezygnować (zostawiam bez komentarza). Jeszcze większy problem powstaje wtedy, gdy w jednej grupie znajdą się osoby o kompletnie różnych oczekiwaniach i predyspozycjach.

Na Uniwersytecie w Grodnie co jakiś czas są ogranizowane konferencje metodyczne, w których biorą udział lektorzy języka polskiego – naukowcy,

wykładowcy, nauczyciele. Przyjeżdżający ze wschodu podziwiają bogactwo i różnorodność pozycji bibliograficznych, które posiadamy, i pytają często, czy mamy podręczniki typu «wszystko w jednym» – tak, żeby kupić ten jedyny i polecić go studentom. Marzeniem wielu nauczycieli jest podręcznik do nauki języka polskiego w postaci kompedium zawierającego systematyczny opis budowy gramatycznej w konfrontatywnym ujęciu dla potrzeb użytkownika rosyjskojęzycznego. Odpowiedź jest jednoznaczna: nie ma podręczników uniwersalnych, nawet wśród najnowszych, najbardziej pomysłowych i udanych, bo lektor zawsze musi uwzględnić jeszcze pewne czynniki konkretnej sytuacji nauczania i odpowiednio skorygować zasięg wiedzy, dobór materiału itd. Na przykład w żadnym podręczniku nie znajdziemy sytuacji komunikacyjnej «W zakrystii». Na Grodzieńszczyźnie natomiast historycznie ukształtowała się swoista sytuacja kulturowa, etnolingwistyczna i konfesjonalna, tak że nie raz odpowiadałam na pytania dotyczące zachowań językowych w pewnych sytuacjach związanych z fukcjonowaniem kościoła jako instytucji, dlatego w różnych tematach omawiam te zagadnienia: jak się zwracamy do osoby duchownej (*Grzecznościowe formy zwracania się do adresatów*), czego mogą życzyć księdzu proboszczowi wdzięczni parafianie (*Wyrażanie stereotypów społecznych*), o czym można rozmawiać z siostrą zakonną, która jedzie z nami w jednym przedziale itp.

Pozwolę tu sobie na dłuższy cytat. Piotr Garncarek pisze: «O czym więc, z naszego cywilizacyjnego dorobku, powinniśmy informować cudzoziemców? Obok tradycyjnie już eksponowanego w podręcznikach wyboru tekstów literackich, bez którego trudno wyobrazić sobie naukę obcego języka, wartymi pokazania są przecież wszelkie inne wytwory kultury artystycznej – teatru, filmu, muzyki, sztuk plastycznych. Niemożliwym do pominięcia jest także rys historyczny, tradycje religijne, obrzędowość, zwyczaje i święta, a nawet kulinaria. Konieczną wydaje się być również prezentacja panteonu twórców i odtwórców naszej kultury i sztuki – naukowców, artystów, pisarzy, postaci historycznych. Jeśli dodamy do tego również informacje o kulturze materialnej oraz wartościach podstawowych czy symbolice narodowej, to łatwo uświadomimy sobie fakt, iż tak rozbudowanego materiału kulturowego nie sposób umieścić w jakimkolwiek podręczniku językowym. Konieczność dokonywania wyborów i selekcji niesie za sobą kolejne pytania. Dotyczące tym razem zasad ich dokonywania, kryteriów i arbitralności.... A zakres przekazywanych wiadomości zależy od osobistych przeświadczeń, upodobań i kompetencji poszczególnych lektorów i autorów materiałów dydaktycznych» [5, s. 85–86]. Nie da się bezkrytycznie korzystać z jakiejkolwiek propozycji dydaktycznej. Warto także uwzględnić jakieś inne okoliczności – sąsiedztwo geograficzne, tradycje kulturowe i mentalność. Czy możemy na przykład, przedstawiając wybitne postacie, nie powiedzieć słów kilka o tym, jak był oceniany Józef Piłsudski w historiografii polskiej i radzieckiej? Różni nas czasem percepcja kulturowa i estetyczna. Utkwiła mi w pamięci opinia jednego z naszych gości z Instytutu Badań Literackich: «My tak Mickiewicza nie rozumiemy, jak wy go czujecie».

Dokonując doboru materiału językowego, często zastanawiamy się nad tym, na ile głęboko możemy wchodzić w gramatykę oraz w jakiej kolejności podawać wiadomości z gramatyki. Jak widać z wielu propozycji metodycznych, narzędnik, przypadek peryferyjny w podsystemie językowym, wysuwa się na pozycje wcześniejsze ze względu na łatwość końcówek i oboczności tematów oraz ze względu na użycia implikowane przez czasownik (*jestem Polakiem / studentką, interesuję się literaturą*). Czasownik, w filologicznej tradycji akademickiej rozpatrywany po deklinacji imion, w nauczaniu języka polskiego jako obcego niezbędny jest już na pierwszych lekcjach, bo jak inaczej budować

zdania polskie: *jestem lekarzem, mam 25 lat, urodziłem się w Grodnie*. Zakres wiedzy także jest regulowany przez lektora w zależności od stopnia zaawansowania uczących się. W warunkach pogranicza i bilingwizmu niektóre formy gramatyczne i konstrukcje składniowe są używane automatycznie, bo są nabrzmiałe, słyszane, a nie tworzone na nowo w każdym akcie mówienia. Kiedy słyszymy: «*Łatwiej jest powiedzieć, niż wytłumaczyć, dlaczego mianowicie tak*», musimy odpowiednio skorygować podawany materiał gramatyczny (np. kryteria doboru końcówki czy alternacje w Msc. lp.).

Piotr H. Lewiński, mówiąc o metodach w nauczaniu języka polskiego jako obcego, pisze: «Obecnie, jak pokazuje analiza dostępnych podręczników i programów nauczania, w praktyce mamy do czynienia z dwiema metodami nauczania: formalną (gramatyczno-tłumaczeniową), która, pomimo że jest leciwa, sprawdza się często po drobnych modyfikacjach w przypadku odób z solidnymi podstawami lingwistycznymi... bądź pośrednią. Jaki rodzaj i jaką metodę wybrać wobec tak różnych oczekiwań i motywacji? Czy w związku z tak różnymi potrzebami można uczyć się języka polskiego bez gramatyki, czyli czy możliwe jest w języku polskim stosowanie np. metody naturalnej? Moim zdaniem na dłuższą metę jest to niemożliwe, bowiem prowadzi do pamięciowego opanowywania dialogów z rozmówek. Metoda czysto komunikacyjna, możliwa w odniesieniu do języków niefleksyjnych, np. języka angielskiego, gdzie substytucja leksemów w obrębie określonej struktury jest substytucją form słownikowych, nie sprawdza się na materiale polskim» [5, s. 119–120]. Ucząc alternacji w formach czasu teraźniejszego (np. *mogę – możesz*), filologom można przypomnieć o wynikach I palatalizacji (której wyniki są zbieżne w języku polskim i rosyjskim), natomiast wiele osób uczących się polskiego musi poprzestać na pamięciowym opanowaniu tych form, rozumiejąc oczywiście typowość zjawiska alternacji: w całej grupie czasowników temat 1 os. lp. i 3 os. lm. jest taki sam, w innych formach zachodzi wymiana: *(ja) mo**g**ę, (oni / one) mo**g**ą – (ty) mo**ż**esz, (on /ona /ono) mo**ż**e, (my) mo**ż**emy, (wy) mo**ż**ecie*. Czasem zamierzone ograniczenie materiału gramatycznego jest naruszane z powodu konkretnej sytuacji. Na przykład początkujących nie uczymy odmiany liczebników zbiorowych, ale już w temacie *Rodzina* w pewnej grupie może zaistnieć potrzeba użycia konstrukcji *mam dwoje dzieci,* tłumaczę wtedy zasady użycia tego liczebnika. Co prawda, po kilku zajęciach ta sama osoba w symulowanej sytuacji komunikacyjnej *Mam problem* chce powiedzieć, że po urodzeniu dwojga dzieci nieco przytyła. Muszę wytłumaczyć, że liczebniki zbiorowe do tego jeszcze się odmieniają i trzeba uważać na składnię. «Z punktu widzenia czystej komunikacyjności, nauka gramatyki (sprecyzujmy: fleksji) jest dużym balastem, ale z drugiej strony jest konieczna, aby tę sprawność osiągnąć; inaczej proces nauczania będzie przypominał uczenia papugi, a przecież nie o to nam chodzi – czym innym jest powtarzanie gotowych formułek, a czym innym posługiwanie się językiem» [4, s. 126]. Swoich słuchaczy zachęcam do słuchania radia i oglądania telewizji i gorąco polecam korzystanie ze słowników. Jeden ze studentów znalazł w słowniku wyraz *fora* w połączeniu *fora ze dwora – убирайся! вон! прочь!,* które absolutnie nie pasowało do kontekstu *fora internetowe.* Stało się to dobrą okazją do wytłumaczenia, że należało szukać innego wyrazu – hasłowego *forum*, bowiem rzeczowniki rodzaju nijakiego na *–um (liceum, akwarium, terytorium)* mają swoistą odmianę. Stało się to również dobrym pretekstem do wytłumaczenia, że bez znajomości pewnych zasad gramatycznych nie da się «używać» języka. Zdarzają się przecież wypowiedzi: «*Nie jest mi potrzebna gramatyka, chcę się nauczyć polskiego, żeby mówić*». To prawda, że we współczesnym świecie dominuje komunikat mówiony, ale nie można sprowadzić komunikacji do bylejakości mówienia i rozumienia *(«Dogadamy się!»)*.

Zagadnieniem dyskutowanym w literaturze glottodydaktycznej jest także język nauczania. Owszem, nauczanie polskiego po polsku jest skuteczne, ale mam z własnego doświadczenia dowody na to, że nie da się uniknąć tłumaczenia na język prymarny. Parafrazy wyrazu na tożsame semantycznie wyrażenia nie zawsze są dobrze rozumiane (jeśli nie trudniejsze do zrozumienia od samego wyrazu), nie zawsze uwydatniają subtelności semantyki, kolokacji i użyć (kontekstowych, stylistycznych), nie wspominając już o korelacji konstrukcji składniowych w konfrontowanych językach. Zwłaszcza wtedy, gdy mamy do czynienia z językami bliskimi, jak w przypadku języka polskiego i języka rosyjskiego lub białoruskiego. Oprócz wielu korzyści z tej bliskości płynących (chodzi o zbieżność brzmieniową i semantyczną wyrazów zdradliwych, podobieństwo systemu gramatycznego itp.), pokrewieństwo języków kryje też w sobie zasadzki lingwistyczne. Ilustracją są na przykład homonimy międzyjęzykowe (pol. *nałogi* ≢ ros. *налоги,* pol. *zapomnieć* ≡ ros. *запомнить*), rekcja czasowników (pol. *mówić **przez** telefon* – ros. *говорить **по** телефону,* pol. *czekam **na** ciebie* – błr. *чакаю цябе)* itd. Można wytłumaczyć kolokacje pewnych wyrazów, ale niezbędne też jest praktyczne ich zastosowanie, bo treść i zasięg nie zawsze się pokrywają w dwu językach (por. pol. *tylko* i *dopiero* oraz ros. *только*; odwrotnie – pol. *kolega* oraz ros. *коллега* i *друг*). «Częściowym obejściem tego problemu *Czy tłumaczyć?* (choć nie zawsze możliwym) jest dosłowne tłumaczenie polskiej struktury na obcy język, bowiem pozwala na pokazanie ekwiwalencji całych struktur wraz z odmiennością konceptualizacji świata w nich zawartej, a poza tym umożliwia uniknięcie transferów oraz kontaminacji struktur należących do obu języków» [5, s. 125].

Ostatnio w naszych warunkach obserwujemy wzrost zainteresowania językiem polskim, i to z różnych powodów, w różnych warstwach – od kontaktów osobistych młodzieży surfującej w Internecie aż po ściśle stosowaną znajomość języka polskiego wśród pracowników urzędów celnych i oficerów straży granicznej. W zależności od tego, kogo uczymy i w jakim celu, musimy również określić swój stosunek do odmian współczesnej polszczyzny. Uczymy normy? Niewątpliwie. Ale którą normę wybrać? *Praktyczny słownik łączliwości składniowej czasowników polskich* jako normę podaje *mieszkać **przy** ulicy*, dodając, że w języku potocznym częste jest użycie połączenia *mieszkać **na** ulicy* [4, s. 186]. Natomiast w *Wielkim słowniku poprawnej polszczyzny* pod redakcją A. Markowskiego podaje się jako normę *mieszkać **na** ulicy Długiej,* kwalifikatorem *potoczne* zaopatrzono przykład *mieszkać na Długiej,* kwalifikatorem *urzędowe – mieszkać **przy** ulicy Długiej* [9, s. 540]

W każdym bądź razie nie może lektor ograniczyć się do nauczania języka. W trakcie przyswajania języka zdobywa się również kompetencje kulturowe. *Czy są bajki polskie? Czy Polacy rzeczywiście całują kobiety w rękę? Dlaczego szynka w dekach, a jaja na wagę?* Ucząc języka, jednocześnie uczymy tradycji, zachowań, wyposażamy we wzorce i zasady międzykulturowego komunikowania się.

Władysław T. Miodunka, mówiąc o stanie aktualnym i przyszłości promocji języka polskiego w świecie, pisze: «Wydaje się, że najważniejszym zadaniem będzie nauczanie polszczyzny jako narzędzia do realizacji celów profesjonalnych, w tym do pracy w Polsce lub współpracy z Polską. W związku z tym trzeba podkreślić, że nauczający będą musieli zwrócić uwagę na skuteczne nauczanie komunikacji w języku polskim oraz nauczanie języków specjalistycznych (profesjonalnych). Ponieważ dotychczas opracowano tylko podręczniki do nauczania języka medycznego, technicznego i humanistycznego, trzeba będzie przygotować podręcznik do nauczania języka biznesu» [5, s. 270].

Rozwiązując zadania metodyczne, poszukując najlepszych sposobów osiągnięcia przez uczących się tego wymarzonego celu – dobrej znajomości języka polskiego – nauczyciele wykazują wiele pomysłowości i kreatywności. Podejście komunikacyjne? Metoda konfrontatywna? Multimedia jako narzędzia wspomagające komunikację? Najlepsza byłaby metoda, która uwzględniłaby wszystkie możliwe trudności napotykane przez ucznia w opanowaniu języka obcego. Niestety, nie ma takiej, jest tylko lepszy nauczyciel. Przypominam sobie słowa L. Tołstoja usłyszane wiele lat temu w Muzeum w Jasnej Polanie: «To już nie metoda, a sztuka i talent».

Spis literatury

1. Burkat, A. Hurra!!! PO POLSKU 1, 2, 3. Seria do nauki Języka polskiego jako obcego. / A. Burkat, A. Jasińska. – Kraków: PROLOG, 2007.
2. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / pod red. K. Polańskiego. – Wrocław: Ossolineum, 2003. – 732 s.
3. Kształcenie polonistyczne cudzoziemców. Studia i materiały / pod red. J. Mączyńskiego i J. Michowicz. – Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 1987. – 217 s.
4. Mędak, S. Praktyczny słownik łączliwości składniowej czasowników polskich / S. Mędak. – Kraków: UNIVERSITAS, 2005. – 775 s.
5. Nauczanie języka polskiego jako obcego / pod red. W. Miodunki. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1997. – 274 s.
6. Programy nauczania języka polskiego jako obcego / pod red. W. Miodunki. – Kraków, 1993. – 203 s.
7. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 15 października 2003 r. w sprawie egzaminów z języka polskiego jako obcego // Dziennik Ustaw RP nr 191 z 12 listopada 2003 r.
8. Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o zmianie Ustawy o języku polskim // Dziennik Ustaw RP nr 73 z 30 kwietnia 2003 r.
9. Wielki słownik poprawnej polszczyzny / pod red. A. Markowskiego. – Warszawa: PWN, 2006. – 1708 s.
10. Wielki słownik wyrazów obcych / pod red. M. Bańko. – Warszawa: PWN, 2005. – 1348 s.

Н. Гардзей

МАРФАНАЛАГІЧНАЯ ПРАБЛЕМАТЫКА Ў КВАЛІФІКАЦЫЙНЫХ НАВУКОВЫХ РАБОТАХ ПА БЕЛАРУСКАМУ МОВАЗНАЎСТВУ (канец 80-х – пачатак 90-х гадоў XX ст.)

У славянскім мовазнаўстве марфаналагічная праблематыка актыўна распрацоўвалася пасля выхаду ў свет праграмных работ М.С. Трубяцкога [17, 18], асабліва ў 70-я гады XX стагоддзя. Значны ўклад у развіццё марфаналогіі як навукі ўнеслі многія лінгвісты-славісты, у тым ліку і такія польскія вучоныя, як Р. Ляскоўскі [16], В. Крэя [15], К. Кавалік [14]. У выніку шматлікіх даследаванняў у гэтай галіне лінгвістыкі выпрацавалася марфаналагічная тэорыя, а марфаналагічныя характарыстыкі славянскіх моў атрымалі грунтоўнае прадстаўленне як у манаграфіях, так і ў граматыках акадэмічнага тыпу.

У 1969 годзе ў адной з работ П.П. Шубы [13] ўпершыню былі апісаны істотныя марфаналагічныя асаблівасці беларускай мовы. На працягу 70-х гадоў мінулага стагоддзя пытанні марфаналогіі спецыяльна разглядаліся ў работах беларускіх лінгвістаў – М. Васілеўскага [2, 3], Л. Шакуна [12], Г. Панкраца [8]. Ад-

нак сістэматычнае вывучэнне марфаналагічных характарыстык беларускай мовы ў гэты час у айчынным мовазнаўстве яшчэ не праводзілася. У выніку ў акадэмічнай «Беларускай граматыцы»–85 [1] апісанне марфаналагічных з'яў толькі спадарожнічала апісанню фанетычнай, словаўтваральнай і марфалагічнай сістэм беларускай мовы, а сам раздзел «Марфаналогія» аказаўся зусім невялікім паводле аб'ёму. Зразумела, што такое лінгвістычнае прадстаўленне не спрыяла фарміраванню цэласнага ўяўлення пра сістэмнасць беларускай марфаналогіі і яе месца ў структуры беларускай мовы. Такім чынам, у сярэдзіне 80-х гадоў XX ст. беларускае мовазнаўства апынулася перад відавочнай неабходнасцю распрацоўкі марфаналагічнай тэорыі і практыкі ў спецыяльных дысертацыйных даследаваннях, якія і былі здзейснены на мяжы 80-х – 90-х гадоў.

Адным з першых даследаванняў марфаналогіі беларускай мовы, якое планавалася, але, на жаль, не здзейснілася як кваліфікацыйная работа на атрыманне ступені кандыдата філалагічных навук, было даследаванне аспіранта Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР У.І. Марозава (навуковы кіраўнік – д.ф.н. А.І. Падлужны). Яго артыкул «Беглыя галосныя ў іменным словазмяненні і словаўтварэнні» (1982) [7] паводле прадстаўленай у ім марфаналагічнай інтэрпрэтацыі беглых галосных у аснове назоўнікаў сучаснай беларускай мовы да гэтага часу захоўвае актуальнасць у айчыннай беларусістыцы. Як адзначае Дз. Уорт, «...чаргаванні галоснай з нулём... з'яўляюцца сур'ёзнай праблемай для даследчыкаў розных навуковых школ» [4, с. 96]. У.І. Марозаў першым у айчыннай беларусістыцы паспрабаваў «вызначыць некаторыя заканамернасці і марфалагічныя ўмовы» [7, с. 100] чаргавання галоснай з нулём у субстантыўных парадыгмах. Заслугай аўтара можна лічыць устанаўленне заканамернасцей рэалізацыі беглай галоснай у сувязі з фактарам акцэнтуацыі субстантыва. Напрыклад, у назоўніках мужчынскага роду з асновай на ***-ол*** чаргаванне ***о*** ↓ ***ш*** адбываецца, калі гэта назоўнік акцэнтнага тыпу В: ***арóл*** – *арлá*, *а**сёл*** – *аслá*, і не адбываецца, калі гэта назоўнік акцэнтнага тыпу А: *а**тóл*** – *а**тóлу***, *а**нёл*** – *а**нёлу***; у назоўніках жа з асновай на ***-ал'*** выяўляецца супрацьлеглая тэндэнцыя, а іменна, бегласць галоснай назіраецца ў словах акцэнтнага тыпу А: *ды́**шаль*** – *ды́**шля***, *гá**ндаль*** – *гá**ндлю*** і не назіраецца ў словах акцэнтнага тыпу В: *ка**вáль*** – *ка**валя́***, *ме**дáль*** – *ме**даля́*** [7, с. 102]. Такім чынам, даследаванне У.І. Марозава стварала падставу для фармулёўкі правілаў сінтэзу словаформ ускосных склонаў назоўнікаў мужчынскага роду, у якіх дыэрэза галоснай не з'яўляецца пазіцыйна абумоўленай, г.зн. яе нельга растлумачыць уплывам той ці іншай флексіі, параўн.: *ка**цёл*** – *ка**тлá*** і *ка**сцёл*** – *ка**сцёла***, *бý**таль*** – *бý**тля*** і *ка**тáль*** – *ка**таля́***.

За перыяд з 1987 па 1992 год у Беларусі былі абаронены чатыры кандыдацкія дысертацыі па марфаналагічнай праблематыцы.

Навуковая навізна даследавання Н.М. Гардзей «Морфонология служебных частей речи и наречия в белорусском и русском языках» (1987) [5] (навуковы кіраўнік – д.ф.н. А.І. Падлужны), выкананага паводле праграмы М.С. Трубяцкога ў рэчышчы граматыкі аналітычнага тыпу, заключалася перш за ўсё ў сістэматызаваным лінгвістычным апісанні марфаналогіі службовых часцін мовы і адвербіяльнага словаўтварэння ў сучаснай беларускай мове. Закладзеная ў аснову даследавання тэорыя Маскоўскай фаналагічнай школы патрабавала адпаведнага прадстаўлення фанемнага субстрату марфем (і морфаў) беларускай мовы. Такое прадстаўленне было дасягнута з дапамогай марфанематычнай транскрыпцыі, у якой найменшыя гукавыя адзінкі перадаюцца з вызваленнем усіх іх пазіцыйна абумоў-

леных якасцей і якая, як вядома, істотна разыходзіцца з графічным (арфаграфічным) прадстаўленнем марфем беларускай мовы, што, наадварот, фіксуе шматлікія выпадкі пазіцыйна абумоўленага вар'іравання фанем. Так, напрыклад, на ўзроўні арфаграфіі ў структуры прыслоўяў *багáт**а***, *даўн**ó***, *лíшн**е*** выдзяляюцца суфіксы ***-а***, ***-о***, ***-е***, на фаналагічным жа ўзроўні – толькі суфікс -|***о***|. Зразумела, што падобныя разыходжанні патрабавалі як прымянення спецыяльных працэдур ідэнтыфікацыі фанем і марфем сучаснай беларускай мовы, так і абгрунтавання некаторых прыватных фаналагічных і марфалагічных рашэнняў. Яшчэ адзін істотны аспект работы Н.М. Гардзей – тыпалагічны. Фактычна, гэта было першае даследаванне па супастаўляльнай марфаналогіі ў айчынным мовазнаўстве.

Даследаванне Т.У. Коласавай «Морфонологические явления и их роль в словообразовательной системе современного английского языка (на материале суффиксальных производных неисконного происхождения)» (1990) [6] (навуковы кіраўнік – к.ф.н. Ю.Г. Панкрац) было выканана ў адпаведнасці з функцыянальна-дынамічнай канцэпцыяй прадстаўлення марфаналагічных з'яў. У беларускай лінгвістыцы дысертацыйная праца Т.У. Коласавай да гэтага часу не мае аналагаў паводле спосабу інтэрпрэтацыі марфаналагічных фактаў і значнасці вынікаў як для тэорыі марфаналогіі і практыкі марфаналагічнага апісання, так і для агульнага мовазнаўства.

Навуковая навізна работы Т.У. Коласавай заключаецца ў верыфікацыі дзвюх гіпотэз адносна функцыянавання марфаналагічных з'яў у сферы дэрывацыі: 1) марфаналагічныя сродкі ўдзельнічаюць у маркіраванні напрамку вытворнасці, 2) у сістэме аддзеяслоўнага словаўтварэння марфаналагічныя характарыстыкі вытворных слоў выконваюць класіфікацыйную функцыю.

У сувязі з верыфікацыяй першай гіпотэзы ў дысертацыі Т.У. Коласавай значная ўвага надаецца актуальнай марфаналагічнай праблеме – праблеме так званых «адваротных» чаргаванняў, г.зн. такіх чаргаванняў, напрамак якіх супрацьлеглы альтэрнацыям, характэрным для данай марфаналагічнай сістэмы, напрыклад: англ. *to permi**t** – permi**ss**ive*, але *roman**c**e – roman**t**ic*, параўн. белар. *пла**к**аць – пла**ч***, але *кры**ч**аць – кры**к***. Прычынай узнікнення адваротных альтэрнацый з'яўляецца, як сцвярджае аўтар, устанаўленне новых семантычных сувязей паміж аднакаранёвымі словамі ў лексічнай сістэме мовы, якое адбываецца ў тым выпадку, калі сэнсавыя адносіны паміж лексічнымі адзінкамі перастаюць адпавядаць тым дэрывацыйным адносінам, якія характарызуюць сінхронныя словаўтваральныя працэсы. У сітуацыі «канфлікту» паміж зыходнай матывацыяй і сінхроннай дэрывацыяй «адваротныя» чаргаванні выконваюць двайную функцыю: з аднаго боку, яны маркіруюць сінхронны дэрывацыйны працэс, які адбываецца паводле пэўнай мадэлі, з другога боку – сігналізуюць аб змяненні напрамку матывацыі ў параўнанні з зыходным, інакш кажучы, з'яўляюцца маркёрамі дынамікі словаўтваральных адносін у слоўніку той ці іншай мовы [6, с. 14–15].

Гіпотэза аб тым, што ў сістэме мовы марфаналагічныя з'явы выконваюць класіфікацыйную функцыю, пацвярджалася ў дысертацыі Т.У. Коласавай некалькімі фактамі англійскага словаўтварэння. Адзін з гэтых фактаў стаў адначасова і фактам дэманстрацыі семантыка-граматычнай абумоўленасці марфаналагічных з'яў. У рабоце Т.У. Коласавай даказана, што ў англійскай мове толькі дзеясловы са значэннем *абмежаванага дзеяння* маюць марфаналагічна адзначаныя ад'ектыўныя дэрываты, напрыклад: *to explain* ↓ *explan**at**ory*, *to submi**t*** ↓ *submi**ss**ive*, у той час як дзеясловы са значэннем *неабмежаванага дзеяння* ўтвараюць прыметнікі без мадыфікацый утваральнай асновы. Гэта значыць, што мар-

фаналагічная маркіраванасць / немаркіраванасць аддзеяслоўных ад'ектыўных дэрыватаў з'яўляецца тым фармальным сродкам, які дыферэнцыруе зыходныя дзеясловы паводле асаблівасцей граматычнай семантыкі [6, с. 18–20].

Дысертацыйная праца В.П. Русак «Морфонология глагола в белорусском языке» (1990) [10] (навуковы кіраўнік – д.ф.н. А.І. Падлужны) з'явілася першай спробай сістэматызацыі і грунтоўнага апісання марфаналагічных асаблівасцей беларускага дзеяслова. Паводле тэарэтычных падстаў даследаванне В.П. Русак было зарыентавана на акадэмічныя традыцыі расійскага мовазнаўства – «Русскую грамматику»-80 [11]. Тым не менш, у рабоце разглядаліся і дыскусійныя пытанні сучаснай марфаналогіі з вызначэннем аўтарскай пазіцыі па кожным з іх. Сярод такіх пытанняў было і адно з найважнейшых у марфаналагічным да-следаванні парадыгматыкі і словаўтварэння – пытанне аб зыходнай форме марфемы, адказам на якое фактычна прадвызначаецца выбар напрамку альтэрніравання. Як адзначае сама В.П. Русак, у яе дысертацыі было «прынята найбольш простае рашэнне: лічыць асноўным варыянтам марфемы той морф, які прадстаўлены ў слоўнікавай форме слова...» [10, с. 15]. Такое рашэнне, канешне ж, дапушчальнае. Аднак заўважым, што ў даследаванні марфаналогіі менавіта славянскага дзеяслова, ў тым ліку беларускага, гэта рашэнне прыводзіць часам да супярэчлівых марфаналагічных інтэрпрэтацый, напрыклад, прымушае даследчыка разглядаць у якасці зыходных такія словаформы, як *ве́сці*, *кла́сці*, *валачы́*, *пячы́* і пад., якія самі відавочна з'яўляюцца вынікам марфаналагічных мады-фікацый, прычым такіх, што заканчваюцца фузіяй на стыку асновы і інфінітыўнага суфікса.

У дысертацыі В.П. Русак былі прапанаваны тры марфаналагічныя класіфікацыі: 1) класіфікацыя альтэрнацыйных радоў, што рэалізуюцца ў дзеяслоўных парадыгмах, паводле іх фанемнага субстрату; 2) класіфікацыя дзеяслоўных парадыгм паводле рэалізацыі ў іх словаформах членаў альтэрнацыйных радоў; 3) класіфікацыя дзеясловаў паводле фармальнай суаднесенасці іх формаўтваральных асноў. Адпаведна апошняй класіфікацыі ўсе дзеясловы беларускай мовы былі размеркаваны даследчыцай па сямі марфаналагічных класах. Нагадаем, што ў традыцыйнай класіфікацыі дзеясловаў па класах словазмянення выдзяляюцца 4 прадуктыўныя і 11 непрадуктыўных класаў. Класіфікацыя, прапанаваная В.П. Русак, адрозніваецца ад традыцыйнай класіфікацыі дзеясловаў па класах словазмянення тым, што ў яе падставу быў пакладзены выключна марфаналагічны крытэрый – фармальная мадыфікацыя асновы цяперашняга часу ў параўнанні з асновай інфінітыва. Іншыя ж падставы выдзялення словазменных класаў дзеяслова – а менавіта, сістэма флексій ў дзеяслоўнай парадыгме (тып спражэння), словаўтваральныя характарыстыкі дзеяслоўных лексем – не прымаліся пад увагу. Такі погляд на дзеяслоўную парадыгматыку, вызваленую ад марфалагічных і словаўтваральных параметраў, дазволіў В.П. Русак сфармуляваць некалькі важных вывадаў, якімі пацвярджаецца сістэмная ўпарадкаванасць у выкарыстанні марфаналагічных сродкаў беларускай мовы. Неабходна, аднак, заўважыць, што інтэрпрэтацыя некаторых марфаналагічных працэсаў, прапанаваная В.П. Русак, не з'яўлялася бясспрэчнай, ва ўсякім выпадку, яна не супадала з інтэрпрэтацыяй аналагічных марфаналагічных з'яў у рускай мове, прадстаўленай у «Русской грамматике»-80. Параўн.:

- паводле В.П. Русак: 1) *б**і**-ць – б**j**-уць*: чаргаванне ***і ~ j***; 2) *пры**ня**-ць – пры**м**-уць*: чаргаванне ***ня ~ м***; 3) *ж**а**-ць – ж**н**-уць*: чаргаванне ***а ~ н***;

- паводле «Русской грамматики»-80: 1) *б**и**-л-а – б**j**-ут*: нарашчэнне асновы цяперашняга часу за кошт фіналі ***j*** і чаргаванне ў корані ***і ~ нуль***; 2) *при**ня**-л-а –*

прим-ут: нарашчэнне асновы цяперашняга часу за кошт фіналі ***м*** і чаргаванне ***а – і*** з папярэднім чаргаваннем ***н' – нуль*** і сумяшчэннем прэфіксальнага і каранёвага морфаў; 3) *ж**а**-л-а – ж**н**-ут*: нарашчэнне асновы цяперашняга часу за кошт фіналі ***н*** і адначасовае чаргаванне ***а – нуль***.

Прынятыя марфаналагічныя рашэнні ў рабоце В.П. Русак ніяк не аргументаваліся, што, канешне, паўплывала і на ступень абгрунтаванасці прапанаваных ёю марфаналагічных груповак.

У 1992 годзе ў Беларусі была абаронена першая і пакуль што адзіная дысертацыя па дыяхранічнай марфаналогіі – «Морфонологический статус фонемы [х] и ее альтернантов в древнерусском и современном русском языке» А.А. Пацехінай [9] (навуковы кіраўнік – д.ф.н. М.Г. Булахаў). Актуальнасць гэтай работы для беларускага мовазнаўства прадвызначаецца наступнымі фактарамі. Па-першае, на прыкладзе даследавання эвалюцыі чаргаванняў ***х*** ↓ ***ш*** і ***х*** ↓ ***с*** у сістэме словазмянення і словаўтварэння праславянскай, старажытнарускай і рускай моў А.А. Пацехіна прадэманстравала методыку дыяхранічнага аналізу марфаналагічных з'яў. Па-другое, у рабоце А.А. Пацехінай была наглядна прадстаўлена кантэкставая абумоўленасць мадыфікацый марфем з фанемай ***х*** у фінальнай частцы, а таксама выяўлены розназроўневыя сістэмныя фактары гэтых мадыфікацый і іх функцыя. У гэтым даследаванні пацвердзілася таксама адно з асноўных палажэнняў сучаснай марфаналогіі аб тым, што марфаналагічна рэлевантнымі, г.зн. такімі, якія вызначаюць наяўнасць/адсутнасць або характар чаргавання, могуць быць не толькі фаналагічныя і граматычныя прыметы асноў (марфем), але і іх лексічныя, семантычныя і нават стылістычныя характарыстыкі. У гэтым аспекце цікавымі здаюцца палажэнні дысертацыі аб ролі запазычанняў у ліквідацыі чаргавання ***х*** ↓ ***с'*** як дадатковага сродку выражэння склонавых значэнняў у сістэме словазмянення назоўніка ў рускай мове [9, с. 6] і аб чаргаванні ***х*** ↓ ***ш*** як маркёры суфіксальнай канатацыі ў субстантыўных дэрыватах. У сувязі з апошнім палажэннем даследчыца адзначае, што большасць субстантыўных утварэнняў з суфіксам ***-ух-*** у рускай мове былі пеёратывамі, г.зн. выяўлялі адмоўную канатацыю, напрыклад: *молодуха*, *резвуха*, *сивуха*, *частуха*, *повариха*, *дураха*, *побираха*, *растеряха* і інш. Аднак калі да падобных асноў далучаўся дэмінутыўны суфікс ***-к-*** (гіст. ***-ьк-***), адмоўная канатацыя назоўніка памякчалася і пры гэтым у аснове вытворнага слова непазбежна адбывалася фаналагічна абумоўленая альтэрнацыя ***х*** ↓ ***ш***, напрыклад: *милаха – милашка*, *толстуха – толстушка*, *сваха – свашка*, *пивнуха – пивнушка* [9, с. 10–11]. Па-трэцяе, у дысертацыі А.А. Пацехінай, хаця і імпліцытна, паказана значнасць марфаналагічных характарыстык для фарміравання ўяўлення аб дыяхранічных словаўтваральных структурах.

І нарэшце, варта адзначыць такі факт, як адпаведнасць палажэнняў дысертацыі А.А. Пацехінай адносна эвалюцыі марфаналагічных характарыстык рускай мовы [9, с. 6–7] тым палажэнням лінгвістычнай навукі, якія характарызуюць эвалюцыю марфаналагічных з'яў у мовах свету ўвогуле. Так, у мовах з выражанымі марфаналагічнымі характарыстыкамі выяўляюцца аднолькавыя прычыны ўзнікнення і аднолькавыя тэндэнцыі развіцця гэтых характарыстык: эканомія вымаўленчых намаганняў і фаналагічная абумоўленасць на этапе фарміравання альтэрнацый, паступовае вызваленне альтэрнацый ад уплыву фаналагічнага кантэксту, фарміраванне іх залежнасці ад разнастайных моўных фактараў нефаналагічнай прыроды і ўдзел у маркіраванні граматычных катэгорый і форм, і нарэшце, згладжванне марфаналагічных чаргаванняў, рэцэсія марфана-

лагічных прымет, што прыводзіць да спрашчэння граматыкі.

Такім чынам, грунтоўнасць першых дысертацыйных работ па марфаналагічнай праблематыцы і разгалінаванасць іх тэматыкі сведчылі аб тым, што ў канцы 80-х – пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя марфаналогія трывала замацавалася ў даследчыцкай парадыгме беларусістыкі і беларускага мовазнаўства.

Спіс літаратуры

1. Беларуская граматыка: у 2 ч. / рэд.: М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск.

2. Василевский, Н.С. О морфонологии словообразовательных гнёзд в русском и белорусском языках / Н.С. Василевский // Актуальные проблемы русского словообразования: сб. науч. ст. – Ташкент, 1982. – С. 87–90.

3. Васілеўскі, М.С. Марфаналагічныя фактары беларускага дзеяслоўнага словаўтварэння / М.С. Васілеўскі // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 10. – 1976. – С. 17–24.

4. Ворт, Д. Падение редуцированных и беглые гласные в современном русском литературном языке / Д. Ворт // Очерки по русской филологии. – М., 2006. – С. 96–102

5. Гордей, Н.Н. Морфонология служебных частей речи и наречия в белорусском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02; 10.02.01 / Н.Н. Гордей; АН БССР. Ин-т языкознания. – Минск, 1987.

6. Колосова, Т.В. Морфонологические явления и их роль в словообразовательной системе современного английского языка (на материале суффиксальных производных неисконного происхождения): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Т.В. Колосова; МГПИИЯ. – Минск, 1990.

7. Марозаў, У.І. Беглыя галосныя ў іменным словазмяненні і словаўтварэнні / У.І. Марозаў // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1982. – № 2. – С. 100–106.

8. Панкрац, Г.Я. К вопросу о фонологической структуре белорусского слова / Г.Я. Панкрац // Вопросы общего и романо-германского языкознания. – Минск, 1976. – С. 155–163.

9. Потехина, Е.А. Морфонологический статус фонемы [х] и ее альтернантов в древнерусском и современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е.А. Потехина; БГПИ. – Минск, 1991.

10. Русак, В.П. Морфонология глагола в белорусском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / В.П. Русак; АН БССР. Ин-т языкознания. – Минск, 1990.

11. Русская грамматика: в 2 т. / под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Изд-во «Наука», 1980. – Т. I: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / под ред. Н.Ю. Шведовой. – 1980. – 783 с.

12. Шакун, Л.М. Словаўтварэнне / Л.М. Шакун. – Мінск, 1978.

13. Шуба, П.П. Уводзіны ў граматыку беларускай мовы / П.П. Шуба. – Мінск, 1969.

14. Kowalik, K. Struktura morfonologiczna współczesnej polszczyzny / K. Kowalik. – Kraków, 1997.

15. Kreja, B. Z morfonologii i morfotaktyki współczesnej polszczyzny / B. Kreja. – Wrocław, Ossolineum, 1989.

16. Laskowski, R. Studia nad morfonologią współczesnego języka polskiego / R. Laskowski. – Wrocław: Ossolineum, 1975.

17. Troubetzkoy, N.S. Sur la «Morphonologie» / N.S. Troubetzkoy // TCLP. – 1929. – 1. – P. 85–88.

18. Troubetzkoy, N.S. Gedanken über Morphologie / N.S. Troubetzkoy // TCLP. – 1931. – IV. – P. 160–163.

С. Асабіна

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ Ў АПОВЕСЦІ АЛЯКСЕЯ КАРПЮКА «ДАНУТА»

Аляксей Карпюк – адзін з самых вядомых празаікаў Гарадзеншчыны, які памайстэрску адлюстраваў жыццё Заходняй Беларусі амаль на працягу ўсяго XX стагоддзя. Непасрэдны ўдзельнік усіх вялікіх падзеяў, ён добра ведаў рэальнае

жыццё і змог паказаць яго адбітак на лёсе цэлых пакаленняў. Адметнымі рысамі яго творчасці з'яўляюцца самабытнасць, рэалістычнасць, глыбіня пранікнення ў чалавечыя характары. Пісьменнік вызначаўся вялікай патрабавальнасцю да мастацкага ўзроўню сваіх твораў, многія з якіх ён неаднаразова перарабляў. Так, аповесць «Данута», якая стала праўдзівай візітоўкай пісьменніка, аўтар перапісваў ажно трыццаць два разы. На думку А. Фядуты, аўтара прадмовы да кнігазбораўскага выдання твораў пісьменніка, «"Данута", магчыма, – лепшы празаічны твор пра каханне, напісаны па-беларуску» [8, с. 15]. Гістарычныя падзеі служаць толькі фонам для раскрыцця асноўнай фабулы твора, пабудаванай на ўзаемаадносінах галоўных герояў – Янкі Барташэвіча і Данусі Янкоўскай.

Асаблівай увагі заслугоўвае мова твораў пісьменніка. Менавіта праз мову аўтар раскрывае характары сваіх персанажаў, іх адносіны да іншых герояў твора, да падзей. Яркасць, запамінальнасць, майстэрства моўнай індывідуалізацыі вызначаюць своеасаблівы пісьменніцкі стыль. У гэтым аўтару дапамагаюць разнастайныя моўныя сродкі, у тым ліку і фразеалагізмы, якія ўзбагачаюць маўленне, надаюць выказванню экспрэсіўнасць. Аповесць «Данута» багатая на фразеалагізмы. У творы намі выяўлена 565 фразеалагізмаўжыванняў.

Як і ў творах іншых пісьменнікаў, у аповесці «Данута» большасць фразеалагізмаў выкарыстоўваецца без пэўных змен, з замацаванай структурай і значэннем. Гэтыя моўныя сродкі і ў такім выпадку ўзбагачаюць маўленне, выконваюць разнастайныя стылістычныя функцыі. У мовазнаўстве іх традыцыйна падзяляюць на узуальныя і аказіянальныя [4]. Узуальныя функцыі – гэта агульныя, пастаянныя, «прыродныя» функцыі, «унутрана ўласцівыя самім фразеалагізмам», яны самі па сабе «рэалізуюцца ў моўным кантэксце» [4, с. 76]. Да іх адносяцца наступныя функцыі: намінатыўная, лаканізацыі маўлення, вобразнага выказвання, ацэначная, эмацыянальная, экспрэсіўная. Аказіянальныя стылістычныя функцыі рэалізуюцца ў спецыяльна арганізаваным кантэксце ў адпаведнасці з задумай аўтара. Да іх адносяцца: функцыя стварэння гумару і сатыры, функцыя маўленчай характарыстыкі персанажа, градацыйная, а таксама функцыі кампазіцыйна-канструкцыйнай накіраванасці: функцыя сюжэтнай асновы твора, загаловачная функцыя, функцыя заключнага акорда, функцыя рэфрэна і функцыя стварэння абсалютна дакладнай рыфмы. Варта адзначыць, што фразеалагізмы ў аповесці «Данута» выконваюць усе названыя стылістычныя функцыі, акрамя функцый кампазіцыйна-канструкцыйнай накіраванасці. Пакажам гэта на наступных прыкладах.

Фразеалагізмы, з'яўляючыся будаўнічым матэрыялам для сказаў, уступаюць у семантычную і сінтаксічную сувязь са словамі і гэтак жа, як і словы, абазначаюць, называюць тыя ці іншыя паняцці, г.зн. выконваюць намінатыўную функцыю. Яна ўласціва амаль усім фразеалагічным адзінкам. Так, фразеалагізмы могуць абазначаць: чалавека (*раба божая, лішні рот, наш брат*), прадмет (*дах над галавой, гусіныя лапкі, брат-сястрыца*), з'яву (*залаты фонд, жывое слова, дамоклаў меч*), прымету (*вецер у галаве* (у каго), *на галаву вышэй, востры на язык*), дзеянне (*гуляць у жмуркі, праціраць вочы, адкрываць дарогу* (каму, куды) і інш. Зразумела, што фразеалагізмы не проста называюць пэўныя з'явы, прадметы, паняцці і г.д., а характарызуюць іх. Таму намінатыўная функцыя не асноўная і не галоўная, дзеля якой выкарыстоўваецца ў маўленні пэўны фразеалагізм. Адначасова ён выступае з шэрагам іншых стылістычных функцый. Так, фразеалагізм *вочы на лоб лезлі* не толькі абазначае 'хто-небудзь выказвае вялікае здзіўленне, моцны страх, спалох', выконвае намінатыўную фукцыю, але і перадае

эмацыянальны стан асобы, надае маўленню экспрэсіўнасць, лаканізуе яго: «Гітлеравец любіў, каб пры яго паяўленні ў людзей ад жаху *лезлі на лоб вочы*» [2, с. 321].

Уменне сказаць «многа ў малым», ёміста, але дакладна характарызаваць пэўную сітуацыю ўласціва творчай манеры Аляксея Карпюка. У гэтым пісьменніку дапамагаюць і фразеалагізмы, якія выконваюць функцыю лаканізацыі маўлення – «даюць найбольшую канцэнтрацыю думкі пры найменшай затраце слоўнага матэрыялу» [6, с. 250]. Названая функцыя ўласціва тым фразеалагізмам, у якіх колькасць слоў у тлумачальным мінімуме большая, чым колькасць кампанентаў фразеалагізма: *сэрца зайшлося* ў каго (‘хто-небудзь перажывае вялікую радасць ці моцную трывогу, хваляванне’), *рукі кароткія* ў каго (‘няма права, магчымасці, сілы зрабіць, ажыццявіць што-н.’ і інш.) і інш.

Сутнасць ацэначнай функцыі фразеалагізмаў праяўляецца ў здольнасці фразеалагічных адзінак даваць станоўчую ці адмоўную ацэнку асобе або прадмету. Пісьменнік выкарыстоўвае фразеалагізмы як трапныя сродкі ацэнкі персанажаў аповесці. Часцей фразеалагізмы выражаюць адмоўную ацэнку. Так, выразам *пясок сыплецца* з каго (‘хто-небудзь стары, слабы’) аўтар перадае пагардлівыя адносіны сябра Барташэвіча Суткуса да пажылой наведвальніцы рэстарана, у якім ён працуе: «Хацела, каб я з ёй паіграўся, а з самой ужо *пясок сыплецца*» [2, с. 87]. Адмоўную характарыстыку героям надаюць і такія выразы, як *мамчын (мамін) сынок* (‘распешчаны, збалаваны, ні да чаго не прыстасаваны хлопчык, малады чалавек’), *у гарачай вадзе купаны* (‘вельмі запальчывы, нястрыманы, занадта гарачы’), *хоць <ты> у лоб страляй* (‘немагчыма пераканаць каго-небудзь, растлумачыць каму-небудзь і пад.’). У выпадку самахарактарыстыкі персанажа, калі герой гаворыць сам пра сябе, ацэначны фразеалагізм набывае яшчэ і дадатковае жартаўлівае адценне. Так, галоўны герой аповесці Янка Барташэвіч гаворыць пра сябе: «Мне, як кажуць, ад роду *мядзведзь на вуха наступіў*» [2, с. 183]. У гэтым кантэксце фразеалагізм *мядзведзь на вуха наступіў* каму (‘у каго-небудзь няма музычнага слыху, здольнасцей да музыкі’) набывае дадатковае адценне жартаўлівасці, перадае пачуццё гумару героя, яго ўменне пасмяяцца з сябе. Яшчэ прыклад: «А я, дзівак, прыехаў сюды *шукаць учарашняга дня*» [2, с. 312].

Аповесць «Данута» глыбока лірычны твор. Мова герояў эмацыйная, насычаная фразеалагізмамі, што выконваюць, поруч з астатнімі функцыямі, эмацыянальную функцыю: выражаюць пэўныя пачуцці і эмоцыі чалавека. Эмацыянальная афарбоўка такіх фразеалагізмаў выступае як устойлівы элемент іх сэнсавай структуры. Напрыклад, выразам *мароз прабег па скуры* ў каго перадаецца адчуванне непрыемнага хвалявання Янкі Барташэвіча, калі яго звальняюць з працы: «Ну і звальняйце! Надта мне патрэбна ваша сабачая пасада! – кінуў я настырна, а ў самога *па скуры прабег мароз*» [2, с. 86]. Эмацыянальнасць выражаюць фразеалагізмы з кампанентамі *душа – сэрца: сэрца ёкнула* ў каго, *сэрца сціскаецца ў* каго ад чаго, *сэрца зайшлося* ў каго, *душа баліць* ў каго і пад. Пачуццё страху перадаецца фразеалагізмамі *вочы на лоб лезлі* ў каго, *мурашкі прабеглі па целе* чыім.

Экспрэсіўнасць варта разглядаць як «катэгарыяльную ўласцівасць фразеалагізмаў» [1, с. 173]. Найчасцей яе атаясамліваюць з выразнасцю. Таму ўсе фразеалагізмы, якім уласцівы вобразнасць, эмацыянальнасць, ацэначнасць, адначасова з’яўляюцца і яркімі сродкамі моўнай выразнасці (экспрэсіўнасці)» [5, с. 212].

Усе фразеалагізмы, якія сустракаюцца ў аповесці, з’яўляюцца поліфункцыянальнымі. Праілюструем гэта наступным прыкладам. Фразеалагізм *рваць на сабе валасы* выконвае намінатыўную функцыю, абазначае ‘адчайвацца, вельмі моцна

перажываць, гараваць'. Адначасова ён перадае і эмацыянальны стан асобы – выконвае эмацыянальную функцыю, а таксама з'яўляецца сродкам моўнай выразнасці – экспрэсіўнасці: «Ад прыкрасці я ледзь *не рваў на сабе валасы*» [2, с. 285].

Асобна варта спыніцца на фразеалагізмах, якія выступаюць сродкамі маўленчай характарыстыкі персанажаў. Як адзначае А. Фядута, «А. Карпюк – бясспрэчны майстра моўнай індывідуалізацыі. Яго персанажаў пазнаеш па дыялекце. Паляк – нават у беларускай моўнай інтэрпрэтацыі – застаецца ў яго палякам, літовец – літоўцам, беларус – беларусам» [8, с. 16]. Звернем увагу на гэты аспект мовы галоўных герояў. Янка Барташэвіч – просты сялянскі хлопец, які прыехаў у «панскую» Вільню вучыцца. «Грубасць хлопца – гэта і ёсць тая брудная ціна, наносная, напускная, своеасаблівая ахоўная рэакцыя ў свеце чужым, жорсткім і несправядлівым» [7, с. 4]. Можа, таму аўтар і ўводзіць у маўленне героя размоўныя і прастамоўныя фразеалагізмы, якія перадаюць яго юнацкі максімалізм, непрымірымасць, бунтарства: *чорт вазьмі, халера з вамі, халера не ўзяла, як на тое ліха, ліха на яго* (цябе) (2 ужыванні), *на якое ліха, ліха яго (цябе, вас) бяры* (5 ужыванняў), *ліха яго ведае* (2 ужыванні), *што за ліха* (4 ужыванні), *ліха з вамі* і пад. Неаднаразова паўтараючыся, такія фразеалагізмы становяцца «моўным пашпартам» героя, індывідуалізуюць яго маўленне. Аднак на самай справе Янка – натура «кволая, ранімая, вытанчаная..., што прагне хараства» [7, с. 4].

Маўленне Данусі – полькі па нацыянальнасці, дачкі генерала і чалавека з іншага сацыяльнага асяроддзя – характарызуюць выразы з польскай мовы: *езу коханы, як бога кохам, матка боска* і інш. Мову іншых прадстаўнікоў польскай нацыянальнасці індывідуалізуюць такія выразы *як пся крэв, холера ясна* (сустракаем ў маўленні князя Любецкага), *божа свенты, до яснай холеры* (у маўленні генерала), *езус хрыстус* (у маўленні генеральшы), *божа свенты, матка свента, дзенькі богу* (у маўленні Антосі, служанкі ў доме генерала) і пад.

Такой яркай маўленчай індывідуалізацыі аўтар дасягнуў дзякуючы ўласнаму вопыту. Пісьменнік перадаваў тую мову, якую чуў у маленстве і юнацтве, яго героі размаўляюць на мове тагачасных прадстаўнікоў грамадства.

Пісьменнік шырока выкарыстоўвае фразеалагічныя варыянты. У аповесці «Данута» сустракаюцца наступныя тыпы варыянтаў: лексічныя, марфалагічныя, словаўтваральныя, акцэнтна-фанетычныя, канструкцыйна-колькасныя і камбінаваныя. Спынімся больш падрабязна на кожным тыпе.

Лексічныя варыянты – гэта «слоўна-кампанентныя разнавіднасці фразеалагізмаў, якія адбываюцца ў межах адной і той жа сінтаксічнай канструкцыі і не ўносяць якіх-небудзь сэнсавых адценняў у змест фразеалагізма» [1, с. 186]. Найчасцей вар'іруюцца назоўнікавыя кампаненты (*к чорту – к д'яблу* (7 ужыванняў), *адлягло на душы – адлягло на сэрцы*, *душа не ляжыць – сэрца не ляжыць*, *не лезе ў рот – не лезе ў горла*), дзеяслоўныя (*пападаць на вочы каму – трапляць на вочы каму* (3 ужыванні), *скласці галаву – злажыць галаву* (2 ужыванні), *сем патоў выйшла* з каго – *сем патоў выцекла* з каго, *хоць <ты> лопні – хоць <ты> трэсні*). Сустракаюцца таксама варыянты, кампаненты якіх суадносяцца з іншымі часцінамі мовы: прыметнікам (*на ўвесь голас – на поўны голас*), займеннікам (*ва ўсякім выпадку – у кожным выпадку, другім разам – іншым разам*), прыслоўем (*дагары дном* ісці *– уверх дном* ісці, *не ведаць дзе вочы падзець – не ведаць куды вочы падзець*, *нідзе не дзенешся – нікуды не дзенешся*), прыназоўнікам (*як праз сон – нібы праз сон* (2 ужыванні), *цераз сілу – праз сілу*), злучнікам (*<і> ў грош не ставіць* каго – *<ні> ў грош*

не ставіць каго). У адным прыкладзе адначасова назіраем варыянтнасць прыназоўнікавага кампанента і назоўнікавага: *з галавы да ног – ад галавы да пят.*

Акцэнтна-фанетычныя варыянты адрозніваюцца гукам і месцам націску. У «Дануце» сустракаецца толькі адзін прыклад такой варыянтнасці: *як укопаны – як укапаны.* Наогул, у беларускай мове гэта варыянтнасць даволі рэдкая.

Марфалагічныя варыянты адрозніваюцца граматычнай формай кампанентаў. У аповесці Аляксея Карпюка такія разнавіднасці назіраюцца ў кампанентах-назоўніках і адрозніваюцца склонавымі канчаткамі: *з усёй сілы – з усяе сілы* (4 ужыванні), *абвесці вачамі – абвесці вачыма*, *paціснуць плячамі – паціснуць плячыма*. Як вядома, на ўзроўні слоў такія варыянтныя канчаткі з’яўляюцца нормай.

Словаўтваральныя варыянты адрозніваюцца словаўтваральнай структурай аднаго з кампанентаў: прыстаўкай (*затаіць дыханне – стаіць дыханне*, *ліць кроў – праліваць кроў*, *памінаць добрым словам – успамінаць добрым словам*), суфіксам (*песенька спета* чыя – *песня спета* чыя).

Канструкцыйна-колькасныя варыянты адрозніваюцца наяўнасцю ў адным з іх факультатыўнага кампанента: *на <свае> ўласныя вочы – на свае вочы, хоць <ты> вушы затыкай – хоць вушы затыкай, не знаходзіць <сабе> месца – не знаходзіць месца, не снілася і <ў сне>* каму *– не снілася* каму, *<як> сам не свой – сам не свой.* Дарэчы, апошні выраз у аповесці «Данута» ўжываецца 6 разоў і толькі ў варыянтнай форме.

Камбінаваныя варыянты спалучаюць некалькі відаў вар’іравання: лексічны і канструкцыйна-колькасны (*падстаўляць сваю галаву – падстаўляць лоб, на <адну> мінуту – на хвіліну* (5 ужыванняў)), лексічны і марфалагічны (*з усёй сілы – з усяе моцы* (2 ужыванні), лексічны, канструкцыйна-колькасны і словаўтваральны (*на <адну> мінуту – на хвілінку*).

Нароўні з агульнамоўнымі, агульнаўжывальнымі варыянтамі, якія фіксуюцца ў фразеалагічных даведніках, у аповесці сустракаем варыянты няслоўнікавага тыпу. Яны не занатаваны ў фразеалагічных слоўніках, а ўжываюцца пісьменнікам для разнастайнасці маўлення ці каб пазбегнуць таўталогіі. У асноўным гэта лексічныя варыянты: *тыцнуць пад нос* каму *– падсунуць пад нос* каму, *змераць вокам – змераць позіркам*, *ускідаць вочы* на каго *– узняць вочы* на каго, *каб на яго (іх) ліха – каб на яго (іх) халера*, *прыйсці на думку* каму *– прыйсці на памяць* каму, *не бачыць <белага> свету – не бачыць <божага> свету*, *хоць жывы у зямлю лезь – хоць жывы у яму лезь*, *затуманіць галаву* каму чым *– затуманіць мазгі* каму чым, *змяшаць з зямлёй* каго *– змяшаць з балотам* каго і інш. Сустракаюцца таксама няслоўнікавыя марфалагічныя варыянты (*не бачыць як сваіх вушэй – не бачыць як сваё вуха*) і словаўтваральныя (*глядзець у рот – заглянуць у рот*). Думаецца, што некаторыя з пералічаных варыянтаў няслоўнікавага тыпу могуць быць уключаны ў фразеалагічныя даведнікі пры ўмове іх выкарыстання іншымі пісьменнікамі. Тым больш, што ў слоўніках ужо існуюць некаторыя варыянты кампанентаў *божы – белы, зямля – яма, тыцнуць – сунуць* і пад.

Безумоўна, найбольшую цікавасць і непаўторнасць выклікаюць выразы, абноўленыя аўтарам з пэўнай стылістычнай мэтай, якія падпадаюць пад разнастайныя стылістычныя прыёмы. Звычайна фразеалагізмы ўжываюцца ў нязменным выглядзе, толькі невялікі працэнт (ад аднаго да пяці) ад агульнай колькасці ўжытых фразеалагічных адзінак абыгрываецца пісьменнікамі. У выпадку стылістычнага выкарыстання фразеалагізмаў – знарочыстага змянення іх значэння ці формы і значэння адначасова – стылістычная роля фразеалагізмаў нібы падвойваец-

ца, яны ствараюць большы мастацкі эфект, аказваюць большае эмацыянальна-экспрэсіўнае ўздзеянне на чытача, чым пры сваім звычайным ужыванні.

Прыёмам ускладнення фразеалагічнага кампанента словам свабоднага ўжывання абыгрываецца фразеалагізм *стрэліць вачыма* ў наступным кантэксце: «– Дзякую! – *стрэліла* ў мяне ***ўдзячнымі*** *вачыма* незнаёмая маладзіца» [2, с. 305]. Фразеалагізм *стрэліць вачыма* мае адно са значэнняў ‘кідаць кароткія, хуткія позіркі’, а ў аповесці «Данута» гэты абыграны выраз набывае сэнсавае прырашчэнне і абазначае ‘кідаць кароткія ўдзячныя позіркі’. Прыём замены фразеалагічнага кампанента выразу *глядзець іншымі вачыма* назіраем у кантэксце: «Я *глянуў* на ўсё *цвярозымі вачыма*» [2, с. 235].

Стылістычны прыём стварэння метафарычнага кантэксту на вобразнай аснове фразеалагізма назіраем пры абыгрыванні выразу *праваліцца скрозь зямлю*. Ён з’яўляецца фонам, на вобразнай аснове якога ствараецца метафарычны кантэкст. Гэта фразеалагічная адзінка мае выразную матываванасць, і на аснове яе значэння (‘гатоў хутчэй схавацца, знікнуць з-за сораму, няёмкасці’) Аляксей Карпюк развівае далейшае вобразнае ўяўленне: «Мне было так сорамна, што я ахвотна б *праваліўся скрозь зямлю, каб яна расступілася*» [2, с. 62]. У выніку ствараецца метафарычны кантэкст, для разумення якога патрэбна ўлічваць значэнне фразеалагізма, «празрыстасць» яго ўнутранай формы, суаднесенасць з свабодна арганізаванай сінтаксічнай канструкцыяй. «Зона дзеяння» фразеалагізма *праваліўся скрозь зямлю* пашыраецца на далейшы кантэкст і, як вынік гэтага, фразеалагізм успрымаецца двухсэнсава.

Фразеалагізм *божа мілы* камічна расшыфроўваецца ў дыялогу Янкі і Данусі: «О *божа мілы*! – Прычым тут твой *бог*? – Янку, нельга блюзніць!» [3, с. 157–158]. Гераіня аповесці шчыра верыць у Бога, у яе маўленні часта сустракаем фразеалагізмы з кампанентам *бог*. Аднак Янка Барташэвіч спрабуе пераканаць каханую, нават часам кпіць з яе веры, што назіраем у прыведзеным вышэй кантэксце. Герой як быццам не разумее сэнсу фразеалагізма, тлумачыць яго літаральна, у выніку чаго і ствараецца камічны эфект.

Як бачым, Аляксей Карпюк ў сваёй знакамітай аповесці «Данута» актыўна выкарыстоўвае фразеалагізмы. Большасць з іх ужыта ў традыцыйным выглядзе, многія выкарыстаны ў варыянтнай форме, а некаторыя з фразеалагізмаў абыгрываюцца стылістычнымі прыёмамі.

Спіс літаратуры

1. Жуков, В.П. Русская фразеология: учеб. пособие / В.П. Жуков. – М.: Высш. шк., 1986. – 310 с.

2. Карпюк, А. Данута // Выбраныя творы / А. Карпюк. – Мінск: Кнігазбор, 2007. – С. 27–332.

3. Крапіва, К. Беларускія прыказкі / К. Крапіва // Зб. тв.: у 4 т. / К. Крапіва. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1963. – Т. 4: П’есы. Артыкулы. – С. 223–269.

4. Лепешаў, І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 262 с.

5. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай мовы: вуч. дапам. для філал. фак. ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 1998. – 271 с.

6. Мокиенко, В.М. Славянская фразеология: учеб. пособие для филол. спец. ун-тов / В.М. Мокиенко. – М.: Высш. шк., 1980. – 207 с.

7. Петрушкевіч, А. Вяршыні Аляксея Карпюка / А. Петрушкевіч // Роднае слова. – № 4. – 2010. – С. 3–8.

8. Фядута, А. У змаганні за праўду / А. Фядута // Выбраныя творы / А. Карпюк. – Мінск: Кнігазбор, 2007. – С. 5–24.

ЗМЕСТ

Навуковае выданне

ШЛЯХ ДА ЎЗАЕМНАСЦІ = DROGA KU WZAJEMNOŚCI

Матэрыялы XVII міжнароднай навуковай канферэнцыі
Materiały XVII międzynarodowej konferencji naukowej

(Гродна, 18 – 19 лістапада 2010 г.)
(Grodno, 18 – 19 listopada 2010 r.)

Рэдактары: *М.У. Вахмяніна, І.В. Сівакова, А.С. Франко*
Камп'ютарная вёрстка: *М.І. Верстак*
Дызайн вокладкі: *В.В. Канчуга*

Падпісана да друку 09.12.2011. Фармат 70×100/16.
Папера афсетная. Рызаграфія. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. 31,2. Ул.-выд. арк. 41,0. Тыраж 300 экз. Заказ 0141.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Янкі Купалы».
ЛВ № 02330/0549484 ад 14.05.2009.
ЛП № 02330/0494172 ад 03.04.2009.

Завулак Тэлеграфны, 15а, 230023, Гродна.

ISBN 978-985-515-494-6